

Предвестници на бурята (Спомени)

Петър Манджуков

2013

Съдържание

Част първа	
Първи стъпки	5
Азбука на анархистическото учение	40
Част втора	
В четата на Гоце Делчев	100
Част трета	
В Цариград и Солун	192
Част четвърта	
Затишие пред буря	297
Част пета	
Бурята	372
Част втора	377
Страшните събития в Солун	378
Глава 1	379
Хвърления параход във въздуха	380
Глава втора	389
Страшният ден	390
Рицарите на динамита и турската полиция	393

Спомените си Манджуков пише между 1946 и 1959 година. По-късно той ги изпраща нелегално в Париж, където от името на парижката организация на Федерацията на анархокомунистите в България (ФАКБ) са депозирани в документалната библиотека към университета в Нантер, Франция, който получава авторските права за чужбина.

Българските анархисти и близки на автора получават 20 ксерокопия от оригиналния ръкопис. По едно от тях е съставено и това издание. То е и най-пълното досега — с минимални промени по оригинала, за да се съхранят възможно най-добре духът на времето и автентичността на историческия текст.

Книгата е издадена с подкрепата на Антон Николов, Петко Василев, Кръстю Павлов, Георги Беликапов, Георги Калчев, Александър Ванчев, Александър Наков, Койчо Койчев, Петко Кърпатов и др.

Част първа
Първи стъпки

Есента на 1895 година няколко ученици от V гимназиален клас при Пловдивската мъжка гимназия бяхме образували един анархистически кръжок, душата на който беше Михаил Ив. Герджиков, родом от гр. Пловдив, по произход копривщенец. В този кръжок влизахме: М. Герджиков, Стефан Михов от гр. Пазарджик, Димитър Жечков и Владимир Икономов — и двамата от гр. Сливен, Борис Христов от село Градец (Котленско), моя скромност, Гавраил Мачев, работник-словослагател от гр. Пловдив и др. Ние се събирахме да четем и разискваме руската nihilистическа и оскъдната анархистическа литература в дома на М. Герджиков (където е сега Търговската камара) или в моята стая в Пловдивската митрополия, която по него време се помещаваше в къщата на д-р Константиновици на Станционна улица (сега ул. „Иван Вазов“), или в квартирата на Ст. Михов, която се намираще някъде из забутаните тесни улички по северозападните склонове на Сахат-тепе. През същата година аз бях изключен от гимназията с право да довърша годината в друга някоя гимназия в страната. Едновременно с моето изключване от гимназията стана изключването на Ст. Михов, а няколко дни по-късно — и онова на М. Герджиков.

Моето изключване стана за следното: беше 13 декември 1895 година, петък, когато последния час имахме един преподавател по старогръцки, който беше грък, на име Димитриядис, по образование богослов. Както му беше редът, след приключването на дневните занятия дежурният трябваше да прочете молитвата „Отче наш“. Този ден дежурен по клас беше някой си Никола Бакалов от Нова Загора, най-възрастният ученик в класа, с мустаци като на пъдар и брада като на поп. Тоя дърт ученик беше съвсем невежа както по преподаваните уроци, така и по тоя вид церемонии, и когато дойде ред да чете молитвата, аз, който седях на чина зад неговия, му направих знак, че вместо него, аз ще чета молитвата.

Ще направя едно малко отклонение. Когато живеех в гр. Ловеч, през ваканцията на 1887 г. бяха дошли от Москва студентите по медицина: Наум Гр. Башев и двамата братовчеди Христо и Божидар Татарчеви — и тримата от гр. Ресен, Македония; по-късно и тримата станаха лекари: Наум Гр. Башев в Провадия, а двамата братовчеди — в Македония, единият в Солун, а другият — в Скопие. Те бяха дошли на гости на Андрей Гр. Башев, по-стария брат на Наум Гр. Башев, който първоначално беше секретар на Ловчанската митрополия, а по-късно, като издържа държавния си изпит по право, отвори адвокатска кантора в Ловеч, след това в Плевен. Същият А. Башев, който по-късно в стамболово време беше народен представител и автор на „Башевия“ закон за особата, предназначен да запази авторитета на княз Фердинанда, силно разколебан след разните политически процеси и извършените екзекуции на майор Паница, Светослав Миларов, Карагюлев и др. Тези тримата студенти, при весело разположение, когато бяхме на гроздобер в местността „Печковица“, преведоха във вид на фарс молитвата „Отче наш“ на македонски. Аз имах силна памет и запомних веднага тоя весел превод, без да имам нужда от заучаване и повтаряне.

Така че аз прочетох вместо Никола Бакалов молитвата, но по македонски: „Татко Наш, що си седиш горе на небото и си чиниш сеир доле на земоява — да ти бидит кефот. Тайнот, що ни го даваш всеки ден, не ни ги чини инкяр. Маймунджилаците, що ги праиме всеки ден по пазарот, не ни ги клай у дефтерот, оти ке се чиниме резил. И не ни клай и катранот, да не ни земит гяолог.“

Резултатът от това прочитане на молитвата беше моето изключване от гимназията, което стана още на следния ден, защото вечерта, когато четох молитвата, имало учителски съвет, който взел решение да бъде веднага изключен за оскърбление религиозното чувство на учениците, с право да довърша годината в някоя друга гимназия. На следния ден, като ми съобщиха, че съм изключен, отидох при директора на гимназията Берберов („Лангобарда“, както го прекоросваха учениците, поради дългата му брада), на когото заявих, че не съм оскърбил религиозното чувство на моите съученици, защото те изобщо нямат религиозно чувство и никой от тях не се е оплакал от мене да съм му оскърбил това чувство; и че искам да му докажа, че не съм кошуствал с религията, като преведа дума по дума македонския текст на български или славянски. В отговор на моето красноречие и убедителни доводи директорът Берберов повика Пантелея, училищния слуга, и му заповяда да ме изгони; така че аз не само бях изключен, но отгоре на това бях буквално изринат от зданието на гимназията.

Изключването на Ст. Михов стана за следното провинение, извършено няколко дни, преди аз да прочета молитвата: класният ни учител, Василев, бе наш преподавател по всеобща история. За да преподаде някой урок, той предварително го заучваше дума по дума от учебника на Дерманчев.

По ония времена на пазара се продаваха дюлгерски моливи, дълги по 80 см. Ст. Михов си беше купил един такъв молив и с него демонстративно следеше по Дерманчевия учебник преподаването на Василев. Целият клас наблюдаваше с весело любопитство широките дъги, които описваше горният край на молива тогава, когато Михов водеше долния му край по редовете на учебника и следеше преподаването на урока. През първите няколко урока Василев не забеляза играта, защото Михов седеше на един от вътрешните чинове и преподаването вървеше от гладко по-гладко. Тоя път обаче Михов седна на първия чин, точно срещу преподавателя. Имаше да се преподава за феодализма. Василев почна преподаването, а Михов — да води долния край на своя молив по редовете на учебника; целият клас следеше как се размахва горният край във въздуха. По едно време Василев се загледа в описваните във въздуха дъги и спря да разправя.

— Спъна се в запетаята! — забележи с висок и равнодушен глас Ст. Михов.

Тая забележка направи целият клас да избухне във весел смях и накара Василева да побеснее; последствието от всичко това бе изключването на Ст. Михов.

След като изключиха двамата ни с Михова, М. Герджиков написал на черната дъска в класа: „Изключвайте, господа инквизитори!“ Наредено е било следствие, което установило, че М. Герджиков е написал горното. Изключиха и него. След изключването на трима ни, кръжокът се разтури; след две години той се образува отново, но от други лица и при други обстоятелства.

* * *

През последните дни на месец декември същата година, двамата с М. Герджиков се запознахме с двама македонци: Йордан Божков, родом от гр. Велес, бивш телеграфист и Иван Костов, родом от костурските села, именно от с. Вишани, без определено занятие, ако не се смятат пианството и комарджилъка. Запознаването ни стана в кафене „Жална Македония“, което се намираще на юго-западния ъгъл на площад „Джумаята“, под театър „Люксембург“; съдържател на това кафене беше Михаил Мерджанов от дебърските села, а клиентелата му се състоеше от работници-надничари, преимуществено дюлгери от дебърско, които през работния сезон на годината, при този ъгъл на площада, очакваха работодатели да ги наемат за работа. Ние бяхме влезли да прием по един чай в това студено време. На една маса бяха насядали няколко души, с едно полуизпразнено шише вино и няколко пълни чаши на масата. Един от насядалите, облечен във вехто, тъмнокафяво зимно палто, с изтъркана кадифена яка, с черна капела, с малка, остра и черна брадичка и прошарени черни коси, разправяше нещо. Друг един от насядалите около масата се набиваше веднага на очи: той беше висок, сух, рус, със сини очи, идеално правилен нос, красиво лице, тънки руси мустаци, с бежова капела с широка периферия. От време на време той допълваше разказа на човека с черната брадичка, който бе сложил върху горния край на бастуна двете си ръце, а брадичката — върху ръцете. Няколко души стояха около масата и слушаха разказа прави.

— Тоя ден девет часа не пуших. Девет часа! — продума той с по-висок глас. Човекът с черната брадичка разказваше за сражението на Голак, което четата водила с аскера през лятото същата година при четнишкото нахлуване в Македония.

След като свърши разказването, човекът с черната брадичка, а заедно с него и останалите му събеседници изпразниха чашите, той започна да пее най-напред ниско, а след това с все по-висок глас, който приличаше на звука от пукната тенекия, една руска nihilistическа песен, каквато се е пяла в Русия преди Руско-турската война. Човекът с русите мустаци му пригласяше, така че тоя дует замяза на котешка серенада. Текстът на тая песен обаче ни подкупи и ние с М. Герджиков дойдохме до масата и се изправихме да слушаме песента. Човекът с черната брадичка пееше:

И опять палачи!... Сердца крик, замолчи!...

Снова в петле качаются трупы.

На мученье бойцов, наших лучших сынов,

Смотрят массы, безжизненно тупы

Нет! Покончить пора! Ведь не ждаты нам добра

От царя с его сворой до века.

И приходится вновь биться с шайкой врагов

За свободу, права человека...

*Я топор наточу, я себя приучу
Управляться с тяжёлым оружием,
В сердце жалость убью, чтобы руку свою
Сделать страшной бесчувственным судьям.
Не прощать никого! Не щадить ничего!
Смерть за смерть! Кровь за кровь! Месть за казни!
И чего ж ждать теперь? Если царь — дикий зверь,
Затравим мы его без боязни!...*

При изпяването на първите думи от тоя последния куплет, човекът с черната брадичка вдигна дясната си ръка от бастуна, сви я в юмрук и го стовари върху масата така, че шишето и чашите с шум подскочиха нагоре.

— Ах, бре бракя! Да имам сила, ке дучнам солницето да го изгасам, та и ние, ако загинеме, да загинат и сите тирани, що ни ядат! Би изгорил племнята, ама и глусците во нея!^[1] — с патос издума човекът с черната брадичка.

Ние се заинтересувахме от тоя тип, който много ни хареса със своето пълно отричане на съществуващия ред. Запознахме се. Човекът с черната брадичка беше Йордан Божков, велешанин, следвал в гимназията в гр. Николаев, Русия, където влизал в един нихилистически кръжок. След като бил изключен от гимназията за волнодумство, наскоро след Руско-турската война дошъл в Румелия, постъпил на служба в пощата и станал телеграфист. Взел живо участие в движението за съединение на Северна с Южна България, т.е. бил един от клиентите на „Марково коляно“^[2] и един от съзаклятниците в Голямо Конаре^[3]. Той с гордост посочи на таблото, окачено на стената, с портретите на дейците за Съединението, където неговият портрет бе до оня на Захари Стоянов.

Другият, който беше привлякъл нашето внимание беше, Иван Костов, от костурските села, негов неразделен приятел, с когото заедно били в четата през това лято.

Изобщо, по онова време беше на мода да се разправят разни епизоди от четническото нахлуване в Горно-Джумайско, Разложко и Мелнишко, устроено от княз Фердинанд, тогава още непризнат от руската дипломация. Това четническо нахлуване, което между впрочем отговаряше на желанието на македонската емиграция и на българската интелигенция, две десетилетия възпитавана в духа на националните идеали за „обединението на българското племе“, всъщност беше един политически шантаж: чрез него княз Фердинанд, преди да прави пазарлък за кръщаването на престолонаследника княз Борис, искаше да покаже на руската дипломация, че представлява сила, с която русите не бива да се шегуват; че той е балканският Зевс, който по волята си може да връзва и развързва гръмотевиците в нажежената атмосфера на Балканите и — когато поиска — ще може да опари крилата на руския двуглав орел — и по тоя начин да изнуди да го признае. Усетил късно тая мизерна игра на княз Фердинанда, председателят на Върховния македонски комитет в София, Трайко Китанчев от с. Подмочани, Ресенско, един безукорно честен човек, който по време на Стамболовата диктатура, обвинен в заговор, дълги години лежа в затворите (в IV и V участъци и в Черната Джамия в София и в окръжния затвор в Хасково) — та усетил късно тая мизерна игра на княз Фердинанда, Трайко Китанчев не можа да понесе тая гавра с родната му страна и с идеалите на македонците и през месец август 1895 година умря от разрив на сърцето. Нека да забележа, че когато е курдисвал тая своя машинация, княз Фердинанд не ще да е подозирал какви ще бъдат всичките последици от нея. Той не ще да е подозирал, че това четническо нахлуване в Македония ще събуди задрямалия звяр, ще раздруска изпадналия в катаlepsия, вековен свободолюбив дух на македонците и ще стане изходна точка за революционната дейност на младото поколение през цели две следващи десетилетия.

Запознаването ни с Йордан Божков и Иван Костов стана в „Жална Македония“, но опознаването ни продължи няколко дни при срещите ни, които ставаха било в разни заведения из Пловдив, било в Божковата квартира, която се намираше в католическата махала. Ние разменяхме мисли както по световните социални проблеми, при което нашите анархистически разбираня съвпадаха с ония на бившия член на ученическия нихилистически кръжок в Николаев, така и по принципите и дейността на македонския комитет в София, играл такава жалка роля на опашка в политиката на княз Фердинанда. Само по себе си ние дойдохме до идеята, че е необходимо македонското движение да се постави на други начала; а оттам — една крачка оставаше до практическото

приложение на зародилата се идея: да се образува една организация, която да не може да бъде впитана в мрежата на българската официална политика.

Прочее, по подражание на едновременните български емигранти в Румъния и вследствие действителното положение на сегашните обстоятелства, ние основахме „Централен Революционен Македонски Комитет“, при което названието „централен“ биде дадено по подражание на онова, дадено преди 30 години на Българския революционен комитет в Букурещ.

Всички, които съставлявахме тоя „комитет“, бяхме големи фукарии, а Йордан Божков и Иван Костов — отгоре на туй — бяха и пияници. За да почне да функционира, „комитетът“ се нуждаеше от средства, а такива липсваха. Най-старият от нас, опитният „революционер“ Йордан Божков, ни разказа как — преди 10–11 години — новообразуваният комитет за съединението на Северна и Южна България се е сдобил с първоначалните необходими средства: открадната е била панагията^[4] на владиката Гервасий, тогава управляващ Пловдивската епархия след смъртта на пловдивския митрополит Панарет. Камъните от панагията били продадени и с получената сума комитетът за съединението е посрещнал първоначалните си разходи. Образуваха и дали името на нашия „комитет“ по подражание, нам не оставаше друго, освен да тръгнем по ума на Йордан Божков и по подражание да си набавим първоначалните необходими средства. Решихме — да се открадне панагията на пловдивския владика, митрополит Натанаил, мой вуйка, който ме беше изгледал от тригодишно дете и който сега — след като ме бяха изключили от пловдивската гимназия — щеше да ме праща в гр. Варна, за да довърша учебната година в тамошната гимназия. Само по себе си се разбира, че с тая кражба бях натоварен аз. Излишно е да разправам подробностите по нейното извършване, за хитростта и съобразителността да не бъда заловен или заподозрян. Накратко, на 10 януари 1896 година, вторник, когато вуйка ми беше долу, в заседателната зала за разглеждане на бракоразводни дела, аз откраднах панагията; калъфа, обаче, оставих на мястото му, за да не се забележи веднага, че панагията липсва; по тоя начин аз исках да спечеля време и да обмисля какво трябва да правя впоследствие. Откраднатата панагия изнесох у Божкови, където внимателно започнаха да я развенчават от скъпоценните камъни, с които беше осеяна сребърната рамка, която окръжаваше емайловата плака с образа на Мария, държаща в ръце младенца Исус по ризка, усмихнат, с вдигната дясна ръка за благословия. Когато ние развенчахме панагията от камъните, Мария все така ни гледаше със своите тъжни очи, а младенецът Исус все така ни се усмихваше със своята детска, всеопрощаваща усмивка и ни благославяше. Той продължаваше да ни се усмихва и да ни благославя и след като счупахме и хвърлихме в кофата за боклук емайловата плака. За какво благославяше той нас и нашата работа, в чието начало бе вложена моята черна неблагодарност?

Аз продължавах да живея в митрополията както обикновено и да се готвя да отпътувам за Варна. Минаха няколко дни. Веднъж, ако не ме лъже паметта, в неделя на 16 януари 1896 г., вуйка ми слезе на обед в трапезарията с явно и голямо душевно неразположение. Мимоходом ще спомена, че вуйка ми беше достъпен за нас само три пъти на ден: на закуска, на обед и на вечеря, през останалото време той биваше зает или в канцеларията и на заседание в митрополията, или в работната си стая, където превеждаше от руски жития на разни светци, или пък пишеше своите мемоари; в работната му стая ние имахме достъп само ако той повикаше някого от нас чрез слугата. Тоя ден той дойде, благослови трапезата, седна и започна да се храни, като упорито гледаше в паницата пред него; само от време на време хвърляше бърз поглед към мене и слугата; аз се стараех да бъда колкото е възможно по-спокоен и по-естествен, защото веднага схванах, че вуйка ми е открил кражбата и че подозира мене и слугата, някой си Никола Ангелов от с. Битуше, Дебърско. Така минаха няколко дни, през което време аз настоявах да замина за Варна, за да не губя от учебните занятия.

* * *

Една вечер, в навечерието на деня, в който бе решено да замина за Варна, аз бях повикан от вуйка си горе, в работната му стая. Ако и силно обезпокоен, отидох. Мръкваше се. Вуйка ми ме посрещна прав до работната си маса, облегнат с едната ръка на стола.

— Знаеш ли защо те извиках? Виж! — и той ми посочи калъфа на панаята, отворен и празен — някой ми е откраднал панаята. Най-напред се усъмних в тебе. Сгрешил съм. Ще те моля да ми простиш! Друг е извършил тая кражба и аз мисля да узная кой е.

Ако би било светло, вуйка ми би забелязал моето смущение и не би бил толкова уверен в своите заключения. Аз нямах куража му изповядам, че аз съм авторът на това безобразие; следващия ден аз щях да пътувам за Варна и беше безцелно да усложнявам нещата.

На следния ден вуйка ми ми даде пари за път и за едномесечни разходи, аз турих куфара във файтона и заминах за гарата. Там обаче взех друг файтон, натоварих на него куфара и така отидох в квартирата на Йордан Божков, където ме чакаха той и Иван Костов, а след малко дойде и М. Герджиков. Това беше то моето пътуване за Варна; вместо във Варненската гимназия, аз постъпих в квартирата на Йордан Божков.

Дадените от вуйка ми пътни пари и ония за едномесечни мои разходи отидоха за няколкодневна издръжка на „комитета“, т.е. на Йордан Божков и семейството му и на Иван Костов, защото М. Герджиков живееше при баща си. Ние заедно обсъдихме положението и решихме да не продаваме камъните още една-две седмици, за да не би — ако последва оплакване за кражбата в полицията — да хлътне целият „комитет“ в каушите на „Таш Капия“. След седем-осем дни намерихме, че ще бъде благоразумно аз да замина за някъде, за да не би, ако от митрополията случайно ме видят и узнаят, че съм в Пловдив, а не във Варна, вуйка ми да измени пътя на своите подозрения — нещо което би имало най-лоши последици за нашия „комитет“.

Предстоеше кръщаването на княз Бориса, което бе определено за Сретение Господне, четвъртък 2 февруари 1896 година. По всички линии в княжество България бяха формирани по няколко трена, за да превозват безплатно до София желеащите да присъстват на тържествата по кръщаването. По общо решение двамата с М. Герджиков заминахме с един от тези безплатни тренове за София, където останахме в квартирата на Д. Лимончев до към 10 февруари, когато си взехме билети до Белово, понеже за до Пловдив нямаше пари. Смятахме (както и стана) да ноцуваме при нашия съученик Тодор Иванов, чийто баща, Ване п. Костандиев, калъпчия, работеше там.

Истински мъченик на науката, Тодор Иванов редовно биваше изключван поради неизвинени отсъствия — миналата година от Пловдивската гимназия, а тая година — от Казанлъшкото педагогическо училище, където беше отишъл да следва, понеже преподаваните науки в гимназията не бяха достъпни за неговата глава.

На другия ден след пладне, от Белово, тримата — М. Герджиков, Т. Иванов и аз — тръгнахме пеш за Пловдив и пренощувахме в едно от ханчетата при шосето в Сарамбей. Следния ден ноцувахме в Пазарджик в квартирата на Адам Нейчев, наш познат и съученик от Пловдив, тогава на работа в общинската аптека. От Пазарджик на другия ден тръгнахме рано и вечерта пристигнахме в Пловдив, в квартирата на Йордан Божков. От сведенията, събрани в наше отсъствие, никакво оплакване не беше постъпило в полицията и ние решихме на следния ден камъните да се дадат на Иван Костов да ги продаде на златарите и получените пари да внесе в „комитета“. Тая вечер — 14 или 15 февруари 1896 г. — Иван Костов се върна много късно през нощта, с капела килната над лявата му вежда, пиан. Той пееше, като да стои зад клироса в някоя гъркоманска селска черква в Костурско:

— *Мия-мия — дио; дио-дио — тесера ке ена пенди!*^[5]

Честнейшую херувим и славнейшую,

Безсравненная серафим, безистленную,

Бога слова родшую, суцую Богородицу —

Тя величаем!

На въпроса — продал ли е камъните и за колко, Иван Костов нахално отговори:

— По реката камъне колко сакаш! — и смигна на Йордан Божков.

Явно беше, че парите от откраднатата панаята отидоха или скоро ще отидат в чекмеджетата на кръчмарите. След една бурна сцена с тия двама македонски революционери, на следния ден — един студен зимен ден с дебел сняг до колене, заедно с Тодор Иванов, от гр. Щип, заминахме пеш за Казанлък. Аз заминах за Казанлък, защото изобщо не знаех къде да се дяна.

Ние тръгнахме към пладне, след като М. Герджиков, останал и той като мене в безпътица, ни снабди с два-три лева за по път. Тоя ден ние стигнахме до Чонлука (сега с. Граф Игнатиево на 15

км от Пловдив по шосето за Карлово) и ношувахме в ханчето. Аз се разболях: втресе ме, главата ми гореше и цяла нощ се мятах върху пейката, която ми служеше за легло. Тодор Иванов се показва добър, услужлив и грижлив другар. На сутринта усещах болки във всичките си стави, главата ме болеше, повръщаше ми се. При други условия, бих легнал болен на легло, но положението, в което се намирах, не ми позволяваше това — и ние продължихме пътуването. Накратко казано, като ношувахме и събирахме въшките по ханчетата в с. Каратопрак (сега с. Чернозем), с. Баня, Малкото село и онова в местността Гердеме, в сряда на 22 февруари пристигнахме в Казанлък. Помня, че на два километра, преди да пристигнем в Казанлък, наляво край шосето полиция и съдебни лица правеха оглед на трупа на един заклан човек — някой си Дечо от с. Салтъково, който вчера, вторник, пазарния ден в Казанлък, късно вечерта си тръгнал за село заедно с един свой съселанин, някой си Соколов — двамата здраво пияни; те седнали да си почиват край окопа на шосето и Дечо задрямал; другарят му го заклал както бил заспал. По снега нямаше следи от някаква борба; само наоколо беше опръскано с кръв и ножът беше сложен до главата на заклания. Явно беше, че човекът е бил заклан по най-приятелски начин.

В Казанлък се настанихме в бившата квартира на Тодор Иванов, в къщата на Христо Ахчиев, която се намираще под стъпалата в Калпакчийската махала. Христо Ахчиев, младо момче, сирак без баща, беше работник-обущар; майка му употреби доста труд, докато ни изчисти от въшките, които бяхме събрали из ханчетата, дето ношувахме, и които изглежда да бяха породисти, бабарести, събирани на непрекъснати тегели под колосаните ни яки.

От Казанлък писах на вуйка си, митрополит Натанаил, да му явя, че не съм отишъл във Варна, а съм дошъл в Казанлък, за държа в края на годината изпит от първи за втори курс при педагогическото училище; явих му също, че аз откраднах панаята, та да не подозира друго, че дълбоко се разкайвам за тая кражба, чиято цел във всеки случай не беше гуляй или разпътство. Той веднага отговори, че имал сведения за мене от пловдивския свещеник Димитър Чукурлиев, калоференец, който ме видял като съм пристигнал в Калофер в хана на Минко Енев и съм отпътувал за Казанлък. В това си писмо той ми пишеше, че очаквал моето писмо и покаяване и че не губи надежда да ме види поумнял. От само себе си се разбира, че той продължи да ме издържа. Не зная как би постъпил друг на негово място, но до края на живота си вуйка ми не ми направи даже намек за откраднатата паная.

* * *

М. Герджиков остана при бащиното си семейство в Пловдив, но през месец април, след като беше се свършила в Казанлък ученическата „стачка“, и той дойде в Казанлък с намерение и той като мене да държи в края на годината изпит от първи за втори курс.

Преди неговото дохождане в Казанлък, в тоя град около мене беше се формирала една анархистическа група. С идването на М. Герджиков групата се разрастна, така че към края на май 1896 г. тя наброяваше около 25 души: М. Герджиков, Тодор Иванов, баща му, Ване п. Костандиев от гр. Щип, по занятие калъпчия, който дойде от гара Белово през м. май и се посели в Казанлък с цялото си семейство, Димо Николов, Григор п. Дочев, Христо Мирчев, Слави Чешмеджиев, Маню Абаджиев, Димитър Гунев, Христо Ахчиев, Иван Колинкоев и др. Семейството на Ване п. Костандиев, състоящо се от него, жена му, дъщеря му и двамата му сина: Тодор и Григор, М. Герджиков и аз от юни 1896 г. заживяхме в комуна, издържана от онова, което печелеше Ване п. Костандиев — от продажбата на изработените от него обущарски калъпи и от внасяните от М. Герджиков и от мене по 40 лева месечно. Групата се събираше почти ежедневно било в квартирата на комуната (югозападно от джамията пред околийското управление), било в къщата на Григор п. Дочев в Калпакчийската махала, било в местността „Кайнарджа“.

Директорът на училището Кожухаров и другите учители, озлобени от ученическата стачка, през време на която министерски пратеник Банев беше ударен с юмрук в лицето от ученика Златан Палийски, и от това, че най-големите волнодумци измежду учениците постоянно се събираха с нас, съвсем не желяеха да ни допуснат да държим изпит в края на годината; затова решихме да заминем за София и да издействаме от министерството на народното просвещение да предпишат на училищната дирекция да ни допуснат до изпит. През месец май тримата: М. Герджиков, Т.

Иванов и аз отпътувахме пеш от Казанлък през Калофер, Карлово, Клисура, Лъджене, Златица, Ташкесен и Новоселци за София. През тези 2–3 дни, които прекарахме в София ношувахме върху масите на клуб „Освобождение“ — кафене, намиращо се в уличката между улиците „Търговска“ и „Сердика“, открито и финансирано от един млад момък, крушовчанин, на име Клисуров. Върху витрината на това кафене беше поставен надпис: „Входа за шпиони е забранен“ — думата се отнасяше до агентите на народняшката полиция — тогава на власт бяха народняците. Това кафене беше свърталище на най-амбициозната и най-неблагонадеждната част на софийската интелигенция по онова време, като се почне от семейството поети — Стоян и Роза Попови, и се свърши с Гоце Такеджиев и Атанас Раздолев.

След като получихме предписанието на министерството, ние веднага по същия път се върнахме пеш обратно в Казанлък. Аз набързо се приготвих, явих се на изпит и го издържах. Същото направи и Т. Иванов. Михаил Герджиков не се яви и не държа изпит, ако и да продължаваше да живее в Казанлък. Когато след свършването на учебната година всички от кръжока се пръснаха, ние тримата: М. Герджиков, Григор п. Дочев и аз, с общ капитал 5 лева в джоба, заминахме за екскурзия пеш през Мъглищ, Хайнето (сега с. Гурково), Оризари, Бинкос, Сливен, Аладаглий, Карнобат и Айтос за Бургас, където ловехме скариди по дървените стълбове на старото пристанище (сегашното пристанище тогава не съществуваше), за да се храним и по тоя начин да спестим каквото ни беше останало от петте лева, та да можем да се върнем обратно в Казанлък.

С М. Герджиков ние бяхме се опознали добре било през двете години като съученици в пловдивската гимназия, било в кръжока, било при разните обстоятелства, при които бяхме поставяни досега след запознаването ни с Йордан Божков. С Григор п. Дочев обаче ние се познавахме отскоро; това пътуване пеш, с по няколко стотинки в джоба, от Казанлък до Бургас и обратно, и престояването ни там направиха да се опознаем по-добре. Григор п. Дочев напълно приличаше на баща си — свещеникът на Калпакчийската махала — поп Дочо: лице с едри, дори груби черти, едра, ъгловата и неодялана фигура. Под тази грубовата външност се криеше отзивчива, нежна душа, едно забележително остроумие и неизчерпаем хумор. Григор п. Дочев беше верен другар, весел и интересен събеседник, честен, смел и решителен характер. Той отричаше властта и насилията, без да се гледа при какви обстоятелства се проявяват те и независимо от формата, под която се проявяват. На връщане от Бургас, при пресечката на шосето с железния път между Айтос и Карнобат, ние се спряхме при кладенеца да ношуваме. Беше топла, ясна, звездна нощ. С ръце турени под главата, легнал по гръб, загледан нагоре, Григор п. Дочев продума:

— Колко ми се иска да погледна в това дълбоко небе и на тия звезди с очите на някой поет! — и с тези думи той, без да иска, показва, че има силно впечатлителна, поетическа душа.

* * *

Към средата на месец август аз отидох да довърша ваканцията в Пловдив. След края ѝ по причини от личен характер и по искането на вуйка ми, заминах за Лом, за да довърша тамошното педагогическо училище.

През м. септември 1896 г., по настояването на казанлъшките думбази, числящи се към властта тогава народняшка партия — Слави Славов и Христо Христов, прокурорът при Старозагорския окръжен съд Никола Мушанов наредил да се арестуват и подведат под следствие всичките членове на Казанлъшката анархистическа група. Понеже против тях не е могло да се формулира някакво конкретно обвинение, впоследствие те са били освободени. По телеграфното искане на същия този прокурор, едва постъпил като ученик във втори курс на Ломското педагогическо училище, аз бях изключен с право да държа изпит в края на годината. И досега аз не зная защо са били арестувани членовете на Казанлъшката анархистическа група и защо бях изключен от училището.

След освобождаването им, понеже не са били приети да следват в Казанлъшкото педагогическо училище, М. Герджиков, Димо Николов и Григор п. Дочев заминали за Женева да следват право. Там те се срещнали и опознали с Димитър П. Общински от гр. Пловдив, познат на М. Герджиков от тоя град, със Слави Мерджанов от гр. Карнобат, с Кина Генова и Олга Балинова от гр. Русе, с Тодора Златева от гр. Враца и с Йордан Калчев от туграканските села.

Димитър П. Общински, син на Петър Общински, един от деятелните борци по възраждането в гр. Пловдив, не беше завършил гимназия. Той по-рано бе принадлежал към социалдемократическия кръжок около Д. Благоев, а по-късно, по време на Стамболовата диктатура, бе станал близък и сподвижник на Димитър Бойкинов, стопанин и редактор на пловдивския вестник „Борба“. Този вестник бе предприел яростна кампания против диктатурата на Стамболова и се отличаваше със своите анархистически тежнения — нещо което повдигаше злъчката и злобата на Димитър Благоев, който се нахвърляше в своите статии против вестника и личността на Д. Бойкинов с не всякога коректни изрази.

Слави Мерджанов, Кина Генова, Олга Балинова, Тодора Златева и Йордан Калчев бяха спечелени за анархизма от кръжоците в Русе и Разград, чиято душа е бил Върбан Килифарски от гр. Разград. Анархистическите кръжоци в Русе, Разград, Плевен и Габрово съществуваша всеки отделно, без връзка помежду си и с кръжоците в Пловдив, Казанлък и Лом.

След като се опознали и сблизиха, гореизброените лица решили да живеят в комуна. За тая цел наели една вила в околностите на Женева, където се поселили и където аз ги заварих в края на май 1898 г.

Под влиянието на М. Герджиков и на останалите казанлъчани (Димо Николов и Григор п. Дочев), които от своя страна бяха под влиянието на българската преса, която алармираше обществото с Виничката афера, Женевската анархистическа група се конституирала в „Централен революционен македонски комитет“ и през 1897 г. отпечата своя „Манифест“, в който бе изложена програмата на комитета. Като клон от Женевския комитет в Пловдив е била образувана македонската анархистическа група, в която са влизали: Димитър Аргиров, Иван Вълкович, Бойчев, Богамито, Лазар Силянов — всички от гр. Пловдив, Йордан Щурков от гр. Велес и др. Тая група получила и разпространила в Пловдив и околностите отпечатания в Женева манифест.

* * *

Отпечатването и разпространяването на манифеста показали, че за бъдещата деятелност на комитета трябва да се правят разходи, които надвишават всичките възможности на студентските кесии, и наложили въпроса за намиране на материални средства. По тая причина през месец февруари 1898 г. комитетът решил по нелегален път да се сдобие с парични средства, като чрез жребий се определи оня, който ще набави тия средства. Теглили жребий и се паднал на Григор п. Дочев. Той заминал за България, за да набави тия средства „на всяка цена“, както поръчали другарите му, когато го изпращали на гара Сопанин. Към средата на м. март 1898 г. Григор п. Дочев от София телеграфирал на другарите си в Женева да дойдат двама души негова помощ; по тая причина към 20 март същата година, М. Герджиков и Слави Мерджанов заминали за София да се срещнат с Григор п. Дочев. Срещнали се в София на 25 март в кафене „Братя Миладинови“ на улица „Мария Луиза“, държано от охридчанеца Спирос Хольолчев, на около 60 крачки северно от пресечката на ул. „Мария Луиза“ с улица „Пиротска“.

Какво точно се е говорило при тая среща — това може да каже само М. Герджиков, който е още жив^[6], защото Слави Мерджанов, обесен в Одрин през 1901 г., отдавна не е вече между живите. Както ми разправяше по-късно М. Герджиков, първият въпрос на Григор п. Дочев при срещата им в кафене „Братя Миладинови“ бил да се осведоми за Олга Златанова, към която хранел нежни чувства. М. Герджиков го укорил за това, че при много по-важната задача, с която се е нагърбил, той пилее излишни чувства към тая своя другарка. Когато го запитал в какво конкретно ще се състои исканата от него помощ, Григор п. Дочев не е имал установен или не е искал да изложи установения от него план за набавяне на паричните средства, за които е дошъл в България и е извикал и тях от Женева. М. Герджиков започнал да го укорява за леко отнасяне към поетото задължение със свойственото си красноречие. През цялото време Григор п. Дочев мълчал. Било още видело, когато се разделили и си назначили среща за 8 часа вечерта, по мръкнало, когато Григор п. Дочев щял да им каже каква помощ иска от тях, за да му я окажат веднага. Трябвало е да се срещнат в градската градина, при водоскока, увенчан с гипсовата статуя на Диана, държаща в дясната си ръка уловена риба.

Григор п. Дочев, след като се разделили, отишъл право в градската градина и седнал на една от пейките около водоскока и плакал от мъка. В 8 часа М. Герджиков и Сл. Мерджанов отишли в

градината и чули откъм водоскока два последователни револверни изстрела. Когато приближили мястото за срещата, там вече се била събрала една купчина хора около Григор п. Дочев, седнал на пейката, цял облян в кръв, в агония — той се самоубил. Софийската преса отбелязва това самоубийство така — в-к „Мир“, бр. 514 от 26 март, в отдела „Дневни новини“ бе писал:

На един млад живот тук в столицата е турен трагичен край. В сряда 25 март, към 9 часа вечерта, хората, които минавали през Александровската градина, чули един гърмеж близо до кафенето на Петрова. Като се притекли на мястото, откъдето се чул гърмежа, те намерили един млад човек, седнал на една от банките в градината, лицето на когото било обляно в кръв, а в дясната си ръка стискал револвер. Нещастният, който бил в безсъзнание, откарали в болницата, където той се събудил да каже името си: Григор п. Дочев от Казанлък. Лекарите намерили, че самоубитият се е ударил с куршум от револвер в дясното слепоочие; обаче куршумът не е проникнал в мозъка, а е заминал към окото, което изтекло; куршумът останал в главата.

Дочев, който е на 21 години, следвал миналата година право в Женева. В София той е дошъл същия ден, когато и се самоубил. Днес той е починал в Александровската болница.

В-к „България“, бр. 26, година 1 от 27 март 1898 г., в отдела „Вътрешна хроника“ бе поместил следното съобщение:

„Посегнал на живота си. Онази вечер на пейките в градската градина «Александър I» един студент, който се завърнал от Женева — Григор п. Дочев, родом от гр. Казанлък, посегнал на живота си като се гръмнал в устата с револвер. Самоубийството несполучило: куршумът изменил посоката си и излязъл навън, като строшил ябълчната кост и повредил окото. Падналият в несвяст бил веднага — след нужните актове на прокурорската власт — отнесен в Александровската болница. За причините на самоубийството се носят разни слухове; едни казват, че причината е била безнадеждното му материално състояние. Днес раненият умря в болницата.

Едно нещо ще забележим на прокурорската власт и полицията. Не се съгледва никаква нужда от прекаленото усърдие, дето държаха локвата кръв сред градската градина, всред града, до обед, дето мало и голямо се изреждаше да гледа кръвта, вардена от един стражар. Това е съвсем излишна и вредна работа в сегашния нервен век.“

Онова, което ми разправи М. Герджиков, не обяснява причините на това самоубийство; не ги обясниха и вестниците, някои от които писаха, че Григор п. Дочев се самоубил, защото нямал средства да довърши своето образование. Не са и укорите на М. Герджиков, направени с красноречието на тоя последния при срещата им в кафене „Братя Миладинови“ два часа преди самоубийството: едно такова решение не се взема така бързо; то трябва дълго да зрее в съзнанието, преди да бъде изпълнено. Лично аз считам, че най-вероятната причина е следната:

Набавянето на парични средства по нелегален път не можеше да стане освен чрез употребяване на насилие — нещо, съвсем противно на мирогледа на Григор п. Дочев. От друга страна, задължението да набави тия средства не е било плод на неговото спонтанно желание, а му е било наложено отвън, чрез тегления жребий, който в случая е превърнал в нищо всичките му разбирания за общочовешката солидарност. Като една тягостна прибавка към душевните му терзания трябва да се прибавят и другарските укори — и конецът се скъсал: Григор п. Дочев се самоубил, за да излезе честен пред другарите си, но същевременно верен на своите идеи като противник на насилието, откъдето и да се проявява, в името на каквото и да бъде извършено това насилие.

Това самоубийство падна като гръм от ясно небе върху родителите на Григор п. Дочев. Баща му, поп Дочо, беше образец на християнско смирение, милосърдие, кроткост и безкористие; той със смирение и стоицизъм понесе тая страшна за него загуба. Майка му не можа да се примири с нея до края на живота си; най-много я измъчваше това, че не знаеше причините за самоубийството на сина си. През месец юли 1898 г. в Женева аз четох едно нейно писмо, адресирано до М. Герджиков, с което го молеше да ѝ яви тия причини. Това писмо завърваше така: „...а може би да е убито милото ми чедо!“ И това писмо, както и по-раншните, които бе писала със същата молба, остана без отговор...

* * *

В Лом, есента на 1896 г. около мене се образува един анархистически кръжок, в който влизаха: Мойсей Ив. Праматаров от с. Елешница, Разложко; Димитър Андреев от София; Йован Бошкович

от гр. Пирот, Сърбия; Димитър Тодоров от гр. Плевен; Никола Блажев и Андре Коцев — и двамата от гр. Кюстендил; Йордан Каранджулов, учител в с. Лабец, Ломско и Николай Каранджулов, братовчед на първия, и двамата от гр. Прилеп, Македония; Йордан Белчев, учител в с. Акчар, а по-после в Ново село, Ломско и в с. Криводол, Врачанско — от гр. Сливен; Коста Цачев от гр. Тетевен и др. Един от тях — Димитър Тодоров — по-рано бе принадлежал към анархистическата група в родния му град Плевен, образувана от Юлий Цезар Розентал.

Юлий Цезар Розентал, с когото се запознах през лятото на 1903 година наскоро преди смъртта му, беше много интересна фигура. Среден ръст, широко открито чело, копринени руси мустаци, малка, остра, руса брадичка — той имаше изящна, фина външност, допълнена с широк и всестранно развит ум. Големите му стоманеносини очи, с едно детинско наивно изражение, същевременно издаваха постоянство, твърдост и решителност.

Баща му, доктор Август фон Розентал, полски благородник, се родил в 1830 година във Волиния. По време на полското въстание в 1831 г. по-голямата част от имотите на семейството фон Розентал е била конфискувана и то се преселило в останалото неконфискувано имение в Киевската губерния. Август Розентал, извънредно даровито дете, свършил гимназия на 16 години, а медицинския факултет в Киев — на 21 години. Две години след това той бил един от организаторите на народното въстание против крепостничеството в Малорусия, за което е бил арестуван и осъден на смърт чрез резстрелване. Тая присъда е била заменена с изгнание в Сибир, където преживял 25 години. В 1880 година той успял да се измъкне от Русия заедно със семейството си, скитал по цяла Европа и най-после се установил като лекар в България. Той е бил много талантлив човек, еднакво силен и като медик, и като юрист, и като икономист, и като писател и поет; той сътрудничил в най-видните руски списания под псевдонимите: А. Роял, Г. Кордия, Н. Вълков, Монументов, Август Скалка, Август Мегър и пр. Още като осемнадесетгодишен той напечатал на полски романа „Младоженците“ и сборката стихотворения под заглавие „Търнен венец“. Той е възставал против всяка неправда и е отричал всяка власт. По тая причина, по времето на Стамболова, влязъл в очи и през 1889 г. този борец за свобода, 59 годишен старец, е бил грабнат една нощ от Габрово, изтръгнат от семейството му и изгонен във от България. Той умрял като изгнаник в гр. Враня, Сърбия.

Юлий Цезар Розентал се е родил на 14 юни 1872 година в гр. Иркутск — Сибир. Своето първоначално и средно образование е получил в разни градове в България, където последователно е живял баща му, преди да се установи окончателно в Габрово. Той учителствал в Търновско (в с. Килифарево и Летница), в Долна Оряховица и в Новозагорско. Навсякъде той е събирал около себе си и вдъхновявал младежите с идеите на безвластието. За формирането на неговия решителен и независим характер и на борческия му дух, освен наследените от баща му склонности, той от най-ранното си детство е имал пред очите си живия пример на баща си. Със своята изящна външност и с високата си култура, той неотразимо привличаше и влияеше на ония, които го познаваха.

В предговора си към сборката негови стихотворения „Недопети песни“, издадена след смъртта му (1904 г., печатница „Габрово“, София), Антон Страшимиров разказва:

„Тук (в Разград, 1887 г.) аз чух най-напред неговото име. Семейство Розентал току що се беше преместило в Габрово, когато постъпих в Разградското петокласно училище. Съучениците ми не можеха да забравят пламенния образ на този момък, който донесъл в училището Ботева, целия Ботев, декламиран от Юлий с такава пламенност, че и целият град говореше за тоя огнен момък, тънък, нежен, но с буйна руса коса и сини, орлови очи.“

Лесно е да се предположи, че деветгодишното разградско дете, каквото е бил по това време Върбан Килифаревски, ще да е получило от Юлий Цезар Розентал първия тласък към безвластническите идеи, с които живя, работи и умря тоя апостол на анархистическото учение в България.

Влиянието на Юлий Цезар Розентал върху формирането на мирогледа на младото поколение не се беше ограничило само там, където младежите са били в непосредствен допир с него. През 1896 година, преди и по време на ученическата стачка в Казанлък, неговите още неиздадени стихотворения се преписваха от ръка на ръка между учениците от Казанлъшкото педагогическо училище. Когато стачниците се събираха в „Орешака“ да обмислят общо как трябва да реагират против домогванията на училищната власт да смаже стачката, крайт на събранията всякога завършваше

с весела част и с декламации на стихотворения от Юлий Цезар Розентал. Аз все още си спомням едно от тях — „Одата на Цилиндрите“:

*Прати ми, музо, възновение
и мойта гайда ти настрой,
че аз цилиндри ще възпявам
от най-последния им край.*

*О, цилиндри! О, цилиндри!
На прогреса ни венци!
Много гени ви носят,
още повече — глупци.*

*Вашта форма уж е проста —
едно гърне с перваз,
ала свойства непонятни,
свойства чудни има в вас:
.....*

*О, цилиндри! О, цилиндри!
Гордостта на нашия век!
От говедо, от магаре
вие правите човек...*

Юлий Цезар Розентал е бил душата на анархистическия кръжок в Габрово, а по-късно — на оня в Плевен. Към края на месец август 1903 г. аз четох едно негово писмо — неговото последно писмо, писано преди четата на Никола Дечев да прехвърли границата. Това писмо започваше така:

Нито място, нито дата —
Тъй си пиша аз писмата.

В края на месец август 1903 г. Ю. Ц. Розентал постъпил в четата на своя идеен съмишленик Никола Дечев, родом от Стара Загора. Тая чета, заедно с четите на Тома Пожарлиев от Енидже-Вардар и на Григор Манасиев от гр. Кратово — и трите сформирани едновременно в България, — минала границата към края на първото десетдневие от септември. На 10 септември четите навлезнали в Султан-тепе и се спрели да денуват в горичката по югозападните склонове на тоя връх. Там те срещнали разбитите остатъци от четите на Христо Чернопеев, родом от луковитските села и на Никола Жеков, родом от Стара Загора, племенник на познатите от историята на Старозагорското въстание братя Жекови. Тия остатъци от чети се връщали към границата. Никола Жеков, съгражданин и близко познат с Никола Дечев, се обърнал към тоя последния:

— Кольо — продумал Жеков, — не ви трябва да навлизате навътре. Аскерът е сардисал всички села. Само ще дадете жертви. По-добре е да се върнете.

— Та ние нали предварително знаем, че нашите чети няма да унищожат турската империя? Че ще дадем жертви — това е сигурно. Но ние сме тръгнали именно, за да даваме жертви. Защото тоя е пътят на свободата. Човешката кръв, дадена в доброволна жертва всякога ще даде своите резултати. Такава е цената на свободата.

— Връщайте се, Кольо! Голяма е турската сила!

— Но не по-голяма от нашите идеи за свобода!

Тоя ден валил дъжд, пороен дъжд. Вечерта трите чети се вдигнали напред; те дошли до едни каракачански колиби. Там наклали големи огньове, за да се поизсушат хората, които били измокрени до костите. След като се поизсушили, същата нощ четите напуснали каракачанските колиби и взели югозападна посока, като навлезли по-навътре в турската територия. Същата нощ, един каракачанин, изпратен от кехаята, отишъл и явил на аскера за дохождането на тия чети и направлението, което взели. Следния ден, при денуването, четите забелязали много усилено движение на аскера, който се съсредоточавал срещу тях към с. Луково. При нощното си придвижване напред през нощта на 11 срещу 12 септември, четите приближили това село, което още не било заето от

аскера. Населението посрещнало четите, изнесли им храна и мляко, много мляко, донесено с бакъри. По време на придвижването заек пресякъл пътя на Дечевата чета. Розентал и Дечев се пошегували:

— Войводо — казал Розентал, — днешният ден ще бъде горещ. Ще имаме пукавица.

— Защо? Отде заключаваши?

— Не видя ли? Заяк ни пресече пътя.

— Хубаво, де! Вземи един голям бял камък и се удряй по дясното коляно, за да развалиши магията!

На 12 септември, преди още да съмне добре, четите заели позиция при с. Луково. Четата на Никола Дечев, съставена в по-голямата си част от интеллигентни хора, заела центъра на „Шипков връх“ — най-високият и най-близкият до с. Луково. Четата на Тома Пожарлиев заела лявото крило на вр. „Петльов-Чукар“, а оная на Григор Манасиев — дясното крило на „Големия камък“. Сутринта аскерът заел с. Луково и го подпалил; населението избягало и се пръснало: една част от мъжкото население, въоръжено, без да има някакъв началник, командир или войвода, се организирило на отстречната страна на селото. Турците атакували най-напред центъра, който бил най-близо до тяхното разположение и едновременно започнали да извършват обходно движение с цел да обхванат двата фланга на четите, по старото турско стратегическо правило: „Долашмаа-долашмаа ве сармаа“ (обхождай и стягай). При започване на сражението Дечев, който имаше силен и красив баритон, запял — а след него подхванала и цялата позиция песента от Некрасов, която по това време беше нещо като сегашните шлагери:

*Като гледам ужасите на войната,
При всяка жертва на жестокий бой,
Не жала ни другаря, ни жената,
Не жала и самия герой.*

*Ще мине скоро на свругата печала,
Приятелската скръб недълго трай,
Но има негде си душа страдална —
Тя вечно ще плаче и ридай...*

Скоро подир започването на сражението, в центъра били ранени няколко души. Розентал и Стойно Г. Черногорски от с. Казалач-Дере (сега Средногорово), Казанлъшко, един от малкото четници от Дечевата чета, преживели здрави и читави тоя кървав ден и комуто дължа настоящето описание (той е още жив и доскоро беше на служба в пловдивското областно инженерство като техник-землемер) — Розентал и той отърчали да превързват ранените. Едвам започнали превързването, Розентал е бил ранен: турски куршум, изстрелян от мартинка, раздробил дясното му коляно, а друг счупил пищяла на същия крак. Нямало нужда — според шегата на Дечев — Розентал да търси бял камък, да удря с него дясното си коляно, за да развали заешката магия — турските куршуми изиграли ролята на белия камък, без да развалят фаталната магия...

Започнали да викат за фелдшерска помощ и от дясното крило, където турците също започнали атаката и ранили няколко души от четниците. Ст. Черногорски отърчал при дясното крило да превързва, а Розентал — ранен, останал в центъра. Атаките на турците ставали все по-ожесточени към центъра, където борбите, с които четниците отбивали турските атаки, се свършили; мнозина от четниците лежали мъртви на позицията. Войводата Н. Дечев бил убит — със своята смърт той доказал, че неговите думи — турската сила не е по-голяма от идеята за свобода на тая шепа хора — не са били празни думи. Центърът се подгънал; четниците почнали да прибягват към дясното крило. Двама от тях влачели със себе си един ранен четник: той бил Юлий Цезар Розентал. В дола, който отделя „Шипков връх“ от вр. „Голямия камък“, Розентал се изскубнал от ръцете на другарите си, легнал на земята и отказал да бъде носен по-нататък.

— Оставете ме! Вървете! Спасете себе си! Оставете ме да правя каквото намеря за добре!

Тя са били последните думи, които са били чути от неговите другари. Дотам стигат сведенията за него. Никой не знае как е загинал — самоубил ли се е, или е умрял от кръвоизлияние, понеже не са могли да спрат изтичането на кръвта от раздробеното коляно и от счупения пищял; или намерен полумъртъв в дола, е бил довършен от турците — това никой не може да каже.

В този бой близо половината от четниците били убити, а от останалите повечето са били ранени — кои по-тежко, кои по-леко.

След пладне, самоорганизираното се мъжко население на с. Луково открило огън по аскера и започнало атака в гърба на тоя последния — нещо, което предизвикало суматоха в турците, които е трябвало да се прегрупират и да изменят своя план за нападение и обкръжаване, за да посрещнат непредвидената опасност. Това именно действие на населението от с. Луково е спасило четите от пълно обкръжаване и унищожение. Надвечер кордонът на аскера е бил разкъсан от ожесточените атаки на селяните, които успели да се съединят с четите.

Вечерта в тъмното всички четници, които са могли да вървят, се измъкнали от позицията и поели направление към границата; на позициите останали само убитите и много тежко ранените, чиито страдания и охкания продължили през цялата нощ. Съмнало се на 13 септември. Опожареното село Луково още димяло. От ранни зори до икиндия турците непрекъснато обстрелвали четническите позиции, които упорито мълчали и с мълчанието си будели в турците разни подозрения. Към икиндия патрулите установили, че позициите са изпразнени и турците ги заели, като доубили тежко ранените четници; те прибрали своите мъртви — над 400 души — и ги погребали, а убитите вчера и доубитите днес четници били оставени неприбрани, за да бъдат погребани от орлите, гарваните и от вълците, лисиците и от прокудените кучета на с. Луково.

Мръкнало се. Върху полесражението настанала мъртва тишина. На 14 септември, неделя, Кръстовден, слънцето огряло бившето село Луково, което все още димяло, огряло и труповете на убитите непогребани четници — 113 трупа; общото число на хората от трите чети е било около 260 души; четата на Никола Дечев наброявала 49 човека. Убит е бил и войводата Григор Манасиев.

По предчувствие, може би, за тая зора на 14 септември 1903 г., Розентал е написал своята песен на стр. 61 от сборката му „Недопети песни“, която свършва така:

.....

*Ей сипва се зората веч
и на земята скоро, скоро
пак ще настане весел ден,
но не за мен, но не за мен!*

* * *

В Лом, четирима души от кръжока: Мойсей Ив. Праматаров, Димитър Андреев, Йован Бошкочич и аз живеехме в комуна в една от крайните къщи на Камараш-махала. Живеехме в пълна сиромашия, с 40 лева месечно, които моят вуйка редовно ми изпращаше всеки месец и с други 20 лева, които бащата на Праматаров изпращаше на сина рядко и съвсем нередовно. Хранехме се само със сух хляб и веднъж в месеца — когато се получаваха парите — вечеряхме с хляб и боза. Когато се случеха два празника по ред или през коледната и великденската ваканция, ние отивахме по селата (Ковачица, Лабец, Цибър, Варош, Акчер и др.) на гости при учителите, които ни бяха познати, за да даваме вечеринки и представления и да се храним с по-съществена и по-изобилна храна. Когато отивахме по селата, наредени един след друг по калните или покрити със сняг пътища, с китара и цигулки под мишница, нашата комуна досущ приличаше на трупа влашки цигани-чалгаджиини.

За да се подпомогне комуната в материално отношение, понеже през 1897 година имах много свободно време, преведох от руски и издадох в отделна брошура биографията на руския поет Надсон, чиито стихотворения бяха на мода между учащата се младеж. Издадох също друга една брошура под заглавие „Три популярни статийки“, написани в духа на анархистическото учение. Тези брошури бяха пласирани между учениците в разните училища в България. С постъпилите суми се посрещнаха разходите по напечатването и експедицията, част от ежедневните разходи на комуната, а също и разходите по екскурзията, която бе устроена от училището през великденската ваканция в 1898 г. за учениците от трети курс в Унгария и Хърватско, в която екскурзия взеха участие всичките членове на комуната.

Понякога на комуната идваха гости. Такъв беше случаят с Миша Арахангелович, студент в Белград, по-късно един от редакторите на сръбския вестник „Мале Новине“, който беше дошъл

да се види с Йована Бошкович, негов съгражданин и съученик. Такъв беше случаят с Андре Коцев и Никола Каранджулов, които бяха дошли от Кюстендил и останаха да живеят при нас, комунарите, преди да се настанят и заживеят в собствени квартири. Ако и да живеехме в голяма сиромашия, ние успявахме да приютим и нахраним гостите си по един удовлетворителен начин.

Веднъж — това трябва да беше към 15 април 1898 г. след връщането ни от екскурзията в Унгария и Хърватско — идеци по Дунава откъм Русе, на комуната дойдоха двама души гости: Ст. Михов и Слави Мерджанов. Последният път, когато се бях виждал със Ст. Михов, беше през лятната ваканция в 1897 г. при следните обстоятелства: М. Праматаров замина за Чепинска Баня да прекара тая ваканция при баща си, а останалите трима от комуната — Димитър Андреев, Йован Бошкович и аз — заминахме на екскурзия пеш от Лом през Кутловица, Берковица, Клисурса, Петрохан, Гинци за София, а оттам, все пеш, в обиколка на западна и югозападна България: Сливница, Драгоман, Цариброд, Невля, Врабча, Трън, Брезник, Батановци, Радомир, Кюстендил, Дупница, Рила, Рилския манастир; оттам през Сухото езеро (под вр. „Попова шапка“), Сърбиново, Самоков до София. На минаване през Радомир случайно срещнах Ст. Михов, който след изключването му от Пловдивската гимназия и разтурянето на кръжока, постъпил на служба като ученик-телеграфист без заплата. След няколкомесечно гладуване, беше станал платен пощенски чиновник и сега завеждаше телеграфната служба в Радомир. Ние нощувахме при него в телеграфо-пощенската станция, преди да заминем през с. Върба за Кюстендил.

При идването си в Лом, Ст. Михов ми обясни, че от известно време той е преместен от Радомир в София, като телеграфист при централната телеграфо-пощенска станция, чиято телеграфна служба се помещаваше срещу градската градина, на улицата, която ограничава тая последната от юг, в зданието, което преди няколко години бе служило за девическа гимназия; същото, при което през месец март 1891 г. бе извършен несполучлив атентат срещу живота на Стамболов, когато беше убит финансовият министър Хр. Белчев.

Ст. Михов запозна както мене, така и останалите комунари със Слави Мерджанов, който беше доста изискано облечен и имаше обноски и външност на много отракан и оholen студент. Както ми обясни Ст. Михов, познанството му със Слави Мерджанов не датирало отдавна: запознал ги М. Герджиков преди около един месец, когато случайно го срещнали със Сл. Мерджанов в София. След като били запознати, те двамата се сближили. Ст. Михов си взел няколко дни отпуск и със Сл. Мерджанов заминали за Русе и оттам по Дунава сега пристигат в Лом. За какво са ходили в Русе и защо минават и заобикалят през Лом за София, не ми обясни. Те гостуваха на комуната няколко дни. През това време — като познавах неспокойния дух на М. Герджиков и на Григор п. Дочев — аз исках да узная какво става в Женева, а също и подробности за самоубийството на Григор п. Дочев, за което бях научил от вестниците. Исках да узная защо са дошли те двамата (Григор п. Дочев и М. Герджиков) по ни едно време в София и причините за самоубийството; разпитвах дошлите гости. Ст. Михов ми отговори, че не познава самоубития и не знае нищо за самоубийството. Предположих, че като е бил с М. Герджиков в Женева — Слави Мерджанов ще да е познавал п. Дочева и все ще знае защо са дошли с М. Герджиков в София, когато не е ваканция. В отговор на моите запитвания, Сл. Мерджанов или отговаряше уклончиво, или — ни в клин, ни в ръкав — започваше да разказва някой виц. Изобщо аз не можах да се добера до никакви обяснения и подробности за причините на това самоубийство. От само себе си се разбира, че през време на гостуването си при нас, Ст. Михов и Сл. Мерджанов взимаха участие в събирането и споровете на кръжока, където мненията на Мерджанов имаха особена тежест, дължима най-вече на неговата изискана и представителна външност. От Ст. Михов и Сл. Мерджанов аз научих, че М. Герджиков заминал за Женева, и че там той живее в комуна с Димо Николов и с други, непознати на мене студенти.

Една сутрин Ст. Михов и Сл. Мерджанов заминаха пеш за Кутловица и Берковица, на път за София. Вечерта намерих под възглавницата на леглото си десетина екземпляра от манифеста на Женевския централен революционен комитет. Това ми даде повод смъртно да гадая защо Григор п. Дочев и М. Герджиков са дошли без време в София и защо първият от тях е посегнал на живота си.

Преди срещата си със Ст. Михов и Сл. Мерджанов в Лом, аз имах намерение, след като завърша педагогическо училище, да стана учител в Македония. След срещатата ми с тях, особено след

като намерих манифеста, чиято програма съвпаднаше с моите разбирания по македонския въпрос във връзка с общочовешките борби за свобода и достойно човешко съществуване, аз измених предназначения си път и реших след свършването на учебната година да моля вуйка си да ме прати в Женева, за да следвам химия — предмет, към който всякога имах влечение като ученик. След 11 май (празник на св. Кирил и Методий) учениците от трети курс бяха разпуснати за матура. Аз не бях допуснат до матура, защото имах слаба бележка по цигулка и пеене. За това, че имах слаб по цигулка, и тогава, и сега нямам никакви претенции, защото две години учих цигулка и в края не можех да изсвирия свястно гамата. Под моя лък цигулката жално виеше като куче на умряло, а струните скърцаха като ненамазана кола, но за пеене — и тогава, и сега намирам, че това беше несправедливо, защото както по теория, така и по практика, аз бях еднакво силен като другите ученици. За да не бъде допуснат един ученик до матура, трябваше да има по спомагателните предмети (цигулка, пеене) две слаби; а понеже по всички други предмети бях един от най-силните ученици, двойката по пеене ми биде дадена умишлено — да не бъда допуснат до матура. Щом като не бях допуснат до матура, нямаше смисъл да стоя повече в Лом; аз взех свидетелство за завършен трети курс и заминах за Пловдив, дето вуйка ми се съгласи да ме прати да следвам по химия в Женева с месечна издръжка 80 лева.

В края на месец май 1898 година аз заминах за Женева, за да мога според наставленията на вуйка ми през четирите месеца до записването ми в университета да науча френски дотолкова, че да се ползвам от него в аудиторията и във всекидневния живот. Аз горях от желание да ида в Женева, да влезна в комуната с познатите и съмишлениците от Пловдив и Казанлък и с другите, непознати на мене членове на комуната.

Още същия ден, когато пристигнах в Женева, с Димитър Общински излязохме, за да ме разведе из града. На минаване през Каруж (предградие на Женева) той ме заведе на гости у бившата си хазайка, мадам Henriette Chevallaz, внучка на същия онзи женеvecанин Mr Chevallaz, който през 1890 г. създаде Пловдивската пепиниера (сега унищожена, на мястото на френските мъжки и девически колежи и на къщите в съседните на тия колежи квартали), който през пролетта на 1892 г. преобрази Гюл-Бахченското блато в красиво елипсовидно езеро, турските гробища между Гюл-Бахча и Сахат-Тепе — в хубава и пространна градина, където беше Пловдивското изложение през 1892 г., и която съществува и досега; и който през 1893 година залеси голите Пловдивски тепета.

Madame Chevallaz, 35–36 годишна жена, беше със среден ръст, добре сложена, с тъмно руса коса, прав нос, зеленикави очи, весела, бърлива, вдовица с две деца — Етиен — 14–15 годишно момче — и Берта — 10 годишно момиче. След смъртта на мъжа си, за да отгледа децата си, тя беше станала *gerasseuse* — гладачка на бельо, даваше пансион на 5–6 души, които се хранеха при нея, и под наем една от стаите на апартамента, който бе наела за жилище. Когато с Д. Общински отидохме да ме запознае с нея, заварихме я да глади чуждо бельо.

Димитър П. Общински, познат на мене от Пловдив, беше на ръст малко по-нисък от среден, със сухо, подвижно лице и пъргав ум. Той говореше гръцки като същински грък, но се отличаваеше със своята пълна неспособност да се съсредоточи в четене на лекциите по право, което беше дошъл да следва в Женева, и да научи да говори френски, ако и по цял ден да държеше в ръцете си френската граматика и да спрягаше по сто пъти на ден във всичките им времена глаголите *avoir* и *être*.

Минута след като ѝ бях представен, Madame Chevallaz ми се похвали, че „Grâce à Mr. Dimitri“^[7], тя вече знае, че „Pot au lait“ по български се казва „гирне за млеко“, че „Avec les jeunes étudiants bulgares j'aime beaucoup parler leur langue“^[8]. С най-обикновен тон и най-невинен изглед тя ми направи една такава покана за тая вечер, че аз цял се изчервих до ушите и смутен се обърнах към моя водач:

— Ти ли си я научил да казва това безобразие?

— Какво ми се сопаш? — отговори Общински. — Гледай си кефа! Тя не разбира това, което казва!...

Преди две години, след като си наел квартира при Mme Chevallaz, Общински закъснял една вечер. Когато отишъл в квартирата, всички си били легнали. Той почукал да му отворят. Майката на Mme Chevallaz, която живеела при нея, отишла да отвори и попитала:

— Qui est la?^[9]

— Ж-ж-ж-ж-ж! — отговорил Общински, като смятал, че тоя звук на френски значи „Аз.“ Обезпокоена от тоя необясним отговор, старицата запитала пак:

— Mais, qui est la?^[10]

— Ж-ж-ж-ж-ж! — повторил нашият закъснял квартирант.

Бабичката се уплашила, събудила дъщеря си, която дошла при вратата и от своя страна запитала кой чука.

— Ж-ж-ж-ж-ж! — за трети път повторил Общински. Mme Chevallaz се сетила и казала на майка си:

— Mais, c'est Mr Dimitri, Maman, c'est lui qui sait autant que cela le français!^[11] — и отворила вратата, за да влезне ученолюбивият наш съгражданин...

По същото онова време, през 1898 г. в Женева, от дълги години насам следваше по право някой си Диодонов, който няколко години по-късно беше отворил адвокатска кантора в София, на ул. „Мария Луиза“, върху която бе окачил една грамадна синьозеленикава табела със също такъв грамаден надпис: „ДИОДОНО — доктор по правото“. Този Диодонов разказваше:

— Когато най-напред дойдох тука (т.е. в Женева), професорът говори, аз нищо не разбирам — не знаех френски. Нейсе! Живях тука няколко години, научих френски, явих се на изпит — говоря, говоря, професорът нищо не разбира...

Този доктор по правото, при упражняването на своята професия в София, бе проявил напълно своята способност — да губи делата на всички онези клиенти, които се отнасят до неговите адвокатски услуги.

Ами „Аман-Дедика“? Така наричаха по прякор Петка Златев, студент по право в Женева, братов син и наследник на старозагорския голям богаташ Васил Златев, същия оня скъперник, който, запитан защо пътува в трета класа, казал:

— Какво да правя, айол, като няма четвърта!

Висок като върлина, сух като чироз, с тънка, дълга брадичка и тънки, увиснали мустаци, та мязаше на китаец, „Аман-Дедика“ следваше... по пиенето. От ранна сутрин до късна полунощ той седеше с крак върху крак с шишето коняк фин-Шампан на масата и с пълна чашка в ръка, защото щом изпразнеше едната, веднага напълняше друга. Той имаше манията да се хваща на бас и шанса — всякога да печели баса. Така, веднъж — една вечер, когато улицата беше най-оживена, — той се хвана на бас, че ще спре трамвая. Когато тоя последният се зададе откъм дъното на улицата, легна напреки върху трамвайните релси, вирна нагоре краката и ръцете и взе да вика:

— Варда-а-а!

Ватманът на трамвая с най-голямо ожесточение започна да дрънка звънеца, но „Аман-Дедика“, без да се тревожи за това, продължаваше да маха краката и ръцете и да вика колкото му държи гласът. Най-после трамваят спря на няколко крачки от него. Дойдоха, вдигнаха го, глобиха го и го пуснаха. „Аман-Дедика“ се върна тържествуващ при масата и получи спечеления бас — една бутилка коняк фин-Шампан!...

След 10 години видях „Аман-Дедика“ в Стара Загора. Най-после той беше свършил науките си в Женева и — вече под името „Доктор Петко“ в Стара Загора упражняваше занаятието си... със Заарска мастика... След още няколко години той умря от пианство.

* * *

Още след самоубийството на Григор п. Дочев, в Женевската анархистическа група станал разрив. Процесът на нейното разложение продължил поради взаимните обвинения за неговото самоубийство и поради липса на достатъчно решителност на комунарите да си набавят средства и да продължат работата си. Когато в края на месец май 1898 г. пристигнах в Женева, за да влезна в групата, разложението беше пълно.

Олга Балинова, веднага след самоубийството на Григор п. Дочев, беше се отделила от групата и когато аз дойдох в Женева, тя беше в Русе при домашните си. Димо Николов, който всякога проявяваше диктаторски наклонности, срещаше в това отношение решителната съпротива на другарите си, заедно с Тодора Златева, с която живееше съвместен живот, се беше отделил от групата

и при моето идване живееше в Лозана. Наскоро след моето дохождане, Димитър Общински, след едни обяснения от сантиментален характер с Кина Генова, по време на които той се престори на луд и скочи от балкона на вилата уж като побъркан от отчаяние поради несподелената любов — Димитър Общински и Кина Генова най-после се разбраха и се отделиха от групата. Те двамата заминаха за Анпесу, в Горна Савоя, за да съединят като разумни хора приятните минути на влюбена двойка с ползата от чистия високопланински въздух на Горна Савоя в това горещо и задушно лято. След заминаването си от Лом, Слави Мерджанов потъна без вест някъде из България. Така щото, към средата на месец юни 1898 година, от цялата група в комуната останахме само тримата: М. Герджиков, Йордан Калчев и аз.

Веднъж, преди да замине с Кина Генова за Анпесу, Общински ни съобщи, че през деня срещнал в Женева Костадин Нунков. Аз за пръв път чувах това име; че той дошъл в Женева — това не ми направи никакво впечатление. Тогава аз не можех да прозра в бъдещето, за да знам, че след три години ще бъдем в с. Текенджа, Бургаско, че дълго ще живеем в една стая в София и че неговите възгледи върху живота и обществените отношения съвпадат с моите. Онова, което беше интересно в това съобщение, беше, че той пътувал с Лида Майер. Двамата млади спътници забравили да сключат формален брак, но не забравили да споделят леглото и кесиите си. Лида Майер се изплъзнала от домашния контрол в Пазарджик и повела Нункова със себе си. Те пропътували през Австрия и Германия, дошли в Швейцария и от Женева щели да заминат за Италия, за да закръглят своето сватбено пътешествие, понеже след изтичането на медения им месец щели да турят край на тая идилия и на съпружеското си съжителство.

Всеки етап от своето пътуване те отбелязвали с по една телеграма от Лида до баща ѝ с едно и също стереотипно съдържание: „Envoyez trois cents francs télégraphiquement“^[12]. Впрочем, това беше единствената фраза по френски, която Нунков беше заучил и която изговаряше почти правилно.

Лида Майер беше не особено красиво, но умно, духовито и практично момиче. Веднъж, като я запитали не се ли страхува да ходи сама вечер късно и да бъде срещната от някой нахален мъж, тя отговорила:

— Мене не ме е страх от мъжете. Страх ме е от децата!

Тя беше дъщеря на Йосиф Майер, по народност чех, по поданство — българин, по местожителство — пазарджиклия, по занятие — адвокат, по партийна принадлежност — стамболовист. Веднъж като депутат от управляващата партия, когато министър-председателят внесъл в камарата предложение за увеличаване на депутатските дневни пари, защото дотогавашният им размер не бил достатъчен, Йосиф Майер се изправил на банката и казал със своя чешки акцент:

— Господин министър-председателю! Дневните стигат, нощните не стигат!

Същият този Йосиф Майер, няколко години след авантюрата на дъщеря му с Нунков, хвалил качествата ѝ пред бъдещия ѝ законен съпруг с думите:

— А па моя Лида! Па е бузеста! Па е гърдеста!! Па е гъзеста!!! — и като всеки възхитен чех, той, при изброяването на последното физическо качество на дъщеря си, целувал събраните на куп краища на пръстите от дясната си ръка.

Във villa Eleonore, където живеехме, често идваше на гости Георги П. Стаматов, който следваше право. Роден в Бесарабия, служил като артилерийски офицер в Пловдив, той сега прекарваше в най-черна мизерия с жена си и детето си — момиченце, което по онова време беше бебе на няколко месеца. Той не получаваше никаква издръжка от никъде, а хонорарите за неговите разкази, които се печатаха в списанието „Мисъл“ на К. К. Кръстев и в другите списания, бяха толкова нищожни и така нередовно се получаваша, че той беше ударил на пианство, с което още повече увеличаваше своята мизерия. Аз не си спомням да съм го видял в Женева някога в съвсем трезво състояние. Той всякога си носеше във вътрешния горен джоб на палтото едно плоско шишенце, пълно с абсент. Когато му хвърлеше някоя и друга чаша от това питие, той почваше да тананика една негова пародия на Мефистофеловата ария от „Фауст“ „Le veau d'or“^[13], която започваше така:

Les Bulgares ne sont pas bêtes —
ils ne paient pas leurs dettes^[14]

Гласът му беше глас на козел, при което той изкарваше всичките звуци през носа си; тая прилика с козел се допълваше от неговата брадичка — черна, дълга, остра, отдавна неподстригана. Той

беше задлъжнял навсякъде: на хазайката си, на хлебаря, на бакалина, на месаря, на шивача, на бръснаря и пр., без надежда да си изплати някога дълговете; а понеже беше живял в разни квартали на Женева и навсякъде беше „закърпил“ продавачите около всяка квартира, не можеше да мине през улиците, без да има разпрavia с някой от своите кредитори. Той считаше за голям успех — като маневрира изкусно по улиците, — ако сполучи да иде някъде, без да е спиран и без да е имал разпрavia с някого за дълговете си.

По-късно, през 1900 г., като минавах през Женева, видях заслужения резултат от начина, по който живееха и плащаха някои българи, между които беше и Г. П. Стаматов: върху всички обявления за даване стаи под наем, окачени по прозорците, се четеше:

„Chambre meublée a louer, pas pour les Russes et les Bulgares.“^[15]

Утешителното беше, че българите стояха на второ място. За съжаление, Г. П. Стаматов, като бесарабец, съединяваше в себе си и русина и българина... Той идваше във villa Eleonore всякога, когато беше написал някой нов разказ, за да ни го прочете и често в разговорите си с М. Герджиков и другите комунари нахвърляше проекти за бъдещи разкази. Той ни четеше разказите си в беседката пред вилата, като при четенето от време на време се спираше, за да глътне абсент от чашата. Аз мисля, че в тия разговори и в това общение с комунарите преди моето дохождане в Женева, той беше дооформил своя миоглед на пълна и всестранна критика на съвременния живот, която провежда в своите разкази и която толкова много го доближаваше до нас. Нека спомена в скоби, че по ръкописите, неговите разкази, от които бликаше толкова хумор и житейска правда, съвсем куцаха в граматиката и препинателните знаци.

След като в комуната останахме само тримата, Йордан Калчев се залови сериозно за своите лекции по право, та да навакса изгубеното време, а ние двамата с М. Герджиков — със списването и напечатването на два вестника: М. Герджиков с „Глас на Централния Революционен Македонски Комитет“, а аз — с в-к „Отмъщение“, в който статията „Балканската федерация“ бе написана от мене, а разказът — от Г. П. Стаматов. Тези вестници бяха отпечатани в печатницата на някой си Кузьма Сидорацки, руснак-емигрант, в чиято печатница той набираше и печаташе разни нелегални руски брошури, които по контрабанден път се изпращаха в Русия. Тези два вестника излязоха и умряха с първия си брой.

По същото време ние станахме близки с един руснак, познат по-отрано на М. Герджиков и Г. П. Стаматов, някой си Филатов, родом от гр. Иркутск, низък, снажен човек, с широко лице, къс, дебел врат и с глава на охранен бик; със зеленикаво-сини очи, отдалечени едно от друго повече от обикновено, закрити зад златно пенсне, окачено на тънка златна верижка, и със зла усмивка, напомняща изражение на куче, което почва да ръмжи, преди да се спусне да ухапе. Той беше нихилист, следваше социални науки и постоянно дружеше с братовчедка си, както казваше той, една мъничка, тъничка, черноока рускиня, Катенка, която следваше медицина. Като всеки руснак, Филатов пиеше, при което предпочиташе зеления шартрьоз и бенедектина пред абсента.

От тоя руснак аз бях взел за прочит две брошури: едната на френски — *Les crimes de Dieu*^[16] от Себастиан Фор, а другата по руски — „Реч Емиля Анри“. Едновременно с тичането и грижите по отпечатването на в-к „Отмъщение“, аз преведох на български тия две брошури, като подложих превода им на преценката на Г. П. Стаматов, който еднакво добре владееше и трите езика: български, руски и френски. Ръкописите, поправени според прегледа на Г. П. Стаматов, по-после донесох в България и дадох за прочитане на Гоце Делчев, когото срещнахме със Слави Мерджанов в Пловдив през м. октомври 1898 година, преди да заминем за Македония. Тия два ръкописа са били издадени от Гоце Делчев в две брошури: „Престъпленията на Бога“ и „Речта на Емил Анри“.

Една вечер в бюфета на *Les bâteaux*^[17] Г. П. Стаматов, Филатов и Катенка седели на масата, отпивали си от чашите и слушали музиката, която свирела увертюрата от „Вилхем Тел“, Г. П. Стаматов казал нещо, което Филатов счел за обидно, понеже било казано пред Катенка или пък за сметка на Катенка — това не си спомням добре — и Филатов скочил, ударил масата с юмрук и обявил на Стаматова дуел, след което взел под ръка своята Катенка и излязъл. На следния ден Стаматов дойде във villa Eleonore и покани двама ни, М. Герджиков и мене, да му станем секунданти; такива от страна на Филатов щели да бъдат двама руснаци, чиито имена сега не мога да си спомня. С тая глупава история ние с М. Герджиков изгубихме три дни в напразни

увещания да не са състои дуелът. Филатов беше непреклонен — искаше обидата да се измие с кръв. Понеже в женевския кантон нараняването или убийството при дуел се счита за обикновено углавно престъпление, секундантите на Филатов настояваха дуелът да стане на френска територия, където дуелът се считаше за умна и благородна работа.

Ние двамата с М. Герджиков няхаме сметка — особено сега, когато предстоеше разпространяването на отпечатаните вече вестници — да имаме всевъзможни разправии, които неминуемо ще последват тая глупава история, ако дуелът станеше. При това, бащата на Герджиков никак не беше доволен от начина, по който мъдрата пчелица — син му Герджиков — събира меда от цветята на университетската градина, та беше разумно той да иде в Пловдив и с помощта на майка си, която имаше голяма слабост към първородния си син, да убеди баща си да продължи издръжката му и през идната година. В края на третия ден от секундантските преговори, аз казах на Герджиков:

— Слушай, я ти си замини за Пловдив и ме остави аз да свърша тия задънени преговори!

И така, аз съобщих на Филатовите руснаци, че съвсем непредвидено и неочаквано М. Герджиков трябва веднага да замине за България и сега се стига за път; а аз — останал самичък — не мога да водя преговори по-нататък; следователно, такива ще могат да се водят не с мене, а с онези секунданти, които Стаматов ще посочи отново. Тъй завърши нашето секундантство.

Два дни след заминаването на М. Герджиков за Пловдив, ние с Йордан Калчев се бяхме изправили вечерта да слушаме музиката от бюфета на Les bastions. Свиреха пак увертюрата от „Вилхелм Тел“, към която и двамата с Калчев имахме голяма слабост. На една маса видяхме да седят Филатов, Г. П. Стаматов и Катенка; Те оживено приказваха, смееха се и отпиваха чашите: Стаматов от абсента, Филатов — от зеления шартрьоз, а Катенка — от чашката с кюрасо.

По-късно, през 1913 г., между двете фази на Балканската война, случайно попаднах на името Филатов. В едно руско списание — не си спомням сега кое беше — срещнах една статия, носеща неговия подпис. В тая статия — противно на статиите в другите руски списания и вестници — се защитаваеше тезата на България по „спорните“ зони в Македония.

* * *

Към средата на месец юли същата година М. Герджиков замина при домашните си в Пловдив, за да уговори с баща си своята издръжка за следната университетска година, така че във villa Eleopoge останахме да живеем само двамата с Йордан Калчев. Напечатването на в-к „Отмъщение“ изчерпа всичките ми средства и аз — за да преживея до следното получаване на пари от вуйка ми, се принудих да продам том подир том 18-те тома от енциклопедията на Дидро, която преди една година М. Герджиков купил като okazjiон от един букинист за 20 франка.

Една вечер, наскоро след заминаването на М. Герджиков, с Йордан Калчев се върнахме късно вечерта. Намерихме вратата на вилата заключена. Почукахме на шалето, съседно на вилата, където живееха хазяите, за да вземем ключа, да отворим и да се приберем. На балкона на шалето се показа хазийката, която отказа да ни даде ключа. На въпроса: защо няма да го даде, тя, цяла задъхана от злоба, отговори:

— Parce que... parce que vous n'êtes qu'un brigand, Monsieur!^[18]

Трябва да обясня следното: Йордан Калчев обикновено оставаше сутрин много рано, преди да изгрее слънцето и правеше малка разходка край рекичката, която пресичаше ливадата и градината, които окръжаваха вилата, и след разходката сядаше да зубри своето право. Наскоро преди заминаването на М. Герджиков, при една от тия разходки той забелязал плодовете на една ранна круша в градината. Той забол бастуна си в земята, качил се на дървото и напълнил джебове с круши; няколко дни по ред той правил тая операция. Една сутрин аз се събудих от силни викове в градината и изскочих да видя какво става. Заварих хазийката с Калчевия бастун в ръце и Йордан Калчев — смирено изправен пред нея; той — цял Голиат, с голяма, къдрава, черна коса и лице обрасло с черна, дълга брада, а тя — дребничка, суха, та чак прегърбена възрастна жена. Тя махаше с бастуна и удряше Калчева където завърне и викаше колкото и глас държи:

— Au voleur! Au voleur!^[19]

Калчев смирено понасяше ударите и повтаряше с нисък глас:

— Mais, ne criez pas! Ne criez pas autant que cela, Madame!^[20]

Ние отърчахме с М. Герджиков и с голяма мъка едва успяхме да укротим побеснялата хазяйка, като ѝ обяснявахме, че у нас в България това, което е направил Калчев, не се счита за кражба и че той не е знаел обичаите на тукашната страна. villa Eleonore се намира в средата на пространна ливада и градина, при това беше много рано сутринта, така че никой от съседите не чу и не се притече на виковете на хазяйката; тя обаче остана много озлобена спрямо Йордан Калчев.

Вероятно сега тя ще да беше забелязала, че М. Герджиков не ношува вече във вилата и затова тая вечер ни затвори вратата и ни прати по дяволите. Ние нямахме пари, за да ношуваме на хотел и затова се върнахме обратно в града, стояхме до полунощ в чакалнята на гарата и свършихме с това, че преспяхме върху пейките в парка Ariane.

На следния ден ние намерихме бившата хазяйка на Д. Общински, Madame Chevallaz, която отскоро се беше преместила и сега живееше близо до р. Арва, на Chemin des Minoteries №9 . Ние двама се условихме да взимаме пансион при нея; аз също останах при нея на квартира, а Калчев си намери квартира другаде.

* * *

Към средата на м. август 1898 година, към 10 часа сутринта, аз бях изненадан от пристигането на двама души: Слави Мерджанов и Димитър Коцанов. С Коцанов се бяхме запознали преди две години в София, когато М. Герджиков и Т. Иванов бяхме отишли в София и ношувахме в клуб „Освобождение“, където се навърташе и той. Те двамата, щом пристигнали в Женева, от гарата с трамвая отишли до края на Rue de Saouge 1 , най-близката спирка до villa Eleonore, за да ме намерят; а понеже там не могли да дадат адреса ми, отишли да търсят Mme Chevallaz на стария ѝ адрес, rue de Saouge 1 и оттам те научили новия ѝ адрес и имали намерение от нея да научат моя адрес; те бяха много приятно изненадани като ме видяха, без да има нужда да кръстосват повече из града.

Те и двамата бяха много изискано облечени — нещо, което ме учуди, особено за Д. Коцанов, когото бях запомнил много зле облечен — със зимно плато и галоши лете, а по тънко палто и със сламена капела зиме — както характеризираше модния начин, по който биваше облечен обикновено. Аз взех да ги разпитвам по какви щастливи обстоятелства ги виждам в Женева и така добре облечени, но Слави Мерджанов ме прекъсна:

— Няма време за губене, ще ти обясним после. Сега — вземи тия пари и бягай да вземеш влака за Цюрих. Там, на гарата, тая вечер или утре сутринта ще видиш една позната на тебе особа.

— Коя е тая позната на мене особа?

— Да не мислиш, че е някоя госпожица? Щеше да бъде така, ако се казваше Стефанка Михова.

— Ама там, значи, ще видя Стефан Михов?

— Точно така. Уговорено е да се срещнем днес или утре сутринта на гарата в Цюрих. Парите ще ти стигнат за пътни и други разходи на двама ви дотука. Довиждане!

Аз си взех шапката, отидох при моста на Арва на rue de Saouge 1, качих се на трамвая, който минава по тая улица за гарата Cognavin, и след по-малко от 20 минути бях на гарата, заварих влака за Цюрих и се качих в него. След пладне в 4 или 5 часа пристигнах в Цюрих и до мръкнало обикалях пероните, но не видях Ст. Михов. Когато се стъмни, отидох в един от хотелите на площада пред гарата да ношувам. Не вечерях — за икономия и в предвид на всяка евентуалност — да имам в себе си повече пари, ако се случи нещо; защото, ако и да не ми се дадоха никакви обяснения, аз схванах, че тая работа не е дип читава. Сутринта бях много изгладнял и слязох в ресторанта при хотела да закуся; закуската струваше 45 сантимта, които аз предплатих, за да не се бавя след закуската с плащането; сервираха ми поднос, върху който бяха наредени: едно фарфорно гърне с повече от половин кило прясно подварено мляко, едно друго гърне с кафе, една паничка с няколко бучки захар, една паничка с прясно масло, една паничка с мед, друга — със сладко, трета — с мармалад и една паница с 6 кифли в нея, от ония, които се казват по френски petit pain^[21] и които се продаваха по 5 сантимта едната. Аз обръснах всичко: и млякото, и кафето, и захарта, и маслото, и мармалада, и меда, и сладкото, и шестте кифли до една, та дори се засрамах от себе си, когато се обърсах със салфетката и си излязох от ресторанта... Отидох на гарата; още като влязох и се упътих към пероните, видях Ст. Михов в сив летен, вехт костюм,

със сив каскет, турил ръце в джебовете на панталоните, с наведена глава и забит нос към земята, да върви дълбоко замислен насреща ми. Когато го повиках, той се стресна, повдигна глава и — като ме видя — така се зарадва, като че ли се връщаше от оня свят.

— А ти знаеш ли, че ако до обед не беше дошъл, аз щях да свърша със себе си? Нямах да им дам да ме връщат назад в България. Ей го — и той ми посочи в ръката си един доста обемист пакет с хинин, който щял да нагълта, ако не бях го намерил.

— Че кой ще те върне? Ето на, Мерджанов ме прати да те търся веднага след пристигането си в Женева.

— Той не ти ли обясни нищо?

— Не. Бързаше да ме изпрати. Нямах време.

— Е, тогава и аз няма какво да ти обяснявам отделно. Ти имаш ли пари за билет? Зере аз нямам нито стотинка.

— Имам. Дадох ми за път и за разноски за двама ни.

Аз отидох на гишето да се осведомя кога има влак за към Женева; казаха ми; аз взех два билета, дадох единия на Ст. Михов, дадох му и половината от парите, които бяха останали и двамата отидохме да се разходим край езерото докле дойде време за пътуване.

Качихме се на влака. В Берн и Фрибург имахме по 1–2 часа престой; ние използвахме престойте, за да направим по една малка обиколка из тия градове. Ст. Михов стана пак весел, какъвто го знаех по-рано; а понеже не искаше да ми обяснява нищо, и аз не настоях повече. През цялото пътуване до Женева си спомняхме различни епизоди от нашето съученичество и се смеехме от все сърце.

Вечерта пристигнахме в Женева. След вечерята, в моята квартира останахме: тримата новодошли, Йордан Калчев и аз. Приказвахме дълго до полунощ, когато Калчев си отиде. Новодошлите ни разказаха следното:

След самоубийството на Григор п. Дочев и заминаването на М. Герджиков за Женева, Слави Мерджанов не се отказал от намерението си да набави средства за Женевския комитет. Предполагал, че такива ще може да набави в Русе, където познавал условията и имал близки приятели, и затова със Ст. Михов отишли в Русе; когато се убедили, че нищо не ще могат да направят там, решили да се върнат в София, но минали през Лом, за да разпространят в Ломско чрез нашата комуна манифеста на Женевския комитет и да установят връзка с тая комуна, за чието съществуване знаели от моите писма до М. Герджиков в Женева.

Как са се запознали Слави Мерджанов и Ст. Михов с Димитър Коцанов, не зная, но те станали скоро много близки и неразделни другари. Не зная също у кого най-напред се е зародила идеята да си набавят средства от българската държава, но скоро те пристъпили към нейното изпълнение. Планът бил прост: Ст. Михов, телеграфист при централа в София, ще заведе — уж като действително получени от провинцията — две телеграми за изпратени суми за Виена чрез телеграфни записи; той ще предаде в апаратната така „получените“ телеграми, за да бъдат протелеграфирани във Виена, където в хотел „Лондон“ Сл. Мерджанов и Д. Коцанов ще чакат осребряването на телеграфните записи. След като „получените“ от провинцията телеграми бъдат протелеграфирани във Виена от апаратната, Ст. Михов ще избяга от България и ще догони другарите си в Цюрих.

Колкото и да е прост този план, имало е много трудности при неговото изпълнение; трябвало е да се изкарат действителни паспорти на истинските имена на Сл. Мерджанов и Д. Коцанов и други три паспорта с фалшиви имена на тримата; телеграфните записи ще трябва да бъдат адресирани на фалшивите имена на получателите, които след получаването на парите трябва да унищожат фалшивите си паспорти и да пътуват с истинските си имена и паспорти; трябвало да се визират и петте паспорта. Всичко това изисквало тичане, съобразителност, време и средства за прилично облекло и пътни разноски: на Мерджанов и Коцанов до Виена, а на Михов — до Цюрих. Както и да е — пречките били превъзможни и планът бил напълно реализиран.

И въпреки всички предвиждания, малко останало всичко да се осуети: „получените“ от провинцията телеграми били уж изпратени от Гебедже; а по онова време в Гебедже — железопътна станция между Каспичан и Варна — не е имало телеграфно-пощенска станция; Михов не съобразил това и ако телеграфистът, който предавал във Виена „получените“ телеграми, би си направил

труда да провери в справочника съществува ли в провинцията такава телеграфно-пощенска станция, както Ст. Михов, така и ония във Виена биха влезли в затвора, а тичането, съображенията, загубеното време и разходваните средства би отишли на вятъра; когато Михов даваше на колегата си „получените“ телеграми и тоя последният — като узнал, че са от Гебедже — погледнал към справочника, Михов, който се бил вече сетил за своята грешка, си помислил:

— Вапцахме я сега! — но се овладял и запазил спокойствие. Вероятно, домързяло го колегата да разгърне справочника и той препратил телеграмите във Виена. Михов си отдъхнал и на следния ден пътувал през Сърбия за Цюрих.

Когато пощенският раздавач потърсил Мерджанова и Кошанова във Виена по фалшивите им имена, те били в хотела, получили си парите, дали му по един фиоринт трингелд, турили парите в чантичката на Мерджанов — една тумбеста елипсовидна чантичка, носена с ремък през рамо, както сега любителите фотографии носят фотографните си апарати — и излезли да се разходят в Пратера, отишли при джамията, построена от Кара-Мустафа-Паша на времето, когато обсаждал Виена, обикаляли около черквата Св. Стефан и пили меланж в кафене Мендел. Когато се върнали в хотела, те изтръпнали: в хотела, седнал, ги чакал пощенският раздавач, който им броил парите и който, като ги видял да влизат, станал и се доближил до тях.

— Като че ли някой ми отрязва чантата! — разправяше Слави Мерджанов.

Работата била проста: раздавачът пропуснал да отбележи в книжката си номерата на паспортите им. За щастие, улисани в разглеждане на Виена, те не унищожили паспортите с фалшивите имена; те ги показали, раздавачът си взел бележките, които му трябвали — и работата се свършила с още по един фиоринт трингелд на раздавача.

* * *

Общата, протелеграфирана във Виена сума, е била около 6700 златни лева, които им били броени във Виена в златни монети. Мерджанов и Кошанов извадиха и преброиха парите, които носеха. Като приспаднаха направения първоначално заем в София (който трябвало Кошанов да уреди в най-близо време), оставаше чиста сума нещо повече от 6300 франка — 315 златни наполеона, турнати на купчинка върху масата. Ст. Михов не се стърпя и забеляза:

— Ако имаше още двама души, на които да се телеграфира, тая купчинка щеше да бъде два пъти по-голяма,

На това Д. Кошанов, който беше всякога пълен с хумор и остроумия, добави:

— А ако бяхме двеста души, тя сега щеше да бъде сто пъти по-голяма... Ти речи берикят-версин, че не хлътнахме в пандиза с твоето глупаво Гебедже!

По онова време, тая сума от 6300 лева, която сега изглеждала нищожна, беше голяма сума. Средствата бяха набавени, но комитетът вече не съществуваше. Кому трябва да предадат тая сума? Душата на комитета всъщност бяха М. Герджиков, Григор п. Дочев и Димо Николов; първият беше в Пловдив да урежда личната си издръжка за следната година: вторият не беше между живите; а третият, озлобен против всички, освен против себе си и Тодора Златева, не знаехме къде е. От друга страна положението на Мерджанов, Кошанов и Михов, след международната полиция, която беше турена на крак за залавянето им, беше такава, че те не само не трябваше да представляват комитета, но не биваше и да стоят в Женева, а да се пръснат на разни страни; поради това, че имаше мудар ум и че му липсваше достатъчно съобразителност, Йордан Калчев не можеше да олицетворява комитета; аз бях много млад и много нов между всичките и не можех да бъда натоварен с общото комитетско ръководство. Така че — най-разумното беше добитата сума да се подели между тримата, които я бяха добили, самите те — да се махнат още утре от Женева. Парите бяха поделени — на всеки по 105 наполеона.

Кошанов и ние двамата с Калчев настоявахме всички, по разни пътища да заминем за Македония, там да се установим на няколко места и да образуваме анархистически групи, чиито по-нататъшни действия ще зависят от местните условия. Михов и Мерджанов бяха на друго мнение — ако Кошанов замине сега за Македония, те двамата сега ще заминат на друга страна — Михов в Белгия, а Мерджанов във Франция, та да се заличат всякакви следи. Това даде повод на Кошанов, който тая вечер на няколко пъти се заеде с Мерджанов, саркастично да забележи:

— Така е. Вие сте от ония майстори в занаята, които, като откраднат сто лева, трябва да похарчат хиляда лева, за да се укроят. Кой където иска, там да върви! Аз утре, през Марсилия, заминавам за Солун. Ще ви чакам да ми се обадите до един, най-много до месец и половина; дотогава ще държа на разположение на всички ни тук 1800 лева; ако дотогава не бъдете в Македония, аз ще се считам свободен да правя каквото намеря за добре.

Понеже възможностите зависеха от средствата, решението беше взето предварително: Кощанов още утре да замине през Лион-Марсилия за Солун, Михов — за Брюксел, а Мерджанов, за да не пътуват заедно с Кощанов в един и същи влак или в едно и също направление в един и същи ден, след двадесет и четири часа ще замине за Лион. Уговорихме Кощанов да се обади след пристигането си в Солун на мене в Женева и да даде адреса си в Солун; за предпазливост — ако случайно неговото писмо пропадне, да пише с шифър; установихме шифъра, който да е прост, та лесно да се помни: ако не ме лъже паметта, ключът беше цифрата осем — вместо обикновените букви, ще се пишат ония, които са осми по ред след дадена буква, напр. „Женева“ по шифъра ще бъде „онфнкз“.

На следния ден, рано сутринта, в квартирата ми дойде Г. П. Стаматов: откак бяхме натирени от villa Eleopore, той много рядко идваше в моята квартира: по-често аз отивах у неговата — било защото минавах често край нея (той живееше в Plein Palais^[22]), било във връзка с превода на брошурите, които споменах по-горе. Случи се обаче тая сутрин да дойде у дома и да намери там един стар познат — Сл. Мерджанов. Той се запозна с другите двама, които се препоръчаха за студенти: единият в Лион, а другият в Брюксел; за пръв път излизат от нашенско; пътували с Мерджанов дотук и днес си заминават, за да се настанят преди да се запишат в респективните университети. Мерджанов, който от по-рано знаеше слабостта на Стаматов, прати момчето на хазийката за абсент. Стаматов остана до времето, когато трябваше да идем на гарата. Попаднал в такава приятна компания, дето можеше да пие абсент колкото му се ще, Стаматов пожела и той да дойде и да ги изпрати до гара Cognavin. Взехме трамвая и отидохме на гарата; бяхме дошли точно навреме: Кощанов едва имаше време да си вземе билет и да се качи във вагона — и тренът тръгна по линията за Белград-Лион. Ние го изпратихме и отидохме в бюфета, за да чакаме тръгването на трена за Лозана-Базел-Брюксел, когато двама униформени полицейски стражари влязоха в бюфета и седнаха на една маса, съседна с нашата; от време на време те поглеждаха към нас, главно към Ст. Михов. Трябва да забележа, че в Женева униформени полицейски влизаха в заведенията или ако ги повикат, или ако подозират някого в някакво престъпление, или ако трябва да арестуват някого. След като консумирахме и платихме поръчката, ние станахме да идем към чакалнята, за да си вземе Михов билет; Михов и аз заедно, непосредствено близко зад нас Стаматов, а след него — Мерджанов и Калчев. Единият от стражарите запита Михова:

— Votre nom, s'il vous plait?^[23]

Вместо Михов, отговори Стаматов — с какво право полицията безпокои гражданите? Стаматов се заяде със стражарите, ние с Михов, който взе да мига като мишка в брашно, полека се измъкнахме и продължихме бавно да вървим, като се стараехме да запазим спокойствие. Около Стаматов и стражарите се образува и купчина хора, които с любопитство слушаха разправията; през това време Мерджанов и Калчев ни настигнаха. Когато да завием зад ъгъла, аз хвърлих поглед към Стаматов — който си клатеше главата като козел; брадичката му взимаше ту хоризонтално, ту вертикално положение и до мене достигаха откъслечни негови фрази:

— Sans doute, sans doute^[24]... très bien connu^[25]...

— ...de près^[26]... ...j'en réponds^[27]...

Ако Стаматов би знаел какво отношение има между личността на Михов и любопитството на стражарите, нямаше да бъде така самоуверен, самонадеян и строг в своите критики спрямо полицията и Михов не би се изплъзнал; защото само невежеството е строго, взискателно и самоуверено.

След като завихме и се загубихме от очите на стражарите, заобиколени от насъбралите се любопитни около тях, аз казах на Михов:

— Сега — бързай да вземем трамвая Deux Vives! — И, като се обърнах към Калчев и Мерджанов, прибавих: — А вие идете у дома — аз самичък ще го изпратя.

А трябваше да го изпратят, защото Михов не знаеше бъкел по френски. След половин час дойдохме при гарата Eaux Vives — последната гара на френските железници от компанията Пелем (P.L.M. Paris-Lion-Méditerranée).

Тренът щеше да тръгва към St Maurice. Аз взех билет, дадох го на Михова, който се качи във вагона. Тренът тръгна; аз вървах край линията, наравно с вагона и поръчвах:

— Пиши! Пиши кога ще заминаваш за Македония!

Върху лицето на Михов пробягна една неопределена усмивка каквато досега не бях виждал в него. Тая беше последната усмивка, която видях на лицето му...

Три-четири дни след неговото заминаване аз получих от него едно писмо, предназначено за Мерджанов. Той пишеше, че няма да заминава за Македония, понеже робството съществува не само там; то — робството — съществува навсякъде и той ще се бори против него, където и да се намира; и че той ще завърши тая борба по-достойно, по-смислено и по-храбро от Вайяна...

След 19 години, в 1917 г., видях пак — и за последен път Ст. Михов. Аз бях войник в 4-ти Македонски полк; бях в отпуск и на връщане се отбих в София, да взема карбидни лампи за дружината. Случайно научих, че Михов е в София, началник на отделението за социални грижи при министерството на труда. Отидох да го видя; остарял, грохнал, с угаснал поглед, с дълъг, остър нос, с дълга, остра, побеляла брадичка, той имаше вид на френски нотариус. Скитал в Белгия, Англия, Америка, научил няколко езика, завършил няколко факултета... и дошъл в България развалина, готова веднага съвсем да рухне. Скоро подир това той се поминал. Къде и как — не знам. Във всеки случай, той умря, но не по-достойно, нито по-смислено, нито по-храбро от Вайяна... Как се подиграва понякога животът с нас!

* * *

Студентите от Женевската комуна дип приличаха на ония четирима парижки студенти, за които разправяше една улична френска песен, която беше на мода по онова време:

*L'premier faisait des Lettres,
L'deuxième du droit Romain,
L'troisième faisait des dettes,
L'quatrième n'faisait rien.*^[28]

Сл. Мерджанов олицетворяваше четвъртия от тях: две години той беше живял в Женева, а не знаеше къде е вратата на университета и не беше научил нито една дума на френски.

Аз се върнах у дома. Слави Мерджанов и Йордан Калчев бяха там и ме чакаха. Случката на гарата ни даде да разберем, че международната полиция е турена на крак и че няма време за губене; Мерджанов трябва да замине от Женева още тая вечер и да се настани в Лион. Да замине — ами като не знае дума на френски? Решихме — да заминем тримата, да го настаним, след което Калчев и аз ще се върнем в Женева. След като премине полицейската тревога, ще се съберем отново и ще заминем за Македония. Трябва да отбележа, че за минаване на границата от Швейцария във Франция и обратно не искаха паспорти; правеше се само митническо преглеждане на багажите. Вечерта заминахме и сутринта преди съмнало пристигнахме в Лион на гара Perrache. Тръгнахме да търсим квартира за Сл. Мерджанов, който беше станал вече взискателен: квартирата да не е много нависоко, да е светла, да има от прозорците широк и хубав изглед, да бъде добре мебелирана, а и хазийката да бъде млада и хубава, за да не го плаши. Отдавна се знае, че две добрини на едно място не се сбират, а тук се касаеше да се съберат шест хубави неща на едно — нещо особено мъчно за реализиране в Лион с неговите многоетажни къщи и сравнително тесни улици. Целия ден минахме в търсене на квартира и все не можехме да намерим, защото Сл. Мерджанов все намираше нещо за нехаресване.

При това скитане из града ние посетихме площада, дето преди четири години председателят на републиката, Сади Карно, е бил убит от италианеца-анархист Санте Казерио; с трамвая се качихме на хълма La Croix Rousse, целия застроен, откъдето има хубав изглед към мястото, където се сливат р. Рона и р. Сена и където — преди 105 години — след като войските на Конвента смазали съпротивлението на възстаналите лиончани против диктатурата, е бил поставен плакат: Lyon s'est révoltée contre la Liberté, Lyon n'existe plus^[29]. Глупава безсмислица — как е възможно някой да се

бунтува против свободата, ако тя е действително свобода? Диктаторите от Конвента са желали да запустее градът, който се е бил разбунтувал против тяхната тирания; но Лион съществува, живее, расте, създава богатства, сам той богатее; а от ония, които са желали неговото запустяване и са проливали кръвта на неговите граждани — от тях и помен не е останало...

На следния ден продължихме да търсим квартира и едва към 4–5 часа след пладне попаднахме на апартамента на Mme Schilte, която живееше не далече от гарата Perrache на quai Claude Bernard №1, в първия антресол. Стаята, която се даваше под наем, бе много добре мебелирана с два прозореца, от които имаше широка и хубава гледка към Рона; имаше алков^[30], за чието отваряне се дръпваше подвижната дървена стена, която го закриваше; върху леглото имаше балдахин и завеси от кадифе с тъмновишнев цвят. Mme Schilte, която ни прие по пеньоар, бе жена на хусарски капитан, доста хубавичка дама на около 35–36 години, с добре закръглен бюст, среден ръст, кестеняви очи и коса. Дали изгледът от прозорците, или хубавата мебелировка, или пък самата хазайка му хареса, но Сл. Мерджанов се установи в тая квартира. Уговорихме цената; той ще предплаща 75 франка на месец за квартира-пансион: сутрин закуска мляко с кафе; обед — супа, зеленчук, готвено или печено, десерт и вино; на икиндия — хляб и масло; вечеря — студено месо, зеленчук, десерт и вино. След като уговорихме условията, Mme Schilte искаше да ни задържи за вечеря, но ние с Калчев отказахме: тренът скоро щеше да заминава за Женева, та нямахме време. Мерджанов си остави пардесюто в квартирата и дойде да ни изпрати на гара Perrache, след което щеше да се върне къщи. Ние се върнахме в Женева; животът пак влезе в обикновеното си русло: Калчев продължи да зубри своето право, а аз — да уча френски. Железничарската стачка, която бе обявена по линията Пелем във Франция се свърши без придобивки, потушена с военна сила: в края на м. август в Женева бе убита австрийската императрица Елисавета от един работник-обущар — Луиджи Лукени, италианец-анархист. Върху старите пластове от произшествията, течението на живота напластяваше нови — и интересът на полицията към аферата „Михов-Мердажнов-Кошанов“ заглъхна под все по-новите напластявания на живота. Мина повече от месец откак Мерджанов биде настанен в Лион; в Женева започнаха да пристигат от България студенти, но М. Герджиков още го нямаше. От Д. Кошанов отдавна се бе получило писмо; той даваше адреса си в Солун и очакваше да му явим кога ще тръгнем и ние; не бяхме му отговорили, защото от Мерджанов нямахме никакво известие — той като че ли потъна в Лион.

Една вечер ние с Калчев в моята стая четяхме един от романите на Емил Зола, ако не ме лъже паметта — „Жерминал“; на вратата се почука: влезе Мерджанов, с бастун на рамо. На нашите въпроси, защо не ни се е обадил досега и защо така ненадейно идва, той отговори:

— Комуто държи кръста, да иде на моето място в Лион! Аз не мога вече! То било страшно животно — тая Mme Schilte! Такова жадно и лакомо за човешка, за мъжка плът! — И той се обърна към Калчев: — На тебе — много й харесало това, че си едър, здрав и силен като бик; а тебе — обърна се към мене, — тебе много те харесала, че си много млад и за нея представляваш нещо като деликатес!

И той ни разправи следното:

След като си тръгнал от гарата къщи, той заварил мъжа на хазайката, един типичен френски кавалерийски офицер, каквито срещаме на всяка крачка, когато скитахме из Лион да търсим квартира. Той бил много любезен и приказлив, обаче Мерджанов нищо не разбирал от онова, което му говорил и през цялото време на вечерята произнасял на ер-големи, т.е. мълчал като сом. На сутринта той си бил в леглото, когато Mme Schilte му донесла закуската и го запитала за нещо, което той не разбрал, но на което наслуки отговорил Non. След това тя пак го запитала; той пак нищо не разбрал, но отговорил Oui! И така тя питала, той нищо не разбирал и наслуки отговарял с Oui! или Non — както му скимне. Въпросите на Mme Schilte зачестили, зачестил и Мерджанов с отговорите по същия начин, като давал разна интонация — кога изтежко, кога във вид на въпрос. Тоя разговор с неразбрани въпроси и случайни отговори продължил няколко минути, докле — в резултат на едно негово Non — Mme Schilte повдигнала покривката и се намърдала при него в леглото. Мерджанов веднага научил френски, а тя — български, така че по-нататъшният им разговор станал еднакво разбираем и за двамата; по общо съгласие те турили рога на храбрия хусарски капитан Mr Schilte. И Мерджанов извади веднага заключението:

— От което следва, че не само Рачо Петров, Матров, Савов и другите офицери от храбрата българска армия носят рога. Всичките офицери, от всичките армии по земното кълбо — всичките са рогачи!

Тоя ден те турили на Mr Schilte няколко чифта рога. На следния ден, като му показала едно синьо петно на гърдите си, Mme Schilte му разправила нещо, от което Мерджанов разбрал, че за това петно е ставало въпрос между Monsieur и Madame Schilte, на който въпрос изглежда да е бил даден удовлетворителен отговор, така че Mr Schilte се успокоил — и с това доказал, че заслужено носи рогата, които са му били туряни. За Мерджанов това положение най-първо било интересно, след това станало забавно, а още по-късно — износно, защото Mme Schilte, която била голям майстор в кулинарното изкуство, турила това последното в услуга на отношенията си с Мерджанов, за да поддържа мъжките му сили. А тия сили е трябвало да се поддържат, защото Mme Schilte ги разпилявала по най-безумен начин; тя ставала и от ден на ден все по-разточителна; искала постоянно, непрекъснато да туря рога на мъжа си; нощем, когато мъжът ѝ заспивал, тя ставала от неговото легло и идвала в леглото на Мерджанов; когато видяла, че нейното кулинарно изкуство е недостатъчно да поддържа вечния огън, тя прибегнала до специалната за възбуждане литература, фотографии, гравюри и лекарства, които Мерджанов ни показа, преди да ги унищожи. Тя не го пускала да излиза от вкъщи или излизала заедно с него. По тоя начин положението му станало тягостно, отвратително, дори нетърпимо. На няколко пъти той отивал на гарата, за да избяга, но тя го настигала; молила го да остане, плакала, припадала — и той отстъпвал и се връщал. Най-после положението му станало толкова нетърпимо, че той решил на всяка цена да скъса с нея; той отишъл на гарата — а тя след него; след една буря от плачове, упреци, ридания, молби, той си взел билет, качил се във вагона и я оставил на перона в ръцете на двама железничари, обляна в сълзи, паднала в безсъзнание.

— Комуто държи кръстът, да иде на моето място в Лион! — заключи Мерджанов.

Това беше през втората половина м. септември 1898 година. Време беше да заминем за Македония и да влезем в съприкосновение с Д. Коцанов в Солун, а също и с всички лица, които се интересуват от положението в Македония. Не можехме повече да чакаме М. Герджиков, който можеше и да не дойде. Решихме следния ден да се приготвим за път и на другия ден да заминем: Мерджанов за Солун при Д. Коцанов, а ние двамата с Калчев — за Скопие; по тоя начин в тия два центъра на Македония ще бъдем по двама души. Нашата най-близка работа ще бъде да образуваме анархистически кръжоци между учениците от Солунската българска гимназия и от Скопското българско педагогическо училище; а след това — новите условия ще ни покажат какво трябва да правим.

На следния ден аз си направих куфара, турих и отпечатаните екземпляри от в-к „Отмъщение“, поставен в корици, за да изглежда като томове книги; него аз ще контрабандирам в България, а оттам — чрез учениците — и по други места. Уговорено беше да пътуваме с различни влакове и по различни пътища: Мерджанов и Калчев по железницата през Виена, Будапеща, Белград и София; а аз — през Виена, Будапеща, Сегедин, Темейшвар, Оршова и оттам по Дунава през Лом, Кутловица, Берковица и София; определихме сборен пункт кафене „Жална Македония“ в Пловдив, на площада на „Джумаята“; който пристигна по-рано, ще наминава по няколко пъти през деня до срещата му с останалите. Аз избрах пътя през Лом, за да избегна митническия преглед и конфискуването на в-к „Отмъщение“, защото оценителят при митницата, В. Мулетаров от гр. Брацигово, беше мой съученик от Пловдив; тъкмех — при пристигането си в Лом — да му бъда гостенин и да пренощувам при него, т.е. в митницата.

* * *

На другия ден, сутринта рано, заминах пръв, защото моят път беше най-бавен. След мене заминали Мерджанов и Калчев.

Митническият преглед на куфара ми в Салцбург, при стъпване в Австро-Унгария, мина благополучно; както всички пътници, идещи от Женева, аз бях подложен на най-щателен разпит; след убийството на императрица Елисавета, австро-унгарската полиция бе станала много мнителна спрямо всички, които идваха от Женева. В Лом моят куфар не биде прегледан и аз ношувах в митницата, в стаята на оценителя.

Моят вуйка биде много неприятно изненадан от моето пристигане. Действително, спрямо него, моето поведение беше необяснимо: едва преди три месеца толкова настоятелно го молих да ме прати да следвам в Женева, а сега идвам оттам без да съм му явил и без да съм се записал в университета. Още щом ме видя, той ме запита:

— Защо си дошел?

— Че кажете най-напред „Добре дошел“, та тогава „Защо си дошел?“ — помъчих се да обърна в шега; вуйка ми пак така строго повтори:

— Пак те питам: защо си дошел?

— Ще замина в Македония да учителствам.

Събраните надвиснали вежди на вуйка ми се повдигнаха.

— Дете, върни се в Женева! Върни се и свърши по химия!

— А защо сега да не ида в Македония?

— Върни се в Женева! Свърши университета, стани самостоятелен човек — и тогава върви където искаш, прави каквото щеш. Като свършиш, ти ще станеш самостоятелен, полезен, търсен човек, ти ще бъдеш относително свободен, защото няма да си в тежест на никого; а тъй, както си, ти ще зависиш във всичко от другите, ще станеш техен роб. Върни се в Женева!

— Но, ако не ида аз, ако не иде друг, ако не иде трети, ако никой не иде в Македония — тогава кой ще извоюва свободата на нашия народ?

— Ти как мислиш — като следваш няколко години докле свършиш — ще закъснееш, що ли? Да не би да мериш живота на народите с дължината на твоя живот? Ех, дете! Свободата е плод като всеки плод; за да узрее, освен светлината, топлината и другите сили, който действат върху него, трябва и време. Времето е, което регулира силите; ако тия сили действат в по-кратко време от необходимото, плодът ще изсъхне, защото ще изгори. Времето е най-важният от факторите. Ако е дошло време нашият народ да се освободи, той ще се освободи и без теб; ако не са назрели условията за неговата свобода, не ти, не триста, три хиляди и тридесет хиляди, но и триста хиляди души като тебе — пак няма да направите много нещо за освобождението на нашия народ. Върни се в Женева!

— Значи, вие искате да ме убедите, че лозето иска молитва, а не мотика? Аз мисля, че е точно обратното.

— Не. Искам да кажа това, което е казано от Соломона в Еклисиаст: има място, време и срок за всяка работа под слънцето; време за тъга и време за радост; време за плач и време за смях; време за събаряне и време за съграждане; не бива да се радваш, когато е време за тъга, или да плачеш, когато е време за веселба, нито да събаряш, когато е време за съграждане. Но ти още си много млад, за да разбереш това, което ти казвам. Аз зная много добре, че опитът и мъдростта на старите не са в състояние да ползват младите.

И така — всеки остана на своите позиции.

На следния ден аз намерих в „Жална Македония“ Йордан Калчев и Сл. Мерджанов, които седяха на една маса с друг един господин, 26–27 годишен, с широки плещи, с едро, мургаво лице, с черни мустаци и с черна, скоро бръсната брада. Запознаха ме с него: Гоце Делчев.

* * *

Аз бях виждал по-рано тоя господин. Преди четири години, през м. септември 1894 година — същият ден, когато постъпих във военното училище като юнкер в подготвителния клас, — аз изкачвах стълбата на северното крило на училищното здание, за да ида в цейхауза и да получа дрехи, за да ме облекат; отгоре по стълбата слизаха трима души, от които единият — юнкер, а двама — цивилни; те шумно приказваха. Оня в юнкерската униформа ми беше близо познат: той беше Борис Ст. Дрангов, мой далечен роднина, родом от гр. Скопие. Слизащите и аз се разминахме — те слезоха надолу, а аз се качих горе. Малко след това Б. Дрангов дойде да ме види на какво мязам в юнкерската униформа; от него научих, че ония двамата, които той изпратил до оградата на училищния район, били бившите юнкери Гоце Делчев от гр. Кукуш и Мише Развигоров от гр. Щип. Преди две години те и тримата завършили третия курс на училището и поради някаква демонстрация, която направили на Нова година, когато произвеждат младите подпоручици, те и

тримата били пратени в полковете да служат за наказание като прости войници; Борис Дрангов изтърпял наказанието си като войник в 3-ти конен полк в Пловдив, а другите двама — в други полкове; сега вече те са изтърпели наказанието и дошли във военното училище, за да бъдат произведени като подпоручици. Дрангов останал, но Делчев и Развигор отказали да станат офицери, облекли си цивилните дрехи и напуснали училището. Аз ги бях срещнал на стълбата, когато си отиваха.

Виничката афера разкри пред турското управление, че в Македония населението се организира и се въоръжава, за да въстане един ден срещу турската власт. Поради тая афера попаднаха под полицейско дирене, а след това бяха осъдени много селяни и няколко души учители: Григор Манасиев, Голомехов, Тодор Станков и др. Властта тури ръка и на един от главните организатори: Мише Развигоров, който биде осъден и изпратен в Подрум Кале, Мала Азия. Но най-главният организатор, Гоце Делчев, не биде заловен. След демонстрацията в Щип през 1896 година, станала при погребението на едно щипянце убито от един турчин, при която демонстрация учителят Гоце Делчев държал една огнена реч против турската власт, положението му в тоя град станало невъзможно; той станал нелегален и се отдал на организиране на населението. Организирането на македонците се засилило, но за тяхното въоръжаване липсвали средства. Делчев решил да набави такива по чисто разбойнически начин: през летото на 1897 година той с чета, в която влизал Върбан Килифарски, заловил в Струмишко богатия Назлъм Бей и поискал за неговото освобождение откуп от 3000 лири.

Неизвестен автор — каквито са авторите на народните песни — по това залавяне бе съчинена песен, която — вече в 1899 г. — се пееше из Струмишко:

Дил ми я ти кажаф: седи, не оди.

Де, море, Селим-аго, де!

Де, море, лично куче, де!

Седи, не оди горе у планина.

Де, море, Селим-аго, де!

Горе у планина, зер комити има:

тебе ќе те фатат, лири ќе ти земат.

Лири ќе ти земат, мартини ќе купат.

Тоя негов опит не сполучил, но в неговите възгледи, втълпени му във военното училище под влиянието на споровете, разговорите и дружбата му в четата на Върбан Килифарски станал значителен прелом. Преди всичко, той беше разбрал, че ако македонското население ненавижда турците, ненавижда ги не за това, че са турци, т.е. иноподци и иноверци, а защото олицетворяват властта, упражнявана изключително от тях. Под влиянието на Върбан Килифарски той беше прозрял и разбрал, че турците, взети като отделни личности или като човешка група, когато не са облечени във власт, са не само еднакво добри като македонците, но и са много по-човечни и с по-голяма култура от тях; пак под неговото влияние, Делчев не мразеше гърците и сърбите, ако и във военното училище да бяха най-усърдно култивирали в него омраза към тях.

За това, че върху възгледите на Делчев е било работено и че сам той бе работил върху себе си за тяхното изменение и оформяне, ставаше явно както от симпатиите към нас, анархистите от Женевската група, с които той се запознаваше за пръв път, така и от интереса му към преведените от мене анархистически брошури, особено към „Речта на Емил Анри“. Той ми поиска ръкописите. По-късно той е напечатал и издал тия брошури — нещо, което най-красноречиво говори за влиянието, което са упражнили върху него както Върбан Килифарски, така и анархистите от Женевската група, с която той прекара четири месеца в чета през лятото и есента на следната година.

* * *

Вечерта на същия ден, когато се запознах с Делчев, съвсем случайно ми попадна едно строго поверително писмо от Скопската българска митрополия, подписано от Скопския владика, високопреосвещеный митрополит Синесий, адресирано до Пловдивския митрополит. В това писмо високопреосвещеный Синесий явяваше на Пловдивския митрополит, че няколко души селяни от

с. Бродац — Скопска Църна гора — са заминали за България, в гр. Пловдив да търсят работа като хлебарски работници; понеже това село било сърбоманско и — въпреки всички старания на Скопската българска митрополия — оставало невъзприемчиво спрямо настоятелните бащински грижи на митрополита да го приобщи към духовната благодат на българската екзархия, моли и настоява, щото Пловдиската митрополия да направи нужните постъпки пред българските власти да бъдат изгонени тези работници от България; за горното Синесий настоява толкова повече за това, защото Пловдивският митрополит — като родом от с. Кучевиста, заедно със с. Бродац — е морално задължен да принуди неговите съотечественици да осъзнаят своята българска народност. В същото писмо, към края, беше даден списък на визираните в него работници.

Съдържанието на това писмо ме възмути и още същата вечер, след вечерята, когато биде дадено от вуйка ми разрешение за разговори и спорове, аз направих за него въпрос.

— Щом като е било строго поверително и не е било адресирано до тебе, ти не би трябвало да го четеш! — упрекна ме вуйка ми.

— Признавам, че това от моя страна е нескромно и аз заслужавам порицание. Но как да се окачества тая постъпка на високопреосвещений Синесий — да иска изгонването на тия хора от страната, където те идват да дадат своя полезен труд, за да изкарат хляб за своите деца? Морално ли е чрез насилия и глад да бъдат заставени да се наричат българи, ако те не искат, или ако им е безразлично от каква народност са?

— Повтарям: като не е било адресирано до тебе, ти не би трябвало да го четеш. После, това не се отнася до тебе и не те засяга.

— Как да не ме засяга? Първо, това са хора, безобидни, полезни, работни хора; второ, това са хора от Скопска Църна гора, откъдето сме Вие и аз; трето, между тях има и наши роднини. Как да не ме засяга това? Как може да не засегне и Вас? Високопреосвещений Синесий може безконтролно да разполага със сумата, която Вие ежегодно му пращате за издръжка на училище и учители в Кучевиста^[31]...

Вуйка ми строго ме прекъсна:

— Забранявам ти да надзърташ в моята кесия и да държиш сметка кому давам, колко давам и за какво ги давам! Забранявам ти да злословиш по адрес на човек, който отсъства! Още повече, когато тоя човек е архиерей!

Аз упорито продължих:

— Той може да счита, според своите разбирания, че онова, което прави, е редно. Но той търси Вашето съдействие, за да Ви смъкне на онова морално равнище, на което е той. Вие, който бяхте жертвали за свободата на Македония — а Македония — това са хората, които я населяват, — и който продължавате още да правите жертви за нея, — как ще постъпите вие спрямо неговото искане да съдействате за изгонването на тия хора?

— Ще постъпя тъй, както намеря за добре! Не съм длъжен и не искам да ти давам сметка!

На трапезата настана тягостно мълчание. Вуйка ми шумно дишаше през носа си.

— Не искам никому да давам сметка! — добави той. — И за да не бъдат викани пак Дагоров и Янкулов — точка!

Той стана, благослови трапезата и — по установения ред — след като изчака всички сътрапезници да му целунат ръка, взе свещника и полека се изкачи по стълбата за своята стая.

* * *

Трябва да поясня какво значеше последната фраза на вуйка ми. Това беше преди три години, когато между моите съученици от първи клас имаше нещо като съревнование да четат брошури и книги с атеистическа тенденция. Аз току-що бях прочел книгата „Сила и материя“ от Людовик Бюхнер; веднъж, след вечеря, когато биде дадено от вуйка ми разрешение за разговори и спорове, аз го запитах:

— Докажете ми за съществуването на Бога!

Вуйка ми ме изгледа и отговори:

— Ти знаеш, че аксиомите не се доказват. Две и две правят четири; това е толкова очевидно, че няма нужда от доказателства.

— Но тука нямаме работа с две и две, а с това — има ли Бог, или не? За да се убедя, че има, трябва да ми се докаже.

— Слушай! Ако ти, като гледаш движението на звездните светове — движение съвършено, защо става без всякакъв шум и сътресение; като наблюдаваш организмите и тяхното усъвършенстване при развитието им; причинната връзка, последователността и закономерността на всички явления; поразителното единство и последователност на творческия план на вселената; — ако гледаш света и не можеш да видиш Бога, значи, че си слепец. Ограничен във впечатленията, добивани от осезанието, обонянието и вкуса, слепият всякога ще заключава, че „зелено“ значи гладко, топло, миризливо, сладко или грапаво, студено, вонящо, горчиво; но той никога не ще има представа за „зелено“. Как мога аз да дам на слепия идея за цветовете на дъгата?

— Значи, не можете да ми докажете съществуването на Бога; и много естествено — как можете да докажете съществуването на нещо, което не съществува? А щом не можете да докажете, значи, че и Вие самия не вярвате в неговото съществуване. А от това следва, че Вие съзнателно заблуждавате хората да вярват в една фикция.

Вуйка ми видимо се раздразни, но се помъчи да се овладее.

— Слушай, момче! В мое време, когато бях на твоите години нямаше такива книжки, като ония, които ти сега четеш и в които се отрича съществуването на Бога, на висшата разумна, морална, вездесъща и всемогъща сила. Аз бях научен да вярвам в Бога, през целия си живот съм вярвал в Него; остави ме на спокойствие да умра със същата оная вяра, с която съм живял! А ти — живей и вярвай в Бога или не вярвай, не ти се бъркам. Аз съм ти отворил кредит в книжарницата на Краварев и всеки месец му плащам за книгите, които купуваш от него. Не те ограничавам; чети, просвещавай се, търси истината; но търси я искрено, честно, без пристрастие, без предубеждение и ме остави на спокойствие — да умра тъй, както съм живял.

Казаното от вуйка ми беше толкова неумолимо справедливо, толкова логично, че аз не можах нищо да възразя. Озлобен от своето безсилие, аз грабнах с две ръце лицата пред мене и с все сила я запратих в ъгъла на стаята. Това беше нечувана, недопустима дързост от мене. Вуйка ми ме изгледа с широко отворени очи, помъчи се да стане, като на пресекулки мълвеше:

— Но ти... Какво ти...

Изведнъж той се изправи с цял ръст и се строполи на земята. Разтичаха се около него всички, започнаха да му разкопчават дрехите. Двама души изтичаха за лекари; други двама го хванаха под мишниците и го положиха на миждера. На мене казаха да се махам от трапезарията. След няколко минути дойде доктор Дагоров, а след него доктор Янкулов. Те стояха дълго при него и успяха да го свесят. Преди да си идат, те наредиха да го качат горе, в спалнята му и да го сложат на леглото му, където напълно да почива няколко дни.

Още щом направих тая моя невъзможна постъпка, аз се опомних, но вече беше късно. Когато видях да го пренасят двама души, с неговите ръце, увити около шиите им, аз най-смирено попросих от него прощка. Той направи знак с едната си ръка:

— После... Утре... Утре... ще се... помъча... да ти простя!

Ето какво значеше последната фраза на вуйка ми и при спора по искането на Синесий.

* * *

На следния ден в „Жална Македония“ се срещнахме четиримата: Мерджанов, Делчев, Калчев и аз. Разправих им за строго поверителното писмо на Синесий. Всички еднакво бяхме възмутени от тая негова подлост.

— Тоя поп трябва да се накаже! — отсече Мерджанов. И веднага предложи — за наказание — да се обере Скопската митрополия, а добитата сума да послужи за въоръжаване на населението.

Ние обмислихме по-изтънко това негово предложение. Понеже аз бях лично и много добре познат на Синесия, ще се постарая да направя така, че да живея в Скопската митрополия, да изуча условията и да извърша обира. С мене в Скопие ще дойде и Йордан Калчев да ми бъде в помощ, ако стане нужда. По тоя начин Женевският ни план за нашето отиване в Македония оставаше в сила. Делчев ще пише на ръководителя на Скопската организация, учителя Дионисий Кандиларов, да му препоръча Калчева и мене, за да има пълно доверие в нас и да ни укаже помощ,

ако бихме имали нужда от такава. Той ще изпрати писмото веднага, а ние с Калчев ще заминем след няколко дни, да може Делчевото писмо да бъде получено, та още с пристигането си в Скопие ние с Калчев да попаднем в благоприятно разположена среда. през това време аз ще моля вуйка си да пише на Синесия за моето отиване в Скопие и да изкаже пожелание аз да бъда назначен за учител в града и да живея в митрополията, за да мога да бъда всякога под неговия бащински надзор и да използвам неговите пастирски напътствия. Освен това, аз ще използвам тия няколко дни до тръгването ни, за да направя двойно дъно на куфара си, та да пренеса между двете дъна останалите екземпляри от в-к „Отмъщение“, понеже половината от тях бях дал за разпространение на председателя на Пловдивския анархистически македонски кръжок — Йордан Шурков.

Подир два дни Делчев си замина за София, след като бе изпратил писмото си на Д. Кандиларов. Същия ден и Мерджанов замина за Солун по Хиршовата железница до Кулели Бургас, а оттам — за Солун по линията Жонкцион-Салоник. На гара Караагач, като гледал от трена Одрин, купола и четирите минарета на Султан Селим Джамиси, сигурно Сл. Мерджанов не ще да е предполагал, че точно след три години, на няколкостотин крачки западно от тая джамия, една сутрин той ще издъхне на бесилката пред вратата на покритата чаршия Али паша...

* * *

След няколко дни двамата с Йордан Калчев заминахме за Скопие през Сарамбей, София, Цариброд, Пирот, Ниш, Враня, Зибевче и Куманово. Предния ден аз съобщих на вуйка си, че утре заминавам за Скопие и го помолих да ходатайства пред високопреосвещений Синесий да бъда назначен за учител в града и — ако е възможно — да живея в митрополията, за бъда под личния му контрол и напътствия. Вуйка ми дълго ме гледа и след това каза:

— Значи не за Женева, а за Македония? Как лекомислено си играеш с живота, дете! Как лекомислено се отнасяте към живота — защото, сигурно ти не си сам. Такива няколко противоположни решения за два-три месеца не са плод на една и съща отделна личност... Нека бъде така! Като си изгориш крилата, дано не загубиш пътя към истината и доброто!

На следния ден, снабден от вуйка си с препоръчително писмо за Синесий, с пари, част от които за мои пътни разходи и за едномесечна издръжка, а другата — 10 звонкови наполеона — за баща ми, аз целунах ръка на вуйка си за сбогом. Той ме благослови с ръка, която видимо трепереше от възлнение.

— Нека бъде така! Кой знае? Може би аз се лъжа. Може би времето да е назряло. Вървете! Нека Бог да ви помага! И си спомняйте, както казва свети евангелист Йоан в глава дванадесета: „Ако житното зърно не попадне в земята, не умре и не се разложи, то си остава само едно зърно. Но ако умре и се разложи в земята, то дава много плод“. Вървете! И нека да се наплодите мнозина такива в Македония!

* * *

На следния ден на тръгването ни от Пловдив, към пладне, ние двамата с Йордан Калчев пристигнахме в Скопие. След като полицейският пристав на гарата регистрира нашето пристигане, ние отидохме в града, за да потърсим квартира. Такава намерихме близо до катедралната църква. На следния ден сутринта заминахме за моето родно с. Мирковци, при домашните ми. Калчев щеше да ми бъде там гостенин за два-три дни. Баща ми беше много неприятно изненадан от моето пристигане, но пред гостенина се сдържа и не прояви своето неудоволствие. Обаче вечерта, след като Калчев си легна в малката стаичка, където му беше постлано и ние останахме сами въщи край огнището, между баща ми и мене се почна една дълга разправа. Той ме упрекна, че не зная какво правя; че хорските синове с четири очи гледат дано да се намери някой да ги издържа да следват в Европа; че аз нямам за пет пари ум, дете съм зарязал университета и вуйковата си издръжка; че всичко това показва, какво нещо ми хлопа в главата; че акълът ми е ексик и че нямам в главата си точно четиристотин драма. А когато му казах, че съм напуснал Женева, той подскочи от трикракото столче, като да имаше отдолу някаква пружина. Той вече съвсем се убеди, станало му съвсем ясно, че аз съм окончателно загубен човек. Укорите му нямаха край. За да съкратя тоя неприятен за мене разговор и за да не падна долу, аз му казах:

— Аз не съм бил знаел какво правя! Аз да съм бил без ум — аз, дете съм промел де що има училища, дете ида от университет (в скоби казано, аз важно произнесох думата „университет“, в който не бях се записвал. При това, възползвах се от обстоятелството, дете баща ми не знаеше, че бях изключван от всичките училища, които бях „промел“). Нямам съм бил акъл! И това ми го казваш ти, който никога не си ходил на училище и който си неграмотен!

Баща ми — видимо дълбоко обиден — ме изгледа дълго, а след това каза:

— А ти как мислиш? Че училището дава ум? Слушай, синко! Хубаво запомни това, което ти казвам! Умът го дава Бог. Човек се ражда или с ум, или без ум. Училището ум не дава. То само преработва ума, прави го по-тънък, по-гъвкав, то само го префинюва. То е като воденица — каквато храна закараш, такова брашно ще получиш. Ако закараш жито, ще получиш житено брашно; ако закараш ечемик, ще получиш ечемичено брашно; овес — овесено брашно; царевича — царевично брашно. Ако си закарал вятър, ще получиш пак вятър. Ти, синко, в твоите воденици си закарал вятър!

* * *

На третия ден от идването ни в село, двамата с Калчев пак пеш се върнахме в Сопие. Йордан Калчев отиде да се разходи по кея край р. Вардар, а аз влязох в митрополията да се явя на високопреосвещений Синесий и да му предам писмото от вуйка ми.

Долният етаж на зданието беше зает от канцеларията на митрополията, състояща се от един широк салон и няколко стаи, в които се влизаше от салона, а горният етаж — от жилището, кабинета и приемната стая на владиката. Аз предадох писмото от вуйка ми на слугата, комуто казах името си и това, че искам да се явя пред владиката. Слугата се качи по стълбата, а аз останах да чакам в салона. Вратите на канцеларските помещения бяха отворени; секретарят на митрополията, Иван Божов от с. Кърчово, Демир-Хисарско, като чу името ми, което бях казал на слугата, най-любезно ме покани да седна и да чакам в кабинета му. Той поведе с мене разговор за Пловдив, за Швейцария, за Франция. Направи ми впечатление беглия поглед, който тоя любезен и любопитен господин хвърляше на мене от време на време, когато се случеше аз да погледна настрана; направи ми тоже впечатление любопитството, което възбуждах в писарите, които идваха с преписки при секретаря и които ме изглеждаха от главата до петите. Всичко това аз си обяснявах с обстоятелството, че Скопие е провинциален град, дете всеки новодошел възбуждаше любопитството на всички в града. По едно време слугата дойде при секретаря и с нисък глас му съобщи, че негово високопреосвященство го вика при себе си горе. Божов стана веднага, излезе в салона и се качи по стълбата горе, а аз останах в кабинета му да се въртя на стола като калайджия. След няколко минути Божов се върна и ми каза, че негово високопреосвященство ще дойде. Аз станах и отидох в салона, за да чакам владиката.

Беше минало повече от половин час, откак бях дал писмото на слугата, когато Синесий слезе в салона. Той беше в дълго черно расо, с едно по-късо тъмносино джубе, облечено над расото, с морава кадийана везана шапчица, изпод която се подаваха на вълни кичури от бяла коса, с броеница от едри зърна жълт кехлибар в едната ръка и с писмото от вуйка ми в другата. Докле аз му целувах ръка, той сложи писмото от вуйка ми на масата и след това ми каза:

— Негово Високопреосвященство ми пише, че ти идваш в Македония да учителствуваш. Но тука, в Скопие, няма вакантни места. Всички места за заети. Има вакантни места из селата — секретарят ще ти съобщи в кои села има вакантни места за учители, така че — подай заявление.

— Докле получа назначението си, вероятно ваше високопреосвященство ще разреши да живея в митрополията?

— А, да! Негово високопреосвященство ме моли да ти дам подслон в митрополията. Но това — за голямо съжаление — не може да стане, понеже няма място. Така че — ще си намериш квартира другаде из града. Ти сам ли си?

— Не. Един мой приятел, студент в Женева, дойде с мене, за да види нашия край.

Синесий, с ръце отзад, като преметаше нервно зърната на броеницата, някак особено ме изгледа и продума:

— Така. Подай заявление и след някой ден ела да си получиш назначението.

Значи — ударих на камък. Излязох от митрополията и отидох към реката. Калчев се разхождаше край Вардар с ръце зад гърба, в които държеше бастуна си; висок, снажен, плещест, той привличаше вниманието на минувачите с едрия си ръст, с подстриганата си черна и гъста брада и с черната си широкопола капела, изпод която се подаваше дългата му черна, къдрава коса. Ние минахме по Галиб-беговия мост отсреща, на югозападния бряг на реката, за да идем в пансиона и попитахме за учителя Кандиларов, за да узнаем от него получил ли е писмото на Делчев и в какво положение се намираме изобщо, преди да обмислюваме какво да правим след неуспеха ми в митрополията. Не намерихме Кандиларова, но заръчахме на няколко ученика, които се разхождаха в двора и които с любопитство се струпаха около нас, привлечени от внушителната фигура на Калчев, да му кажат, че сме го търсили и им указахме къде ни е квартирата, за да ни намери. На отиване към квартирата, разказах подробно на Калчев каква я свърших в митрополията. В квартирата ние заехме хоризонтално положение на креватите, турнахме си двете ръце под главата и с очи вперени нагоре, започнахме да правим всевъзможни съображения; по едно време някой почука на пътната врата и попита за мене. В стаята влязоха двама души: един господин, облечен алафранга, с фес скоро турян на калъп, с ръст малко по-голям от среден, с червено-руси мустаци и друг един — тоже облечен алафранга, среден ръст, със светло кестенява дълга брада, с фес на главата. Казаха си имената: първият беше Дионисий Кандиларов, а вторият — Думев, и двамата учители в Скопското педагогическо училище. Първият от тях — Кандиларов — беше ръководител на организацията в Скопско.

След като седнаха, Дионисий Кандиларов, без всяко предисловие, удари право към целта на тяхното идване.

— Търсили сте ме — каза той — и ние тъкмяхме да ви търсим. Добре стана, че с взаимното ни търсене, бързо се срещнахме. Господа, получи се едно писмо, в което се съобщава за вашето идване в Скопие. Вие сте дошли да извършите един грабеж...

Думата „грабеж“ биде произнесена така, като да е писана с няколко „р“, които се търкаляха под езика му по един особен начин, та след нейното произнасяне последва една къса пауза; той продължи:

— Да ограбите митрополията. В това писмо се настоява да ви се даде пълно съдействие. След като обсъди обстойно този въпрос организацията взе отрицателно становище по него. Да се извърши този грабеж, значи да се подкопае авторитетът на митрополията и екзархията, да се парализира тяхното влияние пред властта, която сигурно ще подозре персонала в противодържавна подмолна работа и с това ще лиши митрополията от народополезна деятелност; то още значи да се съдействува на сръбската пропаганда.

— Каква е народополезната дейност на митрополията? Да курдисва преследвания спрямо населението, което отива на мирна работа, както е случая със селяните от с. Бродац, за които Скопската българска митрополия настоява пред българската власт да ги арестува и изгони от страната. И за какво? — че не искали да влязат в лоното на Скопската българска митрополия!

— Разбира се. Това е много естествено и е справедливо! С какво право тия сърбомани ще ядат българския хляб?

— С какво право ли? С правото, което им дава техния труд! Който труд — най-малкото — е равноценен на онова, което им се заплаща за него. Та, такава ли е народополезната дейност на митрополията и екзархията?

— Да свършим! Накратко — дойдохме да ви предупредим не само да не разчитате на нашето съдействие, но и да имате предвид, че ще ви попречим с всички средства — позволени и непозволени.

Те станаха и си излязоха. Писмото на Делчев, вместо да ни улесни, както вярваше той, вдигна срещу нас както организацията, така и Скопската българска митрополия с всичките ѝ пипала. Явно беше че Синесий е бил предупреден и че всички в митрополията знаеха целта на нашето идване, преди още да дойдем в Скопие. Тогава веднага си обясних особеното внимание на секретаря Божов, който — както научих по-после — влизал в организацията; любопитството на митрополийските писари; повикването на Божова от Синесия преди моето приемане; категоричния и неприязнен отказ на Синесия и готовността му да ме назначи учител в някое село, за да ме отдалечи от града и от себе си. Още нестъпили на македонска земя, ние вече имахме против нас всичките видове

власти: турската власт, официалната власт на екзархията и подмолната власт на организацията. Най-опасната от всичките беше оная на екзархията, респективно на митрополията: когато ѝ беше удобно, за прокарване политиката на българската официална власт, тя си служеше с организацията, какъвто беше случаят с визитата на Кандиларов и Думев; скоро ние имахме случай да се убедим, че когато ѝ беше удобно и възможно, тя си служеше и с турската власт.

Ние обсъдихме с Калчев положението. По необходимост, трябваше да се откажем от намерението си да оберем митрополията. Нашият случай не можеше да прави изключение: обилната светлина осуетява всяко нередно предназначение.

Оставаше ни да реализираме задачата, която си бяхме поставили в Женева: да образуваме анархистически кръжоци между учащата се младеж и да подпомагаме формирането в нея на анархистически мироглед. На един дъх аз написах „Азбуката на анархистическото учение“. Сега — близо след 50 години — се постарях да възстановя написаното тогава от мене. Ето приблизително какво бях написал:

Азбука на анархистическото учение

Човекът е властолюбиво животно. Един най-прост опит може да ни увери в това: вземете едно малко коте и го поставете върху гърба на едно куче; котето ще настръхне, ще надуе опашката си, ще изпъхти, ще скочи от гърба на кучето и ще избяга; поставете едно двегодишно бебе върху гърба на едно магаре; то ще се захласне от удоволствие, от радост и гордост.

Като съществена психическа черта на човека, властолюбието се корени в безпомощното състояние, в което се намира той през първите няколко години от своето съществуване и в абсолютната необходимост от всестранна чужда помощ през това време. Всички висши животни, с изключение на няколко вида, между които е и човекът, още веднага след раждането си могат самостоятелно да се движат и хранят. Когато се роди, човекът е неспособен нито да стъпи на краката си, нито да се храни от майчината си гърд. Предавана от поколение на поколение в продължение на много хиляди години, тая необходимост от всестранна чужда помощ се е вкоренила в човешката природа чрез проявленията на властолюбието, чиято същност е: използване от индивида на сили, лежащи вън от него.

Властолюбието представлява от себе си нож с две остриета. Когато се упражнява от човека върху окръжаващата го природа, то представлява от себе си най-могъщият лост за човешкия напредък и цивилизация. Като оре, засява и жъне своята нива, земеделецът упражнява своето властолюбие върху земята, която по негова воля е заставена да ражда не тръни и бурени, а жито или други продукти, полезни и необходими както за самия него, така и за неговите подобни. Химикът, който по волята си мачка материята и добива от дървото пиролигнинена киселина, а от нея — спирт, калциев ацетат, ацетон, йодоформ, хлороформ и пр., — химикът упражнява своята власт върху материята и добива полезни произведения както за себе си, така и за другите хора. Каменарят, със своя чук и шило, дава желана и полезна форма на безформения и иначе неоползотворим каменен блок; минният работник, който изтръгва от недра на земята каменните въглища и минералите, така необходими за човешкото общежитие; машинистът, художникът, хлебарят, общарят и др. — всички хора, които се занимават с личен, производителен на полезни предмети труд, упражняват своето властолюбие върху околната природа и са полезни хора. Всички бивши цивилизации, всички величествени паметници от миналото на човечеството, всички човешки знания, цялата човешка култура е плод на човешкото властолюбие, упражнявано от човека върху околната природа.

Но властолюбието, упражнявано от човека върху човека, е извънредно пакостно. Робството, войните, убийствата, разрушенията на цели области и държави, загиването на древните цивилизации, периодическите подивявания на човешкия род — всичко това се дължи на властолюбието, упражнявано от човека върху неговите подобни. Съществената черта на този род властолюбие е робството, което се е култивирало от ония, които са упражнявали властта си върху своите подобни чрез разни институти, като се почне с брака и се свърши с училището и казармата, в продължение на хилядолетия. В разни епохи и при разните народи робството е взимало разни форми и степени, като се простирало върху по-голяма или по-малка част от даден народ. Така физическото робство е съществувало от началото на индийската, асиро-вавилонската, египетската, гръцката и римската цивилизации, допреди няколко години — до 1860 година — в Съединените щати, до 1878 година — в Турция, а в някои държави в Африка (Абисиния, Дахомей) то съществува и досега. На физическото робство са били и са подложени не всички индивиди от даден народ, а една част от него — оная, заетата с физически труд в земеделието и в другите производителни области от националния стопански живот. Тая форма на робството представлявала и представлява такава непреодолима пречка за всестранното развитие на човешкия ум и дух, че много отдавна — преди повече от 5000 години — е карала най-великите и напредничави човешки умове да се замислят за начина, по който да се ограничи или унищожи тая форма на човешкото робство. Така Мойсей

ограничава робството само върху чужденците и ония от евреите, които доброволно — за изплащане на паричен дълг — биха приели да бъдат роби; той предписва ред мерки за смекчаването и определя като краен срок 7 години за физическото робство и за паричните задължения. (Виж Левит, гл. 25, стр. стр. 35–55 и Второзаконие, гл. 15, стр. стр. 1–18)

В разни времена при разните народи физическото робство е било заменено с крепостничеството, което на пръв поглед изглежда като повече поносимо; но то е било вечно и всъщност е не по-леко от физическото робство. В Европа то е съществувало до 1862 г. в Русия, а в Турция то съществува и досега и дели жителите на Македония на бегове и момци, т.е. на робовладелци и чифлигарски роби. Тая именно отживяла форма на робството в Македония създава условия за бунтарско настроение в населението, както е било преди 100 години във Франция, преди 50 години в Полша и преди 30 години в Русия.

Крепостното робство почти навсякъде днес е заменено с робството на наемния труд — съвременното робство, което дава илюзия на някаква свобода, но което, като не повлича със себе си никаква друга материална или морална отговорност за господаря, освен задължението да плаща напълно и навреме уговорената надница или заплата, е не по-малко тежко от физическото или крепостното робство.

* * *

В разните епохи и при отделните народи, робството е взимало разни форми, но неговата същност и цел всякога и всякъде е била една и съща: чрез насилие да се подчинят индивидите от дадена човешка група или част от нацията под интересите и волята на една или няколко личности. Във всички времена и при всички народи трите вида подчинение са така съединени и преплетени помежду си, че те общо съставляват съществените черти на робството. Каквото название и да носи, то се явява едновременно под своите три вида: подчинение политическо, икономическо и духовно.

Човек не може да бъде свободен икономически и духовно, ако е подчинен политически; той не може да бъде свободен политически и духовно, ако е подчинен икономически; също така той не може да бъде свободен политически и икономически, ако е подчинен духовно. За да бъде действителна, свободата трябва да бъде пълна; в противен случай — ако е частична — няма да бъде свобода, а робство, маскирано с названието „свобода“.

При физическото робство робът е напълно подчинен на господаря си, така че той не представлява от себе си друго, освен една вещ, безусловно принадлежаща на господаря; добитък, чиято стойност зависи от работата или удоволствията, които му доставя. Това е пълно робство, което има само едно преимущество — че се нарича с истинското му име. При по-близките до нас времена робството носи други названия, но същността му остава една — подчинение чрез политическо, икономическо и духовно насилие.

Прочее, като има за цел и резултат робството, властолюбието, управлявано от човек върху човек, е една противообществена проява, устремена срещу всестранното развитие на човешките, дарби и способности.

* * *

За да поддържа съществуването на животинските видове, природата е вложила във всеки животински организъм половия нагон; а за да осигури тяхното всестранно — физическо, интелектуално и духовно развитие, природата е вложила във всеки един от тях — и в човека също — нагона за свобода. Тоя именно нагон е антитезата на властолюбието, упражнявано от човек върху човека. Нагонът за свобода е така здраво впит в човешката душа, че не е могъл да бъде задушен в течение на много хилядолетия човешко робство, войни, кръвопролития, избивания, опустошения, инквизиции. Историята на човечеството е всъщност история на борбите, които са били водени за ограничаване, премахване на робството и извоюване на свободи за личността; тия борби са имали и имат за основна, първоначална изходна точка нагона за свобода.

В най-мрачните години на робство и насилия нагонът за свобода е бил оная непреодолима подбудителна причина, която е поддържала в народните маси духа за свобода и стремежа им към

свободен, смислен човешки живот, та да излъчат из недрата си велики човешки учители, които са формулирали идеите и стремежите на народните маси за свобода и независимост, каквито са били: Мойсей, Сократ, Исус, Манес, Донат, Буда, Богомил, Савонарола, Джордано Бруно, Толстой и др. Всички те — всеки по свой начин — са атакували човешкото робство, било като политическо, било като икономическо или духовно насилие, било като насилие, състоящо се от трите му основни елемента. Съобразно това — доколко пълно, ясно и кратко са формулирали идеите и стремежите на народните маси за действителната, пълна свобода — тези учители на човечеството са имали повече или по-малко последователи и са упражнили по-голямо или по-малко влияние върху развитието и напредъка на човечеството.

В редки случаи насилието може да бъде неорганизирано и краткотрайно; тогава то носи названието произвол. Във всички останали случаи то е организирано, систематично, дълготрайно и тогава се нарича власт. За да поддържа политическото, икономическото и духовното робство, съобразно преследваната цел, властта се дели на политическа, икономическа и духовна; тези три главни деления се подразделят на много подразделения така, че да обхванат всецяло живота на гражданите.

Държавата — това е онзи обществен институт, който — произлязъл сам от насилието — концентрира в себе си и упражнява върху гражданите всичките видове власт, олицетворени: политическата власт в държавния глава (император, цар, султан, шах или председател на република), в държавния съвет или парламента и в министрите; икономическата власт в държавната и другите банки, във финансовото министерство и във финансовите картели и магнати; духовната власт в патриарха, далай-ламата, екзарха, главния равин, шейх-юл-исляма и в министерството на вероизповеданията и на просвещението. По такъв начин държавата, т.е. личностите, които разполагат с властта, са пълни и неограничени господари на гражданите и на тяхното потомство, на техния живот, на техния труд, на тяхната собственост, на техния поминък, на техния мироглед, на всичко. Държавата — това е робовладелски институт, където управниците са господарите, а всички други граждани са роби. Чрез брака държавата се намесва в най-интимния живот на гражданите, налага и поддържа робството в отношенията между половете; чрез училището тя развърта младите поколения, като подготвя бъдещите господари и роби; чрез казармата тя култивира в съзнанието на младежите най-долните и дивашки склонности към насилие, убийства и разрушения и пълно, безпрекословно подчинение на господарите. Черквата, училището, съдилищата, казармата — изобщо всички държавни институти — имат една и съща цел — да затвърдяват и поддържат робството в човешкото общежитие. Навсякъде, където се намесва държавата, всичко, до което се докосне тя — всичко добива печата на насилието и робството. Прочее, като култивира насилието и поддържа робството, държавата е един противообществен институт, който се стреми да задуши правилното и всестранно развитие на човешките дарби и способности, за да удовлетвори властолюбието на една или няколко извратени личности.

Онези, които по заблуждение или по сметка считат държавата за необходим и полезен институт, твърдят, че — като разполага с концентрираната в нея власт — държавата въвежда и запазва реда и спокойствието в страната и гарантира на гражданите свободата, живота, имота, честта и спокойното ползуване от труда. Това твърдение, предназначено да заблуждава народните маси, би отговаряло на истината, ако логиката и фактите не биха били против него. Преди всичко властолюбието е страст, която колкото повече се удовлетворява, толкова повече се разпалва и става по-ненаситна; нещо като пиянството: пияният колкото е повече пиян, толкова повече иска да пие. При упражняването на властта, държавата всякога проявява стремление все повече да затвърдява и да увеличава своята власт, а това става само за сметка на свободите, които гражданите са извоювали след дълги борби в миналото.

Друго: чрез училището, печата, черквата и другите учреждения, преди да обяви война, държавата я подготвя психологически; всякога, когато трябва да отвлече вниманието на народните маси от робството, в което са поставени и от назрялата нужда от повече свобода, държавата обявява война и по този начин оправдава с военното време обявената военна диктатура и ограничаването на съществуващите свободи. Чрез войната държавата излага на масово унищожение живота, имота, честта и материалните блага на гражданите. С други думи — държавата не гарантира нищо на гражданите; наопаки — тя излага на пълен риск както тях, така и потомството им.

Трето. Твърдят, че държавата въвежда и поддържа ред, спокойствие и мир в страната. Това е вярно, но пита се: какъв е тоя ред, това спокойствие и тоя мир? Ред, спокойствие и мир има и във военните гробища: там мъртвите са наредени един до друг по идеален начин, но тоя ред е резултат от едно дивашко разразяване на най-бруталното насилие; там цари едно съвършено спокойствие, което е резултат от тревогите, мъките и мизерията на майките, децата и съпругите на избитите във войната; там има мир, който никога не се нарушава, защото мъртвите никога не се пробуждат. Въвежданите и поддържани от държавата ред, спокойствие и мир не са основани върху началата на общочовешката солидарност, върху уважението на свободата, живота и личността на гражданите, а върху запазване правата, атрибутите и интересите на държавата, т.е. върху началата на властта, на организираното насилие, които начала изключват свободата, правата и интересите на гражданите.

Властта е най-силното развратително средство; онзи, който се е стремил да добие власт, добрал се е до такава и я упражнява, той е морален мъртвец. Историята, пък и съвременният живот ни дават безброй примери, които потвърждават това. Семирамида, за да стане асирийска царица, чрез най-долно вероломство е обезглавила мъжа си — асирийският цар Нин; всички римски императори са били хора без морални качества, а между тях е имало и истински морални чудовища, каквито са били Нерон и Калигула; всички византийски императори и всички турски султани, без изключение, са били хора вероломни, жестоки, стоящи на най-низкото морално ниво; същото може да се каже за старите български царе и сръбски крале, за повечето английски и френски крале и за руските царе. Ние сме съвременници на Стамболова; като апостол на свободата и деец в Ст. Загорското и Търновското въстание той е бил една забележителна, популярна и обичана от всички българи личност; трябваше да се зарази от беса на властолюбието, за да стане ненавизданият от всички диктатор. Ние сме съвременници на Панамската афера във Франция, която разголи моралната нищета на френските управници и стана причина за самоубийството на Фердинанд Лесепс, най-гениалния и най-деятелния от инженерите, омърсен от сделките на френските управници в създаденото и ръководено от него предприятие: прокопаваното на канал в Панама, за да се добие лесен, евтин и бърз достъп на параходите от Атлантическия в Тихия океан. Драйфусовата афера, която сега се различа във Франция, при която министерствата се сменят през всеки няколко часа, защото моралната смрад на всички тях е станала нетърпима за френския народ, тоже потвърждава горното: че управниците са морални трупове.

Е, добре. Възможно ли е да даде нещо оня, който не притежава нищо? Може ли да се очаква действително праворед, спокойствие и мир, основани на уважението към човешката личност, от хора, паднали морално, от морални мъртъвци? Въвеждани и поддържани от държавата чрез насилие и най-брутални средства, този ред, това спокойствие и тоя мир напомнят гробища, смърдят на трупове.

Когато редът, спокойствието и мира се установят някъде спонтанно и по един траен начин, това се дължи не на държавата, а на гражданите. Защото засетите ниви, за да дадат плод, се нуждаят от мир и спокойствие, а не от кавалерийски атаки и от колелата и снарядите на топовете. Защото в работилниците трябва да цари ред и спокойствие, за да може работата по производството да се използва най-рационално, при определено време за работа и почивки. Защото хлебарите, обущарите и другите занаятчии могат да работят и да произвеждат само когато в страната има ред, спокойствие и мир. Защото само при тия условия търговецът няма да крие своята стока, ще я разменя, ще служи на обществото и ще изкара своята прехрана. Всички тия хора — земеделци, занаятчии, фабриканти, работници и търговци — които съставляват народните маси, всички те са заинтересовани и участвуват за установяване на спонтанен и траен ред, спокойствие и мир в страната.

Държавата е лош стопанин, защото — придобила своите имоти чрез правото на по-силния — тя не знае тяхната истинска цена и не е живо заинтересована от тяхното поддържане в изправност; тя е лош производител и коштуемата цена на онова, което тя произвежда, е много по-висока от пазарната поради голямото число чиновници, употребявани в производството, поради бюрократизма, а често и поради липса на компетентност; тя е лош търговец, защото, като се ползува от правото и на монопол и като по тоя начин туря в ход принудата в търговията, тя не дава възможност на избор на предлаганите стоки и на конкуренция в цените и качеството.

Държавата е отличен майстор само в три неща: да налага своята воля чрез насилие, в изкуството да обира гражданите чрез данъци и реквизиции, и в безумно разпиляване на сбраните суми.

Така щото държавата има интерес от съществуването не на един справедлив и траен ред, на обществено спокойствие и на граждански мир, а от ред, установен чрез насилие и обществен безпорядък, където нейната военна, полицейска и съдебна сила да бъде арбитър между гражданите.

* * *

Съществуването на политически партии в разните страни указва на това — че робството е станало непоносимо за народните маси и че тия маси се опитват чрез легални, мирни средства да си извоюват повече права и свободи. Ловки политически шарлатани използват това стремление на народните маси и тяхното желание за мир, за да изплуват върху повърхността на обществения живот. Всъщност политическите партии представляват от себе си наркотическо средство, с което заинтересовани властогонци приспиват народните маси, като ги лъжат с надеждата за скорошно установяване на справедлив ред и на социална правда. По тоя начин тежкото бреме на поддържаното от държавата робство се прехвърля от едното рамо на другото, без да загуби нещо от своята тежест. Възприели по начало властта, т.е. организираното насилие, като метод при уреждането на обществените отношения и като запазват средствата, с които се провежда в живота тоя метод — войската, полицията, съдилищата, затворите, каторгата, бесилките и пр., — политическите партии не представляват нещо повече от проводници на съвременното робство.

Към проводниците на съвременното робство, наравно с привържениците на буржоазните партии — или, по-добре казано, повече от тия последните, — трябва да се причислят социалистите. Ето защо: социализмът като реакция против съвременното, капиталистическо робство е започнал да се оформя към края на XVIII и в началото на XIX век. Неговите основни положения: колективно владение на земята, на средствата за производство и капитала и обществена организация на производството и разпределението; отрицателното му отношение спрямо властта изобщо и спрямо милитаризма в частност, интернационалният му характер — всичко това така допада на широките народни маси, че той бързо добил многобройни последователи в Европа, особено в средите на фабричните работници. Новото учение повдигнало духа на работниците, вдъхнало им вяра в собствените сили, събудило в тях лична инициатива и съзнание за общочовешка солидарност. Всичко това се проявило в бунт против робството чрез революциите в 1830 и 1848 г., които обхванали цяла Европа и чието влияние се почувствувало дори в Русия. Към средата на XIX век в идеологията на социалистите станал прелом: Луи Блан и Ласал станали изразители на тоя прелом: те считали, че движението за освобождение от капиталистическото робство, започнато отдолу, от работническите дружества, е много бавно движение и че то не ще бъде в състояние да събори капиталистическия строй, като изпуснали из предвид, че именно бавните движения са неударжими и резултатни, защото в течение само на 4–5 десетилетия личната инициатива и самодееятелността на работниците са направили да узреят условията за революциите в 1830 и 1848 г.; те отрекли действителната стойност на личната инициатива и самодееятелност на работниците, които — според тях — трябва да очакват подобрене на своето положение и освобождението си от държавата по законодателски ред; за тая цел те трябва да се съобразяват с избирателния закон, да избират и изпращат в камарата свои представители, които да пледират за работническата кауза и да извоюват постепенно възможните подобрения; а когато работническите представители станат болшинство в камарата, ще вземат властта в ръцете си, ще обявят диктатура на пролетариата и ще унищожат капиталистическото робство.

По такъв начин социализмът е бил деградиран и от революционно-освободително движение, се превърнал в една проста политическа партия, която се стреми да вземе властта, като използва по един непочтен начин надеждите и доверието на работниците.

Дали по този път действително социализмът ще извоюва по-бързо освобождението на работниците от капиталистическото робство, ще добие ли някакво освобождение изобщо, или — като се възползва от диктатурата на пролетариата — ще окачи върху врата на народните маси още по-тежките вериги на държавата-капиталист — това ще покаже бъдещето. Онова, което засега представлява установен резултат, е фактът, че идеолозите на тоя прелом, изобщо водачите на социалистическата партия, особено ония в Германия, скоро влезли в камарата като представители

на работническата класа и намерили, че депутатските кресла са по-удобни от затворническите кили, че депутатските дневни пари са по-важни от горчивия хляб на изгнанието и че е по-изгодно да правиш голяма политика от дребнави въпроси, отколкото да будиш революционно съзнание в народните маси.

Планът на Луи Блан — държавата да стане единствен стопанин на имотите, единствен производител на богатата и единствен разпределител на тия блага — бил приложен във Франция след революцията в 1848 година и претърпял пълен крах; с това се доказало за сетен път и по най-нагледен начин, че държавата — както е казано по-горе — е лош стопанин, лош производител и лош разпределител. Този крах нанесъл смъртен удар на социализма във Франция, където социалистическото движение замряло. Французите със своя ясен ум веднага схванали, че обществената сграда — като всяка сграда — за да бъде трайна, трябва да се строи от основата нагоре, а не от керемидите надолу; че новият ред, за да бъде устойчив и траен, трябва да се организира като доброволно съглашение в съзнанието и дейността на отделните личности, да образува — пак чрез доброволно съглашение — групи личности, оттам да мине в общини, та тогава да премине в цялата нация като федерация от общини и в общочовешка федерация на нациите; а не да тръгне от парламентите, за да се налага чрез властта на общините, групите личности и на отделните личности. Социализмът замрял във Франция и чрез своя злополучен опит отворил в съзнанието на работниците широко място на анархизма.

В страните, където масите са останали назад в политическите си схващания (като в Германия и Русия) и където робската психология на народните маси, култивирана през миналите феодални времена, е прониквала най-дълбоко и се запазила най-дълго, там държавният социализъм, след революцията в 1848 г., получил нов тласък и понастоящем представлява — като политическа партия — значителен фактор. Неговото значение вероятно ще продължава да се увеличава в тия страни, останали политически назад, защото се ползува от робската психология на масите и защото ще култивира и занапред тая психология в тях. Отстъпил по въпроса за властта и държавата, допуснал те да бъдат арбитри между гражданите, облякъл във власт своите сегашни и бъдещи водачи, държавническият социализъм ще заблуждава масите, че е революционно движение и по необходимост ще върви по същия път на отстъпление и падения, ще обезвери народните маси и ще убие в личностите всяка инициатива за извоюване на свободата. Това обезверяване на масите и това оскотояване на личностите, които ги съставляват — това са най-пакостните следствия от държавническият социализъм и поради тях той трябва да се причисли към най-опасните проводници на съвременното робство.

* * *

Най-близък до естествения начин на човешко общежитие е оня, който се съобразява с нагона за свобода; нагон, вложен в човешката душа, чрез който природата се стреми да осигури всестранното развитие на индивида — физическо, интелектуално и духовно.

Анархизмът е съвременно революционно освободително движение, което отговаря на това естествено стремление за всестранно развитие на личността. Той отрича властта, упражнявана от човек върху човека, като основа на човешкото общежитие. Той отрича държавата, защото е институт, който култивира насилието и поддържа робството. Той отрича войската, полицията, съдилищата и всички институти, чрез които държавата държи в робско подчинение народните маси. Той не скована ума и волята на хората чрез изискванията на партийната дисциплина, толкова често използвана от ловки партийни водачи за удовлетворение на техни лични сметки и дребнави амбиции, а предоставя на всички широко поле за инициатива и самодеятелност.

Като основа на човешкото общежитие анархизмът поставя любовта към човека, общочовешката солидарност, взаимопомощта и уважението към живота, свободата, идеите и личността на гражданите.

Неговият начин за разпространение е пропагандата чрез дело (*propagande par le fait*), изразена — съобразно знанията, възможностите и темперамента на всекиго едного — в разпространение на идеите за свобода устно и чрез анархистическа литература, в пасивно съпротивление на властта, в активни действия против нея и в ежедневните постъпки, пропити с кротост, човешко достойнство, доблест, себеотрицание, любов и готовност за помощ спрямо хората.

Анархизмът има за цел да спой индивидите в общезитие — групово, общинско, национално и общочовешко — не чрез насилие и подчинение, не чрез отношенията между господари и роби, а чрез доброволно, свободно съглашение между свободни и равни по достойнство.

Но — ще запита някой — къде е съществувало и може ли да съществува човешко общезитие без власт, без принуда, без подчинение? За да съществува такова човешко общезитие, неговите членове трябва да са издигнати много интелектуално и морално, трябва да са много начетени и много възпитани; а понеже тия условия не се намират съчетани в болшинството от хората, следва, че целта, която преследва анархизмът, стои във от реалните възможности и не представлява нещо повече от една химера, от една хубава, но неизпълнима мечта.

На първо място трябва да се отбележи, че в продължение на много хиляди години човечеството е било постоянно, систематично заблуждавано и развърщавано от властта дотам, че е дошло до положение да счита насилието и робството за естествен ред на нещата; а естественият ред, редът на свободното общезитие, да му се струва за неестествен и невъзможен. Даже Лев Николаевич Толстой не е избягнал влиянието на това многовековно, постоянно и систематично заблуждение, като в последната глава на своя роман „Война и мир“ счита за естествено — при съжителството даже само на двама души — единият да дава заповеди, а другият да изпълнява тия заповеди.

При все това, в сегашно време, просто под носа ни, животът беше дал един блестящ пример на общезитие, където няколко хиляди души най-обикновени хора, поставени да живеят при най-обикновени условия, живееха без каквато и да било власт, без каквито и да управници; тези хора нямаха — и сега нямат — даже идея за учението на Годвина, Бакунина, Прудона, Малатеста и др. Това е примерът на Ада-Кале.

По едно протежение от 130 километра р. Дунав се провира из тясното гърло, образувано от югозападните склонове на Трансилванските Алпи и от североизточните склонове на Голубина-планина, западно продължение на Стара планина. Това са то Дунавските железни врата, място познато от Римската история под името Pons Augusti, а след завоюването на Балканския полуостров от турците — наречено от тях Демир-Капия. От парахода, който навлиза в Железните врата между една дига и южния бряг на р. Дунав, може да се види прочутата Tabula Traiana; на това място някога римляните протягали от единия до другия бряг на р. Дунав дебела желязна верига, за да пречат на варварите от Балканския полуостров да възлизат по реката и да опустошават римските провинции; на същото място са протягали желязна верига и турците, след като в 1442 г. войската на турския главнокомандуващ Шахаб Ед Дин е била разбита от маджарите. Веднага след като излезне от Железните врата, Дунав се разлива широко на изток. На около 3 километра източно от Железните врата, на около два километра югоизточно от гр. Оршова и точно на юг от румънското погранично градче Варчиорова се намира един доста голям остров, който разделя течението на р. Дунав на два почти еднакви пълноводни ръкава, които се съединяват на около три километра по-долу, на изток от острова. На западния край на тоя остров е разположено едно градче, заобиколено от три пояса бастиони с високи рампари. Това е градчето Ада Кале, някогашна първокласна турска крепост.

За да осигури северозападните граници на Отоманската империя и гърба на войските си, та спокойно да извърши окончателното завоюване на Балканския полуостров, Султан Мохамед Втори Фатих^[32] още преди възцаряването си в 1451 година заселил острова Ада-Кале с най-фанатизирани турски войници, на които дал големи привилегии срещу задължението им да бранят границите на империята. Островът — за ония времена — е бил най-модерно укрепен. Три пояса от широки и дълбоки ровове, пълни с вода, обикалят и досега крепостта. Висящи мостове, които са се вдигали и спускали посредством дебели вериги — сега са ръждясали чекръци, — са позволявали да се минава върху рововете. Многобройна крепостна артилерия е била настанена по бастионите със задача да обстрелва неприятелските кораби, които биха се появили откъм Железните врата, и да отбранява острова, ако неприятелят би го атакувал откъм бреговете. И досега в града се влиза през останените в бастионите врата, като пред всяка от тях има мост, вдиган и спускан с дебели — вече ръждясали — вериги.

Според Берлинския договор от 1878 година, границата между Унгария и Румъния от една страна и Сърбия и България от друга, минава по талвега на Дунава, т.е. по неговото течение, което служи за корабоплаване; а понеже параходите плуват еднакво и по двата ръкава, които об-

граждат острова Ада-Кале, според договора той останал във вън от границите на съседните държави Унгария, Сърбия и Румъния. Според същия договор, всички крепости по бреговете и в Дунава, от Железните врата надолу до устието на Дунава, е трябвало да се сринат. Един прекрасен ден през 1878 година, след като турците вдигнали своята артилерия, своя гарнизон и полицията от острова, останал във вън от границите на съседните държави, Ада-Кале осъмнал без каквато и да било власт.

Аз посетих тоя остров през м. април на настоящата 1898 година. Островът има около три километра дължина от запад към изток и около един километър широчина от север към юг. Цялата му площ във вън от крепостта е работни земи — ниви и овощни градини, отлично обработени и поддържани. Жителите на градчето Ада-Кале са турци, на брой 3500–4000 души; поминъкът им е: кафеджии и прислужници по дунавските параходи, лодкари в пристанището на гр. Оршова, а останалите — отчасти земеделци, отчасти търговци; всички, без изключение, са контрабандисти. Градчето е типично старо турско градче, с тесни и криви улици, покрити с калдаръм; чаршията е турска чаршия — с ниски дюкяни, които се затварят с кепенци; дюкяните са претърпкани със стоки, които се продават на съвсем ниски цени, понеже не са били облагани с мито и акциз. Улиците на градчето и ония на чаршията са преметени, извънредно чисти.

Освен училището и джамията, в градчето нямаше никакво друго учреждение. Няма кмет, няма управител, няма чиновници, няма войска, няма полиция, няма митничари, няма затвор, няма съдилище, не се плащат никакви данъци. Общо събрание пазари учители и ходжата; пазарената сума се събира от присъстващите на събранието; това последното спогажда страните, ако се е породил някакъв спор между жителите — нещо, което се случва извънредно рядко.

Както би се случило навсякъде при подобни обстоятелства, през първите няколко дни след внезапното оттегляне на турските военни и граждански власти от острова някои от жителите се отдали на грабеж. Населението, обаче, се събрало, довели грабителите пред общото събрание, което ги заставило да върнат обратно ограбените вещи; това се сторило толкова позорно за грабителите, че оттогава досега на острова не е имало случай на кражба, грабеж или палеж.

Жителите на Ада-Кале са много услужливи, гостоприемни, любезни и предупредителни. Частната собственост съществува тъй, както е съществувала по-рано, без да пречи на свободните и пълни с уважение отношения между жителите.

От времето на султан Мохамед Втори, когато прадедите на сегашните адакаленски жители са били заселени в острова, до 1878 година, когато турските военни и граждански власти напуснали Ада-Кале, се бяха изминали 427 години; поколение след поколение адакаленските заселници са живяли и умирали, сраствали с идеята за необходимостта от властта и държавата, готови всеки момент да се жертвуват за тях; повечето от сегашните жители на острова са живели при турската власт като привилегировани хора. А след като бяха живели само двадесет години действително свободен живот, те не бяха в състояние да разберат за какво са потребни властта и държавата.

През м. юли т. г. на острова слязла унгарска войска и го завзела. Сега в Ада-Кале има общинско управление, има чиновници, офицери, кмет, управител, комендант, има полицейски участък, съдилище, затвор. Сега жителите за всичко искат разрешение, за всичко плащат такси и данъци, властта събира от тях за всичко глоби. Жителите на Ада-Кале сега вече не са свободни хора, а австро-унгарски поданици...

Така бе удушена свободата на Ада-Кале; тя бе удушена тихо, безшумно, с мълчаливото одобрение на съседните държави, защото Ада-Кале — това малко градче — представляваше за всички държави и за всички власти една голяма опасност: там не се съчиняваха теории за безвластието, не се пишеха книги и брошури да обясняват как ще се нареди в бъдеще животът на свободното общество; там се прилагаше на дело свободата при сегашните условия по най-естествен начин от най-обикновени делови хора.

Свободата на Ада-Кале биде удушена с мълчаливото съгласие на съседните държави, защото управниците на всички държави, военните, полицейските, митничарите, акцизните, съдиите, всичките служители на властта от целия свят, взети вкупом, представляват едно международно дружество за провеждане и поддържане на робството: те са враговете на човечеството и на народите.

На ония, които биха запитали възможно ли е да съществува човешко общезитие без власт, може да се посочи примера на Ада-Кале. Тоя пример е ясен: премахнете властта — и освободените от робството хора ще се наредят да живеят свободно много по-добре отколкото може да се помисли. Но свободата не пада даром от небето. Тя трябва да се извоюва. А ще се извоюва най-бързо и с най-малко жертви само ако всеки от нас постоянно, системно, упорито отбягва от изпълнението на нарежданията на властта, ако не ѝ съдействува, ако — при нужда и възможност — противодействува и ако не се отнася до нея за услуги, като запомни добре, че властта — даже когато се явява в услуга — прави това, за да закове още по-добре робските вериги около врата на гражданите. За властта и държавата могат да се повторят думите на Лаокоон от Енеидата на Виргилий: *Timeo Danaos et dona ferentes!* — пазете се от властта и държавата даже когато те са във ваша услуга!

* * *

В една от стаите на същата къща, където живеехме ние с Калчев, беше квартирата на Петър Завоев от гр. Кратово (по-късно журналист в София с псевдоним Прохор Пчински) и на Атанас Колев от с. Павликени, Севлиево; и двамата бяха изключени ученици, които живееха в Скопие и се готвеха да държат в края на годината изпита от трети курс на Скопското педагогическо училище. Чрез тях двамата ние се запознахме с всички ученици от трети (последния) курс на училището; много скоро около нас се образува един ученически анархистичен кръжок, предимно от велешани, от които си спомням Ильо п. Йорданов (братовчед на Орце), Александър Мартулков и някой си Андрей; имената на другите съм забравил. Ръкописът на написаната от мене „Азбука“ предадох в кръжока и той — ръкописът — тръгна да се разхожда между учениците от педагогическото училище.

Честото събиране на учениците в нашата квартира не убягна от бдителното око на Скопската митрополия. Няколко дни след образуването на кръжока в квартирата ни дойде един мой свата-нак — Георги Ацев Раев от с. Любанци, Скопска Църна-Гора. Служеше в българската митрополия без определена длъжност; в пазарен ден той се срещаше в Скопие с влиятелни селяни от сърбоманските села да ги убеждава с разни доводи, при които паричните обещания не бяха на последно място, да образуват българска партия в селата си; през останалите дни от неделата обикаляше из селата със същата мисия; но главната му работа беше да донася на Синесия за всичко, което става в Скопие и околните села. Той прояви особен интерес към Йордан Калчев; в резултат на тоя интерес на следния ден Калчев беше повикан в укъмата (правителственото здание); там началникът на вилаетската полиция Дервиш Ефенди му предложил по един категоричен начин веднага да напусне Скопие и пределите на Турция, защото, ако не направи това доброволно, ще бъде изгонен насилно. Разбрахме. Синесий беше в офанзива и си служеше с всички средства. По-нататъшното стоеие на Калчев в Скопие беше неуместно и той на следния ден си замина през Куманово — Зибевче — Ниш за София.

Аз останах сам. Събранията на кръжока в моята квартира станаха по-редки, обратно на посещенията на Георги Ацев, които станаха по-чести. Синесий доби изгонването на Калчев лесно, защото той беше родом от България, нямаше връзки в Македония; причината за идването и стоеенето му в Скопие — да види и се запознае с тоя край — не беше достатъчно уважителна в очите на турската администрация; при това — гигантската му рошава фигура будеше подозрения и ненавист в турците. С мене въпросът стоееше малко по другояче: аз бях родом от Скопско, имах родители, бащин дом и имот; турската администрация на власт, свикнала да се съобразява със законите, нямаше предлога на извършено от мене престъпление, за да ме арестува; нямаше и някоя сериозна причина, която да оправдае моето изгонване от стражата. Трябваше да се намери нещо и затова Георги Ацев бе започнал да ме следи отблизо. Най-после на мене ми омръзна да разлайвам кучетата в българската митрополия и затова в кръжока решихме аз да се махна от града за няколко време, като ида учител в село. Трябваше да забележа, че няколко дни след първото ми посещение в митрополията беше издадена заповед за назначаването ми като учител в с. Глуово, съседно на родното ми с. Мирковци, с годишна заплата четири златни турски лири. Аз не бързах да заема мястото веднага след назначението; за мене беше по-важно да се образува кръжокът и

да се разпространят идеите на анархизма чрез „Азбуката“, отколкото да бъде порядъчен селски даскал.

В един от последните дни на м. ноември 1898 година аз заминах за село Мирковци у дома и още същата вечер пратих известие до кмета на с. Глуво да разгласи с протогера^[33], че утре училището ще се отвори, та децата да дойдат сутринта рано в училището да ги запиша. На другия ден, сутринта рано, заминах за с. Глуво, намерих кмета, който прати протогера да отвори училището. Пред училището заварихме около тридесет деца от разна възраст — от седем до дванадесет години — които играеха; между децата имаше две малки момиченца. Когато минавахме между децата, те си сваляха такетата и поздравяваха: „Добре дошел, учителе!“. Училището имаше две стаи: в едната аз събрах децата и, след като насядаха на чиновете, поисках да ги разпределя по възраст и знания. Отделих на една страна най-малките, които още не бяха ходили на училище, и започнах да проверявам знанията на по-възрастните. Запитах едно отворено, будно 12-годишно момче да ми каже какво са учили миналата година и какво знае от наученото.

— Све смо училе. Я све знам!

Аз учудено погледнах тоя хлапак, който всичко учил и всичко знае.

— Е, кажи да видимо що знаеш?

— Знам и наустницу, и псалтир, и часослов — све знам!

Ете — и то почна да цитира — „Богородице дево, радуйся, Господъ с тобою“.

Види се — то забеляза някакво неудоволствие по лицето ми и затова каза:

— Ако сакаш, учителе, да ти прочатю друго, да речемо: „Царю Небесни, утешителю...“.

— Све овой су молитве. Друго що сте училе?

— И друго да ти прочатю: „Блаженъ мужъ, иже не ходяй по путям грешним, на сонмище нечестивихъ не прииде...“.

Аз разбрах добре какви знания е преподавал моят предшественик и какви методи е прилагал. Тъкмо казах на тоя всезнающ ученик да си седне, когато вратата на стаята се разтвори широко и вътре влезе един възвисок селянин, сух, около петдесетгодишен човек, добре облечен, с бяла чалма на главата.

— Добре дошал, даскале! Ти откуде си?

— Добре нашал! Я съм от Мирковце.

— Хайде, пуци децу да играв и оди с мене да се сприкажемо. Я съм чорбаджи Симо. Оди у нас. Ке пиемо по одну ракиу и ке зборимо.

Аз пузнах децата и двама с чорбаджи Симо отидохме у дома му; живееше наблизу до училището. Влязохме в къщи; дъщеря му сложи пред нас паралията с едно шише ракия и мезе. Чорбаджи Симо пристъпи веднага към въпроса, който, изглежда, много го интересуваше.

— Колко ти е айлък?

— Четири лире за годину.

— Харно. Да знаеш: две лире су за тебе, а две лире за мен.

— Како може тако?

— Тако. Ако сакаш да бидеш овде даскал, тако ке биде.

— Демек — я ке учу децу и ке узимам две лире, а ти нищо не ке праиш — и ти ке узимаш две лире? Да не си се помешал нищо, чорбаджи Симо?

— Ако сакаш. Без две лире за мене, нема да улегнеш у училище.

— Е, па — да ти се помочам у училището, чорбаджи Симо!

И аз станах и си излязох, без да пия от ракията на чорбаджи Сима, която ми подаваше дъщеря му, с едната ръка турена смирено на пояса. Така завърши моята учителска кариера в Македония.

Аз си отидох в село и вече не се върнах в Глуво. Няколко дни прекарах у дома. Срещу Никулден отидох в Скопие. Наближаваше Коледа; скоро учениците ще бъдат разпуснати, а на мене се искаше да се събере кръжокът един-два пъти, преди учениците да се пръснат по домовете си. Самия празник Коледа и Васил прекарах у дома в село.

Бездействието ме убиваше. С Мерджанов не можахме да влезем във връзка, която — както бяхме уговорили — трябваше да установим чрез Дионисий Кандиларов; а да търся съдействието на тоя последния при отношенията, създадени между нас, значеше да поставя и Мерджанова в същото положение, в което се намирах аз в Скопие. Реших да установя тая връзка чрез София,

като ида там лично и се ориентирам за положението, в което се намирахме. Съобщих на баща си, че съм решил да се върна в България; той много се зарадва за това, че меракът ми да бъда учител в Македония се изпарил и че — като се върна при вуйка си — вероятно е да замина пак за Женева да следвам химия. С него заедно отидохме в Скопие и тръгнахме от капия на капия в укъмата да си заверя пасавана, който ми беше издаден от турското консулато вместо паспорт през м. май 1898 година в Пловдив въз основа на нуфуза^[34], с който баща ми беше ме снабдил още в 1894 година при идването ми в село. Според заведената практика, изискаха от баща ми лична гаранция — че ако властта ме потърси, той се задължава да ме представи. Баща ми тури отпечатъка от десния си палец под задължителното в тефтера на полицията и аз получих най-после пасавана си надлежно визиран за излизане от пределите на турската държава.

Още когато с баща си тичахме от капия на капия в укъмата за визиране на моя пасаван, за нас се залепи Димитър Петрушев Шагманов от скопската Чаир-Махле, мой далечен роднина по майка.

Като управляващ Ловчанската епархия на мястото на екзарха Йосиф I, след пропадането на Кресненското въстание, физически разстроен от получения в последното сражение апоплектически удар, вуйка ми беше си поставил като последна цел в живота — със заплатата си да отгледа и даде полезна насока в живота на колкото е възможно повече македончета и така да увеличи шанса за постигане на главната цел на неговия живот — политическата свобода на Македония.

Още като Охридски владика, вуйка ми взел при себе си в митрополията, отгледал и впоследствие издържал, за да добият висше или специално образование няколко македончета, от които си спомням братята Андрей и Наум Григорови Башеви и К. Мангов (впоследствие преименуван Богданов) от гр. Ресен, братята Трайко и Евтим Китанчеви от с. Подмочани, Ресевско, братовчедите Иван Златанов и Никола Петров Бойкикеви от с. Кучевиста, Скопско и др. Около себе си в Ловеч вуйка ми беше ни събрал цяла рота дечурлига. Между тия деца беше и гореказаният Димче П. Шагманов.

Лятно време надвечер, когато залязващото слънце хвърляше последните си лъчи върху руския паметник на Стратеж, вуйка ми излизаше на чардака в митрополията, която по онова време се помещаваше в един стар бейски конак при р. Осъм, над Калевата воденица, и мълчаливо наблюдаваше нашите игри. Какво имаше толкова интересно в тия игри, че той ги следеше с такъв жив интерес, особено когато ставаше спречкване или сбиване между нас? Всъщност, чрез наблюдаване на игрите им, той изучаваше характера, наклонностите и способностите на децата, чрез чието отглеждане той искаше да бъде по възможност най-полезен на обществото. Така Трайко Китанчев е бил изпратен в Москва да добие висше образование и впоследствие да стане безкористният борец против диктатурата на Ст. Стамболов; Никола П. Бойкикев е бил пратен да следва право в Лозана, за да стане в бъдеще един от най-уважаваните магистрати в България; Ефтим К. Лимончев е бил настанен в Железарското училище в Княжево, за да бъде впоследствие един от най-отличните машинисти по Б. Д. Железници и пр., и пр.

Тоя Димче П. Шагманов, най-силният физически между нас, като ученик едва креташе. Жесток и отмъстителен, по време на игрите той издебваше да се хвърли отзад, ненадейно върху жертвата на неговото отмъщение, захапваше и стискаше до кръв показалеца на лявата си ръка, а с дясната, свита в юмрук с палеца навън, нанасяше бързи и силни удари под ребрата, докле жертвата паднеше в безсъзнание; през това време, с левия показалец в устата, той издаваше звуци на задъхване като силно изморено куче.

Една сутрин рано през м. септември 1887 година конярят Стефан Халачев от Охридско изведе от двора на митрополията файтона, запрегнат с четири коня: вуйка ми заминаваше през село Микре, Турски Извор, Ябланица, Орхане и Араба-Конак за София. С него отпътуваха: Ефтим Костов Лимончев, за да бъде настанен в железарското училище в с. Княжево, и Димче Петрушев Шагманов, за да бъде върнат обратно на баща му в Скопие. Доколкото знаая, това беше първият и единственият случай вуйка ми да се освободи от грижите по издържано от него дете, преди да е осигурил неговото по-нататъшно развитие и положение в живота.

Та този Димче Шагманов се залепи за баща ми и мене като сянка и непрекъснато канерваше в ушите ми:

— Полицията ме преследва. Страх ме е, че скоро ще ме арестуват.

— За какво ще те арестуват? Какво си направил?

— Нищо не съм направил, но ме подозират. Моля ти се, дай ми паспорта си да избягам!

Демек — дай си, мъжо, жената, а ти легни в тръните.

— Моля ти се, Петре! В името на приятелството ни от детинството те моля — дай ми възможност да избягам!

— Щом като искаш да избягаш, тогава избягай през границата без паспорт!

— За мене е мъчно: всички полицейски в Скопие ме познават щом забележат, че ме няма в града, веднага ще наредят до пограничните власти да ме заловят.

— Ами че за мене не е ли същото?

— Не. Тебе не всички от полицията те познават, та ще можеш незабелязано да се прокрадеш до границата.

— Ами на гарата, като се качваш във влака, полицейският, който регистрира паспортите преди качването — като те познава — да не е спял и да не види, че паспортът ти е на чуждо име? И какво ще стане? Тебе вече с право ще те арестуват, но ще арестуват и мене с още по-голямо право.

— Това няма да стане. Ще се кача от Куманово. Там не ме познават. До Куманово ще ида с талига.

Тия негови молби се повториха толкова много пъти през тия три дни, когато с баща ми обикаляхме из капиите на укомата, че ми омръзнаха до втръсване. Но настояването на Димче Шагманов взе връх. Мина ми през ума; всъщност защо да не мина границата без паспорт, да се възползувам от случая и да завържа връзки с учителите и населението в пограничните села предвид на бъдещи евентуалности? В края на третия ден аз се съгласих да дам на Д. Шагманов моя визиран пасаван; до Куманово ще замине заедно с талига; оттам той ще замине с трена през Зибевче за София и ще занесе куфара ми, така че аз ще пътувам към Крива Паланка пеш, без багаж.

— Слушай! — казах му аз една сутрин рано. — Преди да заминеш с талига за Куманово — ето, ще занесеш в София и куфара ми. Ще го занесеш в хотел „Батемберг“ и ще го предадеш на Гоце Делчев. Ще му кажеш да запази дрехите ми до моето дохождане. Куфарът е с двойно дъно. Там съм поставил едно писмо без адрес и без подпис; поставил съм и половина ока рязан тютюн от Моравча; писмото и тютюнът са за Делчев. Разбрано, нали?

— Разбрано.

— Пари имаш ли?

— Имам колкото за билет до София.

— Вземи тия два наполеона. По пътя всичко може да стане. Да не си без пари.

Аз му предадох куфара, дадох му и парите. Ако не ме лъже паметта, във вторник, на 19 януари 1899 г., се качихме в талигата, където имаше само двама пътници. Беше студен зимен ден. Сух студ, усилян от северния вятър, който духаше насреща ни и който още повече се засили, когато поехме да възлизаме по баира при с. Райчиново.

Димче Шагманов се показва съвсем неиздържлив на студа, така че трябваше да легне в дъното на талигата и да се увие в една черга, с която каруцарят бе покрил постланото в талигата сено, предназначено за храна на коня в Куманово и при връщането на талигата обратно в Скопие.

В Куманово пристигнахме преди пладне и слязохме в кафенето на Яшар-беговия хотел, където около накладената печка започнахме да си греем измръзналите ръце и крака; след като се постошли, Димче Шагманов с талигата отиде на гарата и оттам замина с моя куфар за София. Не мога точно да възстановя съдържанието на писмото ми до Делчев, което бях поставил в двойното дъно на куфара; спомням си, че то съдържаше упрек за това, дето ни отправи към хора, които не познава добре и които не заслужават неговото доверие, защото не се срамуват да постъпват най-подло.

Пренощувах в хотела на Яшар-бега. На следния ден, сутринта рано, тръгнах пеш по шосето за Крива-Паланка. Беше ясно, студено и тихо утро; във вадите водата бе покрита с лед. По пътя бях настигнал един таксидарин^[35], яхнал кон; той отиваше из селата да събира държавните данъци. Изглежда беше помръзнал на коня, защото слезе, поведе го и се изравни с мене. Аз говорех донякъде турски, а той — съвсем слабо по македонски и докле вървахме заедно, разговорът ни беше една невъзможна смесица от турско-македонски думи. Но той изглеждаше добър, любезен

и приказлив човек. Скоро ние се разделихме — аз продължих по шосето, а той се отби вляво по пътя за някакво си село.

Към десет часа сутринта пристигнах в с. Младо Нагоричане. Студът беше омекнал. На мегдана в сред селото — една хубава чешма, а на изток от нея, в края на мегдана — една висока, красива черква, цяла построена от дялан камък. Според поверието на околното население, в тая черква е бил погребан последният български цар Иван Шишман. Отбих се при чешмата да пия вода и да попитам за училището. Посочиха ми двора на черквата. В училището намерих и се запознах с учителя Атанас Кралев от гр. Куманово, един много любезен, услужлив и симпатичен млад човек. Ние обядвахме заедно в кръчмата; по време на обед аз изказах желание да се запозная с учителите от съседните села. Атанас Кралев веднага изяви готовност да ме придружи до Старо Нагоричане и да ме запознае с тамошния учител Ангел Голомехов, един отличен човек, както казваше Кралев, замесен във Виничката афера и впоследствие освободен.

Същия ден вечерта двама с Атанас Кралев бяхме гости на Ангел Голомехов в Старо Нагоричане. Вечерта прекарахме в приятен разговор и весели шегички, при което се ползувах от всеки удобен случай да провеждам идеите на анархистическото учение. Аз им открих, че целта на моето пътуване беше да мина нелегално границата. Те и двамата ме посъветваха да не пътувам по шосето, където при Страцин има беклеме, т.е. полицейски пост от 10–15 души заптиета, които проверяват книгата, разпитват и — при подозрение — задържат пътниците. Те ме посъветваха да избиколя беклемето и да излязна на шосето след като мина Страцин — да го избиколя, като мина през с. Ора и през манастира Карпино. Понеже не знаех пътя, Ангел Голомехов изяви готовност да ме придружи до Карпино, дето бил учител някой си п. Ефтимов, щипянин, син на Щипския архиепископски наместник поп Ефтим. На следния ден се разделихме — Атанас Кралев замина обратно за Младо Нагоричане, а ние двама с Ангел Голомехов заминахме за Карпино.

Към икиндия минахме през с. Ора и поехме въз ниския баир, обрасъл с рядка и млада дъбова гора, зад който — на североизток, в равнището — се намира манастирът Карпино. В гората срещнахме един човек на средна възраст, около 40-годишен, тънък, възвисок, облечен в черно расо, запретнато отпред, та се виждаха краката му до коленете, облечени в шаячени панталони; лицето му беше обрасло с къса, къдрава, кестенява брада. Носеше ловджийско чифте, окачено с ремък зад дясното му рамо. Той беше поп Бойко, игумен и единствен калугер на манастира Карпино, познат на Голомехов. Беше излязъл на лов, но не беше убил нищо. След като се поздрави с Голомехов и се запозна с мене, той тръгна заедно с нас към манастира. По пътя поп Бойко ме разпитва откъде съм, какъв съм, по какъв случай идвам в манастира и пр.; от време на време той хвърляше към мене крадешком поглед, в който, ако не бях много млад, лесно бих можал да прочета неговото враждебно настроение, недоверие и подозрение. Впрочем, не беше отдавна, когато Виничката афера бе засегнала населението по тия места, и поп Бойко беше в правото си да подозира всеки млад човек, който без особено уважителна причина обикаля тия места по това време на годината.

В манастира намерихме учителя п. Ефтимов. В двора на манастира видяхме Агуш-ага, арнаутич, пазач на манастира, около 50-годишен човек, плещест, с широко бръснато, червендалесто лице, с надвиснали вежди и дебели, прошарени мустаци. Ние се прибрахме в една от стаите на манастира, дето п. Ефтимов ни посрещна най-радушно; стояхме до късно през нощта. Аз се възползвах от случая да говоря пред двамата учители и пред поп Бойка върху принципите на анархизма в духа на „Азбуката“. Вечерта завърши късно през нощта с бунтовни песни, каквито са се пеели преди 25 години, когато се е готвило Априлското въстание, като: „Вятър ечи, Балкан стене“, „Стани, стани, юнак балкански“ и др. Дошъл в екстаз от разговора и песните, п. Ефтимов отвори прозореца, грабна чифтетото на поп Бойка и гръмна с двете цеви нагоре в тъмното; поп Бойко през цялото време мълчеше или много рядко се обаждаше; през цялото време той ни изглеждаше поред дълго.

На сутринта много рано, преди още да беше се съмнало, Голомехов стана и си замина за Старо Нагоричане. П. Ефтимов още спеше; аз се приготвих да си замина, когато поп Бойко дойде в стаята, придружен от Агуш-ага, който държеше в ръце своята картинка запъната:

— Хайде, даскале, да идеш с Агуш-ага до Страцин!

— Защо за Страцин? Аз ще замина направо за Крива паланка.

— Не може. Ще идеш в Страцин, на беклемето. Да видим що за човек си ти. Хайде, Агуш-ага, закарай го в Страцин!

По такъв начин поп Бойко завърши спрямо мене своето гостоприемство и временно измени курса на моя живот.

В Страцин стигнахме рано. Агуш-ага ме предаде на полицейския пост и след като си почина, се върна обратно в Карпино. В беклемето имаше още един задържан: Кочо Моллеров от с. Банско, Разложко; и той, като мене, тръгнал с намерение да мине границата без паспорт и попаднал тук. Чаушът на беклемето поиска книгата ми: аз извадих нуфуза си и му го подадох. Той започна да ме разпитва: откъде съм; кога съм дошъл в Карпино; по каква работа съм дошел в Карпино; по каква работа отивам в Крива Паланка; като съм тръгнал за Крива Паланка, защо не съм вървял по шосето, а съм отишел в Карпино и пр., и пр. Моите отговори не задоволиха чаушина и той ме задържа. След като написа някаква бележка, той заповяда на две заптиета да ни карат — Моллерова и мене — в полицейското управление в Куманово. И така, към десет часа сутринта, ние двама с К. Моллеров тръгнахме обратно по шосето за Куманово, последвани от две заптиета, със запънати мартинки в ръцете. В Куманово пристигнахме по мръкнало; отведоха ни право в полицейското управление, в казармата на заптиите, дето гореше печка, защото във беше студено. Ние прекарахме нощта там; спяхме върху леглата на отсъстващи по служба заптии. Сутринта, пак с две заптиета и един пакет, адресиран до началника на вилаетската полиция, ние бяхме отведени на гарата, а оттам — по трена в Скопие.

В Скопие тренът пристигна към пладне. Беше неделен ден — ако не се лъжа 24 януари. Прекараха ни от гарата до полицейското управление през моста на Вардар и през главната улица „укюмат марифетлен“, т.е. по всичките правила на държавното изкуство: ние двамата напред, а след нас — двете заптиета — със запрегнати мартинки в ръце на изготовка. Докараха ни в полицейското управление, което се намираще няколко стъпала по-долу от двора на укюмата. Там ни оставиха да чакаме дохождането на началника на вилаетската полиция Дервиш-Ефенди, който в момента отсъствуваше от управлението. По едно време — след около един час — Дервиш-Ефенди дойде. Въведоха при него К. Моллеров, а след неговото излизане повикаха мене.

* * *

По онова време в гр. Скопие и в целия вилает нямаше по-популярна личност от Дервиш-Ефенди. Своята популярност той дължеше на Виничката афера, когато турската полиция, ръководена от него, откри, че населението в Кочанско се въоръжава с цел да въстане срещу турската власт. Смел, когато трябва, всякога хитър, много пъти остроумен, някога жесток, понякога великодушен — Дервиш-Ефенди си беше спечелил име на неуморим, вездесъщ и всемогъщ полицай, който получаваше инструкции направо от императорската канцелария и даваше своите рапорти тоже направо в Илдъз-Кьошк. За него се разправяха разни епизоди, от които някои бяха много характерни и забавни.

По Виничката афера арестуван е бил учителят Мише Развигоров, родом от гр. Щип, съученик от Софийското военно училище и другар на Гоце Делчев. Между многото арестувани по подозрение е бил и един селянин от Винощи, който получил от Развигоров една пушка. При разпита, след един жесток бой, Мише Развигоров, освен другите подробности, изказал имената на селяните, на които раздал пушки, изказал името и на тоя селянин. Арестували селянина, обискирали къщата му, плевнята, кошарата, но не намерили пушката. Питали селянина получил ли е пушка от Развигорова; той не само че отказал да е получил някаква пушка, но категорично заявил, че не познава никакъв човек на име Мише Развигоров. На няколко пъти селянинът е бил подлаган на жесток бой, но той всякога поддържал своето — не е получавал никакво оръжие и не познава Развигорова. Разярен от упорството на селянина, Дервиш-Ефенди заповядал да стягат черепа на селянина с мокро вълче, двата края на което били вързани в средата на една дървена тояжка, която почнали да въртят; черепът на селянина бил стяган до строшаване, очите му изскочили от орбитите, той паднал в безсъзнание; но когато го свестили и го запитали има ли оръжие, той пак отказал; отказал също да познава Развигорова. Тогава вкарали селянина в една стая, по средата на която имало една завеса; от другата страна на завесата разпитвали Развигорова, който не

знаел, че от другата страна на завесата селянинът слуша всичко — както въпросите на полицейския, така и отговорите на Развигорова; той последният разказвал онова, което казвал и по-рано и между имената на ония, на които раздал пушки, той споменал и името на тоя селянин.

— Лъже! Тоя човек лъже, ефендим! Аз не кабуля такова нещо! Той лъже отначало докрай! — извикал селянинът.

Направили очна ставка между него и Развигорова в присъствието на Дервиш-Ефенди. Развигоров се обърнал към селянина, като го назвал по име и взел да му припомня обстоятелствата, при които му е била дадена пушката.

— Тоя човек лъже, ефендим! Аз не го познавам, сега го виждам за пръв път. Изглежда да е учен човек, ама лъже бетер^[36] от циганин!

Дервиш-Ефенди се обърнал към Развигорова:

— Е, Мише-ефенди! Видиш ли тоя човек? Ето, такива като него са истинските хора. Такива като него са достойни да бъдат комити и заслужават уважение. А от такива като тебе лайна — от тях нищо не става. — И той се обърнал към селянина: — Хайде, айол, върви си в село и друг път на такива като Мише-ефенди вяра да нямаш!

И той освободил селянина.

Когато пак по Виничката афера Дервиш-Ефенди разпитвал Григора Манасиев, бидейки в благодушно настроение, му казал:

А бе, Григор-ефенди! Не биди будала! Сос пиши-пиши^[37] царство не се узима! Биз ону калъч-лен алдък, калъч-лен вереджеис^[38]!

Както е отбелязано на друго място по-горе, в Скопие и в Скопско си бяха дали среща сръбската и българската пропаганда, които провеждаха аспирациите на официалната империалистическа политика на сръбската и българската държави. И на двете тия пропаганди липсваше морална чистота, както в поставените цели, така и в средствата за печелене привърженици и за постигане на целите. Турската власт умело криволичеше между тия две пропаганди и всякога се явяваше в услуга на оная от тях, която според мястото и времето беше по-слаба, и по тоя начин тя ги разделяше все повече и ги правеше все по-безопасни за нея. Главният проводник на тая официална турска политика в Скопско беше Дервиш-Ефенди.

Веднъж попитали тоя последния — като познава добре целия Косовски вилает, с оглед на народността на населението, кой има повече право — сърбите ли, или българите? Дервиш-Ефенди отговорил:

— Ако разделиш едно лайно на две — коя от двете половини ще бъде по-чиста? Бу-бок, о-да бок! Ак гъот, кара гъот — гене гъот^[39].

Когато, вследствие застъпничеството на консулите, по-голямата част от арестуваните учители били освободени, по случай тяхното освобождение Дервиш-Ефенди им дал вечеря в локала на хотел „Ориент“. По време на вечерята, когато настроението се повишило, Дервиш-Ефенди направил едно духовито предложение на вчерашните обвиняеми по Виничката афера:

— Хайде, бир комита-тюркюсу сойлеин, бакалъм! Меселлях, дир „Сатани, сатани, юнак балкански!“^[40]

Щастливи, че след няколко месечния затвор се видели свободни, освободените учители не забелязали — или се направили, че не забелязват — жестоката ирония и унизителния за тях каламбур и дружно запели:

Стани, стани, юнак балкански,

От сѣн дълбок се събуди!

Срещу тирана отомански

Ти българите поведи!

Дервиш-Ефенди, който не говореше добре български, много добре разбираше тоя език. След изпяването на първия куплет от тая песен, той подчертал своето иронично държане спрямо освободените и спрямо цялата им деятелност, като се провикнал силно:

— Хайда-а! Яшасън Македониянън хуриети!^[41]

Среден ръст, тънък, пъргав, с умно и хитро лице, с тъмнокафяви мустачки, със сивокафяви очи, спретнато облечен в полицейския мундир — цялата фигура на Дервиш-Ефенди беше изящна и фина. Когато влязох, той четеше доклада от Куманово, седнал така зад бюрото до прозореца,

че тялото му беше успоредно с ръба на бюрото, защото бе сложил двата си изпънати крака един върху друг на един стол. По едно време той спря да чете, облегна се с лакет на бюрото и ме запита по турски:

— Ти откъде си?

— От Мирковци.

— Какво работиш?

— Учител съм.

— Къде си учител?

— В Глуово.

Една фина усмивка пробегна по лицето му и той ме зяпна с ирония и сарказъм.

— Сен Мирковцали, Глуова даскал олайкен, не сикимз ари-орсун Карпинова кадар?^[42]

И без да дочака моя отговор, той плесна с ръце; веднага иззад завесата се показа едно заптие.

— Закарайте го в Старата Апсаана! С него ще си имаме повече работа.

Поведоха ни — Моллерова и мене — през двора на полицейското управление и оттам по стълбата надолу в двора на Старата Апсаана. Дежурното заптие отключи вратата на затвора и ние хлътнахме вътре. Това пътуване от Карпино до Страцин, от Страцин до Куманово, оттам до Скопие и това слизание по стълбите от укъмата до полицейското управление и оттам до Старата Апсаана и символично, и в действителност беше слизание все по-долу, все повече към дъното, дето се отайват отпадъците на човешкото общежитие...

Ние влязохме и неволно се спряхме до вратата, защото — след като бяхме вънка на изобилна слънчева светлина — нищо не можехме да различим в тъмното пред себе си. След малко очите ни свикнаха на полумрака и ние започнахме да се оглеждаме.

Долният етаж на Старата Апсаана, където ни вкараха, беше една стая, дълга около десет-дванадесет метра, около 5 метра широка и около три метра висока. Вратата се намираше на северната стена на стаята, не по средата, а на около два метра до западната стена; тя беше направена от дебели дъбови талши; по средата ѝ беше пробита една полукръгла дупка, през която дежурното заптие от време на време поглеждаше, за да провери какво става вътре в апсааната; през същата дупка се подаваше хлябът или пратените отвън продукти на затворниците.

Точно по средата на северната и южната стени, високо, под самия таван, имаше по едно малко прозорче с размери 60/70 см — всичко две прозорчета, премрежени с дебели железни пръти; северното прозорче гледаше към двора на апсааната и почти не пропускаше никаква светлина, затуляна от съседните сгради и широки стрехи; от южното прозорче се виждаше едно четвъртито парче небе, оковано в железна мрежа. Прозорчетата нямаха стъкла и бяха постоянно отворени, така че имаше непрекъснато въздушно течение; когато имаше снежна виелица или дъждовна буря, увличани от течението, снегът и дъждът изобилно мокреха пода на помещението. Таванът се поддържаше от дебели дъбови греди, наредени върху северната и южната стени на затвора; по средата на тия греди, напреки, имаше една дълга греда, която се опираше на източната и западната стени. Върху таванските греди бе поставен дъсченият под на втория етаж, който служеше за затвор на провинени държавни чиновници; между дъските на тоя под имаше пролуки, широки по един-два см; когато горе метяха или когато някой от горните затворници не улучеше право в тенекията при ходене по малка нужда, премитаният боклук и пикочта поръсваха главите на затворниците от долния етаж.

По средата на помещението имаше един много дебел дъбов дирек, който, чрез напречната таванска греда, поддържаше цялата таванска конструкция. На тоя дирек, високо, беше закована една хоризонтална дъсчица, върху която се поставяше газеничето, с което се осветляваше затворът нощем. Както таванските и напречната греди, така и централният дирек бяха съвсем мръсни, опушени и почернели.

Подът беше от разкаляна глина, неравен, мръсен. В североизточния ъгъл на помещението беше поставена газената тенекия за ходене по малка нужда. Цялото помещение беше пропито от нетърпимата воня на пикоч, влажна глина и пушек от дървени въглища. Аз влизах за пръв път в затвор; трябва да призная, че началото беше много добро и откриваше отлични перспективи за бъдеще...

— О! Хош-гелдинис! Хош-гелдинис! Добре дошле! Заповядайте, буюрунус!

Поздравленията, с които ни посрещнаха затворниците и които не бяха лишени от една иронична нотка, се сипеха от всички страни едновременно на турски и македонски. На групи, затворниците бяха заели разни места в помещението. Югозападният ъгъл, срещу вратата, най-отдалеченият от газовата тенекия, бе зает от една група турци, които, полулегнали на рогазката, облежани на възглавниците, съсредоточено пушеха от дълги цигарета и чибуци с големи жълти мемета^[43]. Близо до тях, край южната стена, една група арнаути премятаха броениците в ръка и приказваха тихо, с важно изражение на лицето; между тях имаше един затворник-арнаутин с нееднакво дълги крака, когото наричаха по тая причина „Топал“^[44] — весел тип, който, когато ходеше, правеше впечатление като че ли подскача, за да се хвърли върху някого да го улови за гушата; той беше кафеджията на апсааната и с чудно изкуство при поднасянето пазеше равновесие на таблата, без да разлее кафето. По на изток, близо до източния ъгъл, пак до южната стена, беше една група турци-дезертъори от войската — едни седнали по турски, други полуизлегнали на рогазката. Край северната стена, между вратата и ъгъла с газената тенекия, мястото беше заето от една пъстра група — един еснаф-скопянин — Папукчи Никола, един циганин-джебчия — Мехмед Али, когото наричаха просто „Джепчи-Али“ и две прилично облечени с градски дрехи момчета от Митровица, които говореха по сръбски. Ние се присъединихме към тая пъстра група и по тоя начин увеличихме нейната пъстрота. Сториха ни място на рогазката под северното прозорче, до мангала с тлееща жар от дървени въглища.

Независимо от въшките, които ни напълзяха веднага след като седнахме на рогазката, първите две нощи, които прекарахме в Старата Апсаана без друга постелка освен рогазката, без друга завивка освен горното палто при януарския студ, без друго отопление освен угасналия мангал и при течението, образувано от двете срещуположни, вечно отворени прозорчета, съвсем не бяха приятни. Във вторник — пазарният ден в Скопие, ако не ме лъже паметта, на 26 януари, дежурното заптие ме извика при вратата — беше дошъл баща ми да ме види; той се научил, че в неделя ме карали арестуван от гарата за укъмата — горкият ми баща! Неговата радост — че съм заминал за България и че оттам ще замина за Женева да следвам химия — беше много краткотрайна и загубена веднъж завинаги. Той свали кожуха си — дълъг кожух от овчи кожи — и ми го остави за завивка. С тоя кожух се завивахме с Моллерова през цялото време, докле бяхме заедно в Старата Апсаана.

И затекоха бавните, мъчителни и еднообразни дни на затворническия живот, когато човек не е господар на себе си, когато всичките му желаниа и мечти са устремени към свободния живот вън от затвора, а очите му са отправени към една точка — към заключената врата. С най-голямо нетърпение очаквах да ме повикат при мустентика (следователя). Еднообразието се нарушаваше само когато викаха на изследване — в зависимост от заключението на мустентика те освобождаваха или изпращаха в Куршумли-Хан, който допреди двеста години е бил междинен склад за стоките на дубровнишките търговци и който по времето, за което разказвам, служеше за централен вилаетски затвор.

В първите дни на м. февруари доведоха един синджир затворници-арнаути от Дяково. По онова време арнаутите не бяха спокойни: Люма ръмжеше, Ипек негодуваше, Дяково кипеше; Скопският валия Хафуз-Паша, кюрд по народност, посягаше върху относителната свобода, с която се ползуваха арнаутите. През м. януари той беше предприел една обиколка из арнаутските центрове в Скопския вилает, където събираше арнаутските първенци, за да ги убеждава да възприемат доброволно мерките на централната власт за пълно подчиняване на арнаутите, за да не става нужда те да бъдат наложени със сила. Навсякъде Хафуз-Паша е бил посрещан със сдържана учтивост, което значеше, че арнаутите нямаха доверие на думите му; в Дяково, обаче, сдържаната учтивост на арнаутските първенци се превърнала в най-враждебна манифестация: един от арнаутските първенци, Сали Би-Исля, извадил от силыха своя черногорски револвер, насочил го срещу гърдите на Хафуз-Паша и му заявил на всеослушание:

— Ние не припознаваме нито тебе, нито твоята централна власт. Върви си откъдето си дошъл, кюрдско куче!

С мълчанието си, което последвало думите на Сали Би-Исля, събраните арнаутски първенци показали, че са солидарни с него. Хафуз-Паша напуснал събранието и си заминал от Дяково, но не забравил нанесената му обида. Той веднага изпратил в Дяково войска и жандармерия;

доведените един синджир арнаути бяха първите жертви на Хафуз-Пашовото отмъщение. За пръв път в живота си виждах такава картина: през 70 см. на една дълга и дебела желязна верига са прекарани железни халки (лалета), които могат да се отварят и заключват с кофар; лалетата се прекарват около вратовете на затворниците и се заключват; по тоя начин, чрез веригата, те са вързани един с друг за шиите; когато ходят, те трябва да вървят един след друг като жерави; един такъв синджир прави впечатление на някаква гигантска гъсеница с толкова чифта крака, колкото е числото на окованите в него затворници. Тоя начин за препращане на затворници, който причинява на тия последните неописуеми мъчения, за административната власт представлява големи удобства и икономия: тя не се грижи за превозни средства, защото затворниците пътуват пеш; тя е абсолютно сигурна, че както са оковани, никой от тях не ще може да избяга по пътя; за съпровождане на няколко десетки така оковани затворници достатъчни са само две заптиета, които могат даже и да не бъдат въоръжени.

Ние се натрупахме да гледаме през дупката на вратата. Синджирът спря в двора на апсааната; след няколко секунди десетина въоръжени заптиета със запретнати мартинки заобиколиха новодошлите. Едно заптие започна да отключва лалетата и да освобождава вратовете на затворниците, които се събраха пред вратата на апсааната. Дежурното заптие ни изпъди от вратата, отключи я и започна да пропуска вътре новодошлите, като ги броеше тъй, както се брои добитък. При броенето, за да не сбърка, той тупкаше влизащите в гърба:

— Далле, бир! Ики! Юч! Дьорт!^[45]...

Те влизаха един по един и за малко — като нас, когато влязохме за първи път, — се спираха до вратата, а след това отиваха към празното място при южната стена; това бяха едри, здрави планинци от различни възрасти — от млади момчета с едва поболи мустачки до шестдесетгодишни стари здравеняци с небръснати прошарени бради. Те влизаха с едно спокойно безразличие, като да намираха, че всичко, което става с тях, е в обикновения ред на нещата, една обикновена фаза в борбата им с централната власт. През южното прозорче се виждаше едно четвъртито парче от зимното, тъмнооловено небе; студен вятър, усилян от течението между двете прозорчета, смразяваше костите; изглеждаше, че скоро ще почне снежна виелица. Мръкваше се, запалиха газеничето. Докараните арнаути легнаха на голата земя, защото не им дадоха рогозки. Те бяха обути с царвули и носеха бели беневреци, пристегнати около кълките им; облечени бяха с ризи и гайтанлии джамадани, които им стигаха едва до кръста, така че между беневреците и джамадана се откриваше един пояс от около пет сантиметра гола кожа; най-отгоре на гърба си носеха къси, черни гунчета с качулка отзад. Никой от тях нямаше дълга зимна дреха, от което следваше да се заключи, че те са били грабнати ненадейно и така са били докарани тука. Почна снежна виелица, която сипеше изобилен ситен сняг върху налягалите затворници. Снегът се трупаше върху голите арнаути, налягали върху разкаляната гола земя, без каквато и де е покривка, плътно притиснати един зад друг. На другия ден те се събудиха без ни най-малка кашлица или някакво друго неразположение. Здрав народ са това, арнаутите! След като се съмна добре, тях отново ги изведоха, наново им надянаха железните лалета, пак ги заключиха в синджира и ги откараха. Накъде откараха тия хора? Само Хафуз-Паша знаеше.

Един ден ме извикаха. С един невъоръжен полицейски чауш отпред и с едно въоръжено заптие след мене, аз минах двора на апсааната, изкачих стълбата до двора на полицейското управление, минах през него, изкачих стълбата до двора на укъмата и най-после бях въведен в кабинета на мустентика. Почна истиндакът (следствието). Мустентикът, един човек на около петдесет години, дребен, сух, започна бързо да приказва, като да говореше на носа си: аз нищо не можах да чуя и да разбера от онова, което ми каза, и отговорих, че не знам турски. Той измърмори по същия начин пак същото нещо и аз пак му отговорих, че не знам турски. Мустентикът се ядоса на моето упорство и ядосано каза по турски — вече с висок глас, отчетено и ясно:

— Ще научиш турски, ще научиш! Като постоиш в затвора още някой и друг месец, много добре ще го научиш! Отведете го на мястото му в затвора!

По същия церемониал, както на идване, мене ме отведоха обратно в апсааната. Пак започнаха да текат с убийствено еднообразие ден след ден...

Още при влизането ми за пръв път в Старата Апсаана, беше ми направил впечатление съсредоточеният вид, с който групата турци, чиито легла бяха в югозападния ъгъл, срещу вратата,

пушеха своите лули и свити с ръка цигари. Забелязал бях, че всеки ден след пладне те все така съсредоточено пушеха полулегнали на рогозката, облежани на възглавниците; при това миризмата на техния тютюн беше някаква особена — силна, остра и неприятна; пушачите след това изпадаха в някакво вцепенение, с широко отворени очи, отправени в една точка, а лицата им добиваха изражение на учудване, възхищение и блаженство.

Един ден — това ще да е било на втори или трети март — аз пак наблюдавах пушачите-турци, които бяха вече изпаднали във вцепенено състояние.

— Ах! Ах! Ах! Ах, ярабим!^[46] — произнасяха те полугласно от време на време с израз на възхищение и блаженство.

— Какво ги прихваща всеки ден по това време тия? — запитах Джебчи-Али.

— Те са теглили нефез. Всеки ден теглят нефез.

— Какво нещо е това — нефез?

— Нефез — това му е името. Нещо като коноп, листа от коноп. Казват му още хасралъ; има и трето име: хашиш.

Двамата с Моллеров се заинтересувахме: и той, и аз бяхме чели някога романа на Александър Дюма „Граф Монте Кристо“ и бяхме запомнили, че героят на тоя роман, за да добие добро настроение, взимал по една лъжичка хашиш във вид на сладко. Ние решихме да си приготвим сладко от хашиш. Запитахме Джебчи-Али как ще можем да си набавим хашиш.

Това е най-лесната работа. Продава се навсякъде. Едно топче хашиш струва един металик (дребна монета, пет стотинки златни). Като дадеш и един металик бакшиш на заптието, което ще го купи и донесе — два металика му е масрафът.

Ние дадохме на Джебчи-Али два металика за хашиша, дадохме му още други три за захар и лимонтузу; Джебчи-Али отиде при дупката на вратата, даде на дежурното заптие парите и поръчката и след десет минути ни донесе хашиша, захарта и лимонтузото. Хашишът беше едно топче с диаметър $2\frac{1}{2}$ см и по цвета и външния си вид приличаше на малка конска фъшкия. Ние взехме в заем от Топала едно джезве, сварихме сладкото и си взехме от него. Спасо, селянинът от с. Ращак, лаком като всеки селянин, когато намери келипир, нагребя и си взе две чаени лъжички; Моллеров взе една лъжичка, а аз — около половин лъжичка. Папукчи Никола и Джебчи-Али не си взеха. Минаха повече от два часа. Хашишът не прояви никакво действие.

— Ама че хубаво лъже тоя Дюма! Вятър и облаци е неговият хашиш в „Граф Монте Кристо“! — заключи Моллеров.

Цялата група се хранехме заедно; всеки поръчваше своето ядене, слагяхме всичко на обща трапеза на земята, и седнали по турски, се хранехме. Сега бяха първите дни от първата седмица на великите пости; като щадяхме религиозните чувства на Папукчи-Никола и на Спасо, ние си поръчвахме постно ядене — тахан-халва. Вечеряхме, приказвахме и се шегувахме. Ненадейно Спасо се понадигна и бързо замахна с ръка пред себе си, като да иска да улови нещо:

— Чекай-чекай-чекай! Майку му!

— Що е? Що е, бре Спасо?

— Заяц пройде!

— Я, ела на себе си, бе човек! Какъв заяц ще мине нощем всред Скопие, вътре в Старата Апсаана, та че през средата на нас?

— Море, ти кажю: заяц пройде!

Ние всички започнахме да се смеем на Спасовата фантазия. От естествен, смехът на Моллеров се засили: той се кискаше така, че се задавяше от смях, от един луд смях.

— Гледай, гледай! — и той ме хвана за лакета и посочи насреща, към групата арнаути — гледай Топала!

Аз погледнах Топала. Топала си беше същият. Топал, на когото никой от нас през деня не обръщаше внимание.

— Какво има? Топала е същият като всякога.

— Ама гледай го, ти казвам! Виж колко е смешен!

И той продължаваше да се кикоти и да се задавя от смях. По едно време подскочи като да беше го подхвърлила някаква пружина отдолу, наведе се настрана от кръста надолу, като се мъчеше

да бъде грациозен — доколкото неговата мечешка конструкция позволяваше това — и почна да танцува пъргаво и леко един божествено-хубав танц, като пееше:

— Хай, Димитро ле, русокосо момиче!...

Така той танцува дълго време — повече от половин час — все така грациозно, като правеше такива фигури, каквито той в никой случай не би могъл да направи обикновено. През това време Спасо, търколен към края на рогозката, мълчеше, опулен в тавана, с ръце под главата. Ненадейно Моллеров се закова на едно място, загледа се в прозорчето над главите ни, пъргаво подскочи, хвана се за желязната решетка и се издигна до средата ѝ:

— Тирани-и! Диви, жестоки тирани-и! Защо ме държите тук? Мене, свободния човек! Защо ме държите? — той викаше към двора на апсааната колкото му глас държи.

— Ами томрука⁴⁷? Искаш всички утре да бъдем в томрук? Слизай! Слизай, ти казвам!

Аз се спуснах, улових го за краката, смъкнах го долу и го повалих на рогозката. Чувствувах как расте физическата ми сила: Моллеров се съпротивляваше, дърпаше се, блъскаше ме; по ръст и телосложение по отношение на мене той беше цял гигант; въпреки това аз го повалих и парализирах всичките му движения. Принуден да се подчини на моите мускули, той започна да вика и да реве, като че го колят. Аз му запушвах устата, но той си мърдаше главата, освобождаваше си устата и реवेशе. Тогава аз го хванах за гушата. Чувствах как пролазиха тръпки по целия ми гръбначен стълб и как цялата ми физическа сила се съсредоточи в пръстите на дясната ми ръка, с която го бях стиснал за гърлото. Моллеров млъкна и клюмна глава.

Мина ми през ума:

— Хайде — и аз полудях!

До тук съзнанието ми работеше правилно. Спомням си като в сън как Папукчи Никола и Джебчи-Али се мъчеха да разтворят пръстите на дясната ми ръка. Кога са ги разтворили — не си спомням.

Когато се събудих, аз вече не бях в Старата Апсаана, ако и да съзнавах, че се намирах там. Вместо грубия централен дъбов дирек, аз виждах пред себе си една безкрайна колонада от елегантни мраморни стълбове „йонийски стил“, които се губеха в далечната синева. Тая колонада подпираше един безкрайно пространен и висок свод от една величествена, безкрайно голяма зала. Паяжините по тавана на Старата Апсаана бяха станали красиви гирлянди от цветя и зеленина, които висяха между колоните. Пушекът от недогорелите дървени въглища в мангалите се беше превърнал в една нежна синева, каквато пролетно време, през хубавите топли дни, къпе планините в хоризонта. Газеничето, което едвам мъждукаше и пушеше, се беше преобразило в безкрайно голямо число блеснали в ослепителна светлина полилеи и увиснали по гирляндите разноцветни лампиони. Отвратителната воня на въздуха в апсааната беше се превърнала в нежно, упоително благоухание. Една божествена, тиха музика и далечни звуци от една чудна мелодия, изпълнявана от невидим хор, галеше ухото. Господи! Колко хубаво е всичко това! Каква неопикуема красота, какво великолепие! В сравнение с това, което в действителност виждах пред себе си, каква жалка дърварска колиба ми се стори палатът на Франц-Йосиф в Будапеща, където — като екскурзианти от Ломското педагогическо училище — бяхме развеждани миналата пролет!

Колко време трая тази действителност? — не зная. Аз пак загубих съзнание, а заедно с него изчезна и миражът. И заредиха се — дохождане в съзнание с картини от една несъществуваща действителност със загубване на съзнанието. Колко време траеше едното и другото, не зная; впрочем, времето, като идея, не съществуваше. Картините се меняха, една от друга по-красиви, една от друга по-чудновати.

Аз знам, положително знам, че се намирам в Старата Апсаана и че до мене, до лявата ми страна, лежи Моллеров. Искам да му кажа нещо, извивам си главата и поглеждам към него. Виждам го, но далече, много далече, няколко километра далече; той е легнал под едно брястово дърво, до един стърчи-кладенец, турнал двете си ръце под главата; той е толкова далече, че изглежда като една точка. И чудно нещо — поради голямото разстояние, той изглежда съвсем малък, а носът му е голям, по-голям от него, по-голям от мене — един нос, който изпълва цялото видимо пространство. Този нос! Ще мога да го досегна; посочвам показалеца на дясната си ръка, за да го достигна; показалецът ми расте, расте, издължава се, става дълъг цели километри... Чудна работа! Колкото повече расте, показалецът ми става към края все по-дебел; в основата

си е тънък, а към края е така дебел, че прилича на бухалка, на една безкрайно дълга бухалка, която се издължава и расте, расте, расте и става все по-дебела към края... Най-после, колкото и да е далече, аз достигам с края на показалеца носа на Моллеров... Гръм от ръкопляскания съпровожда този мой успех. Аз се обръщам — безкрайната зала е изпълнена с хора. Тука са всички: Папукчи Никола, Джемчи-Али, до него е високата кокалеста матово-бледна фигура на Хафуз-Паша, с късо подстриганата прошарена брада; тука е високопреосвященный Синесий със своята лисича физиономия, бяла брада и плешива глава; тука е чорбаджи Симо от Глуово; тука е Стоян Дрангов с кюрка и дългото цигаре в уста; тука е Георги Ацев; тука са всичките хора от цялото Скопие, от Пловдив, от Лом, от Женева, които ръкопляскат и шумно се възхищават от моя успех. Аз се покланям, благодаря за оваците и завесата се спуска — аз загубвам съзнание...

На другия ден се събудих съвършено разстроен: главата ме болеше до пръсване, виеше ми се свят, повдигаше ми се. Спасо беше бледен като мъртвец, Моллеров — също; и те се оплакваха то болки в главата, от виене на свят и от повдигане. Когато ни пуснаха на ежедневната сутринна разходка в двора на апсааната, аз взех останалото сладко от хашиш и, заедно с чайната чаша, в която се намираще, го хвърлих в отходното място.

Хашишът се добива от цветните люспи на едно конопено растение — Cannabis Indica, което се култивира за тая цел в Мала Азия. Между двете големи войни това растение е било култивирано по контрабанден начин от някои арменци-бежанци и в България, именно в Пазарджишко. Това растение външно не се различава по нищо от обикновения коноп (Cannabis Sativa), освен по това, че не става толкова високо. Когато, смесен в тютюна, се пуши, хашишът издава една специфична силна, остра и неприятна миризма; при пушенето неговото действие е по-бързо, помекто и по-краткотрайно; употребен във вид на сладко, той действа по-бавно, но много по-силно и дълготрайно, а и пораженията върху организма в такъв случай са много по-големи. Захарта, взета след хашишово сладко, усилюва много неговото действие. Оцетът, лимонтузото и лимоновият сок намаляват неговото действие, без да могат да го унищожат съвършено.

Един ден — това трябва да е било на 7 март 1899 г., неделя, аз бях повикан и отведен пак при мустентика по същия начин като по-рано. По същия начин той започна да мърмори на носа си; по същия начин аз нищо не долових от казаното и му казах, че не зная турски и не разбирам какво ми се говори. Ако и силно ядосан, мустентикът прати чауша да доведе преводач; след малко чаушът се върна с едно заптие, което говореше сносно македонски. След обикновените въпроси, които мустентикът задаваше и заптието превеждаше, за името, презимето, възрастта, занятието и пр., той веднага ме запита чрез преводача:

— Това писмо... Да каже какво е това писмо? — и ми пъкна под очите писмото, което бях писал на Делчева, което бях турил в двойното дъно на куфара и което бях имал щастливата идея да напиша с преправен почерк, без адрес и без подпис.

Аз бях съвсем изненадан. Да бъде благословено обстоятелството, дето поддържах, че не зная турски! Докле преводачът ми превеждаше думите на мустентика, аз се окопитих и реших да отказвам. Инкяр^[48], бабам! Само в инкяра е спасението!

— Какво е това писмо?

— Не знам!

— Как да не знае? Откъде ще да е дошло тука това писмо?

— Не знам. Такова писмо всеки може да напише, за да обвини някого.

— А! Така ли! Значи ти не си го писал?

— Не.

— Я нека да напише — обърна се мустентикът към преводача и прекара пръста си по последните редове на писмото — ей това!

Аз прочетох: „...хора, които не познавате добре и които не заслужават вашето доверие, защото не се срамуват от най-подлите постъпки“, взех тръстиковия калем, натопих го в мастилото и преписах прочетеното. И без да беше писано с преправен почерк, калемът, подсечен за писане по турски, даде един почерк съвсем различен от оня в писмото.

— Значи, отказваш да си писал това писмо?

— Отказвам. Признавам за мои само ония вещи, които бяха намерени в мене, когато ме обискираха в Страцин.

-Добре. Ще станеш пишман! Откарайте го обратно на мястото му в апсааната!

Върнаха ме в Старата Апсаана. Там не заварих Моллерова: веднага след мене извикали и него и го закарали в полицейското управление, откъдето го освободили. Аз останах сам в компания с Папукчи Никола, Джебчи-Али и с впечатленията от следствието. Какво е станало с Димче Шагманов, та е попаднало това писмо в следователя? Пак дяволски се завъртя тая работа, та се оплитам все повече и повече в паяжината на турското правосъдие, без да мога да видя къде ще му излезне края. Аз не бях в състояние да си дам точна сметка за положението, в което се намирах, но едно ми беше ясно — докато няма по-съществени доказателства, трябва да продължавам своята защита, като отказвам да съм автор на това писмо. Инкяр, бабам!

На следния ден пак ме извикаха и ми казаха да взема със себе си моите вещи; аз си взех голямото палто, взех и кожуха на баща си и излязох на двора. Оттам, с чаушина напред и с две въоръжени заптиета отзад, аз бях изведен от двора на Старата Апсаана и закаран в Куршумли-Хан.

Куршумли-Хан, построен през средните векове от дубровнишките търговци за междинен склад на техните стоки, беше една двуетажна квадратна сграда със страна около 50 метра. Стаите — около 60 на брой, по около 30 на всеки етаж, имаха средно по около четири метра широчина и по около пет метра дълбочина. Те бяха наредени една до друга покрай външната стена на сградата, с врата и по един прозорец към общия вътрешен коридор, широк около пет метра. Откъм вътрешната страна коридорът се крепеше върху каменни стълбове, съединени горе с полукръгли арки. Покривът на всяка стая от горния етаж представляваше свод, облечен с олово; коридорът на горния етаж тоже беше покрит с един ред сводове, облечени също в олово — откъдето произлиза и турското название на сградата „Куршумли-Хан“ (Оловна сграда). Вътрешната страна на сградата окръжаваше един квадратен двор със страна около 30 метра, постлан с калдъръм. В средата на двора имаше един шадраван от бял мрамор с осмоъгълен воден резервоар, чиито стени бяха около 70 см високи. По външната стена на сградата нямаше нито един прозорец; стаите се осветляваха чрез разпръснатата светлина от прозорците, обърната към коридора; в тях слънцето не проникваше никога, защото — както казах по-горе — широкият петметров коридор бе покрит с облечени с олово сводове. От горния етаж се слизаше в долния по четири стълби — по една във всеки вътрешен ъгъл на сградата, — които водеха от горния коридор в долния. В цялата сграда се влизаше само през една врата, широка около четири метра; при вратата се образуваше един вход с дълбочина около пет метра — колкото беше дълбочината на стаите, наредени край външната стена на сградата. Двете съседни на вратата стаи — по една от двете ѝ страни — служеха: едната за канцелария на затвора, а другата — за склад на заптийското оръжие, на оковите, белезнициите, юмруците и другите затворнически хубости. Самият вход представляваше помещение, където всякога дежуреха по десетина души заптии. От двете страни на входа имаше дървени решетки, направени от дъбови диреци; през тия решетки ставаше свиждането между затворниците и техните познати, които ги посещаваха. В решетките бе запазено място за врати, също направени от дъбови диреци; размерите на тия врати бяха такива, че през тях да може да мине свободно един човек. Тия врати се заключваха с големи, тежки кофари.

Отвън Куршумли-Хан се пазеше от войници чрез четирима часовои — по един за всяка една от външните стени: всеки един от тях непрекъснато обикаляше от единия до другия ъгъл на сградата.

За да се избягват спречкванията и сбиванията поради причини от религиозен фанатизъм, затворниците бяха разделени; мюсюлманите и християните бяха затворени в отделни кауши; изключение правеха само двата мустентика-каушу (следствените отделения), където мюсюлмани и християни очакваха заедно излизането си пред съда.

Хигиеничните условия и режима в Куршумли-Хан бяха повече поносими от ония в Старата Апсаана. Сутрин от 6 до 9 часа каушите на мюсюлманите се отваряха за разходка на затворниците; в 9 часа тези затворници се вкарваха и заключваха в каушите, а едновременно с това пущаха се християните за разходка до 12 часа; в 12 часа тези последните биваха затваряни и едновременно се пущаха мюсюлманите до 3 часа след пладне; от 3 до 6 часа се пускаха пак християните; следния ден редът се променяше — първо пускаха християните, а след това мюсюлманите. По такъв начин затворниците имаха по 6 часа дневно за разходка из двора и по коридорите. От 6 часа вечерта до 6 часа сутринта всички кауши биваха затворени. От 6 часа вечерта, от стаята, която служеше

за склад на оръжие и затворнически пособия, където ги държаха на верига и в полутъмнина, пускаха вардашките кучета — едри, силни и кръвожадни животни, всяко от които имаше да пази определена част от двора или от коридорите на затвора; по същото време постъпваха на служба две двойки — по един гардиян и по едно заптие във всяка двойка, които се сменяваха през два часа; тези двойки обикаляха коридорите и от време на време — чрез пищялки — взаимно се проверяваха дали са будни: на изсвирването на едната двойка, следваше да отговори другата двойка чрез изсвирване.

Всяка сутрин, при пускането на затворниците, правеше се най-щателен обиск на изпразнените кауши; проверяваше се дали някоя дъска от пода не е разкована, дали между вещите на затворниците или под рогозките няма скрити въжета, оръжие, ножове или железни предмети, които биха могли да служат като оръжие; с дълги, остри железни пръти се опитваха стените да не би да са пробити. И въпреки всички тия мерки няколко месеца преди моето влизане в Куршумли-Хан, един затворник, родом от с. Баняне (Скопска Черна гора) една нощ успял да избяга, без да бъде усетен от някого; никой не можеше да си обясни как не е бил усетен от постове и кучетата в коридорите, как е можал да се изкачи на покрива и как е можал да скочи във вратата, без да бъде забелязан от часовите.

Ние извихме няколко пъти по тясната, крива улица и се спряхме пред вратата на Куршумли-Хан. Чаушинът на дежурните заптии Хаджи-Чауш отключи вратата; чаушът, който ме доведе, влезе в канцеларията на затвора, а аз останах във входа, дето ме обискираха; след това отключиха вътрешната врата, аз влязох в двора и се намерих с лице срещу гардиянина Куртиш-бег — висок, кокалест, рус човек със сиви очи, с висок смачкан фес на главата, обут в потури, облечен в бозава куртка, с тояга в едната ръка и с един сноп ключове в другата. Поведе ме вляво, към един от каушите на долния етаж.

Каушите от долния етаж, особено ония, чиито прозорци са обърнати към север, са убийствено влажни и много по-тъмни от ония в горния етаж. Ченгене-кауш, където ме заведе Куртиш-бег, отговаряше точно на тия условия. Аз бях слушал в Старата Апсаана да се разказва за изключителната мръсотия и за въшките на тоя кауш; слушал бях също така каква златна мина бил тоя кауш за гардиянина Куртиш-бег, който най-безсъвестно използвал страха на новодошлите от влагата, мръсотията и въшките на тоя кауш. Куртиш-бег отключи вратата на кауша и я разтвори; доколкото можах аз надзърнах вътре и се обърнах към Куртиш-бег:

— Беим, няма ли някаква възможност да ме отведеш в другия мустентик-кауши на горния етаж?

— Има възможност, ама за това трябват пари.

— Колко пари?

— Две бели^[49].

— Нямам две бели. Не е ли достатъчна една бела?

— Който няма пари, неговото място е тука, а не горе.

И пред отворената врата на Ченгене-кауш почнахме да се пазарим. Куртиш-бег имаше преимущество при пазарлъка: гледката на мръсотията и усещането на влагата и на нетърпимата воня от отворения кауш бяха много убедителни аргументи в полза на гардиянина, който беше много неотстъпчив. Най-после се споразумяхме. Аз извадих една бяла меджидия и три черека^[50], подадох ги на Куртиш-бега и по тоя начин си платих — така да се каже — правото да ноцувам в затвора, където бях попаднал не по моя воля. Куртиш-бег взе парите, поведе ме по стълбата нагоре и ме заведе на горния етаж, на северната страна на сградата, пред мустентик-кауши, чиито врата и прозорец бяха обърнати на юг, точно срещу входа на затвора.

Едно заптие, облечено в шинел с вдигната нагоре яка, седеше по турски с кръстосани крака до прозореца на мустентик-кауши. Това заптие — Ляtif-Онбаши — беше стар, прегърбен, сух и мъртвешки бледен човек, който постоянно трепереше от студ и грееше сухите си, бледни, набръчкани и треперещи ръце над огъня в мангала. През цялото време докле прекарах в Куршумли-Хан — и празник, и делник, и денем, и нощем, и при студено време, и при жега — аз виждах Ляtif-Онбаши да седи на същото място, в същата поза и да си грее ръцете на мангала, цял треперещ от студ. Каква служба изпълняваше той? — сигурно, и той сам не знаеше. Бракуван кон, негоден за работа, който — свикнал да се впряга — се намества за впрягане, без да го търси някой...

Куртиш-бег отключи вратата на кауша и аз пристъпих да влезна, когато отвътре затворниците започнаха да протестират: те не искаха да вмъкна вътре дългия овчи кожух на баща си, за който предполагаша — и с право — че е напълнен с въшки от Старата Апсаана. Аз се повърнах, метнах кожуха на дъсчения парапет, който ограждаше коридора, и се върнах да влезна в кауша, дето ме посрещнаха с обичайните „Хош-гелдин!“ и „Добре дошъл!“, след което вратата се заключи след мене.

* * *

Аз влязох в кауша, отговорих на поздравите и с очи потърсих място да седна. Двама души от затворниците — някой си Серафим от с. Железно-Речани, Гостиварско и Стойче от с. Долно-Лисиче, Скопско, се разместиха и ми сториха място да седна между тях. Серафим беше човек в пълна сила, 35–40 годишен, среден ръст, здраво, набито телосложение, с черна коса като смола, черни вежди, черни хитри очи и с дебели черни мустаци. Беше облечен в бели беневреци, обточени с черен гайтан, с бял гайтанлия джамадан; облеклото му беше ново; личеше, че е състоятелен, отракан планински селянин. Другият ми съсед — Стойче от с. Долно-Лисиче — беше на същата възраст като Серафима, със светлокестенява коса, сиви очи, рядка брада и никога несукани мустаци; гърдите му бяха хлътнали, облеклото му беше вехто и на места скъсано; носът му беше сплескан и правеше щото цялата му физиономия да изглежда някак смачкана. От цялата му фигура се добиваше впечатление, че тоя човек е прост, по-прост от фасул.

Моите съседни почнаха да ме разпитват откъде съм, какво работя, къде и защо са ме арестували, в какво ме обвиняват и пр. Аз най-чистосърдечно отговарях на техните запитвания и така те научиха, че съм бил задържан в Карпино и че мустентикът настоява да съм автор на някакво си писмо, за което си нямам хабер. Те се отнесоха много съчувствено към мене, така че аз се счетох един вид задължен да им укажа също такова съчувствие и запитах най-напред Серафима от с. Железно-Речани:

— А ти — защо те затвориха?

— Що да ти кажам? — отговори Серафим. — Срамота е да се каже.

— Защо? Айде да чуеме що кабаат си сторил?

— Море, тоа хич не е за кажуване, ама дилми толко сакаш, ке ти кажам. У вторник — той вторник, що прѝде, дойдоф на пазар у Скопие. Кѝндисаф во Угринова меана, под Пазарище. Гледам — навързани кѝнѝи и магариня, а мегю ниф едно младо женско магариче. Му имрендисаф. Никой нямаше и яс му се залепиф. Тѝкмо на пу'нтото дойде стѝпан му. „Машалла!“ — велит — „ама а̀рен зет съм нашал! Е зету, айде да ѝ купиш на невестата нов самар, да се премени како е редно на млада невеста!“ Му, велям: „Не сакам да ѝ купам нов самар!“ — „Ке купиш — велит — ке купиш, сине! Без пари свадба не се праи!“ Се скарафме: он сака, яз не давам. Бре би-ке, бре не-ке! Се събра народ около нас, дойде еден полиц — и се найдоф овде! Сега съм каил и два самара да купам, ама не ме пу'щаат!

Всички в кауша весело се смееха — както мислех — на Серафимовата авантюра; Серафим видимо съжаляваше, че не е купил искания нов самар. Аз го погледнах. Чел бях някога, че имало хора силно извратени полого. Кой знае? Вероятно, Серафим ще да е някой скотоложник...

— А па моява работа — хептен е за нигде! — каза Стойче от Долно-Лисиче. Айде — тебе те ватиле у Карпино — ти има защо да лежиш; кой те тепа да идеш чак у Карпинот? И Серавиму — как му е да лежи; що му требе да задева тугите магарници у Угринова меана! А я! Моява е дибидюс за ветър!

— Е, ти защо лежиш?

— Да ти кажам! От тогай има осем месеца. По сумрак се вракям от пазар; пробям покрай бостаните. Гледам — у еден бостан любеници, любеници — едни убави, едни големи. Си велям: „Чекай да откинам една!“ Влегнаф у бостанот да откинам една любеница. Арно, ам наместо любеница, съм откинал една краста̀ица, една голема, крива краста̀ица — еве оволкава! — и с лявата си ръка той посочи до рамото на дясната си ръка, която беше прегънал под прав ъгъл. — Та — санким — ме пратиа овдека да я изпраам!

Целият кауш гръмна от весел смях. Явно беше, че тия дяволи — Серафим и Стойче — се майтапеха с мене и с наивния начин, с който им разправих историята на моето затваряне. Иди, та очаквай от тоя смачканак — Стойче от Долно-Лисиче — да бъде толкова духовит!

Освен двамата мои съседни, в кауша имаше още няколко души. Един от тях беше някой си Мияйле от една близка до Скопие паланка; беше около 30 годишен, с бледно лице на разглезен от живота млад човек, със слабо телосложение, облечен алафранга с панталони и палто тъмно-син цвят, с вълнена фланела вместо жилетка под палтото; държеше се изтежко, със съзнание за своето преимущество на богат човек; неговото легло беше най-отдалечено от вратата и от текията за ходене по малка нужда; беше се полуизлегнал на едно чердже с черен цвят, за да забелязва по-лесно въшките, когато настъпват към неговата чорбаджийска територия; от време на време чорбаджи Мияйле посягаше към бялата продълговата точка, която се движеше по черджето, взимаше с палеца и показалеца попадналия му лов и пускаше тоя последния в мангала, турен по средата на кауша; след малко едно пукване и слабо разпръсване на пепелта известяваше на всички в кауша за мъченическата смърт на шестокракия наш спътник.

Друг от моите съквартиранти беше Ахя-ага — налбант, човек на около 50 години, възвисок, сух, тънък, с тънки черни увиснали мустаци и постоянно усмихнато лице. Беше кротък, любезен, приказлив и не беше религиозен фанатик, каквито бяха повечето турци по времето, за което говоря.

Друг от обитателите на мустентик-кауши беше Зеки-ага — млад турчин на около 25 години, със среден ръст и с едва поболи кестеняви мустачки. Фанатик-мюсюлманин, той имаше съзнанието, че принадлежи към владеющата раса и се носеше високомерно и презрително към затворниците — християни, готов всеки момент да им наложи с физическа сила своя авторитет. Сприхав, груб и предизвикателен, търсеше най-малкия повод, за да налети на бой.

Младен Филипов от с. Побужье, Скопска Църна гора, овчар, беше на около 30 години, среден ръст, рус, със сини очи, със силно развити мускули. Беше човек със спокоен, уравновесен характер; слабата му страна бяха овците. В кауша знаеха тая негова слабост и — когато искаха да го накарат да стане сантиментален — достатъчно беше някой да произнесе думата „овце“, за да се стои Младен като восък на огън.

— Съга овци ми се ягнвив, а я лежу без работу у Куршумли-Хан! — казваше той с тежка въздишка.

Рифат-ага беше млад човек, почти момче, на 19–20 години, рус, със сини очи, с още ненаболи мустаци, тънък, пъргав, весел; той беше арнаутин от с. Св. Петка, в басейна на р. Треска. Освен арнаутски, не знаеше нито дума турски или македонски. Всякога в добро душевно разположение, постоянно пееше, но не арнаутски, а македонски песни, без да разбира нещо от думите на тия песни. Когато го запитваха по арнаутски какви са тия песни, той отговаряше, че такива са песните на тяхното село. Понеже не знаеше смисъла на думите, бъркаше родовете, числата, падежите и окончанията им. Така, неговата любима песен беше:

Не плачи, стара бабо, не жали — пуно ти е тврло говеда!

която той пееше така:

Не плачи, стари бабо, не жалиш — пуно ти е тврло говеда!...

Как е станало така, че тия чистокръвни арнаути от с. Св. Петка са запазили македонското име на тяхното село и тия песни, на които липсват както арнаутските думи, така и арнаутската мелодия? Каква трагедия е преживяло изчезналото македонско население на това село?

Същия тоя ден, надвечер, стана някакво спречкване между Младена и Зеки-ага. Легнал по гърба си, с двете ръце под главата, Младен говореше бавно и отмерено, с което вбесяваше сприхавия и невъздържан Зеки-ага. Ненадейно Зеки-ага скочи и се спусна върху Младена с вдигнати юмруци. Младен даже не мръдна.

— Слушай, Зеки-ага! — продума той спокойно и твърдо — слушай! Мие не смо деца — да се шлякнемо и да се сетаимо. Мие смо мужи. Ако удриж, удри мужки, здраво, да ме остаиш на место, да ме убиеш! Защо — ако ме удриш и не ме убиеш, я ке те убию!

При тия думи той се изправи седнал на рогозката. Сините му очи почнаха да пускат искри. Както се беше спуснал, Зеки-ага се спря и си сви ръцете, като изръмжа:

— Хммм! Ханзър-ериф^{/51/}! — и се повърна, та седна на леглото си.

* * *

Както казах по-горе, обстановката и режима в Куршумли-Хан бяха много повече поносими от онези в Старата Апсаана. Преди всичко подът на каушите не беше гола земя, а беше постлан с дъски; през високия и широк прозорец, ако и премрежен с желязна решетка, влизаше повече светлина; самият прозорец имаше стъкла, така че зимно време, при буря или снежна виелица, затворниците биваха на завет от студа, дъжда и виелиците. Затворниците биваха пускани два пъти по три часа дневно да се разхождат свободно по коридорите и двора. В ъглите на двата коридора имаше няколко кафенета, държани от затворници, където се поднасяше кафе — чисто кафе, не мляно, а чукано в каменна чутура; аз не знам някъде другаде да съм пил по-хубаво и по-ароматно кафе от онова, което поднасяха на клиентите си Куршумли-Ханските кафеджии срещу заплащане на половин металик (2 $\frac{1}{2}$ стотинки златни). По някаква си много стара традиция, играта на табла беше позволена в кафенетата на Куршумли-Хан и когато биваха пускани на разходка, затворниците можеха да убиват времето си в игра на табла. Пак по някаква традиция, на един от затворниците-турци — „Ашика“ (поета), както го наричаха — бе позволено да има саз^[52] и да свири с него.

На следния ден първи бяха пуснати християните и затворниците от горния мустантик-кауши. Куртиш-бег отключи вратата и ние всички се изнизяхме на коридора. Аз излязох и, като новак, се спрях да се огледам на всички страни. Яхя-ага, който вървеше след мене, ме запита:

— Даскале, ти имаш ли обичай да пиеш сутринно кафе?

— Защо?

— Да идем да пием по една сабах-кафеси?

И той ме поведе към стълбата, която водеше към югозападния ъгъл на долния коридор, в кафенето на Хаджи-Али, арнаутич от Прищина, човек на около 50–55 години, с широки плешки, широко, благодушно лице, с дълги, увиснали кестеняви мустаци; беше запретнал ръкавите на антерията си и пъргаво — заедно със сина си — прислужваше на клиентите. Той излежаваше наказанието за убийство заедно със сина си — рус, красив, пъргав и весел 26–27-годишен момък; те двамата — баща и син — бяха излежали 56 месеца, както те брояха времето на своето наказание; оставаше им да лежат още два пъти по толкова; ден по ден те отбелязваха изминатите дни с чертички чрез тебешир върху черната мушама, прикована на стената в коридора, върху която Хаджи-Али бележеше вересиите на своите клиенти. Когато се свършеше месеца, на една страна отбелязваше едно кръстче и заличаваше чертичките на изминатите дни от свършения месец. На вършените 10 месеца отбелязваше с едно триъгълниче, след което изтриваше 10 кръстчета. Така, ден по ден беше отбелязал 5 триъгълничета, 6 кръстчета и 7 чертички...

* * *

Близо след 10 години, през м. юни 1908 година, заедно с другарите си, студенти в горското училище в гр. Нанси, Франция, аз бях в научна екскурзия из френската част на граничната планина Юра в околностите на градчето Pontarlier. Ние бяхме се върнали от обиколката на вр. Mont d'or и на околните иглолистни гори и след обед в ресторанта, отидохме в помещението, резервирано за тая цел да пием по една чашка жансиана^[53]. Градчето Pontarlier се слави с производството на това питие за дигестив^[54]. На голямата маса по средата на аперитива бяха разхвърлени най-новите броеве от разни френски илюстровани списания. Един от другарите ми — студенти — Charles Watier — ме дръпна за лакътя:

— Tiens! En voilà une surprise pour toi, c'est ton pays, n'est-ce pas?^[55] И той ми подаде едно от списанията. В него имаше изгледи от Скопие и от скотския Куршумли-Хан. Една от фотографите представляваше група Куршумли-Хански затворници; на предния план беше Хаджи-Али със своята широка, добродушна усмивка и със запретнатите ръкави. Аз дълго гледах тая фотография и пред мене — като на кинопреглед — се изнизиха картините от живота в Куршумли-Хан...

Ето, виждам Пощата (така го наричаха) — един млад, 27–28-годишен арнаутич, с бръсната глава и късаво червендалесто лице — един жизнерадостен атлет, който премята като перо в ръцете си дългото тежко желязо, с което чука кафето в каменна чутура; той приготвя кафето на

всички кафеджии в Куршумли-Хан срещу заплащане по четири металика за една ока чукано кафе. Понякога затворниците си устройват забавления и в такъв случай Пощата е най-необходимата персона — срещу няколко металика той грабва посоченото лице като малко дете и го потапя във водния резервоар на шадравана при общото веселие на затворниците, които са се струпали да гледат в двора, по парапета на горния коридор и по прозорците на каушите. Виждам го как носи на ръце Амиджа-Рустем, как тоя последния напразно рита и се съпротивлява, как Пощата го слага в резервоара; и понеже Амиджа-Рустем си вдига главата, дългата му бяла брада стърчи нагоре; виждам как Пощата с едната си ръка натиска във водата тая стърчаща брада и как Амиджа-Рустем се катери по стената на резервоара, за да излезне от водата цял измокрен, с дрехи и брада, от които водата се стича на чучури...

Виждам малешевица Иван от Берово с двамата си сина и как ми разказва историята на тяхното осъждане. Двама души аскери от граничната турска застава при Черната Скала една вечер чрез насилие взели неговия кон от ливадата, където той и синовете му били по прибиране на сеното. Единият от аскерите яхнал коня, а другият тръгнал пеш след него по пътя за Черната Скала. На следния ден намерили труповете на двамата аскери. Намерили близо до граничната ливада и един безстопанствен кон, чийто самар бил целия опръскан с кръв. Мустентикът свързал убийството на двамата заклани аскери с кръвения самар на безстопанствения кон. Потърсили стопанина на коня: оказало се, че той бил Иван от Берово. От разпитването се установило, че Иван и синовете му през оная нощ не били в село; установило се също — и то от показанията на самия Иван и на синовете му — че двамата аскери на отиване към границата се отбили в ливадата и взели коня, за да си послужат с него за отиване до заставата, като се редуват да го яздят и по тоя начин да си почиват, без да губят времето в почивки по пътя. Когато запитали откъде е тая кръв по самара, стреснат от това неочаквано подозрение, Иван отговорил, че тя произхожда от пробитата буца на бугура върху гърдите на коня, когато церили тоя последния чрез пробиване на буцата. Съдът наредил да се изследва кръвта по самара и така се установило, че тя е човешка, а не конска кръв. Поради това явно противоречие с истината, съдът останал с убеждение, че Иван и синовете му са убийците на двамата аскери и ги осъдили на иддам (на смърт), заменена с доживотен тъмничен затвор. Кой е извършил това двойно убийство? От това, че Иван и синовете му отричаха да са автори на това убийство, особено след като присъдата беше влязла в сила, беше явно, че тия трима души излежават едно наказание, без да са извършили престъплението, за което са наказани...

Виждам Мухарем Гутто, арнаути от близките до Скопие арнаутски села, около 40-годишен, среден ръст, набит здравеняк, с всякога бръснато лице, белотата на чиято кожа се дължи отчасти на дългия тъмничен живот. Със силно развито естетическо чувство, той влага една своеобразна елегантност както в арнаутското си облекло и в кюстека на часовника си, така и в прангата, с която е окован. Неговата пранга също е — така да се каже — елегантна — продълговатите й халки не са така груби, а и цялата пранга лъщи като да е сребърна. Когато не спи и не е пуснат на разходка, той с най-голямо усърдие излъсква с пясък и парцал своята пранга. Та нали тя е била досега, и за напред ще бъде неговият верен другар и вечен спътник до гроба? Осъден е на доживотен затвор във вериги за няколко убийства, които извършил, когато е бил разбойник...

Виждам Тоде Драчовалията, син на селски чорбаджия в с. Драчево, Скопско. Той бил млад и буен момък, когато баща му се скарал за нещо на своя ясакчия^[56], арнаути от Дебърско. Ясакчията не можал да претърпи мълчаливо нанасяните му обиди и възразил нещо на чорбаджията. Навикнал всички да му се подчиняват непрекословно и мълчаливо, чорбаджията побеснял от яд и заповядал на сина си да убие ясакчията. Тоде отишъл в къщи, откачил мартинката, излязъл на двора и застрелял ясакчията. Тоде бил заловен и откаран в затвора в Скопие. Баща му повтарял постоянно и пред всички, които се интересували от това убийство:

— Що било? Що чудо станало? Едан въшкав арнаути бил утепан. Голяма работа станало! А не ке остаю мой Тоде да лежи у апсаану за едан въшкав арнаути! Колко тежи Тоде, толко оке златне лире ке дам рушвет, и па ке го откупу!

Така мислил драчевският чорбаджия, но турските съдии друго мислили. Те доказали, че чорбаджийското злато не е толкова чудотворно, колкото се струвало на чорбаджията. Фактът, че убитият е бил застрелян в гърба, ясно доказвал, че в момента на убийството убитият с нищо не е предизвиквал убиенца и че бил на път да излезне от двора и да си върви. Напразно Тодевия баща

разпилявал своето злато за рушвети: син му бил осъден на доживотен затвор; напразно ходил в Цариград да подкупва висшите турски магистрати: присъдата е била потвърдена във всички инстанции и един прекрасен ден Тоде е бил изведен от Куршумли-Хан, развеждан из чаршията и изложен с тазлик^[57] на гърдите, с пранги на краката, между група заптии, придружен от един барабанчик, който биел барабана да събира хората около осъдения, за да четат присъдата и да дават милостиня на оногова, който се отделя на вечни времена от останалите хора... Беше лежал в Куршумли-Хан повече от десет години преди аз да влезна там; ето, виждам го сега, след други десет години в паметта си такъв, какъвто го помня: около 35-годишен човек, с черни очи, черна коса, черни, тънки и дълги мустаци, засукани нагоре; облечен е в чиста бяла риза, с черен гайтанлия джамадан и черни потури, с бели чорапи и по папуци. Вместо цяла пранга, на единия си крак той носи само една желязна халка: златото на драчевския чорбаджия все таки е облекчило живота на сина му — да не влачи на крака си цяла пранга. Това злато прави и други малки чудеса: в кауша на Тоде Драчевалията вечерно време Куртиш-бег донася ракия и сяда до прозореца отвън, за да участва във веселата компания, като взима през прозореца и изпразва подаваните му чашки...

Виждам Мико Кралев от гр. Куманово, брат на нагоричанския учител Атанас Кралев. Те никак не си приличат нито по физическо устройство на тялото, нито по цвета на очите и косата, нито по характер, нито по начин на мислене. Висок, снажен, с червено лице и червени мустаци, той нервно и непрекъснато пуши цигари с дълго цигаре с голямо кехлибарено меме, като поема цигарения дим направо в гърдите, а не чрез всмукване в устата. Когато е на разходка, постоянно се движи с походка, напомняща френското *pas gymnastique*^[58] по горния коридор, като нервно маха с лявата си ръка. При прокарване на Хилми-Пашовите реформи, е бил назначен заптие в Куманово. Нервен човек, той е бил наведен да подозира в измяна жена си, която била бременна. В припадък на бясна ревност разпрал корема на жена си и извъртял с нож зародиша. Жена му умряла; той бил подведен по углавна отговорност.

— Що? Ке ме судат? Мене? Хайде-де! На мене Вали-Паша ми е татко, а Алай-бег ми е вуйко. Нищо не ке ми напраат! — така думал на другите и се утешавал Мико Кралев.

Съдът, обаче, го осъдил — при крайно смекчаващи вината обстоятелства, като обзет от необузdana ревност — на 15 години тъмничен затвор.

И сега — виждам го — когато се разхожда по горния коридор в Куршумли-Хан — затворниците го закачат:

— Али е истина, Мико, зере Вали-Паша ти бил татко, а Алай-бег вуйко?

— Остай ги, майката нимна! — отговаря Мико Кралев и махва с дясната ръка, в която държи цигарето.

Виждам Амиджа Крист, арнаутин-миридит. Сух, висок, червендалест, с нос прегърбен по средата, облечен в шаячен джамадан и потури винен цвят; държи в ръцете си броеница, която постоянно премята и чете молитви. Знае наизуст цялата библия, всичките Давидови псалми, преведени в стихове, със стъпки и рими на арнаутски, който език, съставен повечето от едносложни и двусложни думи, много се поддава на поетическа литература. Той е фанатик католик. Веднъж стана дума за римските папи и аз се изразих много непочтително за тях. Амиджа-Крист отсече:

— Ор, нгяле!^[59] Папата — това е праведен и свят човек, който е без порок и без грях — единствен след Бога! Когато ще произнесеш думата „папа“, трябва по-рано хубаво да си измиеш устата!

В същия кауш, в който си излежаваше наказанието Амиджа-Крист, беше затворен и един малешевец, Йован, който беше съсед по легло с Амиджа-Крист. Този Йован беше болен от суха гангрена; беше висок, сух, мършав, с издадена напред суха глава, напомняща мощите на св. Прохор Пчински. Наричаха го Куру-Кафали Йован (Иван Сухата Глава).

И дойде ден Куру-Кефалията Йован да умира. През целия си живот работил, пестил и в последния си час стискаше в ръката си материалния резултат от целия свой труд — осем металика, т.е. едно копче от два гроша сребърни. Пред очите си сега виждам следната картина: ние, християните, сме пуснати на разходка. Аз гледам в кауша, дете е затворен Куру-Кефалията Йован. Той лежи проснат на рогозката, бере душа. До него седнал Амиджа-Крист, който се мъчи да разтвори дясната ръка на умиращия, за да вземе сребърното копче. Всичкият остатък от физическата сила на Куру-Кефалията се е събрал в дясната му ръка: съпротивлява се, пъшка, стене, сумти

— не дава копчето. Набожният и свят мъж Амиджа-Крист, разярен от съпротивлението, удвоява усилията си да разтвори ръката, която стиска парите. Това продължава няколко минути. Най-после Амиджа-Крист успява да разтвори ръката и да вземе копчето. Куру-Кафалията изпуска една последна въздишка и умира с отворена празна ръка... Изнасят трупа на умрелия. Когато го прекарват през вратата на затвора с краката напред, Хаджи-Чауш, старшият на заптиетата, като се обръща към затворниците, които присъствуват при изнасянето на трупа, се провиква весело:

— Иш-Аллах! Хеписиниз ойле гьореим!^[60]

Виждам Тодор Станков, бивш учител от Прилеп. Топло мартенско утро; ние сме пуснати на разходка и сме седнали на слънце при парапета на източната страна от горния коридор; под нас, в пълна сянка, е част от двора, с шадравана по средата; отсреща е вътрешната западна част от Куршумли-Хан с двата коридора, от които долният, със своята сянка, подчертава основата на зданието, а горният го разрязва на половина; срещу нас оловните сводове върху каушите и върху коридора от горния етаж ослепително блестят на слънцето, а зад тях, в ясното синьо небе се е стрелнало нагоре минарето от джамията на Пазарище. Ние се припичаме на слънце. Аз му разправам за женевския македонски анархистически комитет, за самоубийството на Григор п. Дочев, за ученическия анархистически кръжок в Скопие, а Тодор Станков ми разказва своите патила. От време на време вдига дясната си пълна и мека ръка към темето си, където личи безкосматото петно от тънка кожа — наскоро зарасла рана. По време на Виничката афера бил по агитация в Щипско. Заловили го в Св. Никола и го затворили. За да не бъде изложен на изтезания, както мнозина от арестуваните, искал да се самоубие, но нямал с какво. Съгледал да стърчи в стената забит един цигански гвоздей; очите му попаднали на един камък на пода, който не бил послан с дъски — тоя камък служил за възглавница на арестуваните. Минало му през ума да използва гвоздея и камъка, за да извърши самоубийството. Опрял главата си на гвоздея и с камъка започнал да се удря по главата; с камъка си счупил черепа, а от другата страна гвоздея пробил костта и потънал в мозъка. Паднал в безсъзнание, Тодор Станков увиснал на гвоздея. Намерили го окачен на стената, но още жив. Закарали го във военната болница, дето оздравял. След това го съдили, осъдили — и сега излежава в Куршумли-Хан наказанието си. Набавил си е френски учебници и книги и сега учи френски. Това ме учудва — известно е, че между македонците, прилепчаните са съвсем неспособни да учат чужди езици; аз изказвам гласно своето учудване. Тодор Станков се обръща към мене с цялото си туловище, поглежда ме за един момент и казва:

— Интересно! Преди да си закова главата, имах памет — така да се каже — от средно качество. След като си счупих черепа на две места и си разбърках мозъка с гвоздея, сега паметта ми е много силна, а желанието ми да уча чужди езици е ненаситно. Главното — това ми се удава, и то много лесно...

Виждам Григор Манасиев от Кратово, учител, затворен и осъден по Виничката афера; виждам го с неговите малки, кестеняви мустачки и малка, къдрава, още небръсната брадичка, които му дават вид на току-що ръкоположен млад дякон. Премията своята седефлия броеница и със спокоен, равномерен ход води тих разговор със свои познати затворници... Кой би подозирал тогава, че тоя тих, спокоен и скромнен даскал няколко години по-късно, през м. септември 1903 г., ще бъде същият онзи войвода на чета със стоманена воля, който не се стъписва пред опасността и смъртта и който със смъртта си дава блестящ пример на себеотрицание и храброст?

Виждам третия от учителите, които лежат в Куршумли-Хан по Виничката афера, някой си Тодорче от Кочани. Чернооко, чернокосо, сухо и бледно момче, с още непоболи мустаци и брада. Когато е пуснат на разходка, той веднага се залавя да играе на табла; играе страстно, цял вдаден в играта, така че не обръща внимание на нищо друго. Почти не е имало случай да е бил бит на табла; той не подхлъзва заровете, за да се счита, че ги „кундурдисва“, а ги хвърля силно, с отривисти, бързи движения, така че те отскачат и се въртят по цяла минута; и въпреки това, всякога, когато се намира в трудно положение, хвърля заровете така, че му се пада точно онова, което му трябва, за да излезе от това положение. Виждам го в кафенето на Расим-ага, арнаутин някъде откъм Митровица, да играе с кафеждията. Раздразнен от несполуките си в играта и от щастливия зар на даскала, Расим-ага с трясък затваря таблата, издига я с двете си ръце нагоре с движение да я стовари върху главата на даскала:

— Моо, море-ей! — намесват се насядалите наоколо зрители-арнаути и един от тях хваща Расим-ага за ръката — недей! Ако убиеш с таблата човека, ще забранят да се играе табла в Куршумли-Хан. А я виж колко души тук с нея си убиват мъката и времето!

Виждам как Расим-ага сваля тихо издигнатата табла, как я захвърля в ъгъла и как псува по арнаутски щастливия зар на Тодорча.

Спомням си една вечер, десетина дни след като бях докаран в Куршумли-Хан. Всички вече бяхме затворени в каушите. Стана някакво раздвижване и голяма глъчка при входа на затвора. Гардианите набързо отидоха нататък. След десетина минути глъчката утихна, гардианите се върнаха в коридорите и — както обикновено — техните свирки отново започнаха да се обаждат от време на време. Куртиш-бег мина покрай нашия прозорец и от нашия кауш го запитаха какво има.

— Докараха Сали-Би-Исля! — отговори той.

По-късно научихме подробности по залавянето и докарване то на тоя неспокоен дяковски арнаутин. След първите репресии и съпроводените с тях арести и откарвания в синджир на арнаутите от Дяковско, войската и жандармерията били изтеглени от тоя край. Животът там пак станал нормален. Така, месец и половина след като минала административната буря, хората си заживели пак мирно и тихо. Една вечер един силен отряд конна жандармерия, предвождана от вилаетския жандармерийски началник Алай-бег, с най-бърз ход заминал от Скопие в посока към Дяково. На разсъмване жандармерията обсадила кулата на Сали-Би-Исля и след кратка, ожесточена съпротива нахлула в нея и заловила тоя последния. Вързали Сали-Би-Исля, качили го на кон и отрядът поел с усилен марш обратно за Скопие. Глъчката, раздвижването при входа на Куршумли-Хан и вкарването на Сали-Би-Исля в кауша бяха резултатите от ненадейната жандармерийска експедиция в Дяковско.

На следния ден не пуснаха затворниците на разходка; всички те бяха задържани в каушите. Преди пладне, към 10 часа, пак стана някакво необикновено раздвижване към входа на затвора. По стълбата, която водеше към източната част на горния коридор, се изкачваше една многобройна група, предвождана от началника на затвора, Бекташ-Ефенди и от двама гардиани. Зад тях вървеше един висок, тънък, сух човек, с бледно, матово лице, с късо стригана черна, прошарена брада, с дълъг прав нос. Беше облечен в черно, дълго пардесю, с току-що минат на калъп фес на главата; вървеше бавно, като се облягаше на бастуна си, Това беше Хафуз-Паша, валията на Косовския вилает.

Началникът на затвора се спря пред един от каушите на източната страна на затвора, стъписа се назад и застана почтително, с двамата гардиани от двете му страни зад него. От прозореца на мустентик-кауши се виждаше хубаво всичко, което ставаше.

Ето, виждам как Хафуз-Паша, последван от своите адютанти се доближава до вратата, пред която се бяха спрели, навежда се и казва нещо на Бекташ-Ефенди; веднага Куртиш-бег отключва вратата на кауша, извиква някого и на вратата се показва Сали-Би-Исля — човек със среден ръст, набито телосложение, с широка долна челюст, сиви очи и светлокестенява прошарена брада, облечен в черни потури, с бял гайтанлия джамадан, отгоре с черно гунче; той прави впечатление на мъчно подвижен, тромав човек, а разправят за него, че бил много пъргав, подвижен, смелчак и отличен стрелец; с мартинката си улучвал подхвърления от него нагоре мартински патрон.

— Е, Сали-Би-Исля! Танар-ми-сен ким вали?^[61] — запитва с висок, ясен и остър глас Хафуз-Паша.

Сали-Би-Исля помълчава малко, при което сивите му очи святкат с един студен, металически блясък. След това навежда очите си, въздъхва и отговаря с явна, голяма мъка в душата:

— Шинди... танио рум^[62]...

Хафуз-Паша, с поглед вперен в Сали-Би-Исля, се спира за малко, след това бавно се обръща, тръгва обратно към стълбата, съпроводен от цялата група, отива към входа и излиза от Куршумли-Хан.

Гардианите пушат на разходка първата смяна. Сали-Би-Исля остава неподвижен пред вратата на кауша, облегнат на бастуна си. Орел с пречупено крило... Хафуз-Паша плащаше с лихвите нанесената му обида.

Вечер. Пролетна априлска вечер бавно се спуска над Скопие. Върху безлюдния двор полека лека ляга вечерният сумрак. Водата в шадравана непрекъснато шурти и напомня за живота във затвора, за живота в тихия домашен кът, за отдавна неவிжданите мили същества. Всички са затворени в каушите, на всички очите са устремени в пространството зад желязната решетка на прозорците, зад стените на затвора, зад оловните сводове на покрива.

Изведнъж, от един кауш на горния етаж, откъм южната страна, се разнасят звуците на една турска бунтовна песен: Ашика пее и придружава песента със саз:

*Истанбулдан орта-сенде اسکеле;
Не таин вар, не руба вар аскере;...
Вааде долду, вермейорлар тескере...
Аллаа исмарладъм бен сени!
Арар-са, гел зндарланда бул-бени!
Юзлер-са, гел руюларда сар-бени!...*^[63]

Тихо е. Затворът цял се е обърнал на слух. Само водата в шадравана без прекъсване шурти, навява безкрайна тъга и буди заспалите желаниа за мирен свободен живот между мили хора... Ашика продължава своята песен:

*Истамбулдан орта-сенде метериз;
Метеризден телли куршум атарес
Юч кишиис, биз онлара етерес...*^[64]
*Аллаа исмарядъм бен сени!
Арар-са, гел знданлърда бул-бени!
Юзлер-са, гел руюларда сар-бени!...*

— А-ах, анаджим!^[65] — се чуе отнякъде възклицание, пълно със страстно желание за свободен живот и с безкрайно отчаяние от вечното робство между дебелите стени на Куршумли-Хан...

Наскоро след моето дохождане в Куршумли-Хан, мустентик-кауша дава подслон на още двама души пансионери: на Папукчи-Никола, моят познат от Старата Апсаана, и на Христо Бабамов, младо 18-годишно момче, ученик, родом от гр. Щип. Той бил заловен при границата, кога да минава без паспорт в България и от затвор на затвор е докаран в Куршумли-Хан. В кауша те се настаняват при мене — Папукчи-Никола отляво, а Христо Бабамов — отдясно.

Спомням си сутринта на един мартенски ден. Пуснати са на разходка християните и затворниците от горния мустентик-кауши. Тодор Станков, аз и други затворници сме заобиколили дяда Стоилка от с. Ора, Паланечко, който предния ден беше изкаран от Куршумли-Хан и развеждан из чаршията с тазлик на гърдите и пранги на крака; той е осъден на 15 години затвор, задето убил жена си в силно разгневно състояние. Дядо Стоилко — около 70-годишен старец, сух, висок, малко прегърбен, облечен в износени сиви селски дрехи, паланечка носия, рядко беше излизал от селото си до Крива Паланка, а още по-рядко е ходил до Куманово. Първото му идване в Скопие е било онова, когато го докарали в затвора след убийството на жена му. Той беше първобитна натура, която реагира силно и по свой особен начин на всички нови впечатления. Миналия ден, когато си беше получил тазлика, заедно с други затворници и аз присъствах при турянето пранга на крака на дяда Стоилка. Това беше една истинска церемония, една тъжна, плачевна церемония. Дядо Стоилко беше легнал на земята; десният му крак беше изпънат, подпрян на една наковалня. Хаджи-Чауш прекара долната халка на прангата около глезена на крака и постави в нея желязната чивия, чийто разлат край тури върху наковалнята. С тежък чук Пощата с все сила удари няколко пъти върху горния край на чивията, разпити го, така че тя не можеше вече да се провере обратно през дупката, където я бяха вкарали. Казаха на дяда Стоилка да стане, защото заковаването беше свършено. Дядо Стоилко стана и тръгна с десния си крак, който повлече прангата; по навик, както правим всички, когато ходим, дядо Стоилко — за да пристъпи с левия си крак — употреби същото усилие както за десния си крак, обременен с тежестта на веригата. Употребеното усилие за свободния ляв крак беше много голямо, тоя последния се вдигна високо, дядо Стоилко загуби равновесие и се търкулна на земята с едно смешно подскачане, като да беше спънат петел.

— Хайде! Машалла! Хаирлиси олсун! — ръкопляскаха, викаха и се смееха присъстващите затворници в туй време, когато дядо Стоилко се разплака с глас.

И сега дядо Стоилко през сълзи, с хълцане описва своите впечатления от първата нощ, прекарана с пранга на крака:

— Я речем на сън да се повратим, а она — проклетата — ме пеца како змия...

Аз съм се замислил дълбоко върху тъжната, нерадостна, безутешна старост, която ще прекара дядо Стоилко в Куршумли-Хан и не чувам гласа на Куртиш-бег, който носи някакви книжа, търси ме и вика с речитатив:

— Мирковцали даскал Петре! Мирковцали даскал Петре! Мирковцали даскал Петре!!!

И понеже аз не се обаждам, той повишава с една октава тона:

— Одунджи даскал Петре!⁶⁶⁾

Тодор Станков ме побутна и аз се обаждам. Куртиш-бег ми връчва някакви официални книжа — „еврактар“ — обвинителния акт и призовката „Илми-хабер“ по моето дело, което е насрочено. В моя обвинителен акт името ми и обвинението в противодържавна дейност са вписани с червено мастило.

Ще направя едно малко пояснение. Според турското правосъдие, престъпленията се делят на три категории: 1) Кабахат; 2) Джуна; и 3) Джинает (нарушение, престъпление и злодеяние). В обвинителния акт за първата категория (кабахат) всичко е вписано с черно мастило — и обвинението, и обстоятелствата, и името на престъпника. За втората категория (джуна), обстоятелствата и обвинението се вписват с черно мастило, а името, на престъпника — с червено мастило. За третата категория (джинает), обстоятелствата се вписват с черно мастило, а обвинението и името на престъпника — с червено мастило.

Значи, мене са ме турили в третата категория, за престъпленията, по която се предвиждат най-тежките наказания.

Спомням си тоя ден от втората половина на м. март 1899 г. Ясно, топло утро. Извикват ме при началника на затвора, Бекташ-ефенди, в чието присъствие ми поставят на ръцете белезници; след като ги заключват, аз добивам смирения вид на богомолец, сложил благочестиво ръцете си една върху друга на гърдите. Подкарват ме за съда; Хаджи-Чауш напред с някакви книжа в ръцете и четирима въоръжени заптиета — по един от двете ми страни и двама след мен, със заредени мартинки, които носят в десните си ръце.

Ние се изкачваме на горния етаж от южната страна на едно от зданията около укъмата, дето се помещава съда и се спирам в салона; Хаджи-Чауш ми освобождава ръцете. Докле чакаме да ме извикат, аз гледам през прозореца и не мога да се нагледам: клончетата на върбите са добили един сочен, жълто зеленикав цвят, а от пъпките им вече се подават малки зелени листенца; гургулици прехвъркват по покривите на зданията и гукат; насреща — на юг, зад Вардар, Каршиака е леко забулена със синкава омара, а в нейното подножие с. Драчево е завито в синкавобяла пелена; долу — в двора, един служащ промива плочата на циклостил...

Извикват ме. Влизам и се изправам пред съда, състоящ се от председателя, двама съдии, двама съдебни заседатели, прокурора и секретаря. Зад мен е една пейка за публиката, понеже в Турция правораздаването е публично. Малко след като ме извикват, баща ми, дошъл от село, сяда на пейката зад мене. До мене е моят защитник, назначен от съда. При мене е преводчикът, понеже аз заявявам пред съда, че не знам турски.

Делото започва с обикновените въпроси за името, презимето, месторождението, възрастта, занятияето и пр. Прочитат ми обвинителния акт, където съм обвинен в противодържавна дейност, въз основа на онова писмо. Председателят на съда ниско приказва нещо на съдиите и съдебните заседатели, като им сочи някакви книжа. Аз отричам да съм автор на писмото и твърдя, че всеки може да напише такова писмо без подпис, за да обвини някого в противодържавна дейност.

Както в полицията, така и тука, куфарът с двойното дъно липсва и не може да служи като веществен доказателство. Къде е тоя куфар? Какво е станало с Димче Шагманов? Как това писмо, поставено под двойното дъно на куфара, е изхвъркнало оттам и е кацнало в ръцете на властта? — Всичко това ми е необяснимо. Но едно е положително — куфарът го няма и аз мога безнаказано всичко да отричам. Казвам тихо на адвоката да запита съда — като ме обвиняват в противодържавна дейност въз основа на това писмо, което не е мое — как е попаднало това писмо в полицията и съда. Адвокатът ме изгледа учудено:

— Ти си тука, за да отговаряш, а не за да разпитваш!

Мудеимумът (прокурорът) става прав и започва своята обвинителна реч. Той е човек с внушителна фигура, с черни, дебели мустаци, с черна, подстригана брада; облечен е в черни европейски дрехи, с яка и вратовръзка. Произнасяна на високо-литературен турски език, неговата реч като съчетание на звуци е нещо изящно. Аз не разбирам нито една дума от тая реч, но с удоволствие и възхищение съм се загледал в устата на прокурора, откъдето излиза това чудно съзвучие, на места тихо, на места гръмко, сегиз-тогиз прекъсвано от паузи и отново започващо да гали слуха с още по-голямо очарование. Дотогава аз никога не подозирах, че турският език бил толкова красиво нещо. На няколко пъти мудеимумът ме поглежда и ме обгръща с един поглед, пълен с ненавист, която е в пълна дисхармония с красотата на неговата реч. По едно време прекъсва речта си и се обръща към съдиите, като ме сочи с дясната си ръка:

— Бакънъс! Хем гюлюйор, керата!^[67]

Мудеимумът видимо е взел моята усмивка на възхищение от красивата и звучна реч за подигравка спрямо навежданите от него доводи и за предизвикателство към неговата личност. След като мудеимумът свършва речта си, реизът (председателят) запитва моя адвокат какво има да каже като последна дума в моя защита. Цялата пледоария на този мой адвокат през целия процес са тия две думи:

— Бакъш истиорус!

Съдът се оттегли на съвещание. След четвърт час се връща и реизът прочита присъдата. Аз не разбирам нищо от прочетеното, писано на литературен турски език; чух думата „иддам“, произнесена след една много кратка пауза по време на четенето. Баща ми зад мене започва да хлипа и да бърше очите си с края на чалмата. Аз не разбирам точно какво е станало и се предоставям на пазачите си. Извеждат ме, поставят ми белезниците и ме повеждат към Куршумли Хан. Аз вървя като сомнамбул; една мисъл се е заковала в главата ми и ми човърка мозъка:

— „На смърт, заменена с доживотен затвор!“ Няма смисъл да се живее...

Подкарват ме към Куршумли-Хан. Баща ми върви редом с моята охрана и от време на време ми бърше очите с чалмата. Вкарват ме, освобождават ми ръцете. Аз поглеждам назад: баща ми е хванал с двете си ръце дървените пречки от външната решетка и си е залепил лицето до решетката; аз бърже се обръщам с гръб към него и отивам горе в мустентик-кауши. След малко ме викат: дошла майка ми да ме види. Тя не плаче. Говори ми за неща, които нямат нищо общо с днешната присъда; в тона, с който ми говори, се долавя една шеговита нота... Горката ми майка! Тя е запазила своето отчаяние и своите ридания за времето, когато ще се отдалечи от затвора и когато аз няма да ги забележа...

Всички от кауша се отнасят съчувствено, дори с уважение към мене. Присъдата — това е борсата в живота на затворника, мерилото за стойността на човека. Това съчувствие и уважение обаче не ме стоплят; как да се помиря с мисълта, че между тия дебели стени бавно, с десетки години, ще се топи моята младост, моите сили, моята зряла възраст, целият ми живот? Каква е ползата за мене и за моите подобни от тоя живот? Не е ли по-добре да свърша с него наведнъж и да не чакам да гасне с десетки години ден по ден, час по час?

С един конец от тирето, с което плета кюстеци, аз измервам околоръстната дебелина на врата си и я отмервам върху каиша, с който си стягам панталоните, откъм токата; аз намалявам тая дължина с около три сантиметра и отбелязвам мястото. С иглата, с която плета кюстеци, започвам да пробивам дупка в каиша; тая работа е мъчна и бавна, защото каишът е дебел и здрав, а и езикът на токата е дебел, та дупката трябва да е достатъчно широка. С пробиването на тая дупка се занимавам целия следобед, но надвечер тя е готова и езикът на токата свободно влиза в нея. Мръква се. Аз търпеливо чакам да се свършат разговорите в кауша, всички да си легнат и да заспят... Ето, всички са заспали; някой диша равномерно, някой хърка като заклан, някой през еднакви паузи пухка с устата си; вълн, до прозореца, Лятиф-Онбаши се е навел и дреме с ръце, разтворени върху загасващата жар на мангала.

Аз си откопчавам каиша, изправям се седнал на рогозката, премятам каиша на врата си и стягам, като се мъча да вкарам жалото на токата в пробитата днес дупка; след голямо усилие на дясната ми ръка, жалото най-после влиза в дупката. В ушите ми почва нещо да блъска: „вам-вуп!“ — пауза — „вам-вуп!“ — пауза... Паузите стават все по-кратки, а тоя звук „вам-вуп!“ се повтаря все по-често и става все по-силен. След момент вратните ми жили се издуват; аз се мъча да поема

въздух, но каишът е стегнал здраво гърлото и не го пропуска. Диафрагмата се свива до болка, гърдите се мъчат да се надуват, но въздух няма. Аз улавям каиша и се мъча да си освободя врата, но той се е надул; а и дясната ми ръка усещам да отслабва и не е в състояние да откопчи жалото от дупката. Аз оставам така, с каиша в дясната ми ръка, която престава да прави усилия, за да ме освободи.

„Вам-вуп!“ — „Вам-вуп!“ — „Вам-вуп!“... Усещам най-напред главата, а след това цялото си тяло да олекват, да се повдигат и да се понесат във въздуха все по-нагоре и по-нагоре...

„Вам-вуп!“ — „Вам-вуп!“ — „Вам-вуп!“ — аз се издигам все по-нагоре и летя, летя, летя... При всяко ново „Вам-вуп!“ моето издигане и летене получава нов тласък...

Няма вече жажда за въздух, няма болки, няма страдание. Едно приятно чувство на свободна птица, която лети по волята си накъдето иска. Това „вам-вуп!“ започва да става по-тихо и да се повтаря по-рядко... Силен гръм разтърсва ушите и мозъка ми. Аз загубвам съзнание...

Когато идвам в съзнание, виждам Христо Бабамов, наведен над мене. Разтвива ми гърлото и вратните жили. При агонията аз съм го ритнал с краката. Събудил се и ми освободил шията.

— Що направи, бре? А? Що направи? — пита той тихо, за да не усети задрямалия Лятиф-Онбаши или някой от затворниците в кауша, защото опитът за самоубийство се наказва с поставяне на краката за няколко дена в томрук.

Имали ли сте случай, като преметнете единия си крак върху другия, кракът ви силно да изтръпне? Усещали ли сте онова ужасно неприятно чувство, което се изпитва при допирането до така изтръпналия крак? Ето това неприятно чувство усещам по цялото си тяло, когато Бабамов ми разтвива шията, ръцете и краката. Връщането към живота е много по-неприятно за умирация от мъченията, които ни приближават до смъртта.

* * *

Угнетен морално и изтощен физически, на следния ден аз седя замислен до прозореца на кауша. Седнал до прозореца отвън, Лятиф-Онбаши си грее ръцете на мангала и трепери от студ. На разходка са пуснати турците. Пред прозореца отвън се е изправил Амиджа Рустем, арнаутин от Призренско, белобрад старец, малко прегърбен, с бели сколуфи изпод такето и с пранга на крака. Повече от 26 години той лежи в Куршумли-Хан. Научил, че съм осъден на доживотен затвор и е дошъл да ме раздума. Присяда отвън до прозореца, срещу Лятиф-Онбаши, опира брадата си на тояжката, с която се подпира и ме пита по арнаутски:

— По марзиташ, ор даскал?^[68]

— Няма защо да ми е весело, Амиджа-Рустем. Осъден съм до живот.

Амиджа-Рустем се позасмива кротко.

— Ти убивал ли си човек?

— Не! Защо питаш?

— Човешко месо ял ли си?

— Хайде, Амиджа-Рустем, може ли да се помисли такова нещо

— Значи, не си убивал човек, не си ял човешко месо. Това е хубаво. Защото, само убийството на човек е истинско престъпление. Какъвто и да е той — турчин или християнин, арнаутин или сърбин, евреин или арменец, богат или сиромах, добър или лош — това е човек, не трябва да се убива, престъпно е. Всичко друго, което не засяга човешката личност и се счита за престъпление, е вятър! За да се счита за престъпление, зависи от мястото, от времето, от начина на мисленето. Ех, момче! Твоята работа е дребна работа. Ти ще излезеш оттука. Защото затворът е като река: водата и дребният пясък минават-заминават, само едрите камъни — като мене — само те остават на дъното...

Аз слушам Амиджа-Рустем с все повече растящ интерес. И той ми разправи своята история. Бил ясакчия на един търговец от Митровица, който имал син, един лекомислен младеж. При едно скарване напсувал Рустема на майка.

— Майката — това е свято нещо — казва Амиджа-Рустем. — Може да се случи жената да е урусия, но майката е всякога светица. Чрез мъките на раждането и чрез отглеждането на децата,

майката изплаща всичките си прегрешения като жена. Не бива да се псува майката. У нашенско такава псувня се заплаща с кръв...

Той вдигнал ръка да убие оскърбителя, но се намесил бащата; верен на своята клетва да се подчинява на господаря си, Амиджа-Рустем преглътнал обидата. Минало се година, минали две — бащата и синът забравили обидата, която нанесли, но не я забравил Амиджа-Рустем. Веднъж господарят изпратил сина си по селата да събира вересии и му дал за ясакция Амиджа-Рустем. Някъде по пътя, близо до едно ханче, Амиджа-Рустем слязъл от коня и хванал за юздата коня на сина.

— Слизай от коня! Защищавай се! Ти имаш да си плащаш една псувня на майка! Слизай! Аз не съм ти дал беса!^[69]

Синът слязъл от коня, коленичил пред Амиджа-Рустем и почнал да моли за прошка.

— Ти си бил страхлива гад! Можеш да псуваш хорските майки, а те е страх да се защитиш! Аз няма да си хабя куршума за такъв подлец!

От силиаха той измъкнал ятагана и убил сина. Озверен от кръвта при убийството, отрязал парче месо от бута на убития, отишъл в ханчето, пекъл и ял от месото. Осъден е бил на смърт, заменена с доживотен затвор. Изминали се повече от 26 години оттогава. Той — тежкият, големият камък — оттогава лежи в дъното на реката, където край него много вода е протекло и много дребен пясък е минал-заминал.

— А можех и да не го убивам! Можех — но в нашенско всеки би ме сочил с пръст: „Вижте го! Ето тоя човек може да търпи да го псуват на майка безнаказано!“

Амиджа-Рустем се загледа напреде си, навежда глава и продума като на себе си:

— Можех ли? Сигурно, не съм можал и затова го убих...

Надига се да си върви, опира се на тояжката си и ми казва:

— Гайрет, чоджум!^[70] Ти си дребна песъчинка, бърже ще протечеш край нас, големите камъни! Не се отчайвай! Аллах бююк-дър!^[71]

Мъдър и благ човек е Амиджа-Рустем! След неговото отиване аз не се чувствах така угнетен и се помирих с временния живот в Куршумли-Хан, както започвах да вярвам. Нещастният Амиджа-Рустем! От Цариград за него се получил бакъш^[72]; според обичая в Турция, когато за осъден поради убийство се получи помилване, запитват в родното му място дали жителите ще го приемат в средата си. Запитали за Амиджа-Рустем — общината отговорила, че жителите нямат нищо против, ако той дойде и се посели между тях. Няколко дена след идването му при мене, повикват Амиджа-Рустем долу в канцеларията, при началника на затвора, Бекташ-Ефенди. Тоя последният съобщава на Амиджа-Рустем, че е помилван, че жителите на родното му село са съгласни той да се върне в селото си и че от тоя момент е свободен и трябва да излезне от затвора.

— Нерде гидеим, ефендим?^[73] — пита Амиджа-Рустем.

— У дома си, в родното ти село, при роднините, при приятелите си!

— В родното ми село моите връстници са измрели. Не си познавам роднините, нямам там приятели, нямам нийде никого. Къде да ида?

— Където искаш, там ще идеш!

— Аз искам да си остана тук, в Куршумли-Хан. Тука е моята къща, тук са моите близки, моите приятели, с тях съм свикнал да делия радости и скърби. Нали съм свободен? — Тук искам да остана!

— Не може. Заповедта е да те освободим, да излезеш от затвора!

Амиджа-Рустем излиза от канцеларията; Хаджи-Чауш отваря външната врата; извеждат стареца вън на улицата. Едвам прекрачил прага, Амиджа-Рустем се обръща и моли заптиетата да му дадат един стол; поставя стола на улицата, в ъгъла до решетката, сяда на него и казва на Хаджи-Чауш:

— Риджа едеръм — чарън Хаджи-Али!^[74]

Хаджи-Али отива при решетката на свиждане; те пият кафето, което е поръчал Амиджа-Рустем, разпитват се, разговарят, пускат си шеги, припомнят си епизоди от затворническия живот, като че ли не са се виждали от години. След това, все така седнал на стола отатък решетките, Амиджа-Рустем поръчва:

— Повикайте да дойде Мухарем Жутто и поръчайте две кафета!

И с него освободеният пие кафето, и с него се разпитват, разговарят и шегуват както с Хаджи-Али. Един по един той извиква всичките си познати, като почва от ония, с които е лежал в затвора по-дълго време. От сутринта до вечерта, когато вкарват в каушите последната смяна, Амиджа-Рустем седи на стола и привиква на свиждане своите познати. На следния ден, още преди да са пуснали първата смяна, Амиджа-Рустем е седнал на стола отатък решетките; той привиква на свиждане своите познати или един по един, или по няколко души наведнъж; това продължава до затварянето на последната смяна вечерта. Така той идва на следния ден, на втория ден, на третия ден, на четвъртия ден сутринта Амиджа-Рустем не идва; не идва и през деня до вечерта; не идва и на петия ден.

— Какво става Амиджа-Рустем, та не идва вече? — питам едно от заптиетата.

— Юлдю, завалла! Даянмада!¹⁷³ — ми отговаря заптието.

Нещастният Амиджа-Рустем! Не можа да издържи свободата, от която бе отвикнал; раздялата си с Куршумли-Хан, на който бе свикнал и с другарите си затворници, които беше обикнал...

В Куршумли-Хан турците празнуват байрам; празнуват го три дни. През тия дни, когато турците са затворени в каушите, християните им ходят на гости. Когато се явят желаещи да идат на гости в някой кауш, гардианите отключват вратата на кауша. Такава е традицията. Турците са гостоприемен народ; всеки се приготвил в тия три дни да посреща гости; ония от тях, които имат близки или познати в Скопие, са получили тепсии с баклава, кадаиф и разни други сладкиши; онези, които нямат близки в града, набавят си необходимите лакомства чрез покупка от пазара. Каушите са почистени по-добре от обикновено, постлани са с черджета, килимчета, шалтета. Дошлите гости биват канени да седнат на почетно място; заръчват кафе; един от домакините непрекъснато увива цигари и ги подхвърля на гостите. Идва Великден. Празнуват християните — тоже три дни. Сега те посрещат по същия начин своите гости-турци. И те са като тях гостоприемни, любезни и предупредителни.

И в двата случая разговорите между домакини и гости се водят в най-любезен тон; не би повярвал човек, че същите тия хора, така любезни и предупредителни едни спрямо други, са надъхрани още от детинство с неутолима взаимна вражда и ненавист. Няма никакво съмнение, че ако те не биха били систематично развращавани от властта, биха живели мирно, като добри съседи, съграждани и съотечественици.

Един затвор — който и да е той — представлява от себе си съответното човешко общежитие в концентрирано състояние. Тук всичките проявления на човешкото общество добиват една силна окраска: както недъзите, така и добродетелите на обществото тука са по-ясно и по-ярко очертани, защото затворниците са непосредствени хора, за които няма разлика между схващанията и делата. Всички те са хора, които не са могли да се поберат в рамките на обществото, ограничаващи развитието на индивидите.

Това става на Велика Сряда, веднага след като е отпразнуван Великден. Тоя ден е определен от затворниците на Куршумли-Хан отдавна, още през миналата година. Кой е тоя ден? Гардианите и управлението на затвора знаят, че през годината ще има един „гюреш гюню“ (ден за борба, за отплата), но кой е — това е обща затворническа тайна. Всеки ден се случва затворници да се обиждат, да се оскърбяват, да бъдат от нещо недоволни един от друг. Но през цялото време на годината никой не прави въпрос за обидите, оскърбленията, недоволствата. Отговорът на всички тях — по едно мълчаливо споразумение и по традиция — се отлага за деня на отплата — ден, определен, очакван нетърпеливо от всички затворници.

Ето, идва тоя ден. Гардианите отварят последователно, за да пуснат на разходка едни и да вкарат в каушите други. Става нещо необикновено: пуснатите на разходка веднага излизат, а подлежащите на затваряне не влизат в каушите. Почва отплата; всеки търси в раздвиженото множество оногова, комуто ще отплаща; всеки, чиято съвест е гузна поради нанасяни обиди и несправедливости, гледа да отбегне срещата си с ония, които е оскърбявал и спрямо които е бил несправедлив. Пранги, стомни, разни съдове, ножове, направени от бакъра на внасяните тепсии със сладкиши, които за тая цел са прегънати няколко пъти — всичко се туря в действие. Настава един невъобразим хаос. Безсилни, гардианите се промъкват и избягват към входа на затвора, при дежурното отделение заптии.

Виждам как Тоде Драчовалията, взел пълната стомна с вода тича след едного, като не прави шум при тичането, защото е обут с папуци. Пред него бяга един, който слиза по стълбата; Тоде Драчовалията го настига при долните стъпала, издига стомната и я стоварва върху главата на бягащия. Стомната се счупва, счупва се и главата на беглеца. Локва от вода и кръв около прострениа на плочите беглец...

Виждам Мухарем Жутто да тича след един затворник-арнаути. При горния край на стълбата го настига. Сребърната пранга блесва, извива се, изправя се и се стоварва като бич по главата на бягащия, който заорава с главата си по каменните стъпала на стълбата... Виждам Мико Кралев, с бакърен нож в ръцете, гуша за гуша с един арнаути, тоже с бакърен нож в ръка; те размахват и се мушкат с ножовете...

При входа на затвора става голямо движение — отвън влизат в двора войници и се строяват. Пялата охрана на затвора — цяла рота — е вече строена. Чува се къса, рязка команда. Юзбашията^[76] командва:

— Сюнгюй-лен иллери арш-марш!^[77]

Войниците, с ножовете напред, се разделят на две и тръгват в две противоположни посоки; когато дохождат при стълбите, те се разделят още по на две: едната част тръгва по долния коридор, а другата се изкачва по стълбите и очиства горния коридор. Пред остриетата на ножовете затворниците се прибират в каушите. В коридорите остават само войниците; идват гардианите и заключват каушите. Денят на отплатата е приключен. В затвора идват съдебните власти, за да установят равностетката на тоя ден: двама убити и шестима ранени. Почва изследването: разпитват всички затворници един по един, за да се установи кои са убийците и наранителите. Никой от затворниците не видял как са станали убийствата и не знае кои са убийците; всичките ранени твърдят едно и също — никой не видял кой го е ранил и не може да знае кой е наранителят.

И следствието не довежда до никакви данни и се приключва без какъвто и да било резултат.

На следния ден още, от затворник на затворник се предава датата на деня, когато ще стане отплатата идущата година...

Правосъдието в Турция е бързо; аз влязох в Куршумли-Хан в първите дни на м. март; през втората половина на същия месец моето дело биде разгледано в първата инстанция, където получих присъдата; тая присъда биде обжалвана и делото биде насрочено за ново разглеждане на 29 април — точно три месеца и една неделя след като поп Бойко ме тури под попечителството на манастирския пазач Агуш-ага. Колко държави биха могли да се похвалят с такова бързо правосъдие?

Довеждат ме в съда със същата церемония и със същите салтанати, както при първото разглеждане на делото. Докле чакаме идването на съдиите и откриването на заседанието, при мене се приближава един стар турчин, с бяла чалма на главата, чиято големина прави лицето му да изглежда малко; облечен е с черно джубе, с бяла като сняг, късо подстригана брада; ходи с дребни бързи крачки, та прави впечатление, че не върви, а се плъзга по пода. Лицето му без бръчки и живите му сини очи представляват странен контраст с дълбоката му старост. Той е Иляз-Ефенди, единият от двамата съдебни заседатели. Той ме пита по турски:

— Как се казваш?

Аз му казвам собственото и фамилното си име.

— Ти да не си от Мирковци?

— Да. От Мирковци.

— Познавах едно време от вашия джинс един човек — Стойко. Ти да не си Стойково момче?

— Не. Баща ми, той е син на Стойка. Стойко ми е дядо — отдавна се е поминал.

— Така. Познавах дядо ти. Сприхав беше, но не беше лош човек.

Той влиза в заседателната зала. Въвеждат там и мене. През цялото време на съдебното дирене Иляз-Ефенди ме гледа с един приятелски и доброжелателен поглед. Разпитват свидетелите: пазача Агуш-ага и учителите Атанас Кралев, Ангел Голомехов и Ефтимов. Разпитват и мене; пак е на сцената онова фатално писмо; аз пак отричам да съм негов автор. Прокурорът държи обвинителната си реч, но аз вече не се възхищавам от съзвучията на турския литературен език. Моят защитник д'офис^[78] пак излива в двете стереотипни думи „Бакъш истиорус!“ своето красноречие. Съдът се оттегля на съвещание, което трае дълго — повече от час и половина и отново влиза

в залата. Председателят прочита присъдата; аз пак нищо не разбирам от онова, което се чете; след прочитането мудеимумът слиза от мястото си, минава през низката ограда, идва при мене, ръкува се и пръв ми честити оправдателната присъда. Аз не вярвам на ушите си. Честити ми и защитникът с ръкуване, и Хаджи-Чауш с темаане...

По-късно научих подробности по това съдебно съвещание. Иляз-Ефенди пръв изказал съмнение в това — че полицейският доклад, с който писмото е било препратено на мустентика, съдържа действителната истина. Ако това писмо е било действително намерено между двете дъна на куфара, къде е тоя куфар да го видим, да видим и двете му дъна? Който е носил куфара, защо не го е предал изцяло, както му е бил даден; защо е предал само това писмо, а задържал за себе си куфара и всички вещи, които е съдържа? Може ли полицията и съдът да имат такава сляпа вяра в такъв човек? Та той именно може да е написал това писмо и, като вкара момчето в затвора, да покрие извършеното от него злоупотребление! После, ако обвиняемият не е посочил уважителна причина за отиването си в Карпино, нищо не доказва, че той е извършил някакво престъпление. Не е доказано, че той е искал да премине границата без паспорт; а и да се докаже — малко ли са ония, които минават границата без паспорт? За такова дребно престъпление бива ли да се осъждат хората на иддам?

В тоя дух се изказал Иляз-Ефенди в съвещанието и разколебал както другия съдебен заседател, така и съдиите. В резултат на неговите доводи, още повече на уважението, с което се ползувал тоя старец между населението на града, се е получила току-що прочетената оправдателна присъда.

Извеждат ме от залата. Вън чакаме Хаджи-Чауш да получи предписание от съда до началника на затвора, че съм освободен. На тръгване не ми турят белезици на ръцете. Тръгваме за Куршумли-Хан. Хаджи-Чауш върви напред и държи в ръка полученото предписание. Заптийте, между които вървя, не държат мартинките си на изготовка, а ги носят на ремък, след като са извадили от тях патроните. Майка ми и баща ми, дошли в съда по делото, вървят след нас. Дохождаме в Куршумли-Хан. Хаджи-Чауш влиза при началника на затвора, а аз се качвам в мустентик-кауши да си прибера вещите. След като ги прибирам, взимам си сбогом от досегашните другари по кауш и им пожелавам скорошно излизане на свобода. Набързо се сбогувам с ония от пуснатите затворници, които случайно срещам; пъгом надниквам в заключените кауши, за да се сбогувам с познати затворници от смяната, която е в каушите и слизам долу към входа. Куртиш-бег ми отваря врата на вътрешната решетка, за да изляза.

— Сбогом, Куртиш-бег! Ти здраво ме обръсна, когато за пръв път влязох в Куршумли-Хан, ама нейсе — нека ти е просто!

— Е, какво да правя? Аз храня жена и деца, а айлъкът се плаща нередовно и за нищо не стига. Такъв е занаятът...

Преди да изляза на улицата, когато съм във входа, между двете решетки, аз хвърлям поглед назад към двора и мислено се сбогувам с Куршумли-Хан, зад чиито дебели стени гасне толкова човешки живот, толкова надежди, толкова енергия. Хаджи-Чауш отваря вратата на вънкашната решетка и аз излизам на улицата. На излизане се сбогувам с него. Тръгвам по улицата между майка си и баща си, които при входа чакат моето излизане от затвора. Тръгвам по улиците, но се чувствавам някак неловко без заптийска охрана след мене; неловко ми е, че мога свободно да ида където ща, без да има някой, който да определя и направлява моя маршрут. Като се озъртам назад към несъществуващото зад мене заптие, виждам Хаджи-Чауш да се навежда, да взима камък, да го търкаля след мен и весело да се провиква:

— Иш-Аллах! Белки хич гери гелмесин!^[79]

Весел човек е Хаджи-Чауш! Той еднакво весело изпраща всички, които излизат от затвора — и умрелите, и живите...

* * *

Watier ме побутна по рамото:

— Dis donc! Assez badaude, tout le monde est parti déjà pour la gare. Allons-y. On s'en va à Besançon?^[80]

Аз се сепнах; Виденията от Куршумли-Хан изчезнаха. Ние се опътихме набързо към гарата, за да отпътуваме за Безансон, римския Visantio, запазил — в развалини — арената от римско време,

прочутия часовник при катедралата, който дава морските приливи и отливи през всяко време на деня в разните точки на земното кълбо, родната къща на Виктор Юго при един от ъглите на площада на арената и централната част от който град и сега има изгледа на средновековен град с островърхите си покриви и с тесните си и криви улици, родното място на теоретика на анархистическото учение, Прудон.

* * *

Ние се отбихме в Павлевата механа под Пазарище. Ако и да ми се искаше да остана в Скопие и да се срещна с другарите си от кръжока, трябваше да дам на родителите си удовлетворение за преживените от тях тревоги и затова, след една почивка от около един час, през което време свикнах с мисълта, че наистина съм освободен от затвора, ние заминахме пеш за село.

С голямо нетърпение изчаках до вторник — пазарния ден в Скопие — когато ще ида в града и ще се видя с другарите си; приближаваше краят на учебната година; добре ще бъде, преди да се разотидат, членовете на кръжока да се съберат няколко пъти. Следния вторник — 4 май — отидох в Скопие и се настаних в старата си квартира, дето отново започна да се събира кръжокът. Това не убягна от вниманието на митрополията: Георги Ацев отново започна да ме посещава; неговите визити зачестиха.

Възобновил сбирките на кръжока, аз исках да установя връзка с Мерджанов; къде е той? Още ли е в Солун? Аз не знаех неговия адрес в тоя град и се чудех как да влезна във връзка с него. От друга страна, понеже велешаните-членове на кръжока бяха най-възприемчиви по отношение принципите на анархистическото учение, искаше ми се да ида във Велес, да проуча условията в тоя град, та — ако ми бъде възможно — да образувам там един анархистически кръжок; и — ако случаят ми помогне — да узная нещо за Мерджанов от братя на Йордан Шурков, мой и на Мерджанова близко познат член на Пловдивския клон от Женевската анархистическа група. Като видим предлог за оправдаване на това мое отиване във Велес пред полицията и пред празното хорско любопитство бе това — че възнамерявам да отворя фотографическо ателие във Велес, където съм дошъл да проуча ще имам ли или няма да имам сметка в това. Ако не ме лъже паметта, на 8 май 1899 г. заминах с трена за Велес, за да видя и се запозная с Диме Шурков, помалкия брат на Йордан Шурков, и да сондирам почвата за образуване на анархистически кръжок там.

След няколкомесечния затвор, пътуването с трена ми направи особено дълбоко впечатление; това е произведение на човешката мисъл, непобедима, в своето стремление да върви напред и все напред, която чуши оковите и събаря затворническите дебели зидове, за да установи общочовешкото братство и солидарност; това е цивилизацията, която в своето несъкруσιμο могъщество ломил всички прегради, които разделят народите, племената, половете и личностите; това е общочовешката солидарност, която свързва човечеството в едно неделимо цяло... Към икндия пристигнах във Велес, минах през моста на Вардар и отидох в чаршията да намеря — чрез разпитване — дюкяна на Диме Шурков; на едно място в чаршията видях натрупани много хора, които с весело любопитство наблюдаваха нещо. Доближих се. През улицата, между два срещуположни дюкяна, на височина малко повече от човешки ръст, беше опънат канап, а по канапа беше пусната да върви една едра муха, чиито криле предварително са били откъснати. Цялата тая събрана купчина хора весело наблюдаваше мухата, която вървеше по канапа, спираше се, обръщаше се назад, пак тръгваше напред...

— Що е овос? — попитах стоящия пред мене занаятчия.

— От много алъш-вериш, играме на орган-пехливан! — ми отговори запитаният.

Запитах го къде е дюкянът на Диме Шурков; посочи ми едного от събраните хора около „орган-пехливан“ — той бил Диме Шурков. Запознахме се. Отидохме до дюкяна му. Диме спусна кепенците и затвори дюкяна; забелязах му, че е още много рано да затваря — може да го потърсят мющерии.

— Мющерии? Хайде де! От що има много мющерии — види — цяла чаршия чинит сеир на муата, на „орган-пехливанот“... По-арно е да се прошетаме до Ада-Кавеси!

От Диме Шурков не можах нищо да науча; у дома му отдавна не са получавали писмо от Йордана. Аз не исках да отворя въпрос за Солун и за Мерджанов на Диме, който не беше посветен в

нашите работи. Като съдех по него, изглеждаше, че във Велес ще може да се образува анархистически кръжок. Установихме — след няколко дни да дойда пак във Велес, а през това време Диме Шурков ще подготви свои познати младежи, с които ще се формира бъдещият анархистически кръжок във Велес.

От Ада-Кавеси, любимото място за разходка на велешани, отидохме в хана, където сякаш да нощувам; в гостилницата на хана аз си поръчах вечеря; с ханджията и с други двама души, които влязоха след нас да се почерпят, заведох разговор за моето бъдещо фотографическо ателие и за вероятността да имам добра работа. След като почнах да вечерям, Диме си отиде в къщи. Аз си платих вечерята, турих портмонето в джеба на палтото си и след свършване на разговора с ханджията и двамата му клиенти си отидох в стаята. На следния ден — неделя — кога да си обличам палтото, извадих оттам портмонето, за да го поставя в панталоните и тогава забелязах, че е празно: някой го е измъкнал от джеба на палтото, обрал ме е и пак го пуснал в джеба. В портмонето си имах два златни наполеона, половина турска лира и други сребърни пари. За щастие, в джеба на жилетката си имах няколко черека, с които се разплатих. Казах на ханджията, че съм обран — вероятно от онези двама негови клиенти, с които бях в компания; ханджията не даваше и дума да се продума — те били почтени хора, които добре познавал и в които не може да има каквото и да е съмнение; според него, обрала са ме на друго някое място, въпреки че снощи разплатих с пари от същото това портмоне. Както и да е, било защото бях по принцип против намесата на полицията, било защото няха сметка да обръщам вниманието на полицията върху себе си, аз приех факта на обирването, без да му сея на дъното ряпа и си излязох от хана. Намерих Димето: запитах го кои бяха снощните клиенти в хана; от него научих, че те принадлежали на Организацията и че ще да са ме обрала с цел да увеличат съдържанието на Велешката организационна каса — ако внесат обраната сума в тая каса, разбира се.

Има всички данни да се смята, че Вътрешната Македонска Организация беше възприела тая система — чрез дребни и долнопробни кражби да увеличава съдържанието на местните организационни каси и чрез тяхното извършване да „калява“ членовете на организацията. В книгата си „В Македония под робство“, на стр. 40 и 41, Павел П. Шатев посочва тоже един случай, при който са били откраднати часовниците на десетина ученици в пансиона при Солунската българска гимназия; тая кражба е била извършена по заповед на началника на ученическия кръжок, подведомствен на Вътрешната Организация. В повечето случаи сумите от тия кражби не са били внасяни в организационните каси; по тоя начин Вътрешната Македонска Организация се преобърнала в институт, който инспирира, закриля и покровителствува кражбите и злоупотребленията. По-нататък в настоящите си спомени аз ще имам случай да посоча плачевните резултати от тоя вид „революционна“ дейност.

Както и да е, аз взех в заем от Диме Шурков половина турска лира за железопътен билет и за разноски до Скопие, с намерение да му върна заема след десетина дни, когато се върна във Велес за образуване на анархистически кръжок.

Колелото на моя живот, обаче, се завъртя не така, както предполагам. Аз не можах да се върна във Велес след няколко дни; не можах да се върна и след година, две, три — и след близо 50 години. И досега аз още не съм издължил на Диме Шурков заема от половина златна турска лира...

Едва мина една година и половина след нашата раздяла на 9 май 1899 година, Диме Шурков е бил убит с кама от един турчин, както си седял в дюкяна. За неговото убийство в-к „Реформи“, бр. 38 от 2 ноември 1900 г. в отдела „Хроника“, като отбелязва, че за предана служба султан Абдул-Хамид Хан II е наградил с високи ордени каймакамите на Мустафа-Паша и на Велес, описва заслугите на тия наградени административни чиновници и пише:

...Велешкият каймакам се опита най-напред да съкруши българите във Велес чрез сръбската пропаганда... Загнезденият там сръбски доктор... беше станал един вид деребей във Велес. Той явно се покровителствува от властта. Най-сетне тоя сръбски агитатор отчаян от патриотизма и упорството на велешани, прибегна до убийства на ония младежи, които не го оставяха да изпълни успешно своята велико-сръбска мисия. Младежът Диме Шурков биде убит всред чаршията от хора, подкупени от сръбския доктор и препоръчани от самото велешко правителство. Целият град се вдигна поради това убийство, затвориха се дюкяните и се искаше настоятелно наказанието на

убиеца и на неговите подстрекатели... Войска се стече от Солун и Скопие и изпреби мало и голямо за това, защото поданиците на султана искали наказанието на убийците...

* * *

В Скопие всякога става голям пазар, но във вторник на 11 май — деня на св. Кирил и Методий — пазарът беше много голям и оживен; за това способствуваше и ясният, хубав ден. Аз излязох на пазара да търся баща си; както се лутах по пазара, срещнах Дервиш-Ефенди, който, щом ме видя, ме повика с пръст, след това се обърна към заптието, което беше там на пост и му каза:

— Закарай тогова в полицията! Там да ме чака!

Без да ми даде възможност да узная от Дервиш-Ефенди защо ме арестува, заптието ме подкара, закара ме в полицейското управление и ме предаде на дежурното заптие. Едва мина половин час, Дервиш-Ефенди дойде, повика ме в кабинета си и ме запита:

— Ти какво търсиш в града?

— Аз живея тука.

— Защо не живееш у дома си в село?

— Какво да правя в село?

— А тука какво правиш? Владиката ми се оплаква, че разбъркваш тука някакви лайна. — Той изпляска с ръце и зад завесата се показа дежурното заптие.

— Предай там: две заптиета веднага да закарат тогова в селото му!

— Ефендим! — обърнах се аз към Дервиш-Ефенди — какво престъпление съм направил, та да ме карат заптии в село? Убих ли, ограбих ли, измамих ли някого, та да ме карат като престъпник в село? Ако е въпроса да си ида в село, аз мога да си ида и без да ме карат заптии.

— Даваш ли честна дума, че ще си вървиш днес в село?

— Давам честна дума.

— Добре. Ще ти повярвам и ще те оставя свободен да си идеш самичък в село.

Аз бях освободен; заминах за село, но там една седмица стоях като на тръни; какво става с кръжока? Ето, ваканцията ще почне, а аз не ще мога да се видя с другарите си. Следния вторник — 18 май — аз отидох в Скопие; пазах се да не ме види Дервиш-Ефенди, но той — като за проклетия — изпъкна напреде ми.

— А, даскале, ти тука ли си още?

— За пазара, сега дойдох от село.

— А-ха! Добре! — и той се обърна към пристава, който вървеше след него. — Закарай го в полицията!

Придружен от пристава аз се намерих пак в полицейското управление, пред завесата на кабинета на Дервиш-Ефенди. След малко дойде Дервиш-Ефенди и даде някакво нареждане на пристава. Не мина и половин час, приставът се върна с някаква бумага в ръце и влезе в кабинета на Дервиш-Ефенди. Повикаха и мене.

— Да се махаш оттука — чу ли? Стига си ми създавал главоболия! — каза Дервиш-Ефенди. — Ето ти паспорта. Полицейският ще те придружи до Зибевче, а оттам — върви където искаш! — и той ми подаде бумагата, която бе донесъл приставът.

Аз нямах време да се учудвам на бързината, с която бяха извадили тоя паспорт и с която бяха го нашарили с разни заверки и печати. При обикновени условия, за да си изкара човек паспорт, трябваше да тича по разни укюматски капии не по-малко от една седмица.

— Къде да ида? — попитах аз.

— Джендемее истерса гит, шу, бурда калма!^[81] — отговори Дервиш-Ефенди.

— Но къде да ида без пари?

— До Зибевче ще пътуваш укюмат марифет-лен.^[82]

— Ами оттам нататък?

— Това не ме интересува. Хайде, закарай го! — обърна се той към пристава.

Приставът ме подкара към гарата; имаше достатъчно време до тръгването на влака за Куманово-Зибевче-Ниш, но приставът не ме остави да потърся баща си; когато минавахме по улицата за към моста, аз едва успях да кажа на един селянин, който знаех, че е от моето село, но чието име не

знаех, че ме изгонват от Турция през Зибевче, та ако може да извести на баща ми. Закараха ме на гарата; приставът взе паспорта ми и го даде на пристава при гарата, за да регистрира моето заминаване и след това ме вмъкна във вагона. Аз отворих прозореца, за да се нагледам на родния си край и да запечатам в паметта си последния изглед от Скопие, от Каршиака и от Скопската Църна-Гора — моята родина, където е било писано да прекарам толкова малка част от живота си. След двадесетина минути удари вторият звънец; на перона се показва баща ми, който изглежда беше много бързал, за да дойде на гарата; забеляза ме и бързо дойде при мене във вагона:

— Що е? Що стана?

— Не знам. Дервиш-Ефенди ме виде, ме уапси и съга ме чини в сургюн. Ме бъркав от турско. Полицаят има заповед да ме дотера до Зибевче.

— Али имаш паре?

— Немам.

Баща ми извади кесията и ми изгърси в ръцете цялото ѝ съдържание: две златни лири, една бяла меджидия, три черека и други дребни пари. Наближаваше времето за тръгване. Аз се сбогувах с баща си и му целунах ръка; той ме целуна по челото и по страните и ми измокри лицето, защото мълчаливо плачеше. Третият звънец удари; баща ми слезе от вагона; тренът тръгна и докле се закрие зад завоя — аз гледах тая висока фигура, с бялата чалма, бялото вълнено джубе и бялата риза, да стърчи закована на перона, обърната към влака, който бързо се измъкваше на североизток. Това беше последната ни среща; аз вече не видях баща си.

На гара Зибевче приставът слезе от трена. Сръбският граничен чиновник събра паспортите, за да ни ги върне обратно при пристигането ни на сръбската погранична станция Ристовац; оттам аз си взех билет до Ниш, където трябваше да пренощувам в традиционния хотел „Македония“. На следния ден, рано сутринта, отидох на гарата, взех билет до София, седнах във вагона и отпътувах за България.

Същия ден — 19 май 1899 г. — пристигнах в София и от гарата направо отидох в локала при хотел „Батенберг“, където смятах да намеря Гоце Делчев или пък да науча адреса му, ако не живее в хотела. Аз бързах да науча какво е станало с Мерджанов, с когото не бях влязъл във връзка още след заминаването ни от Пловдив; и за Кошанов, от когото последната вест беше писмото от м. септември миналата година, което ми беше пратил от Солун в Женева.

В локала на хотел „Батенберг“ намерих Сл. Мерджанов в компания с няколко души: Петър Соколов, Върбан Килифарски, Антон Бозуков и други. В момента Гоце Делчев не беше в локала. Мерджанов ме запозна с компанията; някои от тях, като А. Бозуков, ми бяха познати по име от нахлуването през 1895 година. След първите поздравления и разпитвания, Мерджанов и Соколов станаха и ме подбраха да обядваме в „Албанската гостилница“ една малка гостилничка, която се намираще на ъгъла на улиците „Мария Луиза“ и „Екзарх Йосиф“. Там набързо разказах на Мерджанов своята одисея от раздялата ни в Пловдив до сегашната ни среща в София; също набързо, без подробности, Мерджанов ми разказа следното:

Пристигнал в Солун, Мерджанов скоро се запознал с няколко кукушани и велешани. Той устрои един ученически анархистически кръжок, в който са влизали ученици от горните класове на Солунската българска гимназия, предимно велешани: Йордан п. Йорданов, наричан съкратено „Орце“, Коста Кирков, братята Тоде и Георги Богданови, Ильо Тръчков — всички от гр. Велес и др. В тоя кръжок са влизали освен учениците и други лица-занаятчии, като Владимир Пингов, когото наричаха съкратено с малкото му име „Ладо“, който е бил обушарски работник, тоже велешанин.

В Солун Сл. Мерджанов не заварил Д. Кошанов; този последният, след като чакал месец и половина нашето пристигане в Солун и като видял, че ние не идваме, предал на Централния комитет на Македонската Вътрешна Организация, ако не ме лъже паметта, на Пере Тошев, 90-те златни наполеона от сумата, която бе получил при делбата в Женева и която сума той беше казал, че ще държи на разположението ни — и заминал за родния си град Горна Джумая. По тоя начин, общият паричен капитал на Женевската анархистическа група от 315 златни наполеона, след като Ст. Михов замина за Брюксел и с писмото си отказа да дойде с нас в Македония и след като Кошанов не дочакал Мерджанова в Солун, биде намален с 195 златни наполеона. Оставала

на разположение само частта на Мерджанов, намалена с направените от него досега разходи — една сума от около 75 златни наполеона или общо около 1500 златни лева.

Ученическият анархистически кръжок в Солун, насочен против властта на човека върху неговите подобни, еднакво е отричал както турската политическа и българската духовна власти, така и властта на подмолната Вътрешна Македонска Организация, по-диктаторска, по-безскрупулна и по-безогледна от гореказаните две официални власти. По тоя начин, Солунският ученически анархистически кръжок се намерил лице срещу лице с врагове от всички страни, по всички фронтове. Предстояло е да се води борба за разпространение на анархистическите идеи чрез устна и писмена пропаганда и чрез дела. Разполагаемата сума — 1500 лева златни, която ежедневно ставала все по-малка — е била съвсем нищожна за реализиране на поставената цел. Ето защо, след едно дълго и всестранно обсъждане, кръжокът възприел да прибегне към следния безбеден начин за набавяне на материални средства, предложен от Сл. Мерджанов:

Измежду членовете на кръжока, Коста Кирков и Тоде Богданов били синове на заможни родители. Кръжокът ще наеме една квартира, в която Коста Кирков и Тоде Богданов ще идат да живеят, без да излизат из града. На техните родители ще се пише, че децата им са задигнати от банда разбойници, които ще ги освободят срещу откуп: 400 златни турски лири за Коста Кирков и 200 лири за Тоде Богданов. Решено — свършено. „Задигнатите“ се самоарестували в наетата квартира, а бащите им получили писмата и почнали да се опъват — не им се искало да се простят с исканите пари, които за онова време бяха много големи суми.

Солун отдавна се слави с това, че той е единственият град в света, дето има една цяла класа професионални апашии-евреи, много смели и много хитри в своите дохождания за чужди кесии; но тази класа упражнява своята индустрия на дребно; солунските евреи — янкеседжийи обикновено нападат вечер, по мръкнало и когато мушкат с камии своите жертви, сами надават вик за помощ и плачешком се обръщат към обраните и промушени жертви:

— Не вурусун! Не вурусун!^[83]

Като им е било известно, че евреите са индустриалци на дребно и че Вътрешната Организация не се отвращава от тоя род манипулации, каквото е отвличането, стига да се касае до намиране на парични средства, за двамата бащи не било трудно да схванат, че „разбойниците“ не трябва да се търсят между солунските апашии евреи, а около централното управително тяло на Вътрешната Македонска Организация. Централното тяло на тая организация обаче било в пълно неведение по тая афера. Ръководните лица на това тяло подозирали Мерджанова, този Женевски студент, който, вместо да следва науките си в Женева, дошъл в Солун през зимния сезон; и който, освен с други ученици, дружал и с „отвлечените“ Коста Кирков и Тоде Богданов.

Но, за да не губят своя авторитет на всезнаещи и всемогъщи распоредители на подмолните проявления в Македония, лицата, съставляващи ръководното тяло на Организацията, си дали пред бащите важен вид и обещали да освободят „отвлечените“ момчета, ако исканият откуп се брой на тях.

Междувременно, по един необясним начин, Мерджанов ненадейно влязъл в очите на солунската турска полиция, която го арестувала и подложила на разпит, за да обясни — като е студент в Женева, какво търси през учебното време в Солун, а не следва науките си в Женева? Бил заподозрян във военен шпионаж, задържан бил в затвора около една седмица и след това — като български поданик — бил екстрадиран от Турция.

След екстрадирането на Мерджанова, в Солун останал да продължи работата по „отвлечените“ момчета Орце. Но да влезне в преговори с бащите — той, велешанин, връстник и другар на синовете им — би значило да се компрометира цялата работа, защото те веднага биха схванали, че всичко това е блъф. По тая причина Орце се явил при централното тяло на Организацията и възложил на него да реализира исканите суми от бащите.

По такъв начин, тоя хубав случай за набавяне парични средства на едро паднал на Вътрешната Организация от небето. За да не рискуват нищо в случай, че бащите за издирването на синовете им се отнесат до полицията от една страна; и от друга страна — за да се отърват от претенциите на анархистическия кръжок върху сумите при реализирането им, хората от ръководното тяло на Организацията препратили „отвлечените момчета“ по канал в България, в с. Рила; а на бащите

съобщили, че за освобождението на синовете им да се отнесат до задграничното представителство на Организацията, което се намира в София.

Един от бащите — Иван Кирков — заминал за София, срещнал се с Гоце Делчев и в края на краищата броил исканата обща сума от 600 златни турски лири на Гьорче Петров. „Отвлечените“ момчета били „освободени“ и наскоро след това си заминали за Велес. Сумата, която била останала на Мерджанов от делбата в Женева, почти изцяло е била похарчена за посрещане разходите по „отвлечането“.

— Значи, ти и кръжокът сте били тъпана, а Вътрешната Организация чрез Делчев и Гьорче Петров е обрала парсата — заключи Соколов.

— Или с други думи — допълни Мерджанов — от силния всякога има по-силен, от хитрия — похитър, от мъдрия — по-мъдър и от вагабонтината — по-вагабонтин. Жалко, че похарчих всичките си пари. Ще трябва да почнем пак от а, б...

— А ти не направи ли въпрос с Делчева и Гьорче Петров поне за половината от получената сума? — запитах Мерджанова. Щом като инициативата, направените разходи, част от изпълнението и самите откупувани лица са наши, следва ни се най-малко половината от сумата.

— Следва ни се, ама я ги питай тях? Те казват, че действували като пълномощници на Организацията и без решението на централното ръководство не могат да влизат в никакви съглашения с нас относно отстъпването на каквато и да е част от добитата сума. А централното ръководство на Организацията може да отстъпи парични средства на всекиго друго, освен на нас, анархистите — отговори Мерджанов. Па и прави са хората: те трябва да са луди, ако улеснят ония, които отричат тяхната власт.

— Е, ами сега, като сме без средства — какво ще правим?

— Ще почнем пак отначало. Досега действахме съобразно условията, които бяха налице: с телеграфни записи, когато Михов беше телеграфист в София; с „отвлечането“ в Солун, когато имаше кои да се самоотвлекаят. Сега ще трябва да се нагодим към новите, съществуващите условия, които ние сме длъжни предварително да проучим и подготвим.

През цялото време, докле обядвахме и с Мерджанова си разправяхме одисеите, Соколов мълчеше или рядко се обаждаше с къси, отривисти забележки. Беше с ръст малко по-голям от среден, с пропорционално развито тяло и със силни мускули; имаше изгоряло от слънцето матово лице, с черна коса, гъста, черна, подстригана брада, черни, надвиснали вежди и черни очи, бялото на които — поради контраста с очите и веждите — изглеждаше много голямо. Облечен беше в шаячени панталони бозав цвят, синя платнена рубашка с права яка, закопчаваща се отпред с телени копчета; върху блузата си носеше палто от сив док; големите му крака бяха обути в груби обувца, със скъсани подметки. Той и в гостилницата не си беше свалил калпака — кожен калпак, бозав цвят. Ако не дружеше с Мерджанова, аз бих го взел за правителствен шайкаджия — тогава на власт беше Радославов, който осуетяваше митингите на опозицията, като определяше в същия ден, час и място правителствени митинги, посещавани от шайкаджии и от полицейски стражари, преоблечени в граждански дрехи, селска носия, та да изглеждат тия правителствени митинги като спонтанно народно искане да се води правителствената вътрешна политика.

След като свършихме обедата и своите одисеи, Мерджанов предложи:

— Искаш ли да те запозная с двама души: един салонен анархист и с един великолепен *je m'en foutiste*?^[84]

— Защо не? Слава Богу — не е времето, което ми липсва. Също и желанието. Кой са тия господа?

— Единият се казва Симон Трайчев, а другият — Димитър Ляпов. И двамата живеят в хотел „Кобург“ — тъкмо по това време те са в хотела.

Отидохме в хотела; лицата, при които отивахме, бяха там в стаята на Д. Ляпов. Запознахме се. Симон Трайчев — преименувал се след няколко години Симеон Радев — от с. Янковец (Ресенско, Македония), син на Янковския селски чорбаджия Трайче, в 1898 година свършил цариградския турски лицей Галата-Сарай; същата година есента заминал да следва право в Женева, където пристигнал веднага след нашето заминаване от тоя град, наел си квартира и вземал пансион на ул. Chemin des Minoteries №9, при нашата бивша хазайка Mme Henriette Chevallaz. От нея и от децата той слушал да се говори за всички нас: за М. Герджиков, Общински, Мерджанов и др.

и любопитствувал да ни види и се опознае по-близко с нас. От времето, което описвам, до днес минаха близо 50 години; дебел слой житейски прах е затрупал в моята памет спомена за разговора, който имахме със Симона при първото ни запознаване — толкова повече, че това запознаване не беше свързано или последвано от някое особено събитие. При все това, спомням си, че както Симон, така и Ляпов, при всеки удобен случай, подмятаха по един не особено ласкав начин името на Гьорче Петров, към което прикачаха разни епитети, като: „велзевул“, „интригант“ и др.

От начина, по който Симон съдеше за нещата, обстоятелствата и хората, аз добих впечатлението, че той по убеждение е анархист — един анархист със среден ръст, тънко, деликатно телосложение, бледно лице, русо-кестенява, заострено-подстригана брада, изискано облечен, със златно пенсне, окачено на тънка златна верижка за ревера на палтото му. При разговора обичаше да цитира и да се обляга на разни автори, от което заключих, че е много начетен и дълбокомислещ човек; но заключих също, че сам той цитира и се обляга на разни автори с единствената цел — да мине за много начетен и дълбокомислещ. Имаше нещо в Симона, което ме отгласкваше от него, въпреки че исках да надделея това отгласкване. Отде се породи това чувство в мене? Може би от превзетия начин, по който Симон се стараше да избира проста форма на изразите, за да води разговор с нас, простосмъртните хора — той, сина на чорбаджи Трайча, който в продължение на няколко години беше живял в Галата-Сарай с елита на турската нация? Може би поради погледа му, с който ни гледаше някак извисоко? Може би поради неговото едва скривано стремление да ни се наложи чрез изисканата си външност и парадната си начетеност? След тая моя първа среща със Симона Трайчев, за мене остана неясно следното: като беше ходил в Женева да следва по право, защо веднага се беше върнал в София? От облеклото, от начина, по който живееше, от средствата с които разполагаше — от всичко личеше, че е напуснал Женева не поради липса на средства. Аз се питах — поради какво? — и не можах да си отговоря. По онова време Симон беше почнал да се упражнява в журналистика — стъпалото за неговата бъдеща писателска и дипломатическа кариера.

Съвсем друго впечатление правеше Д. Ляпов, родом от Костурско (Македония), при полите на Вич. Беше човек със среден ръст, кафяви коса и мустаци и заоблено лице. По-рано е бил в Цариград, чиновник в Екзархията, а сега беше редактор на в-к „Реформи“, орган на Софийския Върховен Македонски Комитет. Беше всякога изискано облечен, всякога галантен спрямо жените, особено спрямо младите, още повече спрямо демимонденките, а най-вече спрямо нощните пеперудки, които всяка вечер редовно посещаваха в шантаните. Беше весел човек, пълен с хумор и остроумия, еднакво прост и непринуден в обноските си и еднакво фамилиарен както с хората от хайлайфа на София, така и с онези от по-долните, та че и от най-долните слоеве на софийското общество — нещо като Юпитера: с единия си крак над облаците, а с другия в тинята на блатата.

Въпреки несходството на характерите, тия двама души бяха навсякъде заедно: в хотела, на улицата, в ресторанта, в увеселителните заведения — навсякъде; където потърсиш единия, там ще намериш и другия. Нещо като Сиамските братя Родека и Додека.

На следния ден сутринта намерихме Гоце Делчев в кафене „Македония“, на ъгъла на ул. „Мария Луиза“ и площада пред банята. След първите поздравления и разпитвания, аз запитах Делчева:

— Къде ми е куфарът? Хванаха ме — яка-пача^[85] — на улицата, оттам в полицията, оттам право на трена и зад граница. Нямам никакъв багаж. Трябва да се преоблека — къде ми е куфарът?

— Какъв куфар?

— Моя куфар, който ти изпратих през януари от Скопие по един мой другар от детинство — Шагманов.

— Разбрах. Тоя Шагманов, учител в Скопие, ми предаде поздрав от тебе, но никакъв куфар не ми е предавал.

— Той не е никакъв учител. Но то не е важно. Да ти е предавал някакво писмо и тютюн?

— Никакво писмо, никакъв тютюн.

— Чудна работа! Бях ти писал — като не познаваш достатъчно хората, не трябваше да им се доверяваш и да ни отправяш до тях.

— Повтарям: не съм получил ни куфар, ни писмо, ни тютюн! А ти — възрази Делчев, — като не си познавал достатъчно добре човека, не трябваше да му се доверяваш, та да не излагаш себе си и другите! Ти знаеш ли? Тоя Шагманов се залепи като лепка около нас в кафене „Батемберг“,

прият между нас като твой близко познат. Напоследък е бил забелязан да отива често в турското консулато, при това, вечерно време. Не е чист косъмът на тоя твой Шагманов! Сигурно е турски шпионин. Ще трябва да се очисти.

— Според мене, не трябва да се вършат прибързани работи — отговорих аз. — Ще трябва да се установи със сигурност, че действително той е шпионин. Нека преди всичко да се срещна с него и тогава да се реши какво да се прави.

И така — въпросът с Шагманова остана засега висящ. Тоя ден — 20 май 1899 година — първата ми работа беше да си намеря квартира, защото кесията ми не беше толкова дълбока, за да си позволя лукса да живея в хотел, та ако ще би тоя хотел да е „Батемберг“, където се плащаше за легло един лев и петдесет стотинки. Един лев и петдесет стотинки по онова време бяха пари, с които можеше човек да си плати храната за три дни. По същата причина Мерджанов живееше в квартирата на своя близък приятел от Русе, Александър Кличиян, тогава студент във физико-математическия факултет в София — същия онзи Ал. Кличиян, който по-късно беше директор на осигурителното дружество „Балкан“. Миналата вечер, след пристигането ми от Ниш и след запознаването ми със Симон Трайчев и Д. Ляпов, Мерджанов ме заведе да ношувам в квартирата на Кличиян; но това не можеше да продължава все така и аз трябваше да се погрижа да си намеря място за ношуване. Можех, разбира се, да ношувам в хотел „Батемберг“ при Делчева, но тогава трябваше той да плаща за мене, а аз точно това исках да избягна, както го беше избягнал и Мерджанов, също и Соколов, който ношуваше при свои роднини. Аз тръгнах да търся Тодор Иванов от бившата Казанлъшка анархистическа комуна.

Той — най-после — беше свършил Казанлъшкото педагогическо училище и беше се записал студент в Историко-филологическия факултет; баща му по тая причина беше се преселил с цялото си семейство в София, за да деля общарски калъпи и да го издържа; по-малкият му брат, Григор, беше постъпил келнер в бирария „Батенберг“, за да внася своя труд като помощ за издръжката на семейството; това последното живееше в Юч-Бунар, на улица „Софроний“, в къщата на книжаря П. Григорчев. Аз останах на квартира там; разбира се, на безплатна квартира.

След като си намерих квартира, тръгнах да търся Д. Шагманов, за да се срещна с него. Среща с него имах на 23 май надвечер на площада „Св. Краг“, когато ненадейно го спрях; той не се надяваше да ме види и се стресна, когато ме видя. Ние водехме разговора си ходешком, с направление към Вайсовата воденица. Първият ми въпрос беше:

— Ти предаде ли куфара ми на Делчев?

— Не. На границата, на гара Зибевче, дойдоха от турската митница и с едни остри железни шишове, накрая като въдица, мушиха куфара, откриха, че е с двойно дъно, отвориха го, намериха писмото и тютюна и ги взеха. — Шагманов се заплиташе, говореше неуверено.

— А самия куфар?

— Куфара не взеха. Дадох ми го.

— Ами тебе — не те ли арестуваха?

Шагманов се забърка още повече.

— Значи, не взеха куфара и не те арестуваха. Просто невероятно! Дай ми тогава куфара!

— Не е в мене.

— Къде е?

Той се поколеба за един момент и отговори:

— Продадох го.

— Ами дрехите в него?

— И тях продадох.

— Защо ги продаде?

— Гладувах, затова ги продадох.

— На тръгване от Скопие аз бях ти дал два наполеона. Два наполеона въвн от парите, които ти имаше за билет. Как така си гладувал?

— След като си свърших парите, гладувах и тогава ги продадох.

— Къде ги продаде?

— Тука, в София, на битпазар.

— А как така се случи, че същото онова писмо, скрито под двойното дъно на куфара, се намери в ръцете на мустентика в Скопие. Писмото, заедно с други някакви книжа?

Шагманов не отговори.

— Как така — да открият двойното дано, да конфискуват писмото и тютюна, а да не конфискуват куфара и да не те арестуват?! Отговори да видим как може да бъде това?

Шагманов продължаваше да мълчи.

— Значи, ти искаш да изкараш хората балами — или турските чиновници, които не са конфискували куфара и не са те арестували, или мене — разбира се, ако повярвам това, което разправяш.

И понеже Шагманов все така упорито продължаваше да мълчи аз му казах:

— Слушай! Чрез мене ти влезна между хората около Делчев. За онова, което вършиш спрямо тях, може да се счита, че съм отговорен и аз. Забелязали са те, че често, почти всеки ден, по мръкнало, ходиш в турското консулато. Какво търсиш там?

— Казах ти, че гладувам. Искам да се върна в Скопие — за това ходя в консулатото — да си каитя паспорта.

— Та за каитяване на паспорта — по цели месеци ли ще ходиш в консулатото всеки ден и то по мръкнало, когато чиновниците не работят?

Шагманов замълча.

— Отговори! Какво мълчиш? Или там ходиш всяка вечер на доклад? Какъв си ти? Да не си турски шпионин?

Колкото говори дървения пън, толкова проговори и Шагманов, аз продължих:

— Аз на собствената си глава изпитах защо ходиш в консулатото. И само на твоята алчност трябва да благодаря, че куфарът не можа да послужи за веществен доказателство, та ме освободиха. Но миналото — минало! Внимавай добре върху туй, което ти казвам! Ако още веднъж отидеш в турското консулато, ще те заколя — хубаво да знаеш! Чрез мене ти влезна между ония, които шпионираш, от моята ръка ще загинеш, ако продължаваш да упражняваш своя мръсен занаят!

— Но ти нямаш право да ми ограничаваш свободата! — възрази Шагманов.

— Щом като твоята свобода ще причинява ограничаване на свободата на цял народ и щом като и мене могат да държат отговорен за това — имам право да я огранича! И ще я огранича! Ти или ще престанеш да ходиш на доклад в консулатото, или — ножът! Ето, аз те предупреждавам честно; и честно ще те заколя като псе, ако ти стъпи още веднъж крака в консулатото!

С тия думи се разделихме. Намерихме се с Мерджанов, Соколов и Делчев. Разправих им подробно целия разговор. Всички одобриха начина, по който съм постъпил, и решиха — ако Шагманов бъде забелязан пак да ходи в консулатото, веднага да бъде убит. На следния ден — 24 май вечерта — поставените наблюдатели съобщиха, че видели Шагманова пак да влиза по мръкнало в консулатото. Решено. Шагманов трябва да бъде убит, при това убит в най-скоро време, за да послужи това за назидание на ония, които вършат турски шпионаж в македонските среди.

Още на 24 май вечерта ние се разпределихме на три поста. Първият пост — Гоне Бегин и Андон Кьосето — трябва да извършат убийството между квартирата на Шагманова и Ючбунар и Шарен мост. Вторият пост — Слави Мерджанов и Кръстю Българията — да го убият между Шарен мост и гарата, ако първият пост не сполучи да направи това. Третият пост — Петър Соколов и аз — да го убием в гарата или в трена, ако първият и вторият пост го пропуснат. От хазияте на Шагманова на 24 май се бяхме добрали до сведения, че той следния ден вечерта възнамерявал да си замине, с трена, но в какво направление — не знаехме. Ние се въоръжихме с по една кама и с по един револвер система Лебел, зареден с по шест патрона.

За да не избяга през деня, бяхме наредили двама наблюдатели да следят квартирата; около същата ще чака един файтон, с който — ако Шагманов стори намерение да избяга през деня — един от наблюдателите ще дойде с най-голяма бързина да ни извести в кафенето при хотел „Батемберг“, където ще бъдем събрани четиримата души от втория и третия пост; първият пост ще бъде близо до квартирата и ще бъде предизвестен от втория наблюдател.

Сутринта на 25 май Гоне Бегин и Андон Кьосето бяха на пост при квартирата на Шагманов, в едно кафене на ъгъла на ул. „Пиротска“, а двамата наблюдатели — в една кръчма точно срещу квартирата; там, до тротоара, беше файтонът. За да убият времето, докле чакат, Гоне Бегин и

Андон Къосето взели вид, че четат вестници, но понеже бяха неграмотни, разтворили вестниците наопаки.

Ние, четиримата от втория и третия пост, още сутринта се намерихме в кафенето при хотел „Батемберг“, дето — след като си пихме кафето и прочетохме вестниците — се заловихме да играем карти. По едно време дойде Делчев, дойдоха и други познати; някои наблюдаваха играта; някои от нас излизаха от играта и биваха замествани с някои от наблюдаващите. Всичко си вървеше по един най-обикновен начин, нищо не даваше да се разбере, че няколко души измежду тези безгрижни, приказливи и весели клиенти на кафенето, на всеки момент са готови да изпълнят една смъртна присъда.

Наближаваше хубаво да се мръкне, когато пристигна файтонът с един от наблюдателите. Ония от нас, които още играеха, хвърлиха картите, развалиха играта и станаха да си излизат. Шагманов е излязъл от квартирата си. Всеки на поста си! Ние двама със Соколова се качихме на файтона и бърже заминахме за гарата в туй време, когато Мерджанов и Кръстю България бързаха пешком да стигнат до Шарен мост.

Най-напред ние със Соколова проверихме дали Шагманов не е вече пристигнал на гарата и дали не е в голямата зала или в някоя от чакалните, а след това заставахме пред входа на гарата, за да проверяваме няма ли го между пристигащите пътници. Когато установихме, че там го няма, отидохме да проверим из вагоните. Имаше готови за тръгване два трена; единия за Цариброд, а другия за Варна. Ние най-щателно проверихме вагоните на двата трена веднъж и дважд. Нямахме го. В един от вагоните в трена за Варна намерихме скулптора Андрей Николов, който по онова време току-що беше започнал да се проявява; беше мой познат, но още по-близо познат на Соколова, който — преди да се познава с Мерджанова и мене — се навъртал в средата на начинаещите художници и скулптори. Андрей Николов пътуваше с една дама — г-жа Мърквичка, както ми обясни Соколов. Ние изчакахме тръгването и на двата влака, като наблюдавахме дали между последните пътници, които се качваха във вагоните, няма да видим Шагманова.

След заминаването на тия влакове — последните за тая вечер — ние се запътихме обратно за кафенето при хотел „Батемберг“. Когато стигнахме там, намерихме на една маса посред кафенето Делчева и Мерджанова да играят сانتасе. Седнахме и ние да наблюдаваме играта, като дадохме знак на играчите, че не намерихме търсения.

След малко дойде при нас келнерът и съобщи:

— Станало някакво убийство на „Пиротска“ до ковчезничеството.

Делчев спокойно обяви: — „Двадесет?“ — и хвърли попа...

Нито един мускул не мръдна по лицето му.

— А, така ли? — равнодушно попита той и продължи играта. Същото ледено спокойствие прояви и Мерджанов, който цакаше с козовете картите на Делчева. Мълвата за убийството — вече с подробности — обикаляше масите...

По улица „Мария Луиза“ се разнесе тропот от много конски копита. Един отряд конна жандармерия, начело с градоначалника Хр. Басмаджиев, се спря пред кафенето на отсрещната страна на улицата, обиколи входа и зае тротоара. Един глас — гласът на градоначалника — изкомандува:

— Сабли въвн!

Ние се спогледахме. Делчев и Мерджанов прекъснаха играта, свиха картите, оставиха ги на масата, платиха и станаха да си излязат. През това време полицията бе влязла в срещното кафене, изкарваше и арестуваше находящите се в кафенето лица. Всички ние излязохме от кафенето при хотел „Батемберг“, без да си продумахме и всеки се опъти към квартирата си; Делчев се качи в стаята си в хотел „Батемберг“. Не бях изминал 50 крачки по „Мария Луиза“ накъм „Св. Крал“, когато — като се обърнах назад — видях конната жандармерия да прави волт-фас, да обкръжава кафенето и входа на хотел „Батемберг“. Полицията започна да арестува клиентите на кафенето и пасажерите на хотела. Нямахме защо да се бавя — трябваше по-скоро да си ида в квартирата. Стигнах до ул. „Пиротска“ и тръгнах по нея за към Ючбунар; на разстояние около 30 крачки от „Мария Луиза“, на тротоара, при ковчезничеството, беше се събрала една купчина хора — там било станало убийството; събраните правеха коментари по него и разправяха подробности. Като забелязал, че двама души вървят подир него, убитият ускорил крачките си; бил висок, дългокрак и ония, които вървели след него, го проследили почти тичешком. При ковчезничеството те го

настигнали. Единият минал пред него, извадил камата и замахнал да го удари; убитият — силен като бик — хванал дръжката на убиеца, но в това време оня, който бил отзад, го пробол с камата в гърба. Убитият пусал ръката на първия, и се облегал назад, откъдето получил удара; в това време първият от убийците му нанесъл удар с камата в шията. Убитият, атакуван отпред и отзад, започнал да се защитава с безредни и нецелесъобразни движения, докле най-после бил повален на земята. Минувачи, които мислели, че се касае до някакво пиянско сбиване, се спуснали да разтърват тия трима души, които се боричкали по земята. Тогава двамата убийци престанали да удрят с камите и избягали — единият на изток по „Мария Луиза“, а другият на запад по „Пиротска“. Когато дошла полицията, убитият бил още жив, в пълно съзнание и назовал по име трима души, които били убийците му; можел да каже и мястото, където ще могат да се намерят — кафенето при хотел „Батемберг“. Такива бяха коментарите на купчината хора.

Както става обикновено, полицията не разбрала добре и вместо да блокира кафенето, дето бяхме ние, направи това със съседното кафене; и по тоя начин тая нощ — за сметка на нас — други хора заминаха да пренощуват в кауша на втория столичен участък.

Аз продължих пътя си на запад, по ул. „Пиротска“ и се прибрах в квартирата си. Цяла нощ конни полицейски разведи кръстосваха улиците на Ючбунар; от време на време минаваха конни стражари в тръс по улицата; стражарски свирки се обаждаха от разни страни. Тая нощ Ючбунар беше като в обсадно положение.

През учебната година 1894/95 г. аз бях юнкер. По онова време, една компания от младежи-македонци: Войдан п. Георгиев (по-късно известен под името Чернодрински), Димитър К. Лимончев (през лятото на 1903 година разкъсан от взрива на една бомба при пълненето в Кюстендил), Ив. Сребренов, моя милост и др. бяхме образували в София един патриотически македонски кръжок, в който влизаше и Васил Главинов, дограмаджия по занаят. През 1899 г. тоя Васил Главинов беше вече по убеждения социалист; неговият дограмаджийски дюкян се намираще на ул. „Пиротска“; понеже ми беше на пътя, всяка заран, на минаване, се отбивах в неговия дюкян било на кафе, било за коментиране на текущите новини, било за да водим спорове по принципите на социализма и анархизма. Сутринта на 26 май 1899 г., на минаване пак се отбих в дюкяна при Главинов; той не беше в дюкяна; работниците ми казаха:

— Тази сутрин рано дойде един старши полицейски стражар с още двама стражари. Питаха майстора за тебе; искаха от него да им каже твоя адрес; той ще бъде задържан, докато намерят тебе и те арестуват.

Разбрах, че ми се налага да постъпя тъй, както всеки на мое място би постъпил. Аз се запътих към втори полицейски участък, който по онова време се помещаваше на ул. „Нишка“, до черквата „Св. Спас“. При входа постовият стражар ме запита кого търся. Отговорих му, че търся пристава. Пуснаха ме при тоя последния. Той ме запита:

— Какво искате?

— Вие сте наредили — до моето арестуване — да бъде задържан в участъка ви Васил Главинов. Аз съм лицето, което сте търсили чрез него. — Аз си казах името и додадох:

— Представям ви се и ви моля да освободите Главинова.

Приставът издрънка звънеца и каза на влезлия стражар:

— Да се освободи Васил Главинов, а тоя — и той ме посочи — да се задържи в казармата.

Стражарят ме поведе със себе си и закара в същото здание в пространната стая, която служеше за казарма на участъковите стражари, и след това си излезе. След малко, през полуотворената врата, ми се мярна плешивият лоб и апостолската дълга, кестенява брада на Васил Главинов, който, освободен, излизаше от участъка.

В казармата бяха задържани още двама души — Гоце Делчев, който беше легнал на един от стражарските кревати по гръб, с двете си ръце под главата и с очи устремени към тавана; и Гьорче Петров, който беше седнал на съседния креват и — усмихнат зад светлокестенявата си дълга брада — елегантно допушваше своята цигара. Аз отидох и седнах на един от близките кревати. От стражарите узнах, че на убития Шагманов са били нанесени с кама 26 рани и че още като бил в пълно съзнание — посочил за убийци мене, Делчева и Гьорче Петрова, но на първо място мене. Делчев е бил арестуван още снощи, намерен в стаята си в хотел „Батемберг“; отзарана е бил намерен в квартирата си и арестуван Гьорче Петров; последен бях арестуван аз при разказаните по-

горе обстоятелства. Към десет часа дойдоха да ни видят Мерджанов и Соколов, а към единадесет часа — Симон Трайчев и Димитър Ляпов. Разбира се, в присъствието на стражарите ние нищо не говорехме върху убийството. Помня, че по някакъв повод стана дума за българското въстание и идеите за свобода, които са въодушевлявали миналото поколение. Симон Трайчев забеляза:

— Интересно е да се констатира едно общо правило, нещо като психологически закон в развитието на тия борби: хората, които на младини са били борци за свободата, на стари години се проявяват като диктатори и тирани. Примери в историята колкото щещ: Кромуел, Робеспьер, Стамболов...

— От което следва да се заключи, че така наречените от тебе „борци за свободата“ не са се борили за свобода, а за да се докопат до властта — отговори Соколов.

— Но английската, френската революции, българското въстание — това са били борби за свобода!

— Съвсем вярно. Действително, това са били борби на масите за свобода, при които принципите на свободата са били използвани от ловки мошеници, за да се докопат до власт.

— Но Кромуел, Робеспьер, Стамболов и пр. са били подбудители, апостоли и водачи на тия борби, на тия масови движения — упорстваше в своята теза Симон Трайчев.

— Колкото тресчицата, която плува върху гребена на морската вълна, е изтеглила на тая височина водата, върху която плува — толкова и твоят Кромуел, твоят Робеспьер и Стамболов са били подбудители, апостоли и водачи на тия борби за свобода — оборваше го Соколов. Тия твои водачи просто са били поставени на тяхното място не за това, че имат нещо общо със зараждането и воденето на борбите, а по благоволенieto на негово величество Случая. Истинските подбудители, апостоли и водачи на борбите за свобода — това са насилията на властта, които пораждат идеите и борбите за свобода...

Стражарите, които отиваха на пост, си стягаха коланите, запасваха кобурите и шашките; други, сменявани от пост, идваха, разпасваха се, събуваха се и сядаха или лягаха върху креватите. Те слушаха спора между учения млад човек със златните очила и тоя шайкаджия, без да разбират и без да обръщат внимание на онова, което се говори. Това за тях не беше нещо важно; важно беше дали ние, „убийците“, сме там и дали някой от нас няма да офейка...

Същия ден след пладне ме извикаха и с двама стражари ме закараха в Александровската болница на очна ставка с Шагманов, който бил още жив. Вкараха ме в стаята при него. Цял увит в бинтове като египетска мумия, лежеше в леглото, завит с покривката до кръста. Шията и главата му тоже бяха увити с бинтове; от цялото му лице само устата, носът и очите не бяха бинтовани. Бинтовани му бяха и ръцете до китките. Доведоха ме при него.

— Петре! Заедно израствахме в детинство, Петре! Виж какво ме направи! Защо ме уби? — той движеше показалеца на дясната си ръка — дълъг, восъчнопрозрачен, с посинял нокът.

— Съжалявам, че не съм те убил аз! Ако бях аз, нямаше сега да се гледаме и да си приказваме.

Не знаей как съм го гледал; не си спомням да съм направил някакво движение, но той се стресна, помъчи се да се дръпне назад, почна да се варди с ръцете си — доколкото му позволяваха раните и бинтовете — и да крещи:

— Махнете го! Отведете го! Той ще ме довърши! Ще ме доубие!

Милосърдните сестри се затекоха при него да го успокояват. Стражарите ме хванаха под мишниците и ме изведоха от стаята. Тръгнахме да се връщаме обратно, но не по същия път. През крайните улици на града ме отведоха в Черната Джамия, която по онова време служеше за централен затвор. Широк двор окръжаваше зданието на затвора. Каменна стена, висока около два и половина метра, полусрутена в горната си част, ограждаше двора. Главният вход беше на улицата, край която се точеше западната стена на двора. На около десет метра от входа, вляво, беше постоянната бесилка, направена от три дебели дъбови греди, от които две — по-къси, с дължина по около три метра — отвесни, и една — по-дълга, около шестметрова, хоризонтална, съединяваща горните краища на отвесните греди. Отвесните греди бяха заздравени чрез две паянти — по една при всеки край на хоризонталната греда.

Ние влязохме в една от пристройките до главното здание, където се помещаваше канцеларията на затвора, за да ме впишат в регистъра. След като ме регистрираха, стражарите ме поведоха

през двора, за да излезем на улицата. На минаване край бесилката, единият от стражарите ми каза:

— Момче, ако раненият умре, ето на една от тия халки ще издъхнеш! — и той посочи с ръка и с очи към бесилката.

Аз погледнах бесилката и халките — петте халки, които висяха под горната греда, и помислих:

— Същите халки, които изядоха Яко, Качамачко^[86], Миларова, Карагюлева^[87], — една от тях ще изяде и мене... Проклет звяр!...

Закараха ме в ул. „Канлъ-Дере“, в пети участък. Изкачихме се по тясната стълба на горния етаж, влязохме в канцеларията на участъка, дето ме записаха в списъка на затворниците. Стражарите, които ме бяха докарали си отидоха. Един от стражарите на пети участък — ключарят — ме забра и ме заведе при една врата с триъгълна дупка по средата, отключи и ме вкара в кауша.

И така — не беше минало и един месец и аз се намерих пак в затвора. Хубаво ми провървя тая година! В пресата това произшествие се коментираше различно — съобразно гледището на партията, чийто изразител беше даден вестник; при това — в тези коментари не всякога се диреше и съобщаваше обективната истина. Така, официозът „Народни права“, бр. 55 от 30 май 1899 г., неделя, на стр. 6 — Вътрешен отдел — бе писал:

На 25 того вечерта, неизвестни лица нападнали бившия учител в Скопие Димитър Шагманов, комуто нанесли смъртоносни рани, от които вече той е починал. Разно се говори по това убийство, но преждевременно е да се твърди за положително някои от споменуваните причини. Имало вече арестувани някои подозрителни лица и нека се надяваме, че столичната полиция ще залови същинските убийци, които, според както разправят, се криели в града.

Вестник „Нов век“, бр. 39 от 26 май 1899 г. на стр. 3 — Хроника — беше писал:

Снощи към девет и половина часа е бил нападен на ул. „Ломска“ един млад интелигентен момък от трима души, които му нанесли четири тежки рани по тялото с ками и след това се разбягали в разни направления. Раненият бил родом от Македония и указал имената на трима свои съотечественици, които го нападнали и ранили. Жертвата е била пренесена в болницата, дето и издъхнала. Причините за това нападение и убийство още не са известни. Полицията е вземала строги мерки за хващането на виновниците.

В-к „Автономия“, бр. 40, година първа, от 5 юни 1899 г., стр. 4 — Хроника — пишеше:

Едно нечувано убийство. На 25 м. м. на ч. 9 и три четвърти вечерта е бил нападен от две неизвестни лица близо до ковчежничеството учителят Димитър П. Шагманов, родом от Скопие, и са сполучили да му нанесат 23 смъртоносни удари с кама. Причината, за да убият Д. Шагманова се е криела в това, че той бил шпионин. Доколко това обстоятелство е вярно, ние не можем за сега нищо да кажем. Д. П. Шагманов е бил веднага закаран в болницата. Преди това, още като бил в пълно съзнание — казват — е казал на полицията, че убийците му са били Гьорче Петров, Георги Делчев и двама други; до колко това е вярно, обаче, ние не знаем. Полицията под мъдрото ръководство на градоначалника г. Басмаджиев на другия ден е уловила горните лица и ги арестувала. Казват, че горните лица са били заведени на очна ставка при Д. П. Шагманова. Последният в присъствието на полицията и съдебния следовател е показал убийците и поради това са били арестувани и след три дни са били освободени срещу гаранция.

В-к „Нов отзив“, год. първа, бр. 198 от 9 юни 1899 г. стр. 4 — Вътрешен отдел — беше писал:

Шпионският орган „Автономия“ не може да намери думи, с които достатъчно да осъди авторите на убийството в улица „Пиротска“. В бясната си злоба за изгубването на този добър патриот, върху който са намерени три паспорта със съвсем различно поданство, те отиват дотам, щото скърбят гдето Македония не е родила все такива чада като тях, ами е наплодила и такива, които да ги преследват. Наистина загубата на хора като Петрушева не може да се обезщети с нищо друго, освен със самоубийството на приятелите и съратниците по срамното му занятие и ние, на основание на този психологически закон, очакваме час по-скоро щото и редакторите на „Автономия“ да се обесят на някоя върба като Йуда Искаротски.

В-к „Автономия“, бр. 42 от 9 юни 1899 г., стр. 5, писа:

Гьорче Петров, който е един префинен шпионин и предател; Гьорче Петров, който е един харамия и разбойник; Гьорче Петров, който е един професионален убиец; Гьорче Петров, който уж за освобождението на Македония е събрал досега повече от 15000 турски лири; Гьорче Петров,

който под булото на патриотизма ограде 75000 златни лева в България; Гьорче Петров... днес седнал да хвърля кал върху лицата на хора, които винаги са готови да поднесат живота си пред олтара на свободата, и ги нарича шпиони. Но кой може да направи това? Само Гьорче Петров, който притежава образа на един подивял звяр. Засега толкоз.

А на стр. 6 — Хроника — същият вестник в същия брой писа:

Според сведенията, които черпим от верен източник, Гьорче Петров искал да се обеси. Казвал на един наш приятел, че след убийството на Шагманов хората гледали на него като на див звяр. Това нещо много го обезпокоявало, затова решил да се обеси, но още не решил къде да извърши това — в Солун или в София. Той, види се, е разбрал вече, че народът ще въстане против него за предателствата му и ще го заведе на гилотината, затова побързал сам да направи това.

Убийството на Шагманов беше удобен случай за вестникарите да си чешат езиците. И както обикновено става във вестникарския свят — те си чешеха езиците без да се грижат за истината. Вестниците бяха единодушни в едно; че Шагманов умрял от нанесените му рани; а в действителност той не умря, а честно и почтено оздравя. След 19 години — в 1918 година пролетта, като войник, аз бях изпратен по служба в гр. Серес; там срещнах Шагманова; беше полицейски пристав в тоя град и ограбваше гърците. Българското правителство — за задоволяване амбициите и кефа на германския кайзер и на цар Фердинанда — бе поставило на карта съществуването на държавата; но то скъпеше живота и кръвта на подлещите като Шагманова и ги настаняваше така, че те не само бяха сигурни за живота си, но то — българското правителство — им беше създавало условия да ограбват населението в териториите, завзети от българските войски... Тоя същият Димитър П. Шагманов е още жив — той, под името Димитър Петрушев и досега е жив и здрав и работи като писар в кантората на адвоката Икономов в гр. Пазарджик.^[88]

Три недели след 25 май 1899 година, когато беше извършено убийството на ул. „Пиротска“, Шагманов напълно оздравял от раните си и бил изписан от болницата. Вместо да се заинтересува да узнае откъде Шагманов има двата паспорта освен моя, който му дадох през м. януари в Скопие, за да дойде с него в България, полицията му върнала всичките книжа, които след убийството намерила в него. След излизането си от болницата, Шагманов веднага заминал през Цариброд-Ниш-Зибевче за Скопие. Ние не му попречихме не затова, че му бяхме простили или че пак нямахме желание да го убием, а защото не бяхме в София, не бяхме и в България — ние бяхме заминали с чета в Македония...

Във всеки случай, урокът беше даден добре; за това свидетелстваше нервният тон на в-к „Автономия“, подозиран в близки отношения с турското консулато. Разбира се, този урок — както ще се види от онова, което излагам по-надолу, — не унищожи турския шпионаж между македонските среди в София, но го направи по-предпазлив и по-ловък.

Аз влязох в кауша, който се осветляваше от дупката на вратата и от едно прозорче над нея, което беше нависоко, под тавана. Вътре имаше четирима души: единият възрастен човек на около 40 години и три млади момчета 22–24-годишни.

Първият — Иван Попето — беше със среден ръст, дебел, с набито телосложение и силни мускули, с широко, бледо лице и небръсната тъмнокастенава брада; неговото легло беше по средата на стената срещу вратата. По занятие беше файтонджия и беше обвинен в убийство или в участие в убийство, понеже било установено, че с един файтон, носещ номера на неговия файтон, през м. април тая година е бил пренесен и хвърлен в р. Искър трупът на един човек, чиято самоличност не е могла да се установи. Попето отричаше цялото обвинение и поддържаше, че убиецът или убийците, за да заблудят полицията, ще да са сменили номера на своя файтон и написали по фенерите и отзад друг номер, който се случило да е номерът на неговия файтон.

Две от младите момчета бяха: едното от с. Пресека, Ловченско, а другото от с. Орешак, Троянско. Те бяха джебчии-крадци на пари и кесии по пазарите и панаирите. В кауша те бяха отляво на Попето — между него и ъгъла на Кауша. Другото момче беше от Орханйско; то беше крадец чрез взлом, което обирало разни дюкяни в София, като си служело и с шперцове и ключове. В кауша то имаше леглото си отдясно на Попето. Имената на тези три млади момчета не си спомням.

Аз влязох в кауша и поздравих моите бъдещи съжители с „Добър ден!“ След като ме поздравиха и те от своя страна с „Добре дошъл!“, Попето се обърна към мене и ми каза:

— Слушай, момче! Я да ни кажеш тука защо си арестуван?

Аз вече имах опита от Куршумли-Хан и отговорих уклончиво:

— Арестувах ме, за да не стои каушът празен. Затворът не е за котките или магаретата, а за хората!

— Я виж ти! То така не може! Тука ще образуваме съд. Пред тоя съд ти ще си кажеш каква ти е вината и той ще ти определи наказанието. Тогава ще ти дадем място между нас!

И той добави:

— Аз ще бъда съдията. Ти — обърна се той наляво към единия от джебчиите — ти ще бъдеш прокурорът. Ти — обърна се надясно към крадеца чрез взлом — ти ще си адвокатът, а ти — обърна се към другия джебчия — ти ще бъдеш публиката, ще стоиш зад обвиняемия и ще слушаш пледоариите. Дайте одеялото!

Седна с кръстосани крака и с одеялото си покри колената.

— Дръж ти наказателния закон! — и подаде на „прокурора“ единия ъгъл на одеялото. Дръж ти делото на обвиняемия! — той подаде другия ъгъл от одеялото на „адвоката“. Ти, обвиняемий, стъпи на одеялото! Не с единия крак, а с двата крака! Така! Публиката да иде на мястото си! Мирно! Разглеждането на делото започва!

Аз разбрах играта: „съдът“ ще произнесе присъдата: „да се обеси“, оня зад мене ще ме блъсне към „съдията“, а в същото време „прокурорът“ и „адвокатът“ ще дръпнат одеялото, така че аз да се намеря паднал на земята. Разбрах играта, но не дадох вид, че съм се усетил. „Съдията“ се обърна към мене:

— Обвиняемий! Кажу какво престъпление си направил!

Съвсем с наивен тон аз разказах оная история за бостана, динята и краставицата, която преди три месеца бях чул да ми разправя Стойче от Долно Лисиче при влизането ми в Мустентик кауши в Куршумли-Хан — и завърших:

— Вместо да откъсна диня, откъснал съм една крива краставица — ей такава! — и като подражавах на Стойче от Долно Лисиче — посочих с лявата ръка рамото на дясната си ръка, която бях свил под прав ъгъл. — Та, сега ме пратиха тука да я изправам — додадох аз и едновременно с това бързо отстъпих от одеялото.

— А-а! — продума Попето — значи не влизаш в пандиза за пръв път! Ти и друг път си ходил на воденица! Че тъй кажи, бе адаш! На тебе се пада да седнеш до мене отдясно! Я, стори място на гостенина! — обърна се той към крадеца чрез взлом. — Я ела! Заповядай, седни! Седни да се сприкажем както му е реда!

Аз попаднах в своя среда. Моите другари по кауш бяха славни момчета. Имах случая да се убедя, че въпреки това — дете те бяха паднали на дъното в обществото, в своите разбирания на нещата в живота и в практическото приложение на тия си разбирания, те стояха по-горе от много хора с високо обществено положение.

Това беше на 28 май, петък, на третия ден след моето влизане в пети участък. От стражаря, който беше на пост в коридор на горния етаж и се разхождаше пред вратите на каушите, като сегиз-тогиз се спираше да приказва с нас през дупките на вратата, научихме, че ей сега докарали в канцеларията на участъка евреина-банкер Лиячо. Осъден бил на няколкомесечен затвор за следното:

Някой си господин дължал на Лиячо по полица 10 000 лева. На падежа длъжникът, придружен от един свой познат, дошъл в кантората на банкера, издължил си борча и поискал полицата обратно. При броенето на издължената сума, Лиячо смачкал с ръка полицата и я хвърлил в кошчето. Когато длъжникът поискал издължената полица, Лиячо се навел уж да я търси, ровил в кошчето и като направил вид, че не можал да я намери, казал:

— Аз я смачках и хвърлих. Тя и без това не може вече да служи за нищо!

Успокоен, длъжникът и неговият познат си излезли; след неговото излизане Лиячо намерил полицата, огладил я с ютия и понеже падежът изтекъл, я протестирал. Работата дошла в съда, където се установило, че по тая полица не се дължи нищо и че Лиячо по мошенически начин иска да ограби длъжника. Съдът осъдил Лиячо на затвор, за чието излежаване е докаран в пети участък.

Ключарят повел Лиячо към нашия кауш и — докле той отключваше вратата — ние слушахме Лиячо да протестира:

— Къде ме водиш, господин стражар? При тия крадци? При тия мошеници! При тия вагабонти! При тия убийци! Аз съм честен човек!

Попето и другарите му се спогледаха, намигнаха си и се разбраха. Ключарят вкара Лиячо в кауша.

— Добре дошъл! Добре дошъл, господин Лиячо! Заповядай, седни! — обади се Попето. — Стани ти, бре! Направи място в кюшето на господин Лиячо! — обърна се той към оня от джебчиите, чието легло беше в ъгъла на кауша. Попето продължи:

— Какви бяха тия съдии, какъв беше тоя съд, това чудо? Хич, бива ли да лежи в затвора такъв стар, такъв богат, честен и почтен човек като тебе? Заповядай, седни! А пък ти — обърна се той пак към лежащия в кюшето — хайде, мръдни се, де! Колко пъти ще ти казвам?

Подканеният се обърна към другия джебчия:

— Хайде, иди оттатък кюшето, към вратата! Стани да седна!

— Как така — „стани ти да седна аз“? Защо пък аз да ида? На тебе казва Попето да идеш!

— Демек, аз да ида до тенекията, а? Няма го майстора! Не ща! Иди ти!

Докле Лиячо се готвеше да иде да седне в ъгъла, спорът между двамата джебчии — кой да се премести към вратата, т.е. до тенекията за ходене по малка нужда — се изостри и се преобърна в сбиване. Двамата спореци почнаха да се боричкат и прекараха Лиячо помежду си. Почнаха да се мушкат и да се удрят с юмруци колкото им сила държи; юмруците попадаха по средата, т.е. по гърба, по главата, по гърдите на Лиячо, който започна да вика за помощ. Попето и крадецът чрез взлом се спуснаха уж да ги разтърват — всъщност да присъединят и своите юмруци към ония на двамата джебчии. Всички удряха, мушкаха, тъпчеха и скачаха върху Лиячо, чийто глас прегракна; към края на сеанса Лиячо не беше в състояние нито да се защитава, нито да се изправи на краката си. Постовият стражар, който в началото беше надзърнал през дупката на вратата да види какво става, се усмихна и се дръпна назад; не бързаше да се притече на помощ, да въдвори реда и тишината, за да спасява почтения и честен човек Лиячо. Когато изсвири, за да повика ключара, Попето и крадецът чрез взлом бяха хванали Лиячо под мишниците, бяха го изправили на крака и го влачеха към вратата. Ключарят дойде и отключи вратата; Попето и другарят му изведоха Лияча, който биде затворен в съседния кауш; те обясниха, че двамата джебчии се скарали и се сбили, че Лиячо се намесил да ги разтърва и опрал пешкира. През това време двамата джебчии доиграваха започнатата комедия — те продължаваха да се карат и да се заканват един на друг... По такъв осезателен начин моите съжителци от кауша дадоха един практически урок по *savoir vivre*^[89] на прочутия софийски богаташ, лихваря-банкер Лиячо.

Аз оставих Делчев и Гьорче Петров в казармата на втори участък. Водени ли са били на очна ставка при Шагманова — не зная. Във всеки случай те не бяха докарани в пети участък, а са били задържани там, дето ги бях оставил. На 29 май сутринта ме извикаха в канцеларията на участъка и оттам с двама стражари ме закарах във втори участък; оттам забраха трима ни — Гьорче Петров, Делчев и мене и заобиколени с няколко души стражари, въоръжени със заредени бердани, ни закараха при следователя, чийто кабинет се намираше в същото здание, където се помещаваше и окръжният съд — на ул. „Мария Луиза“, близо до хотел „Батемберг“. От втори участък по ул. „Нишка“ излязохме на ул. „Мария Луиза“, а оттам, по тая последната улица — до следователя. Когато минавахме по ул. „Мария Луиза“, привлякохме любопитството на хората, така че скоро подир нас се образува цял кортеж от любопитни софиянци; когато стигнахме при окръжния съд, зад нас се беше събрала цяла тълпа, която остана да чака пред вратата на съда.

Първи бяха викани при следователя Гьорче Петров и Делчев, а след тях бях повикан аз. Още след разпита им, Гьорче Петров и Делчев бяха освободени под подписка. Следователят ме разпитва. Аз дадох показания, че на 23 май съм срещнал Шагманова, че съм го питал защо е ходил често и по мръкнало в турското консулато; че съм му казал — ако още веднъж кракът му спъти в консулатото, ще го заколя. Но аз нямам нищо общо с убийството, което ще да е извършено от някого, на когото той ще да е изгорил душата; че нямам нищо общо с извършеното убийство, може да се установи от факта, че в часа, когато то се е извършвало, аз, с Петър Соколов, изпращах на гарата скулптора Андрей Николов, който заминаваше с трена за Варна. След като написах своите показания, следователят даде заповед да ме закарат обратно в пети участък.

Затекоха пак еднообразните дни на затворническия живот: сутрин разходка по коридора и в двора, след това кауша, след това обед, следобедна разходка, пак кауша, вечеря, спане — и тъй нататък безкрай. Еднообразието понякога се нарушаваше от някое затворническо събитие, което за няколко часа набръчкваше гладката повърхност на затворническото бласто — и след това пак убийствено еднообразие... Днес, например, на обед ще има допълнителна порция: тя се дава един вид като за душа по случай обесването на един затворник вчера. Последния път аз видях обесения онзи ден на сутрешната разходка: мълчалив, замислен, той се разхождаше усамотен в двора с изражение на пълно безразличие спрямо всичко, което става наоколо. Няколко дни преди моето влизане в пети участък той е бил осъден на смърт за това, че като изнасилвал балдъза си — младо момиче, което се защитавало и викало за помощ — той го стиснал за гушата да не вика и в своята самозабрава го удушил; обжалвал присъдата, жалбата му останала без последствие, присъдата е била потвърдена и вчера сутринта е бил отведен и обесен в двора на Черната Джамя.

Приемният ден в пети участък беше сряда. Във вторник вечерта единият от джебчиите ни разправя как майсторски извършил някаква кражба и как заблудил полицията. Поставият стражар, незабелязан от нас, слушал при дупката на вратата и по едно време се обажда:

— Заблудил си ти полицията, защото си попаднал на стражари-будали! Нека да съм аз, та ще ме заблудиш!

— Та да не мислиш, че не мога и тебе да метна за зелен хайвер? Хайде на бас! Хващаш ли се? Ето — утре ще идват хора на свиждане. Пред тебе ще открадна часовника на някой от посетителите и ти няма да ме забележиш. Хващаш ли се на бас?

— Добре. Хващам се! По какво?

— На една кутия папириси второ качество. Ето — да са свидетели всички тука: ако ме забележиш, ще имаш кутията от мене; ако не ме забележиш, ще пуша една кутия цигари от тебе!

На следния ден ние сме на сутрешна разходка. В участъка пускат посетители; те се качват по тясната извита стълба и влизат в канцеларията на участъка, където извикват затворника, когото посещават. Стражарят стои до стълбата и не изпуска от очи джебчията, с когото се беше хванал на бас снощи. Двамата джебчии стоят на другия край на коридора и се карат за нещо. Веднага единият, с вдигнат юмрук, се спуска върху другия, който избягва, дохожда при стълбата и тичешком слиза по нея; понеже един посетител се качва по стълбата, бягащият се спира при завоя; посетителят се изкачва до завоя; в това време оня, който гони беглеца, слиза по стълбите така че посетителят остава между двамата, които почват да се боричкат. Най-после с помощта на стражаря, който следи джебчиите, посетителят успява да се качи по стълбата и да влезне в канцеларията, в която повикват търсения от него затворник. След четвърт час посетителят излиза от канцеларията и тръгва да слиза по стълбата. През цялото това време двамата джебчии продължават да се боричкат и ругаят, наблюдавани от стражаря. Когато посетителят излиза от канцеларията, при стражаря се приближава джебчията, с когото се бяха хванали на бас.

— Господин стражар! Предай часовника на господина, признай, че загуби баса и ми донеси папирсите!

При тия думи той изважда из пазвата си и подава на запналия от учудване стражар откраднат часовник заедно с кордона. Едва тогава посетителят попихва джеба на своята жилетка, откъдето часовникът е изчезнал; чрез стражаря часовникът си отива на мястото. Тая вечер из каушите на пети участък има хубава тема за разговор, шеги и подмятания.

— Той наричаше онези стражари будали; аз му доказах, че и той не е по-хитър от тях! — самодоволно говореше джебчията в нашия кауш вечерта.

На девети юни — сряда — след пладне бях повикан пак при следователя. Закаран бях от един стражар, въоръжен с бердана с наденат шик, която носеше на рамо. Аз вървах напред, а стражарят стъпка в стъпка след мене, така че представлявахме една интересна група. В коридора при следователя заварих П. Соколов, който току-що беше изследван. След първото ми явяване при следователя, преписката е била изпратена във Варна, дето по делегация е бил разпитан скулпторът Андрей Николов. Неговите показания, а също и показанията на П. Соколов установили по безспорен начин моето алиби и аз бях освободен под подписка. Стражарят нарами своята бердана и си отиде в пети участък самичък. Соколов чакаше в коридора, така че двамата заедно излязох-

ме от зданието на окръжния съд и се опътихме кам „Батемберг“, за да се срещнем с Мерджанов, Делчев и др.

Още по пътя Соколов ми разправи, че Делчев ще заминава с чета в Македония и че те — Мерджанов и Соколов — възнамеряват да идат с Делчева; щели да заминат по-рано, но те двамата уговорили Делчева да почака привършването на моето следствие, та да заминем и тримата с него. Забавянето се наложило и по друга, много важна причина. За да стигне незабелязано на юг, четата трябва да прекоси направо през Пирин, където по тия високи места в началото на м. юни още няма изкарани стада; следователно за четата ще бъде много мъчно, дори невъзможно, да се продоволства.

Ние стигнахме кафенето при хотел „Батемберг“, където намерихме Делчева и Мерджанов. Четиримата се качихме горе в хотела, в стаята на Делчева, за да си уясним много въпроси, свързани с проектираното заминаване. Вероятно, като е считал, че присъствието в четата на нас, „студентите“, ще придаде по-голяма тежест; или пък защото е искал да има с кого да размени мислите си през дългите дни на принудително бездействие, каквото се случва често на четите — Делчев не скри от нас, че много държи да заминем с него. До преди половин час аз бях арестантин и не бях в течение на разговорите, които се бяха водили по този въпрос между Делчев, Мерджанов и Соколов, и затова, щом влязохме в стаята, запитах:

— Да си приказваме както му е редът — колко души ще бъдем в четата?

— С мене и вас тримата — осем души.

— Ама че ще бъдем силна сила! Ако влезем в бой с аскера, наведнъж ще унищожим цялата армия на негово величество султан Абдул Хамид-Хан втори!

— Не се подигравай! Ние няма да влезем в Македония, за да водим бой с аскера!

— Ами за какво ще влезем тогава? Каква цел ще гони четата?

— Гонят се няколко цели: първо — да се стегне организацията там, дето населението е организирано и да се организира там, дето не е организирано. Второ...

— Извинявай! — прекъсна го Мерджанов. — Принципът на властта, при това — на абсолютната власт, върху който почива организацията, е от такова естество, че никак не ни възхищава...

— Върху принципите и тяхното приложение ще говорим после, има време за това — отговори Делчев. — Второ — да свикаме общ събор на всички чети в Македония — организационни и харамийски — и да убедим или да принудим тия последните да се подчинят на организацията, за да образуват нейната жива, физическа, въоръжена сила.

— Демек — намеси се Соколов — ти искаш от харамииите зорлем да направиш Хаджи-Димитровци; или пък да ги кандардисваш — тия дъртите харамии... с „Тоз, който падне в бой за свобода, той не умира“... Интересно е да иде сега човек в Дупница, у Бешико, и да ги пита — харамииите — какво мислят те по тоя въпрос...

— За нас и тая цел на четата не представлява интерес — каза Мерджанов — или пък, ако представлява някакъв интерес, той е със знак минус... Да минем на третата точка от дневния ред! — помъчи се той да подражава иронично езика на депутатите.

— Трето — при удобен случай, да набавим материални средства за организацията по разбойнически начин.

— Тоест, да повторим твоята ланшна история със струмишкото бегче! — забеляза Соколов. — Ти приличаш на вълка, който три години обикаля мястото, дето е удавил магарето!

— По тая, третата цел, трябва да сме наясно — казах аз, — защото напоследък ние бихме тъпана, а организацията обра парсата. И сега — за това ли ще заминем, за да бием тъпана за оня, дето духа?

— Драги Гоце — каза Мерджанов, — по солунското „отвлечане“ ние понесохме всичките рискове, всичките жертви и разходи, а вие пипнахте парите, без да си бяхте мръднали пръста. Ние не щем нищо даром. Ако участвуваме, ние ще участвуваме наравно и наравно ще делим каквото добием. Половината на организацията, половината за нашата анархистическа група! Както ти бях казал и по-рано — само при тези условия ние ще дойдем с тебе в чета! Приемаш ли го — това условие?

— Приемам!

— Добре. Кога заминаваме?

— Аз ще тръгна за Дупница утре, а вие ще тръгнете в неделя, на 13-ти с трена до Радомир: в неделя вечерта ще ви чакам в Дупница, Ще слезете в хотел „Джумая“. Аз ще ви чакам в кафенето.

След като биде уговорено горното, ние слязохме долу в кафенето.

В събота на 12 юни една весела компания бяхме излезли на разходка в Борисовата градина, край езерото горе. Бяхме: Мерджанов, Соколов, Кличиян, аз, Васката (Васил Стоянов) и се ползвахме от случая да прекараме последните часове преди заминаването във весела компания. Ние се закачахме, пеехме в хор тогавашните шлагери: „Глядя на луч...“ и „Не изкушай меня без нужды...“. Мерджанов седна на тревата и се събу, за да си измие краката в езерото. Соколов посочи един господин, който идеше по алеята към нас.

— Ей го Иван Вазов, идва насам!

Висок, кокалест, в сив костюм, с посребрени буйни мустаци и коса, беше турил лявата си ръка зад гърба и вървеше бавно, като се спираше от време на време и поглеждаше на запад към Люлин, където слънцето беше клюмнало на залез.

— Чакай да си покажа краката, за да ги види, та белким ги възпее! — каза Мерджанов и един по един си извади краката от водата и ги постави на тревата...

— Ще се рече, искаш да напише една ода на твоите крака, нали? — запита Кличиян.

— Защо не? — сопна се Мерджанов. — Щом като може да напише „Ода за Царя“, защо да не може да напише една ода на моите крака? По какво те стоят по-долу от главата или акъла на цар Александър Втори?

Соколов взе да цитира стихове от „Ода на Царя“. Вазов беше доста близко и вероятно можеше да чуе декламацията:

Ти вежди намръщиши — бледней Цариградът;

Ти нещо пошуннеш — трепери Елбрус;

Ти дума продумаши — оковите падат;

Ти тупнеш с крака си — навред става трус!

— А одата на моите крака той би могъл да напише така:

О, крака кирливи, потни и смрадливи!

Крака сухи, голи, покрити с мазоли!

Къде не сте били? Де не сте ходили?

Де не сте следили жени млади, мили?...

Вазов отмина нататък, след като се обърна няколко пъти към тая група от млади, весели хора, които взимаха на подбив неговите поетически стихобесия...

Пловдив, 1946 г.

[1] Ах, бе братя! Да имам сила, ще духна слънцето да го угася, та ако и ние загинаем, да загинат и всичките тирани, които ни яздят! Бих изгорил плевнята, но и мишките в нея! †

[2] „Марково коляно“ е била кръчма в Пловдив по време на съединението, която се е намирала срещу градската градина и където се събирали съзаклятниците за съединението на Северна и Южна България. †

[3] В с. Голямо Конаре, Пловдивско, е било взето решение за прогласяване съединението на Северна и Южна България в 1885 година. †

[4] Панагията е украшение, което православните архиереи носят окачено на гърдите си при тържествени случаи и при извършване на литургията. Това е емайлова плака с изображението на Мария, носеща на ръце детето Исус. Тая плака е заобиколена с широка рамка, отгоре с корона — рамката и короната са образувани от скъпоценни разноцветни камъни. †

[5] Едно и едно — две; две и две — четири и едно — пет! †

[6] Писано през м. януари 1947 г. М. Герджиков се е поминал на 18 март 1947 г. †

[7] Благодарение на г-н Димитри (така наричаше Д. Общински) †

[8] С младите българи-студенти много обичам да говоря техния език. †

[9] Кой е? †

[10] Но, кой е? †

[11] Но това е Димитър, мамо! Онзи, който толкова знае френски! †

[12] Изпратете триста франка телеграфно. †

- [13] „Златния телец...“ †
- [14] „Българите не са глупави — те не плашат своите дългове...“ †
- [15] „Дава се под наем мебелирана стая — но не на руснаци и българи.“ †
- [16] Престъпленията на Бога. †
- [17] Укрепленията — название на централната градска градина в Женева. †
- [18] Защото... защото Вие не сте нищо повече от разбойник, господине! †
- [19] Крадец! Крадец! †
- [20] Ама — не викайте! Не викайте толкова, госпожо! †
- [21] Хлебче. †
- [22] Квартал в Женева, в центъра на града. †
- [23] Вашето име, ако обичате? †
- [24] Без съмнение, без съмнение. †
- [25] Много добре познат. †
- [26] Отблизо. †
- [27] Аз отговарям за това. †
- [28] Единият следваше по литература,
 другият — по римско право,
 третият правеше дългове,
 четвъртият нищо не правеше. †
- [29] Лион се разбунтува против свободата — Лион не съществува вече. †
- [30] Алков — отделена част от стаята, където се намира леглото. †
- [31] Село Кучевиста, най-голямото от селата в Скопска Църна гора, беше сърбоманско село. Взел най-живо участие в българското възраждане, моят вуйка си беше турил за задача да присъедини родното си село в духовно отношение към екзархията. За тая цел, още при откриването на българската митрополия в Скопие, той всяка година изпращаше лично на Скопския владика Синесий по 25 звонкови турски лири, за да открие в с. Кучевиста българско училище и да плаща на двама учители. По онова време годишната заплата на селските учители варираше между 4 и 10 лева, така че изпращаните на Синесий пари бяха предостатъчни за обзавеждане и поддържане на училището и за заплата на двамата учители. Синесий не направи нищо с така изпращаните му пари. Давал ли е сметка Синесий за тия пари, не зная; но в Скопие хората разправяха, че това високопреосвещенство имало за метреса една арменка — жената на съдържателя на хотел „Ориент“, един добре обзаведен и добре поддържан хотел, който съперничеше по уредба с хотел „Турати“ при гарата. Изглежда, че парите, които моят вуйка изпращаше на Синесий за училище и учители в с. Кучевиста, по косвен път отиваха за обзавеждане и поддържане на хотел „Ориент“... †
- [32] „Фатих“ значи завоевател. †
- [33] Глашатай. †
- [34] Документ за самоличност. †
- [35] „Таксилдарин“ — бирник. †
- [36] „Бетер“ — повече. †
- [37] С проповеди и писания. †
- [38] Със сабя сме я взели, със сабя ще я дадем! †
- [39] И едната е лайно, и другата е лайно! Бял задник, черен задник — все е задник! †
- [40] Хайде, изпейте една въстаническа песен! Например една: „Стани, стани, юнак балкански“ (Турците не могат да произнесат последователно две безгласни букви; затова, вместо „стани“, произнасят „сатани“. Последната дума „балкански“, произнесена по турски начин, е един циничен каламбур). †
- [41] Хайде-е! Да живее Македонската свобода! †
- [42] Като си от Мирковци и си учител в Глуово, чий дядова, търсиш чак в Карпино? †
- [43] Цигарета. †
- [44] „Топал“ — сакат. †
- [45] Броенето започва — един! Два! Три! Четири!... †
- [46] Непреводим израз на учудване и възхищение. †

[47] Томрук е дървена клада, разрязана надлъж; по дължината на резката са пробити две дупки с широчина колкото е дебелината на пицялите на краката. След като вкарат краката в дупките, кладата се затваря и заключва. Наказаният по този начин не може да се помръдне, не може да седне или да легне, а трябва да стои неподвижно прав. С томрук наказваха в турските затвори буйстващите затворници и ония от тях, които се опитваха да се самоубият. †

[48] Отричане му е майката. †

[49] Две бели меджидии — около 9,40 лева златни. †

[50] Един черек — монета със стойност $\frac{1}{4}$ от бяла меджидия, около един лев и 17 $\frac{1}{2}$ стотинки златни. †

[51] Свиня, проклетник. †

[52] Саз — струнен музикален инструмент. †

[53] Ракия, приготвена от корените на жълтата тинтява, след като предварително са били оставени да ферментират. Градчето Pontarlier се слави с производството на това питие. †

[54] Дижестив — питие, което се взима след ядене за по-лесно смилане на храната. †

[55] Я, виж! Ей че приятна изненада! Това не е ли от вашенско? †

[56] „Ясакчия“ — телохраниел. †

[57] „Тазлик“ — присъда. †

[58] Гимнастическа стъпка, спортно ходене. †

[59] Ей, момче. †

[60] Дай Боже, всички ви така да видя! †

[61] Припознаваш ли кой е валията? †

[62] Сега... припознавам... †

[63] Всред Цариград пристанище.

За войската няма нито хляб, нито дрехи.

Времето на военната служба изтече,

а уволнителни билети не ни дават.

Тебе, мила, на бога те поверявам!

Ако ме търсиш, ела из затворите да ме намериш,

а за да те погалья, яви ми се на сън и ме прегърни. †

[64] Всред Цариград барикада.

От барикадата ние стреляме с увързани с тел куршуми,

ние сме трима, но сме достатъчно срещу всичките си неприятели. †

[65] А-ах, майчице! †

[66] Дърварина даскал Петър! †

[67] Вижте го! И при това, смее се, проклетникът! †

[68] Мъчно ли ти е, даскале? †

[69] Беса (алб.) — заклеване, даване на дума †

[70] Кураж, момче! †

[71] Велик е Бог! †

[72] Помилване †

[73] Къде да ида, господине? †

[74] Моля ви се, повикайте Хаджи-Али! †

[75] Умря нещастникът! Не можа да издържи. †

[76] „Юзбашия“ — стотник †

[77] С ножовете напред — марш! †

[78] Служебно назначен. †

[79] Дай Боже, назад хич да не се върнеш! †

[80] Слушай! Стига си зяпал! Всички вече заминаха за гарата. Хайде да идем и ние! Отиваме за Безансон. †

[81] В пъкъла иди, ако искаш, само тука не оставай! †

[82] Буквално значи „с правителствено изкуство“. Подигравателен израз като българското „да ти духа кон във врата“, значи „под стража“. †

[83] Защо удряш?! Защо удряш?! †

[84] Je m'en fous! — непреводим галицизъм, който има същия смисъл като българското: „Дреме ми!“, и респективно човек, който не отдава никакво значение на нещата, обстоятелствата и хората.

↑

[85] Букв. „за яката и крачолите“; „без да им мигне окото“, „направо като стой, та гледай“. ↑

[86] Прочути и смели разбойници, родом от Тетевенските села: те върлуваха в Ловчанско и Тетевенско през 1887–88 г. Заловени от турците в Цариград в 1889 г., те са били предадени на българските власти и са били обесени на същата бесилка в Черната Джамия. ↑

[87] Миларов, Карагюлев и др., високоинтелигентни хора, борци против диктатурата на Стамболова, са били обесени на същата бесилка. По същия процес П. Каравелов, Т. Китанчев и др. бяха осъдени на тъмничен затвор. ↑

[88] Писано през 1947 година. Шагманов се е поминал в гр. Пазарджик през 1948 година. ↑

[89] Благонравие. ↑

Част втора
В четата на Гоце Делчев

Още вечерта ние тримата уговорихме да се намерим утре на гарата преди тръгването на трена. На утрото — 13 юни 1899 г. — ние бяхме на гарата и си взехме билети до Радомир. Соколов беше облечен и обут като вчера: кожен бозав калпак, късо палто от сив док, синя рубашка под палтото, бозави шаячни панталони и груби обуца със скъсани подметки. Мерджанов беше в туристически кафяв костюм с къси панталони и дълги чорапи, с половинки обуца от шевро и с каскет — същият костюм и каскет, с които беше облечен, когато миналото лято дойдоха с Кошанов в Женева. Окачена с каиш през рамото, той носеше същата оная елипсовидна чанта, в която беше прибрал във Виена сумата по Миховите телеграфни записи. Сега тая чанта беше претърпкана с памук, марля, бинтове, носни кърпички, захар и медикаменти: едно шишенце с йодоформ на кристален прах, едно шише с йодова тинктура, едно — с течност за спиране на кръвоизливи, едно — с етер сулфурик и едно — с амоняк, а също няколко тенекиени кутийки с лейкопласт и др. В тая магическа чанта Мерджанов бе турил и едно парче восък — да има какво да дъвчем, за да залъжем глада, ако дойде ред да се гладува. Знае се, че колкото и да се дъвче, восъкът не може да се погълне; Мерджанов беше предвидил всички случайности на четнишкия живот, като да е бил и пре-бил в чета досега.

Соколов си беше купил една крива лула, една каучукова торбичка за тютюн, една запалка с жълт памучен фитил — много дълъг фитил — и една тенекиена кутийка, пълна с камъчета за запалката; освен това той се беше снабдил с огниво и кремък, та да осигури в бъдеще запалването на лулата.

— Както ще живеем в дивашко състояние, не всякога ще можем да намираме цигарени книжки и кибрит! — хвалеше той своята гениална предвидливост.

По отношение на предвидливостта, аз излязох най-гениалния от всички ни. По онова време в книжарницата на П. Григорчев се продаваха малки томове от френската евтина и популярна *Petite Bibliothèque nationale*, по 25 сантимата единия, формат 10/8 см; аз си купих няколко такива тома, между които фигурираха — доколкото си спомням — *Le Corsaire* от Байрон, *La tour de Nesle* от Ал. Дюма, *Othello* от Шекспир и др., а също и подвързаният малък френско-български речник от Марков. Намерението ми беше — когато четата бездействува — да използвам денуването, за да уча френски език. Аз знаех само един човек, който ме е надминал в тоя род гениалност — той е онзи пловдивски арменец, който — при обявяването на войната в 1939 г., като видял, че всички бързат да се запасят с най-необходимите съестни продукти, купил и се запасил с 10 килограма канела на пръчки...

По онова време гара Радомир беше последната гара по железопътната линия София — Кюстендил, която от Радомир нататък беше още в проект. По същото време теснолинейната железопътна линия Радомир — Дупница — Джумая — Петрич, построена преди Европейската война, в 1910 г. — не съществуваше. В трена, с който пътувахме, имаше малко пътници. В заеманото от нас купе ние бяхме самички тримата; по пътя от София до Радомир ние се шегувахме, пеехме, закачахме се. В Радомир пристигнахме към 9 часа сутринта и веднага се упътихме за Дупница пеш. Към пладне пристигнахме при Друганските ханчета, дето обядвахме и продължихме пътя си към Дупница.

Ако и да беше празник — неделя, полето беше пълно с работници — повечето жени, които копаеха царевите. Соколов, който имаше хубав глас и който миналата година бил учител из Кюстендилските села, знаеше много шопски селски песни; той ги пееше и предизвикваше момите и невестите, край които минавахме, да се надварват по песните с него, при което шегите и закачките между тях и нас нямаха край. По едно време заваля дъжд и ни принуди да се подслоним в една пъдарска колиба. В Дупница пристигнахме преди залез слънце, но — докле изминем двата километра от края на това дълго и тясно градче до хотел „Джумая“ — слънцето беше вече залязло. Вместо Делчева, в кафенето-гостилница при хотела ни чакаха Гоне Бегин и Андон Къосето; ние си ангажирахме легла в хотела, вечеряхме в гостилницата и заедно с гореказаните двама души отидохме да намерим Делчева, който се намирал с още други хора в дома на Никола Малешевски.

Никола Малешевски беше на възраст на около 45 години, със среден ръст, с малки живи очи, с коса буйна и черна като смола, със също така черна и дълга брада. По времето, за което разказвам, той беше агент на Вътрешната Македонска Организация в Дупнишко, а къщата му — нещо като метох на тая организация. Снабдяването на четите с дрехи и оръжия, съобщенията

с вътрешността на Македония през Дупница, устройването на засади и убийства в борбата на Вътрешната Македонска Организация със Софийския Върховен Македонски Комитет — всичко това ставаше в Дупнишко чрез Никола Малешевски, прякоросван по онова време от дупничани „Чичо Крюгер“ — по името на Трансваалския държавник, който бе водил току-що привършилата се война на бурите против английското завоюване.

Минаха 30 години. Аз видях пак Н. Малешевски в Дупница през 1929 г. „Чичо Крюгер“ беше станал вече „Дядо Крюгер“, остарял, подгърбен, с намален ръст, с бяла коса и побелели брада и мустаци, с уморени и изгаснали очи. Той се подпираше с тояжката си, за да иде в ресторант „България“ или „У Пилето“ да търси компания, на която да разказва спомените си и която да плати вместо него ежедневната му дажба от половин кило вино...

Научен да бъде в услуга на Вътрешната Македонска Организация, след Балканската и Европейската войни, които фактически туриха край на тая организация, Малешевски се почувства лишен от занаят и влияние, един вид увисна във въздуха. Той потърси — след Европейската война — да се впрегне в някоя — каквато и да е — организация, стига тя да е македонска, за да му върне поне малко от миналото влияние и могъщество. Така той се бе впрегнал в колата на Ванче Михайлов, който, по указание на българския дворец, режеше главите на събудените македонци и чрез това провеждаше политиката на цар Бориса, имаща за цел да поддържа „македонските убийства“, та чрез тях да покаже на целия свят, че македонците не са узрели за самостоятелно политическо съществуване; че — ако се даде автономия на Македония и тя стане политически свободна — македонците ще се избият едни други в междуособни кървави борби; и че единственото възможно и правилно разрешение на Македонския въпрос е — Македония, като населена предимно с българи, да бъде присъединена към царството на цар Бориса. След като беше в миналото сподвижник на Делчева, следователно, противник на дворцовите домогвания в македонските работи, след 30 години Малешевски — с една комична тайнственост — раздаваше на своите познати „нелегалния“ вестник на Ванче Михайлов „Свобода или смърт“, предназначен да възбужда и поддържа взаимните изстребления между македонците... Жалка роля на удавник, който — за да се спаси — се е уловил за опашката на змията, като си въобразява, че държи в ръцете си спасително въже...

* * *

В къщата на Малешевски, освен Делчева, заварихме Антон Бозуков, Кръстьо Българията, Атанас Пазарджиклията и др. Там научихме, че следния ден — 14 юни вечерта — ще заминем с още две чети: с четата на Ан. Бозуков, съставена от току-що напуснали службата подофицери, и с четата на Кочо Муструка, съставена от харамии, чиито семейства живееха в горната махала на град Дупница, наречена „Бешико“; мъжете на тия семейства, харамии по занаят, зимно време живееха при семействата си, а лятно време образуваха малки чети, които минаваха границата, за да разбойничестват в Македония. Нямаше време за обяснения по това — защо ще заминем заедно с другите две чети и защо едната от тях ще бъде харамийска чета; тая вечер всички, които бяхме дошли в къщата на Малешевски, имахме работа — да направим на денкове, за да бъдат натоварени на коне, облеклото, оръжието и храната на четниците, понеже същата нощ, преди съмнало, денковете трябва да се натоварят и изнесат до пункта, където — утре вечер, след мръкнало — ще се съберем и въоръжим.

Напуснахме къщата на Н. Малешевски късно, към полунощ; преди да се разделим, уговорихме за следния ден, след като се мръкне, да се чакаме на югозападния край на града, при ореха под Курт баир, там дето шосето, идещо откъм село Рила, се съединява с онова, което води от град Кюстендил за Дупница. На следния ден спяхме до късно; ние не бързахме да ставаме от леглата — трябваше да си отспим добре, понеже ни предстоеше безсънна нощ. Към обед станахме, обядвахме долу в ресторанта при хотел „Джумая“ и след обед тръгнахме да скитахме и да разгледаме града. В същност — какво имаше за гледане в тоя селски град с ниски, неизмазани паянтови къшурки, зидани от кирпич? Тогава тютюневата индустрия, която в България беше едва в своя зародиш, в Дупница не съществуваше; тя нахлу в България и я завоюва след Балканската и Европейската войни, заедно с бежанците от Македония и Тракия, които донесоха със себе си капиталите, работната ръка и умението да се отглежда, манипулира и запазва тютюнът. Тютюневата индустрия

донесе благоденствие за Дупница, но по времето, за което разказвам, тя още не съществуваше тук и градът беше жалък по своята бедност, толкова жалък, че би можал да се сравни само с град Сопот, родното място на Иван Вазов.

В онова време Дупница имаше само една индустрия, която беше в цветущо състояние — харамийството, упражнявано от харामीите в Бешико. Всяко лято харामीите нахлуваха в Македония, туряха там в движение своята индустрия и есента се връщаха в Дупница с пълни кесии, които съживяваха алтъш-вериша на Дупнишкия пазар, на кръчмите и дюкяните...

Тоя ден ние вечеряхме в същия ресторант рано; почваше да се мръква, когато ние станехме, разплатихме се и като вървахме бавно, излязохме „на разходка“, минахме през моста на Бистришка река, завихме на запад по улицата, излязохме в края на града и продължихме „разходката“ си на югозапад по шосето за село Рила.

Ние бяхме дошли първи. Стигнахме до първото мостче на шосето, на около 500–600 метра от крайните къщи на града. Значи — тука. Огледахме се — на изток — баир, под баира — равна полянка, на полянката — орехово дърво, под ореха — пълна тъмнина; срещу ореха шосето се двои; единият клон отива почти на юг и обикаля Рилската планина — вероятно води за село Рила, а другият се отделя веднага на запад — вероятно закъм Кюстендил. Тука сме. Отидохме под ореха и седнахме да чакаме. Минаха десетина минути; по шосето се мярнаха два черни силуета, отидоха до мостчето, спряха се и след малко тръгнаха към нас; след минута те — Гоне Бегин и Андон Къосето — бяха при нас. Шепнешком ни поздравиха и седнаха до нас да чакат и те. Мъчно е да се чака дълго време при пълно мълчание. Ние почнахме да водим разговор, както обикновено.

— Не си го пуцай гласот! — каза Гоне Бегин на говорещия. — Вов чета не се говори високо! Сос шептанье! — цялата тая лекция Гоне я каза шепнешком.

Това беше първият урок за заучаване. Не мина и една минута — всички вече се разговаряхме шепнешком, така че на две крачки от нас никой не би чул нашия разговор. Мерджанов, който всякога беше много чувствителен към промените на температурата във въздуха, се закашля.

— Не се кашля вака! Запни я устата сос раците и легни ничком! — предаде Гоне Бегин втория урок.

Мерджанов затули с двете си шепи устата, обърна се с гръб към небето, заби лицето си в земята и продължи да кашля. Кашлицата му едва се долавяше и при това така неопределено, че човек не можеше със сигурност да посочи мястото, откъдето иде. Сигурно ви се е случвало — в някоя тиха лятна нощ — да слушате монотонната песен на щурците; опитвали ли сте да намерите мястото, откъдето идат тия тъжни, приспивателни звуци? Вие мислите, че те извираат ей оттам, отивате нататък — звуците идат не оттам, а от другаде; вие можете цяла нощ да сновете наоколо — и всякога ще чувате същите тия звуци от другаде, а не оттам, където търсите техния извор. Четниците и харामीите знаят добре, че е много мъчно да се определи къде е изворот на звука, ако той се произвежда съвсем близко до повърхността на земята. Двамата новодошли ни съобщиха, че Делчев и другите няма да дойдат тука, а от Бешико ще отидат направо по пътеката на мястото, дето ще се облечем и въоръжим; те ще изпратят едного от харामीите си да ни заведе дотам; изпратеният — при дохождането си — ще ни даде знак чрез чаткане на езика, напомнящо крякане на жаба или на нощна птица.

Беше чудна лятна вечер — ясна, звездна, тиха; едни звезди, които горяха с ярка светлина. Тая прелестна вечер и тия ярки звезди бяха направили и на трима ни много дълбоко впечатление — може би затова, че ние съзерцавахме безкрайното в момента, когато правехме скок в неизвестното.

В очакване на водача мина цял час. С разговор, воден шепнешком, ние се опознавахме поотблизо с двамата новодошли. Те били родом от Гевгелийско. Миналата година били нелегални в Македония и избягали в България. Минали границата при Черната скала. На отиване от Малешевско към границата били много изморени. По пътя, надвечер, били настигнати от двама аскери: единият яздил кон, а другият ходил пеш. Двамата аскери се заинтересували за тях. По носията се познавало, че не са малешевци. Аскерите почнали да ги разпитват откъде са, какво работят, какво търсят нощно време около границата и в края — поискали да ги закарат на заставата. Тогава те набързо взели своето решение; Гоне се обърнал ненадейно, хвърлил се върху оня от аскерите, който ходил пеш и му забил камата в гърдите; в същото време Андон хванал за крака ездача и още като го събарял от самара, го пробол с камата в гърдите. За да бъдат сигурни, че са ги

убили, те забили по една кама в шиите на агонизиращите аскери. След това взели коня и му се качвали поред докато стигнали границата; на граничната линия натирили коня в Турция и поели към вътрешността на България.

— Чий е бил конят? — попитах Гоне Бегин.

— Чий бил конят? — Не знам. Трябва да е бил аскерско мекере.

— Никакво мекере! Стопанинът на коня е един беровчанин. С него и с двамата му сина лежах в Куршумли хан. Те са били обвинени и осъдени за убийството на аскерите. Осъдени са до живот — и аз им разправих историята на Иван от Берово, който с двамата си сина лежи за права-Бога в Куршумли хан.

— Какво да правим? — каза Гоне — Бяхме притиснати до стената. Едно от двете: или трябваше да ни закарат на заставата и оттам да идем в затвора, или да ги убием. Имал таксират^[1] стопанинът на коня — да плаща нашите грехове.

Кой няма да се съгласи с мене, че светът е много малък за нас! Само преди един месец в Куршумли хан аз дружах с Ивана от Берово и с двамата му сина; а сега, в подножието на Дупнишкия Курт баир, без някога да съм подозирал тяхното съществуване, аз бях в компанията на онези, които са станали причина да се съсипе цялото Иваново семейство. А като гледаш небето и тия безброй ярко светнали звезди, иска ти се да допуснеш като възможна илюзията, че светът е безкрайно голям...

Горе, над ореха, по гребена на Курт баир, върху покритото със звезди небе, се очерта един черен силует и веднага след това се чу звук, приличащ на жабешко крякане. Гоне Бегин, като зачатка с езика си, отговори със същия звук. Силуетът потъна в черната маса на Курт баир и след минута изпъкна при нас. Това беше изпратеният водач; той беше един от харамииите — Кръсто Зарев. Без да говорим, ние всички станахме, излязохме на шосето и тръгнахме на югозапад към село Рила.

Главната северна верига на Рила планина, която първоначално върви на запад, а след това на северозапад — през Върли връх-Калинин връх-Голям Полич-Малък Полич-Мурсалевица-Богдая — свършва с връх Фенер-Кая, на 6 км права линия югоизточно от средата на град Дупница, при моста на Бистричката река. На около 1 км западно от връх Фенер-Кая Рила планина се спуска много стръмно към равнището, където са ливадите на село Бистрица. Това равнище, образувано от наносите на втория ледников период, се състои от дребен чакъл и пясъци, размесени с глина — материали, които извънредно много се поддават на ерозия от свободните води.

На около 2 км от стръмните склонове, слизачи откъм Фенер-Кая, ледниковите наноси на равнището са подложени на много силна ерозия в най-активно състояние. Това е един лабиринт, един хаос от ронливи сипеи и глинесто-песъккливи зъбери, разхвърляни, омотани и кръстосани по най-фантастичен начин. Цялото пространство, заключено между Курт баир от север; равнището западно връх Фенер-Кая и полите на Рила планина южно от река Мариславица — от изток; гребена Сиранов рид — Боровец — от юг и шосето Дупница — Рила — от запад — една площ от около 35 хил. декара — е една поройна област, която при топенето на снеговете и при дъждовете, особено при поройните дъждове, отрупва с чакъл и пясъци леглото на река Джерман, което тук е широко повече от половин километър.

Ние тръгнахме по шосето за село Рила, което, както споменах по-горе, ограничава от запад горекананата поройна област. Вървахме разделени на две групи: Гоне Бегин, Кръсто Зарев и аз напред около 20–30 крачки; другата група: Соколов, Мерджанов и Андон Кьосето след нас. Нарядко срещяхме единични закъснели полски работници, които бързаха да се приберат в града; един от тях, след като отговори на отпращания му от Гоне поздрав запита:

— Накъде така? Много сте закъснели.

— Що сме криви ние, ако у Балановски хан има такова хубаво вино? Пойдохме за манастира, ама останахме геч^[2].

Изминахме така около един километър и половина — до втория мост, считан от югозападния край на Дупница. При моста се отбихме вляво и тръгнахме въз течението на пороището; след няколко минути стигнахме до стръмните ярове, образувани от разяждането на равнището под връх Фенер Кая. Там в яровете, между зъберите на тоя пороищен лабиринт, ни очакваха Делчев, Бозуков, Кочо Муструка, Никола Малешевски и останалите четници. На пясъка бяха стоварени денковете, които бяхме приготвили снощи; някои от тях бяха разтворени. Ние намерихме дружи-

ната да се суети около разтворените денкове, от които войводите вадеха облеклото и го раздаваха на четниците. Времето беше тихо; раздаването ставаше при светлината на машали, приготвени от памучни парцали, напоени с лой и увити така, че образуваха факли, дебели колкото човешка ръка над китката. Ние получихме по един каскет, по една куртка, по едни панталони, по един чифт навуца и козиняви върви за навуцата, по един чифт цървули, по една раница, по десетина сухари, по една пушка и по 300 патрона, нанизани на патрондаши.

Еднообразието в облеклото — за четите на Делчева и Бозукова — беше горе-долу издържано; но не можеше да се каже същото и за оръжието. Делчев и Бозуков бяха въоръжени с по една карабина Манлихер; коланите им имаха паласки за манлихерови патронни пачки и калъф с револвер, система нагант; оная част от коланите, която не беше заета от паласките, представляваше патрондаш с нанизани в него нагантови патрони. Останалите четници бяха въоръжени с пушки от различни системи: аз получих една къса Бердана — не карабина, а резана, без магазин, патрони с оловни куршуми. На Соколов се падна една сръбска Маузер, тоже без магазин и патрони с оловни куршуми; Мерджанов се снабди с една дълга Бердана, тоже без магазин и със също такива патрони като моите. Между оръжието на четниците от Делчевата и Бозуковата чети имаше и мартинки, а също и една гръцка пушка, система Гра.

Никой от нас, включително Делчев и Бозуков, не получи шинел или някаква горна дреха или одеяло, ако и да ни предстоеше да прекарваме на открито във високи планински места, по които снегът още се белеше и да бъдем изложени на дъждовете, които са чести по тия високи места. Тая част от нашата екипировка бе възложена на бъдещето, когато ще се снабдим от каракачаните с каракачански козиняви кебета^[3].

По отношение екипировката и въоръжението, харамите стояха много по-добре от нас. Те нямаха нужда да заменят обикновеното си облекло, приспособено еднакво както към живота в града, така и към оня на открито. Те си имаха каракачански кебета, така че нямаше — като нас — да се измокрят до костите от дъжда и да зъзнат от студ по високите планински места. Освен Кочо Муструка и Кръсто Зарев, които бяха въоръжени с по една карабина Манлихер, пушките на останалите харамии бяха мартинки, така че в случай на нужда, всеки един от тях можеше да си послужи с патроните на останалите си другари. Освен с пушки, харамите бяха въоръжени и с по една пала — крива, тежка и много остра сабя. На сборния пункт харамите се явиха готови — облечени и въоръжени, — та нямаше нужда — като нас — да си губят времето за разпределяне на облеклото и оръжието.

На изток, зад Фенер-Кая небето започна да побелява. Нямаше защо да се бавим тука; ще си сменим облеклото и ще се пригласим както трябва през деня; засега натурияхме дрехите, навуцата и прочие в раниците, нарамихме получените пушки и — както бяхме натоварени — потеглихме бавно по една тясна пътечка между зъберите нагоре. Така ние излязохме на равнището източно от махалата Стари дол и все по пътеката нагоре дойдохме до ливадите на село Бистрица. След това, като вървахме по северния бряг на река Мариславица, минахме ливадите и навлязохме в гората. Там, на една поляна край течението на река Мариславица, ние се установихме да денуваме. Беше паднала дебела роса — тревата и бурените край водата бяха побелели от капките на росата; обувките ни се бяха измокрили, като да бяхме газили вода. Харамите и четниците насядаха на мократа трева, аз се щурах нагоре-надолу да търся някъде по-сухо място, за да седна.

Делчев се обади:

— Какво се въртиш и се оглеждаш като мокро куче за сушина?

— Точно това търся — сухо място. Как да се легне на мокрото?

— Е, ще заръчаме да докарат от Пловдив каба-дюшеци и от Женева пухени покривки! — подигра се той с мене.

На неговата подигравка отгоре, аз седнах и се изтегнах на мократа трева, както бях потен, уверен, че ще ме хване пневмония. Веднага съм заспал; събудих се към пладне. Слънцето ме беше напекло; не ме хвана никаква настинка. Оттогава до късна есен ние прекарвахме на открито; освен веднъж към средата на месец септември, когато прекарахме един студен есенен дъждовен ден в една кошара над село Кърчово, ние не видяхме над главите си керемиди или някакъв друг покрив; случваше се да бъдем измокрени до костите, да лежим и да спим върху леда без какъвто и да е огън — и не само че никой от нас не се разболя и не хвана пневмония, но не получи и най-малка

кашлица. Даже Мерджанов, който беше навикнал да се закашля при най-малкото захладяване на въздуха — даже и той забрави тоя си занаят. Към края на есента ние всички се бяхме калили и бяхме станали неуязвими от студа и влагата. За да се кали човек добре трябва да води четнически живот, т.е. да няма перспектива за угода на храна, покрив и топло легло; а също — да няма около него лекар, с неговите медицински и хигиенни предписания, диети, катаплазми, пилюли, хапове, инжекции, капки и прахове.

През деня се облякохме. Соколов, на ръст малко по-висок от среден, съразмерно развит, с гъста черна брада, с черни мустаци, вежди и очи, в четническото облекло приличаше като да е роден да бъде четник; захапал на едната страна на устата си късата крива лула; той с най-голямо старание и съсредоточено внимание навървяше цървулите, навиваше и стягаше своите навуца. Мерджанов, който бе съблякъл своя туристически костюм, в който изглеждаше така спретнат, като облеche четническите дрехи, въпреки пъргавината си, изглеждаше разтъртен. Поради своето едро и съразмерно телосложение, в четническите дрехи Делчев представляваше внушителна фигура. Бозуков — среден на ръст, тънък, сух, в четническите дрехи и с каскета имаше вид на хъшлак.

Към пладне от село Рила пристигна и дойде при нас тамошният жител Христо Лазаров, човек на Вътрешната Организация, с два коня натоварени с хляб и едно малко буренце вино. Хлябът биде раздаден по равно на всички четници, които получиха и по едно канче вино. Четниците се нахраниха и сръбнаха от канчето с вино; остатъка от хляба всеки си го прибра в раницата. Харामीите вместо раници имаха кожени овчарски чанти, които носеха окачени през рамо. В моята раница аз сложих купените томове от *Petite Bibliothèque nationale*, сухарите, хляба и двата патрондаша; единия патрондаш опасах около кръста; по такъв начин моята раница тежеше колкото един магарешки товар. Повечето от четниците бяха препасали единия от патрондашите около кръста, а другите два — кръстосаха през раменете си. Христо Лазаров натовари съблечените дрехи, обуца и шапки и поведе конете по пътеката за село Рила. Н. Малешевски тоже си замина за Дупница.

Мина икиндия; слънцето се наклони да залезе. Ние започнахме да се готвим за път. Един от харामीите — Иван Клепалото, с руси прави мустаци и стоманеносиви очи, най-мълчаливият от всички, извади лъжицата, клекна на едно коляно при ручея и почна да сърба водата с лъжица.

— Защо не се наведеш да пиеш, а си седнал да сърбаш водата с лъжица? — запитах го аз.

— Обирам й каймака! — отговори лаконически Клепалото.

Слънцето залезе. Ние потеглихме на път. Напред вървяха харामीите с водач Кръсто Зарев; след Кръстя следваше Кочо Муструка, а след него — останалите харамии. След харामीите вървеше Бозуков, а след него — неговата чета. Нашата чета бе последна — Делчев най-отпред, а Андон Късето най-отзад. Вървяхме един след друг като жерави или като вълци кога приближават кошара. От поляната, на която денувахме, слязохме на пътеката — Идиризовата пътека — и по нея поехме на юг, нагоре; така стигнахме до стръмния ронлив бряг на река Стари дол; оттам поехме на изток, по гребена нагоре, като на 3–4 пъти сядахме да си почиваме. При почивките запазвахме същия ред, както при пътуването: водачът се спираше, а след него се спирахме всички; всеки сядаше или се облягаше на стръмнината там, дето се е спрял; при потеглянето отново на път, водачът ставаше и тръгваше, а след него всички ставаха, тръгваха всеки на мястото си. Когато излязохме горе на преслапа (седловината), седнахме да направим по-дълга почивка. Ние се бяхме изкачили на около 500 метра по-високо от поляната, на която денувахме. Мъчно е да се определят разстоянията на око нощем, по светлините; под нас, на юг, на около 7–8 км, светеше някакво село; по-далеч на югозапад, близки една до друга, бяха групите от светлини на други две села; още по-далече, на юг, една голяма група от светлини мамеше окоето. Черният силует на Кръсто Зарев, с левия ръкав на каракачанското му кебе, нахлут на лявата му ръка и с протегнатата дясна към групите светлини, се обрисова върху тъмносиньото небе на запад. Кръсто Зарев сочеше на дошлите при него Делчев, Бозуков и ние тримата, групите от светлини и обясняваше:

— Ето, под нас е Рила; а там онези, по-далечните, са Кочериново, онова, дето е по-вдясно и Бараково вляво от него; а там — ей — най-далечното — това е Джумая. А онова, дето е почти на запад, онова, голямото — това е Бобошево...

От преслапа, дето пътеката се разделя, поехме по дясната пътека, избиколихме и пресякохме река Стари дол в горното ѝ течение, минахме над колибите Беш-бунар и по пътеката, която води по гребена, който слиза от връх Богдая на югозапад за Хайдушката чешма, слязохме на

пътеката, която води от град Дупница за село Рила. Тръгнахме по тая пътека на юг, към село Рила, излязохме на преслапа Сиранов рид и оттам, като напуснахме тая пътека, поехме онази на изток, пресяхохме Смочевската река в горното ѝ течение и излязохме на гребена, който дели Смочевската река от река Рилица; оттам взехме пътеката на североизток, нагоре по тоя гребен и през-страна вдясно, стигнахме до чешмата под връх Робовица. Наближаваше да се съмне. След една хубава почивка при тая чешма, ние — вече по видело — поехме по гребена на североизток, дойдохме под самия връх Робовица и се спряхме да денуваме на югоизточната му страна, в началото на дерето, което се влива в Рилската река между село Рила и скалата Орлица.

Ние се разположихме на поляната, западният край на която опираше в скалата, която образува-ше върха и която на югоизток се спускаше почти отвесно, цялата покрита с мъх и сладка папрат; вода на бистри капки се стичаше по нея и капеше в подножието ѝ. Тук за пръв път се поставиха часовой и подчасовой, които заеха мястото си горе на скалата; докле часовоят е на пост и оглежда околността, подчасовойт до него почива или спи; ако часовоят забележи нещо отдалеч, съобщава на подчасовой да предупреди четата; когато дойде време за смяна — часовоите се сменяваха през два часа, — подчасовойт отива при четата, събужда и довежда оногова, на когото е редът да бъде подчасовой, и сам постъпва на пост, като сменя часовоя, който от своя страна отива при четата, за да почива. Войводите: Делчев, Бозуков и Кочо Муструка не ставаха часови. Тоя ред биде въведен за пръв път тука и се запази до общия събор на четите, който бе събран на Спиров чукар — Серско.

Изморени от дългия и труден път, четниците веднага заспаха; заспал съм и аз. Когато се събудих, пред себе си видях едно охранено конче, което се беше спряло пред нас с раздалечени четири крака, с широко отворени черни очи и с уши в хоризонтално положение, които се мърдаха от време на време. Изглежда, че животното друг път не беше виждало събрани на едно място толкова много двукраки зверове и с ушите си даваше да разбере, че внимателно ни наблюдава и изучава. Ненадейно аз скочих върху него и то, като си сви ушите и си надигна опашката, драсна с всички сили и избяга надолу по стръмнината. Други говеда пасяха настрана около нас по пасбището; това беше една черда говеда, собственост на Рилския манастир; те прекарваха цялата година в планината — лете по пасбищата, а зиме при говедарниците и рядко виждаха хора. Говедарят дойде, мина край нас и отиде да завръща чердата; нашето присъствие нито го учуди, нито го изненада; то не му направи никакво впечатление — изглежда, беше свикнал да гледа въоръжени хора да кръстосват планината; вероятно той смяташе харамите за естествена и неделима принадлежност на планината — нещо като дърветата, скалите и тревата. Неговото идване също не изненада харамите, които не проявиха никакво безпокойство — сигурно те считаха говедаря за същество, което не стои по-горе от животните, които пасеше, и което, по някаква погрешна игра на природата, ходи на два крака, а не на четири.

Към 10 часа почти всички четници бяха будни. От мястото, дето денувахме, се откриваше великолепна гледка на юг и югозапад. Кръсто Зарев с бинокъла оглеждаше срещната, южната верига на Рила планина, по чието било минаваше турско-българската граница; най-често и най-дълго той насочваше бинокъла точно на юг, към върха на Факир-тепе и местата около тоя връх. Бавно течеше времето в очакване да се мръкне. Някои от четниците дооправяха онова от облеклото и снаряжението, останало неоправено от миналия ден: някои чистеха или смазваха пушките си; някои — за да свикнат още отсега — разговаряха шепнешком. Тоя ден ние преполовихме хляба, който ни донесе вчера Христо Лазаров от село Рила.

Най-после слънцето залезе. Стана дрезгаво. Ние отново тръгнахме на път, първоначално на запад, през-страна, за да избегнем много стръмния наклон, след това — все през страна — в зигзаг стигнахме до гребена „Клепан камък“ и почнахме да слизаме на югозапад по тоя безкрайно дълъг и тесен гребен. Това беше дълго и уморително слизание, при което извънредно стръмните наклони се сменяваха със слабо наведени части от гребена. Това слизание продължи повече от 5 км, така че мускулите на бедрата ни отмахляха от налягане. Когато стигнахме над скалата Орлица, се спряхме да си починем. Водачът беше дал нареждане, което шепнешком се предаде от човек на човек: оттук надолу да се пази най-голяма тишина, да се ходи полека и внимателно, за да не се произвежда шум. Беше близо полунощ, когато ние полека, внимателно и почти безшумно започнахме да слизаме по самата източна страна на скалата Орлица, но колкото и внимателно да

слизахме, чакълът се суркаше под краката ни; от време на време някой голям камък се откачаше и долетяваше надолу към шосето или в дерето. На около 200 крачки източно от скалата Орлица шосето за Рилския манастир, което при скалата върви край северния бряг на Рилската река, чрез мост преминава на южния ѝ бряг; войник-часовой бавно се разхождаше по моста. Всички мостове по шосето от село Рила за Рилския манастир се пазеха от войници, за да се попречи на харамийски и други чети да преминават реката и да приближават границата, за да нахлуват в Турция; това именно беше наложило голямата предпазливост, с която слизахме край Орлица. Поради това, че Рилската река, която тука тече бързо и се блъска в каменните блокове, с които е покрито нейното дъно, прави голям шум, нашето слизание край Орлица не биде усетено от часовая.

Като слизахме край източната страна на Орлица, ние най-после слязохме на шосето. Бързо го пресякохме и нагазихме в Рилската река, за да преминем на южния ѝ бряг. Водата беше много студена, бърза и дълбока до пояс. Поради големите камъни, с които беше осеяно дъното ѝ и поради тъмнината, прегазването ѝ беше много трудно и не съвсем безшумно; но, както казах и по-горе, реката произвеждаше толкова силен шум, че заглушаваше напълно шума, който правехме ние, когато я прегазвахме. Без никакво бавене, веднага след като я прегазихме, ние поехме пътеката на запад и се изкачихме на гребена, който се спуска от върха Факир-тепе на северозапад към село Рила; след това ние поехме на югоизток по гребена, по който води пътеката от село Рила за връх Факир-тепе. Скоро напуснахме тая пътека. На изток откъм пролома на Илиина река небето почна да побелява. Неблагоразумно беше да се върви денем по пътеката, където гребенът беше гол. Ние забихме вляво, в гората — едра букова гора; тук дневната светлина беше заменена със зелен полумрак, като в някоя висока катедрална черква; земята беше покрита с дебел слой мъртви листа, които шумяха под краката ни. Така, без път, ние вървахме повече от два часа, докле стигнем до равнището Шипочен, на около един километър северно от Факир-тепе, в басейна на дерето Жабокрек. Там, до полянката се спряхме да денуваме; повечето от нас си проснаха измокрените дрехи и навуца на поляната да се изсушат на слънце. Пристегнати с навуцата и вървите в продължение на три дни и сега освободени, пицялите на краката ни сърбяха негърпимо. Соколов с две ръце дращеше с нокти пицялите на краката си така, че потече кръв.

— Трябва да съм хванал краста — ръмжеше той зад лулата си.

— То е краста, ама не човешка, а козя краста! — уверяваше го един от харамииите, Георги Зарев, брат на Кръста Зарев. — Тръгнеш ли в чета, всякога в началото е така. Тя ще мине след някой ден! — Георги Зарев искаше, но не можеше да обясни, че организмът ни ще се приспособи към новия начин на живот.

Тоя ден ние си изсушихме дрехите, облякохме се, починахме си добре, свършихме си хляба, който носехме в раниците, и след като слънцето се закри зад гребена, по който вървахме от заранта за насам, взехме да се готвим за път.

Чел бях някога за мореплавателите, че те — когато пресичат екватора и заменят Полярната звезда с Южния кръст — устройват в кораба тържество; в това отношение немските мореплаватели били големи педанти. По своята тайнственост и тържественост, нашето минаване на границата дип напомняше пресичането на екватора от немците. Беше дадено нареждане да вървим далече един след друг, по на няколко крачки и не в права, а в счупена линия — за да се намали до най-възможния минимум вероятността да ни избият в случай, че ни усетят: ако ни усетят, веднага да залегнем; пушките ни да бъдат на изготовка, за да отговорим с огън, ако открият огън по нас.

Започнахме изкачването към Факир-тепе, като вървахме между пасбището и гората, по северната граница на тая последната, като пазехме разстояние между нас по десетина крачки и като следяхме чупената линия, по която вървяха ония, които бяха пред нас. Пред мене вървеше Соколов, а пред него — Мерджанов; зад мене следваше Вангел от село Цървица, Демир-Хисарско. Пушките ни бяха заредени; ние ги носехме тъй, както ги носят ловджиите, когато вървят подир кучетата, които душат следите на дивеча. Така излязохме на гребена, по който вървахме миналата нощ. Започнахме изкачването към самата граница; черните силуети на ония, които вървяха преди нас, един по един се очертаваха на юг, върху покритото със звезди небе и един по един изчезваха към граничната линия.

Ето ме на самата граница, по която води добре отъпкана пътека. На около 200 крачки вляво е самият връх Факир-тепе. Отминавам след Соколов, чиято сянка почна да потъва надолу: той вече

беше започнал да слиза. Първоначално леко заоблен, на около 200–300 метра на юг от граничната пътека баирът веднага много стръмно се спуска надолу. Там, дето наклонът се чупи, настигнах Соколова, който — от своя страна — беше настигнал Мерджанова; те бяха взели пушките си на ремък; аз изпразних пушката си, прибрах патрона и направих като тях двамата — взех пушката си на ремък. Мерджанов беше нещо много весел — смееше се и внимателно опипваше с краката си почвата, за да стъпи здраво. Веднага неговата сянка изчезна; след малко отдолу се чу неговата яростна псувня, произнесена полугласно — той се беше откачил и се беше търколил някъде долу, откъдето идеше псувнята. Соколов започна да се киска и да се превива от смях, като с краката си опипваше къде да стъпи; но и той, както се смееше, веднага изчезна надолу и след минута го чух да псува и той като Мерджанова. Досмеша ме на това бързо променяне на настроението; развеселих се и аз. И — както се смеех — усетих, че кракът ми стъпва в празно пространство — и аз полетях надолу и се спрях в краката на Соколова, а той — в отговор на моята псувня по адрес на стръмнината и на водача, който бе избрал за минаване именно това място — примираше от смях.

Ние продължавахме да слизаме — първоначално на юг, по линията на най-големия наклон, а след това на изток, през-страни, почти по хоризонталата, докле излязохме на гребена, който се спуска от Факир-тепе към махалата Миголо. След като си починахме, поехме по този гребен и по него почнахме да слизаме на юг. Дълго — около пет километра — слизахме по този терасовиден гребен, дето много стръмните наклони веднага се сменяваха със слабо наклонени или почти равни площи. По тези площи бяха нивите на населението — бедни планински ниви, посеяни с ръж, поникнала рядко, с малки класове и хилави стъбла. Когато настъпвахме в такава нива, за да не оставим ясни следи, по които да се съди за направлението на четата, ние се пръскахме така, че заемахме цялата широчина на нивата и ходихме в зигзаг, та да не личи по стъпките къде сме отишли. По този начин правехме да се намали реколтата от тези ниви, чиято бедна почва и без това не обещавахе ханаанско плодородие. Когато се събрахме при долния край на първата нива, която бяхме кръстосали по този начин, от един на друг се предаде шепнешком някакво нареждане от водача Кръсто Зарев, родом от село Зърнево, Зияховско. Това нареждане дойде до Мерджанова; Мерджанов го предаде на Соколова, а той последния на мене:

— Който върви най-отзад, да откърши една вея и да я влачи.

Зад мене вървеше Атанас Пазарджиклията, наричан Бабата, бивш подофицер. Аз му предадох нареждането. Той, обаче, поиска да сее на дъното му ряпа и запита шепнешком:

— Какво е това „вея“?

И аз не знаех значението на тая дума, но направих вид на всезнаещ и я поясних точно както трябва:

— Вея, демек врея. Значи чувал!

— Хай, сиктир! Как може да се откърши чувал?

— Ей така! Както може, така ще се откърши!

И Бабата предаде по-нататък:

— Който върви най-отзад, да откърши един чувал и да го влачи!

Стана недоразумение и запитване — вече отзад напред: Андон Кьосето, който вървеше най-отзад, питаше какъв чувал, откъде да го вземе и как да го откърши? Бабата ми предаде запитването. Аз — пак така авторитетно — му поясних:

— Какъв чувал? Ей такъв, чувал! Чувал — значи врея, вея! Предай „вея“!

Бабата предаде „вея“ и недоразумението се изглади — Андон Кьосето разбрал за какво се касае, откършил от съседното дърво една вея и взел да я влачи след себе си, за да заличат върху пясъчливата пътека следите от стъпките на четата. По такъв начин, като излезе от село Зърнево, премине през село Мирковци и стигне в град Пазарджик, една обикновена вея може да се превърне в чувал...

Така, като се хлъзгахме, падахме и ставахме по стръмните наклони и като отъпквахме нивите на равнината, ние стигнахме до северната крайнина на махалата Миголо. Оттам поехме пътеката на изток, слязохме в реката, която слиза откъм Факир-тепе. Почнахме да слизаме по течението на реката и подминахме с около стотина крачки мястото, дето тя се влива в река Ковачица, която

слиза на изток от седловината между Мусов връх и връх Ризваница. Небето на изток беше вече побеляло. Ние се спряхме край реката и се установихме за денуване.

След ясната нощ, времето сутринта беше много студено; влагата край реката и изобилната роса усилваха студа. Изморени от дългия и мъчен преход, четниците налягаха да спят на поляната от западната страна на реката. Делчев тури раницата под главата си, легна по гръб и с една тъмносиня шамия си зави лицето и ръцете; след минута той вече спеше дълбоко. Соколов се мъчеше да заспи, но му беше студено и той от време на време се изправяше седнал и си мърдаше рамената от студ. Мерджанов, наведен ниско към земята, кашляше и се мъчеше да задуши своята кашлица. Бозуков, който беше с една къса пелерина, се беше завил презглава и спеше. Завити със своите влашки кебета, харамииите спяха при най-големите удобства, каквито можеше да даде четническият живот.

Мой ред беше да бъда часовой, а Вангел Цървищалията — подчасовой. Ние се отделихме на 15–20 крачки от четата, на пътеката, която водеше край реката за село Джумайска Бистрица. Аз се изправих до едно смърчово дърво, а Вангел, на 5–6 крачки до мене, легна, прегърна своята Бердана, сви се като въпросителна и веднага заспа. Всичко затихна в четата; само водата в реката бълбукаше и птичетата весело цвърчаха между клоните на дърветата. Първите розови лъчи на слънцето бяха огрели валчестия юмрук на Факир-тепе, който се издигаше на север, далече зад по-близките върхове.

Кррррр!

Силен трясък от пречупване на дебело стъбло ме накара да подскоча настрана — смърчовото дърво, до което бях се изправил, се пречупваше. Погледнах дървото — то си стоеше право и здраво, а зелените висулки на неговите клони спокойно дремеха.

Кррррр!

Също такъв силен трясък от пречупване на дебело стъбло се разнесе и от съседното дърво. Аз го погледнах — и това дърво си стоеше право, и неговите клони не мърдаха. Погледнах Вангела; стар четник, той се беше пробудил още от първия трясък и ме наблюдаваше с весело любопитство. Той шепнешком отговори на моя мълчалив въпрос:

— Пиле е. Малко пиле, а виж гласът какъв е силен. Ей го е! — и той посочи едно птиче, не по-голямо от кос, което в същия момент прехвъркна между клоните, кацна и издаде своето „Кррррр“! По тоя начин то поздравяваше зората.

След два часа Вангел ме смени. Аз се прибрах при четата, за да почивам. Полянката, дето беше налягала четата, беше още в сянка, но слънцето беше вече огряло склоновете на баирите около нея. Студът беше омекнал. Свит на кравай като куче, с уста при колената, Мерджанов спеше. Спеше и Делчев, легнал по гръб, изпънат с цялата си дължина, с лице и ръце завити с шамията. При моето идване Соколов се изправи седнал и взе да си движи раменете, за да се стопли.

— Не можах да заспя от студ — прошепна той, — а виж го Делчева — щом легна и заспа като кютук! Не му е студено на тоя човек, що ли?

Усетил неговия шепот, Делчев мръдна и без да си отвие лицето, шепнешком каза:

— Завий си лицето и ръцете с кърпа — и няма да ти бъде студено. Все едно е като да си се завил с юрган!

Соколов извади носната си кърпа, зави си лицето, прегърна своята маузерка, кръстоса си ръцете да не бъдат отвити и веднага заспа. Аз направих същото и заспах, без да усещам щипането на студа по лицето и ръцете си, каквото усещах дотогава. Когато се събудих, слънцето осветяваше навсякъде гърлото на реката. При четата бяха дошли няколко души от село Джумайска Бистрица с натоварени катъри и магарета, които бяха пуснати да пасат край реката. Те бяха донесли хляб, много хляб, защото оттука нататък ни предстоеше дълъг път при неуредено продоволствие било поради ненаселените места, било поради неорганизираното население. Хлябът беше от просо. Той се сипеше като пясък и съвсем не насищаше, но трябваше да се задоволим с него — първо, защото нямаше какво друго да правим, и второ — защото хората ни даваха това, което имаха; при това, толкова им беше силата на тия бедни хора, предприели — със своите нищожни средства — борба против турската власт, като противопоставяха на могъществото на турската империя само своята дълбока вяра в нас и добрия изход на предприетата борба.

Мръкна се. Ние тръгнахме на изток без път, през една букова издънкова гора, за да избегнем вероятната засада, която обикновено турците поставяли източно от село Бистрица, при вливането на река Ковачица в Бистришката река. Извънредно тъмната нощ, мократа глинеста почва, по която постоянно се хлъзгахме и падахме, високите пънища на издънковата гора, които ни спъваха на всяка крачка, самата гора, израсла буйно и често — всичко това правеше движението ни много трудно. При провирането ни из честака, един чепат буков клон ми закачи каскета, дръпна го от главата ми и го запрати някъде из тъмнината. Аз се помъчих пипнешком да го намеря, но за по-внимателно търсене нямаше време — трябваше да вървя наблизко след Соколов и да не късам четата. Така — аз подарих каскета си на гората и през цялото време, което прекарах тая година в четата, ходих гологлав. Мимоходом ще отбележа следното:

Когато лежах в Куршумли хан, след като бях осъден на иддам — вероятно поради силно нервно сътресение, — разболях се от псориазис; главата ми се покри с дебел и корав слой струпеи, който обхвана косматата част на цялата ми глава. След като излязох от Куршумли хан, започнах да се лекувам — мих си главата със спирт, със *safo viridis*, с отвара от трици и пр., но псориазисът не минаваше и продължаваше все по-силно да ми стяга кожата на главата. След като букачката ми открадна каскета и аз тръгнах гологлав, след като се почувствах свободен, окачил на пирона всичките житейски грижи и условности, не успях да забележа как изчезна псориазисът. Дали слънцето, дъждът и чистият въздух или пълното душевно спокойствие повлияха върху това — не знам, но псориазисът изчезна, без да усетя кога стана това.

Ние прекосихме Сливова река и по пътеката поехме на юг, към Балева махала. Преди да стигнем източната покрайнина на тия колиби, взехме направление към изток, като вървахме по границата между пасбището и гората и като ту изкачвахме височините, ту слизахме от тях. Убити от умора и жажда, на съмнало се спряхме да денуваме до Осеновските колиби, на около един километър южно от тях, по северния склон на планинската верига, която ги огражда от север, в една дребна дъбова гора. През целия ден — един ден, дълъг като вечността — ние бяхме измъчени от жажда, защото никъде наблизко нямаше вода. Едвам дочакахме да се мръкне и тръгнахме отново. Изкачихме на върха, точно над Осеновските колиби и — като вървахме на изток, все по границата между пасбището и гората — дойдохме до седловината, от която се отделя пътят за Осеновските колиби, на около два километра североизточно от тях. Там превалихме билото и тръгнахме по една пътека, която водеше на югоизток, под билото, по южните склонове на това последното. Бяхме каталясали от жажда дотолкова, че започнахме да имаме халюцинации. Ето, нà — в следния дол, към който ни води пътеката, има вода; ние ясно чуваме как тя тече, шуми и се разбива в камъните; ние доближаваме, пресичаме дола — няма и помен от вода. Езикът ни лепне, устата и гърлото ни са сухи, ушите ни шумят — няма вода. Чуваме, ясно чуваме да тече вода в следващия дол, който след малко ще пресечем; пресичаме го — но и там няма вода. И това се повтаря при всеки завой на пътеката. Нервите ни се изострят. Всеки търси предлог да се скара с някого, та да си излее яда върху него. Баба̀та върви крачка в крачка след мене и ми натяква шепнешком:

— Македония! Да ти пикая на Македонията! Такова диво и проклето нещо! Да няма даже една глътка вода!

Той, родом от Пазарджик, държи мене отговорен — като македонец — за това, че в Македония няма вода...

Като вървим по пътеката, ние извиваме под билото на Чакалица. Изминали сме вече десетина километра откак сме тръгнали тая вечер; приближаваме големия дол, където е началото на Осеновската река. Ние пак чуваме да шуми вода, но никой вече не вярва на слуха си, толкова пъти измамвани от жаждата, която ни измъчва. Пресичаме дола. Вода, изобилна вода подскача по камъните.

— Вода! Вода! Има вода! — не се сдържа и извика високо Мерджанов.

— Има — вятър! — ръмжи Соколов, но след миг — и той като Мерджанова — извиква високо с възхищение:

— Вода! Наистина има вода! Истинска, автентична вода! Хаш-две-о! Чуеш ли, разбираш ли, химио? — обърна се той шепнешком към мене — хаш-две-о, която, за да ни бъде истински приятна и полезна, се погрижила да разтвори разни соли и да ни се представи при температура плюс 4 градуса по Целзия...

Виждали ли сте овчо стадо изжадняло на водопой? На нещо подобно приличахме ние, залепнали за дъното на дола, с муцуни наврени във водата, като си повдигахме главите, за да вдъхнем въздух и отново се навеждахме да прием. След като си утолихме жаждата, насядахме на пътеката да си починем. Мерджанов се чукна с големия пръст по главата:

— Ей, че проста работа, хора сме били! Да не си вземем поне по една манерка! Какви ли не боклуци напъхах в чантичката, а за най-главното — за водата — не се сетих!

Ние тръгнахме отново по пътеката, която обикаля басейна на Осеновската река, с общо направление към юг. От седловината северно от връх Капатник напуснахме пътеката и по билото се спуснахме на югозапад, а след това на юг. Спускахме се бързо, почти тичешком, едно, защото приближаваше да се съмне и друго, защото цървулите ни, закоравели и излъскани от тревата, ни караха да се хлъзгаме и падаме. Склонът, по който се спускахме, беше покрит с рядка възрастна дъбова гора, която е била сечена преди няколко години; тя е била сечена така, че отсечените стъбла бяха оставени високи колкото човешки ръст, те бяха изсъхнали, а някои и прогнили. Нямаше нито подраст, нито издънка. Ние се спускахме тичешком по стръмния склон, като от време на време се ловехме за отсечените дъбови стъбла, за да не се хлъзгаме и падаме. Случи се — при едно такова хващане — стъблото, за което се беше уловил Мерджанов, да бъде прогнило; стъблото се пречупи и Мерджанов се преметна през глава, като прострелян заек; той стана, прибра си пушката, която беше отскочила настрани, пропусва, поотръска се и продължи тичешком да се спуска след четата, която бърже се измъкваше надолу в полумрака. Така ние слязохме на шосето Горна Джумая — Мехомия, при сливането на Пределската река с река Джинджирица, на по-малко от един километър западно от заптийското беклеме на Предел, при един чарк, откъдето почва винарския път за град Мелник. Ние бързо прекосихме шосето и река Еловица, поехме винарския път и навлязохме в смърчовата гора източно от река Калугерица. Там, на една полянка в гората, преди да почнем изкачването, спряхме да си починем. Беше вече видело, ако и слънцето да не беше още изгряло. Околната смърчова гора ни закриваше напълно, но през стъблата и клоните виждахме много добре хановете и беклемето на Предела. Ние гледахме, когато заптиетата от беклемето излизаха по панталони и без куртки, с пешкири в ръце, да отиват на чешмата да се мият. Те спокойно извършваха своя сутрешен тоалет, без да подозират нашето близко присъствие и че са предмет на нашето любопитство и наблюдение.

След като си починахме добре и изтърсихме последните трохи хляб от раниците си, без да се нахраним както трябва, ние тръгнахме отново нагоре по винарския път. Винарският път водеше на югоизток, по склона, който разделя реките Калугерица и Джинджирица. Слънцето се беше показало откъм село Якоруда. Под нас, като на длан, се разстилал Разлог — долината, заградена от север с Рила планина, от изток с Родопите, от юг с Пирин планина и от запад със седловината Предела, чрез която се съединяват Рила и Пирин.

Аз бях се качвал на Терсато — височината над Фиуме — и бях се възхищавал от чудната гледка, която се открива от най-горната тераса на замъка на франкопаните на юг, върху Адриатическо море; минавал бях през Тирол и се бях се възхищавал от красотата на долината и на планините около Инсбрук. Пътувал бях и в подножието на Юнгфрау и седемте върха — Седемте Курфюрста, — които обкръжават тая царица на Централните Алпи; живял бях в Швейцария, виждал бях Цюрих и езерото при него; от хълма в Берн, който напомня много Пловдивското Джамбаз тепе, се бях захласвал от красивата гледка на долината и на планините около нея; в Ньовшател, в подножието на Юра се бях удивлявал на променчивия цвят на водите в Ньовшателското езеро; качвал се бях на Салевите, югоизточно от Женева и оттам — от върха Treize Arbres — бях гледал под краката си Женевското езеро и насреща, на юг, бях съзерцавал с възхищение хаоса от планини, с наведената пирамида на Mont Blanc, стърчаща над белосинкавите ледници в нейната основа; но никъде не бях виждал такова съчетание на красоти, каквито ми представи тая сутрин от пътеката между река Калугерица и река Голяма Джинджирица. Да описвам тая красота? Това не е по силите ми. Аз не съм поет, а и да бих бил, всичко, което бих написал върху тая вълшебна гледка, би било съвсем бледо, далеч от действителността.

Ние дълго — захласнати — съзерцавахме вълшебната гледка. Ако не беше униформеното облекло на четниците от Делчевата и Бозуковата чети, ушито по военен образец; ако не бяха цървулите, с които бяхме обути, пушките, които носехме на ремък, и патрондашите, кръстосани през рамена-

та и опасани на кръста; ако не бяха фустанелите и палите на харामीите — човек би могъл в тоя момент да ни вземе за някаква голяма група туристи, които са тръгнали да се лутат, за да вкусят естетичната наслада от тая вълшебна гледка. Като не се смятат часовойската и патрулната служби, които неизменно се изпълняваха по заведенията още в началото ред, веднага при навлизането ни в Пирин планина заряхахме предпазните мерки, които съблюдавахме дотогава: пътувахме денем, приказвахме на високо. От векове Пирин планина е била сигурно място за много поколения харामीи; такава беше тя и сега.

Кочо Муструка най-после махна с ръка и даде знак на Кръстя Зарев да поведе четата напред. Ние продължихме по пътеката нагоре, стигнахме седловината северно от върха Пирин, превахме главното било на Пирин планина и седнахме да почиваме около кладенчето — едно кладенче с много студена вода, от която мъчно можеха да се изпият 2–3 глътки без прекъсване. Както бяхме гладни, тая вода ни изостри апетита. Но ние бяхме свършили хляба, а никъде не се виждаха стада — каракачаните още не бяха дошли със стадата си: нам предстоеше да гладуваме. Изморени и гладни, ние продължихме да вървим на юг, избиколихме върха Пирин и поехме на югоизток, като вървахме полека и оглеждахме с бинокъл пасбищата с надежда да забележим идването на стада откъм Бяло море. Никакви стада не се виждаха, а това значеше, че ще гладуваме. Така, по мръкнало, ние слязохме в реката, която започва от седловината южно от Даутов връх. Ние свалихме раниците, поставихме пушките на рогач и се пръснахме из гората за дърва. Харामीите, със своите пали, започнаха да секат клони от борови и смърчови дървета. Скоро в дола, край реката бяха накладени няколко големи хайдушки огньовете. Околните стръмни склонове ярко се осветиха от техните високи пламъци, но зарята им не се забелязваше от далече поради голямата дълбочина на дола.

Ясно, тихо, звездно небе, хубава борова гора, изобилна, чиста, бистра, студена вода, големи огньовете, феерична обстановка — всичко неизказано хубаво, но липсваше хляб и агнета, които да се пекат на шиш; а това съвсем разваляше ефекта от поетичната обстановка. Ние бяхме гладни като вълци. А пък тая вода! Понеже нямаше какво да ядем, пиехме вода и с това още повече огладнявахме. А пък съзнанието, че няма изгледи скоро да намерим храна правеше да чувстваме глада още по-болезнено; така щото цялата поезия на тая вълшебна вечер се изпари от една най-прозаична проза — нямаше какво да ядем.

Топло беше около огньовете, ние бяхме изморени от дългия и мъчен преход, но не можехме да спим от глад. От глад не можехме да съзерцаваме звездите, които така ярко светеха в тъмното небе и да построяваме философски разсъждения върху безкрайното и вечното във вселената. Накъсо — бяхме много гладни.

На следния ден чувството на глад се притъпи, но вместо него се чувствахме много отпаднали. Неохотно някак се приготвихме за път, неохотно тръгнахме и вървахме напосоки, без водач, само с патрула напред, омърлушени, отмалели. Така, с чести почивки, като вървахме на изток, излязохме на главното било, северозападно от Окаден връх, превахме го и тръгнахме на югоизток. Двамата с Мерджанов бяхме преден патрул и вървахме на около стотина крачки пред четата.

Още щом превахме билото и тръгнахме по северния склон на Пирин, усетих една едвам доловима, слаба миризма на серава вълна. Аз взех да душа въздуха като ловджийско куче и казах на Мерджанова:

— Славе, не усещаш ли някаква миризма?

— Каква миризма?

— Миризма на овца!

Мерджанов ме изгледа някак неприязнено и ми отговори троснато:

— Хайде, холан! Що за развнтена фантазия?

— Казвам ти — мирише ми на серава вълна!

— Ти си полудял, бе! Някаква халюцинация! Оная вечер всички бяхме полудели за вода — слухови халюцинации. Сега у тебе се появяват халюцинации на обонянието.

Ние минахме ласчината^[4], от която се заражда река Суходол; вървахме на изток по равнището, под самото било. Тая проклета миризма на серава вълна ми дразнеше нервите до скъсване. По едно време, стори ми се да чувам далечен звън от звънци.

— Чакай! Стори ми се — чух звънци!

— Ти си се побъркал съвсем, момче! Съвсем си се разтракал! Бива един вид халюцинация — да речем обонятелна; но да притуриш и слухова халюцинация — това, артък, е много! Остава да имаш и зрителна халюцинация — да речем, че виждаш пред себе си накладен огън и до него на шиш печено агне — та да те вържем като опасно луд! Я си върви мирно по пътя, момче!

От върха Итипица, между Камкати и Байови дупки, се отделя един остър гребен със северно направление. Ние вървахме на изток под билото и още не бяхме дошли до тоя гребен, когато — вече по-осезателно ми — замириса на серава вълна и отново — по-ясно — ми се чу звън от звънци. Аз пак взех да душа въздуха, спрях се и почнах да се ослушвам.

— Мерджан, казвам ти — мирише ми на овце и чуя звънци!

— Ще те вържа, момче! Мирен да стоиш!

Ние се изкачихме на гребена. Аз вървах напред. Там, долу, на север, на разстояние на около половин километър, пасеше едно стадо от около 200–300 овце. Звънците вече ясно се чуваха.

— Видиш ли? — посочих на Мерджанова стадото. Това да не е зрителна халюцинация?

Мерджанов се обърна към четата, която беше останала много назад, почна да маха с ръце и да вика:

— Овце! Овце!

Не вярвам моряците на Колумб да са викали: „Земя! Земя!“ с по-голям възторг от оня, с който Мерджанов продължаваше да маха с ръце на четата и да вика:

— Овце! Овце!

Още при първия вик на Мерджанова четата се оживи и тръгна по-бодро.

Харамите, които вървах напред, тръгнаха бърже, почти тичешком към нас. Ние двама бяхме щръкнали на гребена. Виковете на Мерджанова — види се — бяха привлекли вниманието на овчарите, които се разтичаха около стадото, прибраха го и го подкараха надолу. Разбрахме — овчарите със стадото искаха да ни избегнат. Трябваше на всяка цена да ги спрем и върнем обратно. Ние се спуснахме тичешком към стадото — Мерджанов да излезне пред него на пътеката, по която овцете вече тръгнаха на северозапад, а аз към овчарите, които караха стадото пред себе си. Стадото и овчарите бидоха настигнати от нас и повърнати обратно към средата на пасбището, под Байови дупки, където беше пристигнала и четата.

Кочо Муструка и Кръсто Зарев почнаха да избират овце, като ги опипваха по дъното на опашките. Харамите и четниците отидоха да събират и секат дърва, да ги влачат при нас и да приготвят шишове. Накладоха четири големи огънове: осем брава бяха избрани, заклани, одрани, почистени, набучени на шишове и поставени да се пекат. Нямахме търпение да чакаме да се опекаат: дробовете, далаците и бърещите бидоха нахвърляни върху жаравата и — едва видели огъня — бяха извадени, нарязани, разграбени и почти сурови изядени от изгладнялата дружина. На мене се падна едно парче бял дроб, което беше още съвсем сурово — едвам се наду върху жаравата; то приличаше на жилав, натопен в кръв сюнгер. Кръв капеше от суровите дреболии, но ние ги гълтахме лакомо, при което кръвта се стичаше по брадите и мустаците, които покриваха лицата на четниците. В тоя момент по нищо не се различавахме от четириногите хищници.

След като се опекоха овцете, ние се нахранихме с две от тях, а останалите шест, разделени на четвъртини, бидоха раздадени на четниците и харамите, които общо наброяваха 24 човека. Слънцето се наведе към запад, когато си стегнахме раниците и — вече сити — се приготвихме за път. Кехаята Цветко, с едната ръка сакат, даде нареждане на овчарите да натоварят на магарето кожите от закланите овце и — след като се сбогува с нас — замина надолу по пътеката за Мехомия. Той замина надолу, на север, а ние се навървихме един след друг и взехме направление нагоре, към билото, на юг, след като мислено благодарихме на Мехомийския богат помак Салих ага, стопанин на стадото, за неговата щастлива идея — да изкара на паша своите овце в Пирин планина точно когато щяхме да изпукаме от глад. Ние предполагаме, че утре ще бъде пусната потеря по нас и затова се запътихме към билото на Пирин планина, за да навлезем в неговия лабиринт от остри върхове, гребени, езера и скали.

Минаха 36 години. През май 1935 година бях изпратен от българското министерство на земеделието в град Разлог (Мехомия) да откроя секцията и да организирам службата за укрепване на пороищата и залесяването в Разложко. Тогава там научих какво е станало подир заминаването на кехаята Цветко онзи ден в града:

Надвечер Цветко пристигнал в Мехомия, като карал пред себе си магарето, натоварено с овчите кожи. Той отивал право в укъмата, за да яви какво се е случило днес под Байови дупки. Минавал край кафенето, където Салих ага си пиел вечерното кафе. Като видял Цветко и магарето с натоварените кожи, Салих ага станал и го пресрещнал. Цветко му разправил какво е станало горе в планината и добавил:

— Сега отивам в укъмата да кажа какво стана.

Салих ага помислил малко и му казал:

— Няма да ходиш в укъмата! Закарай кожата у дома и веднага се върни при овците.

— Ами осемте брава? Така ли ще ги оставиш? Кой ще отговаря за загубата?

— Който има овце в Пирин, той от по-рано е пресметнал, че вълците и харамииите душа носят и трябва да ядат. По-добре е да изядат осем овце, отколкото да отвлекат цялото стадо. Няма какво да ходиш в укъмата! Хайде, закарай кожата у дома и веднага се върни при овците!

Ето защо не е била пусната потеря подир нас.

Ние тръгнахме на юг; вървахме полека както поради стръмнината, така и поради препълнените стомаси, които не ни позволяваха бързи движения. Изкачихме се на билото и тръгнахме по него на югоизток, като обикаляхме по югозападния ръб на пропастта „Кутело“. Така стигнахме до равнището, от което на изток се спуска пропастта „Казана“, на запад се снишава горната част от басейна на Влахинска река, а на юг се издига върхът Ел-тепе^[5]. На това равнище спряхме да почиваме.

Слънцето се беше скрило зад облаците, които завиваха с тъжно було гребена на Влахина планина, която — отгътък Кресненското дефиле — огражда от запад басейна на река Струма. На изток от нас дъното на Казана губеше своите очертания в синкавопрозрачна мъглявина. Зад него, на север, в полето, тъмнееше елипсовидното петно на село Банско, а на север от него, под разядените южни склонове на Голак, се червенееха керемидите на град Мехомия. На юг, току пред нас, в небесното зарево се открояваше четиристранната пирамида на Ел-тепе, чиито северни склонове образуваха южната отвесна стена на Казана и чиято форма напомня оная на Хеопсовата пирамида в долината на река Нил. При всичката им външна прилика, между тия две пирамиди има голяма разлика: оная — Хеопсовата — е дело на човешкия труд, а тая — по-голяма и двойно по-висока — е създадена от природата; първата е изградена от отделни блокове, а тая изляна от една цяла скала; оная се издига почти на равнището на морето, а тая — от поляната, дето почивахме, която се намира на 2500 метра над морето; в долината на река Нил, където се намира Хеопсовата пирамида, е горещо и през зимата, а тука — няколко дни преди Петровден — снежни преспи закриват гънките на земята при основите на пирамидата, студени тръпки лазят под нашите куртки и зъбите ни тракат от януарски студ, особено сега, когато слънцето се е скрило зад облаците и когато западният вятър започва да духа и да се усилюва все повече и повече. Козя пътека криволичи по западния и южния склонове на пирамидата и води към върха, който не е заострен, а отсечен; на места тая пътека е покрита с лед и прави опасно изкачването на Ел-тепе.

— Ето го помашкия хаджилък! — казва Делчев и посочи върха. Преди две години той е бил учител в село Банско и е в течение на местните истории и закачки.

Той пояснява:

— От мехомийските помаци, който се изкачи веднъж на Ел-тепе, става половин хаджия; а който се изкачи два пъти, той вече става напълно хаджия — все едно като да е ходил при Каабето в Мека.

Далечна светкавица раздра тъмните облаци над Влахина; след две минути далечно и дълбоко боботене разтърси въздуха. Вятърът се засили и почна да свири по поляната; скоро ние почнахме да не можем да се чуем, ако и да приказвахме и викахме високо. Облаците се понесоха от запад към нас, сблъскваха се в склоновете на Пирин планина, издигаха се нависоко, въртяха се и пускаха своите хоботи над нас. Бурята бързо приближаваше. Ние станахме и почнахме да се спускаме към Георгиевските езера, за да потърсим завет в скалите около тях. Едвам слязохме при голямото Георгиевско езеро, когато почна бурята. Ние се подслонихме под наведените скали, за да бъдем на завет от дъжда, който ни плискаше отстрани и се изливаше като из ведро. Светкавиците и гръмотевиците следваха непрекъснато една след друга или по няколко изведнъж. Притъмня, всичко се сля в един яростен воден хаос. Колкото неизказано красив в тихо време, толкова е

страшен Пирин по време на буря. Измокрени от дъжда, ние мълчахме притиснати към гънките на скалата. След като мина първата ярост на бурята, почна да вали едра суграшица — сняг на зърна като грах. Скоро суграшицата се обърна на сняг — най-напред на едри парцали, а след това завала изобилен, тих, дребен сняг, който бързо покри земята с пласт дебел повече от 20 см. Сняг като по Коледа.

От запад облаците се раздраха. Слънцето, окъпано от дъжда, очистено от снега, се показва зачервено над гребена на Влахина планина, усмихна ни се през сълзи и се скри зад планината.

Както бяхме без кебета, изстинали и измокрени, не можехме да ношуваме тук, в тая камениста пустиня, дето никъде наоколо не се виждаше живо дръвце. Ние потеглихме из скалистия лабиринт на юг, по снега, който почна да се втвърдява и замръзва; минахме през Овинатия връх и по билото — първоначално на югозапад, а след това на юг — по мръкнало се надвесихме над пасбището Спанополе. Долу, в дерето, на около два километра югозападно светна огън. Ние почнахме да слизаме по стръмнината към огъня, който се загуби от очите ни щом навлязохме в гората. Минахме през една продълговата поляна, заобиколена с едра смърчова гора, която дремеше в своята черна сянка. Когато водачът и следващите след него 3–4 души бяха задминали поляната и бяха навлезли отново в гората, силен гърлено-носов рев на див звяр екна в тишината; нечии тежки и бързи стъпки се отдалечаваха от нас. Животното продължаваше да ръмжи и да реве и с бърз бяг да се смъква надолу по стръмнината. Ние вероятно бяхме изненадали мечката или когато е дрямала, или когато е съобразявала как да издебне кучетата на каракачанското стадо, което беше надушила. Всичките зверове избягват срещата с човека — тоя хитър, коварен и опасен двукрак звяр; те влизат в борба с него само когато абсолютната необходимост или смъртната опасност ги заставят да приемат тая борба.

Ревът и ръмженето на мечката разлая кучетата на стадото, подрънкването на чиито звънци се дочуваше там отдолу, откъм дерето.

— Ху-бре-е-е! Ха! — Ха! — Ха!

Каракачанинът, който беше чул рева на мечката, и чиито кучета залаяха по звяра, с тоя вик ги насъскваше. Няколко едри рунтави и зли каракачански кучета със силен лай ни пресрещнаха и налетяха на нас: с особено настървение те се спуснаха към Кочо Муструка. Ние почнахме да се браним от тях с пушките, като с тояги. Наближавахме огъня, пред който се беше изправил каракачанинът, обърнат с гръб към него и лице към нас, като държеше в ръцете си гега вместо тояга. Той разгони кучетата, доближи се до Кочо Муструка, който вървеше напред след Кръстия Зарев, чиято, едра, внушителна фигура веднага се хвърляше в очи. С най-раболепен тон той го запита:

— Войводо, ти го лаеш кучето?

— Чакай — твоята мама! — чакай да ти кажа кой ти лае кучето! — изгърмя Кочо Муструка, обиден от това, че — в своето незнание на езика — каракачанина го направи смешен пред четата, направи го куче, което лае.

И той измъкна палата и замагна с нея да съсече нещастния каракачанин. Делчев, Бозуков и други четници, които се бяха случили наблизо, се намесиха и попречиха на Муструка да убие човека, който се вайкаше с ръце кръстосани върху главата, очакваше смъртоносен удар. Когато разбра, че животът му е спасен, каракачанинът запита с раболепно любопитство:

— Ти да не си лошото Кочо?

Осветен от пламъка на огъня, до който се беше изправил, Кочо Муструка самодоволно се усмихна и подаде дясната си ръка, която каракачанина набожно целуна. Голяма беше славата на Кочо Муструка между каракачанския свят — по Пирин, Влахина планина, Али Ботуш, Боздаг и Църнар Даг всички каракачани и власи го знаеха по име и помнеха касапницата при Алистрати, дето преди няколко години Кочо Муструка изкла с палата си цялото семейство на оня влах, който издал на аскера неговата чета.

Принудени да живеят заедно, от незапомнени времена харामीите и власите или каракачаните имаха особени отношения, пропити едновременно от взаимни симпатии и заинтересованост, каквито се пораждат между хора, които живеят при еднакви условия и от недоверие и вражда, породени от противоположните им интереси. Харामीите проявяваха жив интерес към първобитния живот на власите и каракачаните; те често присъждаха спорове за пасбища, изглаждаха недоразумения-

та относително за зестрата и чеиза при женитбите, понякога кумуваха, даряваха младите невести и получаваха дарове от тях. Но покрай това, пресен беше примерът с ония двама харамии, които миналата година, след като успели да избягат при унищожаването на тяхната харамийска чета от аскера, намерили убежище в едни каракачански колиби; влахът, натоварен от кехаята да ги преведе незабелязано до границата, за някаква обида в миналото ги убил най-вероломно с една малка брадвичка, която носил, за да си проправя път през клека. Имало е не един случай, когато в хляба, който са донасяли на харамииите, каракачаните да турят афион, и след това довеждали аскера да избие упоените от афиона харамии. Ето защо харамииите имаха за правило да заставят оня влах или каракачанин, който донася храната, да се нахрани от нея и само след като не прояви никакво особено действие, тя се взимаше за употребяване.

Общо взето, положението на каракачаните, принудени постоянно да лавират между властта и харамииите, съвсем не беше завидно. Властта ги заставяше да ѝ донасят за всяко появяване на чети; ако донесат на властта и изпратеният аскер не намери четата на посоченото място, каракачаните биваха подлагани на жесток побой, защото се подигравали с властта и разкарвали напразно аскера; ако не донесат и властта научи, че около каракачаните се навърта някоя чета — пак бой, защото не са уведомили властта; научат ли харамииите, че някой влах или каракачанин явил на аскера за появяването на четата, те отмъщаваха чрез избиване на цялото семейство.

Власите или каракачаните и харамииите — така да се каже — флиртуваха помежду си и често заплащаха тоя флирт с живота си...

Тук не беше валияло сняг. Ние се пръснахме наоколо, набрахме дърва и скоро няколко големи огньове светнаха, за да ни стоплят или изсушат. Ние взехме хляба на каракачанина, поделихме си го и се навечеряхме. Момчето на каракачанина биде изпратено в село Лопово, дето сега се намирал кехаята, с поръчка да донесе 14 пещника хляб, влашки кебета за Делчевата и Бозуковата чети и по един чифт цървули за всичките, понеже мнозина от нас бяха с изпокъсани цървули. Поръчаните вещи ще се изнесат утре вечер по пътеката, която води от село Лопово за Демир Капия. Като върви по тая пътека, онзи, който ще ги носи, когато чуе знака чрез чаткане на езика, ще спре и ще чака.

Ние заобиколихме огньовете, за да се изсушим и стоплим, като завиждахме на харамииите, които имаха измокрени само краката, защото техните влашки кебета ги бяха запазили от дъжда и сега им служеха за топла завивка. Но утре вечер ние ще се сдобием с такива кебета и оттам нататък — да имат да взимат студът и мокротата! Ние прекарахме нощта налягали около огньовете, с обърнати към тях гърбове, с раниците за възглавници, прегърнали с две ръце и стиснали между коленете пушките. Сутринта, след като изсъбрахме на бърза ръка от бакърите млякото, което каракачанинът беше издоил и подварил, ние отново тръгнахме по пасбището Спанополе на юг и излязохме на пътеката, която върви между гората и пасбището под Ат мегдан, Башалица и Беклемето.

След вчерашната буря утрото беше великолепно. Синкавата омара, която застилаше доловете, обрасли с тъмнозелена борова гора, предвещаваше дъжд. Ние се движехме и приказвахме свободно; спазвахме патрулната служба като единствена предпазителна мярка. Спряхме да си починем на поляната край дерето под Башалиица, откъдето — на всички страни — се откриваше една чудно красива гледка. Соколов, свалил каскета си, за да го пълни с ягоди, които растяха в изобилие по поляната, за момент прекъсна своята работа, хвърли поглед наоколо, извади лулата от устата си и продума:

— Ако бях аз на мястото на султан Абдул Хамид, само за красотите на Пирин не бих отстъпил Македония!

— А ако султан Хамид да беше на мое място, не само че не би се възхищавал от Пирин с неговите диви скали, с непоносимия си студ посред лято и със своите безобразни стръмнини, които ни разпокъсаха джигерите, но би си отръскал яката и от Македония, та да му е мирна главата — възрази Мерджанов, чиято кашлица не можеше да се помири с условията на Пирин планина.

С чести почивки ние продължихме по същата пътека на юг, избиколихме западно от Беклемето, прегазихме реките Мозговица и Беговица и оттам без път излязохме на връх Арабския гроб. Продължихме по гребена на югоизток, дойдохме до началото на един от притоците на река Го-

лема, тръгнахме по неговото течение и навлязохме в гората. Още беше видело, когато спряхме да ношуваме при една влашка мандра, на поляната. Вече стана дрезгаво, когато откъм село Лопово се зададоха два натоварени коня, зад които вървеше един влах. Когато дойде на преслапа между Арабския гроб и Демирчал, влахът избърза напред и спря конете — вероятно той беше чул чаткането и спря конете, след което ги поведе към нас. След един час ние всички имахме по едно влашко кебе и по един чифт цървули. Хлябът също беше разпределен между всички ни. Ние накладохме огньове и — вече увити в кебета — налягахме край огньовете. През същата нощ завала дъжд — дребен, тих, постоянен дъжд, но ние, увити в кебетата, не се измокрихме както по-рано. Дъждът спря на разсъмване. Ние не бързахме с тръгването. Ползувахме се изобщо от случая, за да си нагодим цървулите, да си почистим пушките, изобщо да турим в порядък себе си, облеклото и оръжието си. Времето се оправи; към пладне даже слънцето огря. Ние се стегнахме, пригответе се и вечерта тръгнахме без път на югоизток, излязохме на преслапа между Арабския гроб и Демирчал, пресякохме пътеката село Лопово — Демир Капия, поехме по гребена Демирчал, навалихме към село Пирин, пребродихме река Пиринска Бистрица и се спряхме да денуваме в гората, на около три километра северно от село Пирин.

Беше паднала гъста мъгла, така че на десет крачки нищо не се виждаше. Веднага след като се установихме за денуване, аз постъпих часовой. Четата беше далече едва на 10–15 крачки, но мъглата съвсем я скриваше от очите ми. За какъв дявол стоях часовой, когато човек би могъл да се прокрадне съвсем близо до мене без да мога да го забележа? Аз стоях до едно дърво и се бях облегал с целия си гръб на една хвойна, която леко ме полюляваше при всяко мое най-малко движение. Налягали, всички спяха дълбоко. Бялата, непрогледна пелена на мъглата умори погледа ми; клепащите ми натегнаха. Аз се мъчих да се противопоставя на съня, като наблюдавах една катеричка, която — слязла при долните клони на дървото, до което стоях, — искаше да скочи върху долните клонки на съседното дърво. Понеже разстоянието до тях беше голямо, хитрото животинче слезе долу и — за да не стъпи на земята — по ствола на поваленото от бурята дърво се доближи до съседното право дърво, скочи на стъблото му и се изгуби между клоните... Хвойната, на която се бях облегал, ме полюляваше, клепащите съвсем натегнаха, бялата пелена на мъглата изчезна отпреде ми... Събуди ме съвсем слабият шум от стъпки зад мене; някой предпазливо се доближи съвсем близко и с едва доловим шепот попита:

— Буден ли си?

Още вцепенен от съня, аз не се обърнах и на запитването отговорих с подсвирване — демек „буден съм“. След момент се обърнах: беше Кръстю Зарев, който беше дошъл да провери поста. Аз се разсъних съвсем — харамите не се шегуваха със заспалия часовой; според техния неписан кодекс, за такъв има само едно наказание — смърт. Много лесно е да се разбере, че до момента на моята смяна аз вече не заспах...

След като бях сменен, отидох при четата и си легнах. Заспал съм веднага като мъртъв. Събудих се по икиндия; мъглата се беше вдигнала и първата ми работа беше да отворя раницата и да се нахраня, защото бях изгладнял като вълк. Денувахме върху една слабо наклонена площ, покрита с едри и редки борови дървета и с гъсти хвойнови храсти, които напълно ни скриваха. Под нас на запад, към река Бистрица, се простираше едно равнище, където нямаше дървета и където хвойновите храсти бяха по-редки. Там пасеше едно стадо овце, чиито звънци спокойно и равномерно подрънкаха. Ненадейно звъниците се раздрънкаха силно и безредно, овците — подплашени — юрнаха към нас, а кучетата със силен лай се спуснаха към оная страна, от която бягаха овците. Разнесе се гръм от овчарски кърмалия пицов и каракачаните, които пасяха стадото, нададоха вик. На около стотина крачки от нас, мечка беше грабнала една овца. Тя бягаше, изправена на двата си задни крака; с левия си преден крак, когото беше извила назад и чиято лапа бе сложила на кръста, беше прегърнала овцата, а с десния си крак държеше един кърпел дърво и с него — както правят циганките-вретенарки, когато ходят от къща на къща в селото да продават вретена и лъжици — се отбраняваше от кучетата, които се спуснаха да я хапят по задните крака. Тя ръмжеше и бягаше към реката, която прецапурка и — като носеше грабнатата овца — се скри в гората, която покриваше югоизточните склонове на Демирчал. Такава картина не може да се наблюдава всякога и навсякъде — това е привилегия на ония хора, които — като се отрекли от

законите на обществото на покорните роби, — живеят в непосредствена близост до природата и до нейните свободни обитатели...

Когато слънцето се наклони към запад, ние потеглихме на юг без път през гората и яровете, като избиколихме село Пирин, което остана вдясно на около един километър далече от нас. Така стигнахме до пътя за град Неврокоп, който избикаля по западните склонове на Добро поле; ние тръгнахме по тоя път и вървахме по него до гребена северно от Крива река; там напуснахме тоя път, пребродихме Крива река и поехме без път въз баира на юг. По мръкнало стигнахме до широкия дол, зад който — отгатък равнището — долепено до северните склонове на Али Ботуш, се намираше село Голешево, над което се стелеше синкава мъгла от дима на селските огнища. Ние се спряхме да наблюдаваме голямото оживление по равнището между дола, на чийто северен бряг се бяхме спрели и селото, задрямало под синкавата мъгла. Там — на равнището — бяха накладени няколко големи огньове, около които оживено се суетяха силуети на много хора. Освен големите огньове, които бяха неподвижни, множество малки огньове непрекъснато се появяваха, въртяха се във въздуха на кръг, пламваха, усиляха се и угасваха, за да се появят отново. До нас долитаха глъчката от гласовете на ония, които се шураха около огньовете.

— Днес е Еньовден. Това са Еньовденски огньове. Децата и ергенашите разгарят огньовете и играят около тях. Такъв е адетът — обясняваше един от харамииите, Георги, родом от подпиринското село Спатово, поради което го наричахме Георги Спатовлията.

— Трябва да почакаме да се приберат всички в селото и тогава да вървим — нареди водачът Кръстю Зарев и ние насядахме да чакаме изгасването на огньовете. Тъй както се бяхме спрели да наблюдаваме от тъмнината тая картина на народния бит, ние наподобявахме глутница вълци, които — притулени в крайнината на гората — наблюдават и следят всички движения на овчото стадо, което мирно пасе по поляната. Как бърже подивяхме — т.е. как бърже станахме свободни и независими както в начина на мисленето, така и в своите постъпки. Човекът е като коня или котката — за да го подчиниш и дресиращ, трябва много труд и време; а само няколко дни свободен живот са достатъчни, за да свикнеш със свободата и да станеш независим.

Гледах огньовете и силуетите, които ту се появяваха пред огньовете, ту изчезваха в тъмнината и си спомних детинството... Това е в 1888 — повече от 10 години има оттогава. Аз живея в Северна България, в Ловеч. Вечерта на Еньовден сме се събрали децата от махалата в широката задънена улица, която води от околийското управление между дворовете на Момчилови и Кальо Борови от едната страна и митрополитската бахча от другата и която свършва пред голямата дворна врата на митрополията — стар бейски конак. Наклали сме голям огън с дървени тояжки, разцепени на единия край, прищипваме ръкойки ръженица, която запалваме от огъня и с едната ръка въртим в кръг около себе си тояжките с пламналата ръженица накрая. И шумно играем около огъня, прескачаме го — и това до късно вечерта... От година на година, от поколение на поколение, децата поддържат традицията радостно да посрещат края на мизерията и нуждите, и да празнуват топлината и плодородието, които им обещавалят лятното слънце и дългият летен ден...

Тези наивни традиции, които минават от едно поколение на друго, са мили, скъпи и силни връзки, които свързват в едно народите от Балканския полуостров, разделени географски от реките и планинските вериги и политически от разните държави... След други 10 години в 1909 г. — бях по научна екскурзия по държавните гори из околностите на Lamotte-Beuvron — малка паланка в Централна Франция и на Еньовден вечерта наблюдавах от балкона на хотела площада: млади моми и момци се бяха събрали и бяха наклали голям огън; при общия шум и веселие момците обикаляха огъня, танцуваха около него, въртяха в кръг запалените ръкойки и ръженица, а момите прескачаха огъня, вярвайки, че която от тях го прескочи, без да бъде засегната от пламъка, ще се ожени още през първата година... Навсякъде промените на сезоните символизират надеждите на отруденото и измъчено човечество, раждането на новата година е свързано с надеждата да се роди оня, който ще формулира идеите на свободата и ще покаже пътя на освобождението; възкръсването на живота през пролетта — с възкресението на правдата и истината...

Нека разстояние от хиляди километри да лежи между тях; нека морета, реки и планини да ги разделят; нека управниците на държавите да сеят недоразумения и вражди между тях — народите са братя, с еднакви нужди, еднакви тегла, еднакви радости и еднакви надежди. Един

ден, когато и да е, те ще разберат това, ще се отърсят от суеверията на властта и държавата, от заблуденията и робството, които управниците така грижливо и старателно насаждат в тяхното съзнание. И ще настанат свобода, мир и благоденствие сред човешкото общество...

По времето, когато днес съм спал, дошли хора от село Пирин и по тях било пратено известие в село Голешево, че тая вечер пристигаме. След като огньовете загаснаха и децата и младежите се бяха прибрали в селото, при Делчева дойдоха двама души от село Голешево. Водени от тях, тръгнахме мълчаливо и тихо, преминахме дола, изкачихме се на равнището и влязохме в селото. Ония, които преди нас се бяха върнали от Еньовденските огньове, бяха разляяли селските кучета, така че техният лай по нас не будеше любопитството на заспалото село. Изкачихме височината, където се намираше училището, влязохме в училищния двор и се спряхме там на почивка. Тук се нахранихме с хляба, който бяха донесли селяните; от него турихме и в раниците. След една хубава почивка станахме, излязохме от селото и поехме пътеката на югозапад, за да се изкачим на Али Ботуш.

Изкачването беше трудно по тая планина с извънредно стръмни склонове, чиито общи контури напомнят някаква огромна, гигантска кардиограма на върха с две възвишения, едното, източното, по-високо, стрелнато остро нагоре, а другото, западното — по-ниско и почти овално. Слънцето беше вече изгряло, когато направихме последната си почивка преди да излезем на гребена откъм северозападната страна на планината. Най-после след един труден етап стигнахме гребена и без да спазваме обикновения порядък при движението, се спуснахме към падината между двата върха на планината. В средата на падината има малко езеро. Тук, около езерото, щяхме да почиваме до мръкнало... Слънцето започна да прижурия. Мерджанов се съблече и се гмурна в езерото да се къпе.

— Ето една излишна работа! — каза Соколов — Какъв смисъл има да се събличаш и да се къпеш, когато след малко всички ще се окъпем, както сме облечени.

— Какво искаш да кажеш? — запита Мерджанов.

— Искам да кажа, че това слънце, дето сега ни прижурия, скоро ще ни окъпе.

— Значи — вас ще окъпе, а мене ще доокъпе! — отвърна Мерджанов, чиито ченета трепереха от къпането в студената вода.

— Я постой така да те нарисувам в тоя каяфет! — и Соколов бързо измъкна тефтерчето си и молива и нахвърли набързо картината: на първи план езерото, при него изправен Мерджанов в момента, когато си облича ризата; на втори план, зад него, в разни пози наседали четници и харамии; и в дъното — по-високия от върховете на Али Ботуш.

Излегнат на едната си страна, като си притискаше с лявата ръка областта на стомаха, Делчев слушаше разказа на Кръстя Зарев за прочутия харамия Георги Зюмбюла, убит преди няколко години; Бозуков и група четници ги бяха заобиколили и слушаха разказа. Изпратени били подир него потери от Демир Хисар, от Зиялхово, дори от Серес и Драма. Преследван отвсякъде, най-после Зюмбюла се намерил тук, заобиколен от всички страни от аскер, командван от един бинбашия. Зюмбюла бил голям стрелец и държал аскера на разстояние, защото неговата мартинка пращала на ония свят или във военната болница онези бабаити — аскери, които се опитвали да се доближат до каменния зид, където залегнал, стрелял обсаденият харамия.

— Ето, зида стои още! — и Кръсто Зарев посочи една купчина камъни на 40–50 крачки източно от езерото.

Прогонен дотук, Зюмбюла набързо наредил в кръг камъни и направил един доста дебел зид от суха зидария, около 70 см висока. Три дни той не допуснал аскера да припари до зида. Стрелял рядко, но всякога на месо. Но три деня без сън, без вода, без храна изтощили харамията. Патроните му се свършили. На третия ден навечер, обезумял от жажда и безсъница, Зюмбюла се изправил в цял ръст върху зида, с мартинка, хваната през средата и вдигната високо над главата. Той викал из цяло гърло:

— Хей, бинбаши! Аскер ми давай, аскер ми не стига!

Стреляли му едновременно от всички страни. Той бил направен на решето и се строполил от зида с пушка в ръка, тъй както подобава на един истински харамия. Главата му, набита на прът, е била занесена на показ в Демир Хисар... Когато разправяше това, Кръсто Зарев и не подозираше, че точно след един месец той ще падне убит също като Георги Зюмбюла и че неговата глава, главата

на брат му, на Муструка и на всички тук присъстващи харамии ще бъдат набучени на пръти, ще бъдат отнесени в Мелник и там ще стърчат на показ, докле се вмиришат... Не подозираше и Соколов, който внимателно слушаше разказа с лула, извадена от устата, вперил в Кръстя своите големи черни очи, с надвиснали над тях склучени, широки и гъсти черни вежди; не подозираше и той, че точно подир две години, в неравен бой с аскера, ще падне убит след като продаде скъпо своята кожа; и че неговата глава ще бъде набучена на прът, занесена и изложена на показ в Одрин...

Откъм Власица и Шарлията се зададоха тумбести облаци със светли кълба по върха и с тъмна и мрачна основа, където от време на време се светкаше. Заоблачи се. Ние се навървихме да се изкачим към скалата под по-високия връх на Али Ботуш; тя беше обърната към изток, така че можеше да ни запази откъм югозапад, откъдето идеше дъждът. Едвам се настанихме под скалата и започна да се светка и да се гърми и едри капки дъжд затупкаха по земята. След малко върху нас се изля силен дъжд, но той не ни измокри, защото бяхме намъкнали и се закачули с влашките кебета. След половин час светкавиците и гръмотевиците се унесоха на североизток, дъждът престана; въздухът стана свеж, извънредно чист и прозрачен.

Под нас като на длан се разстилал голяма част от Македония. На север погледът се ограничаваше от Пирин планина, зад чиито проломи надзъртахме над нас най-високите върхове на Рила. На изток — като рамка на откритата пред нас картина — бяха Западните Родопи и Кара Амаг. На юг погледът се губеше в очистеното от облаци небе, слейно с Бяло море, чиито води сега имаха синкавопепелен цвят. На запад, наредени в далечна перспектива една до друга, се редуваха от север към юг и ограничаваша гледката Влахина планина, Малешевската планина, Огражден, Беласица, Кожух, Пая планина, Докса и Олимп. Македония! Как да не обичаш тая страна, проснала пред нас своите прелести! Как да не уважаваш тоя народ, който от векове насам с труда си е опитомил равнините в тая страна, оплодотворил ги е и ги е направил така плодородни, както никъде другаде по света! Как да не обичаш същия тоя народ, който пръв между народите по земята чрез учението на поп Богомила е пробудил сред човечеството стремеж за освобождаване от робството; който от времето на водителя на богомилските общини, от Самуила до днес, един против всички, не е престанал да се жертва за свободата на човека!

Кръсто Зарев сочеше разни точки от панорамата пред нас и поясняваше:

— Ето там оная планина, най-отдалечената на изток — това е Кара Амаг, западната част на Доспат даг, а оная по-отсам, голата, южно от Кара Амаг — това е Олу Еле. Оная планина зад ей това ясно зелено поле — това е Гюреджиковската планина, на която най-високият връх — Шудер — се е изострил на югоизток, зад полето. Това поле, дето е така зелено, е полето между моето родно село Зърнево — ей това, дето се вижда зад полето, на югоизток от нас, и селата Стърчища и Лиса, те не се виждат. Това поле сега е зелено, защото водата се е изтекла. От Димитровден до Свети Дух това поле е блато. В него се влива река Буланлък. Тая река тече към Гюреджиковската планина, влива се и се губи в една пещера при село Лиса; тя извира отново в Драмското поле, при юрушкото село Маара махле, на запад от Шудер. В пещерата влиза малка вада, а при Маара махле извира голяма река — да кара воденица с 12 камъка. Есен и пролет, когато водата на Буланлък е голяма, а и лятно време, когато вали пороен дъжд и Буланлък придойде с много вода, тя не може да се изтече в пещерата наведнъж, навириява се, залива цялото поле и така стои, докле полека-лека се изтече в пещерата. Ако можеше водата да се изтича наведнъж, това поле би било много берекетлия; а сега, като лежи по 6–7 месеца в годината под вода, от него добиват само сено от местата, дето водата се е дръпнала, или царевица от също такива места; но не всякога се добива сено или царевица, защото се случва и лятно време водата да залее полето изцяло.

Това силно ни заинтересува. Аз се помъчих да измеря на око площта на Зърневското поле — около 35 хиляди декара плодородна земя беше лишена от плодородие само затова, че пещерата, която поглъщаше реката, пиеше нейната вода, така да се каже, на час по лъжичка... Коя беше и как може да се отстрани причината на това заливане? При други обстоятелства би си заслужавало труда човек да се заеме с изследването на подземното течение на реката. Баба̀та се обади:

— По цял свят реките текат от планините издолу към равнината, а тука — от равнината нагоре към планината... Терсене земя е Македония, и туй то!

Кръсто Зарев продължаваше:

— Отсам Зърневското поле, тая планина пред нас — това е Карадаг, Серската Черна гора, а на североизток от нея, онова равното — то е Челиковец, мястото дето става на Петковден Тарлишкия панаир; навремето в Турско е имало по-голям от него само един панаир — Узунджовския; но след Руско-турската война, когато Узунджовският се развалил, Тарлишкият панаир е останал най-големия в Турция... Тая планина насреща, на югоизток, високата — това е Боздаг; тя пречи, та не се вижда Драма. Ей там, по същата посока, острата гъпка — това е Филипи, столицата на Филипа Македонски. След като изхвъркнал от гнездото си над сегашното помашко село Филипово, при река Места, тоя граблив картал заграбил Къз кале и Циро поле при тая река, турил в джоба си Неврокоп и почнал да пълзи към Атина. Така заграбил Драмско, направил си столица във Филипи, събрал и обучил силна войска, с която неговият син Александър Македонски опустошил целия свят... По времето на апостолите Филипи е бил голям и красив град. Там апостол Павел основал една от първите християнски църкви, откъдето учението на Христа се разнесло на север и на запад, та обхванало всичките европейски народи... Надясно от Филипи, онова, равното, то е Берекетли гьол, полето на Правища и зад него хълма, който затуля, та не се вижда Кавала. Още по-нататък по същата посока, дето се вижда онова пепелявото — то е Бяло море, а зад него гърбавата планина — то е Тасос... Оная планина отсам хребета над Кавала, дето е по-към пладне — това е Парнар даг, а морето, дето се вижда по на югозапад от Парнар даг, това е Чай Агза, заливът дето се влива река Струма. По същата посока, по-далече, дето се вижда оттатък морето — това е Света гора...

Черната ивица на Атонския полуостров се връзваше далече в морето и завършваше на изток с един висок, правилен конус — връх Атон, който се открояваше между синкавопепелявия фон на Бяло море... Кръсто Зарев продължаваше да преподава своята нагледна лекция по география на Източна Македония пред тая аудитория от въоръжени, почернели, брадясали и вълнясали слушатели. Северозападното разклонение на Холомонда закриваше Солун. Оттатък Круша планина се виждаха Кукуш и Вардарското поле, а зад него, в един план поради далечната перспектива, се редяха от север към юг планините Кожух, Паяк и Докса. На югозапад, далече, зад морето, Кръсто посочи Елинбос — Олимп, над който висеше един тъмен облак и по чийто връх снегът се белееше. Олимп! Аз го виждах за пръв път. Там значи старите гърци благоволили да поставят резиденцията на своите богове. Елините принудили боговете да станат като нас харамите — обитатели на планините; от което следва, че обитателите на планините са богове. И аз мислено направих сравнение между елинските елегантни митологически богове — планински обитатели и нас, обутите с цървули, накачулени с влашки кебета, въоръжени с пушки, пали и патрондаши, неумитите по цели недели, почернели, брадясали и въшлясали. Е да! И ние сме богове, но богове съвременни, ще се рече, не от първо, а от последно качество...

На северозапад от нас се чернееше хоризонталният гребен на Малешевската планина, а зад него, в далечната синевина, се показваше призракът на Скопската Черна гора — моята родна планина. Аз водех погледа си по нейните контури и там, към югозападните ѝ поли, се мъчех да отгатна мястото на моето родно село. Какво ли правят там моите домашни? Какво ли прави майка ми? Какви ли надежди за моето златно бъдеще храни сега баща ми?.. Разтърках с длан челото — нека престана да мисля за тях и за себе си! Пред нас е Македония: като я гледаме разпростряна под нас, нека мислим за нея и за теглата на ония, които я населяват! Вляво от Черна гора беше се изправил намусеният призрак на Шар планина с потъналия в облаците Люботрън. Между него и нас синкавата омара скриваше Скопското поле, а вляво от него се очертаваше Бабуна планина. На запад, току под краката ни, се отделяше от Али Ботуш планината Сингел, чиито последни западни склонове ограничаваха от изток Рупелския проход; от запад тоя проход беше ограничен от източните склонове на Беласица, чиито върхове напразно се опитваха да съперничат по височина с върха на Али Ботуш, където бяхме ние. На югозапад, под краката ни, бяха селата Кърчово — по на изток, и Крушево и Цървища — по на запад; а по-нататък, в същата посока, се виждаше част от Демир Хисар, стиснат между скалите, с които завършваха югоизточните склонове на Сингел планина и северозападните склонове на Шарлията.

Иди та легни да спиш при тая прелестна панорама! Ако и да бяхме много изморени от трудния нощен преход, дълго съзерцавахме тая гледка. Но най-после природата взе своето — един след друг се увидахме в кебетата и лягахме да спим върху голата стръмнина, греяни от слънцето.

Да спиш върху стръмнина, значи да легнеш на едно място, а да се събудиш няколко крачки по-надолу; ако не стискаш пушката здраво между колената, ще трябва — когато се събудиш — да я търсиш там, дето си бил легнал.

Към икиндия всички бяхме будни; почнахме да се стягаме за предстоящия нощен преход. Когато слънцето се наклони да залязва, започнахме да се спускаме към юг. Беше се хубаво мръкнало, когато дойдохме над село Кърчово, дето бяхме посрещнати и отведени на едно широко място в селото. Тъмнината не позволяваше да различим дали това беше селският мегдан или пък черковният или училищният двор. Свалихме си раниците и седнахме да си почиваме. Няколко души от селяните шътаха между нас и ни раздадоха хляб, а един от тях с бакър в едната ръка и с голяма лъжица в другата ходеше от човек на човек, гребеше с лъжицата в бакъра и изтърсваше загребаното в шъпите ни. Аз лапнах от така поднесеното ястие — това бяха яйца, разбъркани и опържени с прясно краве масло. Дотогава — а и оттогава насетне — никога в живота си не съм ял по-вкусно приготвени пържени яйца; вероятно защото съм бил много гладен и отдавна не бях вкусувал готвено ястие.

Кърчовци ни раздадоха и по една четвърт овца печено месо, което ние турихме в раниците и чантите си да го имаме в запас. От тях получихме и три меха за вода — по един за всяка от четите. След почивката тихо потеглихме на юг, надолу; излязохме от селото, преминахме реката, изкачихме се на срещния хълм, а след това взехме без път западна посока. По съмнало се спряхме на една тераса по планинския склон да денуваме. Съмна се. Долу, пред нас, на север беше село Крушево. Намирахме се върху една тераса под северните склонове на Шарлията, под главния гребен на планината. Шарлията в горско климатично отношение спада в пояса на бука; надморската височина на нейното било не ще да надминава 1500 метра. Самото било е широко, равно и покрито с едра букова гора, с изключение на една просторна поляна, където има хубава изворна вода и където са построени много леки постройки — жилища за летуване на Серските бейове и на други богати турци, както и бараки за продажба на разни продукти и вещи. Поради това обстоятелство тая поляна носи название Чаршията. Тук, под Чаршията, предстоеше да останем по-дълго; трябваше да се проучат условията, при които летуват Серските богати турци, та ако бъде възможно, веднага да пристъпим към решение на главната задача на нашите три чети — да задигнем някои от летовниците, за да ги освободим след това срещу откуп. С проучването на тия условия Делчев натовари Атанас Тешовалията и още двама кърчовци, които с мулетата извършваха превоз на хора и стока от Серес за Чаршията.

От всички нас, които съставлявахме Делчевата и Бозуковата чети, само Атанас Тешовалията беше облечен в селската носия на село Тешово, Неврокопско. За горна дреха той имаше един извехтял и отъркан войнишки шинел; когато ни дадоха влашките кебета, само Тешовалията се отказа от такова наметало и си остана с шинела. Вместо каскет или калпак той носеше един извехтял фес, избелял на горния си край и в долната си част покрит с широк и дебел слой мазна кир. От всички нас само той освен пушката носеше препасана на кръста си една пала. Всякога, когато седнаше да се храни, преди да разреже хляба, с едно бързо движение той правеше върху него с ножа си кръст; колкото и да беше гладен, Тешовалията не хапваше хляб, преди да го е прекръстил.

— Така по ми ярядисва! — казваше той. — Така хлеба е благословен и ми държи по-сито!

Когато му се присмивахме, той не се сърдеше, а само свиваше рамене:

— Аз не ви преча да ядете хлеба както искате. На мене е по-добре да ям „прекръстен“ хлеб — отговаряше той на нашите подигравки.

Изпратените селяни заминаха поотделно. Вероятността да се получат сведения се увеличаваше, защото ако би се случило нещо с Тешовалията или някого от тях, оставаха другите двама; при това, като ще бъдат сравнявани, тия сведения ще бъдат близки до действителността.

Надвечер Атанас Тешовалията разпаса палата, остави си пушката, патрондашите и шинела, взе от харамииите една овчарска чанта, напълни я с хляб, турна в пояса един револвер, взе си тоягата и замина. В тоя си каяфет той доби вид на мирен, безобиден, дори глупав селянин. Трябваше да чакаме завръщането на Тешовалията и на двамата други разузнавачи и съобразно с донесените сведения да определим какво има да правим по-нататък. Следния ден при Делчева дойдоха двама селяни: единият от село Кърчово, чието име не си спомням, а другият от село Крушево, на име

Димитър. Делчев се отдели и дълго води разговор с тях. По-късно се разбра, че чрез тях той уреждаше среща с войводите на всички харамийски чети, които в тоя момент се намираха в Демирхисарско, Драмско, Серско и Солунско. Срещата била уредена да стане на Спиоров чукар (Серско) на 10 или 12 юли — не си спомням точно датата.

Бяхме си починали добре и убивахме времето през тия дълги дни всеки по свой начин.

Легнал по корем, заобиколен от своите четници-подофицери, Бозуков разправяше разни скандални истории от българския княжески дворец, които представяха княз Фердинанда в неговия истински образ на човек, който съчетава в себе си всичко отрицателно в човешката природа: глупешко аристократично високомерие, посредствен ум, вероломство, плитка хитрост, пълна морална нищета и най-долен разврат. Той разказваше също епизоди от боевете при Спирон-Скоп през Англо-Бурската война, в която участвувал като доброволец на страната на бурите.

Родом от село Кортен, Новозагорско, Бозуков свършил софийското военно училище през 1887 година и като поручик от българската армия подал оставка и взел — заедно с поручиците Начов и Мутафов — участие в четническото македонско движение, инспирирано и използвано от княз Фердинанд, за да добие признаването си от Русия за български княз. След това Бозуков залязъл от българския небосклон и в продължение на две години никой не го виждал в България: той заминал за Трансваал и взел участие в Анго-Бурската война. Решителен, смел, храбър, красноречив, циник по душа, авантюрист по природа, народняк по партийна принадлежност, Бозуков, който говореше по руски като същински русин, често обичаше да цитира стихове от поезията на Пушкин.

— Сигурно Пушкин ти е повлиял, за да станеш такъв циник — каза му веднъж Мерджанов.

— Виж, там не можа да познаеш! — отвърна му Бозуков. — Всички ония цинични истории и анекдоти, които се приписват на Пушкина, се отнасят до неговия съвременник Бертков^[6], който също е бил поет, но поет-циник, чиито поетически творения, картини и изрази в нищо не отстъпват на Пушкиновите. Разбира се, поезиите на Берткова не са могли да бъдат напечатани, а са ходели и ходят от уста на уста до наши дни. Всека поезия на Бертков са приписали на Пушкина.

— Демек Пушкин е бил лицето, а Бертков — задника на руската поезия — забеляза Соколов.

— Точно така; Бертковите поезии — ако и цинични — са чудно звучни и красиви. Например — и Бозуков издекламира:

*...Там, в въздушном океане,
без руля и без кормил
тило плавають в тумане
лапотъ, хуй и крокодил...*

— Как ви се струва — запита Бозуков, — не е ли това чудна и красива поезия. Че е цинична — това е вярно; но че е красива, и това е не по-малко вярно... Краят на Пушкина, убит на дуел с Дантеса, е интересен; но не по-малко е интересен краят и на Берткова — край, напълно издържан в духа на неговите поезии: той паднал и се удавил в един манастирски нужник. Обаче преди да потъне съвсем, той топнал с пръст в нечистотиите и успял да напише на стената:

Здесь утонул Бертков:

жил грешно;
погиб смешно.

Соколов иронизираше баща си, който, с очилата, турени към края на носа, и с вирната назад глава, всеки неделен ден сутринта четял с висок глас библията и по тоя начин хем четял и слушал думите на Светото писание, хем не си развалял рахатлъка, за да ходи до черквата и да стои там два часа прав.

С най-добродушен тон той разправяше как сестра му в своето религиозно увлечение и в желанието си да подражава на Дева Мария родила от Духа Светаго отроче от мъжки пол; и за комичния гняв на баща му, чиято религиозна вяра в чудото при зачатие на Исуса Христа не могла да се простре до зачатие на неговото внуче и до съзнанието, че появяването на това внуче — ако и несъобразно с човешките предразсъдъци и закони — е напълно съгласно със законите на природата, т.е. с Божиите закони.

По-миналата година Соколов бил учител в село Соволяно, Кюстендилско; той разказваше своите спомени от учителството и от живота си в селото. Неговата хазайка, млада, хубавичка и запършена селянка, му дала да разбере, че ѝ се харесвали току-що порасналата му брада и мустаки, черните

му очи със сключените над тях черни вежди, неговият стан и развитите мускули на ръцете му. Понеже тя покрай физическите си качества имала и весел нрав, Соколов ѝ доказал, че не е дърво или камък, а човек, съставен от плът, кости и нерви. Така се случило, че една зимна вечер, когато мъжът на хазийката бил в кръчмата, а свекърва ѝ задрямала край огнището в другата стая, когато във ваяло сняг и в неговата стая печката бумтяла, те двамата се намерили в ръцете един на друг, притиснати до задушаване. Тогава Соколов си спомнил думите на Филипа Македонски, че на света не съществува крепост с толкова високи стени, която да не може да бъде прескочена от магаре, натоварено с дисаги, пълни със злато и пари. Прочее за окончателното овладяване на крепостта Соколов приложил стратегията на Филипа Македонски и казал:

— Ще ти дам два лева, ма!

Два лева в съзнанието на един селянин по онова време били много.

— А! За два лева в никой случай. Ако дадеш пет лева!

Смехът, който последва разказа, не позволи на Соколов да го доразкаже, но по усмивката, която се появи на устните му, разбрахме, че крепостта е капитулирала при изгодни условия и за двете страни.

С гребен в едната ръка и с едно малко валчесто огледалце в другата Соколов често решеше своята неприлично дълга черна брада. Или често рисувахе харамийския живот. Веднъж Вангел, загърнат с кебето, се събуди и се обърна.

— Не шавай! — изсъска му Соколов. — Стой да те нарисувам!

Лицето на Вангела, набръчкано като селска баница, се озари от удоволствие и от това бръчките на лицето му станаха по-дълбоки.

— Чакай да си прегърна пушката. Изпиши ме както съм с нея! — и той стисна берданката между колената си, загърна се с кебето, затвори очи, взе вид на заспал и без да шавне, търпеливо изчака Соколов да довърши рисунката.

Мерджанов беше родом от Карнобат, където живееха майка му и по-малкият му брат, глухоням. Той обожаваше майка си. Понякога, когато беше в сантиментално настроение, казваше:

— Да не е майка ми! Как ми свързва ръцете мисълта, че ако стане нещо с мене, тя ще умре от скръб!

Остроумен, рушителен, безумно смел, той се възхищаваше и обичаше да подражава на турските бабаити. Говореше добре простонародния турски език и обичаше да разказва разни турски анекдоти, вицове и каламбури. Любимият му начин да изпитва онези, които претендираха да говорят по турски, беше да ги пита и да иска да му отговорят:

— Бизде бизе биз диорус. Сизде бизе не диорсунус?^[7]

Или ги караше да преведат от български на турски: как я искаш рибата — подлучена или неподлучена^[8]? — и се смееше, когато запитваните се заплитаха и не можеха да му отговорят.

— Европаа юч таане дипломат вар: — разправяше той — бириси Салджо-Бури, икиой Пис-Марко, о-бири-да Гирис...^[9]

Или пък разказваше разни турски анекдоти като одисеята на онзи турчин от Видин, който отишъл във Виена и отседнал в един хотел. Като на всеки здрав човек приходило се на турчина по нужда и той натиснал копчето на звънеца. Дошла прислужницата — младо хубаво и леко момиче — и той я запитал:

— Къзъм, мемиш — хане нерде дър?^[10]

Прислужницата не разбираше за какво се отнася, изгледала го „на перо“ и му се усмихнала лукаво. Но турчинът бил намъзлия^[11] човек, та от погледа и усмивката на прислужницата разбрал накъде отива работата и пояснил:

— О шей-ичун дил, бе казъм! Мемиш-хане истиорум ихтизам вар!^[12]

И понеже момичето го огледало с недоумение, той с мимика му дал да разбере, че има голям зор. Тогава то се усетило, кимнало с глава, казало му „Комен зи хер!“^[13], завело го до клозета и му посочило седалището.

— Хаир, казъм! Бен мусулман-им! Туршу-кюпусу ичинде бен сичмем!^[14] — казал турчинът и се върнал в стаята си. Там той направил каквото направил в един вестник, завил го и го хвърлил през прозореца на улицата. Турчинът разправял, че във Виена дамите носели на главите си саксии с цветя; онова, което той хвърлил от прозореца, паднало на една такава саксия. Станало скандал,

веднага дошла полиция; след като бил глобен, той едва се избавил от разпавии. И с въздишка заключил:

— Кахпе Видин, гане Видин! Сара-сара кенефлер, сара-сара ибриклер! Шу Виена чок биюк мемлекет, фекат кенефлери йок^[15].

Когато скитахме по Пирин планина и по Али Ботуш, по време на почивките Мерджанов тананикаше арии от турската оперета „Леблебиджи Хор-Хор-Ага“, която бил гледал няколко пъти в Солун. Най-любимата му ария от тая оперета почваше така:

Шинди алдъм бир газета —

аджеба не азиор?

Пек мераклъ олдум, артък —

аджеба не язвиор?^[16]

Той разпавяше, че когато бил в Солун, случило му се да чуе телялинът^[17] да бие с барабан и да известява по турски на минувачите, че някаква трупа от европейски артисти щяла да играе Шекспировите драми, с думите: Бу акшам Ешек Спиронин баш дамара ойнаяджак^[18].

Мерджанов, който в Женева и Лион се бе научил да говори френски, някога, като ученик, се налупал с латински и обичаше да подчертава мисълта си с латински изречения. Той беше чел някога биографиите на Пиер Абелар, Савонарола, Джордано Бруно и с най-голямо уважение и възторг говореше за мъчениците, които с цената на живота си са изказвали своята свободна мисъл и със своята твърдост са подготвили условията за разпръсването на средновековното мракобесие.

След като изпрати хората за разузнаване и за назначената среща с харамийските воеводи, облегнат до стеблото на едно дърво, с двете си ръце натиснал областта на стомаха поради големите болки, които усещаше, и като прекъсваше разказа си с глухо, задавено пъшкане, Делчев разпавяше за мъжките обичаи на жените от Банско — да се събират в женски компании, за да отиват в къщите на свои познати и роднини — банскалийки, за да гуляят и пият, докле се напият като казаци. Или за обичая на турците от селата из безводната Круша планина — в нарочно издълбани в брега ниши да донасят и поставят пълни стомни вода край пътищата, за да пият изжадените пътници; това е било почетно задължение за дадени родове в селата, предавани от бащи на синове от незапомнени времена досега. От време на време Делчев прекъсваше да разказва, за да изпъшка, да сгърчи лицето си и да се превие от болки — той страдеше от язва в стомаха и четническият живот правеше да се усилят болките все повече и повече. От всички ни само Делчев нямаше — или не умееше да ги разказва — преживени пикантни истории. Неговият живот изглежда да беше лишен от любовна романтика, а речникът му — от съответни картини, образи и поезия.

Харамииите — на отделна група — приказваха шепнешком. Кочо Муструка разпавяше какво патили преди две години в Пирин през късна есен, когато ги преследвала потеря, и с каква мъка се движели из дълбоките снежни преспи, по заледените скали, край шеметните пирински пропасти. Друг път той изреждаше достойнствата на кърчовските и крушевските мулета: цената им била между 50 и 60 златни турски лири; те били едри, не ритали, не хапели и — главното — не се препъвали. Когато от Серес отиват на летуване в Чаршията или се връщат обратно, серските бейски ханъми бивали натоварвани по две ханъмки на муле, посадени от двете страни на мулето в сандъци, като кокошки на полог; ако биха се препъвали, мулетата биха плашили или събаряли тоя бейски „стъклен“ багаж...

Кръсто Зарев разказваше за прочутия харамия Тодор Гюрджеклията, който върлувал сам, без дружина. Той турял в респект всичките потери, които били изпращани против него. Бил много хитър, смел и ловък. Веднаж бил заграден някъде към село Гюреджик; след като цял ден водил бой с аскера, навечер той надянал кебето на пушката си и го показал изправено над камъните, които го закриляли по време на боя. Турците помислили, че надянатият с кебето е Тодор, и му стреляли в залш; кебето било направено на решето от куршумите. Тодор го хвърлил на земята; турците помислили, че са убили харамията, наскачали прави и без да се предпазват, се спуснали към кебето.

— Давранмаин, кьопеклер!^[19] — изревал Тодор и се впуснал върху тях с измъкната гола пала.

Изненадани и уплашени от палата, която бляскала в ръцете на Гюреджеклията, турците нямали време да се опомнят и харамията си проправил път и избягал от аскерския обръч. Из околностите на село Гюреджик има много пещери, чиито забъркани подземни ходове Гюреджеклията знаел

на пръсти. Случвало се по време на боя той да изчезне в някоя пещера; след него влизали и хора от потерята, но от страх да не се объркат и да се изгубят, те не смеели да го преследват там. Така, след като изчезвал на едно място, след малко той се появявал на друго. Неговото име дълги години се произнасяло със страхопочитание от властта и аскера.

Иван Клепалото събирал кокалите, които хвърляха четниците и харамииите, след като ги бяха огризали. Като ги събереше накуп, Клепалото клекуваше на едно коляно и почваше да ги доизгложва, да ги чупи със зъбите си и да ги смуче. Мълчалив и съсредоточен в тая си работа, Клепалото досущ приличаше на куче, което гложди кокали. Веднъж аз го закачих:

— Ти сърбаше с лъжица каймака на водата...

Клепалото не ме остави да довърша, а лаконически каза:

— На водата каймака, на кокалите батака...

През тия дни си спомних за томове от La Bibliothèque nationale и за речника на Марков, извадих от раницата си и се залових да чета — ако не ме лъже паметта — Le Corsaire от Байрона...

Тешовалията се върна след два дни, а след него се върнаха и другите двама. Донесените сведения не бяха благоприятни: една рота аскер била на лагер в Чаршията със задача да охранява летовниците, освен това повечето от тия последните били от прочути, но не особено богати семейства — хора, които чрез своята полирана външност закриват своя материален упадък. Требваше да се откажем от намерението да нападнем Чаршията, за да заловим някого от летовниците; с това бихме рискували да дадем много жертви за един съмнителен резултат, защото по число бяхме много по-малко, а по въоръжение стояхме по-зле от аскера. Но в най-добрия случай и да заловяхме някого, рискувахме да не добием нищо, защото отдавна се знае, че от имането се къса, но от нямането нищо не може да се откъсне. Друго важно донесение беше това, че Иляз бей — най-богатият човек в Серско и Драмско — не бил между летовниците в Чаршията. И двамата изпратени селяни от Кърчово го познавали добре и ако и да се въртели със своите мулета 2–3 деня по Чаршията под предлог, че са кираджии, не го забелязали. Това значеше, че ще можем да се опитаем да го заловим.

Иляз бей във всяко отношение беше много интересна личност. Той притежаваше в Драмско и Серско 22 села с най-богатата почва в тия две околии. За да направлява и следи отблизо извършването на полските работи в тия свои чифлици, Иляз бей ги посещаваше често и всякога ненадейно. Сам той беше облечен бедно. Ако не го познаваше лично, никой не би предположил, когато го срещне да язди върху самара на коня, със смачкан фес на главата, с извехтял гайтанлия елек на раменете, с избелели вехти потури и кърпени емени^[20] на краката, че тоя фукария е собственик на най-богатата част от най-плодородната земя в Европа. Иляз бей пътуваше между своите чифлици сам-самичък, без никаква охрана. На никого не казваше отде идва и накъде отива; той излизаше от някой чифлик по дадено направление, след 1–2 километра изменяше посоката, пресичаше полето без път и улавяше нов, за да иде на съвсем друго място; често, вместо да вземе най-прекия път за някой от своите чифлици, той правеше големи заобикалки и минаваше през места, където никой не би подозрял, че ще го срещне.

Богатството на Иляз бея отдавна бе привлякло вниманието на харамииите, които всяко лято се появявали по тия места; но със своите маневри, изменения и комбинирани всеки ден, той успявал да осуети всички опити да бъде заловен от тях. В продължение на много години калаузите^[21] на харамийските чети внимателно и усърдно следили всяко движение на Иляз бея. Неведнъж харамийски чети завардяли пътищата, по които е било вероятно да мине той, но всякога хитрият бей излизал по-хитър от любителите на неговата кесия. Преди десетина години четата на прочутия харамия Стойо войвода нападнала в Долиос, село югозападно от Драма, чифлик на Иляз бея, когато той бил там, с цел да го залови и отвлече. Но Иляз бей бил не само хитър; той бил предвидлив и храбър. На нападението той отговорил с откриване на огън по четата и в продължение на два часа, докле пристигне от Драма конната жандармерия, уведомена от него още при нападението на четата, водил с нея престрелка, в края на която дала жертви и претърпяла пълна несполука — четата се оттеглила от селото, преследвана от жандармерията и аскера, вдигнати на крак след това смело харамийско нападение.

Защо ние да не се опитаем да го заловим? Не е важно, че старите харамии нямали успех! Ако те не са успели, това още не значи, че няма да успеем и ние. А ако успеем да го заловим,

тогава — море до коляно! — откупът ще задоволи с излишък всичко, от което се нуждаят както организацията, така и нашата анархистическа група.

Останахме да чакаме известия от куриерите, изпратени да уговорят срещата с харамийските войводи и да убиваме времето си, кой както може. След други няколко дена се получиха известия, че почти всички харамийски войводи дали съгласието си за срещата на Спиров чукар, с изключение на Кочо Мужчината, който смятал тая среща за празна работа; понастоящем той се намирал някъде между Серес и Демир Хисар, в планините, и дебнел да залови и отвлече някого си. След като се получиха тия известия, вече имахме своята програма: първо, срещата на Спиров чукар, а след това ще се опитаме да заловим и отвлечем Иляз бея. Нямаше защо да стоим повече тук. Набързо се стегнахме за път. Марковият френски речник *Le Corsaire* влезе пак на мястото си в моята раница.

Още от началото на престоя в Шарлията, от когато Делчев сериозно се зае с уреждане срещата на Спиров чукар, отношенията на харамийците към нас, четниците от Делчевската и Бозуковата чети, се измениха. Дотогава, при денуването, те прекарваха размесени между нас; а когато запитвахме някого от тях за нещо, те с най-голяма готовност ни просвещаваха в харамийския занаят. Сега те се отделяха в група настрана от нас и загрижено шъпнеха помежду си; ако някой от нас се доближеше до тяхната група, те преставаха да си приказват или променяха разговора. Когато ги запитвахме за нещо, те започнаха съвсем неохотно да ни отговарят. Това тяхно отчуждаване растеше всеки ден, колкото повече се приближаваше датата на срещата. Особена неприязън проявяваха те към нас, „дудентите“, както ни наричаше Кочо Муструка — може би затова, че сме прочели „повече и по-дебели буквари“ от тях, както ни подиграваше той понякога.

Когато светлината от сърпа на пепелната месечина започна да съперничи с изчезващата заря на слънцето, което беше залязло зад върховете на Беласица, тръгнахме без път на североизток, а след това на изток. Месечината залезе и в голямата тъмнина, която последва нейното зализане, преходът беше много труден — още повече за това, че гъстата лескова гора на всяка крачка спъваше нашето движение. Спуснахме се по склоновете на Серската Черна гора на юг, заобиколихме село Горно Броди откъм запад, преминахме равнището югоизточно от това село, като на всяка крачка се препъвахме в ямите от едновременните „пещци“ и в купищата желязна сгурия около тях и на съмнало се установихме за денуване по склона на височината, в гъстата лескова гора ожно от Горно Броди.

Знае се, че преди 20–30 години главното занятие на жителите на село Горно Броди е било добиването на желязо от пластовете магнетит в Серска Черна гора, на много места открити по повърхността на планината и дебели, някъде със стотици метри. „Пещците“ са били първобитни миниатюрни високи пещи, където магнетитовата руда е била смесвана със сухи стъбла от лесково дърво. Липсата на каменни въглища; дългогодишният опит, който установил, че лесковото дърво дава най-голям пирометрически и калориферен ефект; и климатическите условия, които са извънредно благоприятни за виреенето и разпространението на лесковото дърво, направили, щото именно леската да бъде потребявана като гориво за добиване на желязо в горнобродските „пещци“.

Добиваното в „пещците“ желязо не съдържа фосфор, не било крехко и направените от него уреди били много трайни. То, наред със самоковското желязо, било много търсено и се поглъщало от пазарите на пространната Османска империя. Така било до международното изложение във Виена през 1868 година. След това изложение в Турция прониквало желязото, произвеждано в Западна Европа, което поради ниската си цена почнало да измества онова, добивано в Турция, респективно в Самоков и Горно Броди. Желязото от Горно Броди дълго водило по пазарите на Турция и в другите балкански страни борба за съществуване, но било заставено да напусне борбата. В Горно Броди и досега се добива желязо, но в незначителни количества. Предишното благосъстояние е отлетяло и се е заменило с голяма материална мизерия, която се е отразила и върху духа на това будно и предприемчиво население.

Казват, че някои си братя Лазарови, предприемчиви горноброденчани, след като отчасти модернизирани добиването на желязо, били с намерение да построят модерни високи пещи, да възстановят на пазара местното желязо и да върнат предишното благосъстояние на родното си село. Ще успеят ли те в своето начинание? Ще намерят ли необходимите капитали, за да реализират

такова едно голямо предприятие? Като се има предвид, че капиталът е най-плашливото животно под небето и че за да мъти, той търси преди всичко сигурност и спокойствие, каквито не се намират в европейската част на Отоманската империя, повече от съмнително е те да успеят в своите намерения...

Разположихме се в гъстия лещак, край една варовита скала, по която водата се оцеждаше на капки. Ако и склонът да беше обърнат към запад, земята беше влажна, дори мокра. Баба̀та, който се случи до мене, пак ме заяде:

— Ама че пиклива страна била Македония! Да не можеш да намериш едно сухо кюше, та да легнеш и да си починеш както Господ дал!..

Слънцето току-що залезе зад Черна гора. Напуснахме мястото, където бяхме денували, и тръгнахме по една „бърава“ пътека, покрай полите на баира, закривани от честия лещак. Когато се мръкна, излязохме от лещака и осветявани от луната, която още не беше напълнила своята първа четвърт, се нанизахме по пътя за Долно Броди. Към полунощ стигнахме до мястото, откъдето се отделя пътят за село Калапет, и уловихме тоя път; след малко напуснахме и него, пресякохме през нивите, минахме през реката, излязохме на южния бряг и се спряхме да денуваме недалече от него, в полите на височината, върху едно слабонаклонено място с източно изложение, покрито с едра букова гора. Това беше местността Котката, землище на село Долно Броди. Тук се разположихме да денуваме и налягахме да спим върху мекия дебел пласт от букова шума. Когато се събудих, слънцето бе отскочило високо и иззад височината на село Калапет беше огряло върховете на високите буки, под които денувахме. Настрани от нас бяха вързани два коня, с които някой си Иван от Долно Броди — около 40 годишен човек, закачулен с едно кебе бозав цвят, със сини очи и дълги руси мустаки, увиснали надолу, та цялата му фигура напомняше оная на Гоголевия Тарас Булба — беше ни донесъл сутринта, още по тъмно, храна и сега чакаше при нас да се мръкне, да се приберат хората от полето, та да си иде в селото, без да буди тяхното любопитство. Сега беше жътва. Навсякъде по нивите бяха плъпнали жътвари: връщането на Ивана в село с празни коне през деня в най-работното време би събудило у всички любопитство и съмнения.

При нас бяха дошли двама души нелегални. Те бяха облечени в селски носии като селяни от серските села. Единият беше 35–40 годишен човек, със среден ръст, рус, със сини очи; другият беше младо момче, 18–20 годишно, възвисоко, кокалесто, с кестеняви очи и коса. От Делчева научихме, че първият е Михаил Попето, родом от село Бистрица, Софийско, а момчето било негов другар, родом от гр. Кукуш. Мерджанов запита момчето:

— Ти откъде си?

— От Кукуш.

— Щом си от Кукуш, ти си или Гоце, или Мице, или в краен случай Туше. Тебе как ти казват?

— Гоце.

— Така. Значи стопроцентов кукушанин.

Миналата година в Солун Мерджанов се бил запознал с неколцина кукушани и знаеше, че всеки истински кукушанин носи едно от тия три имена.

Михаил Попето и другарят му били терористи на организацията. Вчера, неделя, четвърти юли, те бяха извършили покушение върху живота на А. Наумов, директор на серските български училища. Попето разказваше на Делчева как извършили убийството. Няколко души, между които и ние с Мерджанова и Соколова, ги бяхме заобиколили и слушахме разказа. Според тоя разказа убийството станало така:

Облечени в селска носия, както бяха сега пред нас, те двамата дошли преди убийството в Серес с цел да узнаят и запомнят лицето, което ще убиват, кога излиза и къде ходи то, да проучат улиците на града, да изберат мястото, където ще извършат убийството, а също през къде да избягат, след като го извършат. Нищетата на своето дрипаво селско облекло Попето умишлено увеличава със своите зле завързани скъсани цървули, чиито върви се влачели по уличния прах; той постоянно прибирал разпасания си окъсан пояс и все се правел, че не може да го прибере и запаше; той постоянно се секнел с ръка и си бършел сополите с ръкава на ризата. Когато в такъв каяфет обикалял улиците на града, някъде към укъмата един военен (забитин) така се погнузил от него, че го изругал:

— Ама не пис-пезевенк! Деф-ол бурадан, хайван ериф!^[22]

Вчера надвечер, както всички жители на Серес, Наумов, подръка с жена си на име София, по народност гъркиня, и с двегодишното си момиченце, водено от слугинята, излязъл на разходка. Двамата с Гоце ги проследили и когато на връщане минавали през чаршията и дошли при Балък пазар, счели момента за удобен поради малкото минувачи и нападнали Наумова с камии. Жената на Наумов първа забелязала убийците и се изпречила пред тях, за да защити мъжа си. Попето се опитал да я отстрани, обаче тя, ако и бременна, със силно издут корем, като котка се хвърлила върху него, сборичкала се, уловила му ръката и се помъчила да му изтръгне камата. Попето не очаквал такава съпротива от жена, особено от една бременна жена. Той се видял в чудо — вместо да напада, трябвало да се защитава. По време на боричкането той ѝ нанесъл един удар с камата в рамото и два други удари в ръката, но тя не го изпуснала и продължавала да се боричка с него. Другарят му Гоце, след като нанесъл един удар с кама в гърба на Наумов, който извадил револвер и стрелял върху Попето, без да го улучи, също ударил с камата в гърба г-жа Наумова, която паднала на земята и изпуснала Попето. Паднал на земята и Наумов. Двамата похитители избягали, изгубили се из тесните серски сокаци, излезли от града, поели височините северно от Серес и след като цяла нощ пътували, днес се добрали до нас.

— Какъв е бил тоя Наумов? Какво е направил? Защо го убихте? — полюбопитства Мерджанов.

— Какъв? Директор на училищата. Противник на организацията. Гад! — отговори Попето.

— Противник на организацията — това е много малко, за да заслужи смърт. Той може да мисли по свой собствен начин, без да пакости на некого. Какво е направил, за да го убие?

— Какво? Организацията знае, тя е намерила, че той заслужава смърт и ни заповеда да го убием.

— Ами ако има некой татарбашия в организацията, който с това убийство да е гонил лично отмъщение?

Делчев се намеси:

— Във върховете на организацията такива личности нема!

— Значи тия от върховете са непогрешими като папата!.. Каквото и да е, но тия смътни обвинения като „противник на организацията“, „гад“ и прочее — всички те вода носят. За да бъде някой наказан със смърт, трябва да се е проявил тежко, требват конкретни факти. И после — убиват не само него. Убиват жена му. Убиват детето му, което още не е родено, което е в утробата на майката. Как смее организацията да оправдае пред себе си и пред света това тройно убийство, това чудовишно злодеяние?

— Станало е грешка.

— Демек „янгъш-олмуш“! — и ние се възмуцаваме от турското правосъдие и от турското административно нехайство, когато по погрешка карат едного да плаща греховете на другиго!

— Собствено тя, жената, сама си е виновна за своята смърт и за смъртта на още нероденото си дете — що ѝ е требвало да се спуска върху Попето, да се боричка с него, за да спасява мъжа си?

— И това го казваш ти? А аз имах по-високо мнение за твоя начин на мислене!

Делчев изгледа упорито Мерджанов, изгледа по ред и двама ни със Соколова.

Вероятно той прочете в погледа ни одобрение от казаното от Мерджанова. Вратните му жили изпъкнаха: у него това беше признак на силен, едва сдържан гняв. Той почервения до посиняване:

— Е какво искате вий? — извика той. — Попето да остави оная, гъркинята, да му изтръгне камата от ръцете и да го заведе в укъмата? Това ли искате вий?

— Говоря ти аз лично, а не тримата ние. Аз искам да кажа, че човешкият живот е нещо много скъпо, нещо свято, което не бива да се унищожава. Или, най-малкото, не бива да се разхищава лекомислено, какъвто е случаят с Наумова. Ако ония, които са по върховете на организацията, биха уважавали човешкия живот, Попето не би получил заповед да убие Наумова, жената нямаше да се боричка с него и той не би станал убиец на една невинна жена и на сто пъти по-невинното ѝ още неродено дете. С това и тя самата — организацията — не би се излагала на жестоки и справедливи критики...

Това беше първият облак, който засенчи нашите отношения с Гоце Делчев. Препирнята между него и Мерджанова щеше да продължи и може би щеше да се изроди в нещо друго, ако не се намеси Бозуков, който ни направи знак да млъкнем и с очи и ръка посочи зад реката, към най-

близката нива, която се жълтееше пред нас. Седем-осем жътварки жънеха нивата, а един мъж след тях събираше ръкойките и връзваше снопите. Жътварките пееха Стояновата песен:

*...Горо ле, горо зелена,
имаши ли вода студена?
Имаши ли сянка дебела?
Имаши ли, горо, хайдутти,
хайдутти, горо, комити,
Стояна млада войвода,
Стоян от село Старчища?...*

Всички ние се спогледахме и временно забравихме препирнята. Бозуков, турил двете си шъпи около устата и като даваше вид, че вика високо, изниско отпрати тоя отговор към жътварките:

— Имам, имааам...! Имам, хем не един, а трима войводи!

В живота понякога има неподозирани, но великолепни съвпадения...

Животът в четата със своите ежедневни нужди и непосредствени задачи отвлече нашето внимание от убийството на Наумов. През месец октомври 1899 г. двамата с Мерджанова напуснахме четата на Делчева и дойдохме в България. Аз исках отново да вляза в живота и го проследих чрез писаното във вестниците през времето от половината на юни до октомври. Убийството на А. Наумов бе произвело навсякъде в България и Македония потресаващо впечатление.

Така вестник „България“, издаван в София, бр. 61 от юли 1899 г., в отдела „Вътрешна хроника“ беше писал:

Грозен атентат е извършен миналата неделя на 4 юлий в Сер. Г-н А. Наумов, управител на българските училища в тоя град, се завръщал него ден от разходка със жена си и детето си. Всред града петима души, облечени в селски дрехи, го нападат с ками и револвери. Г-н Наумов се защитавал сам и гърмял също тъй с револвер, но не успял да рани нападателите. Убийците нападнали и госпожа Наумова, която ранили с куршум в дясната ръка, а с кама на две места в лявата ръка. Не стига това, ами нападателите посегнали и към двегодишното дете на жертвите, което слугинята успяла да спаси с бягане. Казват, че раните на господин и госпожа Наумови били безопасни, но положителни сведения още няма. Нападателите не били хванати, макар нападението да е станало в една от най-живите части на града — Балък пазар.

Господин А. Наумов е шурей на убития лани в Цариград Д. В. Македонски. Това е второто опитване да убият г-н Наумова; първото е направено преди няколко седмици, когато се е намирал на разходка извън града. Затова, види се, г-н Наумов е носил револвер при себе си. Но когато се уловят нападателите или се получат верни сведения за тях, може да се правят предположения за средата, от която те излизат. За лични отмъщения и разправии не може и дума да става. Отношенията на пострадалия спрямо турци и гърци, казват, били коректни. Една цариградска депеша казва, че убийците били сърби. Това би значило, какво нападателите са действували в съгласие с турските власти. Иначе смелостта да действуват сърбите между съвършено чужди хора би била необяснима. Дали сродството на г-н Наумов с покойния Д. В. Македонски не ще разясни работата?

Същият вестник в бр. 62 от 13 юли в отдела „Вътрешна хроника“ бе писал:

По атентата в Серес получихме допълнителни сведения, които като че ли оправдават нашите подозрения. Нападението е станало 12,5 часа вечерта по турски, т.е. когато улицата е била почти пуста. Нападателите са излезли из една българска кръчма и кръчмарят, изпитан, показал, че те били българи, показал им имената и местожителството. Кръчмарят е роднина с българския книжар в Сер г-н А. Ников, който се броял измежду ония, що претендират да притежават патент на чист македонски патриотизъм. Ние ще чакаме с търпение разкриването на това грозно злодеяние и до тогава ще се въздържим да изтеглим ясната линия на отговорността. За сега казваме само, че бихме желали много да не излязат истинни някои слухове, според които подобни убийства се кроели в София. Колкото за самите жертви, сведенията ни казват, че господин Наумов вероятно скоро ще се поправи. Не може за жал да се каже същото за г-жа Наумова. Нейното състояние дава причини за голямо безпокойствие, не толкова поради раните ѝ, колкото поради обстоятелството, че тя очаквала твърде наскоро да стане майка на още едно дете.

Вестник „Реформи“, орган на софийския Върховен македонски комитет, бр. 1 от събота, 17 юли, в отдела „Хроника“ беше се помъчил да хитрува, като закърпи черната яма^[23] с бели конци, и беше писал:

„Преди няколко години сърбите в Солун с убийството на Хр. Ганева хвърлиха ръкавицата за нелегалната борба в Македония; българите приеха тая ръкавица и те видяха последствията от това: днес те са, които се каят от предизвикателството. Сега пък гърците в Серес с покушението на Наумова и госпожата му хвърлят подобна ръкавица. Ние вярваме, че и тоя път народът ще отговори с достойнство на своите врагове. Това покушение се явява като следствие на буйния и предизвикателен език на гръцките вестници спрямо нас. Закипял е, както се вижда, гръцкият дух в Серес от прочитане на някоя пламенна статия, онзи същият дух, който дремеше при височините на Велестино, и... удари българите! Ала ние не само че не завиждаме, но и дълбоко съжаляваме, че имат такива лоши водачи и съветници. Във всеки случай има да им забележим, че ние държим сметка за всичко: ако и те тръгнат по стъпките на сърбите, ние скоро ще ги вразумим.

По повод на споменатото покушение в Серес някои наши вестници, като изказват съображенията, които уличават гърците, все пак оставят, макар и слаба, възможност убийците да бъдат българи. Ще забележим, че те са прави. И ние бихме писали така, ако познавахме страната колкото тях. И наистина, редакторите на тия вестници са слушали за някаква борба между две фракции в Македония: те са слушали, че Наумов бил на лице в едната от тях и че беше необичан на народа поради тая борба и поради някои частни свои грешки. Да, те са слушали за всичко това, па и един от нашите вестници под надслов «Галериите на Солунската гимназия» разкри печатно ред скандалиозни работи, ала при все туй ние сме в положение да знаем, че тия разногласия не са били дотолкова силни, щото да предизвикат подобна разправа. За нас е повече от явно, че гърците са се опитали да минат от думи на дела и да ни накарат да се откажем да атакуваме последната им крепост в Македония. Обстоятелството, че убийците са били облечени в селски дрехи и безследното им изчезване всред града, дето всичко е гръцко, още един път ни показват, че те са гърци. Покушението е несполучливо: жертвите били на оздравяване, ала едно е постигнато за турците: да турнат ръка на няколко души българи. Както се научаваме, арестуван е бил българският книжар Николов, един добродушен човечец, най-малко способен за подобни подвизи. Познато е много добре на властта, че той не може да бъде никакъв убиец, но нали е българин... поне да го посвлекат...

И тъй според нас покушението е извършено от гърци, ала възможно е... какво не е възможно под небето. Ние не желаем никого несправедливо да обвиняваме“.

Вестник „Вести“, орган на Екзархията, година IX, бр. 72 от 16 юли, беше писал в отдела „Върешни новини“:

По покушението на господина Наумова против живота му и на неговата жена от Сер ни пишат: „На 4-ти того, неделя, тъкмо в 12,5 часа вечерта, връщайки се от разходка г-жа Ур. А. Наумова и г-н А. Наумов бидоха ненадейно нападнати от четворица убийци близо до българския общински дом — в най-многолюдната част на града. Още щом г-н Наумов изминал дюкяна на Хр. Ников (брат на книжаря А. Ников), забелязал е, че от вътре (от дюкяна) са излезли четворица души, които са вървели по тях и като пристигнали на ъгъла при Бакърджиевата къща на раздалеч 20–30 разкрача от дюкяна, двама от тях изпречили им се отпред, а в това време другите двама ги нападат изотзад с камии и раняват г-н Наумова в гърба между гръбначния стълб и лявата плешка, госпожата му в лявата плешка и в мишницата на лявата ръка. Наумов като усетил удара, веднага извадил револвера и гръмнал връз едного от разбойниците, който с нож в ръка е стоял над повалената госпожа Наумова. В това време трима от разбойниците се разбягали, а четвъртият изгърмал и като ранил госпожата в мишницата на дясната ръка, избягал из тесните улици, гърмал и викал «янгън»^[24]. След това ранените в пълно съзнание отбиват се в най-близката аптека, дето на часа пристигнаха доктори и им се притекоха на помощ; раните зашиха и изтичането на кръвта спря. Около два часа на местопокушението пристигна мютесарафина с прокурора и няколко полицейски чиновници, както и мнозина от турските първенци и бегове. Мютесарафина, след като лично разпита за станалото, даде заповед да се дигнат ранените и занесат в къщи. Госпожа Нумова биде занесена в къщата на учителя Д. п. Томов, а г-н Наумов в къщата на учителя Г. Трайчев, като места най-близки.

Според докторските уверения, опасността от нараняването не е толкова голяма, колкото от изтичането на кръвта. И действително, от госпожата предполагат да е изтекло 3–4 оки кръв, а от Наумов по-малко. При туй госпожата е бременна (в седмия месец).

От показанията на Хр. Ников се узнало, че убийците дошли от вѐн три дни преди това и следели за г-н Наумова. Полицията удари по дирите им и арестува сума хора, но самите убийци не са още заловени. Има се обаче голяма надежда за тяхното хващане.

Тази случка потопа цялото население, без разлика на вяра и народност, в ужас. Наумов е в пълно оздравяване и завчера, в събота, биде занесен в домът му; госпожата на 9-и доби мъртва рожба, без никакви по-нататъшни усложнения и след туй се почувствува по-добре. Пострадавшите получиха многобройни поздравления, както отвѐн така и от града“.

Ето и извадки от писаното вѐв вестник „Автономия“, бр. 43 от 24 юли, събота:

По покушението на г-н Наумов и г-жа Наумова в Сер

...По случай това покушение ние получихме едно писмо от Сер, което поднасяме на читателите си, за да видят кои и какви са убийците на г-н Наумова и г-жата му. Ето самото писмо:

Печални работи стават в нашата печална и нещастна татковина...

По какѐв път сме трѐгнали и къде ще ни изведе този път. Вѐтре в една година станаха ужасни неща: убиха Барсамова в Мустафа-Паша, Д. В. Македонски — този 30-годишен български учител в Цариград, раниха зверски Войниналиева вѐв Велес. Направиха бунтове в почти всичките български и педагогически училища, прогониха от Цариград Кѐнчева и Лазарова, пратиха хора да убият българския митрополит в Битоля; Самарджиева и Крапчева — в Прилеп; Наумова — в Сер; Колушева — в Солун и пр. и пр.; стреляха срещу Пасхова вѐв Воден и най-послед сега — пресно — направиха покушение срещу живота на А. Наумов — директор на тукашните български училища, срещу неговата госпожа, която бе в положение, и срещу двегодишното му момиче.

* * *

През Великденските празници един патриот се хвалил на свои другари и съмишленици, че люто ще накажат Наумова. Дали тези закани са дошли до ушите на Наумова, не зная, обаче на 1 май т. г., когато г-н Наумов с г-жата си ходил на разходка вѐн от града, сподирен е бил от две силно подозрителни личности (българи, имената и месторожденията на които ми са сега добре познати). Г-н Наумов забелязва това, бързо напуска пътеката и се покачва на една малка височинка и там избира добра позиция за защита. Преследвачите разбрали положението, не се решили да нападнат и отминали до ближната горичка, след което Наумов се върнал с госпожата си в града.

Приятелите на Наумова, като се научили за случката, запитват главатарите на тези работи и искат обяснения — отговаря им се, че подобно нещо няма, че такива хора не са пращани, че трябвало да бъдат спокойни пр., и пр. подли лѐжи с цел да накарат Наумова да не се пази, за да могат пол-лесно да извършат своите адски замисли.

На 4-ти този месец вечерта в 12 часа по турски г-н Наумов, г-жата му и двегодишното му момиче се връщали от разходка и всред чаршията на Балѐк пазар са били внезапно нападнати от четирима души, облечени в селски дрехи. Нападателите са действували с ками, г-н Наумов получил само една в гърба, а г-жата му 4 — една в гърба, една в рамото и две в ръката. Един от убийците се спуснал върху момичето, но слугинята с бързото си бягане успяла да го спаси. Г-н Наумов запазил хладнокрѐвие при нападението, изважда револвера си и стреля срещу убийците, но за съжаление не можал да тѐрколи никого на земята — неговите куршуми са запазили само него и жена му от явна смърт. Убийците избягали до един, в момента на нападението излезли от кръчмата на брата на българския тук книжар Ников. Кръчмарят казал на полицията, че тия хора са българи (аз научих тяхното месторождение), че се въртят в дюкяна му от 2–3 месеца насам; веднага след това полицията е арестувала книжаря Ников. Дали полицията е открила нещо повече от това, не зная; зная само туй, че господин и госпожа Наумови пред прокурора са заявили, че никого не познават и върху никой българин съмнение нямат.

Раната на г-н Наумов е на заздравяване, обаче госпожата му е така зле, щото надеждата за оздравяването ѝ е много малка. Вследствие на силните потрясения, на големите болки при оперирането на раните, на четвъртия ден от случката тя с неописуеми болки се освободила от мъртвото

момче, което нещо увеличи много слабостта и болките ѝ. Приятел един ми събщи ей-сега преди малко, че роднините ѝ нямат вече надежда.

* * *

За мене е ясно като бял ден кои са убийците — кои са истинските виновници на тези зверства. Ако не мога да кажа имената на двамата кръвопийци, живущи в Солун, ще кажа на ония, що са в България.

Аз обвинявам в това убийство Гьорче Петров, който е най-мръсния турски шпионин и български предател (от одного от убийците е паднало, във време на бягането му, писмо, написано по всяка вероятност в деня на нападението и адресувано до Г. Петров; от това писмо излиза, че главният виновник в София е Г. Петров, а сътрудник негов — някой си Такеджиев, когото аз не познавам и не зная от де е родом...).

Обвинявам още и софийския учител Благой Димитров, който е най-големият враг на г-н Наумов, който се занимава с кроене на адски планове за унищожението му.

* * *

Сер, 14 юлий 1899 г.

В същия брой на в-к „Автономия“ в отдела „Хроника“ е съобщено: „Вестникът ни беше свързан, когато от Цариград получихме известие, че двата от убийците на Наумова са били заловени“.

Във вестник „Реформи“, бр. 20 и 21 от 31 юли, в отдела „Хроника“ бе съобщено:

Арестуваните поради покушението в Сер Ников и братовчедът на кръчмаря били подложени на най-жестоки изтезания. При все това властта не могла да добие никакъв резултат и заключението било, че те са невинни. Ще ги подържат след тези резултати още някоя неделя или месец, за да поизтръгнат по нещо, и ще ги пуснат, а с това целта на турците е постигната.

Вестник „Автономия“, бр. 45 от 5 август, в отдел „Хроника“ пише:

Според сведенията, които получихме от Солун на 3-ти т. м., госпожа Наумова е предала Богу дух в средата на ужасни мъки, които ѝ са били нанесени от зверя Гьорче Петров. Нашите съболезнования към опечаленото семейство.

Както обикновено, тези вестникарски съобщения съдържаха част от истината, смесена с голяма доза измислици. Така нападателите в действителност са били двама души; вестникарското въображение беше удвоило тяхното число — според едни от вестниците — 5 души; някои от вестниците твърдяха, че нападателите посегнали да убиват двегодишното момиченце на Наумови и че то било спасено от слугинята, която го понесла на ръце и избягала с него, когато всъщност никой не е имал намерение да посяга върху него. Някои от вестниците умишлено заблуждаваха читателите, че убийците били гърци или сърби, с цел да засилят омразата към тия последните, смятайки ненавистта като необходима основа за националното възпитание; някои от вестниците твърдяха, че двама от убийците били заловени от турската полиция — нещо, което съвсем не беше верно; вестникарите, без сами да съзнават това, бяха станали причина да бъдат арестувани и разкарвани от турската власт съвсем невинни хора...

* * *

Четниците и харамите, които бяха наобиколили новодошлите, почнаха да се пръскат и да си лягат да спят. Делчев, Бозуков и Попето продължаваха да разговарят върху преимуществата на бездимния барут, наскоро въведен в българската и в другите армии; по-късно темата на разговора им мина върху „новия“, по-удобен начин за придвижване на войскове части, особено в планински терен — в колона по един с пушки на ремък, както от памтивека са се движили харамите и четниците и както се е движила войската на абисинския негус по време на приключилата преди две години война между Италия и Абисиния...

Соколов се мъчеше да повдигне и премести един камък и да го постави за възглавница. Камъкът не беше много голям — около 20/30/50 см, но Соколов напрасно се мъчеше да го мръдне.

— Е, язък ти за боя, като не можеш да преместиш едно камъче! — присмя му се един от харамииите — Георги Зарев, брат на Кръстя Зарев.

— Като си толкова бабаитин, ела ти да го вдигнеш и да го преместиш! — отвърна му ядосано Соколов.

Георги Зарев се залови за камъка, но той не мръдна. Това привлече нашето внимание — в тая местност малките парчета чакъл тежаха извънредно много. Соколов счупи едно от тези парчета; отчупеното имаше бледорозов цвят, копринен блясък, на дългнести, наведени кристали.

— Ето ти още едно двадесет! — продума Соколов зад лулата си. — Иди та се надевай да намериш из тоя пущинак това богатство!

— Какво богатство?

— Ей тия камъни! Това е червена оловена руда — калохром. Процента на оловото в тия камъни не ще да е по-малък от 95%. И аз съм седнал да се пенкява, за да повдигам олово вместо камък! Как се вдигат сто и петдесет килограма?

Впрочем външната форма на височините, които образуват северните и западните предгория на Боздаг, ясно указва, че тия височини са находища на разни скъпи и полезни руди.

При всичко че беше юли, но в тоя ранен час и под буквата гора, където се усещаше студена влага, в „Котката“ беше хладно. Изморени и изпотени от дългия път през нощта, Попето и другарят му, които бяха леко облечени и без кебета, трепереха от студ. Мерджанов и аз поделихме завивките си с новодошлите: под своето кебе той прибра Попето, а аз Гоце и така легнахме да спим. Попето и Гоце веднага заспаха, но ние с Мерджанова не можахме да склопим очи поради нетърпимия сърбеж, който почувствахме точно там, дето тялото се опира в земята. Така ние се обръщахме от едната страна на другата до късно след пладне, когато почти всички четници и харамии се бяха събудили. Едва тогава ние с Мерджанова си свалихме ризите, за да узнаем причините на тоя сърбеж — новодошлите ни бяха напъгнали с въшки. Дотогава всички бяхме чисти от гад, но оттогава насетне всичките станахме развъдни станции за шестокрак дребен добитък от всички породи. Имаше екземпляри с валчест корем, накрая със синкавопепеляво петно; имаше дълги, тънки екземпляри с раздвоена опашка; имаше други широки, плоски, с назъбено тяло и с черна нишка на гърба; имаше други гладки, лъскави, с бавни и важни движения... По-късно, с течение на времето, ние добре се запознахме с живота и навиците на това животно. През лятото те живеят поединично, но към втората половина на месец септември се съешават и ние ги ловяхме по двойки, скопчени в любовен екстаз. Това беше поколението, което чрез полово сношение продължава съществуването на вида; всички останали поколения се въдеха от гниди, снасяни от женските без полово сношение; мъжки екземпляри се излюпват само в началото на септември. Така, по нагледен начин, ние проучвахме онова, което в биологията се нарича партеногенезис — начин за развъждане на фамилията „безкрили“ при насекомите... Седем деня след снасянето от гнидите се излюпваха малки, много лакоми въшлета, които жадно се впираха в кожата и пареха по-силно от гръцка коприва. Когато по-късно в Боздаг кладяхме огънове, събличахме ризите и ги завъртвахме над пламъка, така че ризата образуваше нещо като чадър; въшките падаха в огъня и произвеждаха шум като кога се пука царевица. Между харамииите имаше истински артисти в борбата срещу тая гад: вместо да въртят ризите си над пламъка, те ги припичаха на огъня, сгъваха ги няколко пъти и когато ги разгъваха, намираха въшките събрани на купчина; взимаха ги и ги пускаха в огъня...

— Що за социално чувство има тая гад! Намериш ли си една, можеш да бъдеш сигурен, че не е сама — говореше Мерджанов, когато въртеше над огъня своята риза.

— Ненаправно е казано в писанията: една ходи, сто води, за хиляда место дири — допълваше Соколов.

Не можахме вече да се изчистим от гад: нямахме чисти долни дрехи за преобличане, а и четническият живот, когато човек трябва да бъде готов всеки момент, не ни даваше възможност да изпарим и оперем долните си дрехи. Така че единствените средства за борба с тия паразити оставаха тези: да ги ловим по вратовете или под мишниците си там, където не можехме да кладем огън, или да си въртим ризите над огъня, когато можеше да накладем такъв.

Към края на месец август Делчев заболя от калангак, както се нарича в Драмско болестта ranaris. Показалецът на дясната му ръка се наду под нокътя, набелея, посиня и цъфна; той не

можеше да си служи с дясната ръка, а това обстоятелство го направи да въшляса най-много от всичките. Когато ловеше паразитите с лявата си ръка по врата или под мишницата си, като не можеше да ги чука, той ги пускаше около себе си на земята.

— Пращаш ги на научна екскурзия! — казваше му Соколов.

— Или пък на хигиенична разходка за чист въздух — добаваше Мерджанов.

На научна екскурзия или на хигиенична разходка — вярното беше това, че въшките напъплюваха по всекиго, който седеше около нас...

Тъмни облаци се надигнаха от запад. Слънцето ги наближи и се удави в тях. Жътварите почнаха да се връщат в село. Иван хвана конете и ги поведе към Долно Броди. Поръчаха му да се върне с хляб; ще го чакаме да се върне и тогава ще тръгнем. Попето и другарят му се стегнаха за път и като се мръкна, преди започването на бурята, си заминаха. Едва се мръкна, когато почна бурята. Ураганен вятър започна да фучи и пищи между клоните на буковите дървета, които се превиваха, навеждаха и чупеха. Катеричките уплашени цвъртяха и пищяха между клоните по един необикновен начин. Всеки момент светкавиците раздираха небето, сменяваха тъмната черна нощ с бляскав синкав или червеникав ден и оглушаваха със своето тряскане и буботене цялата долина. Ливна дъжд като из ведро. Всеки миг мълнии тряскаха по върховете на височините. Всичко се сля в един невъобразим хаос...

Налягали, завити и закачулени с кебетата, чакахме да утихне бурята, да дойде Иван от Долно Броди с храна за няколко дни, та тогава да тръгнем. Но бурята не минаваше: позатихне за малко и след момент започне с нова, удвоена ярост. Часовой беше един подофицер от Бозуковата чета на име Марко. Като сега го виждам — при блясъка на мълниите, изправен на няколко крачки гърбом към мене, закачулен с кебето, с пушка, държана с дясна ръка при нозе; синкава светлина изскачаше от ножа на пушката — дотолкова много атмосферата бе наситена с електричество.

Посред грохота на гръмотевиците, плющенето на дъжда, воя на бурята и цвъртенето на катеричките се чува няколко силни удара. Иван беше отишъл и се беше върнал от Долно Броди по време на най-яростния пристъп на бурята. Как не беше обърнал пътя в тоя хаос, един Бог знае. Понеже не можеше да се чуе обикновеният сигнал с чаткане на езика, той беше дал знак чрез силни удари с дръжката на брадвата върху самара на единия от конете. Часовоят го пропусна и Иван дойде и се спря до мене под буката, при чийто дънер бях легнал. Той спря конете, приклепна до дървото, като държеше с ръка юлара на единия от тях, и зачака да мине бурята.

Към полунощ бурята утихна. Облаците се пръснаха и откриха едно чисто, тъмносино небе, по което звездите светеха с необикновен блясък. Луната в своята първа четвърт беше кацнала върху гребена на Черна гора и беше започнала да потъва зад него. Станахме, поделихме си донесената храна, приготвихме се за път и докле Иван поведе конете на североизток, към Долно Броди, ние се нанизахме и поехме без път въз баира на югозапад. Така, като опитвахме с крака местата, дето стъпвахме, ние ту изкачвахме стръмнината, ту се спускахме надолу по скалите. На едно място аз стъпих така, че не можах да запазя равновесие, откачих се и полетях надолу от една скала. При падането почувствах силна болка около глезена на десния си крак; но нямаше време да се занимавам с тая подробност: пропълъзах нагоре, влязох в редицата и продължих да вървя. При разсъмване спряхме върху билото на последното предгорие на Боздаг. Разположихме се за денуване; часовоят биде поставен на върха, около един храст, а четите налягаха по северния склон на височината, под самото било, в храсталака. Долу, под нас, в долините, се стелеше синкавобяла омара — знак на скорошна буря. След пладне отново почна буря с гръмотевици и светкавици; удари град, който покри земята с леден пласт, дебел десетина сантиметра. Към икиндия ред беше на Соколов да бъде часовой, а на мене — подчасовой. Отидохме на върха и заехме поста. Не мина и половин час, когато някъде доле, на 3–4 километра северозападно от нас, се чу пушечен изстрел, последван от честа и безредна пушечна стрелба. По-късно научихме, че там, в едно дере, е била избита четата на харамията Кочо Мужчината. В хляба, който им донесли, каракачаните турили афион и след това обадили на аскера, който заобиколил полуопиянените харамии. Часовоят забележил приближаването на аскера и стрелял. Аскерът открил огън, на който полузадрямалите харамии под влияние на упойката отговаряли вяло. При тия условия четата на Кочо Мужчината е била избита до крак и главите на избитите осем души били набучени на пръти и отнесени от

аскера като военен трофей. Така свърши четата на Кочо Мужчината — единствената, която беше отказала да дойде на срещата на Спилов чукар.

Ето какво беше писано в пресата по унищожаването на тая чета един месец по-късно:

Вестник „Автономия“ в бр. 45 от 5 август 1899 г. в отдел „Хроника“ бе писал:

Една чета. От Цариград съобщават нещо като победа, удържана от турските войски над неприятел. През месец юлий уж една чета македонци успяла да премине нашата граница и навлязла в Серския санджак. Мютесарафин на Сер събрал колкото войска можел и погнал въстаниците, за да не им остави време да се уредят. На 6-тият юлий той успял да загради четата при реката Менликч, между Сер и Демир Хисар. Отворил се бой, който свършил с това, че четата се пръснала. Осем души от нея останали мъртви на мястото. Турското правителство изтъква обстоятелството, че местното население се отнесло много равнодушно към нападението, затова и четата, останала усамотена, бързо пропаднала.

Вестник „България“ в бр. 65 от 23 юли 1899 година в отдела „Вътрешна хроника“, като възпроизвежда същото съобщение от Цариград, завършва така:

... За такава чета наистина се почуваше нещо, но сега за пръв път слушаме за нейното изстребване. Не знаем дали е вярно относително държането на местното население. Но мислим, че патентовани някои патриоти са твърде много заети с изнамирането на средства как да пакостят и даже да унищожават други пак дейци по македонските работи, както и за събличането на известна класа от тамошното население. Не би чудно било следователно, ако хората захванат да не се доверяват и да гледат повече да запазят кожата си.

* * *

След като мръкна, отново потеглихме на юг и по единствената пътека, която води към върха по северния склон, почнахме да се изкачваме на Боздаг. Изкачването беше много трудно по тая много стръмна планина, чийто северен склон, покрит с редки букови храсти, се доближаваше много до вертикалата. При пукването на зората се изкачихме до билото. Седнахме да си отпочинем хубаво след уморителното изкачване, а след почивката — вече денем — тръгнахме по билото на юг. Погрешно би било да се нарече „било“ равнината, която се откри пред нас. Общо взето, върхът на Боздаг е една равнина, широка около 20 км от север към юг и дълга около 30 км от изток на запад. Гледана от север, контурата на Боздаг има вид на трапец, легнал на земята с по-дългата от успоредните страни.

Дълбок пролом с направление от североизток към югозапад — откъм село Калопот към Серес — прорязва тая равнина и я разделя на две части — южна и северна. В южната ѝ част една долина — Добро поле — с направление от юг към север се отваря към главния пролом и мами окоото със своята сочна зеленина. Северната част е осеяна с голямо множество слаби, заоблени височинки; към запад се издига една значителна височина — това е върхът Калъм-Бургаз, най-високият връх на Боздаг, към 2000 метра над морето. Преди много десетки векове множество дупки между височините се отваряли по повърхността на равнината и се съобщавали с вътрешната кухня на планината. Защото цялата планина Боздаг отвътре е куха и представлява една огромна, неизмеримо голяма пещера, откъдето произхожда името ѝ (Боздаг по турски значи „разсипана планина“). Когато случайно удряме с прикладите на пушките, почвата отдолу кънтеше на кухо. С течение на времето дупките, имащи диаметър от 20 до 40 метра, се запълнили с пръст и сега представляват вдълбани в почвата равни, кръгли хармани, покрити със сочни, хранителни тревни. От юг тези хармани са ограничени със скала 3–4 метра висока, а от север границата им е полегата и покритата с трева. Боздаг е гола планина, покритата с тревни, главно с картал (*Nardus stricta*). Харманите са покрити, както казах, със сочни хранителни тревни от фамилиите *Lotus*, *Poa*, *Trifolium*, *Festuca* и др. Много нарядко се срещат храсти от бук и хвойна, а още по-рядко — единични дървета от планинска елша (*Alnus viridis* Lam.). Далече една от друга, на някои от височинките се издигаха купчини камъни, наредени грубо, те образуваха нещо като пирамиди, високи около един-един и половина метра. Това бяха гранични знаци за пашата между различните каракачански стада.

През деня продължихме да вървим на юг, без да взимаме, както беше и при придвижването ни в Пирин, други предпазителни мерки освен предния патрул. Действително Боздаг беше достъпен

само от две места: по пътеката от север, по която бяхме дошли ние, и по оная откъм източната ѝ страна, която води през Таш мандра на юг. Така вървахме на югозапад, докле ни напече слънцето. Спряхме на един от харманите, около който наблизно се намираха едно осакатено от ветровете буково дърво и няколко хвойнови храста (на около 2 км източно от Калъм-Бургаз). Повече от две недели бяха изминали, откакто напуснахме Пирин планина. През това време нито веднъж не бяхме се почувствували свободни, а нищо не е по-уморително за тялото от систематичното потискане на свободата на духа. Така щото, ако и преходът през нощта да беше труден, не се чувствувахме много изморени. Веднага след като си свалихме раниците, трима души — по един от всяка чета — отидоха с меховете в пещерата за вода; бяхме жадни, а по билото на северната част от Боздаг има вода само на три места: във входа на пещерата под връх Калъм-Бургаз, чешмата на Баш мандра по склона на големия пролом западно от Добро поле и чешмата на Таш мандра на десетина километра източно от нас. Докле чакахме водата, се нахранихме, а след това минахме времето в забави.

Соколов устрой надскачане на три скока, при което той излезе пръв. Бозуков запя един казашки гопак, като плескаше в такт с ръцете си:

Ах ты, Ванька, что ты, что ты?

Я солдат четвертой роты!

Тара-дара-тара-дара, тара-дара-та!

Тара-дара-тара-дара, тара-дара-та!

Если барин без сапог —

ето значит — технолог!

Тара-дара-тара-дара, тара-дара-та!

Тара-дара-тара-дара, тара-дара-та!

Вниз по Волге, по реке,

плывут м...ды в черепке!

Тара-дара-тара-дара, тара-дара-та!

Тара-дара-тара-дара, тара-дара-та!

Веселият гопак взе да става циничен. С видимо удоволствие Бозуков продължаваше да пее своя гопак, чието съдържание ставаше все по-неприлично:

Ах вы, девки, я ваш поп —

вы скажите кто вас...!

Тара-дара-тара-дара, тара-дара-та!

Тара-дара-тара-дара, тара-дара-та!

У Татьяны платье красно —

не... меня напрасно!

Тара-дара-тара-дара, тара-дара-та!

Тара-дара-тара-дара, тара-дара-та!

Ненадейно Бозуков прекъсна казашкия гопак, изправи двата си пръста на дясната ръка — показалеца и средния — удари ги в дланта на лявата ръка и ги доближи до дясното ухо, както правят музикантите с диапазона.

— До-ми-сол-до-ми-до-сол-ми-до! — пропя той, като да взима тон. — Започва литургията! Елате вий, тримата! — обърна се той към нас и даде тон на всекиго. — Аз чета ектенията, а всички ние, след всяко ектение, ще пееме в хор на четири гласа „Славися, душа моя, славися!“ Аз ще пея единия от гласовете! — и той показа на всекиго от нас тримата как трябва да пее според дадения му тон.

Като подражаваше на поповете при литургия, Бозуков почна да чете ектенията:

Сел поп на льду, пустил свой ... в воду и занялся ловить рыбу!

Славися, душа моя, славися!

У богатого на стене картины, у бедного на ... паутины — славися!

Славися, душа моя, славися!

У богатого на часы анкер, у бедного на ... шанкер — славися!

Славися, душа моя, славися!

Делчев, Гоне Бегин, Андон Кьосето и подофицерите бяха ни заобиколили и весело се смееха на тая цинична пародия с богослужението. Още при първото ектение Вангел Цървищалията и Атанас Тешовалията възмутени се прекръстиха и се отдалечиха от нас, като мълвяха полугласно:
— Аллах, аллах!

Харамииите също проявиха признаци на оскърбено религиозно чувство и се отдалечиха на 15–20 крачки от нас. Те се заловиха да играят хайдушко хоро, като същевременно пееха:

*Харамия майка си нема —
море майка му е Пирин планина!
Харамия кукя си нема —
море кукя му е зелена бука!
Харамия жена си нема —
море жена му е пушка мартинка!...*

Когато се въртяха около себе си с извадени голи пали, които бляскаха на слънцето, техните фустанели се разперваха и взимаха хоризонтално положение, така че всеки от тях приличаше на една голяма въртележка. Забавленията на харамииите — на тези закоравели разбойници — не бяха така грубо цинични като нашите и не оскърбяваха чувствата на никого...

Няколко дни прекарахме по Боздаг. След като си свършихме храната, започнахме да се продовстваме от каракачаните на Баш мандра, където отивахме надвечер да заръчаме хляб, престоявахме там до съмнало и като очаквахме пристигането на хляба, ядахме кутмач^[25] до насищане. На съмнало, след като си поделяхме донесения хляб, се връщахме обратно, за да денуваме на някой от харманите не много далече от Калъм-Бургаз. Един-два пъти — за разнообразие и за да не тежим само на една от мандрите — отидохме на Таш мандра, за да се нахраним с кутмач и да получим хляб. Вода си носехме с меховете всяка сутрин от входа на пещерата, понеже тя ни падаше най-близко. Вечер и през нощта пиехме вода от чешмите при мандрите.

Още първия ден забелязахме, че към пладне идва керван от десетина коня с няколко кираджии по южната пътека за пещерата. Всеки ден тоя керван идваше до входа на пещерата, престояваше там 2–3 часа и се връщаше с натоварени коне обратно по пътеката за града. Тоя керван носеше лед в Серес. Веднъж, след като си бяха заминали, Соколов предложи да посетим пещерата, за която харамииите разказваха чудеса. Делчев, ние тримата и Кръстьо Зарев като водач отидохме в пещерата.

Източно, много близко до Калъм-Бургаз, южната страна на един от харманите завършва с варовита канара, в която зее сводообразният вход на пещерата. Навеният през зимата сняг, затоплен през лятото, образува няколко метра дебел слой лед, от който се оттича вода, която се губи в пещерата. Ние влизаме под свода, който завършва с един отвор към вътрешността. Всеки от нас носи по една факла, дебела колкото човешка ръка при китката, направена от навити памучни парцали, напоени с овча лой. Запалваме факлите и се нанизваме след Кръстя Зарев един подир друг.

Няколко десетки метра вървим наведени в тесния нисък коридор; на едно място едва се движим с едното рамо напред — толкова е тесен коридорът. Изведнъж коридорът се разширява, така че тъмнината попива светлика на факлите, които едва мъждука в непрогледния черен мрак, без да достига до границите на пещерата пред и вляво от нас. Факлите осветяват само стената, покрай която вървим по една пукнатина в скалата: тая пукнатина образува нещо като стъпало, надвиснало върху пропастта; нещо прилично на пътека, която с лек наклон ни води надолу. Въздухът е свеж и влажен, от което следва, че той се проветрява от много отдушници, чрез които вътрешността на пещерата се съобщава с повърхността на планината. Отвсякъде капе вода. Както вървим, факлите осветяват крайните части на грамадни колони, изникнали отдолу или спуснати над главите ни, прилични на гигантски хоботи или смукала на невидими чудовища, протегнати към нас от бездната или от свода, които не се виждат.

Фини дантелени завеси, провиснали от свода, се мяркат и се губят от очите ни; в тях са вплетени милиони разноцветни кристали, които бляскат и играят при светлината на факлите. Фантастични глави и тела на чудовища, замръзнали в най-различни пози; драперии и гирлянди по стената, край която вървим, потънали в блестящи кристали; вдълбани в стената или изпъкнали от нея красиво орнирани басейни, прилични на ония в католическите храмове, в които държат светената вода:

бистра, студена вода пълни тези кръгли или елипсоидни басейни... Ние сме обгърнати и всецяло проникнати от това чудо на Твореца.

Далече, много далече бухти водопад и този екот, отразяван многократно от невидимите сводове, прави впечатление на някаква тържествена църковна мелодия, изпълнявана от невидим хор; звуците ту гърмят тържествено, ту замират, за да почнат отново да се засилват. Имаме илюзията — пълната илюзия — че се намираме в някакъв необятно голям храм, украсен с най-разнообразни фигури и скъпоценности. Липсва само свещенослужителят. Мерджанов запълва тая липса, като подражава на католишките свещеници при богослужението и издължава последната сричка от стиха:

— *Laudate, pueri, Dpminum; laudate nomen Domini!*^[26]

И той продължава — като припява всяка последна сричка на строфите — заупокойната молитва, съчинена от Елоиза при погребението на Pierre Abélard — онзи честномислещ и смел средновековен монах, който преди 800 години, след като се запознал с учението на поп Богомила, с личния си пример пръв във Франция поставил разума и истината по-горе от безсмислените догми на католическата черква и свободата на човешката личност по-горе от властта на папата и краля:

Tecum fata sum perpessa;

Tecum dormiam defessa,

Et in Sion veniam.

Solve crucem,

Duc ad lucem

Degravatam animam.

Requiescant a labore.

Doloroso et amore!...^[27]

Пред великолепието на тая красота, пред грандиозното величие на бездните и на отскубнатите от тъмнината картини на никого от нас и през ум не минаваше желанието да развалим религиозното настроение, което ни внушават тая красота и това величие. Трябва да благодарим на случая, че Бозуков не беше дошъл с нас тука — той сигурно би намерил някакъв повод, за да профанира всичко със своите цинизми.

Пещерата при връх Св. Никола в Стара планина над село Шипка, Деветашката пещера в Северна България, пещерите в Моравия и в Пиринеите по размери и по внушителна красота в сравнение с необятната пещера на Боздаг са детински играчки. Само когато я посети, човек може да си състави идея за великото, необятното, тайнственото и красивото върху земята...

Продължаваме да вървим напред и да слизаем надолу. Внезапно нашите факли се появяват под нас, някъде далече — те са се отразили в тихата повърхност на езерото, над което сме увиснали, щръкнали върху издадения зъбер на скалата. Кръсто Зарев, който като млад харамия е влизал и е скитал много пъти в пещерата на Боздаг, застанал при края на зъбера, разправя:

— Вътре из Боздаг има много езера, различни по големина и на различни височини. Аяна, буйният извор източно от Серес, който може да кара воденица с няколко камъка и който блика из Боздаг почти на еднакво равнище със Серското поле; водата, която хлуе от планината при манастира „Св. Иван Продромос“, северозападно от село Карликкьой, на повече от 250 метра по-високо от Аяна; и много други води около Боздаг водят началото си от подземните езера на тая планина.

— Каква тиха и спокойна е водата в езерото! — забелязва Мерджанов — нито една вълна, никаква бръчка по нея!

— Запрещена между тези скали, тя е спокойна като душата на човечеството, обръгнало на многостранното и многовековно робство! — отговаря Соколов; и той продължава гласно своята мисъл: — Но в това спокойствие на тия две стихии — на водата и на човешката душа — дремят елементите на буйни и стремителни движения: въглената киселина, разтворена във водите на тези езера, и нагонът за свобода, загнезден в човешката душа. Въглената киселина бавно, неуморно дълбае скалата, отваря пукнатини в нея, обръща пукнатините в цепнатини, разширява тия последните в улеи, през които с течение на времето тая спокойна вода ще нахлуе, за да прояви скритата в нея енергия, равна на нейната тежест, умножена с ускорението, когато пада отвесно, и с коефициента

на търкането, когато се стича по наклонена площ... И това никому ненужно спокойствие на скованата между скалите вода ще се превърне в движение, което ще бъде използвано от човека, за да движи воденични и фабрични колела, а от животните и растенията — за поддържане на техния живот... Защото и самият живот не е нищо друго, освен движение...

Нагонът за свобода, загнезден в човешката душа, безсмъртен като човечеството, потискан от суеверията на властта и държавата, бавно, неуморно разяжда веригите, които сковават човешкия дух. Той прави пукнатини в сградата на робството — това са първите личности, озарени от духа на свободата: Мойсей, Исус, Манес, поп Богомил, Абелар, българските хайдути, македонските харамии, разбойниците. Тия пукнатини растат, стават цепнатини — това е Жакерията във Франция, това са въстанията в Гърция, Сърбия, България; крепителите на робството — държавата и властта — запущват цепнатините, потушават въстанията с кръв и огън или залъгват въстаналите народи с нови форми на властта, т.е. с нови форми на робство. Но цепнатините растат, стават улеи и ние имаме големите световни революции — английската, френската... Безполезно е да се потушават чрез насилия и кръвопролития. И върху раздвижения дух на човечеството — както е с мръсотите по повърхността на придошлата вода — изплуват такива чудовищни кърволаци, каквито са Кромуел, Мара, Фуше, Кутон, Робеспьер, Наполеон, без да се споменуват българските пигмейски величия, какъвто беше, да речем, Стамболов...

Фигурата на Соколов, наметнат с черното влашко кебе, се слива с околната тъмнина; пред светлината на факлата, която той държи в лявата си ръка, се откроява силуетът на неговия профил: с каскет, който засенчва високото му чело, с прав нос, с гъсти черни мустаци и с дълга черна брада. С пророческо вдъхновение той завършва своята мисъл:

— Но един ден народите ще разберат демонската игра с „новите форми на управлението“. Те ще намерят начин да се предпазват от машинациите на ония, които считат изгодно за себе си съществуването на държавата и властта. И тогава онова, което Жан-Жак Русо нарича „обществен договор“, ще бъде действително договор, сключен между равни и свободни личности, между равни и свободни групи, племена и раси. Тогава ще настъпи свободата, но не фалшифицираната, а истинската свобода, при която няма да има робовладелци и роби, господари и подчинени, а само човеци, братя, членове на едно и също семейство — човешкото семейство...

Още няколко минути ние съзерцавахме във водите на езерото отражението на факлите отдолу, чудноватите каменни релефи по скалата вдясно от нас и надвисналите над главите ни гигантски каменни капчуци, а след това тръгваме обратно да излезем от пещерата. Мълчим. Близо до изхода Делчев, който всякога разсъждава мудро, приказва и постъпва спокойно и бавно, се спира, обръща се към Соколова и пита:

— Каква е тая фантазия от тебе — да поставяш под един знаменател Исуса и разбойниците?

— Кой? Аз ли ги поставям? Имаш грешка: под един знаменател ги поставят условията, създадени от държавата и властта. Доказателство за това е факта, че държавата и властта са разпънали Исуса между двама разбойници..

— Но как можеш ти да намираш нещо общо между Исуса, в чийто живот няма петна, който учи да обичаме всичките хора и да прощаваме техните грешки, и разбойниците, чийто живот е изпълнен с престъпления както против обществения ред, така и против човешката личност?

Соколов се навежда, заграбва в ръката си една шъпа глина, след това потупва с другата си ръка цевта на своя сръбски Маузер и отговаря:

— Видиш ли? Това е стомана, излеяна и кована в оръжейната фабрика на Круп в Дюселдорф; това е твърда и еластична стомана, която издържа налягане от стотици атмосфери, а това — и той посочи глината в шепата си — това е мека, мазна глина, която мачкам в ръката си както искам. Сега подложи ги и двете на една и съща много висока температура: твърдата круповска стомана ще омекне, ще се стопи и ще се превърне в течност, а глината ще стане корава и твърда. Причината е една и съща — високата температура, а резултатите са съвсем различни. Нещо подобно е и с робството: като реакция против себе си то е родило и учението на Исуса, и разбойничеството.

Разбойничеството е груба физическа реакция против насилията на държавата и властта, проява на нагона за свобода чрез импулсите на инстинкта за самосъхранение. То предшества ученията на Исуса, на Манеса, поп Богомила, Толстоя тъй, както грубите животински форми от праисторическите времена предшестват и служат за основа на сегашните съвършени животински форми;

както грубите дивашки викове и звуци — на музиката на Бетховена; както примитивните рисунки на праисторическия човек — на картините на Рафаела; както кремъклияката — на твоята манлихера. Разбойничеството, което е рожба на диктатурата, е манометърът, който показва до каква степен обществените отношения са станали непоносими поради насилията и грабителството на държавата и властта. Салвий и Спартак са създания на робството и безчовечното отнасяне на римляните спрямо робите; те предшествуват Исуса и през всичките времена от 2000 години насам са вдъхновявали борците за свобода. Филип Тотю и Панайот Хитов са предтечи на Ботева; Картуш е създаден от деспотизма на Людовик XIV и е предвестник на бурята, която след по-малко от един век помете целия род на Капетингите. Яко и Качамачко бяха създадени от диктатурата на Стамболова; те увиснаха на бесилката в двора на Черната Джамия, а само 5 години след това Стамболов бе съсечен на улицата. Щом животът се промени и народите се доближат до свободата, разбойничеството изчезва само по себе си — също като при болестите: щом премахнеш причините, болезнените явления изчезват.

Думите на разпънатия разбойник, отправени към Исуса, тоже разпънат: „Егда приидет царствие твое, помяни и нас, Господи!“ на съвременен български език трябва да се преведат така:

„Вий, които доживеете до времето, когато всички хора ще бъдат свободни, когато няма да има власт, роби и господари, спомнете и за нас, най-малките братя на великите учители на човечеството! Ние, така наречените престъпници, крадци и разбойници, ние дадохме в борбата против насилията на държавата и властта всичко, каквото имахме, и не сме виновати, че не сме дали повече от това! Ние водихме тая борба по вътрешно подбуждение, без лозунги, без знаме и без да имаме за утешение перспективата да бъдем след смъртта си окръжени с ореол на мъченици. Носили през целия си живот презрението на всички покорни роби на властта, ние сме сега окачени на кръста. След като се налюбуват на мъченията ни, нашите мъчителите, които са мъчителите на цялото човечество, ще се наситят най-после на нашите мъки и ще се покажат милостиви и великодушни към нас, като ни пречупят пицелите на краката и ни убият... Спомнете си и за нас, милионите престъпници и разбойници, които загинахме в борбата срещу насилията на държавата и властта без шум и без слава и които с цената на мъките и на живота си подготвихме условията за вашия свободен живот!“

Ние сме вече излезли пред входа на пещерата. Кръсто Зарев се обръща към Соколова, изчаква го и, вперил очи в него, внимателно го слуша, без да каже нищо, но в погледа му се чете благодарност и съзнание за лично достойнство.

* * *

Трябва да е било неделя, 11 юли 1899 година. Към икиндия потеглихме на запад за Спиров чукар, спуснахме се по гребена, който съединява тая височина с Боздаг, и вечерта пристигнахме на мястото, определено за назначената среща. С изключение на няколко малки полянки по билото, дребна гора покриваше изцяло склоновете на тая височина. Разположихме се за нощуване в гората. Преди нас бяха дошли и ни чакаха 16 души, повечето от които бяха войводи на харамийски чети, находящи се в тоя момент на турска територия, източно от река Вардар. Тука бяха Атанас Градоборлията, Наки Крушевлията, Апостол, Илия Кърчовалията, Георги Радев Брожденина и други, чиито имена не си спомням.

От дошлите преди нас научихме, че преди няколко дни от драмския турски гарнизон дезертирали няколко аскерлии, които, под водителството на един от тях — някой си Кара-Ахмед, образували разбойническа чета. Тя скитала по Боздаг, слизала в Драмско поле, обирала пътниците и работниците по полето, отвеждала ги със себе си и ги освобождавала, след като всичките разбойници се изреждали да ги изнасилват.

На другия ден стана срещата. Два поста часови — единият на запад, по гребена, който стръмно се спуска към Серско поле, а другият на изток, върху една пъпка на гребена, който съединява Спиров чукар с Боздаг — и двата поста на около 150–200 крачки от мястото на събранието — даваха възможност на събраните да разговарят с нормално висок глас, а не шепнешком. Нямаше ги ония предварителни церемонии, които са така характерни за обикновените събрания, в които се избира председател, който да ги ръководи. При тая среща не биде избран председател, нямаше

ред за взимане на думата , нямаше оратори с патетични речи и дълбокомудрени словоизлияния, нямаше аплодисменти и подсвирквания; изобщо нямаше елементи, предназначени за галерията.

С най-обикновен, делови тон Делчев накратко изложи искането на организацията харамииите да влязат в нея, да се съобразяват с нейния устав, да се подчиняват на организационните ръководители и заедно с местните организационни чети да образуват кадъра на организационните въоръжени сили, за да ги засилят. Делчев не беше оратор; той говореше бавно, дори провлечено, без патос и без превземания; само от време на време подчертаваше своята мисъл чрез натъртване. След като свърши, Кочо Муструка запита:

— Какво ще иска от нас организацията? Каква ще бъде нашата работа, какво ще правим, ако влезем в нея?

— Какво ще правите? Ще правите това, което правите и сега. Само че всичко, каквото ще правите, ще става по заповед и със знанието на организацията.

— Разбрано. Организацията има сметка от нашето влизане, защото заедно със свободата тя ни взема всичко. Но каква сметка ще имаме ние? Какво ще ни даде организацията в замяна на нашето подчинение?

Делчев се замисли за момент. На тия хора не можеше да обещае славата на Хаджи Димитра и Стефан Караджата по две причини: първо, защото славата не се създава по волята на един човек; и второ, защото харамииите не биха се уловили на такава въдица, понеже пет пари не даваха за някаква си слава, невъплътена в златни монети, с турската турà и седемте звезди, гравирани на едната им страна, и с язàта на другата.

— В замяна — каза той — вие ще имате съдействието и помощта на организацията при извършване на възложените ви работи и при стълкновение с турската власт; а ако някой от вас загине, тя ще подпомага неговото семейство.

— Нека бъдем наясно! — продума Кръсто Зарев. — Да речем, по заповед на организацията ние пленихме филанкишията некого си. Организацията определи откупа и вземе парите. От тия пари тя ще ни даде колкото да не изпукаме от глад — ние, жените и децата ни, — а всичко друго ще остане за нея. Демек ние ще скитаме, ще гладуваме, ще рискуваме, ще си залагаме главите, ще бием тъпана, а организацията ще обира парсата. На кое отгоре тя иска да ни стане чорбаджия и да ни обърне в свои измежари и кьоллета? Нема го майстора!

— Пак помислете — отвърна Делчев. — Ако вий не влезете в организацията и не й се подчините, освен турската власт вий ще вдигнете против вас и организацията, а чрез нея и българската власт. Вие знаете, че ръцете на организацията са дълги, че тя по-лесно от турската власт може да узнава и да пресича вашите пътеки; и че границите на турската империя не я ограничават. Помислете хубаво и тогава решавайте!

До пладне, събрани на отделни групи, харамииите се съвещаваха и обмислюваха положението. След пладне едни след други дохождаха при Делчева ония, които бяхме заварили снощи при идването си на Спиров чукар, отделяха се настрана с него, приказваха няколко време, след което Делчев се връщаше при нас. По-късно научихме, че всички приели да влязат в организацията идваха при Делчева да му явят това и да получат неговите наставления. Когато слънцето се наклони да зализа, събраните почнаха да се разотиват по разни направления. Илия Кърчовлията и Георги Радев Брожденина, които в настоящия момент нямаха чети и скитаха сами, заявиха на Делчева, че се присъединяват към неговата чета. Ние — трите чети — тръгнахме обратно нагоре по гребена към Боздаг. Още беше видело, когато се изкачихме на билото; вървахме по ласчината, която образува началото на един от притоците на река Буланлък. Вървахме не един след друг, а на групи.

Кочо Муструка, който вървеше пред нас с група от своите харамии, въртеше тоягата си между пръстите на дясната си ръка, като държеше кебето си наметнато на лявата, и по тоя начин се мъчеше да подражава походката на софиянците от хай-лайфа, когато излизат на разходка по булевард „Цар освободител“. Той беше около 60 годишен човек с едър ръст, посивяла коса, подстригани мустаки и брада, с широко, охранено лице; ако не носеше пушка, пала и патрондаши, човек би могъл да го вземе за някой селски думбазин. Външният му благодушен вид съвсем не отговаряше на неговия лют, жесток и кръвожаден характер. Той язвително говореше:

— Прелистили копелетата му с копелета 3–4 буквара, пасли петришките магарета по Джиневра^[28], наметнали клашниците на левата ръка, завъртели бастуна в десната и — „Да ни се подчиняват!“; „Да заловите когото ние ви посочим“, „Ние ще ви подхвърляме по некая троха, а тлъстите комати ще лапаме ние, дето сме пасли петришките магарета по Джиневра, дето си въртим задниците като гевендии и дето преметаме бастуните ей така“ — и той започваше отново да си кълчи задницата и да върти тоягата между пръстите си...

Мръкна се. Ние — Делчевата и Бозуковата чети — се разположихме за ношуване на билото, при една скала, която разделя ласчината, по която вървахме, от басейна на реката, която слиза към манастира „Свети Иван Продромос“. Харамииите се разположиха за ношуване на срещната, северозападната страна на ласчината, на стотина крачки от мястото, дето бяхме ние. Явно беше, че те са много зле настроени против нас; от начина по който ни поглеждаха докогато беше още видело, можеше да се догади, че те кроят нещо недобро. Аз постъпих часовой и на отиване към поста изказах на Бозукова своите подозрения.

— Имаш право — каза той, — всичко може да се очаква от тех. — И той нареди да има часовой и от неговата чета. И двата поста бяха поставени така, че да ни охраняват от харамииите.

Съмна се. Стегнахме се за път. Бозуков ни събра около себе си и ни даде напътствия, какво трябва всеки от нас да прави в случай че патрулът се натъкне на разбойническата чета на Кара-Ахмед, за да я обкръжим, да я избием или пленим. Патрулът тръгна напред и ние се насочихме след него на север. От срещната страна харамииите също се бяха приготвили и тръгнаха на път по същото направление; те върваха на група и минаха през ласчината. Когато ни наближиха, Кръсто Зарев, който вървеше напред, изтегли палата и с висок глас се обърна към всички харамии и четници:

— Момчета! Който иска да бъде куче, вързано куче — да върви с тех! — и с палата той посочи към нас. — А който иска да си остане вълк, волен и свободен вълк — напред след мене към Калъм-Бургаз! — и той посочи с палата към върха, който се издигаше пред нас и който току-що беше огреян от първите, розовите лъчи на утринното слънце.

С извадена пала, която бляскаше в ръцете му, Кръсто Зарев се обърна и тръгна бързо към върха, последван от харамииите. Спряхме се за момент; Кръсто Българията и Атанас Баба̀та си свалиха пушките, за да открият огън по тях, но Бозуков ги спря. Продължавахме да гледаме към групата харамии, които бързо се отдалечаваха и най-после се скриха зад гънките на билото, вече огреяно от слънцето.

Така — на вечни времена — се разделихме ние с харамииите. И сега — след 50 години — като да е пред очите ми: виждам тоя момент, когато Кръсто Зарев, с кебе, чийто ляв ръкав беше наденат на лявото му рамо, с горд жест да измъква палата и с ясен, звънлив глас да приканва свободните хора към свободен живот. Той беше красив човек, но в тоя момент беше истински, голям красавец...

Това беше на 4 август 1899 година, сряда. Налягали в парновата горичка под връх Св. Илия над село Горенци, Драмско, ние почивахме след пладне. Освен часовой над скалата, Делчева, който пъшкаше и се превиваше от болки в стомаха, Соколова и Вангела Цървицалията, които шъпнешком разправяха разни случки от живота си, всички други от четата спяха. Беше ясен, много горещ и ослепително светъл ден, когато сенките поради контраста изглеждат черни. Аз добре чувах разказа на Вангела за бягството му от затвора в Демир Хисар и пъшкането на Делчева; имах пълно съзнание за онова, което става около мене, и при все това не бях в напълно будно състояние. При пълно съзнание за околната действителност, аз видях следната картина, която беше така жива, че и досега — след 50 години — се е запазила в паметта ми все така ясна, както тогава:

Видях Кръстя Зарев застанал до едно борово дърво. Веднага под него земята се пропука, гъст белезникав дим избухна от пукнатината и на валма обви боровото дърво. Кръсто Зарев пропадна в пукнатината, но след малко се показа с главата си над земята, като се беше уловил с двете си ръце за края на пропастта. Той се мъчеше да се изкачи горе, като си служеше с колената. Краят на пукнатината се откъсна като парче лед. Кръсто пак пропадна, но пак се показа и пак се помъчи да се качи горе; пак крайт на пукнатината се откъсна и той пак пропадна. Това се повтори 5–6 пъти; при всяко ново откъсване и пропадане гъст бял дим с нова сила излизаше от бездната. Най-

после края на пукнатината се откъсна и Кръсто не се показва вече. Гъст сребрист дим отново обви всичко. Аз се стреснах цял облян в пот и разказах на Соколова онова, което бях видял.

— Сън. Видел си сън и като във всеки сън си видел разни нелепости! — отвърна Соколов и продължи да слуша разказа на Вангела.

В неделя, на 8 август 1899 г., ние бяхме пак на същото място под връх Св. Илия, когато Трушката доведе при нас един млад, левент момък с кестенява коса и кестеняви мустачки на име Димитър. Той бил родом от село Кашино, Мелнишко; дошел да постъпи в четата на Делчев. Той — Димитър Кашиналията — ни разправи, че на идване за насам в четвъртък — ще рече на 5 август — минал през Мелник и видял набити на пръти главите на 8 души харамии — цялата чета на Кочо Муструка.

След като се разделила от нас, тая чета заловила игумена на гръцкия манастир в Серско „Св. Иван Продромос“ и взела откуп за него 2800 златни турски лири. Тя тръгнала да се връща в България през Пирин планина. Турската потеря не можела да влезе в дирите на четата, която успешно лавирала и избегнала всичките секретни постове, поставени от турците на местата, където се предполагало, че тя непременно ще мине. Така тя се добрала до Пирин и сутринта в сряда, 4 август, навлязла в едрата иглолистна гора между селата Пирин и Лопово. Четата бързала по-скоро да стигне границата и продължила своя преход и през деня, за да се изкачи на хребета Демир чал и след това да навлезе в лабиринта от езера, скалисти върхове и остри гребени.

Организацията също се заинтересувала за четата — главно за взетия откуп — и скоро влязла в дирите ѝ. Един от работниците на организацията, някой си Тодор Капатовалията, въоръжен под предлог, че отива за едър лов, проследил отблизо четата и я настигнал на 4 август към пладне на гребена Демир чал. Изморени от дългия денонощен преход и от изкачваните стръмнини, харамии-те седнали да си починат на една поляна. Преди четата да постави часовой, Тодор Капатовалията се качил на едно дърво; и оттам застрелял часовой, който бил застанал до едно дърво накрая на поляната. Тоя часовой бил Кръсто Зарев, който паднал тежко ранен. Изненадани, харамии-те пръснали и залегнали. Никой от тях не се сетил да погледне нагоре и да види, че им се стреля отгоре и че тъй както са залегнали, представляват по-добра цел. С рядка и вярна стрелба Тодор Капатовалията избил всичките харамии и слязъл от дървото. Кръсто Зарев, тежко ранен от първия изстрел, бил жив; той видял, когато Капатовалията слязал от дървото, и му стрелял. Между двамата почнала борба на живот и смърт, която свършила със смъртта на Кръстя.

С косвената помощ на турската власт организацията беше ударила с един куршум два заека: тя изби непокорните ѝ харамии и обра плодовете на тяхното разбойничество. В кемерите на харамии-те парите от игумена на „Св. Иван Продромос“ не бяха наплескани с кръв и не миришеха на трупове; в бездънната каса на организацията те влязоха облени с човешка кръв и засмърдели на човешки трупове... Та какво от това? Нали въпросът се отнася до добиването на политическа свобода на Македония! Нали целта е велика! Какво от това, че средствата са нечисти? Организацията е готвачът, който готви и ще поднесе на идущите поколения здравото и вкусно ястие на политическата свобода — какво от това, че тя предварително си е оплескала ръцете с нечистотии от нужника! Един ден сегашната действителност ще стане история; онези, които ще пишат историята, ще имат грижата пред идущите поколения да представят като чисти ръцете на Вътрешната македонска организация, а нейните водачи — безгрешни като ангелите и непогрешими като папата...

Още същия ден — сряда — Капатовалията слязъл в Мелник, явил се в укъмата и разказал какво е станало в планината; веднага от Мелник е била изпратена за Демир чал конна жандармерия, заведена на мястото от Капатовалията. На другия ден — четвъртък — главите на избитите харамии са били донесени в Мелник набити на пръти и изложени пред укъмата на показ; там ги видял Димитър Кашиналията, когато минал в четвъртък през Мелник...

Моето видение беше съвпаднало с датата, времето и обстоятелствата, при които загина Кръсто Зарев, и беше първият пробив в моя чисто материалистически мироглед.

По онова време таблицата на Менделеев за атомното тегло на елементите беше голяма новост, а съществуването на предсказаните от него елементи не беше още напълно потвърдено. Радият не беше още открит и чудноватото действие на неговите еманации — да превръщат елементите един в друг чрез деградация — беше още непознато. Анилиновите бои току-що бяха открити и техният

създател, професорът по химия в Женевския университет, швейцарският немец Граебе току-що беше продал на френското правителство патента за произвеждане по евтин начин на червената боя, с която бяха почнали да боядисват червените панталони на френските артилеристи, униформите и галоните на френската армия. Телеграфът без жици не съществуваше и на учениците от трети курс на Ломското педагогическо училище, отишли на екскурзия в Загреб през април 1898 година, професорът по физика от тамошния университет демонстрираше великото откритие на италианеца Маркони — да се предават без проводници на 3–4 метра разстояние трептенията от един електрически звънец до друг. По онова време ако някой би изказал мисълта, че е близко времето, когато полуграмотните жители на най-затънтеното балканско село ще могат да слушат изпълнението на оперни парчета от Нюйоркската опера, преди да ги е чула присъстващата в операта публика, биха го взели за луд, биха го вързали и биха го пратили в лудницата, за да му дойде умът в главата. По онова време атомът се смяташе за най-малката частица на материята, която не може да се раздели физически или да се разложи химически и че тя, материята, е основа и същност на живота върху земята. Още не беше се породила идеята за разлагане на атома, което доказва по безспорен начин, че онова което схващаме като материя, всъщност е кондензирана енергия, която е същността на живота.

Дотогава нищо не ми беше подсказало по един осезателен начин, че освен света, схващан от човека с неговите пет сетива — които са много малко, за да могат да обхванат всичките трептения на ефира, — съществува един цял необятен мир, недостъпен за тия наши 5 сетива, тъй както милионите нюанси на светлината — за очите на оня, който е лишен от зрение...

Продължихме да вървим на север по същото направление, по което се бяха отдалечили харамииите. При подножието на Калъм-Бургаз се огледахме навсякъде, но никъде не ги забелязахме: вероятно щом се бяха закрили от нас, те ще да бяха изменили направлението. Избиколихме върха, минахме край входа на пещерата и се установихме да денуваме на старото си място. Предстоеше ни дълъг и труден нощен преход и трябваше добре да си починем. Когато наближи да се мръкне, преди изгряването на пълната месечина се пригответихме за път и тръгнахме на изток; минахме край Таш мандра и се спуснахме по стръмната и камениста пътека на югоизток, срещу село Калопот, което остана вляво. Излязохме на пътя, постлан с калдъръм, който води от село Калопот за Драма, и по него слязохме в полето. В моята памет е останал споменът за благоуханието, което ни лъхна от юг, когато слязохме в полето: въздухът беше напоен с аромат от мащерка, лавандула и други благоуханни южни треви. Спомням си, че след като пихме вода на Таш мандра, никъде тая нощ не срещнахме вода и че бяхме много измъчени от жажда, а това беше отличен предлог за Атанас Баба̀та да ръмжи против Македония и да се заяжда с македонците:

— Чудя се как са се намерили и как се намират още хора, които се съгласяват да се раждат в Македония! Че тука всичко е кесат — вара̀нджа и водата! Бе човек! Като ще се раждаш, избери си за раждане место като место, а не Македония, дето ще изгориш за капка вода!

Андон Кьосето, който се случи до него и го чу, не му остана длъжен:

— Айде, ние бефме будали и се родифме овде, у Македония. А ти, бидейки роден у Бугария, що бараш овде, у Македония, при нас будалите?..

Когато наближихме село Горенци, чухме условния знак — чаткане с езика. Някой ни чакаше, беше ни забелязал и беше ни дал знак. След като и от нас биде даден същият знак, вляво от нас, от една тютюнева нива, се показва тънка, черна сянка, която бързо ни наближи. Това беше Трушката, човек на организацията, родом от село Горенци. Водени от него, минахме тихо през селото и спряхме на почивка над горния му край, при рекичката, която минава през селото на неколкостотин крачки от крайните къщи. Там Трушката ни остави и отиде в селото да донесе храна. Той много скоро се върна с едно натоварено муле — къщата му била на горния край, щом получил известие за нашето дохождане, той с време беше приготвил храна и веднага ни я донесе, освен хляб и сирене беше донесъл и едно шише ракия, с която почерпи всички по няколко пъти. Както бяхме изморени и отпаднали, тези няколко глътки ракия ни върнаха силите и ние ободрени започнахме изкачването на височината северозападно от селото по една стръмна, каменлива пътека.

На съмнало стигнахме при върха Св. Илия — една остра скала северозападно от село Горенци, отстояща на около 5 км от него по права линия, висока 3–4 метра и с отсечената си страна обърната

към северозапад. Южната и източната ѝ страна се преливаха в околната почва на гребена, от който се отделя към югозапад Скрижовският баир. Тук, под скалата, целият стръмен склон на височината беше покрит с дребна гора от парнар и дъб. Долу, под стръмнината, започваше една равна тераса, заета от работните земи на селото — дълга и широка по около 2 км. Работните земи бяха тютюнища и царевича. В средата на това равнище се кръстосваха два пътя — единият водеше откъм вр. Св. Илия на север, а другият от село Геренци на запад. Под точката, дето се кръстосваха, имаше едно високо и дебело крушово дърво, под чиято сянка на пладне дохождаха работниците от околните ниви да почиват. Тая тераса се спускаше стръмно на север и в нейното подножие минаваше пътят, който водеше от Драма за подпланинските села северно от Горенци.

На около 20 крачки от мястото, дето се установихме, минаваше пътека, която водеше на изток за с. Горенци и на запад към хребета. На стотина крачки западно от мястото, дето бяхме, се издигаше един яр, през средата на който вървеше пътеката, за която споменувам по-горе. Почвата на яра беше от бяла глина, влажна, на места обрасла с подбел. Вървянката минаваше край няколко кладенчета с бистра и студена вода, открити при разяждането на стръмния яр. След като ни посочи мястото на водата, с която напълнихме меховете, Трушката си замина за село; той щеше да дойде довечера да ни донесе храна и тютюн.

Със среден ръст, черни хитри очи, черна коса, мургаво лице с фини черти, тънък, сух, много подвижен, пъргав и бърз, нервен, всякога весел — Трушката беше много интересна личност. Официално той по занятие минаваше за земеделец; в потвърждение на това имаше една нива с тютюн и две с царевича, където работеха жена му и децата. Преди да влезне в организацията, главното му занятие е било конекрадството. Впрочем той го упражняваше и сега като странично занимание, а най-вече за да не забрави занаята и да поддържа връзките за всеки случай. Както разправяше Трушката, конекрадците образуват нещо като международна кооперация, която почива на пълна дискретност и на взаимно доверие и уважение. Той казваше, че не се знае случай конекрадец да е станал издайник или злоупотребител. Доколкото му било известно, във всяко село в Серско, Драмско и Неврокопско имало по един или двама души конекрадци, така че конете или мулетата, откраднати от някой бейски чифлик при Чай-Агаа, минават от ръка на ръка в Неврокопско, а ако е необходимо, прехвърлят границата, за да бъдат продадени в България, снабдени с интизапски билети и с необходимите други документи — по всички правила на изкуството. Понякога — за разнообразие или за да погълнат дохода си в лошите години на занаята — конекрадците от близките едно до друго села образували временни разбойнически шайки, за да нападнат и плякосват къщите на селските думбази от някои далечни села, като всякога се ръководели от старото мъдро правило, според което „вълкът от мерата си не яде“. Още щом се свършвало нападението, шайката се разтуряла, всеки член още същата нощ се връщал в село и в случай на подозрение, доказвал по безспорен начин своето алиби.

В Драмско първите селяни, които влезли в организацията, са били конекрадци — хора вече организирани за нелегална, подмолна и конспиративна дейност; в това отношение организацията е имало какво да научи от тях. Образоването на временни местни чети за помощ на обкръжени от аскера революционери или на заплашвани от властта населени места, каквото се практикуваше през двете години, които предшествуваха Илинденско-Преображенското въстание, е имало за образец и води началото си от временните конекрадски разбойнически шайки.

От средата на месец юли 1899 г. до средата на септември ние стояхме под вр. Св. Илия над село Горенци. Единственият човек, от когото получавахме храна и всичко, каквото ни беше необходимо и чрез когото се съобщавахме и държахме връзка с околния свят, беше Трушката, който — без каквото и да е възнаграждение — беше образец на точност и добросъвестност. Понякога той ни правеше сюрпризи: веднъж — на следния ден след като се бяхме върнали изморени и отпаднали духом поради това, че не сполучихме да заловим Иляз бея. Трушката ни донесе две плоски шишенца, съдържащи по около 100 грама „балсама“ — както наричат по тоя край серния етер, и една кърпа захар на бучки. Той капваше по няколко капки от балсама върху бучка захар и подаваше на всекиго от нас, като казваше със засмяно лице:

— Вземи да ти стресне сърцето!

Друг път, като забелязва, че мехът, в който носехме вода за пиене, изпуска косми, каза:

— Мехът е взел да гние и затуй пуска косми. Я ми го дайте! Требва да го напълня с вино, та да стегне.

И той вечерта занесе меха в село, след което на следния ден го донесе напълнен с вино; действително, мехът се стегна и не пукаше вече косми.

Освен другата храна Трушката много често ни носеше месо, което варяхме в една газена тенекия, под която поддържахме огъня така, че да дава пламък, а не дим, за да не се забелязва от далече. Веднъж, когато стана дума да се заплати месото, Трушката махна с ръка и отказа да вземе парите:

— То ми е от максул^[29] — нема какво да се плаща — заяви той.

По някакъв случай веднъж Георги Брожденина бръкна в торбата на Трушката и набара една пълна кесия; той запита какво има в нея.

— Брашно. Царевично брашно — отговори Трушката и весело добави: — На Трушката това е пушката!

И той обясни, че всякога носи със себе си царевично брашно. Често му се случвало да мине край някое стадо, а — още по-често — той сам правел да се случва така. Той се сгушва в храстите, край които минават овцете, сипва в шьпата си малко брашно и го духва към тях. Щом попадне върху ноздрите на някоя овца прах от брашно, тя тичешком се отделя от стадото и се отправя по направление, откъдето е дошла тая благодат. Останалото се разбира — Трушката я улавя за крака и вечерта овчарят се чуди къде се е загубила овцата, а на следния ден в къщата на Трушката и в нашата газена тенекия ще ври месо. Когато му се наложило, той продължавал да подмамва отделената овца, за да я докара на такова място, откъдето ще може незабелязано да я задигне. Занаят!

* * *

Вечерта Трушката дойде. Той донесе за Бозуковата чета храна за няколко дни. Бозуков със своята чета се отделяше от нас и заминаваше на запад, отгатък река Струма. Двама души от нашата чета — Андон Кьосето и Гоне Бегин — заминаха с него. Те щели да напуснат Бозукова, когато стигнат в Кукушко. Численият състав на нашата чета оставаше същият както при тръгването ни от Дупница, защото срещу двамата нови четници — Илия Кърчовалията и Георги Радев Брожденина, които вчера се бяха присъединили към нас, днес Андон Кьосето и Гоне Бегин ни напускаха. Когато се мръкна, Бозуков и онези, които щяха да заминават с него, надянаха раниците, метнаха пушките на ремък, сбoguваха се с нас и се източиха на запад по пътеката за гребена, откъдето щяха да уловят Скрижовския баир. С някои от тях се разделихме навеки...

Ние останахме сами със задачата да заловим Иляз бей. Преди всичко трябваше да се организира наблюдение върху неговото движение из Драмско, а това не беше лесна работа. Тук организацията беше още в зародиш. В повечето от селата тя нямаше нито един свой привърженик, така че с изпълнението на тая най-важна част от нашата задача биде натоварен Трушката. Как се справяше той с възложената му задача, с кои лица си служеше — никой от нас не знаеше; това беше негова „конекрадска“ тайна; но всеки ден, редовно, той докладваше на Делчева къде и при какви обстоятелства е бил срещан Иляз бей.

Бозуков със своята чета се отдели от нас и замина на запад на 14 юли вечерта. През същата нощ заваля тих, ситен и хладен дъжд, който продължи без прекъсване следващите два деня и две нощи. Благоуханието, което ни беше дъхнало от юг миналата нощ, когато бяхме слезли по калопотския път в Драмско поле, сега ни излизаше из носа.

В основата си канарата беше владена така, че като се притисне към нея човек плътно, гърбът му можеше да не бъде измокрен; гърдите, завити с кебето, се запазваха отчасти от дъжда; но краката до над колената и ръцете нацяло бяха изложени на денонощно измокряне. Кожата на краката и ръцете се напои от влагата, побеля и набъбна като сунгер; когато се опитвахме да ходим, стъпалата на краката боляха, като да бяха одрани, а от болки не можехме да държим в ръцете си пушките.

Виждам го като сега, седнал, облегнат на канарата, закачулен, със завити колене, с крака, обути в цървули, които се подават изпод долния край на кебето, и с незапалена лула в устата; виждам като сега Соколова безуспешно да се мъчи с огнивото, кремъка и фитила да си секне огън за лулата, понеже кибритът се измокрил, и да ръмжи:

— Де е сега Върбан Килифарски да го питам какво хубаво има в дъжда — и той подражава с ирония думите на Върбана: — „Да знаеш, казва, колко е приятно да слушаш капките! Кип-кап!... Кип-кап!... — и те наляга една приятна дрямка! Чудо — красота е, ти казвам!“ Ей това му е красотата на четническия живот в дъждовно време — да се измокриш като рибарин, да зъзнеш като куче и да не можеш да побараш пушката или да си секнеш огън за лулата!... Хубаво са го казали хората — на прехвалени ягоди с голема кошница не ходи...

Затекоха еднообразни дни — вчерашният приличен на днешния, а тоя на утрешния: отиване на пост, смяна, лежане или подклаждане на огъня под газената тенекия, дето ври яденето; след това пак на пост и тъй нататък. Понеже четата беше малобройна, а на стража се стоеше два часа, всеки от нас постъпваше на пост два пъти в денонощието. Денят не беше толкова досаден, защото навсякъде от канарата, дето беше постът, се откриваше широка и разнообразна гледка; като часовой аз например често наблюдавах с бинокъла движението по шосето Драма-Гюреджик, което понякога беше много оживено, и се забавлявах да броя върволицата от каруци или числото на аскерите, когато по него се движеше войска — нещо, което често се случваше, като се има предвид, че войска патрулираше между населените места навсякъде из Македония и Тракия. Понякога се случваше да наблюдаваме пикантни сцени.

Веднъж към пладне, в един много горещ и ослепително светъл ден през първата половина на месец август, на пост беше Мерджанов. Долу, под крушовото дърво при кръстопътя на терасата под нас, бе дошъл един мъж. Няколко минути след неговото идване под крушовото дърво дойде една жена, млада жена, ако се съди по нейния чевръст вървеж. За малко тя остана права до мъжа, а след това отиде в съседната царевична нива и я проходи надлъж и шир по всички посоки. Царевичката беше по-висока от нейния ръст, но ние от високо виждахме всичките ѝ движения. Така тя кръстоса навсякъде и другите съседни ниви и се върна обратно на кръстопътя под дървото и седна до мъжа. Тоя последния стана и след миг двамата образуваха една купчина, при което белите ръкави от ризата на жената обгърнаха главата на мъжа... Те, изглежда, бяха сигурни, че никой не ги вижда...

— Я дай бинокъла да видя по-добре какво става там! — обърна се Илия Кърчовалията към Мерджанова, който беше на пост върху канарата.

Минута след като бе насочил бинокъла към групата, Кърчовалията издаде един силен остър звук: когато биваше във весело настроение, Илия подражаваше много сполучливо силното цвъртене на подплашена катерица.

Същия ден, навечер, Георги Радев Брожденина каза на Делчева:

— Господин Делчев, налага ми се да прескоча за ден-два до село. Требваше по-рано да ида, но така се случи. Оставил съм неуредени много работи в къщи...

И като видя едва сдържаните усмивки на всички ни, троснато добави:

— Какво сте ме загледали такива? Като ви са чурук сърцата, кой знай какво си мислете, дето искам да прескоча до село!

— Какво си мислим? Нищо не си мислим. Твоята е: шупели гьот дингили дурмас^[30] — отговори му Илия Кърчовалията.

— От обед насам мустаките ти като че ли са много засукани! — додаде Соколов с дяволито равнодушен тон.

Действително, черните, дълги и тънки мустаци на Георги Брожденина, заострени от сукане, стърчаха нагоре по един много войнствен начин. Делчев си даде съгласието. Когато се мръкна, Георги Радев преметна на гърба си кожената овчарска чанта, приплесна пушката зад дясното си рамо и замина за село Горно Броди. След 3 дни той се върна; в селото не влязъл, а прекарал на къра, из царевичите; там се срещал с жена си, която също прекарала там и не се връщала в къщи; тя нощувала в нивите, за да „варди царевичката от дивите свини и от борсуците“ — както щяла да казва на комшиите, когато я запитат къде се е губила. Георги Раев „наредил домашните си работи“ и веднага се върнал при нас.

През първата половина на месец октомври ние двама с Мерджанов напуснахме четата и заминахме за България. Соколов остана до нейното разформиране и към края на януари 1900 година дойде при нас в Цариград. Той ни разправи епилога от тая среща на Георги Радев с жена си през август 1899 г. Жена му забременяла; надутият корем обърнал вниманието на забитина в Горно

Броди и той я извикал да я разпитва в полицейския участък, за да научи от нея къде е мъжът ѝ, когото така усърдно и безуспешно търси властта. Той я запитал:

— Къде е мъжът ти?

— Не знам. Откак е забегнал, нищо не съм чула за него.

— Ами това от кого е? — запитал забитинът, като с очи посочил надутия ѝ корем. — От кого си трудна?

— От кого ли? — отговорила жената на Брожденина. — Мъже в село мнооого!..

Още по-късно — след повече от 20 години — научих, че след тоя разпит жената на Георги Радев е била интернирана и настанена от властта да живее в Москов хан в Серес, дето и се освободила от бременност. Роденото от нея момиче по-късно се оженило за някой си Тодор Наров от с. Горно Броди и засега живее с мъжа си в гр. Станимака...

Ако и кратки, летните нощи над с. Горенци ни се струваха безкрайно дълги. Звездите дълго се колебаеха, преди да изгреят и — изгрели — бавно, убийствено бавно се извъртаха по небосвода над главите ни. Дружната, тъжна и монотонна песен на щурците, която изпълваше въздуха из цялото Драмско поле, будеше спомени за семейното огнище и мечти за тих, спокоен живот и мирен труд... Колко далече са те сега от нас — семейното огнище, тихият, спокоен живот и мирният труд!..

Завит в кебето си, легнал по гръб, с пушка, стисната между колената и прегърнатата с две ръце, загледан в ясното звездно небе, Вангел Цървищалията полугласно разправя:

— Демирхисарските турци казват, че турското царство ще се свърши, когато „Кръста“ тръгне пред „Джамията“ — и с ръка той посочи към съзвездието Лира, където Вега и още три звезди от втора величина образуват кръст; а след това вдясно от него, към съзвездието Лебед, от което три блестящи звезди образуват почти права линия — минарето на въображаемата джамия.

— Много малко живот дават на турското царство тези демирхисарски турци! — иронично забелязва Мерджанов.

— Целата вечност — ни повече, ни по-малко! — допълва Соколов.

Изправен на пост върху скалата, в тишината на нощта, сам пред Вселената, чиито звездни светове се извъртат над главата му, всеки от нас, за да убие времето и да направи течението му по-незабелязано, мисли, разсъждава, оформя своя мироглед и своята собствена философия...

Каква безкрайно голяма величина е човекът спрямо света на микроорганизмите! Всеки от нас представлява цяла безкрайна вселена от живи организми — клетки, групирани в органически системи — тъкани: съединителна, костна, мускулна, кръвна, нервна, мозъчна. Когато човек изучава анатомията и ембриологията на животните и растенията, добива впечатление, че всъщност прониква в движението на звездните светове... Гледана под микроскоп, който увеличава 300 пъти, дикотомеята — един микроскопичен организъм — се вижда като правоъгълна призма, нещо като четвъртита кибритена кутийка, отсечена в единия от ългите; така увеличена, тя има размери един милиметър дължина, половина милиметър широчина и четвърт милиметър дебелина. За да добием дължина от един милиметър, трябва да наредим с дългите им страни една до друга 300 дикотомеи; със широките им страни — 600, а с дебелината им — 12200 дикотомеи. За да добием височина 2 метра — най-големият възможен ръст за човека — трябва да наредим по дължината им 600 хиляди дикотомеи. Като се има предвид, че в един кубически милиметър се побират 216 милиона дикотомеи и че обемът на човешкото тяло е средно около 150 милиона кубически милиметра, можем ясно да си представим колко неизмеримо голям е човекът спрямо микроскопичните организми, каквато е дикотомеята или каквито са животинските и растителните клетки.

Но колко е малък, колко нищожно малък е човекът в сравнение със земята! Диаметърът — така да се каже, дължината на земята е 12 742 километра. За да се добие тая дължина, трябва да се наредят — главата на един под краката на другия — 6 милиона и 371 хиляди човека, всеки един с височина 2 метра. Значи по отношение дължината на Земята ние сме 11 пъти по-малки по височината от дикотомеята, сравнена с човека. Ако земята е живо и разумно същество и ако поиска да ни забележи, трябва да ни тури под своя микроскоп при едно увеличение от 3300 пъти, за да ни види такива, каквито сме — като пръчици и запетайки — нещо като Коховите туберкулозни бактерии. Или ако се спази същото съотношение между височината на човека и дължината на Земята, каквото е онова между дикотомеята и човека, всеки от нас би трябвало да бъде висок 220 метра!

Обемът на Земята, който е 1083 милиарда и 700 милиона кубически километра, сравнен с обема на човека, е 223 хиляди пъти по-голям от обема на човека, сравнен с обема на дикотомеята; или, с други думи, обемът на 223 хиляди човека ще се отнася към обема на земята тъй, както обемът на една дикотомея към обема на човешкото тяло.

Ами тежината? Нека приемем, че всеки от нас — без разлика на пол и възраст — е висок 2 метра и тежи 100 кг. Тогава 70 човека ще тежат 7 тона, т.е. приблизително колкото един кубически метър желязо или пък колкото тежи средно един кубически метър от масата на земята. Човечеството наброява 2 милиарда души и е с тежина от около 200 милиона тона. Понеже един кубически километър от земната маса тежи средно 7 милиарда тона, следва, че тежината на цялото човечество е 35 пъти по-малка от тежината на един кубически километър от земната маса. От това пък следва, че тежината на Земята е 38 милиарда пъти по-голяма от общата тежина на човечеството. За да добием една по-ясна представа за съотношението между общата тежина на човечеството и тежината на Земята, нека си представим, че нам се е удало да композираме влакове, всеки един от които може да побере и да пренася наведнъж всички хора по земното кълбо. За да пренесем тежината на земята с такива влакове, ще трябва да пускаме по един такъв влак всеки пет минути — и това непрекъснато в продължение на 360 милиона и 660 хиляди години!

Над главите ни без шум, без сътресение, без бързане, без почивка, без умора звездите следват в кръг своя път и сега, както са го следвали милиони години преди нас, както ще го следват милиони години след нас... Това са същите звезди, които са блестели над хаоса, от който се е родила слънчевата система; същите звезди, които със своята трептяща светлина са поздравили появата на живота върху земята — първите минерални кристали и микроскопичните организми, родоначалниците на растителния и животинския мир; те са следили с неуморно постоянство развитието на организираната материя и етапите, през които тя е минала, за да образува двата клона на органичния земен свят — растителния и животинския. Тези същите звезди са видели амонитите — гигантски охлюви с диаметър от няколко метра, дървовидните хвошове и папрати; видели са рибогущерите и земноводните чудовища, дълги по няколко десетки метра, хвъркатите змейове, мастодонтите, диносерите, мамутите — дебелокожи, в сравнение с които днешните слонове приличат на джудженца. Същите тия звезди са наблюдавали яростните борби за надмощие между двата зверва, стоящи на еднакво физическо, умствено и морално равнище — пещерният човек и пещерната мечка. От хиляди години те наблюдават всеки момент от бавната еволюция на човешкия дух, за да се освободи от животинското в човека. Те знаят каква скъпа цена е платило и продължава да плаща човечеството за своя духовен и материален напредък; те помнят всички опустошения, всички войни и кръвопролития; те знаят всички насилия, цялата мизерия на човешкото робство; те са свидетели на робските въстания, на тяхното потушаване, на Спартаковата геройска смърт и на „великото“ дело на Помпей Велики. От двете страни на пътя Рим-Остия, на едно разстояние от 35 км, Помпей заповядал да побият един до друг 75 хиляди дървени кръста, на които да разпънат 75 хиляди роби, остатък от Спартаковата армия, разбита в битката при Бриндизи. Под светлината на същите тия звезди разпънатите роби — мъченици — борци за общочовешка свобода, са умирали от най-мъчителната и бавна смърт, на която са се наслаждавали римските патрициянки, когато през лятото в 71 г. преди Христа, полулегнали, в прегръдките на своите любовници, са отивали на носилки от Рим в морския курорт Остия. Това са същите звезди, по които египетските и халдейските звездобройци са съставили зодиака и са гадаели бъдещето на личностите и народите. През оная паметна нощ те са осветявали пътя на тримата халдейски мъдреци, които, водени от неизвестната им, изгряла на изток блестяща звезда, отивали да се поклонят на оногова, който в същата нощ се родил във Витлеемската пещера; да се поклонят на оногова, който пръв ще отрече властта на човек върху човека и ще се опита да събори държавата и робството не чрез насилия и убийства, които той ще отрече напълно, а като проведе в живота — като основно начало за човешкото общежитие — любовта между хората, за да настане „на земли мир и во чловецех благоволение“. Същите тия звезди са видели как Христовото учение — учение на любов и всеопрощение, извратено чрез властта от Константин Велики, е родило Инквизицията и кладите, на които са били изгаряни живи еретиците. Тия същите звезди помнят смъртта на Савонарола и Хуса, помнят Стокхолмската кървава баня, помнят Сицилийската вечерня, Вар-

толомеевата нощ и всички планове против свободата на личностите и народите, обмисляни в тъмнината и изпълнявани при тяхната, звездната светлина...

Колко малка, колко неизмеримо малка е Земята в сравнение със звездната Вселена! Над нас, пред нас, около нас се простира Безконечността — безконечност по броя на звездните светове, безконечност по времето на изтеклите досега години и на годините, които ще текат в бъдеще, безконечност по пространство...

Светлината се разпространява с бързина 300 хил. км в секунда; ако тя се движи не по права, а по извита линия, светлинният лъч би обиколил Земята по екватора седем пъти за една секунда; ние виждаме първите слънчеви лъчи 8 минути и 17 секунди след изгряването на слънцето. А звездите, които блещат над главите ни, са толкова далече, че светлинните лъчи, които извират от някои от тях, дохождат до нас за една и повече години, а други за векове, хилядолетия, за милиони и десетки милиони години. Това са слънца със своите планети, които обикалят около тях; планетите имат своите спътници... Когато гледаме звездите, ние ги виждаме такива, каквито са били преди години, преди векове, преди хиляди, милиони или десетки милиони години. Виждаме тяхното минало, по-блиско или по-отдалечено, в зависимост от разстоянието, което ни дели от тях; по този начин, осветлявана от тяхната светлина, нашата сегашна действителност се слива с тяхното минало; нашето по-блиско или по-далечно бъдеще ще се слее с тяхното настояще. И никой не би могъл да тегли граница между едното и другото, защото тяхното минало се слива с нашето настояще и тяхното настояще — с нашето бъдеще...

Времето... Ако бихме могли да прозрем в действителните човешки подбуди, да върнем времето и да заживеем реално в миналото, както живеем в настоящето, колко много от сегашните безспорни истини биха се превърнали в глупави фантазии или в нагли лъжи; и колко от онова, което в миналото се е смятало за неоспорима истина, сега е добило образ на някаква глупава фантазия, на безсрамна или злонамерена лъжа! Ако бихме могли да изпреварим времето и да живеем реално в бъдещето, както живеем в настоящето, колко много от сегашните човешки фантастични мечти ще станат жива, реална действителност! Истините от миналото се преобразяват в сегашни лъжи, за да се изменят и станат пак истини в бъдещето; лъжата от миналото минава по същия път, за да изглежда като истина в настоящето и да стане пак лъжа в бъдещето...

Колко е бедна нашата човешка фантазия в сравнение с действителността! Ние можем да си представим дължини от милиметър, метър, километър, сто километра; мъчно е да си представим ясно дължини от хиляда, две хиляди, три хиляди километра. Едва ли можем да си представим дължини, по-големи от три хиляди километра; в никой случай не можем да си представим разстояние от 300 хиляди километра, каквото изминава светлината за една секунда; а в действителността съществуват разстояния, които се измерват с милиони светлинни години. Ние ги произнасяме с думи — тези разстояния, — без да сме в състояние да ги обхванем в своето въображение. Същото е и с количеството на предметите: отчитаме един, два, пет, сто, хиляда, десет хиляди, един милион предмети; но числото на житните зърна, които земята произвежда за една година, и на ония, които е произвела през цялото свое досегашно съществуване, е безкрайно голямо, за да може да бъде обхванато от нашето въображение. Броят на звездните светове е безкрайно голям и ние можем през целия си живот да пишем цифрени знаци един след друг, без да изчерпим с написаното от нас число, броя на звездите, а камо ли да си представим този брой. Същото е и с обемите: можем да си представим обем от кубически милиметри, метри, дори кубически километри; но можем през целия си живот да пишем цифри, за да изразим в кубически километри обема на Вселената, без да стигнем онова число, което да изразява действително този обем; разбира се, и дума да не става, че бихме могли да си го въобразим.

Безконечността се простира както върху големите, така и върху малките величини и ние се намираме по средата между безкрайно голямото и безкрайно малкото. Нашето въображение се лута безсилно и бледно между тях, без каквато и да е вероятност да ги обхване. Всички фантастични приказки за кентаври, за пълзящи чудовища, за исполински многороги бикове, за хвъркати змейове — всичко това са смътни спомени за нещо, което някога е съществувало в действителност. Човешката фантазия е много бедна, за да обхване действителността в настоящето; още по-бедна — за оная в миналото; а е съвършено немощна да обхване действителността в бъдещето...

Миналото, настоящето, бъдещето — това са трите части на едно и също цяло, произтичащи една от друга, неразривно свързани една с друга чрез причинна връзка. Ние прозираме миналото през завесата на изтеклото време, което я прави все по-плътна; недостатъчно вникнали в причинната връзка, ние се лутаме в мимолетното настояще; и не можем да прозрем в бъдещето, затулено от нас зад непрогледната завеса на нашите ограничени пет сетива и на нашето невежество.

Ние схващаме окръжаващия ни свят с нашите пет сетива, всяко от които предава на мозъка в определени граници — по една серия от трептенията на ефира. В така определените граници и отгатък тях съществуват трептения, недостъпни за нашите сетива, така че в нашите схващания за околната природа има празноти, нещо, което ни лишава от възможност да схващаме правилно нещата. Какво има в тая бездна от трептения, която отделя 32 хиляди трептения в секунда на най-високия звук, улавян от човешкото ухо, и няколкото милиона трептения в секунда, които нашето око схваща като червена светлина — най-долната в спектъра? Какво има зад трептенията, които схващаме като виолетова светлина — най-горната в спектъра? Ако би липсвало само една от тия наши пет сетива, например зрението, ние не бихме имали идея за съществуването на звездите и Вселената, не бихме могли да добиваме храната си, не бихме могли да избягваме опасностите, които заплашват нашето физическо съществуване, изобщо не бихме просъществували досега. Ако ни липсват две от тия пет сетива, например зрението и слухът, в стълбата на животинските организми бихме стояли на едно от най-ниските стъпала.

Като се има предвид колко много познания дължим на всяко от нашите пет сетива, мъчно е да си представим колко по-широк би бил кръгът на нашите познания, ако бихме имали още едно сетиво. А празнотите в усещаните от нас трептения на ефира са толкова много и така пространни, че само още едно сетиво е недостатъчно, за да ги направи достъпни за нашия мозък.

Ние имаме ясна представа за три измерения, определящи формата на телата, които ни окръжават. Имаме идея за дължина, широчина и височина; по тоя начин имаме представа за телата, чиито граници са площите. От математиката знаем, че на всеки алгебричен израз отговаря съответно геометрично понятие. Така алгебричният израз нула отговаря на геометричното понятие точка, т.е. величина без каквото и да е измерение; на числата на първа степен отговаря геометричното понятие линия, т.е. величина с едно измерение; на числата на втора степен — геометричното понятие площ, т.е. величина с две измерения; на числата на трета степен — геометричното понятие тяло, т.е. величина с три измерения. На какви геометрични понятия отговарят алгебричните числа на четвърта, пета..., ента степен? Математикът ни подсказва, че съществуват четири, пет..., ен измерения, за които ние нямаме никаква идея.

Ако имахме идея само за две измерения, всичко в природата би изглеждало във вид на линии и даже не бихме могли да подозираме, че разните аспекти от една и съща площ имат някаква връзка помежду си. С нашите 5 сетива ние схващаме предметите като имащи три измерения. Ако имахме идея за още едно — четвърто измерение, ние не бихме били ограничени във времето и пространството; бихме могли да присъствуваме едновременно на много места и бихме живели в миналото, настоящето и бъдещето, които биха били еднакво реални за нас. Чрез нашите пет сетива ние сме ограничени в схващанията си за съществуващите измерения. При все това... ние имаме много смътна идея за четвъртото измерение — насън ние присъствуваме едновременно на две и на повече места, едновременно наблюдаваме събития, разделени с десетки години събития от миналото, настоящето и бъдещето...

Безконечно е числото на звездните светове. Ако приемем, че Земята е единица, а числото на звездните светове безконечно, и изразим отношението помежду им с дроб — единица върху безконечно — ще добием безкрайно малко число, нещо много близко до нула. И обратно — безконечно върху единица ще бъде равно на безконечно. По отношение на Вселената Земята е безкрайно малка величина, почти нула; а вселената — безпределно голяма величина. Или с други думи, такава, каквата е, Земята — единицата — се повтаря във Вселената в безконечно множество екземпляри.

Не само че е вероятно, но повече от сигурно е, че на много места във Вселената съществуват точно такива слънчеви системи като нашата, в които планетите са точно на такива разстояния от слънцето и толкова на брой и по устройство, както в нашата слънчева система; че на много места във Вселената съществуват планети като земята, върху които животът се е зародил и се е развил по същия начин и в тоя момент се намира в същия стадий, както е върху Земята.

Нима в тая гора, където се намираме сега ние, четниците, няма да се намерят множество дъбови или парнарови листа, които да са съвсем еднакви по форма и големина! А листата в тая гора по брой са несравнено по-малко от безкрайното число на звездните светове. Прочее, на много места във Вселената съществуват планети като нашата Земя — такава, каквато е в настоящия момент; планети, върху които — както тук, под канарата на връх Св. Илия над село Горенци — се намират чети като нашата, съставени от четници, които по брой, възраст, имена и съзнание са като нашите; и двама от тях — подобно на Соколов и на мене, часовой и подчасовой — съзряват звездите, разсъждават и шепнешком построяват своя собствен мироглед... Да, ние, нашите тела, нашето съзнание, всичко, което ни окръжава, съществува на много места във Вселената! Ние сме вездесъщи!

Но безконечността съществува на всеки миг не само в настоящето. Тя е безкрайност на всеки момент в миналото, тя е безпределност на всеки миг и в бъдещето. Следователно ние и всичко, което ни окръжава, сме съществували на всеки миг в миналото, съществуваме и в настоящето и ще съществуваме в бъдещето. Да! Ние сме безсмъртни! Смърт няма. Смъртта е суеверие, фикция.

Избитите, избесените и измрелите, въпреки общото суеверие, съществуват преди всичко в паметта на преживелите и стимулират техните действия; те съществуват на много места във вселената, съществували са вечно в миналото, ще съществуват вечно в бъдещето. Защото всичко, което ни окръжава, ние самите, нашите желания, нашите мисли, нашата скръб, нашите стремления — всичко е вечно и се повтаря без прекъсване на много места във Вселената, където всичко е движение и където даже надгробното ридание съставлява част от общата, от мировата хармония...

Устройството на нашия мозък е такова, че ние лесно асимилираме заблудението, лъжата и суеверието и много мъчно възприемаме истината. Така, ние и вагонът, с който пътуваме, сме неподвижни, а земята бързо се измъква изпод нас; облаците са неподвижни, а луната бяга зад тях; земята е неподвижна, а вселената се върти около нея; ние не можем да си представим човешкото общечитие без власт и смятаме, че свободата ще доведе човечеството до дивашко състояние. Всичко това е толкова очевидно! Толкова очевидно, че за да се убедим в обратното, трябва дълги и обстойни доказателства.

Човек умира и ние мислим, че с него всичко е свършено. Всъщност вярно ли е това? В утробата на майка си детето е свързано с нея чрез плацентата; чрез нея то диша и се храни; то има очи, с които не може да вижда; има уши, с които не може да чува; има храносмилателна система, с която не се храни; изобщо то има органи, които са в зачатъчно състояние и които не му служат за нищо. Ако би могло да разбира, когато му говорим и ако би могло да ни отговаря, след като научи от нас, че то — детето — един ден ще се раздели от плацентата, ще може свободно да движи ръцете и краката си, да гледа, да слуша, да се храни самостоятелно, да разсъждава, тогава то би ни отговорило, че всичко, което чува от нас, е невероятно и необяснимо: как ще може да живее то разделено от плацентата, чрез която съществува?

Нещо подобно е и с нас, хората, чието тяло, като ни свързва със земята, представлява това, което е плацентата за нероденото дете. Като него ние имаме дремещи способности, които смъртно се проявяват само по време на сън или в полубудно състояние, когато е разслабена връзката между тялото и психическия ни аз — също така, както детето в утробата на майка си реагира чрез неопределени движения, когато върху корема на майката насочим много силна светлина. Както след раждането, когато детето бъде разделено от плацентата, започва неговият действителен, деятелен, земен живот, така и след онова, което ние наричаме смърт (когато психическият ни аз се раздели окончателно от плацентата — тяло), започва нашият действителен, деятелен, психически живот. Да! Всъщност смърт няма.

Смъртта — това е фикция!

Човекът... Но всъщност що е човекът? Онова съчетание от плът, кости, кръвоносни съдове, нерви и мозък, това ли е човекът? Но и мъртвецът, и той, както живият човек, съчетава у себе си плът, кости, кръвоносни съдове, нерви и мозък — какво му липсва, за да бъде жив? Липсва му онова, което туря в движение мозъка и нервната система, а заедно с тях и цялото тяло — липсва му психическа сила.

Впрочем всички ние, които признаваме или отричаме съществуването на душата, всеки ден, всеки час, всяка минута в обикновения си разговор неволно и непрестанно потвърждаваме нейното

съществуване и най-главната роля, която тя играе в нашия живот. Ние казваме: „аз имам тяло“, „аз имам ръка“ или „аз съм човек“, а не „тялото или ръката има мене“ — и по тоя начин, без да щем, твърдим, че нашата психика представлява нашата същност и че тя е, която притежава и командува тялото.

Не тялото, а човешката психика създава великите художествени и философски творения; тя долавя и формулира природните закони; тя създава телеграфа, телефона, параходите; кръстосва моретата; тя изнамира машините и локомотивите, тя строи железните пътища, мостовете, тунелите и пробива планините, за да улесни съобщенията между народите; тя печели победите както във войните, така и в стопанския и културен живот.

Като гледаме повърхностно на нещата, ние сме склонни да мислим, че смъртта — това е краят: край на нашето физическо съществуване, край на нашето съзнание, край на нашия психически аз. Между това... Е, да! Между това ние знаем и не се съмняваме, че гравитацията, топлината, светлината, електричеството са мирови, повсеместни вечни сили, че при дадени условия те преминават една в друга и със своето действие привеждат в движение звездните светове и поддържат равновесието между тях. Като приемаме, че смъртта туря край на психическото ни съществуване, всъщност ние допускаме една нелепост: че от всички видове енергия само оная, която туря в действие мозъка и нервната система — най-висшата от силите, само тя единствена не е мирова, вечна и повсеместна, а умира заедно с тялото. Все едно да допуснем, че щом се строши електрическата машина, унищожавя се и самото електричество. Ако ние положително знаем, че електричеството съществува независимо от това, здрава ли е, или е негодна машината, чрез която го правим използваемо за нашите нужди, защо да не допуснем, че след изхабяването на тялото, чрез което се туря в наше разположение част от психическата енергия, тая енергия се връща към своя първоизточник? Ние не се съмняваме в това, че водната молекула, изтръгната от морето чрез слънчевата топлина, след като разходва енергията, употребена от слънцето за вдигането ѝ до върха на планината, в края на краищата отива пак в морето.

Силите, които действуват в природата — гравитация, топлина, светлина, електричество, психическа енергия, при дадени условия преминават от една в друга: гравитацията се превръща в механична сила, която преминава в топлина, в светлина или в електричество. Не говори ли това за единство на енергията, сиреч че във Вселената съществува само една — единствена енергия, която, поради ограничената ни способност към възприятия с нашите пет сетива, ние я възприемаме като гравитационна, механическа, центробежна, психическа сила, или като топлина, светлина, електричество? Коя е тая единствена мирова сила? Без съмнение оная, която е в състояние да обгърне и да възприеме останалите — мировата психическа сила. Така че човекът, животните, растенията — всички те са възплътени частици от мировата, вечна и вездесъща психическа сила, от Всесъзнанието.

„...Ако ти, като гледаш движението на звездните светове — движение съвършено, защото става без всякакъв шум и сътресение; като наблюдаваш организмите и тяхното усъвършенствувание при развитието им; причинната връзка, последователността и закономерността на всички явления; поразителното единство и последователност на творческия план във Вселената; ако ти гледаш света и не можеш да видиш Бога, значи, че си слепец. Как мога аз да дам на слепия идея за цветовете на дъгата?.. Не те ограничавам; чети, просвещавай се, търси истината; но търси я искрено, честно, без пристрастие, без предубеждение...“ — си спомнях думите на вуйка си, когато преди няколко години се бях помъчил да оборя неговата вяра в Бога. Прав ли беше той? Не бях ли аз действително слепец, който с материалистичната тояга на Людвиг Бюхнер опипвах пространството около себе си и заключвах, че Вселената и Истината се простират до края на тая тояга?...

* * *

...Долу, в подножието на стръмнината под връх Св. Илия, стопаните на царевичните ниви дохождаха нощем да вардят царевичите от дивите свини и борсуците; те дрънкаха с газени тенекии и от време на време се провикваха силно, за да плашат дивеча. Стопанинът на нивата, която беше точно под нас, така продължително, усърдно дрънкаше тенекията и в такт, че наподобяваше тъпан

на сватба. Когато биваше в добро разположение на духа — а това се случваше често, Георги Радев Брожденина, с дясна ръка вдигната високо нагоре, с лявата в хоризонтално положение, като щракаше пръстите си, като да хвърляше гюбек, играеше кючек под такта на тенекията.

Почти всяка нощ поред двама души от четата отиваха или в царевичните ниви под стръмнината за царевични кочани, или на 2 км южно от Св. Илия, в лозята на село Скрижово, за грозде, което донасяха на четата. Веднъж към полунощ на 5 срещу 6 август двама със Соколова слизахме към царевичните ниви под стръмнината. Беше топла, тиха, ясна, звездна нощ. Току-що бяхме излезли от гората и се готвехме да навлезем в нивите, когато една бяла, ослепително силна светлина освети околността като ден. Тая светлина изненада не само нас. Без да обръща внимание на тенекията, която дрънкаше на долния край на нивата, на виковете, които надаваше стопанинът, и на шума от нашите стъпки, изправен на задните си крака, на няколко крачки от нас един борсук прегризваше дръжката на един царевичен кочан, като си помагаше с предните крака. Изненадан от силната светлина, той прекъсна своята работа, скочи на задните си крака и се мушна в гората. Тая силна светлина, която трая две-три секунди, беше причинена от един голям болид, който пресече небето от югоизток към северозапад и — някъде зад Боздаг — експлодира със силно святкане; след няколко минути глух, далечен гръм разтърси въздуха.

Веднъж пак със Соколова бяхме отишли за грозде в скрижовските лозя; под лозето, където влязохме и взехме да берем грозде, беше царевична нива, чийто стопанин дрънкаше тенекията и, види се, дочул шума от нашето шътане из лозето, удвои дрънкането и виковете по посока към нас.

— Ху-бреее! Бре-бре-бре-бреее! — реवेशе вардачът на царевичната нива и думкаше тенекията.

— Чакай да ти кажа какви борсуци плашиш! — изръмжа Соколов, на когото бяха омръзнали тенекията и виковете. Той свали от ремъка своята сръбска маузерка и даде един изстрел нагоре във въздуха, по посока на виковете.

Веднага викът се пресече, а едно силно издрънкване на тенекията ни даде да разберем, че вардачът я беше хвърлил на земята. Царевичната нива взе да шуми и да пращи: изненадан от тия борсуци и диви свини, които в отговор на дрънкането и на неговите викове стреляха по него, вардачът бягаше през глава надолу из царевичната, като поваляше и трошеше царевичните стъбла...

Към средата на август ние се преместихме да денуваме под пътеката до самия яр. Преместихме се по две причини: първо, за да не бъдем на едно и също място дълго време, та ако сме забелязани случайно и издадени от някого, да не бъдем изненадани от аскера; и, второ, за да бъдем по-близо до водата; от голямата жегата често ожаднявахме и водата от меха не ни стигаше за цяло денонощие, така че като сме близко до водата на изворчетата, нямаше да жадуваме. Бяхме се настанили в гъстия лещак, където — в съседство с ручея — жегата не беше толкова силна.

Веднъж към пладне аз бях часовой, а Мерджанов подчасовой. Под нас в лещака нещо зашумоли. Върховете на леските силно се люлееха, някой сечеше най-високите лески и ги издърпваше надолу. Мерджанов тихо се промъкна към мястото, дето ставаше шумът. Соколов, който също беше наблизил, се спусна надолу с цел да заобиколи мястото и да мине под него. Оня, който сечеше леските, щом забеляза Мерджанова, хукна надолу по стръмнината, като прескачаше лесковите храсти; под него обаче беше Соколов и човекът, като се видя между двамата, се спря. Мерджанов скочи върху него, улови го за врата и го помъкна към четата. Човекът, задъхан и бледен като мъртвец, дойде при четата и седна, като с ръкава на дясната си ръка изтриваше потта от челото и лицето си. Той беше селянин, стар, 75–80 годишен, с побелели мустаки, с малко, кирливо фесче върху побелялата си и рядка коса, със сини дочени гащи, пояс и елек от тия, които носят в околните села, с бяла, окирливена риза с дълги, широки ръкави. Той носеше в ръката си косер, с каквито подрязват лозята; когато седна, той сложи косера до себе си.

— Ама пъргав старик! — каза Мерджанов. — Прескачаше ей такива високи храсти! — и той посочи с ръка височината на рамената си. И като се обърна към човека, той го запита:

— Защо се изплаши толкова? Ние не ядем хора.

— Абе! Де да ви зная какви хора сте? Тук сега върлува Кара-Ахмед, та има защо да ме е страх.

— Да не ти фръкне копчето — от това ли те беше страх? — продължаваше да пита Мерджанов.

— Па и това да е! Толкова годишен човек съм, увардил ме Господ досега, та на тия стари години тоя ли резиллик да ми дойде на главата?

Ние дружно и весело се смеехме на моминското целомъдрие на тоя старик спрямо содомските издевателства на дезертъора от драмския турски гарнизон, разбойника Качак Кара-Ахмед. Старикът изгледа поред всички ни и най-накрая и той се засмя.

— Ти откъде си? — запита го Делчев.

— От ей това село — отговори старикът и посочи на североизток от Горенци.

— Ами що тераш тука? — продължаваше да го пита Делчев.

— Дойдох да сека лескови пръти за кошове — отговори нашият пленник. И след като ни изгледа поред, добави, като да говореше на себе си:

— Аз имам един сестрин син, демек мой внук, кръстен на мене; и той като вас скита из горите...

— Кой е той? — запита Илия Кърчовалията.

— Петър. Петър Горницалията. Оттогава не съм го виждал, нито чувал...

— Откога? — запита Делчев.

— От баскъна^[31] в Долиос — трябва да има оттогава десет години. Аз го крих по тия места и у дома, докле оздравее, а след туй си замина и оттогава не съм го виждал и чувал. Кой знае къде е сега — може да е напълнил некой хендек!...

И той заразправя следната история:

Харамийската чета на Стойю войвода, в която е бил и сестриният му син, следила да залови Иляз бея. Една нощ тя нападнала бейската къща в чифлика му Долиос. Но Иляз бей успял да прати по човек известие в Драма, че е нападат от разбойници; той и хората му открили стрелба по четата. Престрелката траяла около два часа, когато от Драма пристигнала конна жандармерия, която прогонила нападателите. Неговият сестрин син бил ранен — куршум от мартинка пронизал двата му крака в бедрата. Четата не оставила своя ранен: натоварили го на един кон, взет от бейския чифлик, и след като бил изтеглен вън от обръча на жандармерията, преди съмнало се разделили с него. Петър Горницалията, въоръжен с револвер, поел в ръката юлара и подкарал коня за село Горенци. Съмнало се добре, слънцето изгряло. Насреща му се задала една рота войници, които отивали в Долиос. Командирът на ротата, един юзбашия, го спрял:

— Ти откъде си?

— От Горенци.

— Къде си ходил?

— В Алистрат при чорбаджията.

— Какво си търсил там?

— Отидох да сменям сенета^[32]. Бех взел пари с фаиз^[33], вадето^[34] им изтече, та ходих да сменям сенета.

— Калк, йоклаим^[35]! — заповядал юзбашията.

Като направил нечовешко усилие да се повдигне и да скрие болките си, Петър се изправил на дизгината и спокойно казал:

— Хаклъ-сън, ефендим, йокла^[36]!

Юзбашията мушна ръката си под задната част на самара и като не намерил нищо, попитал:

— Нощес чул ли си нещо?

— Какво да чуя?

— Да си чул некакви гърмежи?

— Не съм чул.

Юзбашията го изгледал, поколебал се за момент и махнал с ръка:

— Хайде, върви си! — И го освободил. Петър, кога да седне отново на самара, едва не извикал от болки, но успял да се въздържи. Той дал селям^[37], извъртял юлара и шибнал коня да върви. Отигъл в село, намерил вуйка си и след като оздравял от раните си, се изгубил...

Минаха се три месеца. Към средата на октомври същата тая 1899 година двамата с Мерджанова напуснахме четата на Делчев и към края на същия месец аз бях в Пловдив. По това време от София дойдоха Слави Мерджанов и Гьорче Петров; те ме поканиха да ги придружа: Гьорче Петров отиваше по някаква проверка на организационния пункт в Чепеларе и в София поканил

Мерджанова да го придружи. Гьорче беше приятен и духовит събеседник, така че двама с Мерджанова не бихме прекарвали с по-голяма полза времето си, ако останехме в София или в Пловдив. До Станимака ние пътувахме с наето лагерско^[38] ландо, както се пътуваше по онова време между тия два града. В Станимака наехме мулета, с които по стария път, покрит тук-там с калдъръм (новото шосе тогава не съществуваше), като минахме над Асеновата крепост, край Бачковския манастир, през село Наречен и село Хвойна, вечерта пристигнахме в Чепеларе. С неумението си да язди на самар и да управлява мулето, по целия път Гьорче Петров беше предмет на нашите закачки, особено когато мулето му избираше да мине по крайчеца на пътя над някой стръмен склон или надвиснала скала.

— Ами да си в чета и нощем да минаваш по некая тесна пътека или без пътека над пропасти? — питаше го Мерджанов. — Какво ще правиш тогава?

— Шо ке праам? Ке пройдам, како ше ке проогят сите пред мене — отговаряше Гьорче.

— Демек допуцаш възможността да идеш с чета?

— Защо не? — отговаряше Гьорче.

— Ама ти — в чета?

— Яз, що се чудиш?

— Ако ти идеш с чета, аз, Светослав Мерджанов от град Карнобат, ще се обеса!...

В живота понякога се случват необикновени, невероятни неща. След 4 години, ще рече — през месец август 1903 година, Гьорче Петров замина с чета в Прилепско; Слави Мерджанов обаче не можа да изпълни дадената дума да се обеси по една много проста причина — две години преди заминаването на Гьорче с чета той биде обесен в Одрин пред входа на покритата чаршия „Али паша“. Той, така да се каже, изпълни дадената си дума в аванс от две години...

По онова време началник на организационния пункт в Чепеларе беше Вълчо Антонов от село Либяхово, Неврокопско, братовчед на тогавашния председател на софийския Върховен македонски комитет Борис Сарафов. Под разпореждане на този Вълчо Антонов имаше няколко души полулегални хора, които живееха в Чепеларе и в околните селища; ако и да нямаха никакво определено занятие, те живееха там легално; когато началникът на пункта дадеше нареждане, тия легални хора веднага образуваха въоръжена чета и започваха нелегален живот. Между тия хора беше и „дедо Петър“, както го наричаха, същият онзи Петър Горницалията, чиято история ни беше разправил неговият вуйчо лятоска, през август, при яра над село Горенци.

Със среден ръст, здрав, набито телосложение, с дълга и гъста кестенява брада и мустаци, с кестенява коса, сини, детски наивни очи, дедо Петър беше облечен с шаячни гайтанлии потури в тъмноорехов цвят и със също такъв чепкен; обут беше с цървули върху калцуни в тъмнобозав цвят. По челото и лицето му нямаше нито една бръчка; нито един бял косъм не прошарваше брадата и косата му. Той казваше, че бил на 75 години, но беше пъргав като котка. Наглед никой не би му дал повече от 40 години.

Веднъж полицейският пристав Лещов предприел обиск в къщите, ако не ме лъже паметта, на село Проглед с цел да залови и конфискува оръжието на чепеларския организационен пункт и да арестува полулегалните хора от пункта. Пунктът навреме подушил намерението на полицията и го осуетил — полицията не могла да залови нито оръжие, нито хора. Но когато стреляли по бягащите четници, полицаите ранили деда Петра. Куршум от манлихерка го улучил над хълбока и както старият бягал приведен, пронизал изцяло гърдите и излязъл под дясната ключица. Дедо Петър бил отнесен от другарите си, които се опитали да спрат кръвоизлива и му думали:

— Е, дедо Петре! Както си ударен, артък сега ще умреш!

— Има ли кръв — питал дедо Петър, — тече ли?

— Какво „тече“! Тя шурти като из чешма!

— Я да вида! — и дедо Петър си навел главата, за да види раната, от която бликала кръвта. — О-хо-хо! О-хо-хо! Оставете я да тече, не я спирайте! Да си тече!

— Да си тече, ама ще умреш!

— Като тече, нема да умра! По-лошо е, ако не тече. От нож и куршум, от рана, от която тече кръв, не ме е страх! Страх ме е от дърво — некой да не ме фрасне по кемането — от такова нещо ме е страх...

Минаха 12 години. През май 1911 година пътувах с влака от София през Пловдив и Чирпан за Стара Загора. Тогава трансбалканската жп линия Стара Загора-Тулово-Русе не съществуваше. Не съществуваше и жп линията Пловдив-Карлово-Казанлък-Сливен. От Стара Загора до Казанлък щях да пътувам с файтон. Връщах се от лесовъдския конгрес. Пътувах във вагон от трета класа. Имаше малко пътници. В едно от купетата на вагона пътуваха трима души — и тримата мои отдавнашни познати: Георги Радев Брожденина, Атанас Тешовалията и дедо Петър. Първите двама отиваха през гара Саранбей за село Костандово, където Георги Радев имаше женена дъщеря, а дедо Петър — през Пловдив за Станимака, а оттам за Чепеларе. Нито една бръчка нямаше по лицето на деда Петра; по брадата, мустаките и косата му нямаше нито един бял косъм. Той беше пак така пъргав, както го знаех преди 12 години. Годините бяха протекли, без да сложат своя отпечатък върху него. На неговите 87 години други бяха прегърбени, грохнали, изнемощели старци, с мътен поглед и треперещи ръце. Погледът от сините очи на деда Петра пак беше ясен, детски наивен, стъпката му пак беше твърда, хватката — сигурна...

Минаха се други 12 години. През месец юли 1923 година пътувах с пощата за Чепеларе. Няколко лесовъди бяхме напуснали държавната служба и с моя финансова подкрепа бяхме образували частното лесоустройствено бюро „Силвия“; аз носех голям багаж — няколко теодолита, триноги, рейки, палатки и други пособия, които бях купил и ги носех в Чепеларе, където ме чакаха моите колеги, за да почнем работа по измерване и устройство на частните гори в Чепеларско. В Хвойна видях деда Петра; той беше все така пъргав, погледът му беше все така ясен, по лицето му нямаше бръчки, по брадата, мустаките и косата нямаше нито един бял косъм...

След други 6 години — в 1929 година, по време на моите скитания из България да ангажирам обекти за работа на моето частно лесоустройствено бюро — някъде пак зърнах деда Петра. Той беше пак здрав и пъргав както преди 30 години, със същия ясен, наивен, детски поглед, без бръчки по челото и лицето, без нито един бял косъм по брадата, мустаките и косата. Времето и смъртта решително го бяха забравили... Не знам дали вече е умрял; не съм сигурен, че ще умре някога. По-сигурно е, че той ще да е още жив, пъргав, наглед не по-стар от 50 години даже и тогава когато ти, читателю, ще четеш настоящите редове...

Веднъж през един горещ слънчев ден към средата на месец август Соколов се беше загледал в мухите, които на рояк се въртяха около мене и кацаха по десния ми крак. Той се забавляваше с това да определя техните видове:

— Виж тази блестяща синя муха: тя е *Calliphora vomitoria*. Толкова са отвратителни нейните червеи, че латинското ѝ име е напълно подходящо^[39] — веднъж щех да си повърна и червата; ядех пастърма с боб; посегнах да изям едно хубаво, тлъсто парче пастърма; но тлъстината бе насложена на такива правилни редове, че ми привлече вниманието; кога погледнах по-добре, то било какавидите на тая проклета муха... А тая, до нея, златната муха — *Lucilia Caesar*. Тя от цели километри разстояние подушва месото и нечистотиите и първа пристига на пиршеството. Ей тая, сивата, едра и космата — тя е *Sarcophaga carnaria*; тя снася не яйца, а живи червейчета, които веднага започват лакомо да ядат нечистотиите и бърже да растат...

И той продължи да определя видовете и да описва характерните им черти.

— Забелязал ли си, че мухите дип много налитат на болните, когато наближи да умрат?

— Но аз не съм болен и не чувствавам, че скоро ще умра.

— Добре. Разбрах. Но от какво си направен, та ги привличаш толкова — от захар или от лайно? Да си от захар — не си, в това съм сигурен. Та санким сети се сам от какво си!

Действително, ако и постоянно да ги разпъждах, мухите настойчиво се връщаха и кацаха по десния ми крак около глезена, където навоят беше протрит. Аз събух цървула и развих навоя още повече, защото на това място чувствавах силен, нетърпим сърбеж. Глезенът и мястото около него представляваха рана около 5 сантиметра в диаметър. При изкачването ни на Боздаг бях паднал от една скала и се бях наранил; след няколко дни раната престана да ме боли и аз сметнах, че е заздравяла. Тя сега се беше открила и гъмжеше от червеи едри, охранени, полепнали по нея и по краищата ѝ, като усърдно ги огризваха. Аз почистих раната, избих червеите, измих я на ручей, наложих я с листи от елша, превързах я, навих навоя и обух цървула...

Едва след 35 години прочетох в едно медицинско списание, че ларвите на мухите, особено на *Sarcophaga carnaria*, напоследък се употребявали за спиране на гангрена... Като бях изчистил раната от червеите, аз им се бях отплатил с неблагодарност за спасението си от гангрена, като ги смачках и избих. Така обикновено се отплащат хората за направеното им добро; така постъпих и аз.

Както под връх Св. Илия, така и тука почти всяка вечер при нас идваха разни лица от околните села. Обикновено те престояваха при нас през нощта и утром, преди съмнало си заминаваха. Понякога се случваше някои от тези наши гости да престояват през деня и си отиваха на сутринта на другия ден. Особено чест гостенин на четата беше скрижовският даскал Божик Атанасов, който повечето пъти оставаше по-дълго при нас и чрез когото Делчев завърза връзки със селяните от околните села и разпростря влиянието на организацията в Драмско. Делчев се разправяше с тия посетители, докле те бяха при нас; след тяхното заминаване той всякога трябваше да се разпръва с нас, главно с Мерджанова, който с всеки изминат ден ставаше все по-враждебен на Организацията и на идеята за въстание.

— Но тоя е пътят за освобождението на народите от чуждо иго — казваше Делчев. По него са вървели гърците, сърбите, част от нас българите. По тоя път трябва да вървим и ние, македонците, за да се освободим от турците.

— Демек, ти искаш да ни убедиш, че първобитните хора, като са си служили за лов с бумеранг или като са воювали с лъкове и копия — без да се взимат в съображение сегашните условия и напредъка в техниката, — и ние да правим като тех? Тогава ти защо си тръгнал с манлихерка, а не си понесъл лък и стрели? Защо оглеждаш далечините с бинокъл? Въпросът трябва да се постави другояче — организацията като институт и въстанието като средство за освобождение отговарят ли на съвременните условия на живота? Ние мислим, че те са си отживели времето. Някога, преди 80, 100 или 120 години, те може би са били единствените целесъобразни средства, но при сегашните обстоятелства не само че не са целесъобразни, но направо трябва да се считат за вредни.

— Значи според вас, за да се освободим, ние не трябва да реагираме срещу турската власт! Аз не виждам нещо по-глупаво от това — за да се освободим, да оставим турската власт да вилнее свободно, без да реагираме против нея. Това е стара песен на нов глас, вариация на попската мелодия „гърпи, за да ти се спаси душата“ — възразяваше Делчев.

— Това, което казвам не е проповед за търпение и смирено примирение с насилието. Нека бъдем на чисто! Чрез примера на Исуса, който заповедва да обичаме враговете си, своите подобни, като себе си и който — умиращ на кръста, в отговор на отправяните към него обиди казва: „Прости им, Господи, те не знаят какво правят!“; чрез делата на богомилите и на руските старовери, които предпочитат смъртта и изгнанието пред подчинението на властта; чрез писанията на Бакунина, Малатеста, Толстоя; чрез примера на Емил Анри, Ваяна, Казерио Санто, Лукени ние, анархистите от всички времена и народи, отдавна сме заявили високо, че от всички човешки права едно стои над всичките други — правото на бунта! Правото на всяка личност да реагира против организираното насилие, т.е. против властта, против нейните институти, против учрежденията и личностите, които я представляват и я провеждат — продължаваше Мерджанов.

— Казваш, че вий, анархистите, сте против насилията, но има ли по-големо насилие от убийството? А Ваян хвърли бомбата във френския парламент и не по негово желание тая бомба не уби никого, Сади Карно, Елисавета Австрийска и други бидоха убити от анархисти. Как да се примирят идеите на анархистите за общочовешка солидарност, която изключва властта и насилието, с атентатите на Равашола и Ваяна и с убийствата, извършени от Казерио Санто, Лукени и другите? — опонираше Делчев.

— Ти как се примиряваш с убийството на побеснелото куче? Жестоко е да се убие животното, но в устава на дружествата за покровителство на животните никъде не е предвидено снизхождение към побеснели животни. Разбра ли?

Мерджанов, който по култура и познания превъзхождаше Делчева, имаше дарбата да съчетава логичната мисъл с начина да говори убедително и с чувство, с бърза съобразителност, непоколебима решителност, последвана от непосредствени действия. Той по всичко се различаваше от Делчева, който съобразяваше мудно, говореше провлечено и бавно, дълго се колебаеше, преди

да вземе някакво решение и пристъпваше бавно и методично към изпълнение на взетото решение. Чрез своята близост до културното, психическото и умственото ниво на селяните Делчев ги привличаше и действуваше неотразимо върху тяхната психика. Мерджанов всякога оставаше чужд на селската душевност и не проявяваше желание да се доближава до нея.

— Историята на народите — продължаваше Мерджанов — всъщност е история на борбите за свобода, т.е. на борбите, които те са водили против властта. Какво преследва Организацията? — Сплотяване на македонците, крайната цел на което сплотяване е тяхното освобождение от турската власт. Дотук всичко е хубаво — знае се, че идеите обединяват хората, а интересите ги разединяват. Ние не сме против организирането на населението, стига това организиране да отговаря на елементите за сплотяване — в случая на идеята за освобождение от политическото робство; като се изключат или намалят до най-възможния минимум елементите на раздора — в случая властолобието на господата по върховете. Ти не можеш да ме кантардисаш да приема, че конят и ездачът имат еднакви интереси, защото — ако при пътуването на ездача му е удобно да язди и да не се изморява, на коня е съвсем неприятно — към умората от пътя той прибавя и тежината на самия ездач.

Как смята македонската организация да постигне сплотяването на населението, като го подчини на една безотговорна, диктаторска власт, много по-абсолютна, по-безправна, по-жестока и по-крвожадна от турската! При организиране на населението, вместо да постави в центъра на своята работа вътрешната, трайната, идейната спойка, Организацията, чрез диктатура и терор, се старае да добие един конгломерат от противоположни разбирания и интереси, готов да се разпадне при първия натиск, мраз или загръвяване. Вместо да приучва населението към свободен живот и към достойни, равноправни, човешки отношения, Организацията поддържа у него психологията на пълно, безпрекословно, робско подчинение. Ето защо ние, анархистите, считаме Вътрешната Македонска Организация за вредна и сме против нея.

— Клин клин избива — това е стара практика! — възразяваше Делчев.

— Клин клин избива, но в тоя случай, като избие стария клин, новият иска да се залости още по-здраво в народната снага. Организацията! Да държиш в подчинение населението, при това с терор — това ли е организация за извоюване на свободи? Вместо на Илдъзкьошк или на Високата порта, Македонската Организация иска да подчини македонците на солунския синедрион. Принципът на властта, легнал в основата на Организацията, е един антисоциален, порочен, неморален принцип, защото заблуждава македонското население, че уж отговаря на неговото стремление към свобода, а всъщност го оковава във веригите на пълно, робско подчинение. Резултатът от прилагането в живота на неморални принципи неминуемо довежда до материална и — нещо повече — до морална катастрофа. Забележи добре, че катастрофата, която иде, ще засегне не отделни личности, а целия народ, ако тоя народ се поведе по акъла на Христо Матов и компания, които разполагат с властта в тая организация, защото който ходи след мухата, непременно ще налети на лайното.

— С други думи, ти искаш да кажеш, че заблуждавам хората, които идат при мене, и че подготвям катастрофа за нашия народ?

— Та там е нещастие, че ти не ги заблуждаваш, защото сам си жертва на заблуждението. Ако не би вервал в него, ти, който си честен човек, не би имал куража да заблуждаваш другите. И после — как мислиш? Въстанието като средство за освобождение от турската власт на Македония разчита ли на някава вероятност за успех? Помисли само — срещу македонците, които наброяват 2,5 млн. души от разни нации, разпокъсвани от враждите, сеяни между тех от заинтересуваните съседни държави, без финансови и материални запаси и ресурси, необучени и неподготвени за въоръжена съпротива, зле или никак невъоръжени, ти имаш 40 милионната просторна Турска империя с добре обучена, модерно въоръжена и екипирана армия, с неизчерпаеми финансови и материални запаси и ресурси, с дейна и изкусна дипломация, с кредит в целия финансов свет. Питам те — при едно въстание кой ще бъде победителят? Нема нужда да ми отговориш: Македония ще бъде разорена, земята опустошена, а населението й отчасти избито, отчасти прокудено, за да потъне в материална и душевна мизерия, отчаяно, обезверено.

— Едно въстание, последвано от разорение на страната и от репресии върху населението, ще предизвика възмущение на обществената съвест и намесата на Европа — беше отговорът на Гоце, — която ще се смили над македонския народ и ще му дарува политическа свобода. Да направим

значи като ония просяци, които разчовъркват своите гнойни рани и ги излагат, за да предизвикат милосърдието на минувачите! И ти — продължаваше Мерджанов — с всички си акъл верваш, че ония, които разполагат със съдбата на европейските народи, ще си развалят рахатлъка, за да се покажат милосърдни, и ще откажат от изгодите и печалбите, които им носи човешкото робство и безредията в турската държава. И всичко това от човеколюбие, каквото им липсва, и поради угризението на техната съвест, която не съществува! Аз не те сметам толкова наивен. И като си помисли човек, че организацията излага съществуването на цел един народ срещу една съвсем призрачна надежда.

— А според вас какво трябва да се прави? — попита Делчев.

— Всичко, с изключение на провеждане в живота на диктаторските властолюбиви принципи на организацията и вдигане на въстание в Македония.

— Но това не е отговор. „Всичко“, както е общо казано, в случая значи нищо.

— Искаш по-ясен отговор? Ето го:

Първо, народната мъдрост казва: „С по-богат не се съди, с по-силен не се бори!“ При тая несъразмерност в числеността, силите и възможностите, е престъпление да се иска от македонците чрез открито въстание да дават жертви и да разходват сили наравно с Турската империя; казах, че тя по число на населението, по обучение, въоръжение и екипировка на армията, по международен финансов и дипломатически кредит, по финансови и материални възможности е поставена в стократно по-изгодни условия. Трябва да се изравнят силите, а то значи да се пестят жертвите, да се даде най-силен подтик за лична инициатива и да се увеличи до най-висока степен борческата стойност на всяка отделна личност. С други думи, да се изменят коренно основите, върху които почива организацията.

Второ. Да се удря змията по главата, а не по опашката. А то значи да се избегне откритата борба чрез въстание с турските военни и полицейски сили, като се търсят и атакуват най-слабите места от организма на Отоманската империя.

Трето. Да се направи несигурно съществуването на европейските финансови и други учреждения, та европейците да се заинтересуват и чрез една свободна Македония да запазят своите капитали и интереси.

Вън от това, че въстанието представлява разхищение на физически, материални и морални сили на македонците, то само по себе си е неморално, защото, подбуждано от нас, населението ще понесе всички жертви, а така наречената „интелигенция“ ще жертвува най-малко и ще се възползува първа, за да се качи върху гърба на разорения и прокуден народ. Който е недоволен от реда на нещата в Турция според нас трябва лично да действа и да реагира против тоя ред, лично сам да понесе последствията от своите действия, а не да увлича хората, да ги изложи на разорение и мизерия, па да се ползува от техните жертви и от техните нещастия!..

...Тези спорове, които се повтаряха често, обикновено биваха прекъсвани от язвата в стомаха, която караше Делчева да пъшка и да се превива от болки. Влияха ли те, споровете, върху неговите схващания? Често пъти той първи почваше да спори, а от това следваше да се заключи, че подлага на анализ казаното от Мерджанова. Веднъж при един такъв спор той каза:

— Но колелото е вече завъртено; то се върти в тая посока и нито може да се спре, нито да се завърти обратно...

Голяма Богородица мина. Заваля дъжд. Той валя непрекъснато през нощта и на следния ден и надвечер престана. Тежки сиви облаци се влачеха насреща по Гюреджикската планина; пак такива облаци се раждаха от юг, спираха във височината на село Горенци, минаваха под нас и закриваха изгледа към полето.

Вангел Цървищалията, часовой, гледаше към тия сиви облаци, клатеше глава и тъжно шепнеше:

— Язък! Отиде ни летото! Видиш ли ги тези мъгли? След тех иде есента, а след нея зимата. Досега не я свършихме никаквата. Не я ли свършим и през есента, язък ни за скитането.

Един ден, през втората половина на месец август, Трушката дойде запъхтян при нас. Той с най-голяма бързина беше изкачил на един дъх височината до нас, беше се много изморил, така че едва си поемаше дъх. Той седна да си отдъхне и след като беше в състояние да говори, каза:

— Ей сега срещнах Иляз бея.

— Къде? — запита Делчев.

— Доле, на 7–800 крачки под нас, на пътя. Поеше си коня на ей това дере — и той посочи ручей под нас. — Аз му дадох селям и поех за насам. През храстите го видех да се качва на коня. Тю! Язък! Под носа ни мина!

Тюхкахме се и ние, но нямаше какво — трябваше да се примирим с мисълта, че късметът е минал край нас и ни се е изплъзнал. Делчев нареди Трушката още днес да се осведоми къде е отишъл и къде е сега Иляз бей и още тая вечер да ни донесе добитите сведения. Вечерта Трушката дойде. Иляз бей идвал от Драма. Отивал в чифлика си в село Раменци, под Маара-Махле. Вместо право през полето, той като подминал Горенци, тръгнал без път нагоре, излязъл на пътя под нас и по него отишъл в Раменци. Сега е там. Вероятно утре той ще се върне по пътя през село Просечен.

Вечерта се стегнахме за път и към полунощ тръгнахме да слизаме без път към полето. Слизането право надолу, по линията на най-големия наклон, беше много трудно.

Още небето не беше почнало да побелява на изток, когато слязохме на пътя, който върви в полето, под стръмнината. Седнахме не толкова да си починем, колкото да изчакаме да мине болезнената криза в стомаха, която накара Делчева да се тръшне на пътя и със заглушено пшккане да се превива от болки. По пътя от изток откъм Горенци се чу шум от стъпки и разговор от много хора. Ние бърже се магнахме от пътя и се притаихме в храстите. Няколко жени и двама мъже минаха край нас по пътя — те отиваха, с мотики на рамо, да копаят тютюнците и царевичите някъде на запад от нас. Те отминаха. Делчев, чиито болки в стомаха бяха утихнали, се изправи на краката си; всички станахме и се навървихме по пътя на север. След около час минахме край една могилка до южния бряг на реката, която протича през село Просечен — западно от това село, между него и село Раменци. Соколов и Георги Радев останаха на пост върху могилката, скрити между храстите, които я покриваха, а останалите, по стръмния бряг, покрит с преплетените по него диви лози, слязохме в коритото на реката, което беше широко 7–8 метра, врязано 3–4 метра дълбоко в почвата и ограничено с много стръмни, почти отвесни глинесто-песъчливи брегове. Плитка водна бара лъкагушеше по песъкливото дъно, тук-там осяено с по-едри камъни. Водата не беше студена, но нямаше да търпим жажда през деня, който изглеждаше, че ще бъде много горещ. Налагаше се да бъдем много предпазливи, за да не бъдем усетени, понеже град Драма, т.е. конната жандармерия и кавалерията, беше близко, а полето надалече около нас — равно и голо като тепсия.

Делчев изпрати пак Атанас Тешовалията на разузнаване, като той ще се нарече, че уж отива на воденица в Маара-Махле и ще мине през село Раменци; когато се добере до положителни сведения, веднага ще се върне при нас. Ако се забави след 5 часа подир пладне, това ще значи едно от двете: или че Иляз бей е в Раменци, или че с него, с Атанас, е станало нещо. Ако боят е заминал, Тешовалията веднага ще се върне да ни съобщи. Ако може, трябва да научи накъде ще заминава, в случай че още не е заминал.

Ние налягахме край южния бряг на реката, скрити под дивите лози, отрупани с увиснали прошарени гроздове от дребна ягорида. Слънцето беше отскочило високо и огряваше с ослепителна светлина срещния бряг, когато бях събуден да ида на пост. Аз се изкачих по брега, огледах се наоколо и пропъзях до могилката, където беше часовой Илия Кърчовалията, и се притаих до него.

Могилката беше до самия бряг; на 30–40 крачки южно от нея, все покрай реката, водеше пътят между селата Раменци и Просечен. От мястото, дето бяхме, пътят се виждаше на голямо разстояние и по двете посоки, така че само да мине по тоя път, Иляз бей не ще може да се изплъзне от нас. Полето беше пусто. Слънцето блестеше ослепително, а жегата се усилваше все повече и повече. След като беше стоял 2 часа на пост, Илия Кърчовалията ми предаде бинокъла и се смъкна по брега на реката, а аз постъпих часовой. След малко при мене догълзя Вангел Цървищалията и се притаи в храстите. Наближаваше моята смяна, когато в дъното на реката стана някакво движение. Аз долових гласа на Соколов, който отсечено извика:

— Стой! Не мърдай!

И друг един по-тънък глас, който викаше:

— Дедо, не бегай! Те не са лоши хора! Ела насам!

Когато дойде часът да се сменя, предадох бинокъла и поста на Цървищалията и слязох в реката. Мерджанов следваше да иде подчасовой и той замина закъм могилката. В реката, при четата,

заварих седнали двама души — едно момче, около 15–16 годишно и един стар човек на около 60 години. До тях бяха сложени две кошници, наполовина пълни с ягорида. Те бяха от село Просечен, дядо и внук. Към малък обед излезли от село и тръгнали въз реката да берат ягорида за оцет. Близко до селото по дивите лози нямало какво да берат — всичко било обрано. Въз дерето дошли дотук. Момчето вървяло напред и не се уплашило, когато заедно с гроздовата ягорида открило налягалата чета; то с любопитство се приближило и седнало до четниците. Дядо му обаче, който берял назад, изненадан от Соколова, хвърлил кошницата на земята, обърнал гръб и хукнал да бяга по реката надолу. Соколов свалил маузерката и му извикал да спре. Когато чул внучето си да го вика, старецът се спрял, поколебал се за момент и след това се върнал, прибрал кошницата, дошъл при четата и седнал до внучето си.

Аз заварих Делчева да разпитва стареца, но не се спрях при тях. Бях много изжаднял и първата ми работа, след като слязох в реката, беше да легна по корем и да се налоча с вода от барата. Водата беше топла, като греяна на огън, и не утоляваше жаждата, но както казват френците „*Faute de mieux on couche avec sa femme*“ (когато няма нещо по-хубаво, човек ляга със жена си). Момчето се беше доближило до мене и когато се вдигнах да се изправа, то гладеше с ръка приклада на моята къса берданка.

— Ти какво правиш тук? — го запитах.

— Милвам пушката. Каква е тънка и мъничка! Покажи ми да я видя по-добре!

Зеленикавите очи на момчето, засенчени от дълги черни мигли, поради което изглеждаха много дълбоки, светеха от възхищение. Аз му показах как се отваря, как се пълни и как се изправа берданката; след като извадих патрона, натиснах спусъка и му дадох да я отвори, да я затвори и да щракне; показах му как да се прицелва с мушката. Момчето се беше превърнало цяло във внимание и попиваше преподадения му урок.

— Колко ми се иска и аз да имам като твоята пушка! И аз да скитам като вас! Ти на колко си години? — ненадейно ме запита то.

— На 21. Защо питаш?

— Ей, много бе! Требва да чакам цели 6 години, докле тръгна като вас!

Слънцето клюмна на запад, а Тешовалията още го нямаше. Иляз бей не се мерна никакъв по пътя, който бяхме завардили. Значи — едно от двете: или Иляз бей е още в Раменци, или е станало нещо с Тешовалията. Ако беят е в Раменци, веднага след като се мръкне, ще идем в чифлика, ще нападнем бейската къща, да заловим Иляз бея. Ако е станало нещо с Тешовалията, пак се налага да нападнем Раменци и да го освободим.

Пригответх се за път и зачакахме да се мръкне, за да тръгнем. Слънцето се скри на запад някъде зад Шарлията; стана дрезгаво, след това притъмня. Изкачихме по брега на реката и освободихме стареца и момчето, които уловиха пътя за Просечен. Когато тъмнината ги скри от очите ни, поехме пътя за село Раменци. След малко срещнахме Тешовалията, който бързаше към нас.

През деня Иляз бей бил в чифлика. Когато слънцето залязло, той се качил на коня и заминал по пътя край южните поли на Гюреджикската планина, който североизточно от Просечен се съединява с шосето Драма-Гюреджик. С други думи, ударихме на камък, пълна несполука. Тоя хитър бей вписа и нас в списъка на глупаците, които от 20 години насам напразно кръстосват тия места на лов за неговата кесия...

Върнахме се назад, минахме край могилката и уловихме на юг, за да се върнем обратно там, откъдето бяхме дошли. Вървахме мълчаливо с носове увесени до земята, убити духом и с набран яд в душата. Така през нощта стигнахме до подножието на планината и изкачихме стръмнината до яра, където ни беше бивакът онзи ден. Мълчаливо всеки от нас намери в тъмното и легна на старото си място. На съмнало чухме условния знак — чаткането с език. Беше Трушката, дошъл да обиколи мястото и да види дали не сме се върнали. Той спокойно посрещна известието за нашата несполука.

— Какво сте се опуйчили такива? — казваше Трушката, за да ни подигне настроението. — Такъв е занаята: харамийския занаят мяза на авджилъка или на комарджилъка — кога баница, кога лайно! Гледайте си кефа — ако сега не сте сполучили, ще сполучите утре. Де ще му излезе края, ако авджията случва с всеко гръмване или комарджията печели с всека карта?

Трушката си отиде в село и надвечер се върна с храна; в торбата му имаше също две шишенца балсама и една кесия захар на бучки. Той идваше при всекиго от нас, капваше по няколко капки балсама върху бучка захар, подаваше го и с весело лице казваше:

— Вземи да ти стресне сърцето!

Действително сернистият етер в балсамата ни ободри и ни повдигна самочувствието. Ние взехме да обсъждаме положението. Повече от 2 месеца бяха изминали, откакто бяхме тръгнали от Дупница със задачата да заловим Иляз бея и да се снабдим с парични средства; резултатът беше пълен крах; тая хитра лисица избегна и тоя път капана, както го беше избягвала много пъти от 20 години насам. Да възлагаме всичките си надежди да го заловим сега, когато лятото е на привършване, значеше да се изложим на риска нищо да не свършим. По неволя трябваше да се задоволим с нещо по-дребно. Мерджанов със сарказъм забеляза:

— Тръгнахме да си кроим кюрк: резахме, правихме, смъдихме — остана кожа, колкото да скроим на котката гащи... Ако бъдем все такива майстори, нема да остане кожа и за котешки гащи...

При Делчева пак започнаха да идват скрижовският даскал Божик Атанасов и селяни от други околни села. Делчев се осведомяваше върху имотното състояние на чорбаджиите от околните села, как са забогатели, дерат ли населението с високи лихви и прочее. Веднъж, наскоро след връщането ни от несполучливата експедиция по Иляз бея, от село Калопот бяха изпратили около една ока рязан тютюн в две бохчи. Изпратил ги някой си хаджи Георги, калопотски чорбаджия, наскоро влязъл в организацията и поставен за неин ръководител в селото, с нарочен поздрав до Делчева. Едната от бохчите — по-малката — съдържаеше тютюн от най-хубаво качество, а другата — най-долнокачествен. Първата била за Делчев, а втората — за четниците. Делчев беше на път да приеме подаръка и да благодари на чорбаджията, който го беше изпратил. Мерджанов обаче кипна:

— Що за мерзавец, що за подлизурка е този новоизлюпен ръководител на организацията в Калопот?

— Та това не е нещо ново — забеляза Соколов. — Нали си чел записките на Захарий Стоянов. Когато той бил чирак, нали неговата чорбаджийка ходела от фурна на фурна да купува „измежарско брашно“ за хлеб на чираците. Тоя хаджи Георги изпратил за Делчева чорбаджийски, а за нас измежарски тютюн. На кого искаш да прилича калопотския чорбаджия Георги, ако не на котленските чорбаджии от времето на Мидхат паша?

— Значи — продължи Мерджанов — в нашата чета един е чорбаджия и ще пуши чорбаджийски тютюн, а останалите са измежари и ще пушат измежарски тютюн. Измежари на организацията, т.е. на нейните ръководители, какъвто е калопотския чорбаджи Георги... Слушай, Гоце! Ако е унизително за нас да ни сметат за измежари, не е ли унизително за тебе да се счита за чорбаджия?

— Е, според тебе какво трябва да се направи в случая? — запита Делчев.

— Според мене ли? Нещо много просто, което да служи за урок на такива мерзавци като тоя калопотски чорбаджия — да заловим него. Ние се чудим кого да заловим. Да заловим тая подлизурка, та да го научим как дели хората на благородни и кислородни...

Както беше развързал бохчата, за да си напълни табакерата, Делчев я завърза пак, подаде двете бохчи на калопотченина, който беше донесъл тютюна, и му каза:

— Върни тютюна на хаджи Георги и му кажи, че всички от четата пушат еднакъв тютюн!

Следния ден от Калопот ни донесоха около една ока рязан тютюн, но само в една бохча, при това от най-хубаво качество.

След дълги разпитвания и съображения спряхме се на кир Димитро, грък от село Шилинос, Зиляховско. Той беше селски чорбаджия, а едновременно с това кръчмар, бакалин и лихвар, който дереше населението на Шилинос и на околните села с много тежки лихви, без да прави разлика дали драните от него хора са гърци, българи, турци или цигани. Той караше наред, без човещина и морал, стига да падне парата... Спряхме се на него не защото беше най-жестокият кождер — като него жестоки лихвари имаше и между българските селски чорбаджии, — а по други съображения:

Той беше грък, а не македонски българин; ако би бил българин, неговото отвлечане би дискредитирало пред българското население организацията, която, ако и да претендираше да организира

целокупното македонско население без разлика на етническият му произход, всъщност беше българска организация. Като диктувано от националистически интереси, ние тримата бяхме против това съображение, понеже намирахме, че е недостатъчно обосновано.

Извършено, без да има някаква връзка с гръцкото население на селото, нападението ще бъде съвсем неочаквано, следователно ще има най-голям шанс за успех.

По същата причина, като не знае народността на нападателите, властта няма да безпокои населението на околните български села.

Относително самото отвличане Делчев предложи да заловим кир Димитро, когато отива на пазар или по друга работа в Зиляхово, или да нападнем нощем къщата му в село — изобщо да го отвлечем, като рискуваме най-малко. Мерджанов, който всякога предпочиташе рисковете на откритата борба, предложи да нападнем селото и да отвлечем Димитро денем.

— На мене ми омръзна чакането и бездействието — казваше той. — Отдавна имам впечатление, като да сме тръгнали на екскурзия, а не да вършим работа. Омръзна ми тая дълга и безцелна екскурзия.

— Не е разумно да нападнем селото денем — възрази Делчев. — Не е разумно да се излагаме на риск.

— Ако искаме да бъдем разумни и да не рискуваме, немаше да тръгнем с чета!

— Но аз съм отговорен за четата и за вашия живот...

Мерджанов възбудено го прекъсна:

— Какво каза? Отговорен за нашия живот? Пред кого си отговорен?

— Пред кого? Разбира се, пред организацията!

— Пред организацията? За нашия живот? Че ние да не сме добитъка на организацията, та тя да те е натоварила да ни пасеш и да вардиш? Мой мили! Нашият живот принадлежи на нас и само на нас; с него разполагаме ние и само ние, разбра ли? Не ти позволявам да се грижиш за моя, за нашия живот! Ние те освобождаваме от всяка отговорност по нас.

Делчев отстъпи пред решителния тон на Мерджанова. Решено бе да нападнем Шилинос и да заловим кир Димитро денем. На Трушката поръчахме да ни достави храна за няколко дена, а също да ни донесе и по един чифт цървули. На следния ден навечер Трушката донесе поръчаната храна и цървули. Нахранихме се, стегнахме се за път и по мръкнало потеглихме по пътеката на югозапад, по Скрижовския баир. На тръгване се сбогувахме с Трушката и се разделихме с него навеки. Две години след това Трушката бил осъден на смърт и убит от организацията, без да са уяснени причините за това наказание. Така се отплати „благодарното“ отечество на своя преден и верен служител... Думите на Мерджанова при споровете с Делчева относно Вътрешната македонска организация започнаха да се потвърждават много по-рано, отколкото предполагаше сам той.

Сбогувахме се с Трушката, изкачихме се на гребена и поехме по Скрижовския баир да слизаме към полето. Дълго слизахме от хребета и след това се спуснахме по един от яровете, които образуват най-горната част от водосборния басейн на реката, що протича на неколкостотин крачки източно от село Шилинос и отива към Зиляхово. Така през нощта вървахме около 15 км и на съмнало се спряхме да денуваме на дъното на реката, залепени до западния ѝ стръмен бряг. Едно дърво хвърляше върху нас дебела черна сянка, а корените му, изровени от поройните прииждания на речните води, образуваха гъста черна мрежа над главите ни. На места дъното на реката беше пресичано напреки от скалисти пластове; те образуваха естествени прагове и баражи, по които се спускаха широки и тънки струи вода. Водата се попиваше от пясъчните насипи зад праговете, показваше се над тях, спускаше се, за да бъде попита от следващите насипи. На няколко крачки от западния бряг, където се бяхме спрели да денуваме, близо до дървото, под чиито корени се бяхме сгушили, се издигаше една скала 3–4 м висока, а на 30–40 крачки на север и на запад от нея минаваше прекият път от Серес за село Алистрати.

На източната си страна скалата беше разцепена и цепнатината беше откъм брега на реката, нещо, което позволяваше незабелязаното изкачване на скалата. Горно по зъбера имаше място само от 1–2 квадратни метра, та часовоят трябваше да седи... Тешовалията, който постъпи на пост, се сливаше напълно със сивия цвят на скалата. Пушката му също трябваше да бъде закачулена с

шинела, така че да изглежда като скалист зъбер, подобен на ония, които окръжаваха мястото, дето стоеше часовоят. Но той беше толкова близко до нас, че нямаше нужда да се поставя подчасовой.

От около десетина дня насам Делчев боледуваше от калангак, както наричат в Драмско болестта *rapagis*; показалецът на лявата му ръка започна да бере под нокътя, пръстът се наду, цъфна и мускулът на крайната става се показа навън. Атанас Тешовалията постоянно му правеше компреси и закачи лявата му ръка на кърпа, вързана през врата. Понеже в това състояние Делчев не можеше да носи оръжие и ямурлук, с това се нагърбиха Кърчовалията за пушката и Цървищалията за кебето. Така щото тука, под брега на реката, Делчев не знаеше от кое да пшпка повече — от гърчовите в стомаха или от болките в левия показалец. Във всеки случай той употребяваше свръхчовешки усилия да сподавя своите страдания, а от това лицето му беше постоянно свито в болезнена гримаса. Единственото оръжие, с което можеше да си служи, беше неговият револвер, система Нагант, който се пълнеше със 7 патрона; в случай, че употребеше напълнения револвер и изстреляше патроните, Делчев не беше в състояние сам да го напълни отново.

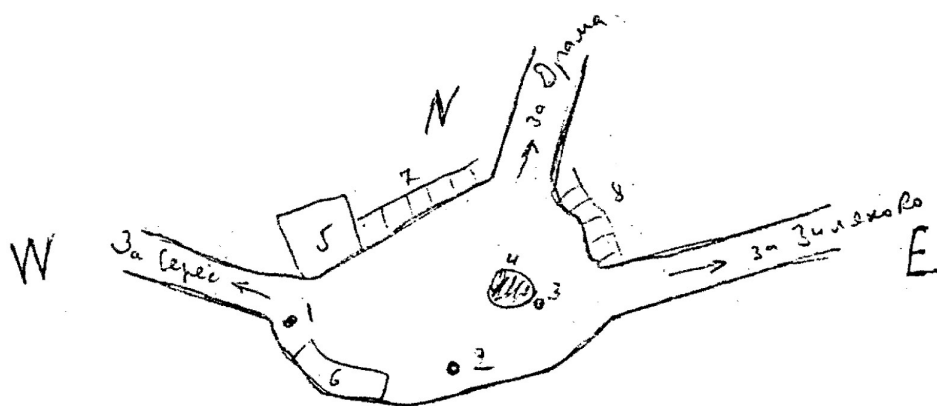
Алистрати е голямо село и движението по прекия път за Серес беше доста оживено. Когато бях часовой, по него минаха неколцина селяни, които отиваха в града, един турчин, който яздеше на кон и отиваше по същото направление, двама жандарми, които яздешком отиваха към Алистрати, двама аскерлии, които носеха пушките си на ремък с натъкнати ножове (вероятно те патрулираха по пътя), и едно 13–14 годишно момче, което караше пред себе си към селото два вола. Понеже воловете постоянно се отбиваха от пътя, за да откъснат по някоя тревка от бедната тревна растителност по голия баир, то тичаше да ги прибира, хвърляше подир тях тоягата си и кряскаше из цяло гърло:

— Хе, да ти я... стопанката!

Тешовалията, който говореше гръцки, замина на разузнаване. Той ще се нарече, че си загубил мулето, отбил се в Шилинос да разпита за него, та белким му падне в дирите... Той замина по реката надолу и се върна вечерта, когато беше се добре мръкнало. Резултатът от неговото разузнаване беше следният.

На около 7–800 крачки от нас надолу по реката брегът става по-нисък. Там пътят, който иде от Зилихово, прекосява речното легло и води на запад за село Шилинос, чиито крайни източни къщи са далече на около 400–500 крачки от реката. На запад тоя път завършва с една от улиците на селото. Като се върви 100–150 крачки по тая улица, излиза се на селския мегдан, по средата на който има голям чинар, подграден наоколо със зид, висок около един метър. На север, срещу чинара, от мегдана излиза улица, която е начело на пътя за Драма. Двуетажната къща на кир Димитро, където отседат на гости проходящи знатни турци и чиновници. В селото сега се намира таксилдаринът, дошъл да събира данъците; поради това, че в паянтовите къщи е горещо и задушно, той работи на мегдана — сутрин на сянка под чинара, а когато слънцето клюмне на запад и отхвърли високо сянката на дървото — срещу дюкяна на кир Димитро, на сянка под зданията, които ограничават мегдана от югозапад. Повиквани да си платят данъците, селяните взимали от кир Димитро пари под лихва и подписвали или удряли отпечатъка на десния си палец върху сенетите, които им поднасял кир Димитро. Вървяло като по релси: парите на кир Димитро излизали от неговата кесия, минавали през ръцете на селяните, а оттам в кесията на таксилдарина, при което по ръцете на кир Димитро се полепял дебел слой от златен прах, образуван от предварително събраните кождерски лихви...

През нощта се преместихме на неколкостотин крачки надолу по реката и на съмнало се установихме за денуване под източния ѝ бряг, на един завой, където поройното водно течение беше подкопало брега и беше образувало една доста пространна глинеста пещера. Когато се съмна, Тешовалията с една пръчка начерта разположението на мегдана, на улиците, които излизат от него, и на зданията, които го ограждат. Сега, след повече от 50 години, аз се помъчих да възстановя по памет това разположение, което предавам в долната скица:

- 1. Мест. Д. Каминское
- 2. " Н. Соколов
- 3. " Н. Мандрыков
- 4. Тушара

S

- 5 Крыша на кув. Дмитро
- 6 Мест. деп. работаме
максимум дагы
- 7 и 8 Мест. деп. работаме
империя на нас

Беше 8 септември 1899 година, Мала Богородица, вторник — ден, който аз мъчно ще забравя. Налягали по чакъла и по пясъка на речното дъно, сгущени под свода от червена глина над нас, след като турихме в порядък облеклото, цървулите и навущата, след като си почистихме пушките, установихме в общи черти нападението на селото. В 10 часа по турски (4 часа след пладне по европейски) ще се прокраднем незабелязано до самото село; ако случайно бъдем забелязани, ще зарежем всяка предпазливост и бегом ще гледаме час по-скоро да нахлуем в селото, без да спазваме какъвто и да е ред при бягането: ще влезе пръв в селото онзи, който изпревари другите. Първият, който пристигне на мегдана, ще заповяда никой да не мърда от мястото си и ще застреля или съсече таксилдарина. Следните трима, щом дойдат на мегдана, ще заемат постовете, посочени върху начертаната от Тешовалията скица върху пясъка. Задачата на постовете е да завардят селския мегдан от външно нападение и да водят престрелка, ако се окаже съпротива; изобщо задачата им се свежда към осигуряване спокойно извършване на работата от онези, които ще заловят кир Димитро. Всички останали ще заловят и вържат гръка. Като има предвид целта и установения начин на нападението, всеки ще действа, без да чака заповед и подканване; ако непредвидени обстоятелства наложат някакво изменение, всеки ще действа съобразно тия обстоятелства, та да се постигне дадената цел при най-малки жертви.

Сигнал за оттегляне от селото ще бъде даден след залавянето и връзването на кир Димитро от ония, които ще го заловят и вържат, чрез силно извикване на паролата, а тя ще бъде дума, лесна за запомняне от всички. Георги Радев предложи да приемем за парола думата „машина“; тая дума се възприе. Един път даден сигналът, всички с висок глас ще извикат „машина“, докле не остане никой от нас на мегдана. Оттеглянето биде скицирано да стане така: двама души от ония, които ще участвуват в залавянето, ще вървят напред за преден патрул; на 50–60 крачки след тях ще върви ядрото на четата с пленника; двама души ще изчакат ядрото да мине на 70–80 крачки и ще го последват, като охраняват четата от нападение откъм селото.

— При естествена сцена и декори, при жива действителност днес нашата трупа ще играе драмата „Разбойници“ — забелязва Соколов.

— Само че авторът нема да бъде Шилер, а ние — демек актьорите на драмата — продължава неговата мисъл Мерджанов, — и героят на нашата драма нема да се нарича Карл Моор, а Гоце Делчев...

Болезнената гримаса по лицето на Делчева приема вид на нещо като усмивка. Извадил тефтерчето си, Соколов започва да пише с молива и да задрасква написаното. Мерджанов се залавя — с кремъка, с който си секва огън за цигарата, да драще и дълбае върху плоския мек пясъчник, до който е седнал: „memento mori¹⁴⁰!“. За момент Соколов поглежда надрасканото върху камъка и казва:

— И да помниш, ще умреш, и да не помниш, пак ще умреш, кога да е, все ще умреш. За какъв дявол ще си мъчиш паметта да помни!

— За да бъда добър, докле съм жив.

— Ветър! Като сме запомнили, че един ден ще умрем, виж колко сме станали добри — стигнали сме пред разбойническо нападение на Шилинос! Ветър, ти казвам!

— А ти какво дращеш в тефтерчето?

— Аз ли? Изпаднал съм в стихобесие — казва Соколов. — В народен мотив, по подражание на Вазовата „Епопея на забравените“, съчинявам „Епопея на загубените“.

— Я да чуем умотворението — чети да видим!

— Още не съм довършил „Епопеята“.

— Ще я довършиш, има време. Чети каквото си написал!

Соколов чете:

*...Висок се чинар издига
всред село, посред мегдана.
Под чинар седнал Димитро,
Димитро, селски думбазин,
думбазин, още бакалин,*

бакалин, селски крвчмарин.
Отгоре на туй ливтарин...
Под чинар седнал и брой
купове златни алтѐни.
Със торби пари сребѐрни
и със кошове грошове...
Сбрали ми се, събрали
до деветмина дружина,
до девет отбор юнаци,
с рошави бради, мустаци,
с каскети вместо калпаци,
с пали, пушки, криваци.
Сбрали се, клетва сторили
селото да си бастисат,
кир Димитракия да хванат,
Димитро, селски бакалин,
крвчмарин още ливтарин.
Чантите да си напълнят
с купове златни алтѐни,
с торби пари сребѐрни
и с кошове, грошове...
Делчев им беше войвода —
кукушка здрава порода, —
дето е веран в червата,
дето е скълцан в устата,
дето е сакат в ръката
и спънат малко в краката.
Там беше Слави Мерджана,
Мерджана — стока отбрана,
дето е поци обирал,
дето е френски разбираал,
дето жене обичал
и голи ги е събличал.
Там беше още Илия,
Илия Кърчовалия —
стар човек, сила младежка,
с пала остра и тежка.
всякъде дет се показва.
шпионска глава отрязва!
Там беше, напред вървеше
Танас от село Тешово —
сърце на всичко готово;
и Георги Радев от Броди,
дет е немирен и ходи
години вече в балкана,
за да залови султана...
Там беше още Сокола,
Сокола — пиле шарено,
дете на мама галено...

— Че ти в твоята „Епопея“ много големи комплименти си правиш — прекъсва го Мерджанов: — „пиле шарено“ вместо „картал брадати“, на какъвто мязаш всъщност, и „мамино дете галено“..., отде го измисли това „дете“? Коскоджамити гогоманин — дете!

— Такова нещо е литературата, момче! Ако щеш! Да наричаш нещата с красиви имена, за да закриеш техната грозотия или лъжа, и да повтаряш тия красиви имена, доде всички поверват в техната красота или истина; или като им се втръсне твоето нахалство, да те оставят свободен да изопачаваш нещата — ето това е литературата...

Най-големият жар мина. Слънцето превали и се наклони към запад. Сенките почваха да се издължават. Наближи часът на нападението. Всеки прави последен преглед на облеклото и оръжието. По-негърпеливите, като например Мерджанов, са излезли изпод глинестия свод и се разтъркват наоколо по речното дъно. Соколов, с гребена и огледалцето, се е съсредоточил в сресване и оправяне на брадата и мустаките си.

— Стига бе, стига! Стига си се дюздисвал! Да не мислиш, че ще ходиш на бал, та се приглаждаш толкова? — му казва Мерджанов.

— Приглаждам се, та ако ми набият главата на кол, да бъда красив! — отговаря Соколов.

— Вангеле — обръща се Мерджанов към Цървищалията, — дай ми твоята пала. Аз съм по-бърз от тебе; ако пристигна пръв, може да ми потрѣбва.

Вангел разпасва палата и я подава на Мерджанова. Той я опасва, измъква я, претегля на ръка нейната тежина и опипва с пръст острието ѝ.

Илия Кърчовалията, най-възрастният от всичките, наставлява:

— Ако кой-кой ни забележи, преди да сме стигнали до мегдана, ще почне да вика: „Клефтес ерхонде^[41]!“ — и всички в селото ще се изпокрият. Та сега, като тръгваме, ако ни забележат, веднага трябва тичешком, с най-голяма бързина, да стигнем в селото на мегдана, та да не дадем време на хората да се скрият... Зере скрият ли се, върви ги гони, ако си немаш работа!

Часът е 10 по турски. Време е. Тръгваме бързо по течението на реката. Тешовалията върви напред и ни води. При завоя, откъдето се вижда пътят, който пресича реката, Тешовалията измъква палата и се втурва тичешком напред. След него всички хукват бегом, като се изпреварват един другото. На пътя, който пресича реката, зървам една група от няколко жени в градска носия, излезли на разходка, придружени от селския пъдар — турчин, който носи пушката си приплесната на гърба, с ремък през рамото и гърдите. Щом ни забелязва, той забравя, че има пушка, хуква да бяга през глава надолу по реката и се скрива зад завоя на брега. Събрани накуп, прегърнати, жените пицят, колкото им глас държи. С вдигната пала, която бляска на слънцето, Тешовалията тичешком минава край тях и им извиква из цяло гърло:

— Коркмаин^[42]! — улавя път вдясно и продължава да тича към селото.

— Коркмаин! — извика на жените Мерджанов, който с извадена пала тича и изпреварва Тешовалията.

Аз тичам след Мерджанова; след мене тича Илия Кърчовалията с вдигната пала. На свой ред и той на минаване край жените им извиква:

— Коркмаин!

Кашиналията настига и изпреварва Илия Кърчовалията, настига и мене, изпреварва ме и наближава да настигне и Тешовалията. Соколов с дългите си крака ме настига и ме задминава. При крайните къщи на селото Мерджанов е пръв, след него тича Тешовалията, Кашиналията, Соколов, аз, а след мене Кърчовалията, Георги Радев, Цървищалията и най-послед Делчев с лявата ръка превързана и окачена с кърпа през рамото, а дясната спусната надолу, държаща нагантовия револвер.

От края на улицата, в която нахлуваме тичешком, се вижда чинарът. Задъхани до измалчване, продължаваме да тичаме към мегдана. Пред мен за миг се мярва следната картина: на около 50 крачки, в сянката на зида, който ограничава мегдана от югозапад, е седнал на стол таскилдаринът с разкопчана куртка и риза поради жегата; на колената му е разтворен тефтер, в който бележи нещо с калема. От дясната му страна седи един черноок, бледен човек на около 50 години, с тънки черни мустаци. Пред тях, в полупрофил към нас, са насядали 5–6 души; те стоят на колене, облегли седалищата си на петите и поставили чинно ръцете на коленете си. Оня, който седи отдясно на таскилдарина, говори оживено с едното от насядалите на колене. Върху зида, който огражда чинара, се изтегнаха и лежат двама заптии.

Първи ни забелязват заптиите, които скачат като ужилени и се втурват в най-близкото здание източно от чинара. Скоква като подхвърлен от пружина и таскилдаринът, който изпуска тефтера

и тича към зданието източно от къщата на кир Димитро. Поради жегата всички врати на къщите са отворени и това улеснява скриването на бягащите. Всичко това става много бърже.

Мерджанов стига при чинара, задминава го и с глас, прекъсван и заглушават от задъхване, като вдига палата нагоре, извиква:

— Давранмаин, зере гиттънъс!^[43]

Последната дума поради задъхването едва се долавя. Виждам го да се спуска върху таксилдарина и да замахва с палата. Ударът не сполучва: палата разсича въздуха и с бърз бяг таксилдаринът е успял да се спаси. Мерджанов вдига втори път палата, замахва, но пак не сполучва да съсече таксилдарина, който виза в отворената врата, тръшва я и затваря. Аз не видях кога кир Димитро е избягал, кога е влязъл в отворената врата на къщата си и я е затворил. Зърнах Тешовалията, че се опитва да я отвори. Кашиналията зае своя пост. Соколов — също. Заех своя пост и аз. От прозореца над мене се раздаде гърмеж — заптиите стреляха по нас. Соколов стреля в прозореца, откъдето се чу първият изстрел. Почна се стрелбата, а през това време вратата на къщата, дето бе избягал и се бе скрил кир Димитро, биде насилена и отворена. Всички, които не бяха на пост, нахълтаха в къщата. Кир Димитро като че ли бе потънал в земята. Търсиха и разтършуваха всичко в приземния етаж — нямаше го там; нямаше го и в горния етаж, където го търсиха под креватите, в долапите, в юклюците. Търсиха го и в избата; на излизане Георги Радев драснал кибрит и през дупката на една празна бъчва осветил нейната вътрешност. Кир Димитро се потайвал там и очите му светнали в тъмното. С голям труд кир Димитро бил измъкнат от бъчвата и изведен на мегдана. Намериха въже, вързаха ръцете му отзад, прекараха въжето около шията му и оставиха единия край да виси. Илия Кърчовалията взе свободния край в ръката си. Ония, които извършиха залавянето и връзването на кир Димитро, поеха по улицата, която води на запад.

— Машина! — чу се паролата от групата, която се отдалечаваше.

— Машина! Машина! — се повтори от няколко гърла. Соколов остана на поста си и даде един последен изстрел към прозорците, от които се стреляше, за да ми даде възможност да напусна своя пост и да тръгна след групата, която се беше изтеглила до края на селото. Като пробягах 50–60 крачки по улицата на запад, аз залегнах, за да дам възможност на Соколова да напусне поста и да се изтегли; като стигна края на селото, той залегна, за да мога да се изтегля пък аз. Вън от селото Георги Радев беше залегнал и стреляше, за да ни даде възможност да настигнем групата с пленника. Тя се беше изкачила на баира и преваляше към ниското, когато я настигнахме. На върха ние със Соколова залегнахме и дадохме възможност на Георги Радев да ни настигне и да се затули зад баира.

Продължихме тоя предпазлив начин на оттегляне, докле превахме още един баир, след което тръгнахме да вървим по обикновеному, т.е. с преден и заден патрул от по двама души. Преден патрул сега бяха Атанас Тешовалията и Димитър Кашиналията, а заден — Георги Радев и Вангел Цървицалията. Илия Кърчовалията държеше въжето на пленника, който вървеше пред него, подканван от време на време да върви по-бърже с думите:

— Хайде, трава! Трава!^[44]

Бледен като мъртвец, с вързани ръце отзад, с наведена глава и с очи вперени към земята, кир Димитро покорно и мълчаливо вървеше напред и като автомат се подчиняваше на подканванията.

Бяхме вече изминали 2–3 километра, когато слънцето се скри зад тъмновиолетовата маса на далечната Круша планина. По пътя, който слиза от баира за село Шилинос, почнахме да срещаме дървари от това село, които караха пред себе си мулета и магарета, натоварени с дърва. Те се спираха и ни гледаха като вървим по пътя или като прекосяваме без път големите завои. Чух някои да казват със злорадство:

— Автò, автò, тус асойзи!^[45]

Кир Димитро, с наведена глава, ги поглеждаше изпод очи, въздъхваше, упорито мълчеше и ускоряваше вървежа си.

— О катирамèнос! — казваха други. — Мас епòлисен тактйни: тус вòас, та мулàри я, тус гайдурòс — òламас та епòлиси!^[46]

Злорадството е черта на подлещите. Това злорадство увеличаваше нещастията на нашия пленник, без да може да оправдае пред самите нас извършването от нас насилие. Кир Димитро беше

лихвар, безмилостен кождер, но все пак той беше човек! Ние допуснахме един човек да бъде вързан и каран като добитък; нещо повече — участвахме в това принизяване на човека до равнището на добитък. Това беше атентат срещу достойнството на един човек, на човека изобщо, на самите нас... Ядосани, недоволни от себе си, ние вървахме с ядрото на четата. След като се мръкна, напуснахме пътя, изменихме западната посока, по която вървахме, и тръгнахме на север. Сторихме това от предпазливост — по телеграфа сигурно властта беше уведомена за нападението, за посоката, по която се изтеглихме от селото и за пътя, който бяхме уловили. С усилен ход преваляхме баирите, които ставаха все по-високи и прекосяхме низините между тях. През нощта падна мъгла, която, колкото се изкачвахме по-високо, ставаше по-гъста. Преди съмнало заваля дъжд, ситен студен дъжд, който пронизваше до кости.

Съмна се. Установихме се да денуваме на гребена, при една овчарска кошара. Накладохме огън в огнището и взехме да си греем ръцете на огъня. Кир Димитро, вързан и варден от Кърчовалията, трепереше от студ. Той беше така разбит, така жалък и мизерен, че будеше съжаление даже у такива стари и корави харамии, като Илия Кърчовалията и Вангел Цървицалията. А ние чувствахме неговия жалък вид като обвинителен акт срещу нас и нашите идеи за свобода на човешката личност.

— Да бех съсекъл таксилдарина, не бих бил толкова пишман^[47], колкото съм сега, като гледам до какво доредже^[48] докарахме човека — казваше Мерджанов. — Все едно че мене са вързали и ме разкарват като добитък... — и като се обърна към кир Димитро, добави:

— Якашър, ефендим! Гель, гель атеш янандъ!^[49]

— Ами че отвържи човека да се огрее на огъня! — каза Соколов на Кърчовалията.

Илия Кърчовалията развърза ръцете и врата на кир Димитро. Гръкът дойде, седна при нас до огъня и започна да си грее ръцете, като цял трепереше от студ. След като се постопли, му дадохме хляб да се нахрани. Дъждът валя през целия ден, но в кошарата бяхме на сушина; времето силно се захлади, но около огъня не чувствахме студ. Надвечер, преди да тръгнем отново на път, Кърчовалията пак върза ръцете на кир Димитро, прокара въжето отзад около лактите и взе в ръка свободния му край. Тръгнахме отново на северозапад по гребена. Падна мъгла, която с настъпването на нощта ставаше дотам гъста, че за да не се загубим, трябваше да вървим стъпка в стъпка. Към полунощ минахме край едни скали, които изпъкнаха ненадейно пред нас; ние ги избиколихме и почнахме да се спускаме по гребена надолу. До съмнало вървахме все по гребена, като ту се изкачвахме, ту се спускахме. Продължихме прехода и през деня, закриляни от гъстата мъгла. Бяхме встъпили в землището на село Кърчово. При спускането си по билото наскочихме на едно стадо овце; овчарче беше едно момче на 14–15 години, което никак не се изненада, като ни видя. То с голямо любопитство ни гледаше и по едно време извика:

— Чичо Илия!

То беше от село Кърчово, позна Илия Кърчовалията и му се обади. Кърчовалията предаде въжето на Георги Радев и се отби при момчето, като взе да му говори нещо. След малко момчето подкара овцете надолу, а Кърчовалията ни настигна и зае своето място в четата. По-късно научихме, че той изпратил овчарчето в село с известие за нашето дохождане и с поръка да ни донесат храна на определено от него място, към което се запътихме веднага.

— Че бива ли да се доверяваш на едно дете? — каза Делчев.

— Нашите, кърчовските деца знаят да си държат устатата — отговори спокойно Илия Кърчовалията. — Виде ли го това? Живо на ръжен да го пекат, пак нема да ни издаде. Аз познавам хората в село и зъбите им зная. Можем да бъдем съвсем спокойни...

Към пладне мъглата взе да се вдига и скоро слънцето огрея както нас, така и цялата местност около нас. Пълзахме по един от гребените на Шарлията и бяхме приближили билото на тая планина. Установихме се да денуваме под гребена, на североизточната му страна, откъдето се виждаха като на длан село Кърчово, пътят от това село за село Каракъой и пещерите над тоя път в южните поли на Али Ботуш.

Илия Кърчовалията протегна ръка на североизток, посочи към тях и каза:

— Ей в ония дупки... — сега ги наричат Ильовите дупки — в тех се крих, кога избегах от село и след като го съсекох с палата...

— Кого си съсекъл?

— Един нашенец, от Кърчово. Беше станал око и ухо на властта. Каквото се продумаше или станеше в село, на другия ден укюматът в Демир Хисар вече всичко знаеше. Сума ти кърчовци влезоха в Демирхисарската апсаана или беха откарвани в Серес. Веднаж му казах с добро да се остави и от тоя си занаят — след два дена дойдоха двама жандарми да ме търсят, за да ме закарат в Демир Хисар. Избегах от село. Ей в ония дупки се бех скрил. След няколко дена, от местото, дето се бех скрил, видех го да минава. Излезох насреща му.

— Аман! — казва. — Прости ми! Клетва давам — нема вече!

— Клетва? От кого? От издажник? Тя не се хваща! — и го закастрих с палата. Направих го на кюфте — за пример на другите го направих. Оттогава все обикалям около село, но в селото не влизам...

Илия Кърчовалията помни — като да е било вчера! — автономията на Македония, обявена от въстаналото население след свършека на руско-турската война и сключването на Санстефанския мирен договор.

— Каква свобода беше тогава! — говореше и се възхищаваше той. — Немаше тескерета^[50], паспорти, немаше вергии^[51] и гюмурици^[52], немаше патенти, акцизи, бандероли; пътувай където щеш, купувай, продавай, гледай си гечинмека^[53] — никой не ти пречи, никой не търси книжа, никой никого не притеснява... Как можем ние, македонците, да се помирим със сегашните притеснения, след като две години живеехме истински свободен живот!

С отреда на Стоян войвода от село Старчища той взел участие в Кресненското въстание и в боевете при Горна Джумая, които решили съдбата на автономна Македония и установили отново турската власт в тая страна.

Илия Кърчовалията обича македонския народ, обича македонската земя, но най-много обича кърчовци и село Кърчово. Той разправя, и в гласа му се долавя нотка гордост, дължима на местен патриотизъм, че Кърчово е родно село на Тилков, адвокат в Цариград; на Иван Божов, секретар на скопската Българска митрополия; че неговото село първо в Демирхисарско е влязло в организацията; че ръководителка на организацията в Кърчово е жена, която той често споменува под прозвището Капзамалката.

— Жена, ама мъжка жена — казваше той. — Струва колкото десетима мъже!

Ако и да притежаваше силен, самобитен ум и бърза съобразителност, Илия Кърчовалията беше останал неграмотен. Това той смяташе за голямо свое нещастие:

— Ако да знаех да пиша — казваше той, — щех да пиша на мюдюра^[54] в Демир Хисар: така и така, ти ме преследваш и искаш да ме туриш в затвора, след като ме уловиш. Ти си даваш много зор, ама нафиле^[55]. И за тебе ще бъде по-лесно, и на народа ще бъде по-добре, ако се оставиш от тоя мерак. Хората се трудят, работят; от техния труд имат полза всички — и те, и ти, и аз. Какво искаш ти от народа? — Да го подчиниш, да го подчиниш, да го докараш до деджето на добитък — да работи, да не мисли, да ти робува. Какво иска народът? — Да го оставиш да живее свободно, та да работи за своя, за твоя и за моя полза. Като искаш да го накараш да ти робува и да понася всичките ти своеволия, ти отиваш против неговото право да бъде свободен и да ти бъде полезен. Кой ще надвие — ти или народът? Да ти кажа кой ще надвие — ще надвие народът. Да запомниш това хубаво! Такива отделни хора като тебе и като мене умират и се забравят; но народ не мре — все ще останат от него няколко души колкото за мая, та народът пак да се развъди. Та не притеснявай народа, защото той ще надживее и тебе, и твоите золуми^[56].

— Хайде, да речем, че Демирхисарския мюдюрин е получил твоето писмо — казваше му Соколов. — Да речем, че те послуша, че от Цариград му позволяят да те послуша — от това ще стана ли по-леко на македонците? Демирхисарската нахия^[57] е педя земя и народът от Демирхисарско е шъпа народ. Колко пари ти струва свободата на тая шъпа народ, когато по-големата му част ще робува?

— Прав си — отговаряше Кърчовалията. — Колко пари струва и свободата на македонския народ, когато ще има други народи да робуват! Или риза до петите, или никаква риза не трябва; трябва всички народи да бъдат свободни, за да бъде света наистина свободен. Борбата за свобода трябва да се води навсякъде, където има робство...

— Тоест по целата земя — допълваше Соколов и заключаваше: — Такива хора като нас и на месечината да идат, и там ще бъдат бунтовници...

Слънцето клюмна и залезе зад билото на Шарлията. Останахме да чакаме кърчовци да ни донесат храна. Мръкна се; небето се покри със звезди — едри, блестящи, които трепереха от студ. С напредването на нощта студът се усилваше. Вадата от близкото кладенче беше замръзнала. Завихме се в кебетата и налягахме, плътно притиснати един в друг, като поставихме между нас и кир Димитро, чиито зъби тракаха от студ. Към полунощ дойдоха от село Кърчово двама души с храна и след като си починаха, се върнаха обратно в село. Стана нетърпимо студено. За да не измръзнем от студ, налягахме един върху друг, като често сменяхме местата, защото тежестта на горните правеше много неудобно положението на легналите долу.

Когато небето взе да побелява на изток, тръгнахме по гребена нагоре и преди още да беше се хубаво развиделило, стигнахме до местността Харкомата, достъпна само от едно място откъм северната страна. Никаква пътека не водеше до тоя вход, чиито скалисти стъпала бяха скрити в дребните и гъсти дъбови и букови издънки, върховете на които стригаха до горния край на скалата, която служеше за вход.

Североизточният край на билото на Шарлията завършва с един полукръг от около 150–200 метра високи отвесни скали, чиято основа се губи в един хаос от каменни блокове с различна големина. Отвесни скали ограждат отвсякъде този пролом, който, колкото слиза надолу, става все по-тесен, така че общият му вид представя една гигантска скалиста полуфуния, достъпна, както казах, само от едно място, където скалата, която огражда тая фуния от север, е по-ниска. Това е местността Харкомата — название, което отговаря напълно на нейната форма^[58]. Долният край на скалите, които ограждат Харкомата от югозапад, е подяден така, че образува нещо като навес, широк няколко метра. Между каменните блокове, които покриват долния край на фунията, нарядко са израснали големи орехови дървета, чиято шума — когато дойдохме в Харкомата — беше започнала да добива зеленожълтеникав цвят и да капе.

Настанихме се близо до входа, под скалистия навес. Часовоят биде поставен на скалата, която образува входа и откъдето се виждаха: на север — Али Ботуш, в неговите поли селата Крушево и Кърчово, както и пътят за село Каракьой; на северозапад — част от планината Сингел; на запад — част от билото на Шарлията, скалите и дъното на Харкомата; на изток изгледът се ограничаваше от върховете на дърветата и от скалите, които образуват северната част от пролома на Харкомата.

Усойничаво място е Харкомата. Към пладне слънцето едвам надзърна към нас и бърже се скри зад скалите и зад билото на Шарлията. Поради голямата надморска височина и краткото сгряване на слънце през целия ден не можахме да се стоплим. А ни предстоеше да прекараме тука и нощта — при това не една, а много нощи, защото възнамерявахме да бъдем по-дълго време в Харкомата. А за да не бъдем забелязани, не трябваше да кладем и огън. От друга страна, трябваше да запазим от простиване и от болест кир Димитро, чието здраве за нас беше сега от голяма стойност. Оставихме при своя пленник Кашиналията, за да го варди, и се оттеглихме настрана да се съвещаваме. Задачата биде решена от Илия Кърчовалията, който предложи двама души от нас да идат до дядо Марко, овчар, чиято сая се намираще долу, под нас, и да вземем от него десетина овце. През нощта между нас ще поставяме овцете, за да ни топлят, а през деня същите овце ще ги пасем по дъното на Харкомата, докле падне сняг; а ако падне сняг, тогава ще видим какво ще правим. В случай, че Кърчово бъде блокирано и не можем да получим храна, овцете ще ни спасят от гладна смърт.

Вечерта двама със Соколова оставихме кебетата при четата в Харкомата, взехме си пушките, прескочихме скалата при входа и през гъстака по склона се спуснахме надолу. Кърчовалията остана с четата за всеки случай — ако стане нещо с нас и потеря тръгне да ни търси, да ни заведе на някое друго сигурно място. Колкото слизахме надолу, толкова ходенето ни беше по-лесно, защото поради по-голямата възраст и дебелина на дърветата гората ставаше по-рядка. Започнахме да чуваме подрънкването на звънци; това подрънкване ни водеше, защото отивахме към саята на дядо Марко. Наближихме някаква поляна, на която гореше огън, който прозираше през стъблата на дъбовата горичка. Отгук се заспускахме надолу. Вървахме тихо и много предпазливо, така че кучетата не ни усетиха — може би защото вятърът, който повяваше, идеше откъм саята.

Ненадейно един голям камък тупна до нас, а след това и други — доста едри камъни, хвърляни от бърза и силна ръка — затупкаха около нас. Някой мълчаливо и уверено ни атакуваше, преди кучетата да ни усетят и да се спуснат към нас.

— Ей, не хвърляй камъни, че ще ни утрепеш! — извика Соколов.

Камъните престанаха да тупат наоколо и след малко при нас дойде едно късо и набито човече, чиито черти не можахме да различим в тъмнината и чийто гърлест глас съвсем не отговаряше на малкия му ръст. То разгони и накара кучетата да млъкнат и с подвити опашки да се върнат към саята и ни запита:

— Вий какви хора сте бе?

— Тука ли е саята на дедо Марко? — запита Соколов.

— Тука е. Защо?

— Ами дедо Марко тук ли е?

— Аз съм дедо Марко.

— Много ти здраве от Илия — каза Соколов. — Заръча... — Дядо Марко не остави Соколов да си довърши приказката:

— Ами че елате де! Елате при огъня! Тогава ще кажете какво е заръчал Илия!

И дядо Марко тръгна пред нас към саята. На огъня той ни заизглежда и ние с любопитство също почнахме да го разглеждаме. По ръст той беше нисък и едва стигаше до рамото ми; главата му — в сравнение с тялото — беше голяма и обрасла с черни като смола, дълги и рошава брада и мустаки; изпод малкото, островърхо и мазно, кирливо фесче се подаваха фандъци от буйна и рошава черна коса. Тялото му беше набито, а гърдите — голи, покрити с дебел пласт черна козина, а ръцете му — несъразмерно дълги. Той правеше впечатление като да не е човек, а маймуна.

Соколов тури въгленче в лулата си, захапа я и се обърна към дядо Марка:

— Ти на колко години си, дедо Марко?

— На колко? Де да зная на колко съм години? Се трябва да съм надхвърлил седемдесетте.

— Да не знаех, че те викат дедо Марко, никога не бих ти дал толкова... Кой хвърляше тия камъни по нас? — запита Соколов. — Да беше цапардосал по главата некого от нас, там щеше да си остане...

— Усетих, че идат хора. Аз усещам кога идат хора, кога иде дивеч... Помислих да не са някои хаирсъзи, да идват да крадат овце, та хвърлих некое и друго камъче...

— Какво камъче? Туй — камъчета ли ги сметаш ти?

— Камъчета, ами какво?

Соколов попипа мускулите на ръката му и се обърна към мене:

— Барни да видиш!

Попипах мишницата на дядо Марко — мускулът беше много дебел и твърд като камък; лесно си обясних тогава как дядо Марко хвърля толкова далече „камъчета“, които ние със Соколова едва ли бихме хвърлили на 20 крачки.

— Та... Илия заръча да отлъчиш десетина овце и да ни ги дадеш за няколко деня...

— Бива, айол^[59], бива! — и дядо Марко отиде при овцете. След малко той пак дойде при нас със десет овце.

— Вий не сте алашик^[60] да карате овце — каза дядо Марко, — па и те не ви познават. Ще дойда с вас да ги закарам.

Дядо Марко извади парче хляб от торбата си, метна я на рамо и тръгна напред, като от време на време отчупваше по някой къшей и го даваше на най-близката овца, която доверчиво протягаше муцуната си към ръката му. След нея вървяха другите овце, като се надпреварваха коя от тях да спечели благоволениято на дядо Марко; след овцете вървахме ние със Соколова. В края на краищата излезе, че нашата работа по докарването на овцете до Харкомата биде сведена до нула.

Когато стигнахме пред входа, ние със Соколов се качихме един над друг по отстъпите на скалата и поехме овцете една по една от ръцете на дядо Марко, който ни подаваше предните крака на всяка овца, за да бъде подета по-лесно. Когато всички овце бяха прехвърлени при четата, дядо Марко се качи на скалата и дойде при нас. Старият овчар не стоя дълго: той дошъл само да види и се порадва на четата и след това си отиде при овцете...

През първата половина на месец октомври двамата с Мерджанов напуснахме четата на Делчев и заминахме за България. Веднага след нашето заминаване между селата Кърчово и Каракьой станало убийство на един аскерлия; войска, полиция и жандармерия напълнили Кърчово и подложили на бой и изтезания селяните, за да открият убийците. Арестуван е бил и дядо Марко;

властта подушила, че в землището на селото се крие някаква чета и от него поискала да каже къде се крие тя. От бой и изтезания цялото тяло на дядо Марко станало пъклено синьо. Но той имал не само твърди мускули; неговата воля била не по-малко твърда — издържал всички изтезания, без да даде каквито и да било указания на властта.

По тоя начин въпросът за нощуване на топло, без да кладем огън, биде разрешен по един задоволителен начин. Легнал между две овце, никой от нас не трепереше от студ. Когато нощем, облегнали главите си на нашите рамена, животните преживяха, ние имахме впечатлението, че те на своя неразбираем от нас език ни разказват вълшебни приказки, за да ни приспиват. Разумно беше да не кладем огън, чиято светлина нощем или чийто дим денем можеха да издадат на властта нашето присъствие. И без това властта беше предприела претърсване на планините чрез патрулиране по пътеките. На няколко пъти, в интервали от по няколко деня, ние виждахме аскерски групи да се движат по оная част от билото на Шарлията, която се виждаше от мястото, дето беше поставен нашият часовей. До нас достигаха звукът от разговорите, смеха и подвикванията на аскерлиите, когато те, без да подозират нашето присъствие в недостъпните скали на Харкомата, минаваха по венеца от отвесни скали на 200–250 крачки над нас. Трябваше да благодарим на обстоятелството, че до входа на Харкомата не водеше никаква пътека; ако би имало такива, не бихме избегнали посещението на аскерлиите.

Още при залавянето на кир Димитро в Шилинос Георги Радев бе имал предвидливостта да вземе от бакалския дюкян на заловения и да тури в чантата си няколко тестета хартия. На другия ден след установяването ни в Харкомата, като си послужи с писалката и мастилото от дивитя^[61], забучен в пояса му, кир Димитро биде заставен да пише на брат си в Шилинос да събере и да приготви 600 звонкови турски лири откуп и да ги държи готови, за да ги предаде на човека, който щеше да се яви при него със специално писмо да ги получи. Преди да напише това писмо, кир Димитро биде предупреден, че то не трябва да съдържа абсолютно никакви други данни, от които би могло да се съди за числото и народността на хората от четата или за местоположението ѝ. Писмото беше писано по гръцки. Преди да бъде изпратено, съдържанието му биде проверено от Атанас Тешовалията, който знаеше да чете и говори гръцки.

Затекоха еднообразните, отегчителни дни, вчерашният и утрешният като две капки вода прилични на днешния. Нощите станаха по-дълги, кръговото движение на звездите — по-бавно, нашите нерви — по-остри.

— Както и да ни разглежда човек — и с телескоп, и с микроскоп — все ще ни види такива, каквито сме си: първобитни, допотошни, рудиментарни животни, дьорт-кюшели^[62] простаци — казваше Мерджанов. — Че какво сме всъщност ние, хора от деветнайсетия век, които не намерихме друг, съвременен начин да се снабдим със средства освен този на средновековните разбойници — да заловим човека, да го вържем и да го караме като добитък за некакъв си жалък откуп от 600 лири!

Мерджанов не можеше да се помири с мисълта, че ние, анархистите, сме участвували и продължаваме да участвуваме в едно насилие, което принизява човека до степен на добитък. Той търсеше начин да оправдае пред самия себе си своето и нашето участие в това насилие. Беше вечерта на един от първите дни на октомври. Делчев и другите четници лежаха или спяха с овцете между тях. Мерджанов беше на пост да пази кир Димитро, аз бях часовей при входа. Беше тиха, ясна, студена, безлунна нощ. Мерджанов полугласно говореше с кир Димитро и аз слушах целия им разговор, който се водеше на турски език.

— Всеки знае, че с една глава и две ръце човек може да живее сносно, но не може да натрупа богатство — казваше Мерджанов. — Още преди 2500 години са казвали — и той цитира по латински: *Omnis dives aut iniquus est aut haeres iniqui* — всеки богаташ е или крадец, или наследник на крадец. Ти или си крал своето богатство, или си наследил некого, който е крал и обирал хората.

— Аз нищо не съм крал. Нито един мангър не съм откраднал досега! Нито баща ми, нито дедо ми!

— А откъде е твоето богатство, ако не от кражба?

— Аз го спечелих. Каквото имам, с честен труд съм го спечелил!

— Как си го спечелил. С какъв труд? Орал ли си, копал ли си, зидар ли си бил, абаджия ли си бил?

— Помагах на сиромасите...

— Като си им давал пари под лихва, а? — прекъсна го Мерджанов. — Ами лихвата не е ли кражба?

— Че аз не им ги давах със зор — те сами идваха да ме молят да им помогна.

— Да им помогнеш днес, за да ги одереш утре, за да им продадеш добитъка и да им заграбиш имотите... Ти чу какво казваха селяните от твоето село, ония, които срещнахме и на които ти си бил помагал. Всички те проклинат!

— На този свет кой плаща на доброто с добро? Ако искаш некой да те мрази, да те хули и да те гони през целия си живот, направи му добро!

— Като казваш, че си им помагал, че си им правил добро, защо не си им заемал парите без лихва?

— Като им раздам парите си без лихва, аз с какво ще живея? По този начин сиромасите не биха станали богати, но аз сигурно бих осиромашал!

— И ти какво си казваш? Сиромасите са си сиромаси и ще си останат все сиромаси, барем аз да си запазя и увелича богатството! Нали?

— И така да е — лошо ли е?

— Че кое му е хубавото? Ти гледаш само своите лични интереси: на тебе да е добре, а за хората около тебе — татар-колаласа, ако щат, да изпопукат от сиромашия!

— Че съм си гледал интереса — това е верно; но не съм крал и обирал хората, както казваш ти. Имай предвид, господине, че всеки от нас, като пази личните си интереси, всъщност работи за общо добро.

— Какво? Какво каза? Че като си гледа личния интерес, всеки работел за общо добро? Ама кому го продаваш това? Има си хас да ме кандърдисаш, та да повервам в тая глупост!

— Защо да е глупост? Нека гледаме на нещата сериозно и да разсъждаваме правилно! Например аз искам да си построя къща, да я построя с всички възможни удобства, та да ми е удобно и приятно да живея в нея; построи я здрава, удобна, красива — да трае 250 години, и влезох да живея в нея. Колко време ще живея в нея? — пет, десет, двайсет — най-много 50 години. След моята смърт други ще живеят в тая къща и не 50, а 200 години. За кого я строих? — За себе си. А кой ще получава от нея четири пъти повече? — Ще се ползват други, на които не мога даже имената им да зная и които нема да подозират, че съм съществувал некога. Аз пестя, не харча, често се лишавам от необходимото, стискам парата; един ден ще умра; кой ще се ползува от богатството за себе си, всъщност съм го трупал за други хора, които ще се ползват от него и на които, както казах, аз не мога да зная даже имената.

— Ти трупаш своето богатство за своите наследници, по косвен път пак за себе си.

— Кой ще бъдат там — никой нищо не знае. Може да бъдат те, но може да бъдат и съвсем чужди хора. Във всеки случай не аз, а други хора ще ползват от богатството, което съм събирал за себе си. Така щото полезни хора са ония, които гледат само своите лични интереси; а онези, които казват, че работят за общо добро и че защитават общите интереси, са шарлатани, защото използват общите интереси за своя лична полза...

— Ами лихви сто, двеста на сто — това хубаво ли е?

— Аз покривам риска. И лихварството е като всека друга търговия: колкото по-голям е риска, толкова стоката е по-скъпа. Високата лихва покрива загубата от неплащането; едни ме завличат, други покриват с високата лихва загубата...

Кир Димитро, ако и пленник, умело се защитаваше. Ненадейно той каза на Мерджанова:

— Хаф-едерсън!^[63] Обещай ми, че нема да ми се сърдиш нито ти, нито твоите другари!

— Защо?

— Като обвиняваш мене, баща ми, дедо ми, че сме натрупали богатство с кражба, обеща ми, че нема да се разсърдиш, ако кажа и аз нещо.

— Обещавам ти, че нема да се разсърдя!

— Ами вий, като бастисахте^[64] селото, като ме грабнахте, вързахте и докарахте тука, това почтен начин ли е да се печелят пари? И после вижте, господине! Аз считам, че богатите хора са мютевеллии^[65] на човечеството — един вид складове, където е натрупан трудът на всички минали поколения, които са живели преди нас, а също и трудът на сегашното поколение. Ония,

които се нуждаят от подкрепата на тоя труд, черпят от тия складове при определени условия, от които главните са: да върнат обратно заетото и да прибавят част от своя труд към общочовешката трудова резерва. Лихвата — това е оная част от труда на ползващите се, която се прибавя от всеки един от тех към общочовешката трудова резерва...

От защита кир Димитро мина в настъпление. Явно беше, че той не е глупав човек; като се вземе в съображение положението, в което се намираше, трябваше да признаем, че той не беше страхлив, щом имаше кураж да разсъждава така самостоятелно и свободно. Той продължи:

— Ако лихвата е изнудване чрез заплашване с продажба на имотите, вашият начин за печелене на пари е грабеж чрез насилие. Много чудноват начин сте избрали, за да премахнете световните неправди и да подобрявате хала на сиромасите — да замените изнудването с грабежа, демек огъня с пъкъла! Огъня може да опари некого, но, общо взето, той е полезен; пъкълът изгаря и унищожава всичко, без да принесе някаква полза за някого. С парите, които ще изцедите от мене, нема да подобрите хала на никой сиромаш, само ще направите да осиромашея и аз...

Когато след смяната двама с Мерджанов отидохме да си легнем, намерихме Соколова буден, седнал с лула в устата.

— Е, как е? — запита той Мерджанова. — Нащракахте ли си идеите с кир Димитро? Можа ли да го кандърдисаш да верва, че е крадец или наследник на крадец?

— Кир Димитро не е толкова слаб в акъла; а пък в ченетата изглежда да е много силен! — отговори Мерджанов, недоволен от това, че не можа да успокои своята съвест за извършваното насилие върху нашия пленник, като го убеди да вярва, че неговото богатство е плод на ограбване населението, а нашето насилие — акт на справедливо възмездие.

— Толкова по-зле за тебе, като сееш в дъното на съвестта си ряпа! — дъвчеше Соколов лулата си. — Не можеш едновременно да служиш и на Бога, и на Мамона. Ти искаш хем чиста съвест, хем пълен кемер! Ще бъде едно от двете: или чиста съвест с празен кемер, или никаква съвест с пълен кемер. Така е било от памтивека, така е сега, така ще бъде и во веки веков. Прави като мене и Делчева — не се интересувай от гласа на съвестта...

На втория или третия ден след горния му разговор с кир Димитро Мерджанов ми каза:

— Не мога повече да участвам в насилието върху кир Димитро. Не мога повече да имам идеите на безвластието и едновременно с това да участвувам в насилието. Освен това поради въпроса за организацията отношенията ми с Делчева са повече от натегнати. Аз ще напусна четата. Нема ли да ми станеш другар? Аз поканих и Соколова, но той ми отговори, че му е противно да дреме без работа из софийските кафенета и да щрака идеи от немане какво друго да прави.

Отговорих на Мерджанова, че както по отношение на насилието върху кир Димитро, така и по въпроса за организацията напълно споделям неговите възгледи и намирам, че стоенето ни в четата най-малкото е излишно и че ако той напусне четата, ще я напусна и аз.

Още същата вечер казахме на Делчева, че двамата искаме да напуснем четата и да се върнем в България.

— Излишно е да стоим тука още — поясняваше Мерджанов. — И без нас ще се получат парите и ще се свърши работата, и без петли ще се съмне.

Делчев не каза нищо, само изгледа двама ни дълго с един упорит поглед, след това погледна Соколова, като да го питаше ще напусне ли и той четата. Соколов, като хапеше лулата си, лениво продума:

— Нема какво да правя в София. Аз оставам тука!

По дошлия човек от село Кърчово Делчев заръча да донесат от село селски дрехи за двама ни — потури, пояси, елечи, фесове, две торби, два триона, две тесли, два револвера с по 10–12 патрона и по две турски лири. На следния ден — 9 октомври 1899 г., вечерта — ние двамата с Мерджанова съблякохме четническите куртки и панталони, навлякохме потурите, опасяхме поясите, облякохме елечите, турихме револверите и патроните в поясите, забучихме отстрана в поясите дръжките на теслите, със желязната им част стърчаща навън, и турихме на главите си едни мазни, кирливи фесове. Така ние се преобразихме на двама безобидни селски дюлгери. Пушките си предадохме на дошлите няколко души кърчовци. За моята къса и лека берданка стана спор — кой да я вземе от двете млади кърчовчета, които щяха да ни придружат до селото. Най-после Делчев разреши спора по старото правило, според което, когато двама се карат, печели третият — той изпрати

и двете пушки заедно с патроните на ръководителя в село, та Капзамалката да ги даде на ония, които тя намери за най-подходящи. Мерджанов взе нуфуза^[66] на Димитър Кашиналията:

— Нека го имам за всеки случай, може да трябва! — каза той и го тури в джеба на елека си.

Ние се сбогувахме с Делчева, разцелувахме се с него и с всички четници, нарахме кебетата, изкачихме скалата при входа на Харкомата, смъкнахме се от другата ѝ страна и през гората, без пътека, се спуснахме надолу по стръмнината, като минахме край саята на дядо Марко и продължихме за село Кърчово. Двете млади момчета ни преведоха през селото, изведоха ни до източния му край и ни оставиха да чакаме деня в скалите на пътя, който води от село Кърчово за село Каракьой.

По тоя път, от Кърчово за Каракьой, през деня щял да мине един каракьойлия, който щял да ни даде знак чрез чаткане с езика; той щял да ни заведе в село Каракьой.

Съмна се. 10 октомври, неделя. Денят беше облачен, намусен. Рядка топла мъгла обвиваше с прозрачен воал скалите, където бяхме ние, и селото на запад от нас, като увеличаваше техните контури. Дребни капчици роса се сцедяха от мъглата и се полепяха по козинявите косми на нашите кебета. Когато се беше развиделило добре, откъм Каракьой за Кърчово по пътя мина аскер: двама души напред, на около 70–80 метра след тях вървяха 7–8 души, а на около 100 метра след тях други двамина. Те бяха облечени в черни шинели с червени гайтани по ръбовете; вървяха закачулени, с пушки на ремък и разговаряха; в говора им преобладаваха гърлените звукове — личеше, че беха от Анадола. Те патрулираха между двете села. Аскерът мина по пътя под нас и се изгуби към Кърчово.

Беше превалило пладнe, когато откъм Кърчово се зададе натоварено муле, а след него един човек на около 60 години със среден ръст, с широки плещи, облечен в тъмносини шаячни потури, с широк червен пояс и отворен отпред тъмносин шаячен елек, обшит по ръбовете с черен гайтан. Когато се изравни със скалите, дето бяхме ние, човекът спря мулето и обърнат с лице към нас, започна да чатка с езика си. Изскочихме от скалите и слязохме на пътя.

Той — Димитър Самарджиев от село Каракьой — ни посрещна така, като да се познаваме с него от преди 100 години. Широкото му червендалесто, бръснато лице с руси, дори червеникави мустаки беше се разляло в радушна усмивка, при което устата му изглеждаше дълбока поради това, че липсваха предните зъби на горната му челюст. Когато се ръкуваше с нас, той стискаше ръката ни с двете си ръце. Тръгнахме подир него, зад мулето, и разговорът се завърза между нас съвсем непринудено, като отдавнашни познати.

— Вий ще минавате за дюлгери. Тъй както сте се дюлдисали, много ви прилича... Това лето сте работили в Света гора. Поправяли сте стаите в манастира Ватопед и в Андреевския скит... Дошли сте си в село да си видите за ден-два децата и сега заминавате в Неврокопско да търсите работа, докле времето държи още хубаво — наставляваше ни бай Димитър, за да не възбуждаме любопитството и подозрението на хората, които ще настигаеме или които ще ни срещат по пътя, докле стигнем Каракьой.

Октомврийският ден е къс. Когато да превалим баира, в чиито поли се намира село Каракьой, започна да се мръква. В селото влязохме по мръкнало; вече бяхме голяма дружина, защото, както беше предвидил бай Димитър, преди да почнем да възлизаме по баира, бяхме настигнали от няколко души, които се връщаха от гората с добитък, натоварен с дърва. Ние здраво се държахме към наставленията на бай Димитра и не само че минахме за дюлгери, които това лято са работили в Света гора, но и ние самите започнахме да вярваме, че наистина сме дюлгери... Когато някой от селяните, които бяха работили в Света гора, ни запитваше за някои подробности, които биха могли да ни объркат, бай Димитър ловко се намесваше и даваше вместо нас необходимите пояснения.

През месец януари 1900 година четата на Делчева се разформирала. Към края на същия месец Соколов дойде в Цариград и се присъедини към Мерджанова и мене. Там той ни разказа епилога на спора между двете млади кърчовчета за моята къса берданка. Както казах, Делчев бе решил спора по Соломоновски, като изпрати нашите пушки в селото и остави тия момчета без оръжие. Изгорели от желание непременно да притежават оръжие, двете момчета взели едно съвсем непредвидено решение и още същия ден привели решението си в изпълнение.

В скалите край пътя те причакали навечер аскера, когато се връщал от Кърчово за Каракьой. Не се знае как е станало точно, но те успели да отбият от пътя двамата аскери, които служели

за заден патрул на аскерското отделение, и им взели пушките и поясоците с кожените паласки, пълни с патронни пачки. Трябва да е имало жестока борба между нападателите и нападатите, защото единият от войниците е бил убит, а другият е бил намерен на следния ден тежко ранен.

Убийството на единия от аскерлиите, нараняването на другия и ограбването на оръжието им турило на крак цялата полиция, жандармерия и войска в Демирхисарско. Кърчово, в чието землище станало убийството и ограбването, било наводнено от полиция, жандармерия и войска. Населението на Кърчово поголовно било подложено на бой и изтезания, за да заловят убийците. При все че никой от битите и изтезавани кърчовци не издал нейното местонахождение, положението на Делчевата чета станало критично. Мнозина от селото знаели къде се намира тя и Делчев счел за благоразумно да напусне Харкомата. Илия Кърчовалията завел четата в Али Ботуш, дето в една мъчнодостъпна местност тя останала до разформироването ѝ.

Такава скъпа цена плащаше македонското население за своето въоръжаване...

Бай Димитър ни заведе у дома си. Помогнахме му да разтовари мулета и влязохме в къщата, в чието огнище беше накладен голям огън. Бяхме предмет на голямо внимание и на най-любезно гостоприемство, както от страна на бай Димитра, така и от това на жена му, хубавичка, стройна и пъргава селянка. В продължение на цели четири месеца не бяхме влизали под покрив и почти бяхме забравили прелестите и спокойствието на тихия домашен кът.

На другия ден — 11 октомври, понеделник, преди съмнало се сбогувахме с буля Димитровица, на която казахме, че заминаваме за Неврокоп, и излязохме с бай Димитър, който ще дойде с нас да ни покаже пътя. Беше завалил тих есенен дъжд. Наметнати с кебетата, закачулени, вървахме след бай Димитра, който ни изведе вън от селото, при плевните. Той отключи вратата на една от тях и ни остави, като ни заръча да затворим вратата и да я залостим отвътре със сюрмето. Днес той щял да иде да намери някой си Доньо от село Ловча, с когото тая вечер сме щели да продължим нашето пътуване. Той си замина и ни остави вътре в плевнята.

Съмна се. През пролуките, оставени на стените под покрива, за да се проветрява складираната в плевнята храна за добитъка, влизаше достатъчно светлина, за да огледаме вътрешността на помещението, в което се намирахме. В плевника беше натрупана житна и ечемичена слама, а върху нея, покрай стените, бяха наредени в няколко реда снопи от царевична шума. Седнахме върху сламата в единия от ъглите, облегнахме гърбовете о царевичните снопи и се завихме с кебетата. Вън дъждът се усили; затоплени от сламата под нас и от кебетата върху нас, приспивани от дъжда и влагата, скоро сме заспали дълбоко. Събуди ни шумът от усилието, което някой правеше, за да отвори вратата. Закрихме се зад царевичните снопи и наблюдавахме какво става.

— Пустия му човек! Не знае ли, че добитъка трябва да се храни, та заключил вратата, взел ключа и си завил края кой знае на къде!

Това беше буля Димитровица, която беше дошла за царевична шума да храни добитъка и се мъчеше да отвори вратата. Но тя беше здраво залостена и не се поддаваше на усилията, които жената правеше да я изкърти. Повече от един час тя употреби да изкърти вратата, като кълнеше и пустосваше и мъжа си, и плевнята, и вратата, и добитъка. Вратата обаче устоя и тя най-послед си отиде. Ако не се бояхме, че ще я уплашим с нашето появяване, ние бихме отворили, за да не гладува добитъкът, но тя би се уплашила, би избягала и би събрала около плевнята цялото село. Затова я оставихме да кълне и пустосва на отиване обратно въщи и да се заканва, че ще издере очите на мъжа си, когато се върне довечера. По мръкнало бай Димитър дойде заедно с друг един човек — споменатия Доньо от Ловча. Излязохме от плевнята, сбогувахме се с бай Димитра и заедно с Доня поехме пътя за село Ловча. Това беше последното ни виждане с бай Димитър Самарджиив. Две години по-късно, без да са уяснени причините за това, той е бил осъден и убит от организацията.

Тоя кръвожаден Молох пиеше с демонска наслада кръвта на най-добрите и най-преданите синове на македонския народ...

По пътя за Ловча Доньо ни разправяше разни епизоди от своя живот. Той познавал Трушката от село Горенци: с него той е бил в постоянна връзка за препращане на крадени коне и мулета от Драмско към Неврокоп или от Неврокопско на юг. Тарлижкия панаир, който ще се открие след 3–4 дена, много улеснявал тяхната своеобразна търговия. Също като Трушката, Доньо вземал участие във временни разбойнически шайки, формирани набързо за извършване на определено

нападение, които веднага след акцията, още същата нощ, се разформирали и участниците в тях на следния ден се занимавали с всекидневните си занятия като ни лук яли, ни лук мирисали...

В Ловча пристигнахме късно през нощта. Доньо ни заведе в кръчмата; кръчмаринът влизал в организацията и бил предупреден за нашето дохождане. Още преди да влезе в селото, Доньо ни предупреди, че в същото здание, където е кръчмата, на горния етаж живее забитинът, та ще трябва да пазим пълна тишина, за да не ни усети. Тихо приближихме до кръчмата, чиято врата беше затворена; някой трябва да ни беше чакал, защото щом дойдохме до вратата, тя се отвори и като слязохме 2–3 стъпала — подът на кръчмата беше по-нисък от равнището на улицата, — влязохме в дюкяна. Някой ни поздрави с добре дошли шепнешком в тъмнината и взе да ни целува по бузите. Човекът, който ни посрещна по този начин, беше кръчмаринът бай Божик, около 50 годишен човек, който след като заключи вратата, драсна кибрит и запали една восъчна свещица, за да се видим. Кепенците на дюкяна бяха затворени, така че светлината не можеше да се забележи отвън.

В кръчмата на бай Божик се нахранихме и си починахме добре. Преди това бай Божик ни почерпи по 1–2 чашки абсент, който ни ободри и ни върна силите. След полунощ напуснахме гостоприемния бай Божик, излязохме от селото и тръгнахме на изток по пътя към местността Челиковец.

Наближаваше да се съмне. Небето се изясни и на изток почна да побелява. Бяхме се отбили от пътя да почиваме, когато на запад, откъм Демир Хисар, се зададе един керван натоварени камили: един типичен камилски керван с магарето отпред и с керванджията с чалма на главата, загънат до петите с ямурлука, с дълга тояга в ръка; едно реално видение от далечното минало на търговията с камилски кервани като превозно средство... От тъмната маса на кервана, който бавно се измъкваше на изток, върху небесното зарево поред се открояваха дългите шии, малките глави и гърбиците на камилите, натоварени със сандъци, приплеснати от двете страни на гърбицата. Керванът отмина и звукът на хлопките, които висяха под шииите на камилите, постепенно замря в далечината на изток...

Още почивахме и бяхме под впечатленията на това видение от архаичното минало, когато до нас достигнаха далечните звуци на една божествена музика, която идеше откъм северозапад и постепенно се усилваше. Никога дотогава, а и оттогава насетне, не бях и не съм слушал такава своеобразна и възшебна музика... Това не беше валс, не беше марш, тържествена черковна или заукойна мелодия. Игривите и веселите звуци бяха така размесени с минорни вариации, с тържествени и победни акорди, че ние бяхме в захлас... Беше едно голямо стадо — около 1000 глави — кози, ярци и ярета, което мина край нас и замина към село Тарлис. На врата на всяко животно бяха окачени звънци — големи, средни, малки и много малки — които звъняха при движението и произвеждаха тая божествена музика, неподчинена на правилата и на тактовете на салонната музика. Игрива радост, скръб, отчаяние, молба, вопли и ридания — всичко беше ярко изразено в тая музика. Това беше някакъв жизнерадостен и същевременно погребален химн, изпълняван от тези животни, предназначени и подкарани да легнат под ножа на касапите преди и по време на Терлишкия панаир, от който ни отделяха три дена.

Слънцето още не беше се показало, когато стигнахме в местността Челиковец — пространни равни ливади в землището на село Тарлис, където става — на 14 октомври стар стил, св. Петка — прочутият Тарлишки панаир. На източния край на тия ливади има малка могилка. На могилката имаше една пъдарска колиба, сега необитаема. Доньо ни я посочи и ни каза, че в нея ще чакаме човека, който ще ни отведе в село Либяхово. Сбогувахме се с Доня и се запътихме към колибата, където останахме да чакаме нашия бъдещ водач.

Към пладне откъм ливадите се показа един висок човек, който носеше преметната на рамото си торба. Той наближи колибата, влезе вътре и седна да си почине. Той бил от село Либяхово и се казвал Васил Арнаутов. Поради предстоящия панаир пътят Неврокоп-Либяхово-Тарлис беше много оживен и затова решихме да не вървим и тримата заедно; Васил да върви 30–40 крачки напред, а ние двамата ще го следваме. След като се нахранихме, тръгнахме за път, като спазвахме установения начин на пътуване. Вечерта, по сумрак, наближихме Либяхово. Харманът не беше още свършен; нам направи особено впечатление обстоятелството, че когато минавахме край харманите, хората прекъсваха работата си, за да ни изглеждат. Васил ни заведе у дома си, където живееха заедно две семейства: неговото и на брат му. Посрещнаха ни много добре. От брата на

Василя узнахме, че нашето пристигане, съобщавано като тайна от ухо на ухо, станало известно на всички в селото и затова, когато сме минавали край харманите, всички искали да видят „комитите“. През деня той получил и чел турски вестник, който съобщавал за някакво разбойническо нападение в село Шилинос, Зиляховско, и за отвлечането на селския чорбаджия. Спогледахме се с Мерджанова и не счетохме за нужно да допълваме или пък да коментираме описанието на вестника.

Сутринта рано се стегнахме за път. Край огнището двамата братя приказваха на някакъв неразбран език, който не беше нито турски, нито гръцки; в разговора си те най-често произнасяха думата „опеле“.

— Ще ви се не види и „опеле-то“ майно! — викна Мерджанов. — Какъв кюляф ни кроите, та не говорите по български, ами жабарите тоя татарски език?

— Това е нашият, скришният дюлгерски език, който говорим при чужди хора, за да не ни разбират.

— Какво значи „опеле“?

— Значи „отивам“, „ходя“, „иди“. Приказваме с братя за нашите си, домашните работи и какво трябва да прави брат ми днес, когато няма да ме има вкъщи...

Мерджанов се замисли за момент, след това взе бързо да се събува.

— Защо се събуваш? Нали ще тръгваме — запита Васил.

— Защо ли? — отговори Мерджанов. — За да изгоря ей това! — и той показа едни книжа, които беше измъкнал от навущата си. Това бяха 10–15 листчета от тефтерчето на Соколова с рисунки на разни сцени от нашия четнически живот. Мерджанов ги бе взел от Соколова, за да ги донесе в България, и ги бе навил около крака си под навущата. Дюлгерският език на братята Арнаудови събуди подозрение у него; под всяка от тия рисунки бе отбелязана местност, така че ако биха попаднали в ръцете на властта, тези рисунки биха създали големи неприятности на населението. Мерджанов ги хвърли в огъня; след минута от тези хубави рисунки не остана нищо.

По същия начин, по който дойдохме в Либяхово, тръгнахме на път за Неврокоп — на 30–40 крачки напред Васил Арнаудов, метнал през рамо торба с хляб, а след него ние двама с Мерджанова. Току-що бяхме подминали Садовските ханчета, насреща ни се зададе една рота аскерлии пешаци, които вървяха по шосето без строй: едни от войниците носеха пушките си на ремък; други — на рамо, с приклада нагоре; трети — като тояги отзад, с двете ръце преметнати върху тях. По средата на аскерлиите, яхнал кон, вървеше един юзбашия. С ръце пъхнати в поясите, което ни даваше най-смирен вид, като стискахме дръжките на револверите, наближихме аскера, който идеше насреща ни, и дадохме селям на офицера. Той се наведе към нас и ни запита:

— Аскер, бишей, гьордонус-му?^[67]

— Гьормедик!^[68] — отговори му лаконически Мерджанов.

Офицерът дигна към лицето си дясната ръка, в която държеше бич, като да отговори на нашия поздрав и отмина напред. Тая рота отиваше към Тарлис за запазване реда по време на панаира. Няма какво да се каже — тоя офицер беше учтив човек...

След 37 години — в 1936 — бях пратен от българското Министерство на земеделието да проуча и дам доклад по поройния режим на реките в Неврокопско. Носех фотографическия си апарат, за да заснемам поройщата и причиняваните от тях пакости на населените места и на земеделското стопанство. Стана нужда да промия в Неврокоп плаките на направените снимки и потърсих някой фотограф, та в неговото ателие да извърша промиването. Посочиха ми Хаджията — възрастен човек, фотограф, който още упражняваше занаята си. Още щом влязох в ателието му, хвърли ми се в очи една фотография 30/40 см, която представляваше група турски офицери; в тая група познах физиономията на юзбашията, когото бяхме срещнали с Мерджанова при Садовските ханчета.

— Кой е тоя забитин^[69]? — запитах Хаджията.

— Тоя? Юзбашията^[70] Хасан ефенди. Той беше началник на жандармерията в Неврокоп. Много възпитан и фин човек беше...

По тоя начин узнах името на срещнатия от нас забитин, на чиято учтивост дължахме благополучното си връщане в България...

В Неврокоп стигнахме по мръкнало. Васил напред, ние след него — почнахме да се провираме из забърканите и тесни неврокопски сокаци с неравен и изкъртен калдъръм, просичан от вади и дерета. Васил ни заведе в хана на някой си бай Иван, числящ се в организацията. Той беше на около 50 години, със среден ръст, дебел човек. Облечен в потури, с червен пояс и тъмен елек. Ако и по всичко да личеше, че много се страхува от това, дето ни дава гостоприемство, бай Иван ни заведе в стаите от хана, запазени за неговото семейство. В стаята, където влязохме, заварихме жена му — една приказлива сладкодумна бабичка, забрадена с черен чембер, която беше седнала до мангала и предеше с хурка.

Пренощувахме в стаята на бай Ивана; на следния ден — 14 октомври 1899 г., Петковден, който се падаше в четвъртък — сутринта рано при нас дойде Филипов, учител, младо, мургаво момче, облечено в нов тъмнокафяв костюм, с фес, наскоро турян на калъп. Той бил ръководител на организацията в Неврокоп. Дошъл да ни види и да ни съобщи, че Шакир ага щял да ни чака по мръкнало при влизането ни в село Долен.

— Какъв е тоя Шакир ага? — попита Мерджанов.

— Шакир ага — отговори Филипов — е арнаутин некъде от Дебърско. Преди 10–15 години убил некого си в неговия мемлекет^[71] и за да избегне арнаутското кръвно отмъщение, дошъл и се поселил в Долен. Сега той е бегчия^[72] в това село и служи за водач на ония, които искат да минат границата без паспорт. Ние много често си служим с него. Той познава границата на пръсти и е много верен човек... Така че — продължи Филипов — вий нема защо да бързате и да тръгвате толкова рано. Ще тръгнете към икиндия; и по мръкнало, когато Шакир ага ще излезне да ви чака край Долен, вие тъкмо ще пристигнете там...

Филипов си отиде, а ние с Мерджанов седнахме отново около мангала да пушим и да бъррим със струна Иваница; ако и да знаеше, че не ни е чист косъмът, тя не проявяваше никаква тревога за разлика от бай Ивана, който често влизаше в стаята с лице, на което беше изразено безпокойство.

Към икиндия се сбогувахме с бай Ивана и жена му, излязохме от хана и се запътихме към североизточната част на града. Излязохме от него и в овощните градини, които обкръжават тая част на града, видяхме Филипова, който беше излязъл там на разходка с други учители. Пътем го поздравихме с ръка за сбогом и продължихме нататък. Вървахме край една вада, в която бяха нападали много ябълки. Не бяхме вкусували плодове от няколко месеца. Мерджанов, който много обичаше плодовете, се наведе, скочи от дуварчето, което ограждаше вадата, събра набързо колкото ябълки намери наоколо, тури ги в качулката на кебето и след като набързо изтри о дрехата си една от тях, лакомо я заръфа, като същевременно изкачваше дуварчето, за да излезе на пътя. През това време по пътя се разхождаха две жени — майка и дъщеря, които говореха помежду си гръцки. Дъщерята, суха, висока, прецифунчена госпожица, като гледаше Мерджанова, който ръфаше ябълката, с израз на най-голямо отвращение продума:

— О, ти акатартос, идиос, вромос, хорикос^[73]!

Мерджанов, който схвана, че всичко това се отнася до него, ме запита:

— Какво каза тая Диана Ефеска?

— Възмути се от тебе и каза, че си мръсен, тъп, вонещ селяк!

— По тези въпроси добре би било да й се каже да иде и да се справи при мадам Шильо в Лион! — отговори Мерджанов, като се смееше и продължаваше да ръфа ябълката.

Излязохме от бахчите, стигнахме река Места и стъпихме на дървения мост, прехвърлен през реката. Мостът беше направен от две успоредни греди, подпирани от дървени магарета и се продължаваше върху двата ръкава на реката, които се съединяваха на стотина крачки по-доле. Когато бяхме изминали десетина крачки по моста, срещу нас от другата му страна видяхме да идат четирима аскерлии, които носеха пушките си на ремък и вървяха бързо. Не беше разумно да се върнем обратно; с ръце пъхнати в пояса, като стискахме дръжките на револверите, продължихме да вървим — Мерджанов напред, а аз след него. С аскерлиите се срещнахме по средата на моста и се спряхме, за да дадем възможност да се разминем или да се намерим в по-изгодно положение, ако стане нещо между тях и нас.

— Уролаин!^[74] — поздрави ги Мерджанов.

— Уролаин! — отговори на поздрава с поздрав онбашията^[75], който вървеше напред, и ни отмина. Отминаха ни и другите аскери. Вероятно те бяха граничари, които отиваха в Неврокоп по служба и не се интересуваха за нас.

Преминахме равнището от другата страна на Места и поехме баира нагоре. Пред нас по височините се виждаха три села — Дебрен, Крушово и Дряново. Нашият път водеше през първите две села. Слънцето още не беше залязло, когато минахме през село Дебрен; когато приближихме село Крушово, слънцето започна да се скрива някъде зад върховете на Пирин. Двама помаци — Крушово е помашко село — възрастни хора, стояха от двете страни на един плет и приказваха. Те ни изгледаха, когато минавахме край тях, и единият ни запита:

— Вий какви хора сте? Откъде сте?

— Ние сме от Демирхисарско. Дюлгери сме — отговори Мерджанов. — Не сте ли виждали тъдева две мулета — едното сиво, с резнато десно ухо, а другото черно, малко накуцва с левия преден крак? Я пък да сте чули нещо за такива мулета?

— Защо?

— Тръгнахме за панаира в Тарлис. Оная вечер си загубихме мулетата. Казаха ни, че са ги виждали да ги карат насам. Та питаме за тях — измисляше си Мерджанов. От отбрана, по примера на кир Димитро, той премина в нападение; вместо да ни разпитват, за предпочитане беше да разпитваме ние...

— Не сме ги виждали. Питайте по другите села!

Отминахме село Крушово и уловихме пътя за Долен. Беше се мръкнало добре, когато приближихме това село. Полулегнал край пътя, един човек се обади по турски:

— Пристигнахте най-после! Добре дошли!

Облечен в бяла арнаутска носия, с пушка в ръка, Шакир ага се изправи, дойде на пътя и ни стисна ръцете. В тъмното не можеше да се различи лицето му, нито да му се определи приблизително възрастта. Походката му беше твърда и бърза, а движенията му — нервни, отсечени. Минахме през селото, излязохме на североизточния му край и седнахме да си починем на височината край пътя. След като си починахме, почнахме да се изкачваме по пътеката, която стръмно възлизаше нагоре, пресичаше деретата и водеше край село Плетена; оттам изкачихме без път височината, прегазахме горното течение на река Бистрица, изкатерихме стръмнината на изток от нея и излязохме на високото равнище Чаирджик, на пътя за Доспатските ханове. Оттам, като уловихме тоя път, слязохме в долината на Доспатската река. Беше студена лунна нощ. Пълната месечина осветяваше долината като ден. Дебела слана бе паднала върху тревите и така блестеше под луната, като че ли цялата долина бе покрита с дебел сняг.

По пътеката, закриляни от черната сянка на едрата иглолистна гора, покрила северните склонове на планинския гребен, от който бяхме слезли, ние се прокрадохме до моста на Доспатската река. Тук беше широка 12–15 метра, дълбока и много бърза.

На около 30 крачки вдясно от нас беше зданието на турската погранична застава. Пред вратата на заставата гореше голям огън, а отсам на лунната светлина и на заревото от огъня ясно се открояваше силуетът на часовоя, прав с пушка при нозе, обърнат с лице към моста, т.е. към нас, стоящи до самия мост, незабележими в черната сянка на боровата гора. Спряхме в нерешителност. Ярко осветеният от луната и побелял от сланата мост пресичаше тъмния пояс на Доспатската река. Не човек — даже и котка не би могла да мине по него, без да бъде забелязана. Нашата нерешителност не трая дълго.

— Хе, чиша, ор нане!^[76] — изсъска Шакир ага, свали мартинката, турна патрон в нея, хвана я през средата и стъпи на моста. Извадихме револверите. Когато мина от другата страна на моста, Шакир ага залегна, готов да застреля часовоя при най-малкото му подозрително движение. Още щом Шакир ага стъпи на моста, часовоят направи кръгом и се обърна с гръб към нас; явно беше, че след като ни беше забелязал, той не искаше да си създава излишни и опасни главоболия и ни остави да минем необезпокоявани по моста.

След като преминахме моста, бързо пресякохме равнището пред нас и по пътеката почнахме изкачването на голия, много стръмен склон на височината, който отделя басейна на Доспатската река от Пазар дере, източен приток на Доспатската река. Изкачихме тая височина през едрата иглолистна гора, която покриваше северния ѝ склон, спуснахме се към Пазар дере, минахме и

него, па започнахме изкачването по склона, който се отделя от главната планинска верига на Централните Родопи. Вървахме без път, за да избегнем минаване край турския пограничен пост.

На изток небето взе да побелява; приближаваше да се съмне. Бяхме много изморени и каталясали за сън. С Мерджанова вървахме като сомнамбули, при което краката ни се движеха автоматично, подчинени на първоначалния импулс на мозъка, който вече не работеше. Аз вървах след Шакир ага; помня, че той ме извади от вцепенението, в което бях изпаднал, когато, след като бяхме изкачили височината, вече пресекли добре утъпканата погранична пътека и навалили да слизаме към север, ми каза:

— Бурдан йотее Булгаристан дър!^[77] — и посочи остатъците от снежни преспи, които запълваха гънките на терена пред нас.

След няколко минути излязохме от гората. Пукваше се зора; беше оня момент, когато светлината едва е пробила тъмнината, която още обвива формите на предметите и им придава неопределен, призрачен вид. Пред нас беше българският пограничен пост Суоджак. На няколко крачки югоизточно от вратата на поста гореше огън. Току-що станали от сън, наметнати и закачулени с кебета, трима души помаци си грееха ръцете на огъня. Няколко мулета със запънати крака, пуснати по поляната, пасяха и подрънкваха със звънчета, окачени на вратовете им.

Двамата с Мерджанов отидохме право на огъня, изправихме се около него и взехме да си греем ръцете. Шакир ага, който не искаше да влиза в очи пред помаците, не отиде при огъня, а легна настрана, зави се презглава с кебето и даде вид, че ляга да спи. Помаците още при излизането ни от гората следяха с очи нашето идване към огъня; когато се изправихме около него, един от тях ни запита с много недружелюбен тон:

— Вий какви хора сте бе? Защо идвате тука по кривите пътеки?

— Кой те пита тебе бръсне ли се владика? — отговори със също такъв враждебен тон Мерджанов. — Какво ти влиза в работа откъде идем и какви хора сме?

— Вий не сте чисти хора! — продължаваше да се заяжда помакът. — Кой знае какви хаирсъзи сте, та бегате от Туркия!

— В Туркия има хаирсъзи, ама те са из укюматите! — отговори Мерджанов. — Има хаирсъзи и по горите, ама те са като Качак Кара-Ахмед в Драмско, дето не избира какво му е паднало — жена, мъж, баба, старец, дете — кара наред всички...

Префирнята между помаците и Мерджанова, водена с висок, враждебен тон, се изостри. Старшията на поста — подофицер, и другите войници, събудени от врявата, излязоха от поста и дойдоха при огъня. Помаците подбраха мулетата и си отидоха. Те били от село Доспат и прекарвали бичен материал от дъскорезниците. Понеже били замръкнали, часовоят от поста не ги пунал да си отидат; те наклали огън и пренощували около огъня.

Запитани от старшията, отговорихме, че сме от село Кърчово, Демирхисарско; в село дошъл таксидаринът да събира данъци; не сме имали пари да си платим данъците и той искал да ни арестува; избягали сме и сме минали границата без паспорт. Ние сме земеделци, но разбираме и от долгерлък; в България ще работим занаята... Старшията ни вярваше или пък даваше вид, че ни вярва...

От време на време той хвърляше поглед към Шакир ага, който спеше или се правеше, че спи. Изглежда, че Шакир ага му беше познат, защото не ни зададе никакъв въпрос, който да се отнася до него.

Изведнъж запъхтян до нас дотича един селянин, батачанин, ако се съди по облеклото му; среден ръст, рус, с червено, здраво лице, с набито телосложение. Той беше гологлав, с разчорлена светлокестенява коса.

— Брей... Едвам избегах... Викаха ми „дур“... Насочиха към мене пушките... Прищракаха... Калпака ми падна... — говореше на пресекулки селянинът.

— Кой прищракаха пушките?

— Те, турците. Четирима аскери и мюлязими^[78]...

Старшията, който беше седнал и си пристягаше навуцата, се изправи и се обърна към двама от войниците, които се грееха на огъня:

— Вий двамата — бегом към нивата! Тури ножа! Ще ги изгоните и няма да допуснете нито крачка отсам пътеката! А вий другите! Пушките! Патроните! Готови — разбрахте, нали?

Двама от войниците грабнаха пушките, тичешком се затиха към границата по посоченото им направление, дето се намираше двувластната нива на батачанина, като същевременно изваждаха ножовете и ги натъкнаха на пушките. След тях замина за нивата си и селянинът. Останалите войници влязоха в поста и почнаха да се стягат и да си пригласят оръжието.

Едвам се изгубиха от очите ни двамата войници и селянинът, които бяха навлезли в гората пред нас вляво, когато отядно, откъм границата, изпъкнаха четирима аскери, водени от мюлязими́на. Те бързо се приближиха до поста. Мюлязиминът, висок, тънък, млад човек с бледо, фино лице, беше облечен в черен шинел от гладко сукно; аскерлиите, облечени също с черни шаячни шинели, носеха пушките си на ремък.

Мюлязиминът поздрави старшията на поста, изгледа всички ни около огъня и помоли старшията да дойде за малко настрана, понеже имал да му говори нещо. Старшията заедно с мюлязими́на и аскерите отидоха към поста, спряха се там и почнаха да приказват тихо, като от време на време се обръщаха и поглеждаха към нас. Тъй, както ги гледах, пред мене изпъкна картината, която бях гледал като дете, изрисувана в предверието на църквата в Троянския манастир: душата на умрял грешник е на онзи свят, между райа и ада; пред нея са везните, а от двете им страни са застанали сатаната и ангелът, които си оспорват правото, кой да я притежава. Всеки привежда своите аргументи — сатаната изброява греховете на умрелия, а ангелът противопоставя неговите добродетели. Върху везните се групат от едната страна греховете, а от другата — добродетелите; везните се колебаят. Душата на грешника се вълнува между надежда и отчаяние...

Най-после и нашите везни се наклониха окончателно на едната страна — след няколко минутен разговор мюлязиминът отново поздрави старшията, подбра след себе си аскерите и си замина обратно за границата. Старшията пак дойде при нас около огъня.

Той ни разправи, че като си заминали оттук, помаците отишли на турския пост и донесли, че тая сутрин двама души минали без паспорт границата от Турция в България и сега се намират при българския пост Суоджак; нарушителите били отракани хора и ако и да са тебдил^[79] в селски дрехи, изглежда да не са селяни. Мюлязиминът веднага тръгнал насам с четиримата аскери, но при нивата, като видял селянина да оре, поискал от него да научи какви са тия хора, които тая заран минали нелегално границата; като ги видял да се приближават до него, селянинът се уплашил и почнал да бяга; те му викали да спре, но той не се подчинил. Те дошли тук и искали от него — старшията — да ни предаде, за да ни върнат в Турция. Старшията се противопоставил и им казал, че ще ни изпрати до заставата в Беглика; там ще ни изследват и ако началството намери за мунаси́п^[80], ще ни върнат обратно. Но на своя глава той, старшията, не може да ни предаде.

— Мога ли да уйдисам на акъла на тия доспатски читаци и да ви предам на турците! — заключи старшията.

След като си отидоха турците, ние с Мерджанов сме заспали, седнали край огъня. Когато ни събудиха, слънцето беше отскочило високо, сланата беше се стопила и се беше превърнала в едри капки роса, която блестеше на слънцето. Старшията нареди един от войниците да ни закара на заставата, която била на един час път оттук в местността Беглика. Сбогувахме се с Шакир ага, комуто искахме да платим за труда, дето ни преведе през границата, но той отказа:

— Тая сметка е уредена още преди да се срещнем с вас. Хайде, олумбар! — пожела ни той добър път по арнаутски.

Войникът, който ни придружаваше с натъкнат нож на пушката, беше добро, приказливо момче. От него научихме името на началника на заставата в Беглика — някой си поручик Попов. Когато стигнахме при заставата, заварихме поручика седнал на едно походно столче при масата пред вратата на заставата да чете романа „Скитникът евреин“ от Евгений Сю. Войникът застава мирно, бръкна в ръкава на шинела, извади оттам някаква записка, предаде я на поручика и след като получи разрешение, обърна се и замина обратно за поста. Поручик Попов, който бе прекъснал четенето на романа при нашето дохождане, прочете записката, изгледа ни подред отгоре до долу и без да ни запита нищо, махна с ръка и каза:

— Свободни сте. Вървете си! — и продължи да чете романа.

Тръгнахме да си вървим. Пред нас наблизко бяха каракачанските колиби. Един каракачанин се шураше около няколко коня. Отдохме при него да опитаме да вземем два коня и с тях да

продължим пътя си до село Батак, защото бяхме много изтощени от дългия път от Неврокоп дотук и не бяхме си отспали. С тия коне каракачаните сваляха бичен материал в Батак. Пазарихме се: ще платим по два лева за кон до селото; останалите коне щели да бъдат натоварени с дъски; каракачанинът ще ни придружи до Батак, където ще му платим 4 лева и където той ще си прибере конете от нас. Качени върху самарите на конете, заминахме за село Батак, съпроводжани от каракачанина и от натоварените с дъски десетина каракачански коня.

По мръкнало пристигнахме в Батак и се установихме за ношуване в някакъв хотел. Преди да си легнем, отидохме в гостилницата при хотела да вечеряме. Цели четири месеца — от 14 юни до 15 октомври — не бяхме сядали да се храним на маса, с паници, вилушки, салфетки; след толкова време, прекарано в дивашко състояние, се връщахме към живота и навиците на цивилизованите хора. Можехме да избираме яденето по свой вкус, да го ядем по начин да не си цапаме ръцете, мустаките и брадите; да се храним седнали на столове, с ястия, поднасяни в паници и сложени върху маса, а не седнали по турски, с превити стомаси; и след консумацията можехме да пием кафе с димяща цигара в уста...

В гостилницата, която служеше същевременно и за кафене, бумтеше печка. Беше уютно, топло, удобно — ние се почувствувахме действително като цивилизовани хора. Когато се бяхме навечеряли и си пиехме кафето, в заведението влезе пограничният поручик Попов, който отиде при печката и взе да се грее. Веднага той биде заобиколен от свои познати батачани, някои от които запитаха какво ново има по границата.

— Новото е това, че имаше двама души от Демирхисарско, които отзарана минали границата без паспорт — отговори той и хвърли бегъл поглед към нас.

Така станахме предмет на внимание за неговата компания — нещо, което ни притесняваше, та излязохме от гостилницата и се прибрахме в стаята си да си легнем. Преди да легнем обаче, накладохме печката, съблякохме се, както подобава на цивилизовани хора, и легнахме да спим за първи път от четири месеца насам върху пружинени кревати, в топла стая, завити с юргани, както се казва — „до всички правила на изкуството“. Аз дълго не можах да заспя, обезпокояван от мекотата на пружиненото легло и на пухената възглавница... Най-после съм заспал.

Сутринта се събудихме много рано. Бяхме настинали здравата. Главата и на двама ни се пукаше от болки; повдигаше ни се. Беше ни хванала такава хрема, че дишахме с мъка. Мускулите по цялото тяло ни боляха и бяха твърди, като вдървени. Костите ни бяха като разглобени, а нозете — едва ги влачехме. По най-болезнен начин бяхме почувствали внезапния преход от дивашко към цивилизовано състояние.

След като се разплатихме с хотелиера, тръгнахме на път, като с мъка се тътрихме надолу по шосето покрай Баташката река. Към края на нашето пътуване тоя ден, между Радилово и гара Пазарджик, взехме да се чувствуваме по-добре — вероятно чистият въздух и движението ни бяха подействували благотворно.

По мръкнало пристигнахме на гара Пазарджик. Мерджанов си взе билет и с нощния влак замина за София. На тръгване се уговорихме той да ми се обади пръв, като ми пише до Пловдив чрез Българската митрополия, и да ми яви адреса си в София.

Аз дочаках влака, който идваше от София към 4 часа сутринта, взех си билет и заминах за Пловдив.

На 17 октомври по стар стил на същата 1899 година — неделя, когато едва сипваше зора, аз потропах на пътната врата на пловдивската Българска митрополия, която по него време се помещаваше в къщата на хаджи Андоноглу на улица Съборна, която къща съществува и досега на преименуваната улица „Митрополит Максим“ номер 57 в Пловдив. Иван А. Йосифчев, който по онова време беше старши писар в митрополията и живееше там, ми отвори вратата и много се изненада, като ме видя в дялгерския каяфет. Уведомен от Йосифчева, вуйка ми веднага ме повика горе. След като му целунах ръка и след като ме благослови, той с любопитство започна да разглежда селските дрехи, в които бях облечен, и най-после запита:

— Откъде идеш?

— Бех в чета. Сега се връщам.

— Къде сте били с четата?

— Бехме в Серско, Драмско, Разлога, Демирхисарско, Зиляховско... Сега ида от Неврокопско.

— Там помнят ли Кресненското въстание, помнят ли автономна Македония?

— Помнят я и я споменуват често... В Горно Броди, Серско, пеят песента на Стоян войвода от село Старчища.

Веждите на вуйка ми се повдигнаха и той продума, като да говореше на себе си:

— Пеят — това е добре. Нищо не е загубено, щом му се пее песента. Народът не забравя своите песни...

Така се случи, че подир заминаването ми за Скопие през месец октомври на миналата 1898 година аз не бях дохождал в Пловдив и не бях виждал вуйка си. Сега Йосифчев ми каза, че когато научил за моето арестуване в Скопие, вуйка ми изпратил на високопреосвещения Синесий в Скопие 36 звонкови турски лири, за да действува с металически аргументи пред надлежните места и лица, та да добие моето освобождение. Високопреосвещеният Синесий не направил нищо. Собствено направил бе нещо: увеличил бе удобствата на скопския хотел „Ориент“.

Пловдив, м. септември 1950 г.

[1] „Таксират“ — нещастие. ↑

[2] Геч — Няма те! Свършен си! Да те няма! ↑

[3] Дебело вълнено одеяло/козях. ↑

[4] Ласчина — продълговата релефна форма с едностранен наклон и слабо изразени, полегати, най-често залесени склонове. ↑

[5] Днешният връх Вихрен. ↑

[6] Става дума за Иван Барков (1732–1768). ↑

[7] Турски каламбур; разбира се двойко: „По нас на нас казваме ние; по вас на нас как казвате?“ и „По вас на басмата казват басма; по вас на басмата как казвате?“ ↑

[8] Балаги насъл истиорсун: сармусакламу, сармусаклсаламу? — последните две думи се произнасят много трудно една след друга. ↑

[9] В Европа има само трима дипломати: първият — Солзбъри, произнесено на турски „Салчо бурето“; вторият — Бисмарк, произнесено на турски „Пис марко“ значи Марко мръсника; а третият Гирс, произнесено на турски „Гирис“ значи канал за отвеждане на мръсотии. ↑

[10] Моето момиче, къде е клозетът? ↑

[11] Почтен човек. ↑

[12] Не за оная работа, бе моето момиче! Питам за клозета. Имам нужда. ↑

[13] Елате, господине! ↑

[14] Не, моето момиче, аз съм мюсюлманин. В делва за туршия аз не ходя по нужда. ↑

[15] Дей гиди видин, че пак Видин! Поред-поред клозети, поред-поред ибрици. Туй Виена е голяма държава, но няма клозети! ↑

[16] Ей сега си купих един вестник —

какво ли пише в него?

Много любопитен станах —

какво ли пише в него? ↑

[17] Глашатай. ↑

[18] Тая вечер ще играе главната жила на Спировото магаре. ↑

[19] Елате ми, псета! ↑

[20] „Емени“ — меки кожени обувки. ↑

[21] Съгледвачи. ↑

[22] Хей че мръсен сводник. Махай се отгук, говедо! ↑

[23] Кръпка. ↑

[24] Пожар. ↑

[25] Варено гъсто овче мляко. ↑

[26] Славете, момци, Господа, славете името Господне! ↑

[27] С тебе понесох горчицини;

С тебе ще загина в ридания

и ще се поселя в Сион!

Претърпял мъките на кръста,

той се носи към светлината
с отегчена от мъки душа!
Нека си почине от труда,
от скръбта и любовта! †

[28] Джиневра — италианското название на гр. Женева — под което бе известна в Македония.
Джиневра — название на италиански възел в Централните Родопи, отстоящ на 20 км права линия
на юг от с. Батак. Муструка умишлено бе направил тоя каламбур. †

[29] Плодове от собствено земеделие или скотовъдство/произведение, рожба на земята. †

[30] Гузно дупе на дингил не седи. По смисъл значи: гузен негонен бяга. †

[31] Нападение. †

[32] Запис, полица. †

[33] Лихва. †

[34] Срок. †

[35] Стани да те обискирам! †

[36] Имаш право, господине, обискирай! †

[37] Поздрав. †

[38] Грък, жител на Станимъка, днешен Асеновград. †

[39] Vomitoria — от глагола vomere — повръщам. †

[40] Помни, че ще умреш! †

[41] Разбойници дойдоха! †

[42] Не се страхувайте! †

[43] Не се съпротивлявайте, че ще загинете! †

[44] Хайде, върви! Върви! †

[45] Така, така му се пада! †

[46] Проклетникът! Изпродаде ни добитъка — воловете, магаретата — всичко ни продаде! †

[47] Разкайвам се! †

[48] Степен, градус. Употребена в смисъл „жалко положение“. †

[49] Приблужи се, господине! Ела, ела при огъня! †

[50] Лични документи. †

[51] Данък. †

[52] Мито. †

[53] Поминък. †

[54] Управител. †

[55] Напразно. †

[56] Насилие. †

[57] Околия. †

[58] В Серско, Драмско и Демирхисарско вместо котел или казан, казват харкома. †

[59] Сине. †

[60] Свикнали. †

[61] Дивит — прибор за писане с мастило, състоящ се от мастилница и кутия за съхранение на перодръжката и пера. †

[62] Четиригълен. †

[63] Извинявай! †

[64] Нападам с цел да ограбя. †

[65] Пълномощник. †

[66] Документ, който служи едновременно за лична карта и за кръщелно свидетелство. †

[67] Видяхте ли някаква войска? †

[68] Не сме видели! †

[69] Офицер от войската, жандармерията или полицията. †

[70] Ротен командир, буквално преведено. — стотник (командир на 100 души). †

[71] Родно място. †

[72] Пъдарин, пазач. †

[73] О, какъв мръсен, тъп, вонящ селяк! †

[74] На добър ви час! ↑

[75] Отдельонен началник. Буквално — десятник. ↑

[76] Арнаутска псувня, чийто благовиден превод на български би бил: „Е, неговата майка!“ ↑

[77] Оттук нататък е България! ↑

[78] Подпоручик. ↑

[79] Преоблечен, преобразен. ↑

[80] За уместно. ↑

Част трета
В Цариград и Солун

Както споменувам и на друго място, към края на м. октомври 1899 г., Мерджанов и Гьорче Петров дойдоха в Пловдив. И тримата заминахме от Пловдив за Чепеларе, където Гьорче Петров отиваше по някаква проверка на организационния пограничен пункт.

Още щом останахме насаме двамата с Мерджанов, той ми съобщи, че се срещал с тогавашния председател на Върховния Македонски Комитет в София, Борис Сарафов. Мерджанов изложил на Сарафов желанието ни да идем двамата в Цариград, където да направим някоя — по възможност най-голяма — пакост на турската империя.

— *Aquila non capit muscas!* — заключи Мерджанов. — Орел просо не кълве.

— Демек, ако е риза, да бъде до петите; ако ли не — хич да не е.

— Точно така. Какво ще ги боли турските управници, ако — като четници, в бой с аскера — убием някой и друг аскерлия? Какво ще ги боли европейските управници, ако турците изколят няколко хиляди македонци? Ако искаме да убием змията, трябва да удряме по главата, а не по опашката... С теб и друг път сме приказвали, че главата на турската империя е в Цариград, а не по Пирин, Али-Ботуш или Боз-Даг...

— Е, докъде стигнахте със Сарафова?

— По принцип той е съгласен с нас. Засега сме там. Остана той — за няколко дена — да обмисли моето предложение; главно — за финансирането на нашето предприятие.

— А защо си тръгнал с Гьорче Петров за насам?

— Тръгнах за насам с Гьорче по две причини: първо, да се срещна с тебе и заедно да уточним нашите отношения със Сарафова, и второ — с тая няколкодневна дружба с Гьорче да заблудя него и задграничното представителство на Организацията, за да не ни подозират в близки отношения със Сарафова.

— Па и да ти кажа ли? — продължи Мерджанов — така ние излагаме само собствената си кожа, а не кожата на другите. Каквото и да направим в Цариград, ще плащаме лично ние с нашите кожи, а не с излагане населението на Македония на смърт и разорение.

След връщането ни от Чепеларе, Мерджанов и Гьорче Петров си заминаха за София. Когато ги изпращах на гарата, Мерджанов намери удобен момент да ми каже, че след втората си среща със Сарафова ще ми телеграфира да дойда там и да се срещнем тримата, за да уговорим условията на нашето сътрудничество.

Следния ден, като очаквах телеграмата на Мерджанова и се чудех до кого да се обърна, за да се снабдя с паспорт на чуждо име, съвсем случайно срещнах моя съученик от 4-ти клас на Пловдивската гимназия, Илия Дуров. По липса на материални средства, той беше напуснал гимназията и сега служеше в комисионерската кантора на А. Илиев.

...Отиването ми в Цариград налагаше да се снабдя с паспорт. Аз лесно и бързо бих могъл да си извадя паспорт на собственото си име — достатъчно беше да си послужи с нуфуза, за да ми се издаде от Пловдивското турско консулато един пасаван — както бях направил преди заминаването си за Женева в 1898 г. Но аз вече бях веднъж изгонен от пределите на Турция и връщането ми там отново би събудило разни — и оправдани — подозрения; при това, като турски поданик, не бих могъл да се ползвам от дипломатическа закрила, в случай че бъда арестуван. Следователно, налагаше ми се да се снабдя не с турски, а с български паспорт, при това на чуждо име, защото собственото ми такова беше станало достатъчно известно на турската административна власт, особено след шума, който беше повдигнал опитът за убийството на Д. Шагманов, където моето име беше свързано с имената на Г. Делчев и Гьорче Петров. От друга страна не исках да си послужи с някого от старите си познати в Пловдив — членове от кръжока-клон от Женевската анархистическа македонска група, за да не стане известна на мнозина тайната на моето заминаване за Цариград.

Така щото — тази случайна среща разрешаваше задачата по един най-задоволителен начин. Илия Дуров беше сирак, родом от гр. Пловдив и живееше някъде около джамията „Бей-Меджид“, източно от черквата „Св. Неделя“. Неговият ръст, възраст, цвят на косата и очите бяха приблизително като моите. Той не беше много съобщителен, а поради мизерията, в която живееше като ученик, беше станал много затворен в себе си; като другар, той беше отличен човек. Когато го помолих да изкара на свое име паспорт и да ми го даде, съгласи се на драго сърце, без да проявява

някакво любопитство за какво ще ми трябва този паспорт, като същевременно ми даде дума, че няма да съобщава абсолютно никому за това.

На втория ден от заминаването си, Мерджанов ми телеграфира да замина веднага за София. Аз оставих Дурова да се разправя с формалностите по изкарването на паспорта и заминах за срещата със Сарафова в София.

На другия ден след пристигането ми в София, двама с Мерджанов имахме среща с Борис Сарафов в помещението на Върховния Македонски Комитет, което се намирало близо до черквата „Св. Спас“, на първата уличка, успоредна с ул. „Мария Луиза“, между площада „Св. Крал“ и ул. „Нишка“. Със Сарафова установихме нашите отношения с него, изразени в следното:

1. Ние сключваме с него лично съглашение, което не ни обвързва с никакви задължения спрямо Върховния Македонски Комитет или спрямо каквато и да било друга македонска организация.

2. Ние не се задължаваме да даваме на никого отчет за нашите действия или да получаваме каквито и да било инструкции, било от него — Б. Сарафова, — било от комитета, на който той е председател, било от каквато и да е друга македонска организация.

3. Ние можем — ако намерим за уместно или изгодно — да влизаме в свободно съглашение, за даден момент или въпрос, било с Върховния Македонски Комитет, било с Вътрешната Македонска Организация, било с друга някоя организация, действаща против турската власт.

4. За първо време — докле се сдобием със собствени средства — Борис Сарафов ще ни финансира, без да изисква от нас отчет за изразходваните средства.

5. Ако ние се сдобием със средства и ги внесем в касата на Комитета или ако такива бъдат внесени в същия Комитет от трети лица по наше нареждане, Борис Сарафов се задължава да ни повърне тия средства по начин, указан от нас.

6. За да не се излагат на риск предстоящите наши предприятия, да не се запазват никакви писмени документи, отнасящи се до нас и нашите предприятия; желателно е да избягваме писмената кореспонденция или да я ограничим до минимум; при неизбежни случаи, да се изпращат писмата чрез Австрийската поща.

В общи черти, това бяха условията на нашето сътрудничество с Борис Сарафов; от само себе си се разбира, че те бяха уговорени устно, а не писмено. Сарафов нареди щото касиера на Комитета, Георги Петров, да ни брои по четири златни турски лири срещу разписка, дадена от него. Ние излязохме от помещението на Комитета и отидохме да се срещнем в хотел „Кобург“ със Симона Трайчев и Димитър Ляпов, за да вземем предварителни сведения за града, където щяхме да заминаваме. Те и двамата, бяха живели в Цариград: първият като ученик в турския лицей „Галата-Сарай“, а вторият — като секретар на българската екзархия.

Когато — след раздялата ни на гарата Татар-Пазарджик — Мерджанов се върна в София, той се установил на квартира при Васил Стоянов — „Васката“, както го наричахме. Той — Васката — беше по-млад брат на Захари Стоянов и по него време работеше като чиновник в Статистиката. След втората си среща с Б. Сарафов, преди моето идване в София, Мерджанов поиска Васката да извади и да го снабди с паспорт на свое име; така че при срещата ни с Б. Сарафов, той носеше в джеба на палтото си паспорта на Васката.

Преди да идем в хотел „Кобург“, с Мерджанова решихме да не пътуваме заедно и по един и същи път; ако той замине през Пловдив — Одрин — Кулели — Бургас за Цариград, аз да замина през Пловдив за Бургас и оттам по море да ида в Цариград.

При срещата ни със Симон Трайчев и Д. Ляпов в хотел „Кобург“ биде установен от тия последните сборният ни пункт в Цариград — млекарницата на Кузма Д. Чобанов, която се намира към западния край на късата улица Rue Venedic — Венедик-Сокак — вляво, като се отива от Юксек-Калдаръм по Венедик-Сокак; по тая къса улица имало само една млекарница — тая на бай Кузма. Венедик-Сокак била напречна на главната улица Юксек-Калдаръм, която започвала от Галата и продължавала до Таксим. След като се изкачат стъпалата по Юксек-Калдаръм и се отmine руското консулато, на около стотина крачки от това последното на север, една от напречните улици е Венедик-Сокак.

Щом се установим в Цариград, ще намерим българската печатница, която се помещавала в Кавафиян хан №14. Това здание се намирало на една от уличките между Домуз-Сокак и Rue Voivoda; по тая последната улица минавал релсовият конски трамвай, чрез който се отива от

Галата за Таксим и Панкалди. В българската печатница се печати екзархийският орган в-к „Новини“. Тая печатница била собственост на Калчо Стоянов, родом от Ресенско. В печатницата ще потърсим и ще се запознаем със сина на собственика — Нанчо Калчев, който принадлежал към някакъв цариградски македонски кръжок, който нямал връзка със Солунската Вътрешна Македонска Организация. Имало и един ученик от горните класове на лицей Галата-Сарай, Никола Милев, родом от Костурско, чийто баща бил млекар в Александрия. Той бил стипендиант на султанската цивилна листа — нещо, което не пречило да бъде отличен човек.

В тия двамата — Нанчо Калчев и Никола Милев — ние можем да имаме пълно доверие. Същото доверие можем да имаме в онези от млекарите и градинарите, които ни биха били посочени от тях двамата.

Не мога да си спомня дали Мерджанов си взе писмени бележки за наименованията на лицата, улиците и кварталите и за тяхното разположение; но аз не си взех никакви бележки, защото всичките дадени сведения се заковаха като с пирон в главата ми.

Нашето заминаване за Цариград — освен на нас двамата, които щяхме да заминем, — беше известно само на още трима души: на Б. Сарафов, Симон Трайчев и Димитър Ляпов; Мерджанов не беше казал даже на Виската за какво му трябва неговият паспорт и къде ще заминава с него. Освен Виската и аз, никой друг не знаеше под какво име ще пътува и ще живее Мерджанов в бъдеще. Когато онзи ден заминах от Пловдив за София, Дуров още не беше извадил паспорта, така че — и да исках да кажа някому в София под какво име ще пътувам и ще живея в бъдеще — не можех да сторя това, защото сам аз бях в пълна неизвестност.

Вечерта същия ден Сарафов, Симон Трайчев, Димитър Ляпов и ние двамата отидохме в „Сан-Стефано“ — едно вечерно заведение, което се намираще наблизо до помещението на Комитета. Една пътуваща италианска певческо-музикална трупа изпълняваше разни оперни парчета. Помня, една ария от операта *La Traviata*, която оная вечер се запечати в паметта ми. Дали названието на операта или самата ария ми въздействаха така в момента, когато се впускахме в широкия път на неизвестното — не знам; но и сега, когато чуя или когато тананикам тая ария, аз преживявам същите онези моменти.

На следния ден заминахме: аз, за да се отбия в Пловдив, а Мерджанов — за да продължи пътуването си през Одрин за Цариград. Щом пристигнах в Пловдив, първата ми работа беше да ида в комисионерската кантора на А. Илиев и С-ие, която се помещаваше между кафене „Акрополис“ и манифактурния магазин на Орозди Бак (където е сега Народния магазин), за да намеря Илия Дуров и да узная какво е направил с изваждането на паспорта. Дуров, който в кантората работеше зад една маса, стана, излезе с мене на улицата и ми предаде паспорта. Сбогувахме се; той се върна обратно в кантората, а аз продължих нагоре към Българската Митрополия. С Дурова се разделихме навеки, защото вече не го видях; той се поминал — кога, къде и как — не знам. Няколко месеца след тая наша раздяла аз имах случая да установя, че той бе удържал думата, която ми беше дал — да не съобщава абсолютно никому, че ме е снабдил с паспорт на свое име.

* * *

Когато на 17 октомври 1899 г., неделя — пристигнах в Пловдив, облечен като селянин от Демир-Хисарско, за да се облека в граждански дрехи, взех от Иван А. Йосифчев един негов вехт костюм, а също и едно негово вехто пардесю от черен габардин. Тия дрехи ми отиваха много добре — като да ми бяха ушити по мярка. Изобщо, чуждите вехти дрехи ми отиваха — а и досега ми отиват — много добре.

— Сигурно, ти ще да си правен на вехто! — забелязваше на шега по тоя повод Мерджанов.

Без да си взема сбогом било то с вуйка си, било с когото и да е в митрополията или в града, на 4 ноември 1899 г., неизпратен от никого, аз се качих на влака и заминах за Бургас. Беше студен, мрачен, дъждовит ноемврийски ден. Студените дъждовни капки бодяха кожата като игли; в моето изтъркано пардесю аз треперех от студ. Още при Нова Загора дъждът се пресече на сняг, който — когато влакът пристигна в Бургас — беше покрил земята с 20 см дебела снежна покривка. Морските вълни с бяс се разбиваха във вълнолома и ревяха в нощта като разярени диви зверове. Силен северозападен вятър виеше и хрочеше в лицето снега и лапавицата.

Аз пренощувах в хотел „Петербург“ и сутринта излязох край пристанището и по морските агенции да се осведомя кога ще има параход за Цариград. По онова време Бургас никак не беше благоустроен и аз газих до над глезените в снежния кашок по улиците и край пристанището. Параход щяло да има на следния ден — товарен параход на Австрийския Лойд, който щял да дойде от Кюстенджа и през Варна и Бургас да замине за Цариград. Времето продължаваше да бъде лошо, със силен северозападен вятър и със сняг, който валя през деня и през следната нощ. На утрото снегът достигна до колене. Морето беше много бурно, поради което параходът закъсна.

Аз нямах никакъв багаж, ако не се смятат за такъв двете пакетчета, увити в стари вестници, които носех в ръцете си и които съдържаха: едното — няколко банички, които купих пътъом при идването си към пристанището, защото бях много гладен — през този ден аз не бях турил нищо в устата си, за да не харча пари за излишни разноски, както мислех тогава; а другото — няколко лимона, които смятах да употребя като средство против морската болест, защото никога не бях пътувал по море, особено при такова бурно време, каквото беше то в тоя момент. Беше се здрачило, когато се качих в лодката, стигнах до парахода и се изкачих горе по въжената стълба. Един от моряците се доближи до мене и ми поиска 2 лева за пътни разноски до Цариград, при условие да стоя на кувертата. Аз дадох парите и отидох да седна върху навитите въжета, към задната част на парахода.

Беше се вече стъмнило, когато параходът, с шумно дрънкане на веригата, която се навиваше на железната макара пред мене, на задната му част, вдигна котва, изрева няколко пъти продължително със сирената, завъртя се около себе си и — като вдигаше пяна с витлото си отзад, бавно почна да се хлъзга напред, за да излезе вън от пристанището.

Alea jacta est! До преди няколко минути аз бях господар на решенията и постъпките си: ако щях, ще замина за Цариград; ако не щях, можех да не замина. А сега — жребият е хвърлен. Аз нямах вече свободен избор, а трябваше да вървя по пътя на своята съдба — където и да ме изведе тоя път!

Тая мисъл пробягна за миг в съзнанието ми: за миг, защото параходът, излязъл вън от вълнолома, започна силно да се клатушка. Внезапно ми прилоша, повдигна ми се. Аз се наведох над парапета и — като пазех да не намърся дрехите си, та при пристигането си в Цариград да вляза в прилично състояние и да не будя подозрение — почнах да повръщам. Баничките, част от които току-що бях изял, отидоха да се къпят в морето. След като повърнах цялото съдържание на стомаха си, последното от което бяха някакви горчиви лиги, почувствувах силен, вълчи глад и с настървение се нахвърлих върху останалите банички и ги заръфах. Едвам погълнах няколко хапки, пак ми се повдигна и аз пак се наведох над парапета и подарих на морето новото съдържание на стомаха си, заедно с една голяма доза горчиви лиги. Това се повтори няколко пъти. Аз захапах единия от лимоните и си затворих очите. Киселината на лимона подейства донякъде успокоително за стомаха, но щом си отворих очите, спазмите се появиха отново и празния ми стомах отново започна да изхвърля навън разни горчила. Параходът беше излязъл от залива и в открито море се люшкеше като тресчица по вълните, които с бесен рев се издигаха нагоре, преливаха кувертата и ме обливаха изцяло с ледено студена вода. При изтеглянето си назад водата ме повличаше към отворите, оставени по парапета за оттичането ѝ. С голям труд аз се домъкнах до отворите на машинното отделение, оставени за отдушници на това последното. Около тези отдушници имаше една маса и до нея един стол. Аз седнах на стола, кръстосах ръцете си на масата и си затулих лицето с ръцете, защото бях забелязал, че стомашните спазми се увеличават, когато очите ми са отворени. Така, след няколко минути, аз се бях успокоил донякъде, когато една ръка ме дръпна за рамото и нечий груб глас прогърмя в ушите ми:

— Устанъте, господине! То място е мое!

Това беше боцманът на парахода, далматинец, който — веднага щом станах — взе стола и седна на него. При ставането си аз се бях уловил за масата; тя, обаче, не била закована. В тоя момент площта на кувертата беше силно наклонена зад мене, така че в стремлението си да остана прав, аз повлякох масата със себе си; а понеже параходът силно се клатушкеше ту на една, ту на друга страна, аз започнах неудържимо да танцувам с масата по кувертата в това време, когато боцманът, с ръце на хълбоците, примираше от един груб, гърлен смях. В един момент масата се намери пак на старото си място до стола, на който беше седнал боцманът, комуто успях да кажа:

— Можете ли да ми дадете легло някъде из каютите?

— Морам, али чете ми платите четире лева!

Аз бях така изтощен от морската болест и от повръщането, че нямах време за пазарлъци и веднага се съгласих да му броя 4 лева. Боцманът ме хвана под мишница, помогна ми да слеза надолу по тясната стълба и ме вкара в една тясна стаичка с едно легло, с прибор за повръщане при главата и с един кръгъл прозорец с дебело стъкло над леглото. Каютата се осветляваше от една електрическа крушка. Аз се качих на леглото, проснах се на него и затулих с лакът очите си. Навън вълните ревяха, обливаха кръглият прозорец на каютата и се блъскаха в парахода, чиито стени трепереха. Легнал, успокоен, аз най-последно съм заспал.

Събудих се сутринта рано. Вълните не ревяха и не се блъскаха в стените на парахода, които не трепереха. Самият параход не се люшкеше като снощи, а плавно се носеше напред — ако се съди по слабите водни бръчки на морската повърхност, която се виждаше почти на едно равнище с кръглото прозорче над леглото ми.

Аз излязох на кувертата. Морето беше утихнало. Беше чудно ясно, пролетно утро. Слънцето току-що се показваше на хоризонта; правеше впечатление като да излиза чисто и свежо от морската баня, където се беше къпало през нощта. Ние пътувахме на изток, край брега — един засмян бряг, с ниски заоблени баири, покрити със сочно зелена трева. Тук нямаше нито помен от Бургаския дълбок сняг и влажен студ. Пред нас, вдясно, се откриваше широк пролом, където морето се разстиляше на юг. Малки островчета, покрити с прясна зеленина, накацали покрай брега на морето при устието на пролома, придаваха особена прелест на панорамата, която се откриваше пред нас. След малко ние ще навлезем в Босфора.

На кувертата не бях самичък. Имаше няколко пътници от разни народности, които еднакво като мене бяха възхитени от гледката пред нас и гласно, всеки на своя език, изказваше своето възхищение. Трябва да съм продумал нещо на български, защото един от пътниците се обърна и на чист български език ме попита:

— Вий — сигурно — сте българин?

— Да. А Вий?

— Аз съм румънин. От Браила. Ходили ли сте друг път в Цариград?

— Не.

— По каква работа отивате в Цариград, ако мога да зная?

— Ще постъпя в лицея, турския лицей „Галата-Сарай“.

— Малко късно отивате. Те вече са почнали занятията... Аз пък отивам при мои роднини — за някакво наследство...

— Вие ходили ли сте друг път в Цариград?

— Много пъти. Аз познавам града много добре.

— Ще ми послужите ли за водач на първо време?

— С най-голямо удоволствие. Мене ме казват Попеску — Марко Попеску... Вас как Ви казват?

— Дуров. Илия Дуров. Ами вий откъде знаете така добре български?

— В Браила мнозина знаят и говорят много добре по български.

Стигнахме до устието на Босфора и навлязохме в него. Звук от военна тръба се раздаде откъм азиатския бряг и процепи утрешния въздух. Параходът изрева със своята сирена, намали хода и след две минути спря. Отсреща, от азиатския бряг, където имаше някакво укрепление, от чиито бруствери зееха — обърнати към нас — дулата на няколко големокалибрени оръдия, се отдели една лодка, в която бяха седнали двама турски артилерийски офицери и бърже се приближи към нас. След по-малко от две минути лодката беше прилепнала до корпуса на парахода, от който спуснаха въжената стълба. Седналите в лодката турски офицери се качиха в парахода и започнаха основна проверка на стоките, с които беше натоварен. Те слезоха в трюма, проходиха навсякъде — на дълж и на шир из парахода и най-последно дойдоха до спуснатата въжена стълба. Старшията от офицерите, един турски артилерийски майор — с носната си кърпичка, издигната над главата му, — махна два пъти. Гарнистът от укреплението, откъдето беше дошла лодката, извири с тръбата някакъв сигнал. От всички гънки на баириите, които образуват гърлото на пролива — от укрепленията в Анадол Кавак до Бейлер Бей и от Румели Кавак до Долма Бахче — от укрепления на укрепление, последователно се разнесе същият сигнал: укрепленията съобщаваха едно на

друго, че е даден свободен пропуск на нашия параход, който след като изрева продължително със своята сирена, бавно и тържествено тръгна между укрепленията, чиито оръдия зееха срещу нас от всички гънки на терена и от разните височини на околните баири. На някои места параходът минаваше съвсем близко до зеещите оръдия — на 20–30 метра разстояние. Тези укрепления бяха така приспособени към местността, че почти не се забелязваха; но оръдията бяха така поставени, че можеха от всички точки на брега да обстрелват парахода, който би дръзнал да навлезе в Босфора без разрешение.

Колкото повече навлизахме в пролива, толкова картините пред нас се сменяваха и ставаха от хубави по-хубави. Ние сме към средата на есента, а тук времето е същинско пролетно време, топло, ясно, приятно. От двете страни на Босфора, по засмените хълмове, покрити със свежа зеленина, са накацали дворци от различни епохи и стилове, така кокетни и красиви, че човек има впечатление да са направени от захар — такива, каквито могат да се видят в миниатюр по витрините в сладкарниците срещу Коледа или Великден.

Попеску стои от дясната ми страна и ми пояснява:

— Ей таме, пред нас, вдясно — това е Бебек, а тия стени над него — това са остатъци от външната крепостна стена на Византия; онова, голямото здание — това е Американския Роберт колеж — там, на височината; онова, насреща, вляво, тоя кокетен дворец, който като да е направен от захар и шоколад, със зелената гора около него, тая, дето покрива целия склон — това е Бейлер Бей; а пред нас, вдясно — това е Тарапия, с тоя луксозен, грамаден хотел до брега и с тая разкошна градина около него...

Аз погледнах към това земно възплъщение на небесния рай. Незаличим спомен оставиха за през целия ми живот тези грамадни дървета чадървиден бор (*pinus pinea*) в градината на хотела, до самия бряг, които придаваха на тая възшебна гледка една своеобразна прелест.

— Ето Орта Кьой, където се намира вашата, българската Екзархия. Погледнете вдясно от нас тая кокетна джамия, дето се връзва в морето и тоя зид, тоя бял зид, покрит се червени керемиди, дето се изкачва по баира, огражда това голямо пространство и се спуска пак към Босфора — това е Илдъз Кьошк, а джамията, която се връзва в морето, — това е дворецовата джамия, където всеки петък султанът отива на селямлък; голям салтанат представлява това еженеделно черкуване на султана...

Погледнах стената, която ограждаше една гора от едри зелени дървата. Никакъв дворец не се виждаше в заградената с белия зид гора. Дворците били горе, на равнището: конфигурацията на терена и честата, висока гора ги закриваха от погледа. Мина ми през ума:

— Тука е — значи — пещерата на тигъра, който в 1895 г. изпи кръвта на 300 000 арменци, изклани по улиците в Цариград, Ван, Сасун и Муш... На тигъра, който и сега ежедневно пие кръвта и потта на народите, подвластни на турската империя...

Изравняваме се с един кокетен дворец от бял мрамор, кацнал на една височинка отдясно, окръжен от една чудно красива градина.

— Това е Долма Бахче — казва Попеску — дворец, който напомня дворците на Людовик Четирнадесети във Версай, само че е по-изящен от тях. Красотата на тоя дворец крие много тъмни и отвратителни истории от съвременния живот на турската империя...

Параходът пори водите на Босфора и ни изравнява с една грамадна четвъртита мраморна постройка до самия бряг, вдясно от нас, която се оглежда във водата и чиято белина е в рязък контраст с тъмносиния цвят на морската вода.

— Това е Цераган Сарай — ме осведомява Попеску — двореца на факлите. Тоя дворец помни пиршествата на султан Абдул Азис, неговата смешна страст към борбите между петли, за които харчел луди пари, помни посещението, което тоя султан направил на изложението във Виена през 1868 г., и което било много неприятно за фанатиците мюсюлмани. Той помни също загадъчната смърт на султан Абдул Азис, намерен удушен с една копринена пухена възглавница и с прерязани вени на ръцете... Една тъжна турска песен, която има за тема тая загадъчна смърт и която може да се случи да чуете някога, започва така:

Уян, уян, султан Азис!

Уян, уян, сабах олду!

Гюл яствклар даян сана —

Уян, уян, уян, султан!...^[1]

Пред нас се открива панорамата на Цариград, който, огреян от утринното слънце, увит с един тънък, прозрачен синкав воал, се очертава отпреде ни като вълшебен сън, изникнал от морските води. Отляво от нас е Юскюдар, а зад него, в дъното на панорамата, се виждат дворците и къщите на Кадх Кьой, които надничат от гората, която покрива хълма на азиатския бряг и се оглеждат в морето. Вдясно е европейската част на града, разделена от устието на Златния рог, което се вмъква в Босфора, разделя града на две и се губи някъде на северозапад. Вдаден напред срещу Кадх Кьой, между Босфора и Мраморно море, носът Сарай Бурну е крайната точка на баира, върху който е построена старата Византия — сегашният Истанбул — с черквата Ая София, която увенчава върха на баира.

Попеску, от дясната ми страна, продължава да ме просвещава:

— Ето го Стамбул! Оная част от Византия, която гърците наричали „Ис тин полис“ (Градът), откъдето произлиза турското „Истамбул“... Оня купол, който се вижда на върха на височината, окръжен с четирите минарета наоколо му — това е Ая София. След постройката на тая черква, като я видял вече завършена, Юстиниан Велики извикал: „Аз те надминах, Соломоне!“... Оная, голямата джамия, отсам Ая София, това е Шах Зааде, с нейните четири тънки минарета; а ей-оная, на върха, отатък Ая София — това е джамията Султан Мехмед...

Попеску сочи разни точки от панорамата, назовава местностите и паметниците, които с напредването на парахода — се приближават към нас... Измежду групата пътници, излезли на кувертата да се любуват на красивата гледка, са и двама италианци, които гласно разменят помежду си своите впечатления.

— Dio mio!^[2] — възкликва единият от тях — Che bellezza!^[3]

— Un vero paradiso!^[4] — допълва другият.

— Como Napoli!^[5] — прави своето сравнение гървият.

Един италианец да сравнява панорамата, която гледаме пред нас с изгледа на Неапол — действително, трябва да е много красиво нещо — тая панорама на Цариград?

— Виждаш ли насреща, в устието на Босфора, по средата между Кадх Кьой и Сарай Бурну, дето се откроява върху блесналия фон на Мраморно море — онова островче с островърхата, тънка и ниска кула? Това е Къз Кулеси — Момината Кула... Съществува една легенда за тая кула...

И Попеску ми разказа легендата:

Царувал някога в Цариград един силен и прочут цар — византийски император или турски султан — не знам. Той имал всичко, каквото му желала душата — богатство, могъщество, слава: само едно му липсвало — нямал деца. Тая липса била толкова чувствителна за него, че той се чувствал най-нещастния измежду хората. Ето защо неговата радост била неописуема, когато царицата забременяла и му родила едно момиченце. Но скоро неговата радост била помрачена: врачките, викани поотделно при люлката на новороденото да предскажат неговото бъдеще, всички до една предсказали едно и също нещо — че когато порасне това дете, ще бъде най-красивата мома на земята и в разцвета на своята младост и хубост ще умре, ухапана от отровна змия. Царят — бащата — решил да се бори със съдбата и да я победи. По онова време тая кула не съществувала; там, всред морето се показвала една скала; царят заповядал да построят върху тая скала ей тая кула, до която да не може да пропъзли отровна змия. Когато постройката била завършена, той изпратил детето там с дойката и бавачката; а когато момиченцето пораснало, изпратил там учителки и другарки. Силна и строга стража допускала в кулата само ония лица, които изпращал царят; всички, които идвали в кулата, били най-щателно претърсвани. Момиченцето расло, порасло и станало чудна хубавица. Когато навършила 18 години, сам царят отишъл да види дъщеря си и да ѝ донесе подарък — една кошница грозде — най-хубавото от царските лозя, защото дъщеря му много обичала гроздето. Царят дошъл в кулата, видял и целунал дъщеря си и собственоръчно ѝ подал кошницата. Дъщеря му посегнала да вземе една чепка от гроздето, което се жълтеело като кехлибар; но в това време изпишяла — свита между чепките, една усойница я жилнала за ръката. След няколко часа царската дъщеря умряла в страшни мъки...

— Никой не може да избегне съдбата си — заключи Попеску.

— Съгласен! — отвърнах аз, като гледах как нашият параход намали хода и се спря пред пристанището Галата Искелеси. — Никой не може да избегне съдбата си...

За по-малко от една минута няколко десетки лодки наближиха парахода и се събраха при възнесената стълба, която бързо биде спусната. Пътниците се натрупаха около стълбата и почнаха да слизат един по един. Двамата с Попеску се присъединихме към ония, които чакаха реда си за слизане. Аз погледнах моето пардесю и шапката си. Те бяха измачкани и оплескани от повръщането снощи. Разноцветна, полузасъхнала лига на големи петна беше залепнала на реверите и предниците на пардесюто. Плътената ми черна шапка беше смачкана и изцапана със също такива петна. Външният ми вид съвсем не беше порядъчен. Аз мязах на някакъв пияница, който се е търкалял в нечистотиите от повръщането.

— Виж на какво съм заприличал — казах на Попеску, — целият съм оплескан. Кой знае за какъв ще ме вземат, когато ме видят след като слезем от парахода?

— Няма да ти е нищо. Такъв е каяфетът на всеки пътник, който не е пътувал друг път по море и слиза от парахода след такава морска буря, каквато беше снощната — окуражи ме Попеску.

С няколко други пътника се настанихме в една лодка и след малко излязохме на сухо, пред зданието на митницата. Моята сплескана външност не направи впечатление на никого от полицейските и митнически чиновници. Както аз, така и Попеску нямахме багаж и затова почти никак не ни задържаха в митницата. Отидохме при масата на полицейския чиновник, който регистрира нашето пристигане и ни визира паспортите.

— Къде ще се установиш? — ме попита полицейският. Аз въпросително погледнах към Попеску, който отговори вместо мене:

— В хотел „Румъния“. И двамата ще се установим засега в хотел „Румъния“.

Полицейският чиновник ни повърна паспортите и ние двама с Попеску излязохме навън. Погълнат всецяло от формалностите в митницата и при полицейския чиновник, аз не бях обърнал внимание на кея и пристанището. По протежение на целия кей бяха наредени кафенета пълни с хора от разни съсловия, народности и раси, които приказваха, смееха се и се провикваха, та заглушаваха шума от работата по пристанището. Стотици папагали с разнообразен цвят и различни големини, поставени в клетки, висеха около вратите и по прозорците на кафенетата и със своите крясъци, многократно повтаряни заучени думи и фрази на разни езици, с подражаването на разните звукове от пристанището и кафенетата, съперничеха, дори заглушаваха шума от тези последните.

Пресекохме кея и тръгнахме по една от улиците на Галата — тесни, криви улици, покрити с неравен и изпокъртен калдаръм, кални и мръсни, прилични на пловдивските улици в Тахта Кале, между Джумаята и ерменската черква, каквито бяха през времето, което описвам. След като криволичихме няколко минути из тези улици, дойдохме до хотел „Румъния“. Там ни дадоха една стая с две легла и ни взеха паспортите да ги занесат в полицейския участък за регистриране. Отидохме в стаята, за да си отпочинем върху здрава, неподвижна земя. Аз дадох горните си дрехи и шапката да ги почистят, та при излизането си да имам благоприличен вид.

Събудихме се към пладне. След като се облякохме, излязохме от хотела и отидохме в една гостилничка, каквито изобилстват в Галата и където човек можеше да се нахрани добре с няколко металика. След като се наобядвахме, Попеску ми каза, че по своята работа трябва да отиде при някакви свои роднини, които живеели далече — отатък Златния рог, във Фенер.

— Фенер! Ще рече, някъде към Гръцката Патриаршия — забелязах аз.

— Да. В съседство е Патриаршията. Би ли дошъл с мене? — ме попита Попеску.

— Аз даже щях да ви помоля да дойда с вас — разбира се, ако това не представлява никакви неудобства за вас. Това ще бъде първото ми опознаване на града.

И така ние тръгнахме по главната улица на Галата, която върви успоредно с брега на Босфора и излязохме при моста Кара-Къой. В началото на моста, облечени в бели манти, с по два дълбоки джоба отпред, четирима души стояха в една редица напреки на моста. Те бяха разперили ръцете си хоризонтално така, че напълно преграждаха входа на моста. С бързи, артистични движения те събираха от минавачите правото за преминаване през Златния рог: по един металик (5 ст. златни) от всеки пешак, по 4 металика (един сребърен грош) за хамалин, носещ товар на гърба си, и по един черек бяла меджидия (5 гроша и 3 металика) за кола — файтон или товарна кола. Попеску извади 2 металика, турна ги в ръката на единия от събирачите на правото за преминаване, който с едно бързо движение ни пропусна да минем. Когато преминахме редицата

на събирачите, аз се спрях и се обърнах да погледам картината. Почти всяка половин минута, след като напълниха шепите си с металици, грошове и череци, събирачите бъркаха и пускаха събраните пари в джобовете на мантите и веднага отново разперваха ръцете си, за да прибират дъжда от медни и сребърни монети, които се изливаше в шепите им. Минахме моста. На другия му край, една също такава редица от четирима души събираше от минавачите правото за преминаване на моста в обратна посока.

Както ми разправяше Попеску, приходът от двата моста върху Златния рог — Кара-Кьой Кюпрусу и Зайтун Кюпрусу — възлизал средно на 10 000 златни звонкови турски лири (330 000 златни франка или по сегашния курс на българския лев — на 230 000 000 лева) дневно: или годишно около 84 000 000 златни франка, т.е. с десет милиона златни франка повече от годишния бюджет на България, който по онова време възлизаше на 75 000 000 лева златни. Прихода от тия два моста върху Златния рог бил апанаж на Валиде Султан, майката на султан Абдул Хамид Хан II. В себе си аз направих заключението:

— Значи, данъците, изтисквани така безмилостно от населението на моята родна страна, не са достатъчни да покрият разходите на тая августейша дърта брънтетина...

Редом с четиримата събирачи, при тротоара, имаше две бараки — по една от двете страни на входа, с по една маса на всяка барака и по три стола около всяка маса, на които бяха седнали трима души. Щом като някой от събирачите напълнеше джобовете на мантата с пари, напущаше редицата, отиваше бърже към най-близката от бараките и набързо изпразваше съдържанието на джобовете от мантата, като обръщаше дъната на тия последните. Насядалите около масата веднага се залавяха да сортират и броят изсипаните на масата пари, да ги увиват на фишеци и да отбелязват в някакви тефтери получената сума.

Ние с Попеску преминахме моста и пресякохме редицата от четиримата събирачи на другия край на моста, за да стъпим във от него. Дойдохме в Стамбул и тръгнахме на запад по крайбрежната улица, която върви успоредно с южния бряг на Златния рог. Тая улица беше постлана с изкъртен калдъръм, кална и мръсна, каквито бяха почти всички Цариградски улици. Така вървахме дълго, около 2 километра, минахме покрай западния вход на Зайтунския мост (Зайту Кюпрусу), изравнихме се с Терсхането (Адмиралтейството), което се намираще на отсрещния бряг на Златния рог и се озовахме при една кокетна черна, висока черквица, чиито цокли от бял камък бяха в силен контраст с черния цвят на черквата.

— Това е вашата, българската черква „Св. София“ — ме осведоми Попеску.

Аз се спрях да изгледам по-добре тая миниатюрна черква с нейните прави и строги контури. Дойде ми на ум едно антрефиле във в-к „Свобода“, писано по времето, когато беше привършена постройката на тая черква, направена от железни части, издигнати и сглобени върху белите каменни цокли. Имало някаква тъмна афера при поръчката на железните части, изобщо по цялата постройка на черквата; в-к „Свобода“ тълкуваше езика на камбаните при черквата. Голямата камбана, с дебел, важен и бавен глас, звъняла и с отчаяние ридаела:

— Пари!... Пари!... Пари!...

— От де? От де? От де? — пейли и питали със своя алт средните камбани.

— Шундан-бундан! Шундан-бундан! Шундан-бундан!^[6] — се надпреварвали да звънят и да отговарят с тънките си гласчета малките камбанки...

— Това е то Фенер — продължаваше да ме осведомява Попеску. — Ето Патриаршията, а в съседство с нея българския метох...

Аз изгледах двете стари, овехтели сгради, пълни със спомените за борбите в миналото между отживелия средновековен мрак на Патриаршията и току-що зародилото се национално съзнание на българите и със сенките на ония, които оставиха имената си в историята на българското възраждане, като се почне от братя Миладинови и се свърши с Антима I... Не са се изменили и 50 години от тогава, а за нас младите тия борби изглеждат детински и наивни, каквито са били и песните, които са ги въодушевявали по онова време:

... Да живее Алия,

че даде Екзархия!

Да живее султана,

че подписа фермана!...

Ние подминахме Патриаршията. Насреща ни идваше едно чудновато шествие и се долепихме до стената, за да му сторим път. Напред вървеше един хамалин с латерна на гърба, а след него — притежателят на латерната, който въртеше дръжката и свиреше с нея някакъв валс. След него вървяха двама души, облечени в черни европейски дрехи, с фесове килнати на една страна, с по една бяла восъчна китка на реверите; те вървяха след латерната, като едновременно танцуваха и от време на време залитаха — явно беше, че те бяха здраво пийнали. След тях вървяха един след друг двама хамали, които носеха една носилка, по средата на която имаше едно затворено купе, дето беше седнала една млада жена, облечена в бяла премяна, с венец на главата и с було върху лицето. След носилката важно вървеше един млад господин, облечен в черни европейски дрехи, с бяла восъчна китка на ревера, с наскоро минат на калъп фес на главата, с бели ръкавици и с букет в ръцете. Няколко души завършваха шествието. Днес беше неделя. Това беше гръцко сватбено шествие. Отиваха на венчавка в патриаршеската черква. Двамата, които вървяха и танцуваха след латерната, бяха шаферите; седналата в носилката — булката; оня, с букета, който вървеше след носилката — младоженецът, а останалите 5–6 души — кумът, кумата и сватбарите.

Кривнахме вляво и тръгнахме нагоре. След няколко извивки в тия тесни улички, стиснати между високите здания, с широки стрехи, с издадени и надвиснали еркери, почукахме на една порта и влязохме в една къща, където ни посрещна домакинята — млада, пълничка госпожа, с правилно и красиво лице, кестеняви коси и вежди, зеленикави очи и съразмерно развит бюст. Тя радостно поздрави Попеску и почна бърже да приказва с него на румънски, като примесваше гръцки и турски изрази. Тя ни въведе в една от стаите на апартамента, отоплявана с един голям и висок пиринчен мангал, чиято външност блестеше от чистота. Едновременно като приказваше и се разправяше с Попеску, тя ни поднесе по една паничка, пълна с резени от портокал, полени с ром и посипани със захар. След около два часа напуснахме къщата на любезната госпожа и по същия път се върнахме обратно в Галата. При хотел „Румъния“ Попеску ме остави — имал някаква среща с някого си. Той извади часовника си, погледна го и набързо се отдалечи.

Аз влязох в хотела, повъртех се насам-нататък из стаята и излязох. Нямаше какво да правя и затова реших сам постепенно да се запозная с околността, като се ръководя от старото педагогическо правило — да отивам от известното към неизвестното и от познатото към непознатото. Прочее, аз тръгнах към моста Кара-Къой, стигнах до него и се върнах обратно до хотел „Румъния“. След това отидох пак до същия мост и завих по улицата на север. След като извървях стотина крачки по тая улица, от двете страни на която имаше дюкяни, където продаваха заклани и оскубани птици, аз се върнах обратно при моста. Така, постепенно, систематически, проучвах тая част на града. За да запомня пътя за връщане обратно, забелязвах особеностите на улиците: ъгли, чупки, надписи. Аз още си спомням надписа върху една табела, висяща напреки над улицата, с черни, дебели букви върху бяло поле: *Caracache Freres Photographes*, по който се ориентирах, когато завих по тъмната улица на север.

Северозападно от хотел „Румъния“ води една широка, празна улица; по-късно научих названието ѝ — Ени Чарши-Сокак; тя започва от Галата и се слива с главната улица на Пера, като минава край главния полицейски участък Галата-Сарай. От тая улица, вляво и вдясно се разклоняват много тесни улички, които гъмжеха от хора, най-вече моряци, пристанищни хамали и аскери. Там попаднах на гледки, неописуеми по своя цинизъм и по своята гнусота. От двете страни на Ени Чарши-Сокак и на уличките, които се разклоняват от нея, имаше магазини с витрини, в които вместо стока, бяха изложени жени от разни възрасти и раси — от 14–15 годишни момичета, почти деца, до 40–50 годишни жени с бръчки по челото и около очите; руси немцойки и славянки с розовобяла кожа на лицето; чернооки гъркини с бяла, алабастрова кожа; маджарки с широки бедра; румънки, съставени само от плът; арабки с матово бяла кожа; негърки с тъмно-шоколадена кожа, сплескан нос, издадени напред устни и бели зъби; монголки с тесни очи и топчест нос; малайки с бронзова кожа; японки, китайки. Тези жени, разголени и разкрачени, седяха на показ във витрините в разни пози и с цинични жестове се стараеха да привлекат в заведенията любителите на женска плът и на животинските удоволствия.

В един и същи ден аз видях най-красивия населен кът на земята, където човешкият гений и човешкият труд са допълнили и подчертали природните красоти, и най-отвратителното и гнуснаво поругаване с човешката личност. Беше започнало да се здрачава, когато тръгнах да се връщам

обратно в хотела, за да не гледам тая мерзост. Спрях се при завоя на уличката, там, дето тя се съединява с Ени Чарши-Сокак. Пред едно от заведенията една голяма купчина хора се беше събрала и запушила входа на уличката. Вратата на заведението беше затворена и отвътре се чуваха женски писъци и шумът от някаква борба, от яростни псувни и от трошене на стъкла, съдове и мебели. Няколко руски моряци влезли в заведението, в което преди тях се намирали няколко френски и италиански матроси. Между влезлите и заварените станало някакво спречкване, което скоро се превърнало в сбиване при заключени врата. Когато аз се спрях да гледам, вратата се изкърти; един руски моряк изхвъркна от вратата без шапка, бледен като мъртвец, със смачкани дрехи, целият облян в кръв, която шуртеше от врата му. Той започна да бяга към Ени Чарши-Сокак с разперени ръце, като залиташе. Полицейски не се виждаха — те избягали още при началото на сбиването.

Измежду насъбралата се тълпа имаше моряци от разните стационари и търговски параходи, на котва пред Галата Искелеси, които взеха страната на своите сънародници. Последва сбиване и между моряците, които се бяха събрали на улицата. Настана обща суматоха. Кепенците почнаха да се спускат пред витрините, пълни с жива човешка стока. Зрителите, които не взимаха участие в сбиването, гледаха да се измъкнат и избягат; така, заедно с една група, която се източиха към Еки Чарши-Сокак, аз се намерих на срещната страна на тая улица и се спрях да видя какво ще стане по-нататък. Боят продължаваше с растящо ожесточение; биеха се с юмруци, мушкаха се с моряшки шпаги и се псуваха на всички езици.

В най-големия разгар на борбата откъм Галата се зададоха три отделения матроси, въоръжени с карабини, командвани от моряци-офицери. Това бяха моряци от руския, френския и италианския стационари, които — повикани от турските полицейски — идваха да турят край на сбиването. Те разгониха тълпата зрители, обкръжиха ония, които се биеха на улицата и заведението, в което борбата продължаваше, и като удряха с прикладите на пушките — заставиха ония, които се биеха на улицата, да преустановят боя, да се оттеглят настрана и да мируват, вардени от моряшката стража. По същия начин те насилеха и влязоха в заведението, от което изкараха, арестувани, буйстващите моряци. След като ги разделиха по народност, матросите обкръжиха и подкараха арестуваните моряци надолу към Галата.

Беше се вече мръкнало, когато се прибрах в хотела. Попеску се беше върнал и ме чакаше. Отидохме да вечеряме и след това се прибрахме за спане. На другия ден, понеделник, 8 ноември 1899 г., след като се облякохме и закусихме, Попеску предложи да идем да пием кафе. Той знаел едно гръцко кафене „Елпис“ на ул. „Юксек Калдаръм“, срещу румънската аптека, където правели много хубаво кафе. Аз си помислих:

— Юксек Калдаръм! — и гласно прибавих: — Разбира се — да идем!

Почнахме бавно да изкачваме стъпалата на тая улица. След като изминахме стотина крачки по Юксек Калдаръм, влязохме в кафенето, което се намираше вдясно, с широк главен вход срещу нас и с един второстепенен вход на лявата му стена, част от която се издаваше към същата улица. При влизането ни аз огледах добре залата на кафенето и нарочно избрах една маса до главния му вход. Ние седнахме до масата и заръчахме:

— Дио кафе дес вари глики!^[7]

— Вие играете ли табла? — ме запита Попеску.

— Играя. Искате ли да изиграем две тройки?

— Да играем!

Ние заръчахме табла и почнахме да играем. След като си изпихме кафето, аз казах на Попеску:

— Извинявайте. Почакайте ме за един момент да ида по малка нужда.

Аз станах, отидох до вратата вляво, излязох на улицата и бърже тръгнах нагоре въз стъпалата. Както ми бяха описали в София, когато изтичах стъпалата на Юксек Калдаръм, забелязах вляво полицейския пост пред руската легация. Аз продължих да вървя по същата улица нагоре, като внимавах върху надписите на напречните улици. След като бях извървял 100–150 крачки, върху един от тия надписи — на тъмносиво поле с бели букви на турски и френски — прочетох: Rue Venedic. Аз напуснах улицата, по която вървах, и завих на запад по Венедик-Сокак.

Попеску остана да ме чака, за да свършим започнатата игра на табла. И сега, когато ти, читателю, отидеш в Цариград и изкачиш стъпалата на Юксек Калдаръм и се отбиеш в кафенион Елпис^[8],

ще видиш домну Попеску, седнал до масата при главния вход на кафенето, с разтворена табла пред него на масата, със зарове в дясната ръка, да поглежда към вратата, от която излязох, и да чака моето завръщане...

Венедик-Сокак е къса улица — около 150 крачки. На стотина крачки от началото ѝ, вляво забелязах млекарница, при вратата на която, отвън, беше седнал на стол един висок, сух човек, на около 45–50 години, гологлав, със светлокестенява коса и същия цвят дълги тънки мустаки. Аз влязох в млекарницата, където шеташе едно младо, 14–15 годишно момче с руса коса и живи, сини очи. Поръчах си чаша студено прясно мляко и две кифли. Заинтригуван от българския език, на който направих поръчката и от непознатата ми физиономия, човекът, който седеше на стола пред млекарницата, стана и влезе в дюкяна. Аз го попитах:

— Тебе как те казват?

— Кузма. Кузма Чобанов.

— Ами това дете чирак ли е при тебе?

— Детето ли? То е мое момче. Казват го Митре. Кръстено е на татка ми. Ваша милост, да не сте българин?

— Да. Българин. От Пловдив. Тука идвал ли е някой човек 26–27 годишен, с черна брадичка, да пита за някое момче?

— Идвал е. От 3–4 дни всеки ден идва насам. И сабайле дойде — попита за тебе, пи едно мляко и излезе. Каза, че пак ще дойде. Ако сакаш, почакай го.

Аз съобразих, че вместо да се отегчавам с дълго чакане и да водя празни разговори с бай Кузма, ще бъде по-добре да поскитам и да се запозная с улиците наоколо и затова отговорих:

— Няма да чакам. Имам малко бърза работа. Ако дойде, кажи му, че след малко ще бъда тук. Да ме почака.

Аз излязох от млекарницата, тръгнах на запад, отидох до напречната улица, с която свършваше Венедик-Сокак и тръгнах по нея на север. На около 150–200 крачки от мястото, откъдето бях тръгнал по тая улица, тя се разширява и оттам се открива една чудно красива гледка към Златния рог. По-късно научих, че това място се наричало „Айналь Чешме“^[9]. Долу, под улицата, на запад, високи и дебели кипариси хвърляха своята сянка и пазеха тишината на едни турски гробища, с бели, зеленявали и почернели от времето надгробни плочи, полузакрити от израслата около тях трева. Надясно, висок зид окръжаваше едно пространно масивно здание с жълточервени зидове и с прозорци със спуснати рулетки. Това беше някакво укрепление всред града. По-късно узнах, че това било Британската легация, направена недостъпна с високия зид и укрепленията, които играеха също и ролята на легационна градина. След като се налюбувах на гледката към Златния рог и на панорамата на Стамбул, имащи за рамка стъблата и кипарисите от „Кючук Мезаристан“^[10] (така се наричали гробищата под улицата, по която бях вървял), аз се върнах обратно и отидох в млекарницата. Беше минало близо един час откак бях излязъл. Мерджанов седеше на една маса срещу вратата и дояждаше киселото мляко с захар, което си поръчал, докле ме очаквал.

Щом ме видя, той стана, заплати поръчката и ме пресрещна, преди аз да съм успял да вляза в дюкяна. Ние тръгнахме на изток и излязохме на Юксек Калдаръм, след което свихме по тая улица и тръгнахме на север, към Таксим. Веднага след пристигането си в Цариград, Мерджанов си намерил квартира на улица „Сакъз Агач“, към където се бяхме запътили. След като влязохме в стаята му и си свалихме пардесютата, ние седнахме в двете меки кресла, с които беше мебелирана неговата квартира и той ми разправи следното:

Той пристигнал на гара Сиркенджи в Цариград, вечерта във вторник, на 2 ноември 1899 г., и пренощувал в един от хотелите, които се намират близо до тая гара. На следния ден той минал през моста Кара-Къой и заскитал по Пера, едно — за да проучва града и друго — за да си намери квартира, която предплатил за един месец. След като си намерил квартира, първата му работа била да намери млекарницата на бай Кузма, а след това — да поскита из града, за да го проучва.

— Знаеш ли? Квартирата ми е точно срещу ей-тая къща. В нея живее Неджиб Мелхаме. Всяка сутрин го гледам от прозореца, като излиза и по Сакъз Агач отива към Тарла Баши... Впрочем — ето го — и той посочи към един висок господин, с черна подстригана брада и къси черни мустаки, с бледно, матово лице, много изискано облечен, с черно пардесю, с минат на калъп фес и с бастун

в ръка, който беше отворил пътната врата на срещната къща и излизаше от нея. Той излезе от вратата, спря се за момент и след това бавно и с достойнство тръгна на изток по направление към Таксим.

Неджиб Мелхаме беше по онова време турски консул в София. Симон Трайчев и Димитър Ляпов във в-к „Реформи“ и в други софийски вестници бяха изнесли за него една скандална история за изнасилването на едно момиче в помещението на турското консулато, което беше направило положението му в София съвсем неудобно. Той беше дошъл в Цариград до затихването на скандала или за да действа да го преместят другаде.

След като Неджиб Мелхаме се загуби от погледа ни, Мерджанов продължи:

— Като платих билета за железницата от София до тука и като предплатих за квартирата, останаха ми две лири без нещо... Колко пари са ти останали? — запита ме той.

Аз извадих цялото съдържание на портмонето си и претърсих джобовете на жилетката — бяха ми останали три лири и няколко дребни монети.

— Видиш ли? Общо нямаме даже пет лири. Това е нашият капитал, с който ще събаряме турската империя. Така ще бъде, ако чакаме да ни издърпат хората...

— Че не е келепир това положение, не е келепир. Но щем-нешем трябва да очакваме от тях.

— А аз направих така, че да не зависим от никого.

— Какво си направил?

— Какво ли? Ето какво!

Той извади от джоба си една връзка малки ключове, окачени на една верижка, закопчана на панталона му, избра един от тях и отвори едно от чекмеджетата на бюрото. В дъното на чекмеджето, под няколко листа хартия за писма, той ми показа една купчинка златни монети — наполеони и лири.

— Ето какво направих — рискувах. Заложих всичко на една карта — и спечелих!

— Аз не знаех, че си бил комарджия... Къде си играл на комар?

— Къде? В Екзархията, с преждебивший калоферец Лазар Йовчев, иже нарицаемий нине Йосиф I — български екзарх, славословен като българско Блаженство...

Аз взех да го гледам на четири. За да разсее моето недоумение, Мерджанов продължи:

— След като си предплатих квартирата и установих, че са ми останали само една лира и 3 бели меджидии, трябваше да пиша на Сарафов да ми прати пари. С други думи, още от началото да стана напълно и във всичко зависим от него и да водя една честа кореспонденция — неща, противни на нашето съглашение за сътрудничество. Налагаше ми се да намеря някакъв изход...

— Видиш ли тая картичка? — внезапно попита той и ми подаде една визитна картичка, на която беше написано:

Васил Стоянов

Студент

Русе

— Аз си напечатах тия картички в София, веднага след като взех паспорта на Виската. Картичката е дребно нещо и не струва скъпо — за 100 картички платих един лев и половина, но тя има магическа сила — отваря вратите и дава достъп навсякъде при големците. От друга страна — нали помниш това, което разправяше за владиците, които обичат парите — че те не ги влагат в банките, а ги държат при себе си; как го викаха оня владика — Кирил Видински, който — когато се разхождал из стаята с ръце отзад — вместо броеница, прехвърлял от едната си ръка в другата кесия, пълна със златни монети, които издавали металически звук, който радвал стария брадат козел. Та, дойде ми на ум да ида при екзарха. Още на другия ден, към 9 часа сутринта, отидох в Орта Къой в Екзархията и дадох на екзархийския гавазин картичката, за да я предаде на Блаженството с молба да ме приеме. Гавазинът се върна след малко, каза ми да заповядам при Негово Блаженство и почтително ми стори път да мина през вратата. Аз се качих по стълбата горе, при екзарха, който ме прие в кабинета си. Разбира се, след реверанса, който направих — през което време Блаженството ме благослови с дясната си ръка, която след това ми подаде, — аз я поех и я целунах. Той ме покани да седна до него и ме попита какво ново има от Русе и изобщо от България. След няколко банални въпроса от негова страна и още по-банални отговори от моя страна, аз пристъпих направо към целта, която ме беше довела при него:

— Ваше Блаженство — казах, — известно ли ви е, че македонците се готвят за борба против турското иго?

— Да. Известно ми е. Трябва да се съжалява, че енергията на нашия народ взема погрешното направление на една борба, краят на която не може да бъде друг, освен катастрофа.

— А според Вас — кой би бил безпогрешният път?

— Според мене, безпогрешният път е оня на бавната еволюция, на постепенното повдигане значението на нашия народ чрез образованието и неговото материално благосъстояние — пътят към училището, към търговията и към усъвършенстване в занаятите.

— Не, тоя път е бавен и главно — несигурен, при една власт, която поставя всевъзможни пречки, щом забележки у нас засилване или някаква самостоятелност.

— Че тоя път е бавен — това е вярно. Но това е пътят на еволюцията...

— Това, обаче, не ви пречи да благославяте оръжието на властта и да просите от Всевишния: „Победи царю нашему на сопотивния твой даруай...“, ако и оръжието да не представлява елемент на еволюцията и на бавното и сигурно развитие.

— Църквата не може да се обяви и да действа против държавата, както и държавата не може да съществува без църквата...

— И сега, когато из Македония, в най-затътените села, свещениците се готвят да вдигнат с едната ръка кръста, а с другата оръжието — Ваше Блаженство, не мислите ли, че е дошло време, ако не да поведете свещеничеството, то поне да го последвате, като благословите вашето паство и с това да му вдъхнете кураж и вяра в предстоящата борба?

— Но вие какво искате да кажете?

— Искам да кажа, че вие, за да бъдете глава на вашето паство, не бива да се отчуждавате от него. Искам да кажа, че вие сте длъжен да вървите в крак със своето паство и не само да благословите неговата борба, а и да подпомогнете по един реален начин!

С тия думи аз станах, измъкнах камата и му заповядах:

— Вие, чрез мене, ще подпомогнете парично тая борба! Разбрахте ли?

Екзархът ме изгледа изумено, поколеба се един момент и след това покорно стана, отиде заедно с мене в съседната стая, отвори една касетка, взе няколко фишека и ми ги подаде.

— Вие разбирате, че е излишно да вдигате шум по това, което стана — казах аз. Излишният шум ще навреди повече на Вас, отколкото на когото и да било друго.

Аз турих фишеците в джоба, направих му един реверанс и излязох. След това прочетох сумата: 200 наполеона и 100 турски лири, което прави 6300 франка.

— На мене много ми върви на 6000 — додаде Мерджанов. Сумата по Миховите записи беше 6700 франка, а сегашната е 6300. Изобщо, на мене числото 6000 е щастливо число...

— Ами ако екзархът съобщи на властта — не смяташ ли, че това е опасно? — запитах аз.

— Аз смятам, че Блаженството е достатъчно умен, за да не направи тая глупост. Ако той направи шум по онова, което се случи между нас, той знае: първо — че неговото официално положение на български екзарх ще стане невъзможно, защото в Илдъз Кьошк ще го подозрат, че с тоя шум той иска да прикрие своята доброволна помощ за македонското движение; второ — той не знае кои сме и колко сме; а това е упражнило, упражнява и ще упражнява хипнотично влияние върху него след убийството на Македонски преди години. Така че ние можем да бъдем спокойни.

— Демек, ти си я докарал на докурджум^[11] — забелязах аз.

— Именно — на докурджум! — потвърди Мерджанов. И той продължи:

— Това се нарича индустрия, съвременно фабрично производство: бързо, лесно и сигурно. А на какво прилича това — да се накичиш с пушка, пала и патрондаш; да се натовариш с раницата като магаре; да тръгнеш от Дупница нощем пеша; да скитосваш цяло лято по балканите и да си изкъсаш джигерите от умора; да гладуваш; да жадуваш; да гониш вятъра по Драмско поле; да нападаш посред бял ден Шилинос; да заловиш Кир Димитро; да го вържеш и караш като добитък — и в края на краищата да не си сигурен, че ще вземеш откупа от някакви си жалки 600 лири. Все едно — да тръгнеш от Русчук за Цариград с биволска кола и да пътуваш пеш два месеца, когато можеш да се качиш на железницата и парахода и без каквато и да е умора да вземеш същото разстояние за два дена...

— Сега ние сме с развързани ръце, защото имаме пари — продължаваше Мерджанов. — Ние си бяхме поставили за задача да водим ефикасна борба, като си служим със съвременни средства, а не по първобитен начин; и ако се похарчим, да продадем главите си на най-високата възможна цена. Да убием змията, като я удряме по главата, а не по опашката. Опашката на турската империя — това са турските чиновници и аскерлии. Кой е главата? Отговорът е ясен — султанът, който представлява държавата и се счита за самовластен господар на нейните материални ресурси, на духовните ѝ сили и на нейната съдба. Ние трябва да ударим змията по главата. Ergo^[12], да убием султана! Но, нека бъдем последователни! Преди всичко, ти трябва да си намериш квартира, а след това да обмислим спокойно, какво ни предстои да правим.

Ние излязохме от квартирата на Мерджанова и се разделихме, като си назначихме среща вечерта в млекарницата на бай Кузма. Аз веднага почнах да си търся квартира.

На север от Кара-Кьой Кюпрусу, от главната улица на Галата се отделят две големи улици — „Войвода-Сокак“ и „Юксек Калдаръм“. Първата води първоначално на запад и минава край Банк Отоман; след това завива на север и минава край луксозните хотели „Петербург“ и „Пера Палас“ от едната страна и „Кючук Мезаристан“ от другата страна; след като мине край големия и луксозен хотел „Кръокер“, тая улица завива на изток и излиза при полицейския участък „Галата-Сарай“. Втората улица — „Юксек Калдаръм“ — тръгва веднага въз стръмнината на север и изкачва тая последната с ниски и широки стъпала; след като мине край руската легация, край луксозния хотел „Хедивал Палас“ и край големия магазин „Бон Марше“, при полицейския участък „Галата-Сарай“, се съединява с „Войвода-Сокак“. Образувана от двете съединени улици, главната улица от „Галата-Сарай“ върви на север за Таксим. От Галата тръгва конският трамвай, по „Войвода-Сокак“ стига до „Галата-Сарай“ и продължава на север за Таксим — Шишли и Панкалди.

По тая улица, на около 200 крачки северно от „Галата-Сарай“ се отделя на изток една сляпа улица. Още същия ден аз си намерих квартира в една къща, намираща се в дъното на тая сляпа улица от дясната страна. Хазийката беше гъркиня, някоя си Фанко, около 50-годишна жена, със среден ръст, дебела, с прошарена кестенява коса. Тя живееше в конкубинат с един мъж 50–55 годишен, сух, мургав, с черна коса като катран, със също такава брада и мустаки; единият от мустаките — левият — беше наполовина опасан от едра шарка; впрочем, лицето на тоя господин беше цялото надупчено от едра шарка, поради което той беше много грозен. Пред тях аз минах за ученик, дошъл от България да постъпи идната година в лицей „Галата-Сарай“, за което постъпване ще се готвя, като взимам частни уроци по турски език.

В тая къща аз не бях единственият квартирант. Имаше една италианка, чиято стая беше съседна с моята. Тя беше в положение и рядко се показваше вън от стаята си. Имаше също и две госпожици, сестри Ефросина и Пипина. По-голямата, Ефросина, беше шапкарка и заедно със сестра си изработваше дамски шапки за някакъв шапкарски магазин.

След като си намерих квартира, отидох в млекарницата на бай Кузма, откъдето заедно с Мерджанова отидохме в ресторанта „Хаджопуло“, който се намиреше в пасажа със същото име, наблизо до „Галата-Сарай“. Евтино се живееше по онова време в Цариград! „Хаджопуло“ беше първокласен ресторант, в който се сервираше изобилна, вкусна и питателна храна при най-изискана обстановка срещу заплащане на един човек четвърт бяла меджидия — (един лев и 15 ст). Когато влязохме в ресторанта, всичките маси не бяха заети. Посетителите постепенно идваха и заемаха празните маси. Около една от масите бяха седнали трима души, които оживено приказваха и спореха по български. Ние седнахме до съседната маса и си поръчахме обед. В очакване на поръчаното ястие Мерджанов се обърна към най-близкия до него от съседната маса и го запита:

— Вие, вероятно, сте българин?

— Да. Българин. От Стара Загора.

Запознахме се както с него, така и с неговите сътрапезници. Първият беше Иван Коев от гр. Стара Загора. Той имаше среден ръст, беше тънък, рус, със сини очи, тънък нос с широки ноздри и червени нервни устни. Коев завършил инженерство в Петербург и наскоро бил назначен за инженер по поддържането на Хиршовата железопътна линия Сарамбей — Цариград. Той се хранеше гологлав. Меката му плъстена шапка, бежов цвят, бе окачена на закачалката.

Другият новозапознат беше тънък, на ръст по-висок от среден, с кестеняви очи, коса и мустаки. Той беше скоро бръснат и спретнато облечен. Носеше фес, наскоро минат на калъп, и се хранеше

с него. Оказа се, че бил адвокат, завършил право тук, в Цариград, родом от с. Кърчово, Демир-Хисарско. При запознаването ни, той си беше казал името много тихо, поради което Мерджанов го запитва:

— Извинете, не можах добре да чуя името Ви!

— Тилков! — каза с по-висок и ясен глас новозапознатият.

Ние се спогледахме с Мерджанов. Една и съща мисъл беше минала през главата и на двамата ни: Това е оня Тилков, с когото Илия Кърчовалията се гордеше, когато говореше за Кърчово и Кърчовци там, в кошарата, преди да стигнем в „Харкомата“...

Третият беше млад човек, с едва наболи мустачки, студент по право в Хукука. Той току-що беше взел последните си изпити и в момента нямаше никаква работа. Той си каза името: Панче Дорев, родом от Битоля.

Мерджанов се запозна под фалшивото си име — Васил Стоянов, родом от гр. Русе, студент по право в Женева. Дошъл в Цариград по настояването на лекарите, за да прекара зимата при мек климат, защото белите му дробове на са в ред. Аз се запознах под името Илия Дуров от гр. Пловдив, ученик от Пловдивската гимназия. Дошъл съм в Цариград, за да постъпя идущата година в лицей „Галата-Сарай“, настанил съм се на квартира и сега ще търся някой частен учител да ми преподава частни уроци по турски език, за да мога с успех да следвам уроците си в лицей.

— Ето един случай да употребиш времето с полза — каза Тилков, като се обърна към Дорев. — Ти би могъл да преподаваш уроци по турски на това момче?

— Отдавна ли сте тука? — ме запитва Дорев.

— Вчера пристигнах и днес си намерих квартира.

— Къде ви е квартирата?

— Близо до лицей. На 200–300 крачки, като се отива нагоре по трамвайната линия, в една странична уличка вдясно.

— След като се нахраним, ще идем да ми я покажете. Ще идвам всеки ден между 9 и 10 часа сутринта. Утре ще ви донеса и учебници.

— Какво ще трябва да ви плащам за уроците?

— Нека почнем, та тогава ще ви кажа.

Иван Коев и Тилков продължаваха започнатия спор. Оттогава минаха много години и спомена за предмета на тоя спор е останал дълбоко заровен под пепелта на онова, което съм преживял през това време. Останала е в паметта ми само една фраза, изказана от Иван Коев:

— Да умреш, разбирам. Но да умреш като Петьофи — под копитата на конете, пуснати в атака срещу неприятеля...

След свършването на обедата Тилков стана и излезе самичък. Четиримата останали, Мерджанов, Коев, Дорев и аз, тръгнахме заедно да пием следобедното си кафе в кафенето-гостилница при хотел „Македония“, което се намираще край трамвайната линия срещу полицейския участък „Галата-Сарай“, през 3–4 дюкяна от ъгъла, дето се съединяват „Юксек Калдаръм“ с „Войвода-Сокак“, на южната страна на тая, последната улица. Съдържателят на хотела и кафенето-гостилница „Македония“ беше някой си Георги Христозов, от Костурските села — един 35-годишен пъргав и работлив здравеняк със среден ръст, черна коса, черни очи и черни, дебели мустаки. Той ходеше всякога гологлав, без палто и с превързана отпред бяла престилка.

След като си изпихме кафето, Мерджанов стана и си отиде в квартирата „да почива“, както каза той, а ние с Панче Дорев и Иван Коев се упътихме към моята квартира. Излезе, че моята хазайка познавала „мосю Епифаний“, както наричаше тя Панче Дорев, когато в разговора се обръщаше към него. Тя беше разговорлива, даже весела жена, но гласът ѝ беше дрезгав — знак, че тя пиеше. Разговорът се водеше по френски, който език тук се говори почти от всички цариграждани, наравно с гръцки и турски. Аз взимах най-малко участие в разговора, защото, ако и да разбирах всичко, не можех да говоря свободно на него. Моята хазайка — според думите ѝ — била във възторг от това, че я посетили млади, красиви хора. Особено много приятно и било да разговаря с руси, синеоки младежи...

— Исква да каже — обърна се към нас по български Иван Коев — иска да каже, че още не си е изхвърлила патроните...

Аз си останах в квартирата, а Иван Коев и Панче Дорев си отидоха. От утре почваме уроците по турски. Дорев ще идва редовно всяка сутрин в 9 часа, ще ми преподава или ще ме изпитва до 10 часа. Няколко минути след като си отидоха от дома, аз си турих шапката и отидох при Мерджанов. Той се готвеше да излиза.

— Писах на Сарафов да ни прати револвери, патрони за револверите, взрив и капсули за него — ми каза той. — Ще изпратя писмото чрез Австрийската поща. А понеже тя е нататък, ще идем в Българската печатница да се запознаем с Нанчо Калчев. Ще видим дали няма за нас писмо пост-рестант в пощата.

Ние слязохме пеш покрай трамвайната линия и влязохме в пощата. След като Мерджанов предаде писмото препоръчано и след като се осведомихме няма ли за някого от нас някакво писмо до поискване, ние продължихме за Галата. Когато стигнахме до съединението на „Войвода-Сокак“ с „Юксек Калдаръм“, разпитахме къде е Кавафиян хан. Упътиха ни. Ние изкачихме стълбата на зданието и на втория етаж влязохме в печатницата. Трима словослагатели, с компас^[13] в лявата ръка, стояха пред касите и с дясната ръка бързо набираха, с очи впити в ръкописите, поставени пред тях върху каските. Два прозореца осветяваха работната зала. В дъното, до левия прозорец, беше печатарската машина, която в тоя момент не работеше, с неподвижно голямо колело. Пак в дъното, третият, най-десният от прозорците, беше закрит от една малка стаичка с дъсчени стени и врата. Запитахме за Нанчо Калчев. Посочиха ни стаичката. Ние влязохме и се намерихме лице с лице с търсения от нас човек.

Нанчо Калчев, син на притежателя на печатницата, Калчо Стоянов, беше родом от Ресенските села. Той беше около 30–35 годишен човек, на ръст по-висок от среден, сух, със сиви очи, с коса, вежди и мустаки светлокестеняви. Брадата му беше малка и рядка, което правеше лицето му да наподобява лицето на новоподстриган млад дякон. То беше бяло, сухо, ъгловато, зачервено към сколуфите, които бяха издадени — признак, че той беше предразположен към заболяване от туберкулоза. Устните му бяха червени и всякога влажни. Той носеше очила, защото беше много късоглед. Гърдите и коремната му област бяха хлътнали. Плешките му бяха издадени, поради което горната част на гърба беше наведена напред и го правеше малко прегърбен.

Когато влязохме в кантората му, той беше седнал на един стол пред масата и разглеждаше някакъв ръкопис, така че ние видяхме най-напред неговият тъмен силует да се откроява върху светлия фон на прозореца в дъното на кантората. След нашето влизане той стана прав и ни предложи да седнем на стола, от който току-що беше станал, и друг един стол, който се намираще до прозореца.

След запознаването ни, при което ние се представихме с фалшивите си имена, и след обикновените няколко фрази при такива случаи, Мерджанов каза:

— Имате поздрав от Димитър Ляпов и от Симон Трайчев. С тях се видяхме в София преди тръгването ни за насам. Те ни препоръчаха вас като човек, на когото можем да имаме пълно доверие...

Устните на Нанчо Калчев нервно затрепераха.

— За какво да имате пълно доверие в мене?

— Няма нужда да ни питате, щом сте ни препоръчани от Димитър Ляпов и Симон Трайчев. Те също ни препоръчаха и някой си Никола Милев, ученик в лицей „Галата-Сарай“ като човек, на когото можем да имаме пълно доверие, и двама градинари — Цветко Наумов и Хаджията.

Недоверието, което се четеше в погледа на Нанчо Калчев и нервното потръпване на устните му изчезнаха. В резултат от тая наша среща биде установено следното:

Аз ще се навъртам постоянно в печатницата и ще минавам в Галата за работник-словослагател. По тоя начин — всъщност — щях да имам тройно съществуване: истинската ми личност, скрита под фалшивото име Илия Дуров, в Пера щях да минавам като ученик — кандидат за постъпване в лицей „Галата-Сарай“, а в Галата — за работник-словослагател.

Мерджанов ще остане да живее в Пера, ще води живот на охолен студент, син на богат русчуклия, дошъл в Цариград да си възстановява здравето. Той ще се запознае и ще влезне в близки отношения с чиновниците от българското консулато („с дипломатическите среди“, както с ирония се изразихме тогава) и ще следи какво се говори и върши в тия среди. Мерджанов няма вече да идва в печатницата и ще узнава от мене какво става в „низините“.

В Цариград градинарите-работници продават по улиците в разните квартали зарзавата, който носят в кошове на гърба си, защото тоя град е построен върху стръмни хълмове, така че не навсякъде може да се мине с кола. Много често могат да се видят такива градинари-работници, когато почиват, седнали на тротоарите, облегнати на кошовете, закачени на гърбовете им. Цветко Наумов и Хаджията като работници-градинари ще се навъртат при входа на Кавафиян хан, седнали на почивка с кошовете, да бъдат под ръка за всеки случай.

Нанчо Калчев с баща си Калчо Стоянов и с по-малкия си брат, живееше в Еюб — предградие на Цариград в дъното на Златния рог, при вливането в тоя последния на рекичката Бюлбюл Сую. Бащата на Нанчо Калчев, който почнал своята кариера като прост работник градинар и дълги години разнасял из цариградските улици зарзават с кош на гърба, спестил някоя пара и купил всичко необходимо за обзавеждането на една печатница — единствената българска печатница в пределите на турската империя по времето, за което разказвам, — и оставил по-големия си син да я управлява и работи с нея. От време на време — много рядко — той идвал да навести печатницата, за да види дали всичко там е в ред, но никога не се намесвал в работите на печатницата. Той беше 55–60 годишен човек, с черна коса без бял косъм, с черни мустаки като катран, пъргав, спретнато облечен в своята ресенска носия. Той беше в Еюб ааза, т.е. съветник в градския съвет.

Нанчо Калчев във физическо отношение не беше така здрав и пъргав като баща си. При това той беше много страхлив. Всякога, когато обикновеното течение на живота се променяше в нещо, той започваше да трепери — най-напред с устните си, а след това с цялото си тяло. Очите му ставаха кръгли, а погледът — недоверчив. И въпреки това непреодолимо чувство на страх, което той не можеше да овладее и да скрие от чуждия поглед, той се намесваше и взимаше участие в най-опасните работи, без да се влияе от съображения за лично спокойствие и сигурност. Ето това именно беше и е причината да храня към него и към неговата памет най-голямо уважение.

На следния ден, след като бях взел първия урок по турски от Панче Дорев, отидох в Българската печатница, взех един компас, заставах пред една от касите и взех да уча занаята, като се мъчех да наредя една статия във в-к „Новини“, по дребния и нечетлив ръкопис на Хр. Бързицов, родом от гр. Дойран, по онова време редактор на екзархийския вестник „Новини“.

Три или четири дни след като бях постъпил на работа в печатницата, Нанчо ме извика в преградената с дъски стаичка, която му служеше за кантора и — като сниши гласа си — ми каза:

— Градският съвет на Еюб снощи имаше заседание, на което беше повикан и баща ми. Реизът съобщи на аазите, че получил от полицията тайно уведомление, в което се съобщавало, че двама много опасни политически злодеи — някои си Мерджанов и Манджуков — преди няколко дни заминали от София за Цариград и сега били тук. Като представители на българското население в Еюб, реизът апелирал към аазите-българи да следят и научат къде се навъртат тия двама хаирсъзи и — ако научат — веднага да му съобщят и по тоя начин да помогнат на властта, за да ги залови или избие. Министерството на полицията обещало награда от 10 000 лири на онози, който ги посочи или помогне да бъдат заловени живи или мъртви. Казвам ти това, за да бъдете хаберлии — додаде Нанчо Калчев.

Пред другите словослагатели аз веднага поисках и — разбира се — добих от Нанчо позволение да отсъствам през останалото време на деня по неотложна лична работа. От печатницата отидох в Пера, намерих Мерджанов в квартирата му и му съобщих онова, което ми беше съобщил Нанчо.

— Че много високо ни е оценила главите полицията на Негово Величество Султан Абдул Хамид Хан Втори — каза Мерджанов. — Ако ние самите бихме си оценявали главите толкова високо, не бихме му правили тая чест — да посещаваме неговата столица инкогнито...

И, след като си помисли един момент, добави:

— Но, налага се един въпрос — откъде се е добрала цариградската полиция със сведения за нашето заминаване? Освен нас двамата, само трима души знаеха това — Сарафов, Ляпов и Трайчев. От друга страна — изключено е който и да е от тях тримата да е издайник. Тогава откъде е узнала цариградската полиция, че сме заминали за насам? При това, трябва да се забележи, че тя ни търси под нашите собствени, действителни имена, а не под фалшивите такива. Те — Сарафов, Ляпов и Трайчев — не знаеха фалшивите ни имена... Нека съставим уравнението: тия тримата знаят истинските ни имена, знае ги и турската полиция. Единствени те тримата знаят, че сме заминали за Цариград — знае това и турската полиция, те не знаят фалшивите имена, не ги

знае и турската полиция. Ergo, от тях тримата са произлезли сведенията на турската полиция за нашите имена и за нашето заминаване.

— Но това заключение е чудовищно! — забелязах аз. — Как може да се допусне издайничество за когото и да било от тях тримата?

— Та това се питам и аз. Аз търся обяснение на този факт, защото във всички времена и при всички народи един факт струва повече от един кмет... Че тук има шпионаж — това е истината. А има още една истина — че този турски шпионаж в македонските среди, сега пипа по-ловко и по-умело, отколкото преди опита за убийството на Шагманова.

Той започна да се разхожда из стаята с ръцете отзад, като повдигаше веждите и набръчкваше челото си. Мерджанов съобразяваше нещо. Ненадейно той се спря и продължи да съобразява на глас:

— Тези софийски нощни увеселителни заведения! Пропорционално на населението, нито в един друг град на света те не са така многобройни като в София. Тръгни по Витошка улица, от казармите на 6-ти полк, та чак до гарата — на всяко къше има или шантан, или тунел, или кабаре, или нещо подобно... И този порок на тия тримата — да ги посещават всяка вечер! Какво ще коства на турското консулато да ангажира в своя служба няколко от нощните пеперудки на тия заведения, за да узнава онова, което неволно би изпуснал да каже някой от „дейците“? Или да му се донася подробно за случайно хванатия разговор? Разбира се, това не би му коствало много нещо, но то е поставило сега нашите глави в постоянна заплаха от брадвата, която виси над тях...

Към края на м. ноември 1899 г., чрез Нанчо Калчев се получи за нас една пратка от София. Това беше един кожен куфар, овързан с шнур, подпечатан с червен восък, върху който беше сложен един голям печат. Донесъл го някой си Спирос, гавазин при Софийското руско консулато, македонец от гр. Прилеп или от прилепските села — не си спомням добре. Предаден му бил в София от някакъв негов познат от Софийския македонски комитет да го пренесе заедно с някакъв друг дипломатически багаж, който — знае се — не се преглежда от митническите власти. Спирос овързал с шнур предадения му куфар и с червен восък го подпечатал с печата на консулството. Той носил документ, че е служащ при консулството и че носи дипломатически багаж.

Аз занесох куфара в квартирата на Мерджанов, дето го разпечатахме и отворихме. В него имаше: два револвера система „Булдог“, няколко кутийки с патрони за револверите — всичко 300 патрона, няколко чугунени кълбовидни гилзи с диаметър 10–12 см, няколко кутии с капсули за бикфордов фитил, едно топче бикфордов фитил, един пакет с около 2 кг бертолетова сол, един пакет със сярата; един пакет — около 1 кг пикринената киселина и един гипсов калъп, състоящ се от две половини, за изливане на бомбени гилзи.

Револверите „Булдог“ бяха старомодна работа, дълги около 15 см. Барабанът им, с диаметър около 10 см, се пълнеше отзад патрон след патрон. Патроните им бяха къси и дебели, с оловени куршуми. Ние познавахме тая система револвери. Тяхната стрелба не беше точна; при това, те плоеха куршумите на 15–20 крачки, така че, за да имаме успех, трябва да бъдем съвсем близо до обекта на нашето нападение.

Чугунените гилзи, фабриката на Киркор в Саблерските колиби (Справка: „Освободителните борби в Македония“ от Хр. Силянков, том I, Илинденското въстание, София, Държавна печатница, 1933 г., стр. 83–84), напълнени с взрив, ще бъдат бомбите; те се отваряха чрез развъртането на един винт с диаметър 2 ☒ — 3 см; за фитиля беше резервирана една дупка с диаметъра на бикфордовия фитил, върху който се надяваше капсулата.

Бертолетовата сол, сярата и пикринената киселина бяха на прах. С тях трябваше да напълним гилзите, преди да ги употребим, като бертолетовата сол смесим предварително със сярата и като прибавим към тая смес захар на прах.

Необяснимо беше присъствието в куфара на гипсовия калъп за изливане на бомбени гилзи. Изобщо, цялата тая пратка изглежда беше направена набързо, колкото да се каже, че поръчката на Мерджанов беше изпълнена. По всичко личеше — особено по револверите, с които най-вече възнамерявахме да си служим, и по безсмисленото присъствие на гипсовия калъп за бомбени гилзи, — че оная, който беше предал на Спирос пратката или който беше напълнил куфара, се беше отнесъл съвсем несериозно към поръчката на Мерджанов.

— Не предполагам такава небрежност от „Циганчето“ — продума Мерджанов. — Това стои по-долу от нула!

„Циганчето“ — това беше прякорът на едно от членовете на Сарафовия македонски върховен комитет, Саракинов, родом от Воденско, бивш офицер от българската армия, от инженерните войски. Така го наричаха поради тъмно мургавия цвят на лицето, ниския му ръст и общия смачкан вид. Саракинов даваше на желаещите македонстващи в София практически и нагледни уроци по минно-поддривното дело. Той пазеше комитетското оръжие и взривни материали и ги отпускате по личното нареждане на Сарафов.

Както и да е — ще си служим с това, което имаме. Щом револверите действат само отблизо, ние ще се приближим, за да бият добре. Както — в старо време — отговорил спартанецът на атинянина, който се оплаквал, че мечът му е къс:

— Направи крачка напред!

Предстои ни да проучим града добре, особено в оная негова част, която е заключена между Илдъз Кьошк и моста Кара-Кьой. Защото всяка година — веднъж в годината — султанът излиза от двореца Илдъз Кьошк и отива в Стамбул, за да се поклони на Мохамедовата мантия, съхранявана в една от джамиите в Стамбул. Тая година Харкх-И-Шериф (Поклонението на Мантията) ще бъде в петък, 14 януари 1900 г. От тая дата ни делеше около един месец и половина — време повече от достатъчно за това проучване. Нашата главна предстояща работа беше да скитаме из града. Налагаше ми се да представя пред другите работници в печатницата, че съм си намерил работа на друго място и че когато ще имам свободно време, ще дохождам пак при тях като словослагател. През времето, когато скитаме из града, ще се опитаме да си намерим квартири на главната улица на Галата, по която предполагаме, че ще мине султанската каляска, за да извършим оттам покушението.

По главната улица на Галата имаше много квартири, които се даваха под наем, но условията за тяхното наемане бяха такива, че ние се отказахме от това намерение. Преди всичко полицията искаше от хазяите да дадат писменна гаранция за благонадеждността на наемателите. От своя страна, за да бъдат сигурни, хазяите искаха от наемателите всеки от тях да им представи двама тем познати гаранци, които да им гарантират писмено, че наемателите са хора благонадеждни. За ония наематели, които живееха край тая улица от по-рано, имаше ограничения: те не можеха да водят свои близки или познати в заеманите от тях квартири през деня на Харкх-И-Шериф; през този ден те не можеха да се доближават до прозорците и да гледат оттам на улицата; същия този ден те не можеха да отварят или да държат отворени прозорците към главната улица. Ние не можехме да представим на хазяите исканите от нас гаранци, следователно, не можехме да се сдобием с тяхната гаранция пред полицията. Оставаше ни да извършим покушението от улицата, като се доближим колкото е възможно повече до мястото, където ще мине султанската каляска.

Ние са заловихме сериозно с проучването на града и проучихме не само оная част, която ни интересуваше и през която — по предположения — щеше да мине султанският кортеж, но и всички околни улици и квартали. Ние не ходехме заедно, а поотделно. Кой къде е обикалял — това научавахме един от друг вечерта, когато се срещаме или в квартирата на Мерджанов на ул. „Сакъз Агач“, или в ресторанта „Хаджопуло“, или в локала на хотел „Македония“.

Ние се запознахме с Никола Милев, но в паметта ми не се е запааметил споменът за първото ни запознаване. По онова време той беше в последния клас на лицей „Галата-Сарай“ и беше externe, т.е. не живееше в пансиона на лицей, а в частна квартира. Всякога, когато той беше свободен, ние двама с него скитаме из града. По тоя начин аз добре проучих местата около Илдъз Кьошк, около Долма Бахче и кварталите от Орта Кьой до моста Кара-Кьой.

Непрекъснатата стена, висока около 2 метра, ограждаше казармите, разните постройки и двореца Илдъз Кьошк. Това беше външната стена, защото имало и друга, която отделяла казармите от другите постройки; имало и трета стена, която отделяла двореца от другите постройки. Широко, добре поддържано шосе минаваше край външната стена. Патрули, на групи от по 3–4 човека — гвардейци в арнаутска носия — обикаляха непрекъснато, като следваха по на 100–150 крачки една след друга. На едно място — там, където от стената е прехвърлен мост върху шосето, за да се иде от мястото, заградено със стената, т.е. от Илдъз Кьошк, направо в Долма Бахче, без да се излиза вън от нея — ние с Никола Милев се бяхме спрели, загледани нагоре в моста над главите ни. В

тоя момент по шосето идваше към нас и възлизаше нагоре покрай стената патрулът от трима гвардейци-арнаути с един чаушин. Тоя последния строго се обърна към нас:

— Хайде, геч! Геч! Геч! Бир ере дурмаин!^[14]

Ние заминахме надолу край стената и престанахме да се заглеждаме в моста, по който понякога султан Хамид отива в двореца Долма Бахче, за да види до какво душевно състояние е докаран брат му, когото той е свалил от престола и затворил в двореца Долма Бахче.

Красива е градината пред входа на тоя дворец, още по-красива е оная около двореца зад оградата. Красива е входната му врата, цяла изваяна, с много красиви орнаменти, от бял мрамор с червени и синкави жилки по него. Извънредно много красив е и самият дворец — засега затвор на мимолетния султан Мехмед... Да. Затворът може да е от мрамор, но пак е затвор; решетките може да са златни, но пак са затворнически решетки... Подробностите не са важни. Важна е същността — липсата на свобода...

Стамбул. Площадът при моста Кара-Къой, пред джамията на султан Мехмед. Народ — гъмжило. Подвижни сергии, прилични на големи болнични носилки, отрупани с всякакви стоки.. Четирима евреи, всеки един хванал по една от дръжките на една сергия, носят тая последната между гъмжащата тълпа и пеят в хор на четири гласа:

— Не алърсън — ерми-шер парая! Не алърсън — ерми-шер парая! Не алърсън — ерми-шер парая!^[15]

И сергията, със своята стока и с тоя хор на четири гласа, се разхожда из гъмжилото — народ.

Табли, поставени хоризонтално върху трикраки дървени поставки, са отрупани с фарфорени панички, пълни с ашуре, сютляш, малеби кадън-гюбек и др. Продавачите, колкото им държи глас, викат, хвалят и предлагат своите лакомства. В общия невъобразим шум аз долавям гласа на единия от продавачите, който с песен предлага продаваното от него ашуре:

Хеле бак, хеле бак!

Он парая бир табак!

Инанмаса — гелъ да бак!

Хеле бак, хеле бак!^[16] ... и т.н.

Пак там, около джамията на султан Мехмед. Ред дюкянчета, където се продава шиш кебап и където въздухът е пропит от съблазнителната миризма на печено месо. Тоя Цариградски шиш кебап! Тук го приготвят по особен начин: парчетата месо, в пласт дебел около 20 см. диаметър, са надянати на един железен шиш, дълъг около 50–60 см., поставен вертикално пред мангала; мангалът е открит само от едната страна, така че жарта, натрупана на височина колкото е дължината на шиша, нагрива силно тоя последния и опича надяното върху него месо. Пред всеки мангал се въртят няколко шиша, движени от механизъм. Движението им е бавно и равномерно, така че месото се опича добре, без да изгаря. При поискване кебапчията орязва опечената повърхност на месото и я поднася на клиентите, а през това време шишовете продължават да се въртят и да опичат орязаната повърхност.

Гъмжат от народ улиците на Пера, Галата и Стамбул. Всички народи по земята имат там свои представители. Човек чува откъслечни фрази от езиците на всички народи... Най-интересни и оригинални са англичаните. Двама с Милев наблюдаваме следните картини:

Английски моряци от току-що пристигнал английски военен параход — 15–20 души — излизат от един магазин за фесове. Те си свалили моряшките баретки и нахлули на главите си фесовете, които още не са минати на калъп и смачкани — стърчат нагоре, с пискюлите, спуснати надолу; морящите вървят в строй и се забавляват да въртят главите си с бързи, отсечени движения, за да правят пискюлите да се мандахаркат над главите им.

Един праматарин, евреин, излязъл пред вратата на дюкяна, кани един английски матрос, който, с лула в устата и с ръце в джобовете на панталоните, скита безцелно, самотен в тълпата. Той го хваща за ръкава и го въвежда в дюкяна:

— Към, Джон, към!^[17]

Морякът се оставя да го въведат вътре и продължава да смуче лулата си, като я държи с едната си ръка. Евреинът разстила пред него на тезгяха един след друг всички образци от своята стока. Клиентът-пленник, при всяко ново показване, клати хоризонтално главата си и флегматично произнася по едно проточено:

— Но-оу!^[18]

Нервиран от тоя флегматичен, настойчив отказ, еврейнът събира разстланата стока, поставя я на рафтовете, дохожда при матроса и го изтласква въвн от дюкяна. Англичанинът се оставя да бъде изтласкан въвн и — като да не се е случило нищо — се смесва с тълпата на улицата, за да продължи самотното си скитане...

Уморени от скитането ни из града, ние с Милев сме се отбили в бирарията на Паулик, в Бююк Мезаристан, да си починем и да прием по една бира. След нас влиза и сяда на съседната маса един английски моряк. В ръцете си той носи една гъска. С едната си ръка той я държи за краката, които са вързани, а другата си ръка е подврял под тялото, за да не се измъчва животното, ако той би го носил за краката, с главата надолу. Той минава край нас, и гъската, с изправена нагоре глава, гордо ни изглежда. Морякът грижливо слага на масата гъската и сяда срещу нея, като едновременно заръчва две бири. Келнерът донася бирите и ги поставя пред масата пред него. Морякът поставя едната чаша пред гъската, взима другата, чука я с първата и отпива от бирата. Понеже гъската не прави същото, той я хваща за шията и навира гагата ѝ в бирата на нейната чаша. Глупаво животно е гъската — не пие бира, а и във възпитанието ѝ нещо куца — тя прави най-големи усилия да се освободи от благородните грижи на „сър Джон“ и щом той ѝ освобождава шията, тя изважда главата си от чашата и си отръсква гагата. Това се повтаря няколко пъти — докле морякът си изпие бирата. В резултат на едно последно отръскване на гагата, англичанинът взима гъската, отива с нея до вратата, откъсва и с ръка главата и хвърля обезглавеното животно на земята, въвн от заведението. След това се връща, плаща консумацията и си отива, без да погледне убитото от него животно, което рита и се мъчи в смъртна агония...

Цариград е градът на противоречията, които съществуват едно с друго в най-близко съседство. Разкошни дворци и първоразредни хотели като Пера Палас и Хедивал Палас, оръжени с пуси места и улици с кал до гуша и с купища отвратителни бунуца.

С Милев ние наблюдаваме следната картина: някакъв чужденец пристигнал с влака на гара Сиркеджи и наел файтон да го закара — него и багажа му — в хотел Пера Палас. Файтонът загазил дълбоко в калта, на около 20 крачки от входа на хотела. Напразно файтонджията шибя с камшика конете. Те се напъват, но не могат въз нагорището да изкарат файтона из калта — гъста, мазна, лепкава кал. Чужденецът трябва да слезе и пеш да иде до хотела. Той става от седалището, стъпва на стъпалото, с ужас гледа ту краката си, обути в лачени обувки, ту калта под него и с висок глас повтаря:

— Mon Dieu, oh mon Dieu! Quelle horreur! Quel malheur!^[19]

По многолюдните улици се търкалят трупове на умрели котки, които се разлагат и разнасят наоколо отвратителна смрад, наред с най-фините аромати от околните парфюмерийни магазини. Цигани-мечкари, карнобатско произведение, разиграват своите мечки из улиците на най-многолюдните квартали, например в Тарла Ваши. От околните къщи се показват по прозорците лицата на живущите там жени и деца, които оживено приказват и сочат към животните:

— Аркуда! Аркуда! Дъес ти мегали ине!^[20]

Тежките животни, дърпани от веригите, свързани с халките, прекарани през ноздрите им, изправени на задните си крака, се тръскат в такт под звуците на дайретата и на пресишналите гласове на мечкарите, които думкат и пеят по български:

*Хай, Димитроле,
Русокосо момиче!...*

И кучета, кучета, кучета! Безкрайно много кучета, които налягали по тротоарите като аги или клекнали на задните си крака, се дръгнат с муцуните по корема и по задната част на гърба. Нечисти, кални, покрити с рани от краста по кожата, те са господари на цариградските улици. Минувачите внимателно ги избикалят, за да не повдигнат възмущението на турците чрез разваляне на тяхното спокойствие, закриляно от полицейската власт.

Кучетата от разните части на улиците — от завой до завой — образуват нещо като задруги. Всяка една от тия кучешки задруги има за свой председател най-едрото и силно куче, в което е съсредоточена цялата кучешка власт — съдебна и изпълнителна. Надвечер всичките кучета от задругата отиват да разравят купищата боклук, за да се хранят, при което се спазва неизменно следния ред: председателят остава да се нахранят малките кученца; след тях — бременните кучки;

и след тях — всички останали кучета, които с ръмжене и с хапане си оспорват едно на друго похубавите парчета храна. Случва се някое много изгладняло куче да наруши реда във вреда на малките кученца или на бременните кучки; председателят веднага се спуска, хваща нарушителя за врата, поваля го на земята и безмилостно забива зъбите си в тялото му.

Цариградските кучета са големи патриоти, по-големи и от българските офицери: те ревниво вардят своята родна територия от чуждо посегателство. В нашите скитания из града, веднъж с Милев наблюдавахме по Войвода-Сокак следното:

Седнала в един разкошен фойтон, някаква високопоставена дама отиваше нагоре към Пера. Тя държеше в полите си едно малко, бяло къдраво кученце, окичено със син гердан около врата. Уличните кучета вкупом, със силен лай, се спускаха да хапят конете по краката или подскачаха да ги захаят за ноздрите, за да спрат фойтона и разкъсат кожуха на тоя миниатюрен и нахален благородник, който се осмеляваше да мине през тяхната територия. По тоя начин те съпроводиха фойтона до завоя, който беше граница на тяхното отечество. След като фойтонът премина завоя, той възбуди шумния протест на кучетата, в чиято територия беше настъпил.

Гладните цариградски кучета дават поминък на едно особено цариградско съсловие — събирачи на кучешки изпражнения. С малко кошче на гърба и с една тояжка, разцепена на долния си край в ръка, те обикалят улиците; с разцепения край на тояжката те хващат изпражнението, помирисват го, за да се уверят че е кучешко и го пускат зад гърба си в кошчето.

Със своите изпражнения цариградските кучета така да се каже дават храна на табачната индустрия в Южна Франция, която произвежда прочутия френски гьон. По-късно — през 1908 г. — когато, взели властта в Турската империя, младотурците очистиха Цариград от кучетата, табачната индустрия в Южна Франция преживя една голяма криза поради липсата на кучешки изпражнения; тя се съвзе от тая криза едва след като ги замести с танина, добиван от кебрако (*Quebracho Colgado*) — едно дърво, което расте в Централна Америка; и с катекю (*Cathechu*) — екстракт от разни индийски растения.

Всяка вечер, по сумрак, в целия Цариград — от Бююк Деро до Сан Стефано, от Едерне Капу до Сиркеджи и от Еюб до Галата в европейската част на града, както и по Азиатския бряг от Кадх-Кьой до Бейлер Бей — започваше общ кучешки лай, вой, ръмжене и скимтене, който ясно се издигаше и се различаваше от общото гъмжене на големия град. С кошове на гърба и в ръка с дървена тояга, чийто край завършва с желязна остра кука, вехтошарите излизаша да разравят натрупаните на купища боклуци. И тук, по тия купища смет, се почваше война между цариградските кучета, които в животинския вид *Canis familiaris* заемат ранга на неприютните пролетарии в човешкото общество, и между вехтошарите, които изкарват своя хляб от всичко онова, което е станало непотребно за другите хора.

Още преди да е наближил вехтошарят до купището смет, със силен лай кучетата го заобикалят и се спускат да го хапят. Желязната кука се върти в кръг около него и когато закачи някого от четириногите нападатели, те с квичене отстъпват и отново налитат. Като върти своята тояга и се отбранява от кучетата, вехтошарят ловко разравя купището смет с куката и прибира в коша, който носи на гърба си, всичко, което може да има каквато и да е — макар нищожна — стойност: памучни, вълнени или копринени парцали, късове книга или картон, желязни или дървени парчета, тапи, строшени стъкла, остатъци от храна и пр. След като прибере каквото намери в един куп смет, вехтошарят го предоставя на кучетата и отива на друг куп; след първия вехтошар идва друг вехтошар, за да прибере онова, което другият е оставил. След втория идва трети вехтошар — и така нататък, докогато в купището не остане нищо, което да може да се използва по какъвто и да било начин. Това разравяне на купищата смет трае 1–2 часа; през това време кучешкият лай и вой продължава, като — за дадено място — ту затихне за момент, ту отново се засили — според това напуска ли един вехтошар купището и приближава ли се до същото друг. Най-последно вехтошарите се прибират и кучешките протести утихват.

В никой друг град на света не стават толкова много пожари като в Цариград. Къщите в повечето от гъсто-населените квартали, като Татала, Фондуклу, Вланга, Хаскьой, Еюб и др. са построени изцяло от дърво; стените им са направени от дъбови талпи, изсъхнали, напукани и почернели от времето и чакат само една искра, за да пламнат и изгорят. Те са високи — повечето на четири етажа, плътно прилепени една до друга и една над друга поради стръмния терен, на който са

построени; много често се срещат дървени къщи, чиито етажи се състоят само от по една стая и стълбище, така че те приличат по-скоро на гълъбарници, отколкото на човешки жилища. Улиците са тесни, криви и стръмни, поради което по тях не може да се движи кола.

Когато — по-рядко — се случи да има пожар денем, той обикновено не взима много големи размери, защото хората са будни и успяват — след изгарянето на няколко десетки къщи — да ограничат пожара.

Нощните пожари са много по-чести. Те се случват почти всяка нощ, но някога няколко в една и съща нощ. Обикновено те взимат големи, чудовищни размери, защото изненадват спящите жители, които изпадат в паника. Така например пожарът в цариградския квартал Хаскъой, на Златния рог, който наблюдавах през една майска нощ 1900 г. от Кючук Мезаристан, погълна 5000 къщи; врявата от писъците и виковете около тоя чудовищен пожар достигаше до мене през разстоянието от 8 километра, които ме разделяха от пожарището.

По онова време, когато в Цариград нямаше телефони и електрическо осветление, цариградските граждани биваха предупреждавани за появилите се нощни пожари по един своеобразен, чисто средновековен начин, много бърз за това време.

Вие си лягате в леглото. Събужда ви силният вик на нощния пазач, който тича с всички сили по улицата и вика:

— Тарла-Башънда, Сакъз-Агачънда янгън в-а-ар!^[21]

Вие скачате от леглото, отваряте набързо прозореца и питате:

— Бегчи! Янгън нерде?^[22]

— Тарла-Башънда, Сакъз-Агачънда янгън вар — анадънму? Тарла-Башънда, Сакъз-Агачънда — анадънму?^[23]

И нощният уличен пазач, като продължава да тича с всички сили нататък, с все така силен глас указва къде има пожар. Той тича така до границата на своя участък; пазачът на съседния участък, който още при първия вик на своя колега е узнал местонахождението на пожара, го предава по същия начин по-нататък. Така, като се предава от пазач на пазач, за няколко минути всички цариградски граждани — от Еюб до Сиркеджи и от Сан Стефано до Бююк Дерек — узнават в кой квартал и на коя улица има пожар.

Освен централната, общинската градска пожарна команда, снабдена с модерни противопожарни пособия, която се явява само в ония улици, които поради малкия наклон и своята ширина са достъпни за кола и добитък, в Цариград съществуваша и така наречените махленски пожарни команди, образувани по инициативата на гражданите и в които дежуреха поред всичките граждани на даден квартал. При пожар те се явяваха боси, леко облечени — само по риза и по бели гащи; един от тия доброволци пожарникар носеше на рамо металическия край на пожарния маркуч; друг — след него — праметнал през рамо маркуча; четирима — поставени на рамената им четирите края на носилката, върху която биваше поставена носимата пожарна помпа; след помпата, в две редици следваха 15–20 пешни пожарникари; това шествие се движеше бързо, с усилен бяг към мястото на пожара и се завършваше с един полицейски пристав, яхнал на кон и от сюрята улични кучета, които с лай и вой придружаваха пожарното шествие до границата на тяхното кучешко отечество.

По онова време, освен старите византийски водопроводи, в Цариград липсваше градска модерна водна инсталация; в града — общо взето — липсваше вода и тая последната се продаваше в големи 50-литрови дамаджани или се разносяше по къщите със саки^[24]. При тия условия, не може с положителност да се говори за някаква полза от тия махленски пожарни команди, ако не се смята като полза плячкосването на изпразваните и събаряни жилища, застрашени от приближаващата огнена стихия. Едно, обаче, е положително — тези пожарни бягащи шествия внасяха едно своеобразно разнообразие в живота на улиците и представляваха весело събитие за уличните кучета, чиито лай не беше злобен, а скимтенето им беше скимтене на доволни и весели бездомници.

Цариградските нощни пазачи са едно доста многобройно съсловие, със свой особен начин на живот, със свой начин на обноски и със свои вековни традиции; те са съществен елемент за материалната сигурност на цариградските жители, особено на ония от тях, чиито дюкяни се намират в търговските части на града.

По стара традиция, след 12 часа по турски (след залязването на слънцето), забранено е да се ходи из улиците на Стамбул Чаршиси. Аз си спомням за следната случка:

Един поискал да се разходи из улиците на тая чаршия след залязването на слънцето, но бил спрял и върнат назад от нощния пазач. На следния ден пазачът бил доведен в двореца при султана.

— Как посмя ти да ме върнеш — мене, владетеля на цялата империя? — строго запитал султан Сюлейман.

— Падишахъм! — отговорил пазачът. — Ти владееш цялата империя през всяко време на деня: аз не оспорвам твоите права на владетел. Обаче, нощем — по закон и обичай — аз владея в Стамбул Чаршиси. Как можеш ти да оспориш моите права на владетел и изпълнител на законите, които ти си създал?

Пазачът бил освободен да изпълнява своята работа, както е правил и до тогава.

Късно е. Минал е 4 часа по турски. Вие се връщате от „Конкордия“ или от „Одеон“ след операта. Пред вас изпъква нощният пазач, облечен в своя ямурлук^[25], с дългата си тояга, долният край на която е обкован с желязо. Той с все сила удря четири пъти с тоягата по калдъръма и оставя след това долният край на тая последната да се повлече по него:

— Так! Так! Так! Так! Др-р-р!

Според неговия език на нощен пазач това значи:

— Господине! Късно е вече! Минава четири часа! Прибирайте се у дома си!

Ами цариградския „Чапкън бейгири“^[26] — къде го има на друго място под слънцето? Това е един чисто цариградски специалитет — за един-два часа през неделата да ви даде илюзията, че сте от висшето общество — на вас, скромният продавач от някой магазин, който сте добре облечен, млад, здрав, красив; но който имате един голям недостатък — че сте фукария и че вашите вкусове и предпочитания нямат нищо общо със съдържанието на вашата кесия и с вашето обществено положение, което е повече от скромно.

При кръстосването на големите улици в Пера (напр. при Галата-Сарай, при пресичането на ул. „Сакъз Агач“ с ул. „Кордела“; или там, където ул. „Тарла Баши“ излиза на площада при Таксим) чакат оседлани и обуздани коне, държани за поводите от коняри — за всеки кон и коняр. Вие вадите портмонето, изваждате 2 черека (около 2,30 лв златни) и ги давате на коняря; по тоя начин вие добивате правото да яздите коня в продължение на един час. Конярят взима парите, премята и връзва поводата около шията на коня, помага ви да се качите и намества краката ви в стрemenата; а след това — ако карате ходом — тръгва с вас, като върви стъпка в стъпка от лявата страна зад коня, турил дланта на дясната си ръка върху задницата на тоя последния.

Седнал на седлото, с крака в стрemenата, вие сте си изправили тялото, вървите по средата на улицата и гордо изглеждате оная тълпа от презрени пешеходци, които в гъста навалица се движат по западния тротоар на главната улица, която води от Галата-Сарай до стъпалата на Юксек Калдаръм. Защото — в скоби казано — когато правят вечерната си разходка по тая улица, царигражданите се движат само по западния тротоар, където човек мъчно може да се размине тогава, когато източният тротоар е съвсем пуст, без жива душа по него.

Вие сте се изправили гордо на седлото, но това близко присъствие на коняря и неговата ръка, облеганата на конската задница, ви стеснява. Вие искате да се отървете от тая близост, която — така да се каже — нащърбява вашето достойнство на благородник-ездач и подкарвате коня гръс. Конярят се спира за момент, навежда се, събува си емениите, взима ги, туря ги под лявата си мишница и почва пак да тича; настига коня и пак поставя дясната си ръка върху неговата задница. Вие дохождате до Таксим, където навалицата не е толкова голяма и откъдето — от Таксим до Шишли — улицата е широка и права. Вие пак се опитвате да се отървете от близостта на коняря и пускате коня в кариер. Напразни опити! Конярят си плюва здраво на краката, хуква с все сила наравно с коня, облегал — както досега — дясната си ръка върху къча на коня. Вие можете в продължение на целия час да препускате в кариер, можете да накарате коня да потъне в пяна, но не ще можете да се отървете от коняря. Вие искате да се представите на вашата симпатия или на нейните родители за такъв, какъвто не сте в действителност, а в резултат излиза, че те добиват точна представа за вашата материална и душевна мизерия.

Често се случва цяла компания от млади хора да наемат коне за езда и да препускат от Таксим към Шишли. Конярите — всеки до своя кон — тичат с все сила до тях, та се добива впечатление,

че ездачите са откраднали конете и бягат, преследвани от собствениците. При такова препускане, увлечени от движението, цариградските улични кучета се спускат след кавалкадата с лай и вой — една картина, каквато може да се види само в Цариград.

През времето, което прекарах в Цариград, една сутрин наблюдавах при ъгъла, дето се съединяват улиците „Юксек Калдаръм“ и „Войвода-Сокак“, пред полицейския участък „Галата-Сарай“, следното:

Един стар турчин, облечен в тъмносино джубе^[27], с бяла като сняг, късо стригана брада, с много почтена физиономия, носеше под лявата си мишница десетина топли рамазански пити. С дясната си ръка той късаше от питите залъци, които още димяха, и ги хвърляше на уличните кучета, които го бяха заобиколили от всички страни и с жаден поглед следяха всичките му движения. Религиозно настроен, с изражение на голямо милосърдие в погледа, той бавно вървеше надолу по улицата и хранеше уличните кучета. Той правеше „себап“^[28] за спасението на душата си.

Моят наранен крак започна пак да ме безпокои, особено след като трябваше да скитам по цели дни из Цариград. Над Горенци аз го бях изчистил от червеите и оттогава насетне редовно го промивах и налагах раната с добре измити листа от елша (*Alnus glutinosa*). Раната обаче не зарасна напълно, ако и да не ме болеше. След около два месеца, появи се по-горе нова рана, която също не ме болеше, ако и да се увеличаваше. Преди заминаването ми за Цариград, появи се трета безболезнена рана още по-горе, на пищяла, която също взе да се увеличава. Тук, в Цариград, се появи четвърта рана още по-горе на пищяла. Целия ми десен крак, между коляното и глезена, се покри с рани, които не ме боляха; от тях не течеше кръв; те не зарастаха, а се покриваха с една тъмножълта кора, след чието откътрване раните ставаха по-големи.

За да не ми пречат на движението и за да не ги дразня, аз намазвах раните с вазелин, турях отгоре памук и увивах крака с бинт от петата до коляното.

Това увеличаване броя и размерите на раните започна силно да ме безпокои. Моето безпокойство се усили, когато една сутрин констатирах, че една подобна рана се появи над глезена на левия ми крак. Реших да се съветвам с някой лекар.

Аз бях купил вазелина, памука и бинта от румънската аптека, която се намираше на „Юксек Калдаръм“, срещу кафенето „Елпис“, където — при идването си в Цариград — бях оставил Марко Попеску да ме чака с разтворената табла пред него. Аптекарят, румънец от Тулча, говореше български по-добре и от мене. Един ден отидох в аптеката и помолих аптекаря да ми препоръча някой лекар, за да се прегледам.

— Лекар? Не бих могъл да препоръчам по-добър лекар от доктор Федер — и той ме представи на един господин, който беше седнал до бюрото на аптекаря и прелистваше някакво илюстрирано списание.

Д-р Федер беше тоже румънец, от румънска Добруджа и говореше много добре български. Той беше 30–35-годишен човек, възвисок, тънък, изискано облечен, бръснат, със сиви очи, кестенява коса и същия цвят тънки мустачки. Аз повдигнах крачолата на панталона, развих бинта и му показах раните. Той ги прегледа и опипа внимателно и ме попита:

— Болят ли ви?

— Не ме болят.

Той помисли малко и ненадейно ме запитва:

— Къде сте били тая година през лятото?

Тоя човек като да бръкна по най-безцеремонен начин в най-скритите гънки на мозъка ми. За да обмисля отговора, аз го попитах:

— Защо питате?

— Защото през лятото сте се хранили изключително с месо. Не сте употребявали никаква растителна храна.

Аз потвърдих казаното от него, като му разказах една измислена история — че през ваканцията, няколко ученици от Пловдивската гимназия сме прекарвали лятото на палатки в Котленския балкан и че действително сме се хранили главно с месото на овцете, които купувахме от овчарите, чиито стада пасяха там...

— Така. Вие сте заболяли здравата. Ще ви предпиша една мас, за да намажете раните, които ще промивате и превързвате, както сте правили досега. Но главното — трябва да се храните изключително с растителна, по възможност сурова храна. Тука, в Цариград, през зимата има постоянно пресен зеленчук в изобилие: спанак, репички, салатата. Ще се храните със зеленчук по възможност в сурово състояние.

По онова време не съществуваше и не беше формулирана теорията за витамините. От тоя момент до окончателното оздравяване на раните, аз се обърнах на тревопасно животно и се тъпчих с разни зеленчуци в сурово състояние. Във всеки случай, едно е вярно — нови рани престанаха да се явяват, а ония, които съществуваха дотогава, започнаха бавно да заздравяват и след 2–3 месена, оздравяха напълно.

Това трябва да беше в един от първите дни на м. януари 1900 г. към пладне. Аз работех в печатницата и — увлечен в набирането — не бях забелязъл, че някой влязъл в печатницата и отишъл при Нанча в стаичката. По едно време Нанчо отвори вратичката, показа си главата ме повика:

— Илия, я ела за малко!

Аз оставих компаса върху масата и отидох в стаичката. Освен Нанчо, който стоеше прав до вратата и чиито устни потръпваха, там сварих още един господин, около 40-годишен човек, със среден ръст, сиви очи, червендалесто лице, дебел врат и кестенява, слабо прошарена коса. Той не носеше колосана яка и беше облечен в дрехи от сив шаяк, ушити без вкус, поради което цялата му фигура изглеждаше дебелашка. Той също беше прав и в момента, когато влизах, туряше във вътрешния джоб на палтото си някакви книжа.

— Илия, виж какво ще ти каже господина! — каза Нанчо и се залови да прелиства някакви ръкописи, като ни остави да се разправяме с новодошлия. Ръкописите почнаха да подскачат в ръцете му.

— Какво обичате, моля?

— Аз се казвам Стоил Мирев — член на Одринската организация. На господин Калчев дадох да прегледа моите книжа. Получих нареждане от ръководителя на организацията, Лазар Димитров: чрез Г. Калчев и неговите хора, да организирам убийството на двама души, които се намират в Цариград и които били много опасни за организацията.

— Кои са тия хора, ако мога да зная?

— Някои си Мерджанов и Манджуков.

Аз едва можах да скрия веселото настроение, което ме обхвана при мисълта, че Негово Величество Случаят искаше да ме направи съучастник в проекта за убийството на моята собствена персона и че пак по негово искане трябваше да разруша тоя проект.. Цветко и Хаджията бяха на пост долу, при вратата на Кавафийан хан. Аз казах на Мирова:

— Моля ви, елате с мене за малко!

Аз разтворих широко вратата на кантората, най-учтиво му дадох път да мине пръв, след това, все така учтиво, му посочих изходната врата на печатницата и, като следвах стъпка в стъпка след него, посочих му стълбата, по която слязохме до изхода на зданието. Когато, следван от мене, Киров излезе на улицата, аз го посочих на седналите пред вратата градинари и казах:

— Хаджи! Али го видиш овой човек? Ако вечер'ва до 3 саатот алатурка, не се стори деф от Цариград, ке го пречукате!^[29]

Стоил Мирев, учуден и изненадан, се обърна към мене, но Цветко и Хаджията бяха вече станали и с кошове на гърба се бяха изпречили между нас. Мирев се огледа, поколеба се за миг и след това тръгна нагоре към Юксек Калдаръм. Двамата градинари, с кошове на гърба, тръгнаха съвсем близко след него, като покрай двете му уши продаваха своя зарзават:

— Таазе маруля! Таазе сован! Таазе сармусак!^[30]...

Това следене толкова отблизо се видяло много неудобно на одринския организационен работник и той правил напразни опити да се отърве от него. На няколко пъти той влизал в разни дюкяни уж да прави покупки; градинарите седяли пред дюкяните „да почиват“ и след излизането му продължавали да продават в ушите му своя зарзават; така те го изчакали пред гостилницата, дето влязъл, за да вечеря. Най-после, като разбрал, че не ще може преди определеното време да

им се изплъзне, той минал през Кара-Къойския мост, отишъл на гара Сиркеджи, взел си билет и с вечерния влак си заминал за Одрин.

Веднага след като тая тройка се затули зад ъгъла на улицата, аз се качих при Нанчо и му разказах какво стана долу при вратата на Кавафийан хан. Той се успокои и устните му престанаха да потръпват. След това излязох от печатницата и набързо се отправих за ресторант „Хаджопуло“, защото беше пладно и аз исках да заваря там Мерджанов. След обедата ние се отправихме за квартирата му на Сакъз Агач и по пътя му разказах какво се случи в печатницата.

— Най-интересното — така да се каже, гвоздеят — в цялата тая история не са нашите личности, а това — че и турското правителство, и Македонската организация полагат еднакво усърдие и еднакви методи, за да се отърват от нашите физически личности...

Мерджанов се разхождаше из стаята с ръце на гърба и гласно съобщаваше:

— ...А от това следва, че не нашите личности, а нашите идеи на анархисти представляват голямата, еднаквата опасност както за Отоманската империя, така и за Македонската организация... И двете имат една и съща цел — властта, и един и същ неприятел — идеите за истинската, действителната свобода... Много естествено е дето полагат еднакво усърдие и еднакви методи, за да удушат идеята за действителната свобода... Като се съди логически и като се има предвид, че освен тъждествените цели на султан Хамида и на Солунския Македонски синедрион, алчността на Организацията за парични средства е неутолима — може да се допусне, че след като ни избие, какво ще й коства, за да направи да се установи нашата самоличност и посредством някое подставено лице да получи от турското правителство обещаната награда от 10 000 лири за нашите глави... Практическото следствие от благоволенieto на Негово Величество Случая, който ни предупреди за новата опасност, е — да парираме тая последната...

Ненадейно той се спря посред стаята:

— Еврика! — каза той — веднага ще пиша на Орце в Солун и ще му разкажа това, което се е случило днес, та те да вземат съответните мерки.

Трябва да забележа, че още в началото на м. декември 1899 г. Мерджанов беше се обадил чрез Орце (Йордан п. Йорданов) на формирания от него анархистически кръжок в Солун. Писмото беше изпратено по Австрийската поща чрез Гоце Чанев, родом от гр. Кукуш, по занятие майстор за правене на цигарета и чибуци, който влязъл също във формирания от Мерджанов Солунски анархистически кръжок. От своя страна, Орце беше отговорил на това писмо; отговора си той бе изпратил пост-рестант също чрез Австрийската поща. По тоя начин към средата на м. декември 1899 г. бе установена връзката между нас.

Още същия ден Мерджанов изпрати писмото си на Орце. След 3–4 дни от отговора на Орце узнахме следното:

На другия ден след като получил писмото на Мерджанов, Орце отишъл при едного от членовете на Централния Комитет на Вътрешната Македонска Организация — ако не ме лъже паметта, при Христо Матов. След като му явил, че му е известно какво Организацията изпратила в Цариград някакъв емисар да организира нашето избиване, Орце му заявил:

— Ние знаем и познаваме всички вас, които съставлявате Централния Комитет на Организацията. Вие не ни знаете кои сме и колко сме. Ако втори път направите опит за убийството на когото и да било от нашите съмишленици в Цариград, ще ви избием всички до един!

След тая декларация Орце си излязъл. Организацията след това не посмя да повтори опита със Стоил Киров и ни остави на спокойствие.

* * *

Двата моста върху Златния рог — Кара-Къой Кюпрусу и Зайтун Кюпрусу — почиват не върху зидани устои, а върху грамадни кухи металически цилиндри, горната повърхност на които е плоска; те плуват върху водата и — скопчени с горната конструкция на мостовете — играят ролята на устои.

За определено време, към полунощ и двата моста се разтварят, за да пропуснат гемииите, които искат да влязат в Босфора и Златния рог или които искат да излязат от него.

Всеки един от кухите цилиндри е по-дълъг с около 5 метра от широчината на моста, така че краищата му се издават с по около 2 метра настрана от него.

Две седмици преди деня на Харкх-И-Шериф властта започна да взема предпазни мерки, за да осуети едно евентуално покушение върху личността на султана. От 1 януари 1900 г. до вечерта след празника мостът Кара-Кьой не се отваряше нощем, за да пропуска гемии. От двете страни на същия тоя мост, върху издадените краища на металическите цилиндри, беше поставен по един войник — часовой, чиято задача беше да наблюдава и следи да не би да бъде поставена под моста някоя адска машина. Както казах и по-рано, от притежателите на къщи и дюкяни, находящи се по главната улица на Галата и на площада пред моста Каракьой, а също и на онези отатък моста, в Стамбул, където се предполагаше, че ще мине султанският кортеж, полицията взимаше писмена, нагледно заверена гаранция, че наемателите на техните жилища и дюкяни са мирни и благонадеждни граждани, предани на падишаха и властта, и че те — притежателите — приемат да бъдат държани лично отговорни за действията на своите наематели.

През нощта на 13 срещу 14 януари, хиляди товарни коне, с по две кошчета на самарите, носеха ситен морски пясък, с който постилаха — в пласт, дебел около 40 см — цялото протежение на главната крайбрежна улица от Илдъз Кьошк до моста Кара-Кьой, самия мост и в Стамбул — улицата от моста до вратата на джамията, в която щеше да става поклонението на Мохамедовата мантия.

Гонени от конярите с викове и камшици, конете идваха в тръс, натоварени с пясък; с камшици и псувни полицейски пристави гонеха конярите по-скоро да изсипват пясъка на улицата; работници с лопати в ръце, усърдно подканвани с камшици от полицейските пристави, които надзираваха работата, разстилаха пясъка.

След като — на дадено място — улицата биваше послана до определената дебелина с пясък, идваха коне, натоварени със саки, пълни с вода, за да се полее направената пясъчна настилка. Всичко беше в движение, бързо, лудо движение, при което камшиците непрекъснато се извиваха, свистяха, плющяха и се стоварваха по задниците на конете, по главите, шиите, рамената и гърбовете на работниците.

На съмнало движението престана — цялото място, по което се предполагаше да мине султанското шествие, беше послано с дебел слой мокър ситен пясък: властта беше спокойна — ако би била хвърлена бомба, експлодираща на удар (каквито са били употребени от нихилистите през 1881 г. при убийството на руския цар Александър II), тя не би могла да избухне.

Двадесет и четири часа преди Харкх-И-Шериф всякакво движение на параходи, гемии и лодки по Златния рог и по Босфора беше забранено. Закотвените параходи, гемии и лодки дремеха като да бяха науснати от екипажите, а лодките бяха изтеглени по бреговете.

Войскови части и цивилна полиция започнаха да заемат местата си още преди съмнало на 14 януари 1900 г., петък. Войниците идваха в строй, с музика начело, разгръщаха се и след това образуваха гъст троен шпалир от двете страни на улиците, по които се предполагаше, че ще мине султанското шествие; най-отпред, по на един лакът разстояние между тях, бяха наредени пехотинците. Зад тях, в шахматен ред, така че да се образува жива човешка стена, тоже по на един лакът разстояние между тях, бяха моряците; зад тях, яхнали на коне, с копия, опрени на стрemenата, държани вертикално, бяха конниците — копиеносци с развети червени малки знамена на върха на копията. Цивилната полиция, която по онова време наброяваше в Цариград към 12 000 души, беше цялата събрана около улиците, през които се предполагаше да мине султана и се тълпеше зад тройния шпалир от войници. Тя — тази тълпа от детективи — беше „народът“, на когото — един път в годината — падишахът благоволяваше да покаже своята свещена особа.

Въоръжени с по един „Булдог“, зареден с 5 патрона, по стръмната улица южно от Ени Чарши-Сокак, ние с Мерджанов се запътихме към Галата, за да излезем на главната улица и да пресрещнем султанското шествие. На стотина крачки зад тълпата детективи, двама полицейски пристави препречваха улицата, по която слизахме и връщаха назад любопитните граждани, като посъмнителните от тях предаваха на деврието^[31] да ги закара в полицейския участък. Те не позволиха на Мерджанов да продължи към тълпата хафията^[32], която се намираще в края на улицата, зад шпалира на конниците. Аз, обаче, бях пропуснат; вероятно моят вид на 14–15-годишно момче (аз бях много младолик) не будеше у тях никакво подозрение. Ние се разделихме с Мерджанов,

аз продължих да слизам към главната улица на Галата, а Мерджанов остана там, дето го бяха спрели.

Още когато навлязохме в улицата, за да идем в Галата, далече откъм североизток се чу връва от музика, биене на барабани и виковете на хиляден народ, заглушавана от чести топовни гърмежи. Тая връва се приближаваше и се усилваше все повече. Когато наближих тълпата хафийета, наблизо гръмна една военна музика, която свиреше „Джезирет-марш“; войниците, взели пушките „за почест“, стояха като заковани.

— Падишахъмъз чок яша-а-а!^[33]

Този вик, предаван от войската и тълпата вляво, бе подет от войниците и тълпата, която беше пред мене и към която бърже се приближавах.

От високото, където бях, далече около стотина метра от главната улица на Галата, аз зърнах закритата каляска, впрегната с два чифта чистокръвни бели арабски жребци, които препускаха в бесен карьер и със задните си крака отхвърляха назад облаци и вълма от мокър пясък. Освен кочияша, отпред на каляската бяха седнали двама явери^[34], облечени в потури, елечи и чепкени^[35] от синя чоха^[36], цяла извезана със златна сърма. И кочияшът, и яверите цели бяха покрити отпред с изхвърления изпод копитата на конете мокър пясък. Отзад на каляската тоже бяха седнали двама явери в също такова облекло от златошита синя чоха.

Прозорците на каляската бяха отворени. Вътре в каляската зърнах — седнала — фигурата на един сух, висок човек, облечен в черно джубе — много скромно облекло в сравнение с пищните одеяния на яверите и на кочияша. Лицето на седящия в каляската беше бледозеленикаво, продълговато, с късо подстригана прошарена черна брада и също такива мустаки, чиито краища се сливаха с брадата. Носът върху това лице беше голям, гърбат и напомняше човката на граблива птица. Това беше султан Абдул Хамид Хан Втори, наместникът на Пророка, Божията сянка върху земята.

Султан Хамид навеждаше с благоволение главата надясно и наляво и отговаряше на оваците с темаане^[37], като при всяко навеждане поднасяше дясната си ръка от устата към челото.

Каляската като стрела пресече напреки изгледа пред мене. Също в бесен карьер, върху чистокръвни арабски жребци, следваше едно отделение от конната султанска гвардия.

Шествието беше толкова далече от мене и така бързо премина, че беше немислимо да туря в действие моя нещастен „Булдог“. Воден както от надеждата, че може би на връщане да ми се удаде възможност да извърша атентата, така и от любопитство, аз продължих да слизам към Галата.

След минаването на султанската каляска, в лек тръс се заточиха закритите каляски със затворени прозорци и спуснати завеси на султанския харем. Каляските бяха запрегнати с по един чифт бели арабски жребци; върху капрата, освен кочияша, седяха по двама черни евнуса^[38] в разкошни златошита чохени дрехи. Понякога, някоя от завесите на прозорците се поотдръпваше и тогава, през тънкия като паяжина яшмак^[39] се мярваше — като вълшебено видение — любопитното лице на някоя от седящите в каляската; тогава можеше да се забележи, че във всяка каляска седяха по четири млади и красиви жени. Аз почнах да броя каляските и когато всички каляски се източиха, аз бях наброил 120 каляски, в които султан Хамид отвеждаше своето семейство на поклонение пред мантията на Пророка.

Военните музика продължаваха да свирят турски маршове и топовните гърмежи продължиха да разтърсват въздуха и след преминаването на султанския харем, когато оваците заглъхнаха. Надзорът взе да отслабва и аз, като се провирах зад шпалира от конници, успях по главната улица да стигна до площада пред моста Кара-Къой. Едва дошъл до моста, чух едно продължително свирене на параходна сирена: след като извършил поклонението пред мантията, султан Хамид излязъл от джамията, дошъл с каляската до брега на Златния рог; оттам се качил в своята собствена яхта, която го очаквала при брега и която, след качването на султана, в пълна бързина и с непрекъснато свирене на сирената, го отвеждаше обратно в Илдъз Къошк.

Тая яхта! По времето, когато бях в Цариград, за тая яхта се разправяше следната любопитна история:

Министър на морската по него време в Турция беше някой си Хасан-Паша. Син на дворцова робиня-прислужница, малкият Хасан бил даден в собственост на Хаида, който бил на една въз-

раст с Хасана. Те, двете деца — господарят и робът — прекарвали в най-близка дружба през своето детинство. По-късно, когато Абдул Хамид станал султан и владетел на Отоманската империя, си спомнил за своя другар по игри, взел при себе си Хасана, дал му титлата „паша“ и го направил министър на морската армия. Хасан-Паша, обаче бил неграмотен. Като министър на морската армия той трябвало да подписва разни официални книжа и затова, по нареждане на султан Хамида, заели се да ограмотяват новия министър, а понеже тогавашния писмен турски език беше мъчен и недостъпен за коравия мозък на Хасана, научили го само да се подписва като прави:

— ...Бир кюше юстюнде, бир кюше алтанда, бир да чези ортаерде — Хасан Олур!...^[40]

В бюджета на Турция се предвиждали грамадни кредити за покупка на военни параходи и за издръжката на морската армия. Обаче освен крайцера „Хамидие“, никакъв друг военен параход не бил доставен. Веднъж султан Хамид запитал своя министър на морската армия:

— А къде са предвидените в бюджета параходи?

Хасан-Паша не се смутил и отговорил:

— Падишахъм! Малки цепнатини са, не повече от два пръста, но погълнаха параходите. Просто — човек да се чуди и мае! Така ако върви, те ще погълнат и мене, и тебе, и цялата империя!

Султан Хамид се усмихнал на тоя дяволит отговор и престанал да разпитва своя министър на морската армия върху военно-флотските въпроси.

Султан Хамид пожелал да притежава своя собствена яхта и заповядал на Хасан-Паша да му набави такава. Както е законно и редно, обявили търг и поискали от разни корабостроителници в Европа да представят своите предложения. Получили се няколко такива: едно за 5000 друго за 10 000, трето за 25 000, четвърто за 50 000 златни турски лири. Хасан-Паша представил на Височайше одобрение предложението с най-високата цена и — запитан от султана защо препоръчва да се утвърди това предложение, когато има такива с много по-ниски цени — отговорил:

— Падишахъм! Ти си цар на царете, Божията сянка, наследникът на Пророка. За тебе подобава да притежаваш нещо особено хубаво и удобно. За хубавото нещо трябва хубаво да се плаща. Ето, на — тоя фукария, който предлага да достави яхта за 5000 лири: той нито ще достави нещо прилично като за тебе, нито сам ще види някаква прокопсия от доставката. А оня, който иска 50 000 лири за доставката — той хем на тебе ще достави яхта, прилична за моя падишах, хем ще спечели нещо за труда си, хем ще остане нещо и за мене...

Султан Хамид се усмихнал с благоволение на своя роб и утвърдил представения му от Хасан-Паша избор...

Така кротък, незлобив и добродушен султан Хамид е бил само спрямо Хасан-Паша, неговия роб и другар от детинство. Мнителен и жесток, във всеки един друг от своя антураж той е виждал своя евентуален убиец. С едната ръка турена в задния джоб на сюртука си, той постоянно стискал револвера, готов да застреля всекиго, който в негово присъствие направи и най-малкото движение, непредвидено в дворцовия етикет.

Трябва да се забележи, че султан Хамид бил много добър стрелец с револвер. Всеки ден той правил упражнения в стрелба с това оръжие. За неговата точна стрелба разправяха чудеса — например, че от 50 крачки разстояние, той си подписвал името с куршумите на своя револвер.

Като се оставят настрана масовите кланета на арменци в Цариград и в азиатските владения на Турция, извършени преди няколко години по негова заповед или с неговото знание или одобрение, султан Хамид упражняваше кървав терор върху своя антураж. Когато бях в Цариград, разправяха, че една от наложниците в султанския харем е била убита лично от него; пак лично от него, също без каквато и да е вина е бил застрелян един от служащите в султанския дворец.

Тоя кървав терор засягаше не само хората от антуража на султан Хамид, а се простираше и върху един много по-широк кръг. Така, във в-к „Сервет“ — ежедневен вестник, който се списваше на френски, — в отдела „Faits divers“^[41] почти всеки ден можеше да се прочете едно стереотипно съобщение:

Вчера, при Сарай Бурну, рибари с мрежата си извлекли от морето трупа на един човек, на възраст около ... годишен, на чийто врат имало един къс от въже. Върху трупа не са били намерени никакви книжа, по които да може да се установи неговата самоличност. Полицията е в дирите на престъпниците.

Почти всеки ден — според писаното във в-к „Сервет“ — полицията отново влизаше в дирите на престъпниците, без да може да залови тези последните, защото... защото „дирите“ водеха към недосегаеми за полицията височини...

Яхтата отнесе с пълна пара султан Хамид и погребва всичките ни планове за неговото убийство. В най-лошо душевно разположение аз продължих по-нататък, минах по моста и се загледах нататък, където се изгуби яхтата. Приличах на вълк, който души мястото, дето преди малко са лежали овцете и оглежда направлението, което са взели. Върнах се полека, за да потърся Мерджанов. Срегнах го при началото на моста Кара-Кьой. Тръгнахме мълчаливо назад към Юксек Калдаръм и заизкачвахме — все така мълчаливо — стъпалата на тая улица. Наближаваше пладне; без да си продумахме, като да бяхме се нагласили, ние се запътихме към ресторанта „Хаджополу“ и влязохме в него да обядваме. Чувах се още далечните звукове от музиките на военните части, които по Войвода-Сокак отиваха към Таксим, за да се приберат в казармите си.

В ресторанта, на масата, където седяхме обикновено, заварихме инженера Ив. Коев, който току-що беше дошъл и беше започнал да се храни. След като се поздравихме с него, ние седнахме на същата маса и си заръчвахме ядене. След малко дойдоха заедно адвокатът Тилков и Панче Дорев, които седнаха на нашата маса.

На Ив. Коев, който беше весел, духовит и приказлив събеседник, по едно време — изглежда — му омръзна сам да говори и да си отговаря. Той беше забелязал нашето душевно неразположение и запита Мерджанов:

— Ходихте ли да гледате тържеството?

— Да — лаконически отговори Мерджанов.

— Бива си ги за салтанат турците, нали?

— Но какво сте се вкиснали такива? — запита той, като видя, че Мерджанов не му отговаря.

— Трябва да им са потънали гемиите — забеляза Тилков.

— Или да им са изневерили любовниците — допълни Панче Дорев.

Със своите бележки все в тоя закачлив дух, нашите събеседници се стараеха — впрочем без всякакъв успех — да разсеят нашето лошо душевно разположение. Отегчени от компанията, двамата с Мерджанов станахме от масата, напуснахме ресторанта и отидохме в квартирата на Мерджанов. Когато останахме сами, ние се загледахме един другото в очите:

— Е, ами сега?

Мерджанов започна да се разхожда из стаята с ръце отзад. Той правеше така всякога, когато съображаваше или обмисляше нещо и изказваше своите мисли гласно.

— Кяра и зарара са братя, също такива, каквито са сполуката и несполуката... Месото има и кокали, но те не пречат да употребяваме месото за храна; розата има и тръни, но ние поради тях не се отказваме да миришем цвета и да му се наслаждаваме... Не сполучиш ли веднъж, опитай се пак! Ако не сполучиш два пъти, опитай се трети път — и тъй нататък, докле сполучиш!... Безпътица. Мъгла. Трябва да търсим изход от това положение, което ни осъжда на бездействие... Защото ние сме дошли тук да правим пакост на турската империя, а не да си минаваме времето в безделие...

Немислимо беше да повторим — поне в продължение на цяла една година — опита за атентат върху личността на султана. Една година! Как ще чакаме толкова време? И после — колко непредвидени неща могат да се случат в една година!

Както и да е — понеже не зависеше от нас да намалим времето до следващия Харкх-И-Шериф, ние трябваше да се примирим с тая необходимост, като се погрижим още отсега да наемем квартира в някоя от улиците, където се има най-голяма вероятност да мине идущата година султанското шествие. Квартирата трябва да е самостоятелен апартамент, който — за да не буди подозрение в полицията и съседите — трябва да бъде нает от семеен човек. Семеен човек! — Ето една мъчна задача! Първо, всичките ония, които познавахме и които биха поели такъв риск, не са семейни хора и — в очите на полицията — не биха минали за съвсем благонадеждни. Второ, едва ли един семеен човек ще се съгласи да изложи на вярна смърт жена си и децата си.

Ние дълго си блъскахме главите с Мерджанов, без да намерим едно задоволително решение и в края на краищата оставихме времето да работи за нас и ни подсказва решението.

Минаха десетина дни; аз продължих да взимам уроци по турски от Панче Дорев, който всеки ден, към 9 часа сутринта, идваше в моята квартира; след свършването на уроците, аз слизах в Галата и работех като словослагател в Българската печатница. Хранех се, дето завърнех: понякога, заедно с Нанча обядвахме в печатницата с хляб и кашкавал; понякога обядвах сам в някоя малка гостилничка в Галата, където срещу 5–6 металика човек можеше да се нахрани добре с пържена риба или с шиш кебап. Вечерях обикновено в Пера, в една малка гостилничка, която се намираще на ъгъла, образуван от улиците Сакъз Агач и Кордела-Сокак; след вечеря отивах в млекарницата на бай Кузма във Венедик-Сокак да довърша яденето със сютляш или кадън гюбек и да се осведомя има ли нещо, което би могло да ни интересува.

Мерджанов се хранеше редовно в „Хаджопуло“ в компания с инженера Ив. Коев, с адвокатите Тилков и Панче Дорев и с първия драгоманин при българското консулато, Живко Добрев.

Една вечер, в тая компания станало дума за македонското движение и за отзивите по него в чуждия печат. Панче Дорев държал много непристоен език спрямо самото движение и спрямо личностите, които го провеждат. Когато той споменал имената на някои от ръководителите на Солунската Вътрешна Македонска Организация, Мерджанов се надигнал от стола, на които седял и му казал:

— Като искаш да ставаш предател, иди в полицията да посочиш имената им, а не тук, в наше присъствие да ги посочваш на всеослушание, та да ги узнае и глухия цар! Подлец! — той с все сила замахнал и му зашлевил една плесница.

Панче се уловил за ударената буза, прибрал си очилата, които изхвъркнали при удара, навел се мълчаливо над блюдото и довършил консумацията на десерта.

На следния ден Панче не дойде при мене да ми предава урок по турски. Чаках го до 10 часа, но — като не дойде, — преди да ида в печатницата, отидох в Сакъз Агач при Мерджанов. Намерих тоя последния, облечен, на път да излиза. Той ми разправи за снощната случка с Панче Дорев и добави:

— Гиди керата! Нека да има поне тая доблест — да ги издаде направо, а не — хем да ги издаде, хем да не бъде обвинен в издайничество! Подла гад!

Понеже Панче Дорев всякога ни виждаше заедно с Мерджанов, аз счетох за благоразумно да напусна квартирата, където неговото близко познанство с кокона Фанко и с нейния сипаничав съжител започна да ми изглежда от съмнително качество; благоразумно беше Панче Дорев да не знае къде живея: още същия ден аз взех да си търся друга квартира, и то не в същия квартал. След два-три дни намерих такава в Еминеджи-Сокак 24, близко до българското консулато. Прочее, последните дни на м. януари 1900 г. аз се преместих в новата си квартира.

Мерджанов също беше нащрек и в очакване на предполагаеми неприятности с властта — няколко дни не отиде да се храни в „Хаджопуло“. Впрочем, тая предпазливост от наша страна беше излишна — Панче Дорев не излезе толкова подъл, колкото допускахме ние. След няколко дни го видях в ресторант „Македония“; обноските му спрямо нас, ако и да бяха хладни, бяха коректни, като да не беше се случило нищо. Той ми се оплаква, че преди два дни през нощта получил удар, поради което едната половина на лицето му се беше парализирала; той говореше с мъка, а когато се усмихваше, усмивката му се израждаше в гримаса.

Към края на м. януари 1900 г. , в млекарницата на бай Кузма аз бях много приятно изненадан: в дълъг, вехт тъмносив балтон, с наметало върху плещите, с черна, износена вехта капела на главата, срещу входа на дюкяна седеше на масата Петър Соколов и весело ме гледаше с големите си черни очи, чието бяло блестяше върху мургавата кожа, под черните му дебели, сключени вежди. Когато — преди повече от 3 месеца — се разделихме в „Харкомата“ над с. Кърчово, той имаше дълга, саморасла черна брада, израсла до под самите му очи, та мязаше на див горски цар, с патрондаш на кръста, с каскет на главата и с черно влашко кебе, надяното с левия ръкав. Сега Соколов беше вчовечен — обръснат и облечен по християнски.

Имаше какво да си говорим след оная раздяла и при сегашните нови условия. След първите няколко възклицания и фрази, ние излязохме от млекарницата и се запътихме към квартирата на Мерджанов в Сакъз Агач.

Няма да описвам тая среща на трима ни; всеки може да си представи радостта ни, че отново се събрахме живи и здрави наедно, възклицанията, шегите, подмятанията и припомнанията от живота ни в четата на Делчев.

— Къде са моите рисунки? — запита Соколов Мерджанова.

— Твоите рисунки? Те изгоряха в огнището на Васил Арнаудов в Либяхово — и той му разправя защо ги беше изгорил.

— Да им са не види татарския език, на който си приказваха двамата братя! — заключи Мерджанов. — Бях помислил, че ни кроят някой кюляф с дяволското им „опеле“...

Късно — към полунощ — ние се разделихме: аз си отидох в новата квартира на Еминеджи сокак, а Соколов остана да пренощува в квартирата на Мерджанов. На следния ден и тримата отидохме в магазина на Тиринг, при моста Кара-Къой, дето Соколов си избра елегантен костюм бежов цвят; след това в един близък шапкарски магазин отидохме да си избере шапка. Ако и да имаше богат избор на шапки, Соколов не хареса ни една. Отидохме в друг магазин и си излязохме, без да направим покупка. Бившият Созолянски даскал и див горски цар взе да се проявява като изключителен естет.

— Ами ако тези, които правят шапките, не са могли да налучкат твоя вкус? — забеляза му Мерджанов.

— Тогава няма да си купя шапка! — отсече Соколов.

След като преровихме рафтовете на още десетина шапкарски магазина, най-после Соколов избра една — единствената в целия Цариград: лека и фина плъстена шапка светлобежов цвят, с широка периферия и вместо копринена кордела, с широка лента от телешка кожа; козината на тая лента беше ниско остригана, с жълти широки петна върху бял фон. Действително тая шапка му отиваше много-добре и хармонираше чудесно с костюма. Един чифт елегантни чепици от шевро и един жълт бастун с извита дръжка, на края с кокалена патешка глава, допълниха елегантната и същевременно внушителна фигура на новия цариградски жител.

Освен български, Соколов не знаеше никакъв друг език и затова тръгнахме и тримата да му търсим квартира. Такава намерихме в една от улиците, напречни на главната улица Галата-Сарай — Таксим, която доста стръмно се спускаше към Тарла Баши — Златния рог, при едно гръцко семейство — Костари, — което се състоеше от майка, син и четири дъщери. Бащата бил доста заможен човек; той беше се поминал преди няколко месеца. Синът работеше като продавач в някакъв магазин, излизаше сутринта рано и се прибираше в къщи след затварянето на магазина вечерта. Майката и четирите дъщери стояха в къщи, където поддържаха образцова чистота.

Соколов нае една от стаите на апартамента — доста голяма и удобна стая, мебелирана, с прозорец и еркер, от който можеше да се вижда цялото протежение на улицата — нагоре до главната улица, а надолу докъдето стръмнината се увеличаваше и поради чупката, не можеше да се вижда по-нататък от тая последната. Мебелите се състояха от един креват, един гардероб с голямо огледало, една кръгла маса с копринена покривка и дантелен тишлайфер, един миндер в еркера, 2-3 стола и един диван.

Соколов предплати наема за един месец, остави пакетите, които носеше, и които съдържаха токущо сменените костюм, шапка и обувца, след което излязохме заедно. И в квартирата си, и навън той щеше да минава за художник-живописец, дошъл в Цариград да рисува ориенталски типове и изгледи. От квартирата му ние слязохме в Галата, където накупихме и след това занесохме в квартирата му: няколко картини, платно, една рамка за изпъване на платното, триножен станок, палитра, четки и една кутия маслени бои в туби. Когато наредихме всичко това в стаята му, тая последната действително прие изглед на помещение, което служи едновременно и за жилище, и за ателие на нашия художник.

Вечерта до късно ние прекарахме в квартирата на Соколов. Хазяйката — майката — ни представи сина си Йорго Костари, един много коректен и прилично облечен в черен редингот млад, около 35-годишен човек; и дъщерите си — Клементина, Евхарист, Мария и Минерва. След като постоя малко, хазяйката се прибра в стаята си и ни остави в компания с децата си. Разговорът между тях и нас се водеше предимно на турски, при което Мерджанов служеше за преводач между тях и Соколов; когато забележеха, че онова, което ми говорят, е неразбрано от мене, те се обръщаха по френски. Ние прекарахме времето приятно и към полунощ си отидохме с Мерджанов.

След настаняването на Соколов, нашите срещи започнаха да стават в неговата квартира. През м. февруари 1900 г. тия срещи бяха чести — всяка вечер или през вечер; от началото на м. март те започнаха да стават все по-рядко, а когато нашето число се увеличи на четири души — много рядко.

Квартирата на Соколов заемаше — така да се каже — централно място между квартирите ни; стаята беше голяма, с достатъчно мебели за седане, следователно, по-удобна за срещите. Вън от тия съображения, четирите дъщери на хазяйката и карнавалът, който тая година съвпадна с първите дни след настаняването на Соколов, имаха голям дял в това — нашите срещи да стават в тая квартира. И те, и ние бяхме млади хора; Цариградският карнавал, чиито лудории отстъпваха само на ония при карнавала в Ница, скоро премахна ледената преграда от условностите на всекидневието. След по-малко от 20 дена, нашите посещения на Соколовата квартира се очакваха с нетърпение. След като си казвахме каквото имахме да си кажем насаме тримата, а по-късно четиримата, госпожиците идваха при нас в стаята на разговор и забавления с разни игри. В очите на старата Кирия Костари ние изглеждахме млади, охолни хора от заможни семейства, така че тя предвкушаваше щастливото бъдеще, когато ще стане почитана майка на четири дъщери и четирима зетьове.

Мерджанов стана близък, след това много близък, а към края на нашето пребиваване в Цариград — интимно близък с най-възрастната от тях — Клементина Костари, около 30-годишна, със среден ръст, пълничка, с правилно матово лице, тъмнокестенява коса и вежди, с черни очи и с добре развит бюст и таз. След като ни изгониха от Цариград, Мерджанов продължи да храни към нея своите чувства. До влизането му в Одринския затвор през лятото 1901 г., т.е. 2–3 месеца преди обесването му пред вратата на чаршията Али-Паша в Одрин, той поддържаше с Клементина Костари сантиментална кореспонденция.

Също в такава близост беше и Соколов с най-младата от дъщерите Костари — Минерва — около 20-годишна, пъргава брюнетка. Тя имаше живо, весело лице, чиято кожа беше гладка и бяла като алабастр. Черните къдрици на косата ѝ открояваха — чрез контраст — бялото и гладко чело; а под черните и тънки вежди играеха дяволито и сегиз-тогиз святкаха нейните големи и черни очи; тя имаше среден ръст, тънка талия и много малък крак. И при тоя случай Соколов се прояви със своя тънък естетически вкус. Изгонването ни от Цариград тури кръст на тая негова идилгия; до края на живота му аз не го чух никога да спомене името на Минерва Костари... Тя говореше добре гръцки, турски и френски; а понеже Соколов не знаеше друг език освен български, разговорът между тях двамата беше нещо много забавно и налагаше било моята намеса, било оная на Мерджанов. Впрочем, когато те започнаха да се разбират, без да си говорят, всякаква намеса стана излишна...

Първоначално на мене се падна да забавлявам останалите две сестри — Евхарист и Мария. Първата от тях — Евхарист — беше около 27-годишна, висока, стройна, едра, с цяла глава по-висока от мене. Тя единствена от четирите сестри се обличаше с рокли светъл цвят, когато всички други носеха черни рокли. В нейното държание спрямо мене имаше нещо майчинско, което ми напомняше онова на квачката спрямо пилетата или на котката спрямо котетата.

Мария беше по-млада от Евхарист и по-стара от Минерва, на възраст 23–24 години, с ръст по-нисък от среден, черни коси и вежди, мургаво лице, ниско чело и сплескан нос. Тя беше грозна, но извънредно добра по характер. Когато играехме на жимитарка, тя се навираше под ръцете на она от нас, който беше с вързани очи, с една усмивка на блаженство оставяше тоя последния да опипва лицето и рамената и, за да познае кой е под ръцете му.

Аз бях много по-дребен, по-нисък и по-млад от Евхарист; освен това майчинският ѝ характер не беше в състояние да пробуди в мене плътски желания, така че отношенията между нас останаха докрай такива, каквито бяха в самото начало. Когато — по-късно — Павел П. Шатев дойде при нас в Цариград и взе да идва в квартирата на Соколов, външността на Мария не му допусна да стане близък с нея.

В продължение на няколко дни нашето внимание биде отвлечено от компанията на четирите дъщери на Кирия Костари и от карнавала. Но тоя последния мина. Цариград престана да лудува. Латерните — тая чисто цариградска улична музика за онова време — замлъкнаха в продължение на цяла една седмица. Нашите компаньонки, набожни гъркини, през първата седмица от великите

пости престанаха да идват в стаята на Соколов и се бяха заели с основно почистване на апартамента. През тая седмица ние всеки ден се събирахме в неговата квартира, но не за забавления, а за да обмисляме нашето положение на бездействие и да видим какво ще правим в бъдеще.

Соколов, на когото бяхме разказали за несполучливото си намерение да убием султан Хамида, със своята вечна лула между зъбите се подиграваше с нас:

— Като не сте можали да хванете попадията за таковато, дръжте сега попа за онаковато!

— Не се шегувай с нас! — възразяваше Мерджанов. — С моята дяконска брадичка и с тоя най-безупречен редингот, мене ме зърнаха още преди да съм наближил улицата на Галата. А тебе, с твоята харамийска метла, веднага щяха да те дадат на деврието, за да те закарат в пандиза. — И като помълча малко, добави: — Каквото е било, то е минало. Какво ще правим от сега нататък? Ние с Илия бяхме решили още от сега да се приготвим за следващия Харкх-И-Шериф. Още сега ще наемем квартира на една от улиците, където е вероятно да мине идващата година каляската на Абдул Хамида. Тя трябва да се наеме от семеен човек, за да не възбужда подозрение. Ние много мислихме, но не можахме да намислим кой да бъде наемателят.

Соколов притисна пепелта в лулата си, смукна от нея и каза:

— Трябваше да тръгна чак от Али Ботуш, да мина през София, да дойда тук, за да ви кажа, че това е по-просто и от фасул. Та ти го познаваш — обърна се той към Мерджанов — Матю Икономов. Как не си се сетил за него? Той е женен, има жена, две деца и един малолетен шурей. Да го извикаме! Маня Икономова само това чака! Колкото за Матя — той е славен човек! Как не си се сетил за него?

Решихме — Соколов да пише на Матей Икономов да дойде с цялото си семейство в Цариград; ще ни отговори чрез Австрийската поща, пост-рестант^[42] за Васил Стоянов. В случай, че е съгласен да дойде, ще му пратим пари за пътни разноски.

Минаха още няколко дни. Соколов беше изпратил своето писмо до Матей Икономов. Ние чакахме отговора на тоя последния и — като нямахме друга работа — се събирахме в квартирата на Соколов, било за да се забавляваме с госпожиците Костари, било за да разменяме мисли върху бъдещите наши работи в Цариград. При един от тия разговори аз запитах:

— Да предположим, че Матей Икономов дойде, ще наемем апартамент на място, удобно за нашата цел; нека предположим също, че след като сме губили цяла година време и сме направили сумата разходи за нашата издръжка и за оная на семейство Икономови — на идващия Харкх-И-Шериф султан Хамид не мине по тая улица! В такъв случай как ще оправдаем ние пред самите нас тая загуба на време и това разходване на средства? За какво сме дошли тука?

— Да си зададеш един въпрос, значи да му намериш отговор! — отвърна Соколов. — За какво бяхте дошли тука?

— За какво? — Да реагираме срещу турската власт, като ѝ направим най-голямата възможна пакост, без да излагаме населението, а само нашите собствени кожи — ето защо бяхме дошли!

— Тогава — защо само султан Хамид да бъде предмет на нашите атаки? Нека бъдем последователни — кой поддържа тоя ред на нещата в Турция? Султан Хамид ли? Та той не го е създал, той не го крепи, той само се ползва от него. Султан Хамид е резултат, а не причина. Според мене безправие то не може да се премахне само чрез убийството на държавния глава. Напротив! Трябва да се атакуват и крепителите на тоя ред!

— Сега пък ще търсим и крепителите! Демек, ще сеем на дъното му ряпа!

— Ако искаме да си продадем кожата скъпо, без да напакостим на населението, ще ги търсим и ще ги намерим! Кой има интерес щото в Турция да съществува тоя ред на безправие, без чиято подкрепа той не би могъл да съществува?

— Крепят го европейските държави — тях ли да атакуваме? Че колко души сме ние, коя от тях първо да атакуваме? Ти като че умишлено ни поставяш неизпълними задачи! — ядосано добави Мерджанов.

— Защо да поставям неизпълними задачи? — заяде се Соколов. — Европейските държави нямат ли в Турция свои някакви учреждения, чрез които извличат полза от турското държавно безредие? Да ги намерим тия учреждения — и чрез тяхното атакуване да кажем на Европа, че като поддържа тоя ред на нещата, който спъва развитието на народите в турската империя, тя излага на пълна несигурност преди всичко своите интереси.

Соколов извади от джеба си кутията с папириси, взе една, запали я и посегна да я затвори; но не затвори кутията, а загледа капака и с глас прочете:

— Режи ко-ентересе де таба з'отоман... Я ми преведи това! — обърна се той към мене.

— Буквално: „Режия заинтересована — или по-точно, еднакво заинтересована — на отоманските тютюни“, а по смисъл: — „Еднакво заинтересована Режиия на отоманските тютюни“.

— Ето едно от тия учреждения! — каза Соколов — едно от ония, които са плод на безредието в Турция и което еднакво с нея е заинтересовано в спокойното тройно ограбване на работното население... Един удар, например, върху централата на Режията ще се почувства много болезнено както от турското правителство, така и от държателите на турски ценни книжа в Европа... Къде се помещава Режиията? — запита той двама ни.

— При скитането ми из града забелязах надписа — отговорих аз. — Режиията се помещава в същото здание, в което се помещава и Отоманската банка, на Войвода-Сокак.

— Отоманската банка... Ето още едно от тия учреждения... И при това в същото здание... Няма защо да търсим други и да си губим времето в умуване...

Нашето съвещание спря до тука. Решихме — всеки поотделно да проучи положението около тия две учреждения, с които капиталистическа Европа поддържа турската държава и робството на народите, които я населяват. На следния ден вечерта пак се събрахме, за да теглим заключението от нашето проучване.

Тютюневата Режиия и Отоманската банка се помещаваха в едно от най-големите модерни здания в Цариград. То има формата на правоъгълна призма, чието лице, дълго около 75 метра, се намира на Войвода-Сокак, обърнато на североизток. Две улици, широки по 9 м, напречни на Войвода-Сокак и успоредни помежду си, ограничават това здание от югоизток и северозапад. Югозападната страна на зданието е обърната към двора — един пространен двор, заграден с каменен зид, висок около 2 метра. В двора има казарма за една рота аскер в боен състав и други жилищни постройки за персонала на банката. Зданието е на два етажa, с изба и хранилище за ценности. В северозападната половина се помещава Режиията, а в югоизточната му половина — Банката. В избата постоянно работи мотор за електрическото осветление, защото Банката е едно от много редките цариградски здания, което се осветлява с електричество. Главният вход на зданието е на Войвода-Сокак; откъм двора има тоже вход; има още един второстепенен вход откъм улицата, която ограничава зданието откъм северозапад и с който си служи изключително Режиията. От двора на зданието към улиците, които ограничават това последното от северозапад и югоизток, се излиза през две врати, отворени в дворната ограда: едната при югоизточния, а другата при югозападния ъгъл на зданието. При главния му вход са поставени на пост двама войници-часовои; при входа на същото, откъм северозападната му страна, а също и при двата входа на двора, стоят на пост войници-часовои, по един на всеки вход. Часовите се сменят през всеки два часа. При главния вход има една будка, пред която седи на стол един полицейски пристав. По-рано, преди 1895 г., т.е. преди клането на арменците в Цариград, около това здание и вътре в него не е имало никаква охрана и за неговото запазване не са били взимани никакви предохранителни мерки. За да принудят европейските държави да се намесят и спрат арменските кланета, в 1895 г. около 60 души арменски революционери се вмъкнали в банката под вид на нейни клиенти, завзели я и завързали бой с аскера, който обсадил зданието, като си служил с бомби. На отправената им покана да се предадат, те отказали да сторят това, докле не дойдат дипломатическите представители на европейските държави да преговарят с тях. Тия последните дошли, влезли в преговори с тях, обещали им, че ще се застъпят най-енергично за спиране кланетата на арменците в Цариград и провинцията. При тези формални уверения, под покровителството на консулите, арменците напуснали банката, качени били на параходи и отведени в Марсилия, дето били освободени.

Тия бяха фактическите и исторически данни около зданието, където се помещаваха Режиията и Отоманската банка. Доверието, което проявили арменците спрямо формалните обещания на консулите за спиране на кланетата, не е било оправдано, защото тия последните продължили дълго време след пристигането на революционерите в Марсилия.

— Да направим като тях! Да заемем банката, но не за да я оставим здрава и читава, а да я хвърлим въз въздуха! — каза Мерджанов всякога готов за открита борба, гърди срещу гърди.

— Е, да! — отвърна Соколов. — Арменците заели банката и направили въоръжен протест, ама са били 60 души. При това, тя не е била охранявана. А сега — ние се намираме при две много неблагоприятни условия — първо, нашето число е малко, дори смешно малко в сравнение с персонала на банката, когото ние, тримата, не ще бъдем в състояние да овладеем; второ, охраната, една рота в боен състав, т.е. около 300 души войска, веднага ще се справи с нас. Тук бабаитлъкът няма да стори пет пари! Трябва да се направи нещо друго!

— Трябва да се избиколят мъчнотиите! Но да ги избикалям — това не ми е работа! — каза Мерджанов. — Аз предпочитам открито да нападам!

— Ние имаме пари, а с тях може много да се направи! — намесих се аз. — Какво би било, ако наемем наблизно някой дюкян и оттам да изкопаем лагъм до основите на банката! Както правят затворниците, за да избягат?

— Идеята не е лоша — каза Соколов, — й понеже ти я даваш, обиколи да видиш ще се намери ли наблизно такъв дюкян за наемане. Ще се съберем утре вечер за резултата. Днес всички обикаляхме там; не е хубаво да ме гледат с тая брада да се въртя често наоколо. Твоята детинска морда няма да буди подозрение у никого.

На следния ден, отидох в квартирата на Никола Милев, който живееше наблизно. Намерих го още в леглото. Останах да чакам докле се измие и облече за излизане. А отидох при него, за да обиколим двамата уланите около банката в случай, че би имало някакво помещение за даване под наем и обявлението би било написано по турски, да можем веднага да го разчетем: Милев владееше турски устно и писмено еднакво добре, даже по-добре от български; а аз — при всичките уроци, които ми бяха преподадени по турски от Панче Дорев, — не бях в състояние да прочета даже надписите на заведенията.

По пътя обясних на Милева защо се интересуваме да знаем има ли наблизно около Банката някой дюкян да се дава под наем. Ние обиколихме около банката, като почнахме от улицата, която я ограничава откъм северозапад, след туй завихме наляво, по улицата, която ограничава двора от югозапад, а след туй тръгнахме по улицата нагоре покрай югоизточната стена на двора, като изкачвахме към Войвода-Сокак и като оглеждахме югоизточната страна на същата улица. Нашето внимание биде привлечено от един бял лист хартия, залепен върху вратата на едно здание, което се намираше на ъгъла между улицата, на която възлизахме, и оная, която слиза към входа на зъбчатата подземна линия в Галата, срещу югоизточния ъгъл на банката, на 5–6 метра по-долу. Залепенният лист беше обгербван с пул 2 металика и на него имаше написано — по-горе на турски, а под турския текст — на френски:

Magasin à louer s'adresse à Monsieur Jousouf Baltatji Han

— Ето това се казва късмет! — казах на Милева. — Само трябва да побързаме да го наемем, за да не ни изпревари някой!

С Н. Милев се съгласихме — той да иде и да съобщи на Мерджанов, че сме намерили такъв дюкян и че аз съм отишъл при Нанча Калчев да идем с него на посочения в обявлението адрес, да се срещнем с наемодателя и да наемем дюкяна, за да не бъдем изпреварени от някого.

От мене Нанчо биде осведомен защо търсим да наемем някой дюкян около Отоманската банка; че с Н. Милев намерихме такъв, че трябва да го наемем час по-скоро, за да не ни изпреварят и че най-подходящ наемател ще бъде той, защото, без да буди каквито и да е подозрения, ще мине като склад на българската печатница. Устните и ръцете на Нанча затрепераха, но след няколко минути той се успокои.

Ние двамата излязохме от Кавафиян хан, отидохме при дюкяна, огледахме го и заедно отидохме да потърсим притежателя му в Балтаджи хан. С притежателя уговорихме следното: магазинът, каменна зидария на три етажа, се състои от 3 помещения — по едно помещение въз всеки етаж — със стълба, която ги свързва. Той ще служи за склад на българската печатница, която се помещава в Кавафиян хан 14. Наемателят Нончо Калчев няма право да поднаема магазина. Месечният наем е 2 златни турски лири, предплатими в началото на всеки последующ месец. Договорът ще бъде приготвен още днес на турски език, а ще бъде подписан от притежателя и Нанча на следния ден, когато и ще бъде заверен. При подписването и заверката ще се предплати за първи месец.

Ние с Нанча оставихме притежателят да изготви договора съобразно уговорените условия и се върнахме в печатницата, откъдето аз отидох в квартирата на Мерджанов да го осведомя за

извършеното. На следния ден, сутринта рано, аз донесох на Нанча 2 лири за наема, а след това останах в печатницата, дето набирах някаква дописка от провинцията за в-к „Новини“. След пладне Нанчо се върна в печатницата, повика ме в кантората и ми показа договора подписан и заверен.

От 1 март 1900 г., когато почва да тече наемът, ние влизаме като наематели в магазина, чийто ключ Нанча беше получил от притежателя.

Още когато за пръв път влязох в най-долното помещение и търсех с очи откъде ще бъде най-удобно и най-незабелязано да се почне копането на лагъма, погледът ми беше привлечен от тъмния ъгъл в дъното на помещението, под стълбата. Тоя ъгъл имаше неудобството да е най-отдалечен от банката, но поради тъмнината представляваше най-големи удобства за започване на работата.

Последните два дена от м. февруари 1900 г. аз минах в премитане и почистване на магазина, като почнах от най-горното помещение. Изглежда, че и в миналото тоя магазин ще е служил също за книжен склад, ако се съди по парчетата обвивна и друга книга, които аз хвърлях и смятах надолу по стълбата. Когато докарах сметта на най-долното помещение и отидох да почистя под стълбата, направи ми впечатление един капак, съставен от няколко чамови дъски, дълги около метър, съединени чрез заковаването им на 2 напречни греди. Аз повдигнах капака и хлъцнах от приятна изненада: капакът затваряше дупката на един кладенец с отвор около 80 см в диаметър. Каква беше неговата дълбочина? — не можах тогава да определя. От тежката миризма заключих, че това е бил нужник в зданието. Каквото и да е било, удобствата за почване работа оттук бяха големи и ни спестяваха труда да копаем кладенец.

„Склад на българската печатница“ — но трябваше да има какво да се складира в тоя склад. През времето, когато аз почиствах магазина, Нанчо ходил да набави печатарска хартия за печатницата, която да се складира в магазина. На 1 март — сряда — отидохме с Нанча да купуваме хартия. Той ме заведе в един книжен магазин в Стамбул, принадлежащ на някакъв турчин. Аз не бях виждал по-грандиозно нещо: магазинът беше едно грамадно здание с лице към четирите улици, които го ограничаваха. Самото здание беше на четири етажа. Всичко това беше претъпкано с книжни материали, преимуществено английска стока. Спряхме се на един от тях, чиято тежина на единия топ беше 13 оки. Казаха ни цената, която на Нанча се стори висока. Той запита не може ли да се направи някаква отстъпка.

— Не. Цената е определена! — отговори чиновникът.

— Даже ако направим някоя много голяма поръчка? — намесих се аз.

— Е да! Ако поръчката бъде толкова голяма, че да понесе направената отстъпка... На каква сума ще възлезе вашата поръчка?

— Към 10 000 франка.

Чиновникът ни се изсмя в лицето:

— И вие наричате това много голяма поръчка?

Ние сконфузено промърморихме, че ще си помислим и излязохме от склада. Когато отидохме в печатницата, там заварихме Н. Милев. Той дошъл да се осведоми наели ли сме магазина и когато получи утвърдителен отговор, поиска да го види. Аз взех ключа от Нанчо и двамата с Милева отидохме в магазина. След като затворих вратата и турнах сюрмето, аз заведох Милева под стълбата, отворих капака. Пред нас зина устата на герана, а една тежка миризма лъхна оттам.

— Ако не си чел „Цариградските потайности“, сега ще ги започнеш: „Част първа, глава първа. Кладенеца“ — помъчих се и аз да подражавам на романа под горното название, който бях чел в Пловдив преди няколко години...

За да може магазинът да приеме що-годе вид на печатарски склад трябваше — поне най-долното помещение — да се напълни със стока; а за стоката трябваша пари; ония пари, които имахме и които — от идването ни в Цариград досега — чувствително намаляха, не бяха достатъчни за нищо. Така че, още щом наехме магазина, Мерджанов писа на Б. Сарафов да ни прати десетина хиляди лева. Но, след като вече бяхме го наели и сключили договор, ние не можехме да го държим празен и — без каквото и да е оправдание — да влизаме и излизаме от него; това би ни навлякло подозрението на съседните околни магазини и на властта.

Ние дадохме почти всичките си налични пари, за да купим хартия на топове и я складирахме в магазина. Пренесените топове хартия бяха натрупани и образуваха една жалка купчина близо

до стълбището, край югозападната стена на магазина. Това положение не можеше да продължава безнаказано. Трябваше да се измисли нещо.

В един тъгъл на печатницата, дето работеха словослагателите, имаше натрупани разни отпечатани вече книги, които очакваха да бъдат вдигнати и изнесени от техните притежатели. Там бяха натрупани 5000 екземпляра от „Учебник руского языка“ от някой си майор Садик — турски учебник по руски език, предназначен за военните училища и офицерите от турската армия, един том около 10–12 коли, с червени корици. Там бяха натрупани хиляда или две хиляди екземпляра „Турско наказателно право“ от Георги Далчев, един том от няколко коли, със сиви корици. И една брошура — „Духовно огледало“ — едно архаично по своите глупости книжле, от около една кола, името на чийто автор не мога да си спомня.

Ние почнахме да пренасяме тези отпечатани книги, като ги слагахме в най-долното помещение, на пода, постлан с керамични плочки, споени с цимент. Пренасянето ставаше с хамалин: Нанчо го натоварваше в печатницата, а аз го посрещах в склада и му помагах да разтовари, след което нареждах получените книги. Още след първите 1–2 пратки аз видях, че не е прилично книгите да се поставят и нареждат на самия под и изказах тази си мисъл на Нанча: той се съгласи напълно с мене и — вместо книги — следните му две пратки бяха два големи дървени сандъка от ония, с които се праща обемиста стока.

В-к „Новини“ започна да се печати върху купената от нас печатарска хартия, която за тая цел се изнасяше от склада и се занасяше в печатницата. Това донасяне и складиране на печатарската книга за вестника така да се каже легитимира положението на склада пред съседите и властта.

В първите дни на м. март 1900 г. от Б. Сарафов се получиха парите, за които му беше писал Мерджанов. Получи се — пак по същия начин — втора пратка: един куфар, в който — между другото — имаше три револвера система „Лебел“ и няколко пачки с патрони за тях. Барабаните на тия револвери се пълнеха с шест патрона, а самото пълнене ставаше сравнително леко и бързо чрез пречупване на револвера. За онова време тия револвери се считаха за солидни оръжия.

— Това се казва „след дъжд качулка“ — казваше Мерджанов. — Прави са турците, като казват за нас: „Гярун акъллх гелиор я качаркен, я сичаркен“^[43]

— Както и да е! — думаше Соколов. — По-добре късно, отколкото никога! Та че оттук нататък ще ни трябват револвери!

Заедно с тая пратка в куфара имаше и едно писмо от М. Герджиков, което тоя последния предал на Б. Сарафов, за да ни го препрати. В това писмо М. Герджиков пишеше, че иска да дойде при нас, като изказваше готовност да се приспособи към нашите условия. Той беше употребил в писмото си точно тоя израз: „да се приспособя“. Това беше израз, който се котираше много зле при нас, които считахме приспособяването за явен признак на безхарактерност.

— Сега се е сетил да се приспособява — каза Мерджанов и подчерта чрез натъртване последната дума. — Сега, когато баща му е престанал да поддържа неговото безделие в Женева... Ти какво ще кажеш? — обърна се той към Соколов.

— Какво ще кажа? Нищо няма да кажа. Аз не го познавам, за да давам мнение — отговори Соколов.

— А ти? — запита Мерджанов мене.

— Аз мисля, че щом Герджиков е готов да се приспособява, защо да се приспособява към нас? Да се приспособи към други!

— Да. До нас се идва с ясни анархистически принципи и схващания, чрез разумни основания и доводи и чрез твърда воля да реализираме присламчване. Вън от това аз считам Герджикова за човек, който може много хубаво да говори, но който е негоден за делова, практическа работа — заключи Мерджанов.

С това се ликвидира въпросът за идването на М. Герджиков при нас в Цариград.

Веднъж — на 8 март 1900 г., сряда — аз бях в склада и нареждах в сандъците пренесената стока. На вратата се показва фигурата на един военен — среден ръст, набито телосложение, на възраст около 40 години, облечен в син мундир и черни панталони, по чин бин-башия^[44]. Той влезе вътре, огледа помещението и запита:

— Бу не оладжак?^[45]

— Булгар муатбесие дебей-дър, ефендим!^[46] — му отговорих аз.

— Къде е българската печатница?

— Тука, в Галата. В Кавафиян хан 14.

Той се доближи до един от сандъците, взе един екземпляр от „Учебник руского языка“, обърна го и прочете на задната корица заглавието, писано на турски; след това разгърна на две-три места книгата, прочете там турския текст и ми я подаде обратно.

— Чалашънъс, чоджум, чалашънъс!^[47] — продума той благосклонно.

— Биз да чалашурус, ефендим!^[48] — отговорих с глас и прибавих на ума си: — Работим, господине, работим! Само ако би знаел какво работим!

Както научих по-късно, той бил командир на ротата, която охраняваше банката, и всяка сряда правел своята ежедневна ревизия на дюкяните, съседни с Отоманската банка. Той излезе от склада, влезе в съседния дюкян — книгоезница — чийто съдържател беше един арменец; след малко излезе оттам и продължи ревизията си нагоре до Войвода-Сокак, като посещаваше по ред всичките дюкяни; след това зави надясно и отиде надолу към Кавафиян хан.

Така. Значи — всяка сряда складът трябва да бъде отворен и в него трябва да има някой, който да посреща ревизията. Ние наредихме всяка сряда аз да се намирам в склада за ревизията, освен ако не бъда в Цариград. В такъв случай, Нанчо щеше да бъде там и да очаква визитата на войсковия комендант. Това нареждане биде запазено от нас до самото наше арестуване.

След като мина ревизията, ние имахме пред нас цяла седмица, за да организираме и започнем работата по прокопананото на тунел до основите на Отоманската банка. Същия ден решихме да започнем веднага. Ще почна работата аз още на следния ден. С останалата част от деня преминах в покупка на инструменти, работни дрехи и храна за няколко дена. В Галата има магазини, дето може да се набави всичко. Аз купих един компас за 5 металика, няколко железарски шила и дърводелски длета, един чук, няколко дюзини спармацетови свещи, една пачка шведски кибрит, хляб, салами, швейцарско сирене, чеснов и кромид лук, салата, краставици, една блуза и един панталон от син док — изобщо всичко, което можах да предвидя, че ще ми е необходимо за работа и преживяване. Едно обаче не предвидих — водата. Аз набавих всичко необходимо, освен най-необходимото и жестоко си изпатих.

Още в същата вечер, на 9 март 1900 г., четвъртък, към 1 $\frac{1}{2}$ ч. — по турски (5 $\frac{1}{2}$ ч. — по европейски), с пакетите в ръце, аз отключих склада, влязох вътре, оставих пакетите на стълбата и зачаках, като оставих вратата на склада отворена. Чаках Нанча да дойде за смяната на караула, да ме заключи и вземе ключа със себе си. След неговото дохождане, преди да си иде, уговорихме да дойде в понеделник, 13 март и да ми донесе провизии.

Панчо си отиде и заключи след себе си вратата. Аз залостих тая последната със сюрмето, изкачих се по стълбата на втория етаж, послах на пода обвинни книги за легло, навечерях се и си легнах, като турих за възглавница няколко екземпляра от „Учебник руского языка“. За да почна работа, чаках да се съмне, задето в общия шум през деня, шумът от нашата работа в склада нямаше да бъде забелязан.

Съмна се. Аз съблякох обикновените си дрехи и облякох работните такива, слязох по стълбата, дигнах капака на кладенеца, запалих една свещ, закрепих я на горния му край, влязох в отвора и почнах да слизам надолу, като стъпвах и се ловах за междините на сухата зидария, с която беше облицована вътрешната стена на кладенеца. В междините имаше сталактити и сталагмити от човешки извержения, посивели и обърнати на пръст поради това, че дълго време никой не беше си служил с кладенеца за отходно място. Ако и да нямаше острата, специфична за такива места смрад, въздухът в кладенеца беше напоен от неприятна влажна миризма, тежък за дишане.

Аз слязох, стъпих на дъното и погледнах нагоре към свещта: кладенецът беше дълбок около 31/2 метра. Нямаше нужда се отива по-надълбоко. Тунелът, който предстои да изкопаем, трябва да върви хоризонтално. Трябваше да се определи точно неговото направление, пак се изкачих горе, турих капака на мястото му, стъпих на него, извадих компаса от джеба си, насочих нулата към ъгъла на склада, направлението към когото съвпаднаше с направлението към южния ъгъл на банката, почаках да се умири стрелката и отчетох отклонението: стрелката отсичаше един ъгъл от 9 градуса и половина, при деление на кръга 360°. Готово! Направлението беше дадено.

Отвън, от улицата, се чу някаква голяма врява. Стъпки и викове на много хора, които тичаха откъм Войвода-Сокак надолу към нашия склад. Чуха се два револверни изстрела. Обезпокоен от

тая врява аз помислих, че нападат склада, изтичах по стълбата нагоре във втория етаж, грабнах револвера и надзърнах от прозореца. Видях един човек да тича надолу; той сечеше с ръка накъде пред себе си и викаше с цяло гърло:

— Пястос, бре! Пястос, бре!

След него тичаха няколко души, сочеха към него и викаха тоже из цяло гърло:

— Тутунус, бре! Пястос! Пястос, бре!

След тая група тичаха двама полицейски пристави, единият от които туряше в калъфа своя револвер — вероятно той ще да беше стрелял. Оня, който бягаше напред, продължаваше да сочи с пръст въздуха напреде си и да вика: „Пястос, бре!“ Той зави край нашия склад по улицата, която водеше към входа на подземната зъбчата железница в Галата. Оня, когото преследваха, и тълпата любопитни след него навлязоха в гореказаната улица. Аз се успокоих напълно; това беше някакъв крадец, заловен на местопрестъплението, който бягаше и — да заблуди хората, които срещаше по пътя си, за да не го уловят — сочеше пред себе си въздуха и викаше: „Пястос, бре!“ (Дръжте го, бре!)

Аз отново влязох в приземния етаж, взех свещта, железните шила и чука и влязох в кладенеца. Почнах да къртя камъните на зида, които се намираха до дъното на кладенеца, по направлението показано ми от компаса, като бях закрепил свещта на дъното, от лявата ми страна. С железните шила аз изкъртих камъните от най-долната част на зидарията и спрях да къртя едва когато отворът, който направих в зида, доби такива размери, при които, като върви пълзешком, един човек да може лесно да се провре.

Поради тясното пространство, където работех, къртенето на камъните, което при обикновени условия би било лесно, тук представляваше големи мъчности; още по-мъчно беше изкъртените камъни да се издърпат и наредят така, че да не пречат на работата. Както и да е, след много трудности, успях да освободя съвсем направения отвор и да наредя камъните по начин да се добие нещо като стълба за по-лесно изкачване и слизане в кладенеца.

Бях се много изморил. Отгоре на това, свещта започна едвам да мъждука и най-после угасна съвсем. Опитах се да я запала, но кибритът не хващаше; след драсването главичките фъщеха без пламък и не можеха да запалят клечките. Дишането ми стана много тежко, ноздрите на носа почнаха да се затварят при вдишване — липсваше ми въздух. Собствено, въздух имаше, но наситен с въглена киселина. Зави ми се свят и аз побързах — докле не съм паднал в безсъзнание — да се изкача, да изляза от кладенеца и да седна на стълбата да си почина. По едно време ме унесе; заспах съм. Когато се събудих, денят беше превалил; дупката на ключалката, която блещеше, когато отзарана турих сюрмето на вратата, сега не се забелязваше. Аз се изкачих на втория етаж, отидох до прозорците и надникнах: беше сумрак.

Бях изгладнял; поисках да се нахраня, докле беше още дрезгаво и можеше още да се вижда. Трябваше да си измия ръцете, защото при работата с нечистотиите в кладенеца те бяха станали много мръсни — и едва тогава се сетих, че не съм се запасил с вода! Ами сега! След като се колебах няколко секунди, аз подложих шепите си на чучура и си измих ръцете със собствената урина... Няма нужда да ме уверявате, че не бях се измил както трябва — и тогава знаех, а и сега знаей, че хората не се мият с урина; но от двете злини, аз избрах по-малката, измих си ръцете, обърсах ги с носната си кърпа и се нахраних.

По здравословни причини, лекарите препоръчват да не се пие вода преди или по време на ядене, защото стомашният сок се разрежда, а това пречило на храносмилането. Без да съм се съобразявал някога с тия лекарски препоръки, аз, по навик от детинство, пиех и пия вода обикновено около половин час след ядене. Аз се нахраних и по установен стар навик поисках да пия вода, но се ограничих само с желанието: цяла нощ жаждата ме измъчваше. В съня си виждах картини от Пирин планина, с ручей бистра, студена вода; аз се навеждах да пия — и се събуждах със засъхнали уста и залепнал за небцето език.

Следния ден, когато се съмна добре, слязох в кладенеца и се опитах да работя, за да забравя жаждата, която ме измъчваше през нощта. Свещта, обаче, не можеше да гори; за да я запала, трябваше да се качвам горе, но щом я снемех долу, при дъното на кладенеца, тя започваше да мъждука и след малко угасваше. Не беше възможно да се работи без светлина. Освен това, в кладенеца трудно се дишаше; след няколко минути главата започваше да се замайва. По неволя

трябваше да се примирия с мисълта, че до понеделник — ще рече, още около 5 часа — не ще мога с работа да отвлека своето внимание от жаждата, която ме измъчваше все повече и повече.

По стълбата аз се качих на първия етаж, взех една от краставиците и я заръфах, за да освежа устата си. Трябваше да пестя запаса си от салатата, краставици и репички, за да мога — когато чувството на жажда стане извънредно остро — да се залъгвам със сока, който се съдържаеше в тях. През цялото време докле чаках да дойде Нанчо, аз не вкусих друга храна, освен салатата, краставици и репички, за да не увелича мъченията си от жаждата. А тая последната — колкото повече минаваше времето — ставаше все по-нетърпима; главата ми беше постоянно замаяна; пулсът — ускорен — биеше като с чук в слепите ми очи; налегна ме безсъница; способността ми да разсъждавам потъмня. Аз съзнавах, че съм дошъл до състоянието на обезумяло животно, с едноединствено ясно понятие — вода и с едно единствено желание — да пия, да пия! Дълго, вечно да пия вода!...

В понеделник, още преди да се съмне добре, аз станах със залитане като пиан, облякох се в обикновените си дрехи и — седнал на стълбата — почнах да чакам идването на Нанчо, за да отключи склада. Аз можех, като махна двете сюрмета, да отключа склада чрез разтваряне двете крила на вратата; но това значеше да накарам часовоя и хората от съседните дюкяни да се запитат какво съм търсил в заключения отвън склад и защо го отключвам отвътре не с ключ, а с разтваряне двете крила на вратата? Колкото и да бе помътен разсъдъкът ми с жаждата, аз устоях на изкушението, махнах само едното от сюрметата и продължих да очаквам идването на Нанчо. Всеки няколко секунди аз изваждах и поглеждах часовника си. Времето едва се влачеше като пребито и стрелките на часовника все стояха като заковани на едно място, така че аз постоянно го слагах на ухото си, за да се уверя, че не е спръл.

Когато отивах да отворя сюрмето, направи ми впечатление следното: разпръснатата светлина, която се прозираше през дупката на ключалката, отхвърляше върху бялата североизточна стена на склада като върху екран улицата между него и банката, както и движението по нея, в естествени краски и величина; само че хората и животните с краката нагоре, а движението им — в обратна посока. В момента, когато забелязах това, минаваше към Галата един офицер на кон; върху стената видях коня с краката нагоре към Юксек Калдаръм, а ездача, с глава надолу, държеше краката си на стремената, които стърчаха нагоре край обърнатото туловище на коня; часовоят при ъгъла на банката, който — с главата надолу — взе за почест при минаването на офицера, след неговото заминаване отпусна пушката, която падна „нагоре“, а прикладът ѝ тупна на калдъръма, който се озъби „над“ него. Фигурите на двама градинари, които с пълни кошове на гръб отиваха към Галата, на стената се обрисоваха да крачат по калдъръма с краката нагоре, свити като запетайки, като натискаха с гърбовете си пълните кошове, отворени надолу, при което зарзаватът не падаше, а се притискаше нагоре към дъната на кошовете.

По онова време кинематографът току-що беше открит; в „Конкордия“ даваха понякога изгледи от Босфора с плуващите в него лодки и параходи или такива на морския бряг на Мраморно море при Кадх Кьой с вълните, които се разбиваха в скалите; тия филми докарваха във възторг публиката. В моя „кинематограф“ аз сега наблюдавах безплатно живота на улицата между склада и Отоманската банка, който пред очите ми — така да се каже — протичаше наопаки; това наблюдение направи за няколко минути да отвлека вниманието си от жаждата, която жестоко ме измъчваше, особено сега, към края на жадуването.

Най-после, наближи 10 часа преди пладне, когато трябваше да се смени часовоят. Според както бяхме уговорили, чух удара на ключа върху вратата, над ключалката, шумното му провличане надолу по вратата и търсенето с него на ключалката; така бяхме уговорили, за да има време оня, който е в склада, да се изкачи по стълбата на първия етаж. След около една минута от първия удар с ключа по вратата, тая последната се отвори. Аз имах време да се изкача по стълбата горе и — наведен — да видя кой влиза. С пакет провизии под мишница Нанчо влезе, притвори зад себе си вратата и се качи по стълбата при мене.

— Вода! Моля ти се, дай ми да пия водица! Изгорях за вода!

Нанчо се спря, удари се по главата и каза:

— Хайде да излезем да пиеш вода! Не ми дойде на ума да донеса една дамаджана! Излез до печатницата, а после пак ще дойдеш!

— Сам не ще мога да работя. Няма въздух. Свещта гасне. Необходимо е да купим тръба и духало за вкарване въздух. Трябва да сме двама — един да вкарва въздух, а друг, за да работи.

След смяната на часовоя, излязохме от склада и отидохме в печатницата. Там аз навирях стоманата и прилепнах за нея: пих, пих вода, докле почнах да се задъхвам: след като си поех дъха, аз пак се залепих за стоманата и пих, пих, пих вода до насита.

Вечерта тримата се събрахме в квартирата на Соколов. Аз изложих състоянието на нещата в склада — че няма въздух и че такъв трябва да се вкарва по някакъв начин. А това налага да работят двама души на смени — за вкарване въздух и за работене в тунела.

— Ами как ще работим по двама, когато всичко сме трима? — възрази Мерджанов. — Няма ли да има почивка за ония, които ще работят под земята?

Соколов се замисли за един момент:

— Ето как: всеки от нас ще работи по две седмици. Илия е работил вече една седмица; сега ще влезнем двамата — той и аз; ще работим заедно една седмица; той ще излезне, ще влезнеш да работиш ти с мене; след една седмица ще излезна аз и ще ме замести Илия, с когото ще работиш ти една седмица; след една седмица ще излезеш ти и ще те замести аз — и така нататък. Всеки ще работи две седмици и ще почива една седмица.

— Тя, тая работа става много сложна. Трябва да се държи цяла статистика кой кога е работил и колко има още да работи. Аз мисля нещо друго, много по-просто — каза Мерджанов. — Аз ще пиша в Солун да дойде някой от Орцелер. Когато бъдем четирима, ще работим двама по двама, ще работим и ще почиваме по една седмица по ред.

Възприехме това предложение на Мерджанова. Още утре, сряда, 16 март 1900 г., след ревизията на коменданта на банковата военна охрана, ще влезем да работим двама със Соколова.

Утре ще имаме голямо движение в склада: аз ще купя и внеса в него една каучукова тръба, дълга 25 метра: едно кръгло духало за вкарване въздух и храна за няколко деня. Нанчо ще донесе с хамалин една голяма дамаджана — около 50 литра — вода, т.е. „мастило“ за склада; той също ще донесе още един-два големи сандъка за стока, каквито ще ни трябват, за да изсипваме там изкопаната пръст. От склада той ще изнесе печатарска книга за печатницата.

От утре нататък движението ни около склада ще бъде строго ограничено и предварително уговорено. За да не бъде усетено присъствието на работещите, установено беше как те да бъдат сменявани: преди да се смени часовоят, ще дойдат двамата, които ще сменяват досегашните работници — часовоят ще предаде на своя заместник, че в нашия склад има двама души; след смяната на часовоя, сменените наши работници ще излязат и заключат склада — часовоят, който знае, че е имало двама души, ще види, че от склада излизат двамина — и смяната е ликвидирана в съзнанието на часовоя.

Сутринта аз отворих склада, занесох тръбата и духалото, а също два чифта работни дрехи, едно въже и храната; и останах да чакам ревизията на коменданта. Соколов дойде след ревизията и се качи горе. Нанчо донесе с един хамалин една дамаджана „мастило“, със същия хамалин изнесе два топа хартия: след това донесе един празен сандък за стока, донесе още един сандък, заключи склада и си отиде.

Ние със Соколова останахме сами на втория етаж. Щом чухме, че Нанчо заключи вратата, аз слязох долу и турих сюрмето, а след това се качих горе. Соколов беше съблякъл своя елегантен бежов костюм и се обличаше в работни дрехи — синя блуза и панталони от дебел непромокаем плат. Аз направих същото и след по-малко от 5 минути двамата слязохме долу, като носехме тръбата, духалото, свещи, кибрит, чука, шилата и длетата. Ние навряхме устата на духалото в тръбата, която завързахме здраво; другият край на тръбата — след като отворихме капака — спуснахме в кладенеца. Соколов седна на едно от стъпалата на стълбата и започна да работи с духалото, а аз се спуснах и слязох кладенеца. От края на тръбата, в дъното на тоя последния, пущеше свежа струя от чист въздух. Аз драснах кибрит и без мъка запалих свещта, която освети добре както цялата вътрешност на кладенеца, така и направения от мене пролом в зидарията.

Аз почнах да копая. На 15–20 см около зидарията беше мека пръст — вероятно от насип, която аз лесно изкопах и отхвърлих зад себе си. Но по-нататък се яви скала — гнайсови шишти, която трябваше да се дълбае с железно шило и чук. Работата тръгна бавно. Когато по тръбата Соколов

ми каза, че е минало един час и трябва да изляза, за да ме смени, аз едва бях оформил напречния разрез на бъдещия тунел.

Соколов беше много изморен — непрекъснато, в продължение на един час, той беше работил с духалото, за да вкарва чист въздух в кладенеца. Работата с духалото не беше лека; то беше кръгло, с диаметър около 60 см и се свиваше и разпусчаше, като се работеше и с двете ръце, както правят музикантите с физхармониката. Много изморен бях и аз, понеже трябваше да работя прегънат на две, в едно много неудобно положение; освен това изкопаните материали, натрупани в дъното на кладенеца, правеха много тясно пространството, където се работеше. По време на десетте минути, когато почивахме след първия работен час, ние обмислихме какво трябва да се направи, за да стане по-продуктивна работата по копането. Първото нещо, което трябваше да се направи, беше да намерим начин на бързо и лесно изваждане на пръстта от кладенеца.

— Намислих! — каза Соколов. — Той се изкачи по стълбата горе и след малко слезе долу, като носеше в ръце резервния работен костюм, който тая заран бях донесъл в склада.

— Ето тая блуза може да събере цял чувал пръст! — И Соколов хвърли пред мене синята блуза от дебел док. — Ей сега, като слеза долу, ще я напълня и ти ще я изтеглиш нагоре. Я ми дай въжето! Дръпни единия му край!

Соколов ми подаде единия край на въжето, след което — като държеше в ръка другия му край и блузата — слезе в кладенеца. Аз започнах да вкарвам въздух с духалото. След малко чух в духалото по тръбата Соколов да вика:

— Изтегляй въжето!

Аз оставих духалото и почнах да изтеглям въжето, на другия край на което Соколов беше вързал блузата напълнена с пръст, която той повдигаше нагоре в туй време, когато аз я издърпвах. Изтеглената по тоя начин пръст аз занесох и изпразних в един от празните сандъци, след което спуснах блузата пак в кладенеца и веднага се залових да вкарвам въздух с духалото. Това се повтори няколко пъти, докле дъното на кладенеца се изчисти добре, така че онзи, който копае, да работи на колене в хоризонтална посока, а не — както беше до сега — да бъде принуден да се навежда надолу. След един час Соколов се качи горе; след една почивка от десетина минути той взе духалото, а аз сляхох долу да работя по изкопането на тунела.

И така, на смени от един час, ние работехме с духалото, дълбаехме тунела, изнасяхме пръстта навън и пълнехме сандъците с нея. За да не личи пръстта през пролуките, от вътрешната страна на сандъците туряхме обвивна хартия, а отгоре върху насишваната пръст — обвивна хартия, над която нареждахме „Учебник руского языка“, Далчевото „Турско право“ или „Духовното огледало“ и по тоя начин замаскирахме съдържанието на сандъците. След като напълнехме един сандък и го замаскирахме отстрани и отгоре, Нанчо донасяше друг празен сандък, който поставяхме до първия — и така натагък, докле целият приземен етаж се напълни със сандъци, пълни с „печатани книги“. Когато между така донесените, напълнени и замаскирани сандъци остана само една пътека, а изкопаните материали трябваше да се изхвърлят, започнахме да поставяме празните сандъци върху ония, които вече бяхме напълнили, като изваждахме от тях отпечатаните книги, за да ги нареждаме в празните сандъци от втория ред, при което горната страна на сандъците от долния ред маскирахме с обвивна хартия.

Смяната на работниците в склада ставаше в сряда, след ревизията на коменданта, който биваше посрещан обикновено от мене. По-късно, към края на м. май и към средата на м. юли 1900 г., когато аз отсъствах по за няколко дни от Цариград, ревизията е била посрещана от Нанча. По време на работата, още при почване, със Соколова забелязахме, че острият звук, който се издава, когато с чука биехме железните шила, се чуе много ясно надалече и можеше да привлече вниманието било на съседите, било на часовая и затова решихме да работим с дърводелските длета, по чиято дървена дръжка биехме с чука; така издаваният звук едва се долавяше при устата на кладенеца, дървените дръжки, обаче, от ударите бързо се цъфкаха при челото или пък се разцепваха; това наложи да направим цял запас от дървени дръжки, за да ги сменяваме веднага щом употребяваните станеха негодни. Острието на самите длета тоже бърже се затъпяваше в твърдата скала и ние се принудихме да си направим запасни длета. По тоя начин работата не се преустановяваше през цели 10 часа на денонощието.

Работата по издълбаването на тунела започваше сутринта веднага след отварянето на съседните дюкяни и раздвижването на улицата и продължаваше вечер до затварянето на околните дюкяни и прекъсване движението по улицата. След прекратяване на работата ние се качвахме на втория етаж, вечеряхме или приказвахме шепнешком, или — уморени — лягахме да спим. Още първия ден, когато останахме двамата със Соколов в склада, ние изкачихме на втория етаж единия от празните сандъци и го поставихме легнал на една от дългите му страни, така че дъното му да бъде обърнато към прозореца, а отворената му страна — към вътрешността на помещението. Направихме така, че да можем в сандъка да палим свещ, да вечеряме, дори да четем, без да може светлината и нашето присъствие да се забележат отвън.

Към 20 март 1900 г., когато ние със Соколов сме работили в склада, в отговор на писмото, което Мерджанов беше изпратил преди няколко дни, от Солун пристигнал в Цариград Коста Кирков, велешанин, член на Солунската анархистическа група, формирана от Мерджанов преди 2 години. Те двамата — Мерджанов и Коста Кирков — ни смениха след ревизията на коменданта. Те дойдоха преди смяната на часовоя, отключиха склада, влязоха вътре и се повъртяха в приземния етаж, докле отсреща, при ъгъла на банката, часовоят биде сменен; след това се качиха при нас на втория етаж, където — облечени в обикновените си дрехи — ги чакахме със Соколов. Тогава за пръв видях Киркова, с когото почнахме да приказваме, като да сме се познавали от векове; впрочем, нямаше време да приказваме повече — те трябваше да се съблекат, да облекат работните дрехи и да получат предварителни сведения за работата в тунела.

— При копането ще се водите от компаса! — казах на Мерджанов. — Да запомните добре: отклонение вляво от магнитния меридиан девет градуса и половина! Да не объркате направлението!

— После — ще пестите водата! — наставляваше ги Соколов. — Зере, както ви гледам, каквито сте кибар, да не почнете да я хабите цяло-нецяло за миене! Тука водата е скъпа! Ще правите като нас: ще си измиете ръцете и лицето с урина, а след това, с две шъпи вода, ще се оплакнете... То, малко е солено на вкус това омиване, но ще свикнете — тя, мечката, от гората я взимат, че пак се научава да играе хоро, та камо ли вие!...

Соколов продължаваше своите наставления:

— Понавън ще ходите в сандъците, върху пръстта. При малка нужда работата е проста — ще поливате пръстта без всякакъв труд. Виж, за голяма нужда работата е по-сложна: предварително ще издълбаете дупка в пръстта, а след като си свършите работата, ще си затрупате произведението да не смърди. Все едно че погребвате скъп покойник. Разбира се, никой не ви забранява — ако искате — да му четете заупокойна молитва, та вечно да почива в месте злачне, упокойне, идеже нест болезнь, ни печал, ни въздыхание, но жизнь безконечная...

Ние си излязохме; след като заключих склада, тръгнахме със Соколов нагоре, към Войвода-Сокак, откъдето се разделихме: той си отиде в къщи, а аз — в печатницата, за да предам ключа на Нанча, след което си отидох право у дома на Еминеджи-Сокак. Както Соколов, така и аз бързахме да си идем в къщи, да се преоблечем в чисти долни дрехи и да се измием като хората.

Мъчно мога сега да си спомня как прекарахме почивката през тая седмица. Спомням си, че всеки ден ходех в печатницата да се осведомявам от Нанча за ония, които работеха в тунела. Там всичко било в ред: Нанчо всеки ден им носел храна; когато дамаджаната се изпразнила, с един хамалин я взел, напълнил я с вода и им я занесъл. Занесъл им и книги за четене.

Следната сряда аз отидох рано, отворих склада и почаках ревизията на коменданта. Той вече ме познаваше добре; когато му дадох селям, той се усмихна с благоволение и ми отговори тоже с даване на селям. Той дойде до вратата и аз го поканих да влезне вътре, но той отказа; само хвърли един поглед в склада, махна с ръка, подмина ме и влезе в книговезницата — той беше така уверен, че няма какво да гледа там!

Когато приближи смяната на часовоя, дойде Соколов; двамата с него започнахме да се разговаряме близо до вратата, за да може часовоят добре да забележи, че сме двама, а след това отидохме към дъното на склада и оттам наблюдавахме кога ще стане смяната. Щом часовоят се смени, ние със Соколов се качихме горе, а Мерджанов и Кирков слязоха долу, излязоха из вратата, заключиха склада и си отидоха. Веднага след тяхното излизане ние набързо облякохме работническите дрехи и се заловихме за работа — Соколов взе духалото, а аз — кибрита, свещта, чука и длетата и слязох в кладенеца.

Когато бяхме излезли миналата сряда, бяхме оставили тунела издълбан на около един метър и половина в скалата. Сега той беше се издължил — беше дълъг около два метра. Обаче блузата, с която изнасяхме пръстта се беше продрала на няколко места. Ние заменихме блузата с единия от крачолите на панталона от непромокаем плат, който бях донесъл при първото си влизане в кладенеца. Тия крачоли, направени от груб, дебел конопен плат, напоен със смола и восък, ни послужиха много добре и дълго време за извличане и изнасяне на изкопаваните материали.

По тоя начин, бавно и с голям труд, ние напредвахме в твърдата скала, като се приближавахме всеки ден до ъгъла на банката средно с по около 20 см.

В един от последните дни на м. март, в едно много хладно утро, двама със Соколов бяхме станали много рано. Едва се сипваше зора. Като чакахме да се събуди движението по улицата, за да почнем работа, ние пушихме и гледахме през прозореца на втория етаж. Гледахме към ъгъла на банката. Часовой при нейния ъгъл беше един млад аскерин — едно младо турче от Анадола. То държеше пушката си при нозе и цяло трепереше от студ; вероятно то беше от някое топло място и не беше свикнало на сутрешния цариградски хлад. То подскачаше на едно място — вероятно за да се стопли — и тихо пееше:

— *Карамфиллим беаза* —

Битме-бана буназа,^[49]

Шъма-дъм, шъма-дъм, шъма-дъм-дъм-дъм-вай!

Хайда-да, хоп-ла, да гел!

Шалварин топла-да, гел!

Джебиме йохла-да гел!^[50]

При рефрена „Шъма-дъм...“ то подскачаше, въртеше си задницата и хвърляше гюбек, уверено, че никой не го наблюдава. То продължаваше:

Карамфил уйду-бени!

Оросту сойду-бени!

Шъма-дъм, шъма-лъм, шъма-дъм-дъм-дъм-вай!

Хайда-да, хоп-ла, да гел!

Шалварин топла, да гел!

Джебиме йокла-да гел!^[51]

Соколов не знаеше турски. Аз му превеждах думите на песента. Той продума замислено, като да говореше сам на себе си:

— Танцувай, робе, танцувай! Да знаеш само върху какъв вулкан танцуваш!

И като се обърна към мене добави:

— Какво е виновно това момче, за да плаща с живота си безобразията на Абдул Хамид и на онези, които го крепят? Виновни ли ще бъдем ние, ако — по необходимост — станем причина да загиват невинни хора? Как не можем да приготвим омлета на свободата, без да счупим яйца?

Великден тая година беше на 9 април. От вечерта на Великата сряда (5 април) до Светлия вторник (11 април включително) печатницата нямаше да работи; следователно, Нанчо, които живееше в Еюб, на около 10–12 километра от Кавафия хан, не ще можеше да донесе храна: не можеше — без да възбужда подозрение — да държи печатницата затворена и да има работа в нейния склад. От друга страна, дъщерите на Соколовата хазийка — набожни гъркини — държеха много да има с кого да ходят на черква през страстната седмица и настояваха ние да им бъдем кавалерите по тоя случай. За да се отървем от техните излишни въпроси по нашето евентуално отсъствие по празниците, ние решихме от 5 до 15 април да не работим в тунела.

Грях ще ми тежи на душата, ако кажа, че прекарахме скучно това време. Тая почивка — най-дългата от всичките ни почивки — мина много бърже в приятното общество на госпожиците Костари. Те се черкуваха в една гръцка черква, която се намираще срещу големия магазин „Бон-Марше“, на главната улица, вляво, като се отива от Пера към Галата. Вечерта на Велики Петък черквата беше претъпкана от народ. Шествието с плащаницата обиколи из тесния черковен двор около черквата и влезе вътре. В общата тишина започна опелото. Хилядите свещи на богомолците осветляваха вътрешността на храма като ден. Ненадейно един силно уплашен глас с отчаяние продра тишината:

— Вай, аннаджи-и-м! Я-ндъм!^[52]

Хвърляли ли сте запалена клечка кибрит в купчинка барут? Виждали ли сте как барутът избухва в миг и разпръсква всичко наоколо? Нещо подобно стана сега в черквата. Паника обхвана моментално всички. Те хукнаха през глава да бягат към вратата.

— Какво има? Що стана?

— Яндъм! Бягайте да се спасяваме!

Настана невъобразима бъркотия. Всички се натискаха към вратата и я запришиха; викаха, блъскаха се, псуваха, удряха един-другого с юмруци, изместваха един-другого с лакти. Ония, които успяваха да се измъкнат от вратата, бягаха като луди по улицата.

Мерджанов успя да изведе Климентина, на която само капелата беше измачкана. Соколов изнесе Минерва на ръце, като малко дете. Едрата фигура на Евхарист увисна като пихтия на лявата миръка и само дете не я откъсна със своята тежина. Мария, вкопчена здраво в палтото на Коста Кирков, с всички сили теглеше назад тоя последния. Както и да е, ние — цялата компания — благополучно се измъкнахме от черквата. Резултатът от тая паника беше: две жени умрели от смачкване и задушаване, много такива припаднали, отъпкани и изранени. Но никакъв пожар не последва. На следния ден се изясни от що е произлязла паниката.

Съблазнен от накитите на една богата гъркиня, един крадец посегнал и отрязал тежкия златен кордон от шията ѝ. Той бил забелязан, заловен и здраво задържан от мъжа на обраната дама. В отчаянието си крадецът надал вик: „Олеле, мамичко! Изгорях!“ Ония, които не видели заловения крадец и чули неговия вик, им се сторило „Янгън!“ вместо „Яндъм!“ („Пожар!“ вместо „Изгорях!“) Те помислили, че в черквата избухнал пожар, а всеки царигражданин знае какво значи пожар в Цариград, при това в препълнена с народ черква. Настана паниката с нейните жертви. Крадецът обаче успял да избяга и да се спаси...

Дните минаваха. Нашите смени следваха редовно една след друга. Тунелът всеки ден растеше на дължина. Растеше бавно, но все пак растеше. Първоначално проверявахме често с компаса, направлението беше правилно насочено. Поради това, че ни беше омръзнало постоянно да проверяваме направлението, ние почнахме все по-рядко да си служим с компаса и карахме напред, спокойни, че се доближаваме все по-близо и по-близо до ъгъла на банката.

Работата в тунела продължи веднага след Томина неделя, от когато почнахме да се сменяваме в понеделник, вместо в сряда, както беше до тогава. Ако и редът за влизане на работа да беше на Мерджанова и Киркова, в понеделник след Томина неделя влязохме ние със Соколова, защото Мерджанов щеше да влиза въз връзка с някакъв представител на арменската организация предвид необходимостта от по-значително количество взрив за вдигане на банката във въздуха. Тая среща беше уредена от Б. Сарафов и сега Мерджанов щеше да отива на среща някъде в Тарла Баши. Освен това, Коста Кирков искаше да си върви в Солун, където да тури другарите си в течение на целта, която си бяхме поставили, и на работата, която бяхме предприели в Цариград. По тоя последния въпрос решихме Коста да поработи поне още една седмица и тогава да си върви в Солун, откъдето да дойде друг да го замести.

Ние със Соколова влязохме в склада и продължихме работата, която тръгна както обикновено по смени: един час дълбане в скалата, един час вкарване въздух с духалото.

През това време Мерджанов отишъл в Тарла Баши и намерил къщата, където живеел представителят на арменската организация под фалшивото име Казаков. Той позвънил на вратата. Отворила му една стара жена, която — запитана там ли живее Казаков — отговорила утвърдително.

— Моля, предайте му тая картичка и му кажете, че искам да го видя и говоря с него! — и Мерджанов и дал визитната си картичка — една от същите ония, с които си беше послужил, за да бъде приет от екзарх Йосиф.

След малко жената се върнала и въвела Мерджанова при представителя на арменската организация.

Когато влязъл при Казакова, Мерджанов видял визитната си картичка на масата. И двамата, като се надпреварвали да се представят един на друг за много важни, не обърнали внимание на тоя дребен акт; те не са могли — или не са си дали труд — да помислят, че тая картичка може и ще изиграе голяма и фатална роля за всички нас в Цариград и за работата, която бяхме предприели в тоя град.

За да организира доставката на необходимия за нас динамит, Казаков искал да се увери, че действително ние сме на път да реализираме хвърлянето във въздуха на Отоманската банка. Мерджанов се резервирал — върху това искане на Казаков щял да помисли и ще отговори след като се съвещава със своите приятели, т.е. с нас. Във всеки случай след десетина дни ще му даде определен отговор.

При смяната в склада, Мерджанов ни постави в течение на разговора с Казакова. Тоя последния бил имал под ръка някакви арменци контрабандисти, които постоянно вършили контрабанда между Цариград и руското азиатско крайбрежие на Черно Море. Те щели да могат да контрабандират от Батум толкова динамит, колкото ние ще сметем необходим за хвърляне във въздуха на Отоманската банка.

Ние всестранно обмислихме положението. За хвърляне банката във въздуха ни трябват 50–60 килограма динамит. Такова количество мъчно може да се набави в София, защото такъв има само във военните, а те няма да дадат, а и ако дадат, ще искат да знаят за какво го дават. Ние нямаме никакъв интерес да стане нашата работа общо достойние, но даже и да се намери, пренасянето му от София в Цариград ще бъде много трудно, защото гавазинът при Софийското руско консулато, прилепчанинът Спирос, пътува до тука само по нареждане на консула; това, че откак ние сме в Цариград, той е дохождал два пъти, не е гаранция, че докле стигнем основите на банката, ще бъде пратен още няколко пъти с официални книжа, за да използва случая и ни донесе куфара пълен с взрив: при това, трябва да се вземе в съображение, че в своя куфар той не може да носи големи количества взрив. Така че — предложението на Казакова беше добре дошло, а неговото искане — да се увери, че ние действително ще използваме динамита както трябва — е напълно основателно. Поради всички тия причини, решихме, когато Мерджанов се смени от работа, ще намери Казаков и ще му съобщи, че към края на следната смяна той може да дойде в склада и да посети тунела. Тая следна смяна ние бяхме двама със Соколова. В последния ден на смяната Казаков ще дойде в склада преди смяната на часовоя; аз ще го чакам, облечен в обикновените си дрехи, ще изляза след смяната на часовоя и ще заключа склада. Казаков ще остане заедно със Соколова и ще излезе, когато дойде времето за смяна на работниците в тунела.

Ние — Соколов и аз — сменихме Мерджанова и Киркова. Редът беше мой да копая. Аз влязох в кладенеца, запалих свещта и почнах да пълзя в тунела със свещ в ръка. Направи ми впечатление, че на едно място тунелът като че ли не следва правата линия на първоначалното направление, а извива надясно. Това беше едно неясно впечатление, защото в тесния и низък тунел, осветляван едва на две крачки от свещта, изменението на направлението беше почти незабележимо. Аз не знаех тогава, че без помощни средства, при най-свободно движение по повърхността на земята, човек бърка направлението най-малко с 10 градуса при деление на кръга 360°. Аз дойдох докрай на тунела, закрепих свещта и бях на път да почна работа, когато чух точно над главата си някакви бързи и нервни удари с чук. Спомних си, че в съседния дюкян — книговезницата — бях чувал такива бързи и нервни удари. Аз оставих свещта в тунела, където краят на каучуковата тръба доставяше с шумтене чист въздух, пропълзах назад и излязох от кладенеца.

— Защо излизаш? — запита ме Соколов.

— Ида за компаса. Искам да проверя направлението.

— Бе, холан! Карай! Защо ще си губим времето?

Аз се качих горе, намерих компаса, слязох в кладенеца, пропълзах до свещта, взех я, върнах се заднешком да кладенеца и почнах да пълзя в тунела, като на всеки 70–80 см. проверявах направлението на около 6 метра от кладенеца, направлението на тунела, от девети и половина градуса вляво от магнитния меридиан, премина в девет и половина градуса вдясно от тоя меридиан.

С компас в ръка аз проследих тунела докрай. Значи, ние сме изменили посоката и сме пробили цели два метра скала в погрешно направление, т.е. ние сме се измъчвали и работили на вятъра. Вместо към ъгъла на склада, ние сме дошли под тезгяха на книговезницата. Аз се качих горе и казах на Соколова положението на работата, като с молив върху книга набързо направих една скица.

— Ето още едно доказателство, че земята — или по-право, нашият акъл — се върти! — каза шеговито Соколов. И добави:

— Значи, трябва да си поправим грешката и да оставим тоя щурак да ни води! — и той посочи компаса, чиято стрелка се люшкеше наляво и надясно като пияна.

Оттам, дето тунелът забележимо завиваше вдясно, аз почнах да дълбая скалата по първоначалното направление, указано от компаса; след един час аз се качих горе, улових духалото, а Соколов влезе в кладенеца. И работата, както по-рано, продължи през останалите дни на седмицата. Но, както става обикновено в живота, погрешното направление в една посока биде последвано от такова в обратна посока. За щастие, ние навреме забелязахме направената грешка и веднага се коригирахме.

В събота, 6 май 1900 г. Мерджанов взел ключа на склада от Нанча и го дал на Казакова, за да дойде на следния ден и да посети нашата работа. Така е било уговорено. На 7 май 1900 г. аз още сутринта се облякох в обикновените си дрехи и — в очакване идването на Казакова — вкарвах въздух с духалото; през това време Соколов беше в тунела и работеше. Преди смяната на часовоя Соколов излезе от кладенеца и се качи горе, а аз останах долу да чакам идването на Казакова. Няколко минути преди смяната на часовоя, Казаков отключи вратата, влезе в склада и се качи горе при Соколова. При влизането му, неговата висока фигура, в светлия фон на отворената врата, се мярна пред мене като черен силует; застанал по средата на помещението, аз видях само гърба му, когато се изкачваше по стълбата нагоре. Аз се повъртях няколко минути долу, докле се смени часовоят, а след това се качих горе, за да видя и се запозная с Казакова.

Казаков беше около 50–55-годишен човек, кокалест, с висок ръст, с малко хлътнали гърди и с гръб извит при плешките. Лицето му беше едро, кокалесто, с прав нос, големи, надвиснали вежди, кестеняви очи, дълги, тъмнокестеняви, слабо прошарени мустаци, гладко обръсната брада, тъмнокестенява слабо прошарена коса, оредяла към върха на главата. Адамовата ябълка на гърлото му беше остра, силно изпъкнала. Той беше прилично, дори изискано облечен, с горна риза от зефир и с бяла колосана яка, с тъмносив костюм и с черна плъстена шапка с широка периферия на главата.

Соколов хвърли пред него моите работни дрехи и каза:

— Трябва да се преоблечете. Ето един панталон и една блуза.

— Значит, надо переодеться! Очень хорошо! А как вас зовут?^[53]

Гласът на Казаков беше гърлест, а произношението — чисто руско. По външния вид, по тембъра на гласа и по произношението никой не би допуснал, че той не е руснак.

— Името ми? — запита Соколов — аз нямам име. Наричайте ме „Художник“ — това ми е името.

Аз ги оставих да се разправят и опознават, слязох по стълбата, заключих вратата след себе си и си отидох.

Соколов вдигнал капака, показал му кладенеца, дал му в ръцете духалото и му показал как се вкарва въздух в тунела; след това влязъл и се спуснал в кладенеца, за да му покаже начина, по който влизаме в подземния свят; запалил свещта и я оставил в началото на тунела, за да осветява пътя на незапознатия с работата; след това излязъл, взел духалото и поканил Казакова да влезе в кладенеца. След малко Соколов чул в духалото Казаков да вика:

— Художник! Художник! Черт возми, Художник! Свет потух!^[54]

— Бабината ти! — изругал Соколов в духалото. — Като не те бива за нищо, защо си навираш гагата, дето не ти е работата? Излизай!

Като се измъкнал заднешком, Казаков дошъл до кладенеца, покатерил се по него и дошъл при Соколова. Когато — при влизането носил в ръка свещта пред себе си, той дошъл до края на галерията и по невнимание я поставил пред края на тръбата, където въздушната струя я изгасила.

— Да,ничего! — казал Казаков. — Это мне достаточно. Видно, что вам скоро взрыв будет нужен!^[55]

Следния ден — понеделник — Мерджанов и Кирков сменили Соколова и Казакова. Тоя последният обещал, че веднага ще нареди да се контрабандират 100 килограма динамит, който веднага щял да ни бъде предаден.

Навсякъде в Македония и България празникът на св. Кирил и Методий е голям празник за населението, но никъде той не се празнува така тържествено и от сърце, както в Цариград. Още при изгряването на слънцето, от четирите краища на големия град, македонците и българите се

стичат към българската черква във Фенер. Хиляди лодки, препълнени с народ, се отправят от разни страни на Златния рог към малката, черна, висока и стройна българска черква.

Обикновено в ежедневието на Цариград присъствието на българите и македонците почти не се чувства. Само млекарските дюкяни, пръснати наред с целия град; градинарите, които с кошове на гръб продават с провиквания своя зарзават; и абаджийските дюкянчета в Бал-Капан напомнят за съществуването на нашето племе и за неговия упорен труд за поддържане на ежедневието съществуване на цариградското население.

Само на св. Кирил и Методий, когато човек погледне събрано в черквата, черковния двор и околните улици това гъмжащо гъсто множество, може да си даде сметка, че в Цариград има повече от 60 000 души българи и македонци, които — ако биха били на едно място — би образували един град по-голям от София, каквато беше на времето, за което се отнасят моите спомени.

* * *

Със Соколова ние наехме една лодка при Кара-Кьой Кюпрусу и с нея тръгнахме за Фенер. Ние искахме — след цяла седмица каторжен труд под земята — да се наслаждаваме по-дълго от тихото, ясно утро, от задрямалите тъмносини, тихи води на Златния рог и от великолепната гледка, затова казахме на каякчията да кара бавно. Непрекъснато нас ни застигаха и заминаваха лодки, препълнени с хора, които отиваха тоже към Фенер.

— Видиш ли ги? — продума Соколов и посочи лодките, които в тоя момент ни настигаха. — Видиш ли ги? Това е стадото, което отива да мучи и прославя „светите братя“, Солунските мошеници Кирил и Методий...

— Тая сутрин ти трябва да си станал заднешком, та така наопаки разсъждаваш... Кирил и Методий мошеници! Ти трябва да си луд!

— Е, добре! За да изглеждам свестен, според тебе, трябва да оглупея, за да не анализирам историческите факти и да приема като необорима истина твърдението — с нищо недоказано твърдение, — че тия господа — Солунските братя — са действително славянски народни просветители... Да стана привърженик на общата заблуда, умишлено поддържана от заинтересовани среди и хора...

— Аз съм любопитен да чуя твоите доводи и основания, които смяташ, че ти дават право да считаш славянските просветители за дълнопробни мошеници...

— Да ти кажа ли!? Не обичам да шракам идеи и да те убеждавам да мислиш за хората и нещата като мене. Във всеки случай, ето моите доводи и основания — и с дясната ръка потопена във водата на Златния рог, която плиска от време на време, той привежда своите доводи и основания: Чрез сливане на близки по кръв, язик, нрави, обичаи и начин на живот племена, през осмия век се е образувала славяно-македонската държава Бързития, по името на Бързаците — едно от дванадесетте славянски македонски племена, което е било ядката на новообразуваната държава, чиято столица е бил гр. Скопие. Тя е обемала Битоля, Охрид, Ресен, Прилеп, Кичево, Скопие, Велес и др. до гр. Солун. Това е било страна на религиозните свободи, където както язичеството и насаденото с насилие от Константина, Теодосия и Юстинияна извратено християнство, така и най-свободолюбивите ереси имали еднакво право на съществуване. Скопие е бил средище на висока славянска култура и писменост с глаголицата, азбука много по-стара от кирилицата.

Кой е съставил глаголицата? Някои историци предполагат, че оня, който е съставил глаголицата, ще да е бил основно запознат с източните язици — арабски, еврейски, хазарски и пр.; че Кирил знаел тия язици — и вадят заключението, че съставителят на глаголицата е бил същият Кирил. Не се иска много ум, за да се разбере, че това заключение е погрешно, защото: 1) Познаването на източните язици не е било монопол само на Кирила, понеже всички македонски славяни, които са имали търговски и други връзки с Гърция, Азия и Африка — а такива са съществували много време преди раждането на двамата Солунски братя, — са знаели гръцки, арабски, еврейски и други източни язици; 2) Глаголицата е съществувала най-малко половин век преди 855 година, когато е била съставена кирилицата, така че Кирил не е можел да я състави; 3) Ако допуснем, че той именно е съставил глаголицата — каква нужда е имал да състави нова азбука? 4) Ако Кирил е съставил глаголицата, Черноризец Храбър би споменал това обстоятелство и не би писал, че славяните „чертами и резами чертахон и гадахон погани сонще“; Храбървите черти и резки ще

да са били знаците на глаголицата — проклетото писмо на омразните еретици, които са били за него същински „погани“, т.е. нечестивци, язичници.

Обстоятелството, че знаците на специфичните славянски звуци: б, ж, ч, ш, щ и пр. са едни и същи както в кирилицата, така и в глаголицата, ясно указва, че всичката работа на Кирила се е състояла в едно вулгарно плагиатство — за специфичните славянски звуци той е обрал глаголицата, а за всички останали — гръцката алфа-вита. Та, по отношение писмеността, Кириловата заслуга е плагиатството.

За преценка дейността на Солунските братя, налице имаме следните неопровержими исторически факти:

1) Бащата на Кирила и Методия е бил висш византийски сановник и най-довереното лице на византийската императрица Теодора; толкова е бил близък на тая императрица, че тая последната разрешила щото по-малкият му син Кирил да дружи и се възпитава заедно с нейния син, бъдещия византийски император Михаил III Метизменос. Императрицата Теодора с безпримерна жестокост преследвала ересите, особено павликянската ерес; и поголовно унищожила проникналите в Гърция славяни.

2) По-старият от двамата Солунски братя — Методий — е бил назначен византийски управител на Струмската област; той е бил едно от най-доверените лица както на същата тая императрица, Теодора, така и на сина ѝ — Михаила III Метизменос (Пианицата).

3) По-младият от братята — Кирил — през своето детство и юношество, когато човек завързва най-близки и най-трайни приятелски връзки, е дружал и се възпитавал заедно със сина на императрица Теодора, бъдещият византийски император Михаил III Метизменос. Тези връзки между двамата се запазили дълго; те и двамата са били действащи лица при покръстването на българския хан Борис I: Кирил е бил свещеникът, а Михаил III — кръстникът на новопокръстения.

4) По нареждане на византийското правителство, двамата братя почнали да покръстват славянските народи и да разпространяват християнството, но не в неговия чист вид на социално-религиозно учение, а извратеното от Константина Велики държавническо християнство.

5) Те са превели от гръцки на македоно-славянски език оная църковна литература, която е била възприета от седемтех вселенски събора, т.е. литературата на омотаното и замъглено християнство, която да служи за опора на робството и насилията, а не за освобождаването на народите.

6) Преди да почнат своето „апостолство“, поръчано им от византийската държавна власт, двамата братя били изпратени в Хазария за словесен двубой с евреите и еретиците. По пътя те повторили в умален вид мошеничеството на Константиновата майка св. Елена: в Херсон те „открили“ мощите на римския папа Климент I, другар на апостол Павла, който към 100 г. е бил заточен от император Траян в Херсон и по заповед на същия император е бил удавен в морето в 102 г. Мощите на папа Климент I търпеливо чакали 760 години, за да дойдат двамата Солунски братя да ги открият и — освен с предписанията на вселенските събори и със силата на властта — да си послужат с тях като аргумент в предстоящия словесен двубой.

Тези исторически факти — анализирани — представят двамата братя в по-друга светлина, а тяхното дело — не като просвещаване на славяните, а като зряло обмислен византийски план за затъпяване и държане в робско подчинение славянските народни маси.

— И, по една ирония на съдбата — заключи Соколов — с кирилицата, предназначена да измести свободолюбивата славянска литература, писана с глаголица и да убие стремлението на славяните за свобода и достойно човешко съществуване — с тая същата кирилица — след хиляда години — Михаил Бакунин си е послужил, за да напише своята книга „Понятие за държавата“ и е турил началото на анархистическото движение за свобода... Понякога животът умее да ни поднася великолепни изненади... Светите братя Кирил и Методий трябва да простят на Бакунина, задето — без сам да съзнава това — ги е реабилитирал донякъде пред поколенията...

Ние пристигнахме във Фенер, излязохме от лодката и по късата тясна и крива улица отидохме към черквата. Отвсякъде — с лодки по Златния рог и пеш по улиците — прииждаха хора по отделно или на групи. На архиерейския трон в черквата беше седнал българският екзарх Йосиф I. Имаше защо да бъдем любопитни със Соколова, за да искаме да видим и разгледаме екзарха по-отблизо. Ние можахме да се доближим и разгледаме главата на българската черква — човекът, който считаше себе си — и когото мнозина също считаха — за духовен вожд на българския народ.

Пред нас, в трона, беше седнал един 55–60-годишен охранен човек, с черна слабо прошарена дълга брада, която по краищата беше побеляла. Портретът на екзарха Йосиф I представлява фигурата на един елегантен духовник, лице с гладка, бледа кожа и фини черти. Нищо подобно в действителност. Лицето на блаженството, гледано отблизо, правеше съвсем друго впечатление. Кожата на лицето му беше груба — така да се каже — селска, с едри пори, червендалеста, с тънки червени капилярни жилчици по повърхността. Едно надуто изражение на тъпо самодоволство допълваше просташката физиономия на Блаженството.

Съвсем друго впечатление правеше екзархийският протосингел поп Наум, родом от гр. Ресен, който беше застанал до трона на екзарха. Сух, висок, с дълга, съвсем бяла брада и живи сини очи, поп Наум имаше много изразителна подвижна хитра и умна физиономия. Той беше душата на Българската Екзархия, човекът, който движеше нейните пружини — нещо, каквото беше до преди няколко години Ванситарт, скромният чиновник при английското външно министерство, който направляваше английската външна политика, чиито официални представители бяха нещо като българския екзарх Йосиф I — надут и кухи сламени чучули.

Както споменувам и на друго място, хотел-кафене-гостилница „Македония“, държана от костурчанеца Георги Христозов, се намираше в центъра на Пера, до ъгъла, дето се пресичат Войвода-Сокак и Юксек-Калдаръм, срещу полицейския участък „Галата-Сарай“. Когато не работехме в тунела под Отоманската банка, ние идвахме тука било на закуска сутрин, било за да си прием следобедното кафе, било надвечер просто на кафе или за да вечеряме.

Още първия път, когато влязох в кафенето при хотела, забелязах едно лице, чиято физиономия ми се стори позната. Спомних си, че съм виждал тоя господин като младо момче в гр. Казанлък, по време на ученическата стачка през пролетта на 1896 г. Това беше едно турче, ако не ме лъже паметта, някъде от Севлиевско, на име Осман-Нури Алиев. Бях го запомнил поради това, че той беше единственият ученик от третия (последния) курс на училището, който беше получил шесторка по български език, тогава, когато най-силните негови съученици-българи имаха по тоя предмет едвам петорка.

Сега той беше възмъжал; имаше среден ръст, пълно телосложение, черни очи, коса и мустаци, бръсната черна брада, дебел нос, мургаво, червендалесто лице. На главата си носеше фес, наскоро минат на калъп. Той сега служил на българския отдел при Цариградската тайна полиция, всякога говореше по турски и никога не подозираше, че разбира и говори по български по-добре и от българите, които посещаваха заведението на бай Георги Христозов. За щастие, когато той беше ученик в последния курс на Казанлъшкото педагогическо училище, аз току-що бях дошъл в Казанлък, не посещавах училището, а се готвех за изпитите въщи, така че той не беше ме запомнил и не знаеше истинското ми име.

Друг един постоянен посетител на кафенето-гостилница „Македония“ беше някой си Крум Ганчев, родом от гр. Свищов. Висок и строен, изискано и модно облечен, той имаше красивото лице на 30–35-годишен човек, с идеално правилен нос, светли сини очи, тънки, руси, копринени мустаци и лице с аристократическа гладка, бяла кожа. Ние скоро установихме, че той е на служба в Цариградската тайна полиция, натоварен да следи българската интелигенция в Пера и за всичко да донася на своя шеф Осман-Нури Алиев; много скоро ние забелязахме, че сме предмет на неговото внимание и наблюдение. Като сянка, той се явяваше всякога около нас при нашите скитания из града. Това ни принуди и ние да бъдем внимателни и да наблюдаваме дали той или някой друг не ни следи, особено когато влизахме на работа в тунела под банката. Ние така умело лавирахме и се изплъзвахме от наблюдението на тайната полиция, че нито Крум Ганчев, нито който и да било друг от Цариградската тайна полиция не можа да се добере до каквото и да било предположение за нашата подземна работа.

Веднъж — през м. юли 1900 г. — в хотел „Македония“ пристигна и се настани да ношува няколко дни един млад човек, около 22–23-годишен, със среден ръст, сини очи, руса коса и едва наболи руси мустачки. Той беше облечен в туристически костюм светлокафяв цвят, с гетри на краката, а на главата с колониална каска, увита с тънък бял плат. Наричал се Петър Шопов, родом от гр. Панагюрище, братовчед на българския търговски агент в Солун, Шопов, член на някаква английска археологическа мисия, която останала за няколко дни в София и която щяла да мине през Цариград на път за Багдад, дето щяла да предприеме някакви разкопки; той оставил

мисията в София, избързал, за да може до нейното дохождане да разгледа старините в Цариград, които много го интересували. Този Петър Шопов се присламчи около нас и по най-нахален начин искаше да ни натрапи своето присъствие навсякъде, където отивахме.

Първоначално ние повярвахме, че той действително очаква английската мисия и под разни благовидни предлози се стараехме да го отстраняваме от себе си. Но дните минаваха, английската археологическа мисия все не пристигаше, а Петър Шопов се присламчваше към нас все повече. Най-после нашето търпение се изчерпа. Един ден Соколов му каза:

— Слушай, момче! Да станеш ей сега от масата и да се пръждосаш! И ако още веднъж те видя да седнеш на нашата маса, ще ти счупя главата! Разбра ли? — и той стана, хвана го за врата, вдигна го от стола и го запрати към вратата.

Два или три дни след това, колониалната каска изчезна от хотел „Македония“, изобщо от Цариград... Минаха две години. Видях тоя същия Шопов в София. Той беше в тесни връзки с мой съученик от софийското Военно училище в 1894/95 година, Иван Юруков, родом от гр. Панагюрище. Беше се случило нещо много неприятно между тях. Аз познавах Юрукова като много тих, спокоен и разсъдлив човек; когато го запитах каква работа има той с Шопова, Юруков избухна:

— Ще го убия — тоя мръсник! Ще му отрежа врата като на пиле!

В 1904 година видях пак Юрукова. Той лежеше в Пловдивския затвор, обвинен в някакво убийство. В 1908 г., в гр. Нанси, Франция, получих едно писмо от Юрукова, заедно с една негова фотография. Той ми се обаждаше от Адис-Абеба, Абисиния. Беше се фотографирал в абисинска носия, с щит в едната ръка и с копие в другата. Оттогава загубих дирите и на Шопова, и на Иван Юруков...

По онова време, измежду българите в Цариград живееше един лекар, д-р Александър Малинов, родом от Бесарабия, но не бъдещият лидер на демократическата партия — адвокатът д-р Александър Малинов, — с когото нямаше нищо общо, освен името и месторождението. Д-р Малинов често идваше да се храни било в гостилницата при хотел „Македония“, било в ресторанта „Хаджопуло“, от които места се води нашето запознаване с него. Той беше възрастен човек — около 50-годишен, със среден ръст, голяма четвъртита глава, покрита с оредяла, прошарена кестенява коса, която съвсем липсваше по темето. Той имаше дълга брада, кестеняв цвят, тоже прошарена. В лицето досущ приличаше на прочутия руски писател Достоевски.

Тук той беше дошъл преди няколко месеца от Москва, където живял дълго време и където беше следвал и свършил по медицина. В Москва той влизал в някакъв нелегален нихилистически кръжок. Какво работеше в Цариград? И тогава, и сега не знам; онова, което зная, то е, че той не упражняваше лекарската си професия. Отде взимаше средства за съществуване? И това не зная; но той живееше, във всеки случай, не в мизерия. По своите възгледи върху реда на нещата в света той много се доближаваше до нашите разбирания, поради което беше в много близка дружба с Мерджанова. Но — трябва да подчертая това — в нашите отношения с него ние се бяхме ограничили само със своите симпатии, без да го приобщаваме към нашата работа.

Друго лице, с което понякога дружехме и спрямо което бяхме добре разположени, беше Баласчев, родом от гр. Охрид, археолог, дошъл в Цариград с руския професор по археология, Успенски, за изследване на византийските паметници, старини и ръкописи. Той беше весел, духовит и приказлив човек; неговите приказки и шеги се въртяха все около учкура^[56], така че неговото присъствие в компаниите, където попадахме през времето, когато не работехме в тунела, играеше ролята на лекосмилателните храни при обета. Същите отношения ние запазихме с него и по-късно, когато се срещаме в София, където той работеше по археология, ако не се лъжа, като професор в Софийския университет.

Както е казано на друго място, още в първите дни след пристигането ни в Цариград Мерджанов се запозна с някои лица от персонала на Цариградското българско консулато. Особено близък той стана с първия драгоманин на консулството, Живко Добрев — същият Живко Добрев, който — десетина години по-късно — беше назначен за български консул в Атина. Когато не беше на работа в тунела, Мерджанов често се срещаше и постоянно дружеше с Живко Добрев; а по-неже тоя последният почти всеки петък — заедно с дипломатическото тяло — присъстваше на еженеделното черкуване на султан Хамид в дворцовата джамия при Босфора, беше в течение на всичко, което се разправяше за онова, което ставаше в Илдъз Кьошк. От него той беше узнал за

убийството на един дворцов служещ, застрелян от султан Хамида; изненадан от султана по време на работа, служещият нямал време да кръстоса ръцете си на гърдите, да наведе глава и да стои в тая покорна поза до преминаването на падишаха; с много бързо движение султан Хамид, който във всекиго виждал своя убиец, извадил револвера и застрелял нещастния служещ.

Въпреки всички предпазителни мерки, които бяхме взели и които вземахме всеки ден, пак един човек усети, че нещо става под земята около склада на българската печатница. Веднъж — една сряда, след ревизията на коменданта — аз се навъртах в склада и очаквах да дойде Ахмед-ага, нощният пазач, за да му дам „афталъка“ — еженеделното възнаграждение, каквото получаваше от всичките околни дюкяни.

— Някои ми дават повече от редовния афталък за кафе, а други ми дават и хляб — каза той след като получи от мен своето възнаграждение от един черек (четвърт бяла меджидия = 1,15 лв златни).

— Извинявай! — отговорих аз. — Извинявай, че не се сетих! — и аз му дадох една сребърна монета от 8 металика (едно голямо копче = два гроша сребърни, около 50 стотинки).

Ахмед-ага днес беше в добро душевно разположение и продължи:

— Приятелю, не знам какво става, но от няколко време насам тая улица издава някакъв особен звук!

— Какъв звук?

— Някакъв особен звук. Звучи ми някак като на кухо.

Аз побързах да го успокоя с някакво обяснение и му казах:

— Сигурно то ще да е от тунела на подземната железница.

— А, не, не! Не е оттам! Тука, ей-тука — и той посочи улицата между склада и банката. — Ей-тука ми звучи на кухо, когато удрям с тоягата!

За да скрия своята тревога, аз свих рамене с безразличие. От тоя ден насетне, всякога, когато Ахмед-ага идваше за афталъка, аз му давах по един-два гроша въвн от редовното възнаграждение, за кафе. Историята се свърши само с тая негова бележка. Ако Ахмед-ага беше с по-високо обществено положение или ако сам той би проявил повече настойчивост да узнае причината, поради която улицата бе почнала да звучи на кухо — ние веднага бихме хлътнали в затвора и бихме намазали въжетото...

Към края на м. май 1900 г. Коста Кирков си замина за Солун, ако и Мерджанов да го убеждаваше да остане в Цариград. През цялото време докле беше в Цариград — при работата в тунела и при едноседмичните почивки въвн от склада — между Мерджанов и него се водил спор: Мерджанов настоявал всички от Солун да дойдат в Цариград, където — след вдигането на банката във въздуха — да направим една въоръжена демонстрация, подобна на арменската в 1895 г. Кирков отхвърлял проекта на Мерджанов и поддържал, че много по-уместно е, освен централата на Отоманската банка в Цариград, да се хвърли във въздуха и нейният Солунски клон. В случая Кирков постъпваше и говореше в духа на решението, което взели членовете на Солунския анархистически кръжок при дохождането на Киркова от Солун в Цариград; когато узнали, че ние дълбаем тунел, за да хвърлим във въздуха Цариградската Отоманска банка, Солунските ни другари посрещнали това с ентузиазъм и решили да направят същото и със Солунския клон на тая банка. По тоя начин, пакостта, която ще нанесем на Турската империя, ще бъде много по-значителна, отколкото ако това би станало само в Цариград. Нашата въоръжена демонстрация и без това ще ни се наложи след хвърлянето на банката във въздуха, независимо от числото на участващите в тоя атентат; а ако се хвърли във въздуха и банката в Солун, ще се получат и две въоръжени демонстрации, така че ефектът ще бъде двойно по-силен.

Спорът, воден дотогава само между Мерджанова и Киркова, биде поставен за разрешение от четирима ни. Соколов не взе ни една страна.

— За мене няма значение дали пакостта ще бъде по-голяма или по-малка. Важно е — да се направи пакост, която да се почувства не толкова материално, колкото психически; не толкова като материална загуба, колкото като липса на сигурност в Турция. Така че — щракайте си идеите и без моето участие! — заяви Соколов и престана да се интересува от спора.

— След хвърлянето на банката във въздуха, значението на една внушителна въоръжена демонстрация, извършена от по-голямо число хора, тука, в Цариград, в сърцето на Турската Империя,

ще бъде огромно и аз настоявам да съсредоточим всичките си сили само в Цариград — казваше Мерджанов.

— Ами ако — по някакъв непредвиден случай — предприетата работа в Цариград пропадне? Туй, което предлагаш ти — възразяваше Кирков, — значи да се изложим на пълен риск, като заложим всичко на една карта. Ние в Солун предпочитаме да заложим не на една, а на две карти, понеже нямаме възможност да заложим на повече.

Аз взех страната на Киркова. Според както разсъждавах, ако се почне работа и в Солун, вероятността за сполука се увеличаваше двойно. Бяхме двама срещу един. Мерджанов се ядоса.

— А отде ще вземеш средства? С какво ще предприемете подкопаването на Солунската банка? — запита Мерджанов.

— С парите, които ще получаваме от Сарафова! — отговорих аз.

— Той праща тия пари за тука, за Цариград, а не за Солун! А понеже ги праща на мене и аз не съм съгласен да се работи и в Солун, няма да ви давам от тях!

— Мисля, че ти искаш да ставаш диктатор, що ли?

— Както искаш, така мисли! Кимде калъч, о Сюлейман!^[57]

— Ще видим така ли е точно! Ние — значи — отричаме властта, за да установим диктатура, нали?

Това беше първото, съдбоносно спречкване между Мерджанова и мене. Ние продължихме да работим заедно в Цариград; заедно влязохме в затвора, заедно делихме вероятността да ни избесят; но между нас вече нямаше предишното пълно разбирателство, нямаше пълно единомислие и пълно доверие. Демонът на властолюбието беше вече влязъл в сърцето на Мерджанова.

Кирков замина за Солун; след него щял да дойде Орце, първо, за да не се преустановява работата в Цариград, и второ — за да поработи и да добие практика в работата, която — както казваше Кирков — ще бъде предприета и в Солун, щом техният кръжок се сдобие със средства.

Кирков замина. След една седмица, щом се смених от работа в тунела, аз заминах за Пловдив.

До 1898 г. в Пловдивската Митрополия служеше като разсилен един възрастен, около 60–65-годишен човек, родом от гр. Пловдив, на име Коста Видолов, „Чаушина“, както го наричаха. Той служеше в тая митрополия още от нейното създаване в 1870 г., когато за Пловдивски митрополит е бил назначен Панарет. След кланетата в Пловдивско през 1876 г., Митрополит Панарет изпратил в Българската Екзархия в Цариград доклад, в който описвал извършените кланета и давал названия на пострадали селища. Тоя доклад е бил изпратен от Панарета в Цариград по доверено лице, именно по Коста Видолов, чиято разсилническа униформа наподобявала оная на турски полицейски пристав. Под прикритието на своята униформа, той благополучно пристигнал в Цариград и предал доклада в Екзархията. От Екзархията се е разпръснала вестта за извършените кланета. Екзархът Антим I Видински, за това, че е извършил противодържавно престъпление със своя протест пред Високата порта за извършените зверства в Пловдивско, е бил заточен в Анкара. Като краен резултат от доклада на Митрополит Панарет е било възмущението на европейската обществена съвест от извършените кланета и изпращането на международна анкетна комисия за констатиране на зверствата в с. Батак и другаде в Пловдивско.

Сегашната пловдивска улица „Митрополит Панарет“ по-рано се наричаше „Чаушоолу-Сокак“ — по името на гореказания Коста Видолов, който живееше в собствената си къща, находяща се на тая улица. Тая къща, съвсем разнебитена, съществуваше доскоро под уличен №15.

Тоя Коста Видолов имаше син, на име Александър, който след смъртта на баща си служеше в Българската Митрополия като разсилен и писар. Когато — през м. октомври 1899 г. — се върнах от четата на Гоце Делчев, през тия няколко дни, които прекарах в Пловдив, Александър Костов ме запозна с един свой познат, живущ в Пловдив, в Синапската махала, на име Лазар Силянов, по народност арнаутин, чийто баща — Яков Силянов — беше по занятие джелепин, т.е. търговец на добитък, сега западнал материално. Тоя Яков имаше двама сина: Лазар и Михаил.

Преди идването на Гьорче Петров и Мерджанов в гр. Пловдив към края на м. октомври 1899 г., с тоя Лазар Силянов, който преди две години — заедно с Александър Костов, Иван Вълкович, Димитър Аргиоров и др. — влязъл като член на Пловдивския анархистически кръжок — обмисляхме начин да се сдобием със средства. Той имаше няколко такива проекта, но те останаха

нереализирани, защото — след срещата ни в София с Мерджанова и Б. Сарафова в първите дни на м. ноември 1899 г. — аз заминах за Цариград.

Сега, след спречкването ми с Мерджанов по повод неговия отказ да даде част от средствата, които получаваше от Б. Сарафов, за да се почне копането на тунел за хвърляне във въздуха и солунския клон на Отоманската банка, аз си спомних за тоя Лазар Силянов и за неговите проекти. Така щото, в първите дни на м. юни 1900 г., след като излязох от работа в тунела, аз набързо заминах през Кулели-Бургас и Одрин за Пловдив. Заминах от Цариград с вечерния влак.

В Пловдив пристигнах на следния ден към пладне и отидох в Митрополията, където обядвах. Към края на обедата, когато вуйка ми даде разрешение за разговори и спорове, Иван А. Йосифчев, който обядваше на същата маса, разправи една пикантна, действителна история, която станала тия дни в Пловдив и която напомняше — дори в своите подробности — „Ревизора“ от Гоголя.

Преди няколко дни в Пловдив пристигнал някакъв си господин, който обиколил няколко учреждения, изисквал разни преписки, взимал си бележки от тях, разпитвал началниците и персонала. Изобщо, той се носил така важно, че навсякъде минал за ревизор. Началниците и персоналят на учрежденията се надпреварвали в своите лебодничества към него, канили го у дома си, надвечер излизали със семействата си на разходка и се гордеели с неговото близко познанство. Особено любезен и предупредителен към „ревизора“ бил Пловдивският градоначалник Никола Дуров от гр. Пещера, току-що свършил по право и — в своята нова униформа на висш полицай — беше преизпълнен с много високо мнение за себе си.

Онзи ден „ревизорът“ ненадейно си заминал. След неговото заминаване в полицията се получила телеграма, с която търсили някакъв си мошеник. Даденото описание в телеграмата съвпадало с онова на „ревизора“. Когато потърсили тоя последния, той вече бил изчезнал, без да каже някому накъде е заминал. Това беше дало повод за разни весели коментари в града, в които се представяше за най-комично държането на градоначалника.

След обедата намерих Лазар Силянов, с когото уговорихме да реализираме — заедно с по-младия му брат Михаил — един от неговите проекти, като добитите пари ще получа аз за една работа, предприета в Турция. Понеже знаеше, че няма да научи от мене нещо повече, Лазар не прояви любопитство, за да узнае за каква работа ще се употребят добитите пари. В него и в брата му дремеше пламенният им арнаутски инстинкт към грабеж, който, събуден от мене, сега намираще случай да се прояви. Накъсо — аз бях станал главатар на една тричленна разбойническа банда.

Лазар Силянов, на около 30–35-години, беше със среден ръст, сплескана отзад глава, покрита със светлокестенява коса. Лицето му, червендалесто, беше покрито с дребни тъмни петна и с редки белези от едра шарка. Брадата му беше бръсната; мустаците му имаха рус, дори червеникав цвят. Ръцете му бяха по-дълги, а краката — по-къси от обикновено, нещо, което правеше туловището по-голямо и придаваше на цялото му тяло тромав изглед. Очите му бяха синкавосиви, със стоманен блясък.

Михаил Силянов беше млад 22–23-годишен момък, по-висок от брата си, тънък, чевръст, с черни очи и коса и с едва наболи черни мустачки. Той беше много мълчалив и на вид много свенлив.

На 10 километра северно от гр. Пловдив, край шосето за гр. Карлово, се намира село Черпелий (по-късно преименувано на Климентиново, а след 9 септември 1944 г. прекръстено на Труд), разположено на изток покрай гореказаното шосе. Старото си название „Черпелий“ това село носи от обичая на идващите на пазар в гр. Пловдив селяни да правят последната си черпня за извършените на пазара сделки в няколкото ханчета, намиращи се на самото шосе. Едно от тези ханчета, най-близкото до Пловдив, на около 30–40 крачки северно от деветия километричен камък, притежавано от един черпелиец, някой си бай Иван, стана прицелната точка на нашата разбойническа шайка.

На другия ден след срещата ни с Лазар Силянов, както бяхме уговорили, тримата се събрахме при могилата, която се намира на северната окрайнина на пловдивското предградие Карши-яка (сега преименувано на Филипово), източно от шосето за Карлово. Всеки от нас носеше по една бохчичка, в която бяхме турили вехти горни дрехи — палто и панталони — различни по цвят от ония, които носехме обикновено. Моите горни дрехи бяха ония, които миналата есен бях взел от Иван А. Йосифчев, от черен габардин; а в бохчата взех един мой вехт костюм със светлосив цвят, който костюм — преди 4 години, още съвсем нов — бе разяден на много места от азотна киселина,

с която беше напръскан, когато се беше пръснал съдът, в който я загрявах със спиртника; тогава се опитвах в една от стаите на Молдавския манастир „Св. Петка“ да добия динамит. За оръжие имахме по една кама и револвер.

Ние бързо и мълчаливо тръгнахме по шосето, като носехме под мишина нашите бохчички. На около един километър от ханчетата ние се спряхме, отбихме се в една нива и — закривани от житото, което беше изкласило, — върху обикновените си дрехи, облякохме ония, които носехме в бохчите, и след това тръгнахме полека към ханчето. Слънцето печеше силно и ние се обливахме в пот под нашето двойно облекло. Така, към 11 часа, стигнахме до ханчето и седнахме на скамейката при вратата да си починем.

Бай Иван — ханджията — един охранен, пълен, възвисок човек, с червендалесто, пълно лице и с широк червен пояс, излезе от ханчето, обърса с калпака потта от лицето си и продума:

— Ама жегга, а! Това е то — хляб се пече!

Ние мълчахме. По шосето, със скрибуцане, бавно се влачеха няколко биволски коли, които отиваха към Пловдив. Коларите, седнали на предницата, с остен в ръце, се прозяваха и дремеха. По направление към Пловдив, на 20–30 крачки от ханчето, край шосето, имаше един стърчи-кладенец. Биволските коли се спряха при кладенеца; коларите извадиха няколко кофи вода от него, изсипаха ги в коритото и, с гаванките, прикрепени на прът, взеха да плискат изморения от жегата добитък. След 10–20 минути колите тръгнаха отново и се загубиха зад житото при завоя на шосето. Аз станах и погледнах по шосето и към двете направления. Не се виждаше нищо по него — ни кола, ни ездач, ни пешеходци. Време беше да действаме. Върнах се обратно към ханчето и казах небрежно:

— Много е жегга. Да влезем на хлад вътре!

Ние влязохме в ханчето и насядахме по скамейката край стената.

— Я ни дай половин кило вино! — каза Лазар на ханджията и след като той последният взе от тезгяха половината и се обърна да влиза в избата, направи с очи знак на брата си.

Двамата братя скочиха и с тихи стъпки тичешком се затиха след него. С всичката си сила Лазар го блъсна в гърба. Току-що вдигнал крак да прекрачи прага, изненадан от силния тласък, бай Иван се строполи в избата, която беше на едно или две стъпала по-ниска от пода на дюкяна. Докле те се разправяха с ханджията, аз заключих пътната врата, като завъртях ключа два пъти и турих сюрмето. Заедно с блъскането, двамата братя се хвърлиха върху падналия ханджия, който с всичката си сила се мъчеше да се освободи от ръцете им и викаше за помощ.

— Запуши му устата с кърпа! — казах на Лазар, като му подавах носната си кърпа.

— Какво ще се мъча да му запушвам устата? Ей-сега като му прережа гръцмуля, ще млъкне веднага! — и Лазар с едната си ръка измъкна камата от ножницата, която висеше закачена на пояса му отзад и я опря в гущата на ханджията.

— А, не! Само това не! Или ще ти пръсна черепа! — му казах аз и опрях револвера в темето му. — Натъпчи му кърпата в устата!

Под дулото на револвера, като ръмжеше, Лазар тури камата в ножницата, взе кърпата и почна да я тъпче в устата на бай Ивана. Гласът на той последния взе да се чува все по-слабо. Най-послед той престана да се напъва за викане и се отпусна — той беше паднал в безсъзнание. Ние му вързахме ръцете и краката, отнехме кърпата от устата му и — докле Михаил остана при ханджията за всеки случай — двама с Лазар го пребаряхме, взехме кесията му от пояса и някакви ключове от джеба на потурите, влязохме в дюкяна и отворихме чекмеджето на тезгяха. Аз прекрачих падналия в безсъзнание ханджия и през избата отидох в двора на ханчето, през дворната врата излязох на шосето и погледнах — никой не се мяркаше по него и по двете направления.

Ние съблякохме вехтите дрехи, които бяхме навлекли върху ония, които носехме обикновено. Лазар и Михаил натъпкаха в джебовете на палтото и панталоните си колкото пакета тютюн и цигарени книги можеха да съберат. Като носехме в ръце съблечените вехти дрехи, ние през дворната врата излязохме на шосето и отидохме при стърчи-кладенеца; там завихме по един камък в дрехите, които носехме в ръцете си и ги нахвърляхме в кладенеца: отгоре върху падналите дрехи на дъното, нахвърляхме колкото камъни можяхме да намерим наоколо. След като се освободихме от вехтите си дрехи, ние уловихме коларския път, който се отбива вляво и през работните земи отива към река Марица.

Вървахме бързо, много бързо. Беше пладне. Никой не се мяркаше по пътя, който бяхме уловили. Разстоянието от ханчето до р. Марица го взехме за не повече от 45 минути. Когато бяхме наближили Марица, вляво от пътя видяхме в една ечемичена нива един селянин — той беше дошъл да споходи нивата и да види дошло ли е време за жътва. Когато ние дойдохме до Марица, седнахме под една върба да си починем и да видим резултата от нашето разбойничество. Преброихме парите, които бяхме взели: общата сума беше 24 златни наполеона, няколко сребърни петолевки, двулевки, левове и половин левчета, а също и няколко лева дребни никелови монети. Ние си делихме по два златни наполеона и по равно сребърните и никеловите монети. Остатъкът от 18 златни наполеона взех аз, за да ги занеса в Цариград.

След като по тоя начин поделихме плячката, ние се разделихме. Лазар и Кирил тръгнаха надолу по течението край р. Марица, за да стигнат срещу Синапската махала, където щели да прегазят реката, а аз се съблякох, взех в ръце съблечените дрехи, прецапурках р. Марица, излязох на срещния ѝ бряг, оставих дрехите на брега и се окъпах. След уморителния път в тая жега, хладната баня ми възвърна силите, спокойствието, бодростта и хладнокръвието. След банята аз се облякох, отидох в митрополията и прекарах остатъка от деня в пълна почивка.

Надвечер излязох да се разходя към „Изложението“, както се наричаше градината, където беше първото българско изложение в 1892 г. и която градина по-късно биде преименувана „Цар Симеон“. При Аладжа Джамии (срещу сегашното кино „Балкан“, там, където са сега цветарските дюкянчета) срещнах градоначалника Никола Дуров. През ума ми мина разказа за „ревизора“, който вчера бях чул от Иван А. Йосифчев; обзе ме непреодолимо желание да изиграя на тоя висш полицаи една игра, когато полицията, уведомена за разбойничеството в ханчето при с. Чеперлий, ще да беше се заела с издирването на неговите автори. Аз се спрях точно пред него, обърнах се с лице към стената на джамията и дадох вид, че ходя по малка нужда.

— Какво правиш? — запита ме той, като фъфлеше; той приказваше с фъфлене.

— Какво правя? Ей това — пикая! — му отговорих с насмешка.

Той кипна и изсвири с пищялката. На неговото изсвирване дотърча един стражар, който, след като му козирува, застана пред него мирно.

— Закарай тогова в участъка! Да му се състави веднага акт!

Стражарят поздрави с козируване и ме подкара към участъка, който се помещаваше в едно здание на Балък-Пазар, преди отклонението на стръмната тясна улица, която води за горния вход на двора на черквата „Св. Богородица“. В участъка ми съставиха акт, глобиха ме 5 лева и след няколко часа ме освободиха. На следния ден заминах през гр. Бургас за Цариград. Преди да се кача в парахода, от Бургас пузнах в пощенската кутия една отворена картичка, адресирана до пловдивския градоначалник Н. Дуров; в нея му бях писал същата оная фраза, която бях чул преди два месеца от П. Соколов, при проектирането на работата за миниране на Отоманската банка: „Който не може да хване попадията за таковато, нека държи попа за онаковато!“

Два или три дни след тая история в ханчето, Яков Силянов, бащата на Лазара, впрегнал каруцата да иде в Чонлука (сега Граф Игнатиево) за добитък и взел със себе си Михаила, за да го докара след покупката му в града. На минаване край с. Черпелий, Яков спрял каруцата пред ханчето на бай Ивана, за да си почине коня и да похапне малко сено.

— Слез! Иди да снемеш кантармата на коня! — казал Яков на сина си.

— Не мога. Втресе ме! — отговорил Михаил, който още преди да наближат ханчето, се завил презглава с ямурлука на баща си.

Ханджията донесъл сено, турил го на подвижната ясла пред коня и запитал Якова, с когото били приятели отдавна:

— Какво му е на момчето?

— Болно е. Втресло го.

— Ей, аретлик! — продължил да говори ханджията, — да знаеш каква я опатих оня ден! — и той му разправил за нашето нападение.

— Щяха да ме заколят — хаирсъзите му с хаирсъзи! Хеле, Господ им даде друг акъл, та ме оставиха жив! Само ме обраха. Всичко ми взеха, опоскаха ме саалам! Аз не съм бил на себе си, когато си отишли, оставили ме вързан. Та викай, викай — ама кой ще ме чуе? Хеле чак по икиндия влезли в двора и ме чули, та дойдоха хора да ме отвържат...

— Какви са били тия, дето те обрала?

— Не ги зная. Млади момчета бяха. Да ги видя, ще ги позная...

В тоя дух разговорът между ханджията и Якова се водил през цялото време, докле конят си отпочине и изяде сеното. Михаил се завивал все повече, защото действително бил разлюлян от силна треска...

На следния ден заминах за Бургас, където пристигнах късно вечерта. Нощувах пак в хотел „Петербург“. На другия ден, сутринта рано, се осведомих из агенциите. Към 10 часа щяло да има параход за Цариград. Когато ходех по агенциите да се осведомявам, срещнах Павел Генадиев, който щял да заминава за същия град под чуждо име. Павла Генадиева познавах отдавна, понеже повечето от членовете на семейството Генадиеви дължаха на моя вуйка издръжката си за получаване висше образование.

Защо отиваше Павел Генадиев в Цариград? Аз не го разпитвах, както и той не ме разпитваше. От тая наша липса на любопитство всеки един от двамата ни заключаваше, че е за предпочитане да мине в мълчание онова, за което отиваше всеки от нас.

Морето беше тихо, като огледало. Нито една бръчка нямаше по неговата повърхност. Както аз, така и Павел Генадиев, прекарахме цялото време до слизането ни от парахода на кувертата. С любопитство аз наблюдавах делфините, които си играеха около парахода; те ту го следяха отзад, ту го изпреварваха, ту плуваха срещу него, ту минаваха под него; те се хвърляха нагоре, подаваха си муцуните над водата, а след това, като си гмуркаха главата, подаваха над повърхността целия си гръб.

Павел Генадиев който говореше гръцки като същински грък, почна някаква препирня с един от пътниците, по народност грък, върху историята и етнографията на Македония. Тая тяхна препирня, при която и двамата се бяха много разгорещили, продължи и след влизането на парахода в Босфора; тя се прекрати едвам, когато почнахме да слигаме от парахода в Галата-Искелеси.

Аз дойдох в Цариград точно на време; следния ден сутринта беше нашият ред със Соколова да влезем на работа в тунела. Вечерта след пристигането ми отидохме със Соколова на опера: една пътуваща италианска оперна група беше дошла и даваше своите опери в „Конкордия“. Тая вечер даваха „Аида“ от Верди. В една от ложите видях Павла Генадиев; щом ме забеляза, той ми даде знак да се намерим след първото действие във фойето. Намерихме се. Той ме отведе настрана и ме запита:

— Познаваш ли отблизо някого от персонала при българското консулато?

— Защо?

— Много ми е необходимо. Въпросът е за един паспорт.

— За тая работа срещни се с Васката.

— Кой е тоя Васката?

— Васката. Като се срещнеш, ще видиш кой е.

— Къде ще мога да го видя?

— Утре, в 10 ч. сутринта, в кафенето при хотел „Македония“. Попитай съдържателя, бай Георги. Той ще ти го покаже.

Звънецът издрънка. Почваше второто действие. Ние се разделихме: Павел Генадиев се прибра в своята ложа, а аз си отидох на мястото в партера.

Следния ден отидохме със Соколова в склада, за да сменим Мерджанова и Орце; заварихме тия последните облечени, готови да излизат. Докле се смени часовоят, ние имахме време да разменим по някоя дума. Аз казах на Мерджанова:

— Вчера пътувах с Павел Генадиев от Бургас за Цариград...

Мерджанов ме прекъсна:

— Пътувал си вчера от Бургас? За Цариград? Че какво си търсил в Бургас?

— Ще научиш след малко. На думата си: снощи видях Генадиев в „Конкордия“. Искане да се срещне с тебе. Определихме среща днес в 10 часа сутринта в кафенето на хотел „Македония“. Той ще пита бай Георги за тебе. Да си хаберлия.

— Защо ме търси?

— Не знам. Въпросът бил за някакъв паспорт. Да не забравиш: днес в 10 часа, в кафенето на хотел „Македония“!

След това се обърнах към Орце. При смяната миналия път ние едва имахме време да се видим за няколко секунди. Сега го изгледах по-добре. Висок, строен, прилично облечен с пардесю бежов цвят, който му отиваше много добре, той беше окачил бастуна си на лявата ръка, сгъната под прав тъгъл. Лице матово-бледно, съвсем голобрадо, с правилен дълъг нос и тъмнокафяви очи. Той беше много мълчалив; досега аз не му бях чул гласа. Запитах го:

— Каза ли ви Коста за един наш спор тука, отнасящ се до вас, солунчаните?

— Да — отговори лаконически Орце.

— Вие там — какво мислите по тоя въпрос?

— Нищо не мислим. Нашето решение е взето преди един месец.

— Значи, ще почнете и в Солун?

— Щом се сдобием с пари.

Аз извадих 18-те наполеона и му ги дадох. Орце ги взе, повъртя ги в шепите си и ги сложи в джеба на жилетката. Мерджанов ме изгледа изпод вежди, със свити устни.

— Успокой се! — му казах. — Сега ти стана ясно защо съм пътувал през Бургас за Цариград. Двамата мои другари — пловдивски разбойници — отстъпиха своето право върху тия пари и застанаха на едно стъпало по-високо от тебе... Както видиш, и без твоето съгласие ще се почне работата в Солун. И без петли ще съмне...

Пропастта между Мерджанова и мене продължаваше да расте и да се разширява... Орце си замина за Солун; при раздялата ни в склада, той обеща да ни изпрати в постоянна помощ Павле Поцев, „Чорбаджи Павлета“, както на шега го наричаше той поради чорбаджийското му произхождение и допотопните му възгледи върху живота и обществените отношения...

През деня Мерджанов се срещнал с Павел Генадиев. Посредством първия драгоман при българското консулато, Живко Добрев, той снабдил Генадиева с искания от него паспорт. След това Павел Генадиев изчезна от Цариград. Много по-късно узнах, че П. Генадиев дошъл в Цариград, за да получи откупа за заловения от чета Лозенградски лекар-грък Керемидчиоглу. Откупът е бил получен от П. Генадиева, но не е постъпил в касата на Одринската организация. След 3–4 години Павел Генадиев, който дотогава не разполагаше с никакви капитали, се впусна нашироко в книгоиздателство и стана стопанин на две периодически списания... Във всеки случай, ако биха стояли затворени в касата на доктор Керемидчиоглу, дадените за откуп четири хиляди лири не биха имали по-полезно употребление и не би послужили на общочовешката култура така, както стана, когато — от ръцете на разбойниците — тия пари влязоха в облечените във фини кожени ръкавици шепи на Павел Генадиев...

Откак времето се затопли, почти всеки ден към 10 ч. докъм пладне пред затворените врати на склада идваше един просяк — слепецът Яни. Изглежда, че той много години по-рано е идвал всякога тук, защото — ако и напълно сляп и с двете очи — без водач, като опипваше с тоягата напред, с изцъклени, побелели очи, с изправена нагоре глава в едно и също положение, ходеше уверено, завиваше от Войвода-Сокак, слизаше надолу по улицата, идваше до склада, сядаше на сянка до стената, изваждаше от пояса си една късичка черна флейта и почваше да пее една тъжна песен. Толкова пъти слушах тая песен, че запомних думите ѝ; а нейната тъжна мелодия и досега звучи в ушите ми. С изправена глава, с ледено, вечно едно и също, безразлично изражение на лицето, слепецът Яни пееше:

Стан пален еа герисо

Ап'та ксена макрия!

Сто ниси еа катекиоо,

Стин патрида, ти глики!

Фис аери! Кила кима!

Фиса еаласа платя!

На нас нас ис стин патрида —

Еваринечин коенитя!

Той прелапваше флейтата до устните си и изсвирваше изпеяната строфа. Толкова скръб имаше в неговата песен и в тая мелодия на флейтата! Последният звук, който завършваше тихите, тъжни звуци на флейтата беше писклив и така сърцераздирателен, че човек чувстваше безутешния плач и отчаянието на слепия. Защо той така плачеше със своята флейта? Дали по родния край,

където няма да се върне вече? Дали по загубената светлина, която никога вече няма да види? Или оплакваше своята самотна съдба на просяк, отвсякъде подритван с презрение, всякога подложен на мизерия, на обиди или съжаления?

Тая тъжна мелодия ни унасяше назад към миналото и — в това време, когато вкарвахме въздух с духалото — будеше у нас тъга по нашите родни места, по нашите близки, които ни бяха загубили дирите и не знаеха къде сме и как сме, тъга по всичко, което ни беше скъпо...

Седнал до вратата на склада, загледан в срещната му стена — върху която като върху екран, обърнат с главата надолу, се проектира живота на улицата между склада и банката, — аз вкарвам въздух с духалото в тунела, дето работи Соколов. Върн на улицата, до вратата на склада, са седнали, с кошетата на гърба, двама градинари, които с висок глас се разправят помежду си.

— Кажи, бре Копук! Защо ти велаат „Копук“?

— Айде, бре Шекер! Стори се деф от овде! Остай ме на раат!

— Ама кажи, де! — заяжда се Шекера. — Защо не ти велаат „Зенгин“, а „Копук“? А?

— Море, Шекер! Море, Шекер! — хвали се „Копука“. — Отуз години како сум у Стамбол; а по бин грошови — отуз-бин грошови! Кога ке те мавнам со кесево, ке ти я скършам глаата!...

По онова време беше ме хванал литературен бяс. Аз не съм виноват за това. Ако в-к „Реформи“ не би печатал онова, което му изпращах за печатане, моят мерак да измъчвам книгата с молива би се изпарил и аз не бих станал Тургенев в диво състояние...

Пиших разказа „Цар право сака“. Веднъж, когато Соколов работеше в тунела, а аз вкарвах въздух с духалото, обзе ме бяс да продължа започнатия разказ. Облегнах книгата върху горната част на духалото, престанах да вкарвам въздух, взех молива и почнах да пиша. Гласът на Соколова, който идеше от духалото, ме прекъсна:

— Въздух! — викаше Соколов. — Въздух! Свещта загасна! Въздух!

— Ей сега! За малко — да си завърша мисълта!

— Въздух! Твоята мама! Давай въздух!

— Е, няма да пукнеш за една минута, де! Почакай малко!

Аз набързо завърших започнатата мисъл и извиках в тръбата:

— Сокол!

Духалото не отговори. Аз извиках по-силно:

— Сокол!

Духалото продължаваше да мълчи. Много обезпокоен, аз извиках още по-силно:

— Сокол! Сокол!

Соколов не отговори. Аз захвърлих духалото, слязох в кладенеца и с пиране в тъмнината пропъзях в тунела. На 2–3 метра навътре набарах най-първо каскета, а след това и брадата на Соколова. Аз го побутнах — той не мръдна. Тогава го хванах под мишниците и го помъкнах към кладенеца. Той беше по-едър и по-тежък от мене. С много големи усилия аз го домъкнах до кладенеца и го положих върху камъните, натрупани в дъното; след това се изкачих горе, взех вода и свещ, върнах се обратно в кладенеца, запалих свещта и му напръсках лицето с вода. Соколов въздъхна и отвори очи.

— Да ти пикая на литературата! Щеше да ме умориш! — продума той.

* * *

По случай отпразнуването на св. св. Кирил и Методий в гр. Кукуш, до в-к „Новини“ беше изпратена една дописка. Както казах по-горе, тоя вестник се печаташе в българската печатница. В-к „Новини“ излизаше веднъж в седмицата. Статиите, антрефилетата и пр. се подлагаха на цензура. Цензорът, някой си Хасан-ефенди, идваше в печатницата и цензурираше набрания материал за вестника.

Седнал на стола пред масата в кантората на печатницата, Хасан-ефенди четеше с висок глас издадените коректури. Редакторът на вестника, Христо Бързицов, седеше на другия стол пред масата в кантората, готов да дава обяснения или да оспорва неблагоприятните заключения на цензора върху смисъла, който тоя последния даваше на някои изречения. Аз работех пред една от касите, най-близката до кантората, и набирах някаква статия за следующия брой на вестника.

По тая дописка — при цензурирането — всичко вървеше от гладко, по-гладко, но към края Хасан-ефенди се сопна:

— Кукуш, 12 май 1900 г. — прочете той и се обърна към Бързицов.

— Това е името на града и датата на дописката — отговори Бързицов.

— Какъв град? Каква дата?

— Градът — градът Кукуш, демек, Калкъш.

— Ама кому ги разправяш тези?

— Защо? Калкъш е турското, а Кукуш — българското название на същия град.

— Ама това — „12 май 1900 г.“?

— Това е датата на дописката.

Хасан-ефенди се раздразни от спокойния тон на Бързицова и кипна:

— Уважаеми, господин Бързицов! Всичко това е с бели конци кърпено. Отдалеч личи. И не се иска много акъл, за да се разбере шифъра: Кукуш, демек „кукувица, горско пиле“; датата — „дойде пролет“. А двете заедно: „Дойде пролет, хващайте балкана, където кукувица кука на зелена бука“... Олмаз! Това не бива да се пише! — и Хасан-ефенди със силно натискане на червения молив, задраска името на града и датата.

Така осакатена, дописката стана една безсмислица: при прочитането ѝ човек не можеше да разбере къде и през коя година се е отпразнувал така тържествено и весело празникът на св. св. Кирил и Методий.

Като виждах как лесно кипва, веднъж ме хвана непреодолимо желание да изкарам Хасан-ефенди вън от кожата. Набирах едно съобщение, в което се казваше, че по инициативата на Италианската кралица през 1900 г. в Рим щял да се събере международен конгрес против туберкулозата. Вместо „по инициатива на Италианската кралица...“ аз набрах: „по инициативата на охтичавата Италианска кралица...“ — и гледах сеир: чаках да видя ефекта от набрания текст. Когато го прочете, Хасан-ефенди подскочи от стола.

— Как смеее да се отзовавате така непочтително за една царствующа особа? — гневно запитва той Бързицова.

— Никой не се е отзовавал непочтително! — отговори Бързицов.

— А това какво е? — запитва Хасан-ефенди и тикна под носа му коректурата.

— Нанчо! — обърна се Бързицов към Нанча, който стоеше прав зад стола на цензора. — Я дай ръкописа!

И, след като взе листчето, показа го на Хасан-ефенди.

— Ето ръкописа! Направете справка да видите има ли нещо непочтително в него!

Хасан-ефенди набързо прочете ръкописа и каза:

— Тогава — кой е набрал това безобразие?

Нанчо излезе вън при словослагателите; аз му казах, че това е моя работа и той ми направи знак с ръка да ида след него в кантората. Аз се изправих пред вратата на тая последната.

— Ти ли си набирал тоя ръкопис? — ме запитва Хасан-ефенди.

— Аз.

— Откъде си прочел да набереш „охтичавата Италианска кралица“?

Аз се направих на три и половина и поисках да видя ръкописа, а след това отговорих:

— Станало е грешка. Сигурно съм мислил: какво е „туберкулоза“ и, като съм го превеждал на ума си „охтика“, съм набрал „охтичавата“.

— Слушай, момче! — каза Хасан-ефенди. — Да си опичаш добре акъла като не правиш такива грешки, че ще намериш къде е Бююк-заптие!^[58] Чу ли?

* * *

Когато двама със Соколова сме били на работа в тунела, от Солун пристигнал Павел Поцев Шатев, както бяхме уговорили с Орце при тръгването му от Цариград. Шатев отскоро бил станал член на Солунската анархистическа група. Докле ние със Соколова излезем от работа, той се настанил в хотел „Македония“, където трябваше да се срещнем след излизането ни от работа.

Нашето излизане от работа съвпадна със заминаването на Нанча от Цариград. Той отиваше в Солун да се жени. Неговото заминаване разбърка реда на продоволствието на ония, които дълбаеха тунела, така че — по необходимост — ние трябваше да бездействаме до неговото завръщане.

До завръщането на Нанча, с П. Шатев — в продължение на една седмица — прекарахме цялото време заедно. За всички нас той беше съвсем непознат. Когато — преди две години — Мерджанов основал в Солун ученическия анархистически кръжок, Павел Шатев не влизал в него; той не участвал в събранията на кръжока по онова време и не бил в течение на „отвличането“ на Коста Кирков и Тоде Богданов. Когато бяхме в четата на Делчев, Мерджанов не ни беше говорил нищо за него. Така, че през тая седмица, когато прекарахме заедно, аз направих няколко сондажа, за да установя до каква степен той споделя нашите идеи за безвластието.

Син на чорбаджи Поце Шатев, Павел Шатев — до своята юношеска възраст — е бил цял пропит с националистическите български идеи на чифликчийската и дребно-буржоазна среда в родния си град Кратово. В училището в гр. Скопие, който по онова време беше арена на яростни и безогледни борби между българската и сръбската пропаганди, българските националистически идеи, донесени от Кратово, се вкоренили още по-дълбоко в него. Когато дошъл в Солун, под влиянието на прочетени книги от нихилистична и социалистическа литература, неговите български националистически схващания се смесили с ония на Чернишевски и Плеханова. Когато се запознал и почнал да дружи с Орце, Коста Кирков и др., към тая смес от български национализъм, се прибавили и някои анархистически проблисъци — така че в неговия мозък се образувал цял хаос от противоречиви идеи и схващания.

От тези сондажи аз извлякох заключението, че Павел Шатев, влязъл в Солунската анархистическа група поради личните си връзки и симпатии към някои от членовете на тая група, беше далече от нашите разбирания. Неговите възгледи върху обществените отношения изобщо и върху онези в Турция в частност, както и върху средствата за тяхното изменение, бяха — така да се каже — в небулозно състояние, без логическа последователност и систематическа спойка.

Тоя хаос в схващанията обяснява неговия опортюнизъм в живота и присламчването му към силните в момента. За неговата пълна характеристика трябва да се прибавят още две черти: липсата на практически похват; и неговият чисто кратовски инат да поддържа сяло, без обоснование своите нелогични съждения.

След срещата ни в хотел „Македония“, през тая седмица на принудително бездействие, първата ми работа беше да разведа и запозная П. Шатева с града. При моста Кара-Къой, тъкмо когато се тъкмяхме да минем в Стамбул, съвсем случайно срещнахме един млад човек, около 20-годишен, тънък, висок, черноок, познат на Шатева от Солун, някой си Йосиф Феникъови, унгарец, който миналата година следвал в Солунската българска гимназия и говореше български без какъвто и да е акцент. Сега беше дребен чиновник в Цариградския клон на Credit Lyonnais и живеел, заедно с по-малкия си брат при бащиното си семейство в Стамбул; баща му бил на турска служба като военен лекар в Ак-Хисар, Мала Азия и сега бил в отпуск, който прекарвал при семейството си тук. Ние минахме в Стамбул и след настоятелните покани на Феникъови, отидохме у тях; домашните на нашия новозапознат приятел бяха извънредно любезни спрямо нас, особено майка му, която се носеше спрямо нас, като към нейни собствени деца. Най-после ние успяхме да се откопчим оттам и с Шатева продължихме да скиторим из Стамбул.

Близо до квартирата на Феникъови беше площад Ат-Мегдан, старият Византийски Хиподром. Ние го кръстосахме по всички направления, за да разгледаме старините. А имаше какво да се гледа там.

По средата на площада, заобиколен с желязна ограда, се издигаше един обелиск — тясна и висока призма с остър връх, издялана от един цял камък, представляващи сцени от живота на древния Египет. Тоя обелиск, висок около 25–30 м, със страни 50–60 см, е бил пренесен тук от Египет по времето на Константина Велики; тук той беше сложен върху мраморен пиедестал, върху който — с фигури върху четирите му страни — беше описан начинът, по който е бил взет от Египет, пренесен по море в Цариград, домъкнат до Хиподрома и изправен на сегашното му място.

На 30–40 м до него се издигаше друг един обелиск, имитация на първия, тоже ограден с желязна ограда. Един от византийските императори в своето пустославие да покаже, че византийската

култура превъзхожда оная на древния Египет, предприел издигането на тоя втори обелиск, който е почти двойно по-висок от оня, докаран от Египет, със страни също двойно по-широки. Това е един обелиск, но не издялан от един камък, а чисто и просто съграден като обикновена хоросанена зидария. Оня, който го е градил, не е можал да запази до края напълно отвесната линия — и изградил един обелиск, който от средата нагоре е отклонен от вертикалата, та има изглед като да е пречупен по средата. Двата обелиска сега стърчат един до друг и всеки посетител може да ги сравнява. С изкъртена мазилка, пречупен по средата, с тук-там изпадали камъни от зидарията, новият обелиск има жалък вид и показва само мизерията на византийското тщеславие, поставена редом със строгата естетика на древните египтяни.

На източната страна на площада се намираше един нов паметник от черен мрамор — една токущо завършена монументална чешма, построена със средства, отпуснати от Германската държава, в памет на посещението на германския кайзер Вилхелм II, който преди 1–2 години беше дошъл в Цариград и се беше побратимил със султан Хамида.

Малко по-на юг, до самия площад, се намираше прочутата черква Ая-София, преобърнатата в джамия, със своя величествен купол. Понастоящем в Цариград има по-големи и по-величествени джамии от Ая-София; но за времето, когато е била построена (към средата на шестото столетие), сравнена с околните постройки, тя ще да е била нещо много величествено и внушително, и с право ще да е предизвикала възхищението на Юстиниана Велики.

Северният край на Ат-Мегдан опира в една грамадна подземна постройка, наричана „Бин-Бир-Дирек“ (Хиляда и един стълба). Това е едновременният Лабиринт, където в предхристиянската епоха, па и по-късно, владетелите на Византия са устройвали шегги, изненади и оргии на тогавашния елит или на своите гости. Сега Бин-Бир-Дирек служи за скривалище и свърталище на цариградските крадци и ян-кеседжии, които — преследвани — щом се доберат до някой от входовете на Бин-Бир-Дирек, стават неуловими за цариградската полиция, която не смее да тършува в Лабиринта.

Пак около Ат-Мегдан се намират два музея — Яничарският и Математическият.

Яничарският музей представлява от себе си едно здание с няколко пространни зали, в които многобройни групи от манекени в естествена човешка величина, облечени каквато им е била тогавашната носия, дават сцени от живота на оная непобедима и свирепа турска армия, която преди пет века простря владичеството на Турция върху три континента — в Азия: от Дарданелите и Азовско море до Индостан; в Европа: от Адриатическо море, гр. Виена и Пиринеите до Азовско море; в Африка: върху цялата северна част на континента до Южния Судан. Почувствали своята сила в създаването на империята, яничарите станали опасни за султанската власт, султаните били качвани и сваляни от престола по угодата на яничарските главатари. Султан Махмуд II се отървал от тях, като с хитрост ги събрал на Ат-Мегдан, където те са били избити в 1826 г. Техният музей, където се виждат сцени от техния личен и корпоративен живот, се намира на площада, където е било турено край на тяхното лично и корпоративно съществуване.

Математическият музей се състои също от няколко пространни зали, където — на постлани с кадифе подставки — са поставени медни плаки с размери приблизително 70/70 см. Върху тези плаки, по най-нагледен начин, са начертани доказателствата и решенията на разни теореми и задачи. Ония, които са изработили тези медни плаки, са били еднакво отлични и като занаятчии, и като математици, и като художници, при което са проявили удивително дълго търпение и дух за постоянство и последователност. Чертите на чертежите са вдълбани в медта така, че условните дебелини и дълбочини на разните видове черти са издържани великолепно; правите линии и кривите такива — кръгове, елипси, параболи, хиперболи и частите от тях — са проведени най-безупречно. Изобщо, оня, който се занимава с математика, тука ще намери както храна за своя ум, така и пълно удовлетворение на своето естетическо чувство.

Между Ат-Мегдан и джамията на султан Мехмед II се намира Стамбул-Чаршиси. Тая чаршия заема приблизително такова пространство, каквото заемаше гр. Казанлък по онова време. Цялата чаршия е кръстосана с множество улици и улички; тя — цялата — е покрита. С изключение на дървен строителен материал, тухли, вар и керемиди, в тая чаршия може да се намери всичко, от което съвременният човек би почувствал нужда за своето изтънчено съществуване. За Стамбул-Чаршиси се влиза от няколко входа с врати, направени от дебели дъбови талпи, обковани с желез-

ни плаки. В 12 часа по турски вечерта, когато работният ден се свършва, чаршията се изпразва от продавачи и купувачи, входовете за чаршията се затварят, вратите се заключват и никой — даже султанът — няма право да влезне нощем в чаршията. На следния ден, в 12 часа по турски сутринта, чаршията се отваря и в нея започва усилено движение и оживени покупко-продажби.

В близко съседство със Стамбул-Чаршиси се намира Мисир-Чаршиси (Египетската чаршия), която заема много по-малка площ от Стамбул-Чаршиси; както тая последната, и тя — цялата — е покрита и кръстосана с множество улици и улички. В дюкяните, претъпкани със стоки, произхождащи от Африка, се продава всичко, което може да произведе Черния континент; търговците в дълги антерии, с бели бради, са много учтиви, внимателни и предупредителни към клиентелата. Още при влизането си в тая чаршия, човек чувства една приятна миризма от разните благоуханни стоки, които се продават тук и с чиято миризма е пропит въздухът в чаршията.

С Шатева продължаваме да скитаме из града, за да го запознаем с него. Горе, на площада при Сераскерата (Военното министерство), най-населеното място на Стамбул, ние се озоваваме пред един висок стълб, изграден от едри каменни блокове, дялани на кубове, със страни 1,2 м. Височината на стълба е около 20 м; на горния край стълбът се разширява, така че разширената му част представлява пиедестал. Някога — преди 2300 години — пълководецът от войската на Александър Македонски — Византиос, който пръв е застроил града, тук издигнал тоя стълб и поставил отгоре му статуята на Зевс. По-късно, след 725 години, когато Константин Велики приел християнството, заповядал да свалят от тоя стълб статуята на Зевс и да поставят на нейно място статуята на Дева Мария. След други 1030 години, когато турците завоювали Цариград, те свалили от тоя стълб статуята на Богородица, но не поставили нищо на нейно място. Това е така наречената „Изгоряла колона“ (La colonne brûlée), която помни цялата история на Византия и оная на Турската империя. Поради дългогодишните промени на температурата, червеният пясъчник, от който е направен стълбът, е започнал да се разяжда. Не е съвсем безопасно — след някой силен студ — в топло време да стоите под Изгорялата колона: едри парчета от пясъчника се откъртват от стълба и падат наоколо.

Аз заведох Шатева към Сиркеджи да види къде се помещава Високата порта — централното управление на Отоманската империя. Външният скромен вид на входа, неохраняван от никого, и на самото здание, съвсем не отговарят на гръмкото название на учреждението и на ролята, която това последното играе в официалния живот на империята.

Ние посетихме Цариградския музей, който се намира в съседство с Високата порта и където — когато бях свободен от работа и не бях в печатницата — отивах често, за да не се мяркам постоянно пред очите на Крум Ганчев и другите хафията, които посещаваха кафе-ресторанта при хотел „Македония“ и следяха неговите посетители.

Цариградският музей се състои от няколко отделения по Египтология и по старини от Гръцката, Македонската и Римската исторически епохи. Никъде в света, освен — както разправят — в Лондонския музей, няма по-пълна колекция от египетски мумии и гробници. Тук има мумии от разните староегипетски обществени слоеве — от мумии, поставени в дървени сандъци, изписани отвън с блажни бои, до такива, които се покоят в гробници от черен, полиран гранит. Блажните бои, с които са изписани дървените ковчези преди няколко хиляди години, са така свежи, като да са минати вчера. Човек не знае на кое да се учудва повече — на трайността на самите мумии ли, на боите ли, или на ленения плат, тънък като воал, с който са увити мумиите. Върху гробницата на Мемфиса III, направена от черен, полиран гранит, с йероглифи е издълбан надпис; тоя надпис е преведен на турски и френски; надписът гласи: „Жадний за злато и скъпоценности пътниче! Ако търсиш злато и скъпоценности под този камък, остави ме да спя спокойно!“

По средата на една зала, в една витрина, върху подставка, подплатена с червено кадифе, е изложен един скелет. По всичко личи, че тялото е било балсамирано, но по един несполучлив начин, така че повечето от костите са оголени; сравнително най-добре се е запазил черепът, покрит с косми, но с полуразложена лицева част. Това е скелетът на Александър Македонски, намерен в неговата гробница в околностите на Багдад. До витрината е изложена една релефна карта на мястото, където е и гробницата, с размери около 2/1/1 м, издялана от едно цяло парче мрамор. Четирите стени на гробницата са покрити с барелефи, които рисуват четири главни епизода от живота на тоя завоевател: трите представляват церемониите на подчинението на трима от владете-

лите на Азия, а единият — един лов на лъвовете. Тия барелефи са една тънка, високохудожествена изработка. Изключение прави само фигурата на лъва; вероятно художникът не ще да е виждал такова животно и е издялал фигурата на лъва — особено главата — много нескопосано. Мраморът на гробницата има червени и сини жилки. Художникът така разположил фигурите в барелефите и им е дал такива пози, че червените жилки представляват раните, нанесени с копие в тялото на лъва, езиците и устата на лъва и на кучетата; а сините — плащовете на Александър Македонски и на подчинените от него азиатски монарси.

Няколко зали са резервирани за гръцки и римски статуи от голяма археологическа и художествена стойност. В моята памет е останал споменът за статуята на Адриана с неговата спокойна и величествена осанка и на Нерона с неговата снага на атлет и валчеста глава, като глава на котка.

Аз завърших запознаването на Шатева с града, като го заведох при Топ-Капу — брещ, пробит в дебелия крепостна стена на Византия със снаряжите на тогавашните турски пиринчени оръдия, наричани „хаван-топлара“; и при „Балъкли“ — аязмо при западната част на византийската крепостна стена, като му разправих и легендата за това аязмо.

Това било по времето, когато турците обсаждали Цариград. Неведнъж е бил обсаждан тоя град от варварите, но крепостните стени били яки, високи и дебели, защитата им — добре организирана; и в края на краищата, всякога варварите се принуждавали да вдигат обсадата. Цариград е бил обсаден и сега, но това не безпокоило много неговите жители, уверени, че и сега обсадата ще се свърши с вдигане, както в миналото.

Един калугер от близкия манастир, голям гастроном, пържил риба при аязмото. При него дотърчал един войник от защитата на крепостта и му извикал:

— Спасявай се! Турците пробиха крепостната стена и навлязоха в града!

— Ти, приятелю, ми изглеждаш много подплашен! Турците да пробият крепостната стена? — Това е невъзможно! Все едно е да повярвам, че ей тая пържена риба ще скочи от тигана във водата и ще вземе да плува!

И станало чудо: опържените от едната страна риби, скочили от тигана, гмурнали се във водата и започнали да плуват в нея. Калугерът повярвал, че Цариград паднал. А полуопържените риби се развъдили в аязмото. По тая причина рибите в това последното са от едната страна черни, а от другата — светли. Оттогава и аязмото си носи името „Балъкли“, т.е. „Рибеното аязмо“...

След като се завърна с младата си булка от Солун, Нанчо престана да живее при баща си в Еюб, а си нае квартира в Пера, на Саркис-Сокак №8. Веднага след неговото завръщане, ние с Павел П. Шатев влязохме на работа в тунела. В тоя последния работата продължи по същия начин, както и по-рано: единият от нас влизаше в тунела да дълбае скалата, а другият оставаше при устата на кладенеца да вкарва въздух с духалото; след един час си сменяхме ролите — и това от сутринта, когато почваше движението по улицата, до вечерта, когато това движение затихваше. Вечер, когато движението по улицата утихнеше, ние спирахме работата и се качвахме горе, на третия етаж, където се прибирахме в един голям сандък за амбалаж, обърнат с дъното към прозорците, за да не се забелязва светлината на спармацетовата свещ, с която си светехме. Там ние вечеряхме и — преди да си легнем да спим — или четяхме, или приказвахме шепнешком.

Веднъж, една вечер, след като бяхме вечеряли в сандъка, постлан с един брой на в-к „Новини“, Павел Шатев, който се беше загледал в заглавието на вестника, каза:

— Много голяма заслуга има тоя вестник! Ако да не е той, учителите по селата в Македония не би имали какво да четат. Биха останали без духовна храна.

— Та каква духовна храна намират те в тоя вестник? — попитах аз.

— Духовна храна — това намират. От него узнават какво става по света.

— Та от в-к „Новини“ ли ще научат те какво става по света? Ами за какъв дявол е цензурата — за да може населението в Македония да узнава какво действително става по света — за това ли го цензурират? Мили мой. Властта го цензурира именно за това — да не съобщава истината, а да заблуждава. А това значи, че „Новини“ дава не духовна храна, а духовна отрова.

— Не е отрова, а храна!

— Не е достатъчно да го кажеш. Трябва и да го докажеш!

— Духовна храна е! На — така е!

— Ти или ще докажеш това, което твърдиш, или ще ядеш бой.

— Духовна храна е — какво?

— Ето, това се следва на твоя Кратовски инат!

И аз скочих върху него и го обсипах с юмруци. Ако аз и да бях по-силен физически от него, той също отговори на юмруците с юмруци. И в сандъка, осветяван от стеариновата свещ, ние мълчаливо и тихо се мушкахме; удряхме и ритаме докле кандисахме, а след това, обърнати гърбом един към друг, легнахме да спим. На следния ден, без да си приказваме, се заловихме за работа — единият влезе в тунела, а другият почна да вкарва въздух с духалото.

При работата в тунела необходимо беше постоянно да се проверява направлението. Както казах и по-рано, размерите на тунела бяха 0,70/0,70 м. Ние трябваше да работим легнали по корем, а това положение беше много неудобно за работа. При дълбаенето на скалата с длето и чук, ние всякога бяхме наклонни да дълбаем повече надясно. По тая причина, ние трябваше често да проверяваме с компаса и с чертеж, върху който нанасяхме направените отклонения и отново вземахме правилно направление. След направените три отклонения и поправки, ние бяхме стигнали до към средата на улицата. Веднъж, когато работех с духалото, а Шатев беше в тунела, доту ми се през духалото, че той бие вдясно, а не по показаното от компаса направление. Когато дойде моя ред да вляза в тунела, забелязах, че той беше отишъл много вдясно; аз проверих с компаса и ударих малко вляво, за да изправа направлението.

— Моля ти се, проверявай направлението, защото забелязах, че беше тръгнал много вдясно — казах на Шатев, когато излязох от тунела и взех духалото в това време, когато Шатев влизаше в кладенеца.

— Добре, де! Аз зная какво правя — ще проверявам!

Когато вкарвах въздух с духалото, пак ми се счу през тръбата, че той бие вдясно.

— Проверявай! Не отивай вдясно! Пази направлението! — му извиках по тръбата.

— Знам, знам! Аз съм в направлението! — отговори по тръбата Шатев.

Когато го смених в тунела, видях, че пак е отишъл вдясно. С компаса в ръка, аз отново изправих направлението и когато излязох, му казах пак да се проверява с компаса и да не изменява направлението.

— Знам. Бъди рахат! Ще се проверявам!

По тръбата обаче, пак ми се счу, че той бие вдясно.

— Да не би да биеш вдясно! Пази направлението — му викнах в тръбата.

— Не бия вдясно! Аз съм в направлението! — отговори Шатев и продължи да дълбае скалата. Аз оставих духалото, набързо се спуснах в кладенеца и пропълзах до края на тунела. Шатев с най-голямо настървение биеше дръжката на длетото в дясна страна.

— Чакай да ти кажа как ме баламосваш, че уж пазиш направлението!

И аз се превъртах с краката към него и започнах да го мачкам докле той престана да вика и докле свещта угасна. Тогава аз го хванах за краката и го измъкнах до кладенеца, където дойде на себе си. След тая операция Шатев престана да бие вдясно и почна действително да пази даваното от компаса направление.

Това беше към средата на м. юли, към пладне. Вън, по улиците беше горещо като в пещ. Двама с Шатев сменихме в тунела Мерджанова и Соколова. Най-първо в склада беше дошъл Нанчо, отворил го и оставил вратата отворена. Горещо, на третия етаж, Мерджанов и Соколов чакали облечени, готови да излязат. Преди смяната на часовоя дойдохме двамата с Шатев и се качихме на третия етаж, при двамата, готови за излизане. Нанчо ту се въртеше доле, ту се качваше горе при нас. След смяната на часовоя, Мерджанов и Соколов слязоха долу и си отидоха. След тяхното отиване, Нанчо излезе, заключи вратата и си отиде. През цялото време, от дохождането до заминаването на Нанчо, вратата на склада беше отворена.

Веднага след като Нанчо си замина, облечени в работните си дрехи, двама с Шатев слязохме долу. Аз отидох да събера обвинната хартия, с която беше маскиран капакът на кладенеца, с цел да го отхлюпя и вляза в кладенеца и се озовах при едно куче — едно от уличните цариградски кучета — което, намерило вратата отворена, се вмъкнало в склада на сянка и хлад и легнало на меко върху обвинната хартия. Това беше едро, черно улично куче, цяло покрито с рани от краста. Когато се доближих, то почна да ръмжи и си показва зъбите. Аз го изгоних, но то отиде при вратата и с краката си почна да се мъчи да отвори вратата, като я дърпаше от долния край.

Шумът от дърпането на вратата можеше да привлече вниманието на часовоя и затова, с бастуна в ръка, аз изгоних кучето от вратата. Изгонено оттам, то се качи на втория етаж, след това на третия, тури предните си крака на един от прозорците и си показа главата над улицата; вероятно то искаше да скочи от прозореца, но му се видя високо и то се оттегли оттам с намерение да слезне пак долу, но на стълбата го чакаше Шатев с бастун в ръка. Тогава то се върна назад и клекна на задните си крака в ъгъла между един от прозорците и стената.

Ние отвързахме въжето от торбите, с които изнасяхме изкопаната пръст от тунела, направихме примка и аз се опитах много пъти да я хвърля на врата му. Както беше клекнало в ъгъла, положението на кучето беше много удобно да му се хвърли примка. Но то излезе по-хитро от нас: то спокойно изчакваше примката и с единия си крак отхвърляше въжето назад. Много пъти ние хвърляхме примката, но то — вече свикнало да я отхвърлят нито веднъж не се хвана.

Опитахме се да го примамим с храна, за да стане по-достъпно. Най-напред му хвърляхме хляб, то го помирисваше, отвръщаше си главата настрана и продължаваше да бъде нащрек, като че ли искаше да каже:

— Хей, приятели! Разбирам каква ми я кроите, ама няма го майсторът!

Шатев отрязва едно парче салам и му го подхвърли. Същата история; кучето го помириса веднъж и дважд, облиза се, но не го взе. А за да не го съблазнява, то отвърна главата си настрана.

— Па много сте кибар, ваше кучешко благородие! — продума Шатев. — Много на голямо се държите — не харесвате даже унгарския салам!

Аз му опалих един бастун по главата. Кучето най-напред изквича, а след това — все така облегнато с гърба в ъгъла — взе да ръмжи и да лае срещу нас. Това не можеше да продължава така. Трябваше да му се тури край. Ние почнахме да го удряме с бастуните. То се откопча от ъгъла и слезе по стълбата на долния етаж. Ние слязохме подир него долу и продължихме да го налагаме с бастуните. Едно куче, едно просто цариградско улично куче, беше на път да заслужи наградата, обещана за Мерджановата и моята глава! Барем да е куче като куче, а то — краставо! Аз взех едно отчаяно решение:

— Да става каквото ще! — и аз отидох при вратата, свалих железните пръти, които служеха за сюрмета на двете крила и я разтворих с двете крила изцяло, с риск часовоят да се заинтересува от нашето присъствие в заключения склад и цялата наша работа да бъде разкрита. След като разтворих вратата, с бастун в ръка чаках при нея. Кучето се беше скрило под стълбата. Шатев го изгони оттам и то се спусна да избяга през отворената врата. Аз му нанесох един последен удар с бастуна, който се счуши на две. Щом кучето излезе, аз затворих двете крила на вратата и турих двете сюрмета. С револверите в ръце, като предполагахме, че с отварянето на склада сме събудили любопитството на часовоя, двамата с Шатева останахме в очаквателно положение: чакахме да дойдат от охраната на банката да узнаят какво търсят хора в затворения склад. Така мина повече от половин час. Часовоят все така безгрижно стоеше на мястото си, без да проявява какъвто и да е интерес към склада. Значи, той не е обърнал внимание на обстоятелството, което тъй много ни безпокоеше. Когато се убедихме, че няма защо да се безпокоим, ние се заловихме за обикновената си работа.

На стр. 67 от своята книга „В Македония под робство“ (София, печатница П. Глушков, 1934 г.), като споменува този случай с кучето, П. Шатев разправя (ред 25–26), че кучето лакомо яло подхвърления му хляб и салам. Това не е вярно, както не е вярно и онова, което разправя на същата страница, ред 33–45, че сме убили кучето и сме го заровили в пръста в един от сандъците. Когато — след като прочетох горното в книгата му — го запитах защо е написал тая неверна работа, Шатев ми отговори:

— За по-голям ефект!

Изобщо, тази книга на П. Шатев съдържа много неверни, неточни и непълни работи.

Така, напр. на стр. 41, ред 31, погрешно е посочена годината 1898 вместо 1895. На същата страница, ред 33, написано е името Георги Бошков вместо Йордан Бошков. На същата страница, ред 36 е казано, че по-рано аз съм бил в четата на Кочо Лютата, когато всъщност аз нито познавам, нито съм виждал в живота си тоя харамийски войвода. На същата страница, ред 41, е казано, че възванието на Женевския македонски комитет било отпечатано в Париж, когато в действителност то бе отпечатано в Женева, в печатницата на Кузма Сидоратски, който се намираще по това

време не в Париж, а в Женева. На същата страница, ред 44, погрешно е дадено месторождението на Тодора Златева — Кюстендил, — когато той е родом от гр. Враца. На същата страница погрешно е дадено името на една от членките на Женевския македонски анархистически кръжок Кина Ганева, когато тя се именуваше Кина Генова. На същата страница, последния ред, е казано, че в Женевския македонски кръжок влизала Иванка Ботева, дъщерята на Хр. Ботев, когато истината е, че по онова време Иванка Ботева действително беше в Женева, но не влизаше в никакъв македонски или български кръжок, а прекарваше приятно времето си в компания с разни английски денди и считаше за недостойно тя — дъщерята на легендарния български поет-революционер Христо Ботев — да се познава и да дружи с българи.

В същата книга, на стр. 49, ред 35–41, той дава едно романтично обяснение за произхода на прозвището „Гемиджий“, под което са познати авторите на Солунските атентати и на Цариградския тунел под основите на Отоманската банка. Той казва:

...Названието — прозвището „гемиджий“ (сир. лодкари) си дадоха самите атентатори. Под това име обикновено в разговори са именуvalи онези, които са се простили с живота, от който нищо добро не очакват и, пуснати в житейското море с цел или да сполучат, или в края на краищата да извадят гемията — кораба си — на сухо, на пясъка, сир. в нищо да не успеят.

П. Шатев знаеше — както и аз зная — произхода на това прозвище. Именно, защото знаеше този произход, непростително е за Шатева, дето е дал това романтично обяснение, което дава едно фалшиво — следователно, вредно — представление за Солунските атентатори. П. Шатев не ще да е знаел или не ще да е забравил, че истината е като светлината — тя е вредна само за бухалите. Той знаеше също, че както Соколов и Мерджанов, така и Орце и другарите му, съвсем не бяха романтици и взимаха на подбив всекиго от нас, който би проявил в думите или постъпките си и сянка от романтизъм или сантименталност.

— Якопо Ортис №2! — го наричаше Орце на подигравка. „Якопо Ортис“ беше героят на един сладникав италиански роман, наскоро преведен на български, носещ като заглавие името на героя, лигаво-сантиментален и романтичен тип.

Истината по произхода на прозвището „Гемиджий“ е следната:

В Солунския анархистически кръжок влизал и Тоде Богданов от гр. Велес — младо, много красиво момче, което, поради своята красива физиономия, е било предмет на закачки от страна на другарите си. Тоде се сърдел, когато го закачали, а това още повече усилвало желанието на другарите му да го дразнят. Владо Пингов, когато го закачал, казвал:

— Тоде, ай да те качам на каик! Двоицата сос тебе да станеме гемиджий! Сакаш!

Тоде се изчервявал и побеснявал от яд, а това още повече усилвало закачките на другарите му, които казвали, че му предлагат и те да се качат с него на каик и заедно да станат гемиджий. Чрез ежедневните закачки на другарите му и на Тодевата сръдня, думата „гемиджий“ добила гражданственост и в последствие станала общо прозвище на Солуняните. По-късно, през 1901 г., когато с Орце живеехме в София, няколко души се хранехме в Албанската гостилница, която се намирал на ъгъла на улиците „Мария Луиза“ и „Екзарх Йосиф“. (Гостилницата после — до 1911 г. — се намирал не на самия ъгъл, а малко (три къщи) навътре в ул. „Екзарх Йосиф“. Там се хранеха много македонски харамии — беше тяхно свърталище. Съдържател ѝ беше баща ми). Понеже точното число на хората от нашата компания, които се хранеха по общата ни гостилничарска сметка, не можеше да се определи предварително, за да бъде обозначена с името на някого от нас, в гостилничарския тефтер бе обозначена общата сметка на „гемиджиите“. Плащахме нередовно, но честно: често предплащахме бъдещите консумации — според това разполагахме ли със средства или не. По тая сметка се хранеха познати и непознати на гостилничаря и на нас, стига да уведомят гостилничаря, че са „гемиджий“.

Ето това е истината по произхода на прозвището „гемиджий“, добило гражданственост вече по пътя на стомаха и на практическото проявление на общочовешката солидарност...

Писаното от П. Шатева в гореказаната негова книга на стр. 51, ред 10–21, освен че не е вярно, но страда от непълнота и неточност. Онова, което разправя от ред 17 на стр. 83 до ред 24 на стр. 85, изцяло не отговаря на истината, защото Мерджанов знаеше от мене, който в скопската Стара Алсаана лично бях опитал действието на хашиша, в какво се състои това действие, та не е вероятно да е искал да се „самоубива“ с взимане на хашиш.

Около три месеца след като бяхме получили писмото му, с което ни явяваше, че е съгласен да дойде в Цариград и след като му бяхме пратили пари за пътни разноски, към средата на м. юни 1900 г., Матей Икономов дойде със семейството си в Цариград и се настани на квартира на ул. „Сакъз-Агач“, в същото здание, където беше и квартирата на Мерджанова и където имаше две мобилирани стаи, които се даваха под наем. В същия апартамент имаше и още едно помещение — тясна и дълга стая с два прозореца, която бе приспособена от семейството на Матей Икономов за всекидневна и столова.

Матей Икономов, родом от гр. Сопот (Карловско), по занятие актьор, по онова време беше на около 35 години, със среден ръст, широки плещи, широко четириъгълно лице, тъмнокафяви очи, черни вежди и коса. Той беше женен. Жена му, Маня Икономова, по-рано е била женена за одного от по-младите братя на Димитър Благоев. След смъртта на първия си мъж, тя се оженила за Матей Икономов. От първия си мъж тя нямала деца, а от Матея имаше две момчета: Младен, който по онова време беше на 4 години, и Богомил, който беше на няколко месеца. Освен жена си и двете си деца, Матей беше довел в Цариград и брата на Маня, на име Петър, момче на около 12–13 години.

Аз имах — а и досега го имам — един лош навик — да наблюдавам хората и да съдя за тях по техните дребни и незначителни постъпки. Може би защото съм дребнав. Във всеки случай, аз мисля, че незначителните, дребните постъпки — именно защото са дребни и незначителни — се изплъзват от контрола на волята и съзнанието и дават най-верни указания за моралната стойност на човека.

Едва се настанил в своята временна квартира на ул. „Сакъз-Агач“, по някакъв съвсем незначителен повод, Матей Икономов се нахвърли на шурей си с най-обидни изрази и думи:

— Просяк с просяк! Ти никога не трябва да забравяш, че аз те храня като просяк и те обличам! Ти си длъжен да ме гледаш в очите и точно да изпълняваш каквото ти заповядам! Но какво съм седнал да приказвам на човек, който е серсем и глупав като овца и негоден за работа като изгнил върбов кютюк?

Маня Икономова беше там и не обели зъб в защита на брата си. Аз си теглих заключението от тая дребна сцена, която в моите очи развенча Матея и жена му от качества, които им приписваше Соколов преди три месеца.

Когато Соколов — преди три месеца — беше писал на Матея да дойде при нас в Цариград със семейството си, поради най-елементарна предпазливост не беше му съобщил за какво го викаме. Сега, когато научиха за какво ги бяхме викали, както Матея, така и Маня съвсем не се възхитиха от задачата, която смятахме да им възложим, и с това разочароваха както Мерджанова, така и Соколова.

— Аз съм на път да получа командировка за Италия — каза Матей Икономов, — за да видя играта на майсторите на сценичното изкуство в Скала ди Милано и да се поуча от тях. Туй, което ми предлагате вие, обръща с главата надолу всичките ми проекти и туря кръст на цялата ми кариера...

— Обещаха да го командироваат заедно със семейството му — допълни Маня, — а това е от голямо значение, защото и аз смятам да се посветя на театъра...

Ние се намерихме пред сплотената опозиция на мъжа и жената. За щастие, през тия три месеца, които бяха минали от времето, когато Соколов им беше писал да дойдат при нас в Цариград, ние вече бяхме предприели прокопанването на тунела за хвърляне Отоманската банка във въздуха, така че опозиционното поведение на семейството Икономови беше без голямо значение. Това тяхно държане стана причина да не ги посветим в предприетата от нас работа. Изобщо, дохождането на това семейство в Цариград създаде за нас едно усложнено и забъркано положение. Но, случи се нещо, което никой не предполагаше и което улесни развързката на това положение.

Ние не знаехме, че поради своите клеветнически статии, насочени против македонското движение, румънският журналист Михаелеану е бил убит в Букурещ от агентите на Сарафовия Върховен Македонски Комитет. В това убийство е бил замесен някой си Икономов, засега търсен от полицията на няколко държави. Поради съвпадението на презимената, Цариградската полиция живо се интересува от личността на Матей Икономов и започна усилено да го следи. Една сутрин ние бяхме много неприятно изненадани, когато видяхме един полицейски пристав да седи

на стол пред Матеевата квартира, да изглежда упорито всеки, който влиза вътре и да проследява с очи ония, които излизаха оттам. Така щото прекият, очебиещ резултат от идването на Матей Икономов и стоенето му в Цариград, а също и на общението му с нас, беше тоя — незабелязвани дотогава, ние изведнъж влязохме в очите на Цариградската полиция и станахме предмет на особеното внимание на Осман Нури и на неговите подведомствени: Крум Ганчев, Петър Шопов и другите хафията от полицейския участък Галата-Сарай.

При работата, която бяхме предприели под Отоманската банка, и при опозицията, която срещнахме в двамата съпрузи, пребиваването в Цариград на Матей Икономов и на семейството му беше безпредметно. А след като полицията почна зорко да наблюдава неговата квартира и да следи ония, които я посещаваха, неговото по-нататъшно стоене в Цариград беше много пакостно. Той трябваше да си замине час по-скоро за България.

Около две седмици след като се беше настанил на ул. „Сакъз-Агач“ решихме Икономов да си замине обратно. Една сутрин, след като си беше визирал паспорта, Матей Икономов с жена си, двете си деца и шурей си, придружен от мене, слезе на пристанището Галата, за да вземе парахода за Бургас. Там съпрузите бяха подложени на един подробен и безкраен разпит. Както те и децата, така и багажът им, бяха най-щателно обискирани. При обиска чиновниците попаднаха на един пакет жълт прах — ликоподиум — с който Маня посипваше бебето си Богомил да не се подсича. Тоя прах стана предмет на особено внимание от ония, които извършваха обиска. Посипаха малко от тоя прах върху една от масите и един от чиновниците, с безкрайна предпазливост, приближи до него една запалена клечка кибрит. Вероятно, те мислеха, че тоя прах е динамит, и не вярваха на обясненията, които им даваше Маня върху естеството и употреблението му. Запалената клечка кибрит, която биде поставена върху купчинката ликоподиум, догоря и изгасна върху нея, без да прояви очаквания ефект и пакетът биде върнат обратно на Маня. Ако от същия тоя прах биха духнали с цев върху запалената клечка кибрит, ликоподиумът би пламнал изведнъж с ослепителна светлина и Икономови биха били задържани. Но чиновниците вероятно не знаеха това и не изпитаха праха чрез духване, така че не можеха да оправдаят задържането на Матей. Тоя, последният, заедно със семейството си, биде оставен да се качи на една лодка, а оттам — на парахода. Икономови заминаха за България.

В последните дни на м. юли 1900 г. ние приближихме основите на банката. Скалата стана влажна, напукана, с влажни глинести жилки в нея. Тя се дълбаеше по-лесно. Влагата, проникнала между основите на зданието и скалата, беше разложила отчасти тая последната и беше я направила по-мека. Чуваше се ритмичното пухтене на мотора за електрическото осветление на банката. Чувстваше се трептението на същия мотор, предавано чрез почвата на скалата.

В един от първите дни на м. август аз достигнах края на скалата. Пространството между скалата и основите на банката беше запълнено с пръст, която се дълбаеше извънредно лесно. При едно навирание длетото напред, това последното удари в твърд предмет и издаде един особен остър звук — то беше опряло в един от камъните на основата! Аз турих края на тръбата до устата си и извиках на Шатева:

— Ура! Стигнахме основите!

След това бързо и нервно разкрих зидарията, до която бях достигнал. Следните два дена минаха в копане на тунел край зидарията. Копането вървеше леко и ние обгърнахме ъгъла на основите с по около два метра изкоп покрай двете стени на ъгъла, като предполагахме, че взривът, който бихме поставили в достатъчно количество, ще разруши зданието изцяло до основи. Така че, към 7 август 1900 г. ние завършихме копането на тунела. Оставаше да се постави взривът и да се възпламени, за да бъде завършена окончателно нашата работа в Цариград.

В понеделник, 7 август 1900 г., ние с Шатева излязохме от склада без да бъдем заместени от Соколова и Мерджанова. Държани от Нанча в течение на работата в склада, където ние с Шатева бяхме привършили окончателно прокопаването на тунела, та нямаше какво да се работи повече, те двамата направиха един излет до островите: Принкипо, Антигони и Халки; и се установиха за няколко дни в остров Халки — най-големият и най-много посещаваният от тая група населени острови в Мраморно море. Те взели един от параходите на турската компания „Махсусе“, с който се обслужваха населените места по бреговете на Босфора, по източното крайбрежие на Мраморно море и островите на това последното, отишли на о-в Халки и си наели стая в един от хотелите.

Както е обичаят и традицията, те наели магарета и — съпровождани от магаретарите — обиколили язденшком навсякъде из острова и се качили на върха на планината. Изобщо, там те прекарвали 2–3 дни, тъй както цариградските туристи и чужденците, които отиват в тия острови за отдих и развлечение.

Преди да замине със Соколова за островите в Мраморно море, Мерджанов беше получил от Сарафова 20 наполеона; на заминаване той ми даде от тях 12 наполеона — да се намират у нас, в Цариград „за всеки случай“. От тези пари аз задържах за Шатева и мене 4 наполеона, а останалите 8 наполеона веднага изпратих на Орце в Солун. Така щото, общата сума, която солуняните получиха от нас, Царигражданите, беше 26 наполеона, с които солунските ни другари бяха посрещнали разходите по наем на дюкяна, неговото обзавеждане и своята издръжка по изкопаване тунела под улицата до основите на Отоманската банка.

Стаята, която наели в хотела, имала балкон, откъдето се откривала една вълшебна гледка: на север към Цариград, на изток към Азиатския бряг, където Кадх-Къой е кацнало на скалата, обкръжена с хубава, гъста и зелена гора при устието на Измитския залив, в дъното на когото — там, далече на изток — се вижда самият град Измит (старият град Никомидия), разположен амфитеатрално на височината, обърнал засмяно лице към запад; на запад — останалите острови от тая островна група, а зад тях — гладката тъмносиня повърхност на Мраморно море, из която изпъкват — като в сън — острите очертания на пустинния, безлюден остров Оксия.

Балконът, разделен с желязна ограда на две, бил общ и на съседната стая, която — няколко дни след тяхното настаняване — била заета от някаква си чужденка, според както казали на Мерджанова, когато се осведомил за нея в канцеларията на хотела. Една вечер, преди залез слънце, двамата излезли на балкона да се любуват на гледката и на залязващото слънце. След малко на балкона излязла и съседката, седнала в полупрофил към тях и се захласнала във вълшебната картина пред нея. Тя била стройна, хубава жена, с черни очи, вежди и коса, с бяло и красиво лице, „интелигентна и много забележителна“, както казваше Мерджанов, който — като казваше това — правеше с двете си ръце едно кръгло движение пред гърдите си, за да обрисова нагледно нейната интелигентност, а след това продължаваше същото това кръгло движение надолу отзаде си, за да даде идея до колко била забележителна.

Вълшебната гледка била така засенчена от присъствието на чужденката-съседка, че Соколов и Мерджанов престанали да гледат към Цариград, Кадх-Къой и Измит и се заяпали в седналата на балкона зад преградата чужденка. Те започнали да подлагат на оценка и преценка чертите на лицето ѝ, носът, очите, веждите, рамената, бюста, талията, бедрата, прасците и краката, както и удоволствието, което те би изпитали от тяхното евентуално употребление. Това продължило повече от половин час; нашите приятели си приказвали на висок глас по български, без всяко стеснение, понеже чужденката не разбирала български и че техният разговор се отнася до нейната физическа личност. Когато те съвсем се забравили в своите преценки и предположения, съвсем неочаквано съседката се обърнала към тях и много вежливо попитала на най-чист български език:

— Извинете, господа, можете ли да ми кажете колко е часът?

Това било толкова неочаквано, че двамата останали със зяпнали уста; след един момент те бързо напуснали балкона, слезли долу, разплатили се и веднага заминали за Цариград с последния от параходите на компанията за Цариградските морски рейсове „Махусе“... Едва тогава те научили, че „чужденката“ била съпругата на Солунския български търговски агент Шопов, дошла да прекара няколко дни в околностите на Цариград...

Преди няколко седмици Нанчо се беше върнал от Солун. Трябва да се признае, че той не беше човек с развит естетически вкус. Неговата булка не беше млада — трябва да беше на повече от 30 години; при това, тя беше грозна: сухо, бледно, сипаничаво лице, големи уста, нито сянка от женска грация в тялото. Но, по характер, тя беше много добра; тя беше предана съпруга и верен другар на мъжа си.

Нанчо се отдели от баща си, напусна Еюб и си нае квартира в Пера, на ул. „Саркис-Сокак“ №8. Наетата квартира беше широка за неговото двучленно семейство; там имаше една стая, която им беше съвсем излишна. Нанчо я предложи на мене и Шатева. По съображения за икономия, ние се преместихме да живеем в тая стая; понеже Нанчови нямаха креват, ние с Шатева си постилахме и спяхме на пода.

Една вечер през м. август 1900 г., към полунощ, чухме пазвантина да вика:

— Кара-Къой Кюпрусу янанда, Банк Отоман алтанда янгън ва-а-ар!^[59]

Под Отоманската банка! Аз отърчах до отворения прозорец и запитах!

— Бегчи! Янгън нерде?^[60]

Пазвантинът, без да преустанови тичането си по улицата надолу, извика отново:

— Кара-Къой Кюпрусу янанда, Банк Отоман алтанда янгън вар — анадънму? Банк Отоман алтанда — анадънму!^[61]

С Шатева набързо нахлухме панталоните, грабнахме в ръка палтата си и тичешком излязохме от къщи, като при тичането довършихме своето обличане. Минахме напреки през тесните улички, една от които минаваше край Венецианската кула в Галата, и бързо се смъкнахме на Войвода-Сокак, срещу Отоманската банка. След това завихме по „нашата“ улица. Там всичко беше тихо и спокойно. Ние въздъгнахме с облекчение. Пожарът осветляваше с червена светлина улиците, по които ние продължихме да вървим, за да идем при пожара — вече от просто любопитство. Излязохме при моста Кара-Къой. Горяха магазините на Тиринг — германска къща за продажба на готови мъжки костюми, спортни, зимни и летни облекла, в непосредствена близост до моста. Разбира се, изгоря всичко, защото махленските пожарни команди, с техните носими помпи и при липсата на вода, не можеха да изгасят пожара; те само го подпомогнаха със суматохата, която създаваха около него.

Веднъж — през тоя м. август 1900 г., като не работехме в склада — с Шатева си убивахме времето в една от стаите на хотел „Македония“ с четене на някакво илюстрирано френско списание. По онова време, във Франция беше дошъл на власт Милеран, социалист. В списанието беше даден портретът на Милеран.

— Ето, това е то: социализмът, провеждан в живота от властта, дава — от другата страна на равенството — един истински буржоазен строй, какъвто в настоящия момент е она във Франция — забелязах аз.

Това беше достатъчно, за да пламне препирнята между нас. Шатев поддържаше, че тоя е пътят на еволюцията, постепенно преминаване от буржоазния към социалистическия строй и че дохождането на власт на Милерана във Франция е един прогрес, както за тая страна, така и за цялото човечество.

— Според тебе, сега във Франция, като са на власт социалистите, е направено много нещо за премахване на обществените злини: сега там няма затвори, няма каторга, няма гилотина, няма военщина, няма едър капитал, там условията на труда и живота са съвсем такива, каквито си ги въобразяват и за каквито мечтаят работниците, а? — запитах го с подигравка. Шатев възрази:

— Все-таки, това е един прогрес!

— Ти трябва да посочиш конкретни факти, които да ме убедят, че действително във Франция има някаква разлика между сегашния социалистически строй и она на бившите капиталистически правителства.

— Аз твърдя, че това е крачка напред!

— Или е крачка напред, или са две назад! Това не е ли залъгалка за работниците и селяните — да се лъжат с празни надежди за скорошно освобождение?

— Аз, пък, ти казвам — това е един етап към свободата за френското работничество!

— Едно е да кажеш, а друго — да докажеш. Докажи с факти, че идването на Милеран е етап към свободата!

— Това е крачка напред, какво!

— Какви факти ще посочиш?

— Няма нужда от факти! Самото идване на власт на социалистите е достатъчен факт. Това е един прогрес!

— Чакай, да ти дам един прогрес без факти! — и аз го цапардосах по главата. Шатев отговори по същия начин — и ние се сбихме, сборичкахме се. Аз бях по-силен и в края на краищата го изблъсках от вратата. Той се помъчи чрез натискане с рамената, да отвори вратата и да влезне в стаята. Тогава аз излязох, успях да го докарам до стълбата и го бутнах надолу по стъпалата. Шатев се изтърколи надолу и се спря едва на най-долните стъпала. Когато се изправи, вдигна юмруци към мене и извика отдолу:

— Правителството на Милерана е един прогрес за Франция! Това е етап към свободата — хубаво да знаеш!

* * *

Преди няколко години, в Пловдив се бях запознал с един млад човек на моя възраст, някой си Марко Чипев, по произхождение копривщенец. Баща му, абаджия, на младини работил в Анадола; той се оженил в родния си град Копривщица; веднага след сватбата заминал с младата си булка в Анадола и се поселил в гр. Левкия, където си купил къща и имоти. След неговата смърт, син му Марко дошъл в България по някакво наследство в Копривщица и — когато обикалял учрежденията в Пловдив по своята работа — се беше запознал с мене. През м. май 1900 г., когато бях в Пловдив, срещнах пак тоя Марко Чипев.

— Ако някога ти се случи да дойдеш в Турция, прескочи до Левкия да ни гостуваш няколко дни! — ми беше казал той, когато се видяхме тая година в Пловдив.

След като бяхме привършили копането на тунела до основите на Отоманската банка в Цариград, за да не се мяркам всеки ден пред очите на хафиещата, които постоянно се въртяха в кафенето на хотел „Македония“ и като ми омръзна да набирам ръкописите за в-к „Новини“, един ден аз си визирах паспорта и следната сутрин рано заминах за Левкия, като взех трена от азиатската цариградска гара „Хайдар-Паша“.

Железният път вървеше първоначално край североизточния бряг на Измитския залив. Половин час след като бяхме тръгнали, минахме край Херека с прочутата фабрика за копринени персийски килими, собственост на султан Абдул-Хамид-Хан II. От това пътуване в паметта ми е останало впечатлението от гр. Измит, с неговите големи стари къщи с еркери и чардаци, разположени амфитеатрално една върху друга, както къщите на В. Търново, с тая само разлика, че Измит е по-голям, не е така разпокъсан и че къщите бяха по-големи и построени в един и същ стар византийски стил.

От Измит нататък железният път навлиза в долината на реката, която се влива в залива в долната част на града. Това е една много плодородна долина с растителност такава, каквато вирее край бреговете на Средиземно море: орехи, кестени, смокини, маслини, нарове и всички нашенски плодни дървета. Ние излизаме от долината, преваляме едно ниско било и навлизаме в равнината на Сапанджанското езеро, което остава на запад от нас. Красива страна е тая част на Мала Азия! Планините, по-високи от ония в Балканския полуостров, със сняг по върховете, имат фантастични контури; те са разделени от равни като длан, извънредно плодородни долини като тая, по която нашият влак се носи на изток с пухтене. Ние подминаваме градчето Сапанджа и спираме на гарата, носеща същото име, близо до езерото. Градчето е населено с черкези, както ме осведомява един ученик, грък по народност, който следва в Цариград френски колеж и който пътува в същото купе с мене. В езерото се къпят няколко деца. Наредени в две редици, на гарата чакат 50–60 млади турчета в цивилни дрехи — това са новобранци, които отиват да служат като аскери в Кара-Хисар и Ени-Шехир.

На гарата продават много и разни плодове. Те ме съблазняват; аз си купувам една ока ябълки за два металика. В България и Македония се славят Тетовските ябълки; но те в никой случай не могат да се сравнят по големина, вънкашен вид, вкус и аромат с ябълките от Сапанджа.

След качването на новобранците, влакът тръгва и продължава да пухти по равнината на изток. Минаваме край Мекедже — малко градче — и спираме на гарата. И тук чакат строени млади турчета — новобранци, които заминават към Кара-Хисар. И тук продават плодове, много плодове. След кратък престой, влакът продължава отново да върви на изток. Към 3 часа след пладне спираме на гара Левкия. Слизам заедно с други няколко пътници и заедно с тях отивам към едно запитие, което стои на перона. Ние му подаваме документите с визи за свободно пътуване. С едно махване с ръка, запитието отказва да ги вземе:

— Не е нужно!

Никакви регистрации, никакви разпитвания — като че ли се намираме в друго царство.

Левкия е далече от гарата около 3 километра. Аз тръгвам по пътя за града. Към половината на пътя стигам до един кръстопът. Кой път да взема? Наблизо, на сянка под една смокиня, са

седнали трима души в селски абени дрехи, с грамадни шарени чалми на главите. Навярно са турци, селяни от околните села. За да не объркам пътя, искам да се осведомя от тях по кой път трябва да продължавам и ги запитах по турски:

— Извинете, кой е пътят за Левкя?

Те ме гледат с недоумение. Аз повтарям по турския същия въпрос. Единият от тях, най-близкият до мене, пита другарите си:

— Какво пита тоя, бе? — и посочва с очите си към мене. Ако и да не съм сигурен, че ще ме разберат, аз задавам същия въпрос за трети път, но вече по български.

— Че така питай, та да се разберем! — казва същият турчин. — Пътят за Левкя ли? — Ей тоя! — и той ми го посочва.

Аз се заинтересувах и ги запитах отде знаят български. Излезе, че те били от с. Лесидрен, Тевенско, помашко село. Те се преселили в Турция две години след Руско-Турската война и били заселени в Мекедже.

Пристигнах в Левкя. Чрез разпитване намерих къщата на Марко Чипев. Когато ме видя, Марко се зарадва, като да беше намерил кой знае каква скъпоценност. Въведе ме въкъщи и ме представи на майка си, която също ме отрупа с любезности.

— Тъкмо навреме идеш — ми каза Марко. — Утре сутринта ще ни дойде на гости зет ми със сестра ми и децата... Той е бекташ — много добре ще се разбираше.

Аз още от по-рано исках да се запозная с някого от тая мохамеданска секта, така жестоко преследвана от Хамидовата официална турска власт, че с нетърпение взех да очаквам утрешните Маркови гости.

Половин час след моето пристигане, всички „българи“ от Левкя бяха узнали това и се изпровър-вяха да ме поздравяват с Хош-гелдинис! — защото „българите“ в Левкя не знаеха български, а говореха помежду си на турски или гръцки, язици, на които говореха всичките жители на тоя град. „Българите“ в Левкя бяха синове, внуци или правнуци на копривщеници или панагюрци-абеджии, които довели жените си и се заселили там. Погълнати от средата, преселниците започнали да говорят по български само с жените си въкъщи; но когато старите измрели, децата им постепенно забравили езика на родителите си. Обаче, освен чисто българските си фамилни имена, те запазили една сантиментална, страстна и дълбока обич към отечеството на своите бащи и деди. Поради това, че беше живял в България, Марко Чипев правеше изключение от другите левкански българи: той еднакво добре говореше и трите езика — български, турски и гръцки. Левканските българи кръщаваха децата си с български имена: Ради, Стоян, Велико и др.; а някои от тях бяха такива фанатизирани родолюбци, че — като малки имена на децата си — даваха фамилните имена на разни руски дипломати и военни, които бяха защитавали каузата на България. Така, в Левкенското българско семейство Радеви, малкото име на по-големия брат беше „Муравьов“, а на по-малкия — „Скобелев“.

Когато слънцето се навали към запад и стана прохладно, Марко ме покани да идем с една компания младежи на разходка и ракъ-кеф при водоема. В подножието на баира — сух, каменист баир, — който се издига над югозападната окрайнина на града, Марковият баща някога построил един каменен зид с хоросан, висок около 3 метра, с който преградил дъното и двата склона на една ласчина, която се спуска от баира към югозападната окрайнина на Левкя; на долния край на зида, в дъното на ласчината той поставил савак, за да пуска — когато пожелае — вода от оная, която се събирала в дъждовно време зад зида. По тоя начин, срещу заплащане, се напоявали всичките работни земи, находящи се под баира, в тая част на равнината. Бащата на Марко Чипев му намерил цаката — да изкара своето охолно препитание от водата на дъждовете, които са изобилни, но много редки в това сухо и горещо място. До мръкнало ние останахме при савака; освен българи, в тая младежка компания имаше и две гърчета. Нека забележа мимоходом, че по онова време в Левкя не съществуваше никаква омраза между тамошните гърци и българи. По мелодията на марша на „Фауст“, гърчетата изпяха гръцкия народен марш, а братята Муравьов и Скобелев Радеви — „Шуми Марица“, от който знаеха думите само на първия куплет и то така изкривено, че произнасяха „Чума Марица окъорлавена...“

Аз бях предмет на общото внимание от страна на компанията. Разпитвах ме най-подробно за България, за Копривщица, за Панагюрище. Понеже не бях ходил в тия две градчета, не можех

много нещо да им разправам за тях: затова пък, така хубаво украсих живота и поминъка на хората в Пловдив, че още тогава братята Радеви заявиха пред всички, че кога да е ще дойдат и ще се заселят в България... Минаха две години. Веднъж на главната улица в Пловдив, случайно срещнах Муравъв Радев; той и брат му дошли тук и почнали да се занимават с греньорство; работата им вървяла много добре. Муравъв си беше изменил името на „Муравей“, а брат му Скобелев си беше останал със същото име. До края на живота си, когато ме срещнеха, ако вече и да знаеха истинското ми име, ме наричаха „Илия“, под каквото име ме бяха запомнили от Левкия. Муравъв Радев се помина в Пловдив през м. ноември 1947 г., а Скобелев — малко по-късно. Сега те почиват в пловдивските гробища „Хаджи-Ариф-Ага“.

По мръкнало ние се прибрахме в града. Седнахме да вечеряме около паралията в долния етаж, при огнището. Освен Марка, майка му и аз, на паралията седна да вечеря и една стара арапкиня, негърка; тя беше черна като ламаринена печка, със сплескан нос, с дебели червени устни, от които долната много отпусната надолу; бялото на очите ѝ поради контраста с черния цвят на лицето, изглеждаше много голямо; тялото ѝ беше старешко, отпуснато и мършаво; ръцете ѝ бяха големи и дълги, като у маймуните. Аз запrikaзвах с нея на турски.

— Тебе как те казват?

— Акче — отговори арапкинята.

Аз погледнах това „акче“ (по турски „акче“ значи „бялата, красивата“), което беше черно като въглен и красиво като седемте смъртни грехове, събрани всички в куп.

— Ти каква роднина си на Чипевци?

— Аз съм робиня.

— Робиня? Как така робиня? Нали преди повече от 20 години робството е унищожено в Турция?

— Така е. Но аз знам, че съм робиня. Челебията ме купи за 60 лири, това знам. И той, и жена му през цялото време откак ме купиха, бяха добри спрямо мене. Тук изгледах техните деца, тук родих и изгледах децата си. Казват ми, че съм свободна и мога да си ида... къде да ида? Къде ще намеря по-добри господари, къде ще ми позволят да седна на софрата им?... Аз съм робиня. Като робиня влязох в тая къща; като робиня живях в нея повече от четиридесет години; искам да умра в нея като робиня...

В думите ѝ имаше едно пълно, безнадеждно примирение! Къде ще намери тя по-добри господари от ония, на които беше робувала четиридесет години и които ѝ позволяваха да седи на една софра с тях! Мина ми през ума: къде ще намерят френските работници друг Милеран, който за тяхна сметка да застане начело на управлението във Франция? Ако те би се водили по акъла на Павел Шатев, биха могли да кажат: „Какво искате по-хубаво от това? Ние сме седнали на една софра с капиталистите, защото взимаме с тях участие в управлението на Франция!“... Да! Аз имах право като хвърлих Шатева от стълбата надолу в хотел „Македония“...

На следния ден, идящ от Изник (старият град Никея), у Маркови пристигна зет му с жена си и двете си деца. Марковият зет, Асим-бей, беше турчин, облечен в приличен, алафранга костюм; той беше 30–35-годишен, рус, със сиви очи. Миналата година той ходил на изложението в Париж и говореше малко френски. Аз ударих право в целта и му казах:

— Вашият шурей ми каза, че вие сте бекташ. Бихте ли ме запознали с учението на вашата секта?

— С удоволствие! — каза той и накратко ми изложи съществените точки от учението на Бекташ.

Според неговото учение всички хора са братя, с еднакво право на съществуване. А за съществуването и развитието на човека, първото, най-необходимото условие е свободата на личността — свобода на съвестта, на убежденията и на словото.

Мъжът и жената са еднакво човеци и еднакво участват в продължаването на човешкия род: първият създава и поддържа поколенията, а жената ги ражда и отглежда. На жената трябва да се гледа не като на предмет за удоволствия; тя трябва да се почита като майка на човечеството. Нечестиво е да се крие божият дар и да се счита тоя последният като извор на съблазни и затова жената не трябва да крие лицето си от мъжете.

Религията е съзнание за отношението между безкрайно малкото и немощното, каквото е човекът, и безкрайно голямото и могъщото, каквото е Бог; същевременно, религията е сбор от практически, нравствени правила, без чието прилагане в живота човек не може да живее в общество. Всичките

религии са добри и няма защо една от тях да бъде предпочитана от другите. Бог е истина; истината е като водата: в своята жажда един я пие с чаша, друг — със стомна, трети — с кратунка, четвърти — с шепя; но формата на съда, с който човек си служи, не изменява същността на водата, с която утолява своята жажда.

Бекташ допуска брачното съчетание между индивиди от разни религии, без да ограничава религиозните чувства на бракосъчетаните: ако единият е мохамеданин, а другият християнин, първият ще посещава джамията, ще посреща в дома си ходжата и ще изпълнява обредите на мохамеданството, а вторият — ще посещава черквата, ще дава достъп на свещеника в къщата си и ще изпълнява християнските обреди; децата се възпитават така, че мъжките взимат религията на бащата, а женските — оная на майката, без да бъдат ограничавани в случай, че сами по-късно пожелаят да изменят своята религия.

Бекташите са противници на насилието, било когато то се упражнява от една личност, било когато става по волята на група хора; на властта те гледат като на насилие от група хора върху дадено общество или народ. Те са противници на насилието, даже когато то е акт на самозащита.

Според моя събеседник, повечето турци от Анадола са бекташи, въпреки жестоките преследвания от страна на властта. Тези преследвания като че ли способстват за все по-голямото разпространение на сектата.

Много по-късно, след няколко десетки години, събитията в Турция потвърдиха истинността на онова, което ми беше казал той: облегнат на тях в борбата му с централната власт, Мустафа-Кемал се издигна като реформатор на Турция. Всъщност, той не беше направил нищо в това отношение, а просто се беше възползвал от силно разпространеното учение на Бекташ в Анадола, за да се спаси от турската държава онова, което беше възможно да се спаси в онези лоши политически моменти.

Няколко дни аз бях гостенин на Марка в Левкия. Но и моето гостуване трябваше да има край. Една сутрин отидох в укъмата и се явих при мюдюрината да си визирам паспорта за пътуване към Цариград. Още щом заптието, като повдигна завесата и докладва на мюдюрината, че един чужденец иска да се яви при него, мюдюринът стана, доближи се до завесата и най-учтиво ме покани да вляза в кабинета му. Нека да кажа, че такава учтивост аз не бях срещал нито в България нито където и да било в Европа. Мюдюринът ме запита — след като беше седнал на мястото си и след като ме беше поканил да седна и аз на миндера:

— Вие откъде сте?

— От Пловдив.

— Пловдив? В Румелия? Зная го. Преди войната аз служих там като началник на пощата...

Той се замисли един момент и след това продължи:

— Красив е вашият край, много плодородно място е... Но народът ви е разбойнически. („...фекат инсан ешкие-дър“).

— Това за мене ли се отнася, господине! (Бу бана ичун ми сойлеорсунус, ефендим!) — запитав аз, като му правя упрек, че — заедно с целия народ — той обижда и мене, една света вода ненапита, за какъвто се стараех да се представя... Аз гледах мюдюра право в очите, а в моето съзнание се изнизиха картините на пладнешкото разбойническо нападение на с. Шилинос и на Чернопелийското ханче на бай Ивана в Пловдивско; в същото време, когато — разгърнат — пред очите на мюдюра стоеше моят паспорт на чуждо име...

— Извинете, съвсем не исках да ви обидя! — отговори мюдюринът. — Но, видите ли? В тукашния край, в продължение на много десетки години преди войната (руско-турската война 1877 г.), не се е случвало да има кражба, грабеж, палеж или убийство; но след войната дойдоха от вашенско и се заселиха между нас помаците. Двадесет години живяха те между нас, двадесет турски думи не научиха... Дойдоха те — и пламна мемлекетят; ден не се минава да няма или кражба, или грабеж, или палеж, или убийство, а понякога — всички заедно в един ден... Та, затова казвам, че народът ви е разбойнически...

Мюдюринът визираща паспорта, извади от пояса си мюхюра^[62], натиска го върху плата за мастило, духна върху него и сложи отпечатъка му под визата. След това ми подаде паспорта, стана от миндера, изпрати ме до завесата и ми пожела добър път.

Аз се върнах в Цариград. В очакване пристигането на взрива, с чиято доставка се беше ангажирал Казаков, ние с Шатева убивахме времето, както можехме — било в безкрайни спорове, било в играене на табла, било в скитане из града; ние често ходехме в Стамбул, в къщата, дето живееше семейството на Йосиф Феникьови на приказка с майка му, която през деня биваше съвсем сама, понеже мъжът ѝ, военен лекар, служеше в Анадола, в Кара-Хисар, а синът ѝ работеше в Цариградския клон на Креди Лионе.

Веднъж, към края на м. август, двамата с Шатева надвечер седяхме пред кафенето на хотел „Македония“. Срещу нас, на изток, беше полицейският участък „Галата-Сарай“, чийто главен вход се виждаше изцяло от мястото, дето седяхме. Нашето внимание биде привлечено от следното:

Двама полицейски пристави, хванали от двете страни Казакова под мишниците, вървяха по главната улица, идящи откъм Таксим. Групата имаше вид на трима много близки приятели, притиснати един в друг, унесени в интимен разговор. Те дойдоха до каменните стъпала на широката стълба пред входа на участъка. Там обаче Казаков отказа да изкачи стълбата и се развика из цяло гърло:

— Не хочу войти! Ви не имеете права арестовать! Я русский поданный! Не войду!^[63]

Той се дърпаше назад, приставите го теглеха напред, нагоре по стълбата. От вратата на участъка дотърчаха други полицейски. Казаков употребяваше най-отчаяни усилия да не се качва; най-после легна на земята и — като махаше с ръце и риташе с крака — не даваше възможност на полицейските да го вдигнат и вкарат в участъка. Тая борба продължи повече от четвърт час, при което Казаков протестираше и викаше из цяло гърло. Вероятно някой ще да беше отърчал до руското консулато и беше съобщил за това, което става при участъка „Галата-Сарай“, защото по улицата откъм Юксек-Калдаръм дойдоха двама души, единият от които беше секретарят на руското консулство, а другият — гавазинът при консулството. Секретарят отиде при групата, която се боричкаше при вратата на участъка, освободи Казакова, взе го под ръка и го отведе надолу по улицата към Юксек-Калдаръм, дето се помещаваше руското консулство, при което те бяха съпроводени от гавазина, който държеше дясната си ръка върху силяха, от който стърчаха дръжките на ятагана и на черногорския револвер с бяла костена дръжка. Казаков биде отведен в руското консулство и задържан там. Какво беше станало?

След посещението, което беше направил на нашата работа в тунела през м. май 1900 г., Казаков се срещнал с двама арменци-контрабандисти, които се ангажирани да му доставят 100 килограма динамит от Батум. Те действително намерили ангажираното количество динамит, успели да го качат на един руски търговски параход и го докарали в Цариград. Вечерта, незабелязани от никого, те смъкнали динамита в една лодка, благополучно минали под Кара-Къой-Кюпрусу и под Зайтун-Кюпрусу; и по Златния рог поели нагоре, за да доставят стоката на уговорения с Казакова адрес, някъде към Тарла-Баши, над Терсхането. Още при пристигането на парахода в Галата, единият от контрабандистите отишъл лично при Казакова, уведомил го за пристигането на стоката и уговорил с него да се срещнат на следния ден, за да му предадат динамита и да си получат възнаграждението.

Трябва да се забележи следното: на разстояние по на 150–200 м един от друг, по цялото протежение на Босфора и Златния рог, имаше митнически постове с по няколко души митничари, настанени в дървени бараки, всяка една построена върху плуващ шлеп, закотвен за морското дъно. Един от тези митнически постове се усъмнил в минаващата край него лодка, плуваща с най-голяма бързина, и я спрял. Динамитът бил конфискуван, а лодкарят и двамата контрабандисти били арестувани и подложени на разпит, при който признали, че контрабандираният барут им е бил поръчан от „един арменец с шапка“, чието име и адрес не знаели. Полицията употребила хитрост, за да залови този „арменец с шапка“: един от приставите, облечен с цивилни дрехи, отишъл с двамата контрабандисти в къщата, посочена от Казакова за получаване на динамита, а няколко цивилни и униформени полицейски били поставени да вардят в срещното здание и чакали сигнал, за да нахълтат в къщата.

Казаков дошъл и бил неприятно изненадан от присъствието на непознатото му трето лице. Като действали съобразно дадените им от полицията инструкции, двамата контрабандисти го уверили, че непознатото му лице е техен другар и че няма защо да се стеснява от неговото присъствие. В разговора, който водили след като Казаков се успокоил, двамата арменци-контрабандисти повто-

рили условията, които уговорили с него за доставката, накрая му предали динамита и поискали да им се плати възнаграждението. Казаков извадил портмонето и им броил уговорената сума. В този момент, по сигнала, който им бил даден от „другаря“ на контрабандистите, полицейските влезли в стаята, Казаков е бил арестуван и заставен да каже къде живее. Веднага полицейските го взели и с него отишли в квартирата му. Тая последната била обискрана най-щателно. По време на обиска, намерена е била визитната картичка на Мерджанова, която този последният дал на старата жена, за да я предаде на Казакова, когато беше отишъл за пръв път да се запознае с него.

След обискването на квартирата му, полицейските отведоха Казакова в полицейския участък „Галата-Сарай“, където двамата с Шатева — от кафенето на хотел „Македония“ — наблюдавахме сцената, за която разказвам по-горе. Казаков биде отведен от секретаря и гавазина в руското консулство на ул. „Юксек-Калдаръм“, където — когато минавах на другия и последующите дни — го виждах да се разхожда из двора. Той биде задържан там; неговият въпрос е бил отнесен до руското министерство на полицията, откъдето чакаха нареждане за начина, по който да постъпят с него.

Както споменах по-горе, при обиска в квартирата на Казакова, полицията намерила и прибрала визитната картичка на Мерджанова — една от ония, които той напечатал в София преди да замине за Цариград. Полицията живо се заинтересувала за този Васил Стоянов, студент, от Русе. Ние забелязахме, че след тая история с Казакова, полицията започна да следи по-отблизо всички ни, а най-много Мерджанова. Веднъж, когато той последният, в компания с д-р Ал. Малинов, се разхождал по главната улица, някъде близко до магазина „Бон-Марше“, бил настигнат от един непознат човек, облечен — както биваха облечени хафиещата по онова време в Цариград — в моден алафранга костюм, с фес на главата. Непознатият се доближил отзад до Мерджанова, потупал го по рамото и казал по чисто български, с много фамилиарен тон:

— Здравсти, Васка!

Мерджанов се обърнал, изгледал непознатия и студено му отговорил:

— Аз не ви познавам, господине, и не ви позволявам да се обръщате фамилиарно към мене!

— Е, де! Не се сърди! Между нас, ние можем да сме фамилиарни!

Мерджанов не казал нищо, обърнал му гръб и с достойнство продължил разходката и прекъснатия си разговор с д-р Малинов.

Пак около това време — мисля преди случката с Казакова пред участъка „Галата-Сарай“ — от София пристигна „Циганчето“, т.е. Саракинов, член на Софийския Македонски Върховен Комитет, с някаква мисия. Още от границата при Мустафа-Паша (сега гр. Свиленград), той бил взет на око от турската полиция и поставен под наблюдение: още на гара Мустафа-Паша, в купето на Саракинова влязъл един полицейски пристав, който също пътувал за Цариград. Когато слязъл на гара Сиркеджи в Цариград, Саракинов наел един фиакър, отишъл с него и се установил в хотел „Кръокер“; полицейският пристав тоже наел фиакър, стъпка в стъпка със Саракинова дошъл в хотел „Кръокер“ и наел легло в стаята, съседна с оная на Саракинова. При излизането му в града, полицейският го следил навсякъде, като сянка. Най-после, като се убедил, че не ще може да се отърве от сянката си, Саракинов отишъл в Българското консулато, за да му се визира паспортът и още същата вечер замине за България, без да изпълни мисията, с която беше дошъл в Цариград. В Българското консулато той видял Мерджанова, дошъл случайно при драгоманина Живко Добрев, с когото — както споменувам и на друго място — беше в най-близки приятелски отношения.

— Как можете да живеете тука, при тая полиция? — се учудил Саракинов, изпаднал в паника от непрекъснатото следене, на което бил подложен.

* * *

След като бяхме привършили тунела до основите на Отоманската банка, ние престанахме да посещаваме склада и Българската печатница. Помня — един ден набирах някакъв ръкопис за в-к „Новини“. Мерджанов влезе в печатницата много възбуден. Извади от джеба на палтото си някакви вестници от България, които току-що беше получил чрез Австрийската поща, размахал ги във въздуха и продума възбудено:

— Ура! В България има революция! Формена революция! Населението в Добричко, Шуменско, Разградско, Русенско се възбунтувало и въстало против властта... Изгонило чиновниците... Споменуват някои села — Шабла, Дуран-Кулак и други, — дето населението водило бой с войската и полицията... А ние стоим тука и дремем в бездействие... Как не съм сега в България!

Мисля, че това беше последният път, когато ходих в печатницата. Сега, след случката с Казакова и след като бяхме влезли в очите на полицията, ние престанахме да се мяркаме и към склада. След като Нанчо прибра оттам печатарската хартия за в-к „Новини“, Мерджанов взе от него ключа на склада и го повери на д-р Малинов да го съхранява; това беше направено за всеки случай: Малинов не беше заподозрян от полицията, а в случай, че арестуват някого от нас, ключът не трябваше да попадне в ръцете на полицията и да я насочи към склада.

През първите дни на м. септември 1900 г., чрез Австрийската банка, Мерджанов получи от ръководното тяло на Върховната Македонска Организация в Солун едно писмо. В това писмо Организацията го молила да се яви при екзарха и да направи всичко възможно да подпише заповед за назначаването в Македония като учители лицата, обозначени в списъка, който бил приложен към писмото. Преди да иде в Екзархията, Мерджанов ни събра, за да обсъдим това искане на Организацията. Четиримата — Мерджанов, Соколов, Шатев и аз — на 12 или на 13 септември 1900 г. се събрахме след обед в градината на бирарията Паулик, която — на тераси — се спуска към Босфора.

Беше хубав, ясен и топъл ден. Оттук гледката към Босфора и към Азиатския бряг беше възхитителна. По Босфора, с разпънато едно платно, прилично на птиче крило, в разни направления плуваха лодки; един параход, целият в бяло, което блестеше на слънцето, бърже пореше водата по направление към Черно море. Срещу нас, на Азиатския бряг, потънал в зелената, къдрава гора, дворецът Бейлер-Бей се оглеждаше в тъмносините води... Никой от нас в тоя момент не предполагаше, че днес ние виждаме тая гледка за последен път в живота си...

Мерджанов ни прочете полученото писмо, в което имаше изрази, които гъделичкаха неговото тщеславие. Накрая той ни запита какво да правим.

— Колкото за мене, аз мисля, че в тоя случай трябва да помогнем на Организацията! — завърши той.

— Какво ще правите — не ме интересува! — каза Соколов. — И да й помогнем бива, и да не й помогнем — пак бива! В настоящия момент интересуват ме само три неща: тунелът до основите на Отоманската банка, крачката на Минерва и нейният бюст... Всичко друго е вятър!... Решавайте каквото ви е угодно!

След това Соколов си протегна краката, захапа лулата и съсредоточи цялото си внимание в нея.

Шатев се присъедини към мнението на Мерджанова — да помогнем на Организацията. Останахме двама с Мерджанова да делим мегдан и да спорим върху това — бива ли или не бива да се ангажираме в тая работа. Аз решително се противопоставих на идеята да вадим кестените от огъня за сметка на Организацията.

— Ние не трябва да се бъркаме в нейните работи — казвах аз — и то по две причини: първо, защото ние и Организацията преследваме две различни цели; тя готви въстание в Македония, а ние сме против въстанието, понеже е неморално средство за сменяване турската власт с оная на македонската интелигенция. И второ — защото с нашата намеса ние излагаме на голям и безполезен риск нашето предприятие.

— Какъв риск! Като го хвана изкъсо, екзархът сике-сике^[64] ще подпише заповедта!

— И след това ще ни посочи на властта!

— Той не ще смее да направи това!

— А ти откъде си уверен, че не ще смее? По-рано, миналата година, когато го изнуди, той беше под хипнозата на неизвестното. Той не знаеше кои сме и колко сме: твоят решителен тон и камата са усилили тая хипноза...

— И сега аз ще действам решително! И сега моята кама ще бъде най-убедителният аргумент...

— Само че — сега я няма хипнозата на неизвестното! Сега екзархът знае кои сме и колко сме — една пъпа хора! И после — отде да знаем дали това не е уловка? Някой капан, курдисан общо от Организацията и Екзархията? Или само от Организацията? Същата оная Организация, която

сега те гали по гърба и която преди няколко месеца беше пратила Стоил Мирев да организира нашето избиване... Отде да знаем дали тя сега не смята да постигне едновременно две цели — да добие назначението на нейни хора за учители и да се отърве от нас чрез властта, когато екзархът ни посочи на нея? Тя — Организацията — сега, с това писмо до тебе, има докурджум: ще постигне най-малко една от своите цели, а може би и двете... Не ходи в Екзархията!

— С Организацията имаме една допирна точка — и тя, и ние се борим против турската власт. Това е достатъчно, за да ѝ помогнем!

— Това е достатъчно, за да изложим на риск тунела под банката и сами себе си! И за какво? — За да получиш от Христо Матов едно „Аферим!“ и да минеш пред Организацията за наш началник! Началник на анархистите! Остави се от тая работа! Не ходи в Екзархията!

— Да не би да те е страх за собствената ти кожа?

— Какво искаш да кажеш? Страх за собствената ми кожа? Любезний! Ако ти направиш тая глупост да идеш в Екзархията, за да принудиш екзарха да назначи тия хора за учители, аз ще бъда оня, който ще иде с тебе, за да ти варди гърба! Но — пак ти казвам — не ходи в Екзархията! Разбери! Ние рискуваме всичко и то без каквато и да е полза!

Ние още дълго спорихме в същия дух. Мерджанов не се съгласяваше с мене, нито пък аз с него. В края: кога да се разделим, той каза, че следния ден ще иде при екзарха.

— В такъв случай — казах аз — ще дойда с тебе, за да не пусна никого да излезне от вратата на Екзархията, докле ти се разправиш с екзарха.

По онова време в Цариград нямаше телефони. Ако би искал да повика полиция, екзархът трябваше да изпрати някого в участъка.

Следния ден, към 10 ч., двама с Мерджанов отидохме в Орта-Кьой. По пътя не си продумахме; бяхме зле настроени един спрямо друг. Мерджанов влезе в Екзархията, а аз останах на улицата при външната врата да чакам. Разсилният, който беше при вратата на зданието, се усмихна на Мерджанова — той го познаваше от по-рано: след като взе картичката, която Мерджанов му подаде, той влезе в зданието и подир малко дойде и покани Мерджанова да влезне вътре. Аз търпеливо се разхождах по улицата край вратата и чаках излизането на Мерджанова, с ръка в джеба, дето стисках дръжката на револвера, готов да попреча на когото и да било друго да излезне от зданието на Екзархията.

Подир около половин час Мерджанов излезе, съпровождан от разсилния, който с усмивка и благодарности прие бакшиша, даден му от Мерджанова. С няколко думи той последният ме постави в течение на онова, което станало между него и екзарха. Тоя последният — при влизането на Мерджанова — го очаквал с видима тревога. След като му направил един реверанс, Мерджанов му изложил своята мисия. Успокоен, екзархът станал много любезен, поканил го да седне и веднага се съгласил да издаде исканата заповед. Той позвънил, дал на прислужника списъка, който му бил предаден от Мерджанова и заповядал да се изготви заповедта, която да му бъде дадена веднага за подпис. А докле чакали изготвянето на заповедта, екзархът почнал на разни теми разговор с Мерджанова. Когато донесли приготвената заповед, екзархът я подписал и я върнал в канцеларията за изпълнение. Мерджанов станал, благодарил на екзарха за услугата спрямо „народното“ дело, направил един реверанс и си излязъл.

— Много беше любезно Блаженството. Аз не очаквах такава готовност от него — каза Мерджанов.

— Народът казва: „Много хубаво, не е на хубаво“. Дано той да се е излъгал, когато е измудрил тая поговорка! — забелязах аз.

Ние замълчахме и мълчаливо стигнахме до Галата. Там се разделихме. Мерджанов се качи на конския трамвай и замина нагоре към Пера, а аз се отбих в Баварската пивница на Домуз-Сокак да пия една бира, на спокойствие да си събера мислите и да сподавя едно неприятно предчувствие, което ме беше завладяло.

След обиска в квартирата на Казакова, полицията беше започнала да ни следи по-отблизо, но нямаше достатъчно данни, за да ни арестува. Още през м. ноември миналата година тя имаше сведения за дохождането в Цариград на Мерджанова и на мене, но не знаеше имената ни, под които живеехме. След като Мерджановата визитна картичка попадна в ръцете на полицията при обиска в квартирата на Казакова, тя започна да оформя своите подозрения, че е попаднала в дирята

на одного от ония, за чиито глави беше обещано възнаграждение 10 000 лири. Във всеки случай полицията действаше предпазливо, така да се каже, с ръкавици. Вероятно, тя дебнеше за нещо по-съществено, което да потвърди тия нейни подозрения. Сега ние сами дадохме на полицията онова съществено нещо, от което се нуждаеше тя, защото екзарх Йосиф I с едната ръка беше подписал заповедта за назначаване учителите в Македония по списъка на Организацията, а с другата — още в същия ден — ни беше посочил на турската полиция.

Поради страх от отмъщението на Организацията, още на следния ден настана паника между чиновниците на Екзархията: под разни предлози, един след друг те напуснаха службата и си заминаваха от Цариград. В Екзархията останаха само трима души: екзархът, началникът на просветния отдел Ангелов и Селджобалов.

Около нас събитията се развиха много бързо. На следния ден — трябва да беше петък, 15 септември 1900 г. — Мерджанов вървял по главната улица в Пера, между Бон-Марше и Галата-Сарай. Същото онова непознато лице, което преди няколко дни го беше поздравило с фамилиарен тон, го срещнало и се обърнало към него:

— Здравсти, Васка! Много ти здраве от Слави Мерджанов!

Ухилен, непознатият нахално гледал Мерджанова в очите.

— Не познаваем нито вас, нито вашия Слави Мерджанов! Вече втори път ви казвам, че не ви познавам и не желая да бъдете фамилиарен с мене.

Още същия ден ние научихме тая случка с Мерджанова. Явно е — бурята приближаваше. И тя се разрази върху нас много скоро.

За да не се мярка постоянно пред очите на хафиещата около Галата-Сарай, на следния ден — 16 септември 1900 г., събота, — вместо в ресторанта „Хаджопуло“, където се хранеше обикновено, Мерджанов обядвал в един ресторант на ул. „Юксек-Калдаръм“ близо до руското консулство. След като се наобядвал, той тръгнал да си иде къщи, при което — за да избегне евентуалното му следене от хафиещата по главната улица, тръгнал по безлюдната уличка, която върви покрай високия зид, ограждащ руската легация от североизток. Тая уличка, като прави широк завой, на около 200–300 м излиза пак на главната улица. Когато стигнал до към средата на уличката, той бил пресрещнат от деврието (военния патрул) от 4 аскерлии, водени — както беше обикновено — от един униформен полицейски пристав.

— Теслим!^[65] — му извикал полицейският пристав.

Мерджанов ходеше с бастун, който беше купил миналата година в Пловдив от галантерийния магазин на Бр. Казасян, на минаване за Цариград. Чрез натискане на една пружина при дръжката, заедно с тая последната, от бастуна се изтегляше една шпага; самият бастун не беше друго, освен ножница за шпагата. При вика „Теслим!“, Мерджанов измъкнал шпагата, за да намуши пристава. В това време чул отзаде си същия вик:

— Теслим ол!^[66]

Той се обърна. На около 20 крачки зад него, воден от един полицейски пристав и от вчерашния непознат, който му беше предал поздрав от Слави Мерджанов, вървял още един военен патрул от 4 войника, които били свалили пушките си от ремък и се прицелвали в него. Всяка съпротива била излишна. Мерджанов турил шпагата в ножницата, предал си бастуна и — подкаран от съединените два военни патрула — бил откаран към квартирата му на ул. „Сакъз-Агач“. Там направили най-щателен обиск и — между другите книги и вещи — намерили и прибрали едно шифровано писмо. В един момент, когато цялото внимание на полицейските било насочено в обиска, Мерджанов се качил на прозореца, който бил отворен и се хвърлил от него на улицата. Той обаче е бил забелязан навреме от едного, който успял да го улови за пешовете на жакета. Мерджанов, увиснал над улицата, бил изтеглен обратно в стаята. Закарали го в полицейския участък „Галата-Сарай“. От кафенето на хотел „Македония“ го видели, когато го закарали в участъка; за неговото арестуване аз узнах от хотелиера бай Георги Христов. Разбрах, че полицията действаше методично, като беше арестувала най-напред оновова, когото считаха за наш шеф и че предстоеше арестуването и на нас останалите.

Аз се върнах веднага къщи и съобщих на Шатева за арестуването на Мерджанова. Беше се мръкнало, когато излязох от къщи и обиколих към квартирата на Соколова, за да го предупредя. Соколов не беше къщи; аз минах покрай кафене-ресторанта при хотел „Македония“, където се

хранеше, с намерение да го предупредя, ако го видя там. Вървах по срещния тротоар и през прозореца видях Соколова, седнал на една маса в ресторанта; вероятно той беше си заръчал ядене и го чакаше. Пред вратата на кафе-ресторанта бяха се изправили няколко души. При светлината, която излизаше от заведението, между ония, които стояха при вратата, видях Крум Ганчев, с неговия висок ръст, прав нос и плъстената му капела с широка периферия, бежов цвят. Аз се приближих към тях, без да бъда забелязан, благодарение на това, че бях в тъмно. Видях с очите си, когато Крум Ганчев посочи с ръка към Соколова, и с ушите си чух, когато каза:

— Тутунус буну!¹⁶⁷

Видях, когато двама полицейски пристапи влязоха в ресторанта, когато дойдоха при масата, където седеше Соколов и когато му продумаха нещо. Соколов извъртя очи в кръг, при което бялото им блесна силно; след това стана и — придружен от двамата — излезе от заведението и отиде към полицейския участък.

Върнах се вкъщи в най-мрачно настроение. Там не заварих Шатева; след мене и той излязъл да види „каква е хавата“. Заварих Нанча, който беше сложил масата за вечеря и чакаше да се събуди жена му, която спеше на кревата. Тихо, шепнешком, аз му разказах за арестуването на Мерджанова и Соколова; ние шепнешком се разговаряхме и правехме разни догадки, предположения и съображения, когато жена му със силен вик скочи и се изправи седнала на кревата.

— Нанчо! Ще се случи нещо много страшно, Нанчо! Сънувах един много страшен сън! Какъв страшен сън! — и тя започна да разказва съня си. Ние с Нанча се спогледахме. Той стана, отиде при жена си, взе да ѝ глади косата и с несигурен глас да я успокоява. След около един час Шатев се върна. Двамата с него отидохме да си легнем в нашата стая, дълго говорихме и коментирахме арестуването на двамата наши другари; ние разбирахме отде ни дойде ударът, но не знаехме кои от нас са били посочени на полицията от екзарха — само Мерджанов и Соколов или всичките четирима; нашите догадки се въртяха около въпроса — ще арестуват ли и нас с Шатева, или бурята ще премине край нас, без да ни закачи? Решихме — следния ден, 17 септември, неделя — Шатев, който досега рядко пъти беше виждан да дружи с Мерджанова и Соколова, да обиколи към кафе-ресторанта при хотел „Македония“, по някакъв начин да отгадае предстояще ли е нашето арестуване и да се върне, за да ми се обади. Сутринта Шатев излезе. Аз останах вкъщи да чакам неговото завръщане.

Както споменах и на друго място, по онова време аз бях обхванат от литературен бяс. След привършване тунела до основите на Отоманската банка, аз почнах да пиша моите спомени от затвора в скопския Куршумли хан. Пиших ги вечерно време, когато спомените изпъкваха поживо в паметта ми. Аз бях дошъл към техния край, когато арестуваха Мерджанова. В неделя, на 17 септември 1900 г., когато Шатев излезе да види какво става, аз се залових да довърша тия свои записки. Както бях се вдълбочил в писането, аз не усетих кога е минало пладне. Шатев още не се беше върнал. За да не дойде досега, значи, че с него ще да се е случило нещо. Аз съобразих, че ако бъда арестуван и тоя ръкопис бъде намерен, властта веднага ще узнае истинското ми име и тогава... тогава ще трябва да уреждам сметката си с турското правосъдие, както за сегашното ми двойствено съществуване, така и за моето четничество с Делчева, а също и за недоклания в София Димче Шагманов. Понеже исках да запазя ръкописа, трябваше да го скрия и — при спокойно време — да го намеря, да го довърша окончателно и да го отпечатам. Аз събрах и подредих листовете на ръкописа, опаковах го в един стар брой на в-к „Сервет“, завързах го с канап, отидох в нужника, който беше с дървено седалище, скрих го в един от ъглите на седалището и го маскирах така, че и при внимателно претърсване да не може да се забележи. След като скрих ръкописа, аз се почувствах по-сигурен за себе си и излязох да видя какво става наоколо.

Аз тръгнах по ул. „Саркис-Сокак“, чийто северен край излиза на Кючук-Мезаристан — турски гробища, които дремят под черни, дебели и мълчаливи кипарисови дървета. Това беше моето любимо място за разходка, особено по мръкнало. Оттам се откриваше една чудно-красива гледка към Златния рог и към Стамбул, където започваха да блескат светлини по прозорците и да се отразяват във водите на Златния рог. По време на тия мои вечерни разходки, аз бивах обзет от някаква гордост.

— Ето, на! — мислех в себе си. — Гъмжи тоя милионен град от хора, всеки зает със своите дребни грижи; толкова са заети те с тия грижи, че не виждат жалкото скотоподобно състояние,

до което са докарани. И само ние, четиримата, само ние сме излезли на двубой с ония, които са докарали своите подобни до това състояние. Да! Само ние — тая шепа хора — ще смутим спокойствието и на господарите, и на робите... Милиони срещу четирима души — има защо да бъдем горди — нашата цена е еднаква с оная на тези покорни милиони безволни и безидейни хора.

Друг път почти безлюден по това време, сега Кючук-Мезаристан се кръстосваше от много хора — така да се каже — от съмнително качество. По онова време цариградската тайна полиция се рекрутиреше от разните националности, които населяваха Цариград, но най-вече от арменците и левантинците. Хората, които сега обикаляха и се зазяпваха между кипарисите, бяха повечето левантинци. Аз си направих заключението: Шатев не се върна, тези хафията обикалят насам около улицата, където живея — значи, предстои и моето арестуване.

Мръкна се. Аз се върнах вкъщи и влязох в стаята на Нанчови. Те седяха да вечерят; поканиха и мене. Току-що бях седнал на масата, доле, при стълбата се изчука силно. Нанчовата жена излезе със свещника до стълбата и веднага се върна, като продума уплашено:

— Нанчо! Турци!

Нанчо взе от нея свещника, който взе да подскача в ръката му. Той излезе от вратата, отиде до стълбата и веднага се върна в стаята. Долната му челюст трепереше като в треска и той — цял треперящ — ми каза:

— Илия! Тебе те барат!

Аз взех свещника от ръката на Нанча, излязох от стаята и отидох на горната й площадка; долу, под стълбата, чакаха няколко униформени полицейски пристави. Аз ги запитах по български:

— Какво обичате?

Началникът на полицейската група, един едър мулат, с дебели бърни, сплескан нос и къса, черна, къдрава коса, която се подаваше изпод феса на главата му, ме запита по турски:

— Ти ли си Илия Дуров?

— Да. Какво обичате? — запитах вече по турски.

— Ела с нас! Викат те в полицията!

Едновременно като говореше, мулатът се изкачваше по стълбата и идваше към мене.

— Аз съм български поданик! Ще дойда с вас, но само със знанието и съгласието на българския консул!

Мулатът се беше изкачил при мене на площадката, на горния край на стълбата.

— Ким сикер сенин консулус, бе-хей!^[68]

Едновременно с произнасянето на тези думи, усетих един силен удар по главата отляво, над ляпото око. Зашеметен от силния удар, нанесен ми от мулата, аз съм се изтърколил надолу по стълбата. Когато се свестих, аз се видях с кръстосани ръце, турени в белезници, които бяха закачени на една тънка желязна верига, другият край на която беше в ръцете на един от полицейските пристави.

Без шапка, без горна дреха, с ръце, заключени в белезници, окръжен от групата полицейски пристави, аз бях поведен и воден на верига, като куче. Единият мулат — началникът на групата — вървеше напред. С бързи крачки, напомнящи френските *pas gymnastiques*, ние пресякохме по една напречна уличка на изток, тръгнахме по Rue Voivoda, минахме край хотел „Македония“ и влязохме в полицейския участък „Галата-Сарай“, където ми свалиха белезниците от ръцете и ме въведоха в една от стаите на долния етаж. През цялото това време имах впечатлението, че влизам като рибата в рибен кош, в който тя влиза лесно, но не може да се върне обратно назад. Зад едно буре до стената, срещу вратата, седеше един 55–60-годишен човек, сух, висок, с ниско остригана черна, прошарена брада. Той беше мютесарифинът (окръжния управител) на Пера. До него, от дясната му страна, беше седнал един възрастен човек със среден ръст, с широки гърди и дебел корем, облечен в дворцова униформа. Изправен пред бюрото на мютесарифа видях Шатева. Моето влизане в стаята прекъсна разпитването, на което е бил подложен Шатев. Мютесарифинът почна да ме разпитва за името, месторождението и пр. по турски.

— Не зная и не разбирам турски! — отговорих аз на всичките въпроси, които ми бяха зададени. Тогава мютесарифът повика при себе си едного от приставите, които ме бяха довели, и ниско му заповяда нещо. Приставът даде селям и бърже излезе. След малко той се върна с един възрастен човек, с ръст по-нисък от среден, облечен в някаква униформа. Доведеният се изправи от лявата

страна пред бюрото на мютесарифа, почна да му превежда на руски въпросите, които задаваше административния големец и да предава на тоя последния по турски моите отговори. След въпросите за името, презимето, месторождението, възрастта, занаятието и др., чрез преводача мютесарифът ми зададе тоя въпрос:

— Почему пришел в Цариград?

— За да постъпя в „Галата-Сарай“ — отговорих аз, като под „Галата-Сарай“ подразбирах императорския лицей, който също носеше това название.

— И най-после ето те, че постъпи в „Галата-Сарай“! — каза по турски мютесарифът, като се усмихна саркастично и повдигна веждите си. Той беше направил един каламбур поради еднаквото название, което носеха както лицейт, така и находящият се в съседство с него полицейски участък.

По един знак на мютесарифа, мене ме изведоха от стаята и ме поведоха по един тесен коридор в дъното на залата. Пак бях обладан от същото онова впечатление за рибата, която влиза в рибения кош. В дъното на коридора, вляво, имаше една стълба за горния етаж. Самият коридор завършваше с една тясна и ниска врата, направена от дебели дъбови талпи, в която ме вкараха. Намерих се в един тесен двор, дълъг около 15 метра и широк около 3 метра, с общо направление от североизток към югозапад. Вратата, през която влязох в двора, се намираще по средата на северозападната му страна.

Югозападната страна на двора беше ограничена от една дебела и ниска стена, до която беше долепен нужникът. Върху самата стена стърчеше една желязна решетка, висока до покривите на съседните сгради. Тая решетка се състоеше от дълги, обли железни пръти с дебелина около 2 см в диаметър, поставени по на около 10 см един от друг и през всеки 50 см от тяхната дължина свързани с напречни жезла. На върха прътите бяха заострени като копия. Тая страна на двора беше продължение на стената, която ограничава полицейския участък „Галата-Сарай“ откъм улица „Ени-Чарши-Сокак“, която тук стръмно се спуска към Галата.

Останалите стени на двора го ограничаваха откъм северозапад, североизток и югоизток. На всяка от стените имаше по една врата; вратата на северозападната стена, която аз бях прекрочил, служеше за заден вход на полицейския участък „Галата-Сарай“; вратите на другите две стени бяха входове на двете здания, които ограничаваха двора откъм североизток и югоизток и които служеха за затвор.

Над вратата на югоизточната стена беше окачен един фенер с опушени стъкла и с опушена петролна лампа в него; той осветляваше със слаба и мътна светлина двора и оградите, които го окръжаваха и им придаваха един злокобен и фантастичен вид.

Още щом хлътнах в двора, първата ми мисъл беше да избягам. Без да обръщам внимание на приставата, който влезе в двора след мене и заключи вратата след себе си, аз потърсих с очи място, откъдето да рискувам едно бягство. Ниската стена и желязната решетка над нея привлякоха вниманието ми и аз бърже се затихих към нея. Дали защото мислеше, че отивам по нужда или защото беше уверен в невъзможността да избягам, приставът не прояви никакво безпокойство от моето бързо приближаване към решетката и със спокойни крачки влезе във вратата, която — черна — зееше в югоизточната стена. Аз се качих на стената, хванах се за решетката и погледнах надолу към улицата „Ени-Чарши-Сокак“, слабо осветена от редките фенери. Решетката не се поддаваше никак на моите усилия да я разтворя и напраща разстоянието между два пръта по-голямо. А и дълбочината до паважа на улицата трябва да беше 25–30 метра. Имаше защо приставът, който след мене носеше в ръката си някаква бумага, да бъде спокоен — бягството беше невъзможно. Ако би могъл, незабелязано, човек да се качи горе на решетката и да се прехвърли през острите копия, при скачането си от 30 м височина на улицата, той би плюснал като жаба; а ако би имал и въже, и да би се спуснал по него, той би налетял на часовоя, който — с пушка на ремък — непрекъснато сновеше на улицата, край стената, увенчана с решетката.

Приставът излезе от вратата, където беше влязъл. След него, като се прозяваше, вървеше един висок, сух, кокалест човек, наметнат с куртка и със смачкан фес на главата. Той се обърна към мене и грубо ми извика:

— Хайде! Гир ичери! — и с поклащане на главата ми посочи вратата, от която току-що бе излязъл.

Аз влязох в тая последната, последван от Хамзи-ага — така се казваше гардиянинът, на когото бях предаден от пристава. На 4–5 крачки от входа, вдясно, имаше една врата на стая от приземия етаж; ние минахме край тая врата и се изкачихме по една стълба за горния етаж. Там Хамзи-ага отвори вратата на стаята, находяща се над оная, край чиято врата бяхме минали, вкара ме вътре и влезе в стаята след мене. Това беше неговата стая, в която единствена мебел беше един одър с легло. Като не заключи вратата, Хамзи-ага си легна на леглото върху одъра, без повече да се интересува от мене. Аз се повъртях насам-нататък и — понеже нямаше стол или каквато и да било друга мебел — легнах на дъските. Цяла нощ не можах да заспя. След кауша в Куманово, след Старата Апсаана и Куршумли-хан в Скопие, след V участък в София, ето ме сега пак в затвора! Тогава — в Куманово, Скопие и София — аз не бях вкусил от свободата, оная свобода, която е най-близка до истинската такава при естественото състояние на човека: свободата на четническият живот, когато човек е окачил на пирона тиранията на закона и условностите и при която единственият му пътеводител и съдия е неговата съвест... Защо се оставих да бъда арестуван, воден на верига като куче и затворен сега в килията на Хамзи-ага? Едно късно и безполезно разкаяние, че съм се оставил да бъда арестуван, не ме остави да мигна през цялата нощ.

На сутринта ме преместиха в стаята на приземния етаж, под оная на Хамзи-ага. Освен две легла върху дървени магарета, с мръсни постилки и завивки, в тая стая имаше сламен стол с продънено седалище и пречупено облегалo за гърба; а също и една груба дървена маса, покрита с продрана и изпонацапана обвивна хартия, поставена до прозореца, който гледаше към двора. Захвърлени и потънали в прах, в ъгъла зад вратата, бяха натрупани в безредие някакви непотребни тефтери — стари затворнически регистри. Когато се опознах с новата обстановка, аз повдигнах постелката на едно от леглата; попаднах на няколко листчета хартия, от които можах да узная, че тук преди няколко месеца е бил затворен някой си български свещеник Протасий.

Когато — в 6 часа сутринта — пуснаха затворниците на разходка, те се разхождаха под моя прозорец и отиваха по нужда, като минаваха край него. Пуснатите на разходка затворници бяха под наблюдението на трима гардияни: Хамзи-ага, в чиято стая прекарах нощта; Кючук-Мехмед и Мустафа, чиито легла бяха в сегашната ми стая. Първите двама — Хамзи-ага и Кючук-Мехмед — бяха бошнаци и не говореха добре турски; те говореха тоя език даже по-лошо и от мене; третият — Мустафа — един едър, шишкав и много мургав турчин, беше от Анадола, някъде откъм Кютахия; той говореше турски с анадолски акцент.

След като се свърши сутрешната разходка и затворниците се прибраха в каушите, видях Соколова, с ремък през врата, да отива по нужда. За да разбере, че съм тука, аз започна да пея арията *Parcesseuse fille* от Фауст, която често ме беше слушал да тананикам, когато бяхме свободни. Соколов вдигна очи, видя ме и ме поздрави с веждите си.

Аз използвах времето, когато Кючук-Мехмед и Мустафа бяха въвн от стаята, откъснах парче хартия от захвърлените тефтери и набързо надрасках няколко думи; целта ми беше да установим със Соколова писмена връзка: първо, за да уеднаквим показанията си при разпитите, които предстояха; и второ, да направим живота си в затвора по-разнообразен и интересен. Когато Кючук-Мехмед дойде в стаята, казах му, че искам да ида по нужда. По тавана на нужника намерих една цепнатина и в нея турих — сгънато — листчето хартия. Не се мина дълго — Соколов се показа пак с ремъка през врата и с напрегнато изражение на лицето, като да е болен от силна диария. Той мина край прозореца в това време, когато по същата ария от Фауст аз пеех:

*Там писмо оставих —
разгледай добре!
Вгледай се нагоре,
потърси добре!*

Соколов излезе от нужника като си стягаше ремъка. Чрез едно мръдване на веждите, той ми даде да разбере, че не е намерил писмото. Аз продължих настоятелно да пея:

*Погледни нагоре!
Взри се по-добре!*

Изглежда, че диарията ще да беше хванала Соколова здраво, защото след малко той пак се яви в двора с ремък през врата; той бързаше почти тичешком към нужника. Когато излезе, от едно навеждане на веждите му разбрах, че „е получил“ писмото. Оттогава, до самото ни излизане от

затвора, без да има защо Соколов да симулира заболяване от диария, ние с него поддържахме честа, редовна и подробна кореспонденция.

На обед, както на всички затворници, ми дадоха един таин^[69] хляб. Нека спомена мимоходом, че хлябът, който получаваха затворниците в цяла Турция, беше бял, чисто пшеничен хляб, на тежест 1280 г (една ока, 400 драма). Тоя хляб по нищо не приличаше на оня, който комунистическата „народна република България“, от 13 години насам^[70], продава на „свободните“ български граждани по 80 лв. единия килограм, без в него да има поне едно зрънце пшеница, в това време, когато същата тая „народна република“ изема от земеделците произведените от тях храни, като ги заплаща по 18 лева единия килограм жито... При това, плащани след 6–7 месеца от изземването или — изобщо — никак не плащани...

Сух хляб, при тая обстановка, ми се стори съвсем опака работа. Аз казах на Кючук-Мехмед:

— Мехмед-ага! Няма ли някаква възможност да ми се доставя храна от хотел „Македония“? Попитай мюдора на затвора да разреши да ми се донася ядене отсреща, от ресторанта на хотел „Македония“!

Кючук-Мехмед отиде при мюдора на затвора. Не се мина и половин час, прислужникът на ресторанта при хотел „Македония“ донесъл в полицейския участък върху един поднос супа и готвено, изпратени от съдържателя на това заведение, костурчанина бай Георги Христов. И така, още на следния ден от моето арестуване, аз бях добил възможността да се храня тъй, както подобава на един цивилизован човек.

Още след първото донасяне на храна от ресторанта при хотел „Македония“, аз забелязах, че при връщането на паниците дежурният гардиан взема купа нечисти паници, повдига ги една по една, като проверява да няма между тях някаква записка и ги предава за изпращане обратно в ресторанта. На следния ден рискувах едно изпращане на писмо чрез нечистите паници, които се връщаха обратно в ресторанта, вярвайки, че съдържателят Георги Христов няма да ме издаде. Аз намокрих долния кръгъл ръб на една от паниците, налегнах тая последната силно върху една от празните страници на един от захвърлените тефтери и след това, по мократа кръгла среда изкъсах листа; с хляба, намокрен с плюнка, направих лепило, с което намазах изрязания кръгъл лист хартия, и залепих тоя последния върху дъното на паницата. Върху листа не написах нищо, за да не би — ако се открие играта — да се намери писмо, което би предизвикало арестуването на бай Георги Христов, а също и моето поставяне при по-строг режим.

Залепеният празен лист мина благополучно през контролата. Окуражен, аз още на следния ден написах подробности по режима, на който бяхме подложени, по въпросите, които ни бяха задавани през време на нощните разпити през миналата нощ и по дадените от нас отговори.

По тоя начин, още през първите два дни от нашето арестуване, можа да се постигне пълно единство между показанията на Соколова и мене; а също — да се осведоми първият драгоманин при българското консулство — Живко Добрев — върху общото положение на нашето задържане в затвора.

Така минаха няколко дни. Всеки ден аз редовно пращах — чрез нечистите паници — сведения даже за най-малките подробности от нашия живот в затвора. Кореспонденцията между Соколова и мене беше много оживена. Тя обемаше не само дребните случки, които набръчкваха замрялата повърхност на нашия затворнически живот, а засягаше и принципни въпроси.

— Няма значение това, че ние сме в затвора — пише Соколов в едно от писмата си. — Затворът е направен за хората, а не за котките. Истинските хора, ония, които имат свои собствени идеи или особености, ония, които не могат да се влеят в общото течение на покорното човешко стадо — именно истинските хора обитават затворите... Не е ли достатъчно това съзнание, за да бъдем горди?

— Спомни си нашите размисления, когато наблюдавахме звездния свят от скалата „Св. Илия“ над Горенци — пишеше той в друго писмо. — В сравнение с вселената, ние сме безкрайно малки и жалки нищожества, ако и да сме склонни да мислим себе си за център на вселената. За живота на тая последната нашият живот или нашата смърт нямат абсолютно никакво значение... Никога не забравяй, че във всеобщата, мировата хармония, даже надгробното ридание представлява песен; и че смъртта на едни от нас е необходимо условие за живота на други от нас...

— Ти си чудак! — пишеше в друго писмо. — Не схващаш ли цялата глупост и низост на ония, които държат в затворите или окачват на бесилките своите подобни и които не могат да намерят друго средство за борба с идеите, освен затвора и бесилките?... От нас — едни обикновени хора — те искат да направят светци и мъченици; малко ли ти е това?... Безславна смърт няма — стига тя да бъде в хармония с нашия мироглед, който отрича насилието върху човешката личност... Но достойно ли е — след като умреш „славно“ и ти вдигнат статуя — пернатите гарги да кацат върху тебе и да ти цвъкат лицето, а човешките гарги да правят същото с твоята памет?

След като бях преместен в стаята на Кючук-Мехмед и Мустафа, същия ден бях изведен от затвора. С един полицейски пристав минахме през двора, влязохме в участъка, качихме се по стълбата и влязохме в една от стаите на горния етаж. Това беше стаята на полицейския следовател. Почна се моят разпит; на зададените ми въпроси отговорих приблизително следното:

Името ми е Илия Дуров, родом от гр. Пловдив, България. Дошъл съм в Цариград, за да следвам в императорския лицей „Галата-Сарай“. Понеже дойдох късно, не можах да постъпя веднага; останах в Цариград, за да науча добре говоримия турски език; и за да мога идущата година да следя с успех науките си в тоя лицей, аз взимам частни уроци по литературния турски език. В Пловдив живея в квартала „Синджирли-Бунар“, близо до джамията „Бей-Меджид“. Баща ми е покойник; той е родом от едно пловдивско село, откъдето се преселил в града. Той е бил бакалин, човек със средно материално състояние. Когато да умира, последното му желание било да бъде изпратен да следвам в императорския лицей в Цариград, където — освен турски език, който е необходим за всеки човек в Балканския полуостров, да науча и няколкото други чужди язици (френски, немски, английски), които се изучават основно в лицей и които ще ми са много полезни в живота. Соколова познавам от гр. Кюстендил; преди две години, заедно с другите ученици от класа, от Пловдив отидохме на екскурзия в Кюстендил; там се запознах със Соколова, който беше известен между учениците от Кюстендилското педагогическо училище като много добър рисувач. Мерджанова (т.е. Васил Стоянов) познавам от Пловдив; аз тогава бях ученик от долните класове на Пловдивската гимназия; той беше дошъл от Русчук да следва в горните класове на гимназията; запомнил съм го, защото беше много начетен и често държеше реферати на разни теми; аз го познавах, но не дружах с него, защото беше по-възрастен от мене и защото не можех да говоря с него на научни теми, понеже нищо не разбирах. Видях го тук в Цариград и му се обадох; тогава се запознахме и понякога дружахме. С Шатева се запознахме тука, в Цариград, където и той като мене, дошъл да постъпи в лицей. Тук с него живеехме заедно в една стая, за да не харчим много пари.

Трябва да забележа, че мустентикът (следователя) Халид-Ефенди беше учтив човек. Без сянка от грубиянство, той задаваше своите въпроси, хитро ги оплиташе и повтаряше, като се стараеше по всякакъв начин да ме хване в противоречие — нещо, в което не успя, защото с време аз бях успял да наглася отговорите си така, че да не си противореча. Моят разпит продължи дълго; напрегнатото състояние, в което бях, ме измори много; но и Халид-Ефенди започна да проявява признаци на преумора, ако и докрай да остана хладнокръвен и учтив. Беше минало полунощ, когато той ме изпрати обратно в затвора.

В двора на този последния заварих Хамзи-ага седнал на стол пред вратата на югоизточната стена; той беше дежурен. Спомням си, че някъде в каушите на зданието, пред чиято врата беше седнал Хамзи-ага, затворниците вдигаха шум. Хамзи-ага си обърна главата и извика по направлението, откъдето идеше шумът:

— Де-е-хей! Хергеле!

От кауша се обади един сладникав глас, в който се прокрадваше една нотка на подигравка:

— Хамзи-ага! Какво значи „хергеле“?

Както казах и по-горе, Хамзи-ага беше бошняк. А на всички е известно, че бошняците — също като македонците от Прилепско — имат една забележителна неспособност да изучават чужди язици. Хамзи-ага отговори важно:

— „Хергеле“ значи „малко конче“.

Целият кауш гръмна от весел и шумен смях — нещо, което направи щото Хамзи-ага да се усмихне със задоволство.

В стаята, която ми бяха определили сутринта, заварих Кючук-Мехмед и Мустафа легнали на леглата си. Мустафа беше заспал, но Кючук-Мехмед беше буден и при моето влизане се изправи седнал на леглото. Изморен от дългия разпит, аз исках да легна и да си почина, но нямаше къде; не можех да легна и на пода, защото двете легла и масата заемаха стаята почти изцяло. Аз седнах на стола, с намерение да спя седнал; но тъкмо що бях задрямал, усетих, че някой ме хвана за рамото и ме разтърси.

— Уйма! Ей, даскал! Уйма!^[71]

Аз се сепнах и видях до мене Кючук-Мехмед, който ме беше събудил. Оттогава насетне — до моето преместване от тая стая — всякога, когато задрямвах, дежурният гардиян ме раздрусваше и събуждаше. Само денем, когато гардияните бяха заети с надзора върху пуснатите на разходка из двора и коридорите затворници и в стаята не оставаше никой от тях, след размяната на кореспонденцията със Соколова чрез нужника и след като изпращах — чрез нечистите паници — ежедневните си сведения за нашия затворнически живот, успявах — седнал на стола — да подремна по 2–3 часа в денонощие и то на различни интервали.

Тая вечер, след като Халид-Ефенди — подир първия разпит — ме изпрати обратно в затвора и аз седнах да си почина, точно под „моята“ стая, някъде дълбоко изпод земята, се разнесе един отчаян вик:

— Ама-а-ан! Джан-куртаран йок-ми бе-е-ей!^[72]

Там, някъде долу в подземие, биеха някого. След полунощ, в пълната тишина, тоя отчаян вик, който се повтаряше с постепенно отслабваща сила, придружен от тъпи удари и от яростните псувни на палачите — имаше защо да ми настръхне косата... Всяка вечер късно ме извеждаха на разпит при следователя; когато ме извеждаха, аз тръпнех от мисълта, че ще ме свалят долу в подземие, за да ме бият; когато — след полунощ — ме докарваха обратно в „моята“ стая, от подземие се чуваше все същият отчаян вик за помощ, но с разлика в тембъра на гласа — което значеше, че подлагат на жесток побой не едного, а различни хора. Почти всеки ден Цариградската полиция устройваше хайка по арменци, посочвани на полицията като опасни за държавата от техни сънародници-арменци, находящи се на служба в полицията като хафията (детективи). Турците-полицейски презираха доносниците, но се ползваха от техните доноси и чрез побоищата върху арестуваните арменци изразяваха своето презрение спрямо цялата арменска нация. Нас даже с пръст никой не ни докосна — това трябва да подчертаем.

Така минаха няколко дни. Вероятно — чрез агентите на Пловдивското турско консулато — полицията ще да беше направила справка за мене в Пловдив, откъдето ще да са отговорили, че Илия Дуров действително живее в Пловдивска махала Синджирли-Бунар, близо до джамията Бей-Мехмед, че баща му — сега покойник — е от село, преселен в града и че в настоящия момент тоя Илия Дуров отсъстваше от града. По всичко личеше, че мустентикът Халид-Ефенди искрено ми съчувстваше за дето съм имал нещастие да се познавам с Мерджанова и Соколова. Последният път, когато ме изведоха на следствие при мустентика, Халид-Ефенди ми каза:

— Язык, чоджум! Сен хак-ерине гидежексън!^[73]

На следния ден, когато нямаше никой в „моята“ стая, аз исках да съобщя навън за моите впечатления от думите на Халид-Ефенди при последното разпитване. Аз намокрих долния кръгъл ръб на една паница и наблегнах тая последната върху празния бял лист на един от тефтерите. Наведен над масата, цял погълнат от моята работа, аз не бях забелязал, че в стаята влязъл Кючук-Мехмед, който дошъл зад мене; той се помъчил да види с какво се занимавам и ме попита:

— Не япиорсън?^[74]

Аз се стреснах и се обърнах. Кючук-Мехмед с любопитство се загледа в масата. През главата ми мина мисълта, че начинът, по който кореспондирах с външния свят, е открит; че това ще повлече арестуването на съдържателя и персонала на хотел-ресторанта „Македония“; компрометирането на персонала при българското консулство; ще влоши както моето положение, така и онова на останалите ми арестувани другари и ще промени коренно мнението, което мустентикът Халид-Ефенди си беше съставил относително моята невинност. Всичко това мина като светкавица през ума ми. Без да разсъждавам и съобразявам, както натисках паницата с двете си ръце, аз се обърнах, дигнах паницата и я стоварих върху главата на Кючук-Мехмед. Паницата се счупи на парчета, а Кючук-Мехмед залитна и след това заора с лицето си по пода, без да може да извика.

От пукнатата му глава бликна кръв и се разля по пода. През вратата — оставена отворена при влизането на Кючук-Мехмед — се втурнаха върху мене Хамзи-ага и Мустафа, които ме хванаха и — въпреки моята отчаяна съпротива — ми извиха ръцете назад. Дойде и мюдюрин на затвора. Аз с ярост продължавах да псувам лежащия в безсъзнание Кючук-Мехмед, върху чиято глава изливах с кофе студена вода.

Какво мислите — при такъв случай, как биха постъпили с мене, ако това би станало в която и да било друга страна? Едва след като бях задържан с извити ръце назад, аз разбрах, че ще бъда съсипан от бой. Но нищо подобно не стана. Мюдюринът, гардияните и мустентикът Халид-Ефенди, който последен дойде в двора — всички единодушно заключиха:

— Завалла чоджук! — Дели олмуш!^[75]

Всички заключиха, че поради режима на усамотение и безсъница аз съм полудял. Знае се, че турците са много снизходителни спрямо лудите, ония, които са лишени от разсъдък. Така щото, с одобрението на Халид-Ефенди, мюдюринът на затвора нареди да бъда преместен в общия кауш на „янгънджиите“ — хора еснафи, затворени по обвинението, че са си запалили дюкяните с цел да получат сумата, за която са били застраховани. Никой не обърна внимание на мокрия кръгъл отпечатък от долния ръб на паницата върху празния бял лист на тефтера, който — разтворен — лежеше на земята...

Вкараха ме във вратата, която зееше на североизточната стена на двора, където се намираще каушът на „янгънджиите“. В тоя последния бяха затворени няколко души, чиито имена не мога да си спомня. Запомнил съм само „Хаджията“ — един висок, кокалест грък, сух, черноок, с големи черни мустаци и дебели вежди, който постоянно беше зает с гледане на карти; седнал на пода с подвити под себе си крака, наведен, той по цял ден редеше картите и предричаше бъдещето на себе си и на другарите си по кауш. Спомням си с най-дълбока признателност за друг един от „янгънджиите“ — Епаминондас Витилас. Той беше родом от Цариград, по народност грък, по занятие манифактурист, човек на около 35 години, със среден ръст, със сиво-зеленикави очи, светло-кестенява коса, мустаци и брада. Това беше човекът, който заличи в мене всяка следа от омраза към гърците, каквато ни насаждаха в училището още от деца. Той говореше отлично френски; с него ние говорехме и спорехме на тоя език.

Мене ме преместиха в кауша на янгънджиите, за да не бъда усамотен — което беше голямо облекчение на режима; но както и по-рано, по време на разходките, не ми позволявах да излизам от кауша и да се разхождам из двора и коридорите. На следния ден от преместването ми, за да убия скуката от самотата, с едно парче въглен от мангала, бях почнал да копирам по памет една от рисунките на Соколова, която той беше кръстил „Окованото изкуство“. Епаминондас Витилас, който се беше върнал от разходката си, застана пред стената, където дращех и ме запита по френски:

— Какво рисувате?

— Една рисунка — „Окованото изкуство“ (L'art en entraves).

— Господин Илия! Оставете рисуването! Елате да си поговорим!

Аз захвърлих въглена и го запитах:

— Какво обичате?

— Господин Илия! Вие сте българин, аз съм грък. Ненавиждам българите от дъното на душата си. Ние гърците и вие българите — ние сме вековни врагове. Но — нека ви кажа — завиждам ви и се възхищавам от начина, по който вие знаете да умираете. Дайте ми възможност да ви докажа моето уважение!

Аз го погледнах косо и помислих в себе си: „Гръцки хитрец! Каква ли иска да ми я скрой!“ и го запитах:

— Какво по-голямо доказателство от онова, което казахте сега?

— Не. Аз искам на дело да ви докажа моето уважение. Искам да ви бъда полезен.

— С какво мислите, че можете да ми бъдете полезен?

— С какво ли? — Да предавам ваши писма на господин Стоянов и неговите — на вас; да бъда поща между вас.

Епаминондас Витилас като че ли бръкна в мозъка ми и догади моето най-съкровено желание. Но аз не бях наклонен да се хвана така лесно на въдицата, която той ми хвърли и небрежно казах:

— Аз няма какво да му пиша, а и той не вярвам да има нещо да ми съобщава. Във всеки случай предайте му това!

И на едно малко парче хартия, аз написах две думи без подпис: „Чок-селям!“ Между хиляди почерка — знаех това — Мерджанов веднага, без колебание, би познал моя почерк. Моята сметка беше тази: ако Витилас предаде на гардияните моята записка, тя не съдържа нищо, което би могло да навреди с нещо на когото и да било; а ако действително успее да я предаде на Мерджанов, ще се установи многожеланата пряка връзка между него и мене. Епаминондас Витилас излезе в коридора; след малко се върна и ми каза:

— Стоянов беше в своята килия и гледаше през прозорчето на вратата. Аз на правих хартиятата на топче и му я хвърлих през прозорчето.

Същия ден, когато пуснаха затворниците на следобедна разходка, Витилас отишъл да се разхожда в коридора край килията на Мерджанова. Тоя, последният, издебнал момент и, незабелязан от Хамзи-ага, който наблюдавал затворниците в коридора, подхвърлил на Витилас една топка от смачкана червена хартия. След като я взел, Витилас веднага ми я донесе. Мерджанов накратко беше описал живота от момента на арестуването, какво го е питал мустентикът, и какви отговори е давал.

Същия ден, когато е бил арестуван, вечерта го качили в един файтон и го откарали в Стамбул. Файтонът спрял пред Сарай-Бурну. Мерджанов е бил смъкнат от файтона. Домъкнали го до брега на морето, където му вързали ръцете и краката. Той разбрал, че ще го хвърлят в морето и се отписал от списъка на живите, когато станало нещо, което той съвсем не очаквал. От ресторанта при хотел „Македония“ видели, когато го извели от участъка Галата-Сарай и го качили на файтона, който минал край хотел „Македония“ и заминал надолу по главната улица към Войвода-Сокак; някой отишъл и явил това в българското консулство. Първият драгоманин при това последното, Живко Добрев, взел файтон и успял да се яви при Сарай-Бурну точно навреме — преди Мерджанов да бъде експедиран към морското дъно. Със своето присъствие Живко Добрев осуетил намерението на полицията и Мерджанов е бил върнат обратно в участъка Галата-Сарай.

Отговорите, които Мерджанов давал при разпитването му от мустентика Халид-Ефенди, в оная своя част, която се отнасяше до мене, в общи черти почти съвпадаха с моите показания относно познанството ми със Соколова и Мерджанова. Оставаше — ако стане нужда в бъдеще — да изгладим окончателно тия отговори, та — в очите на мустентика — да добият силата на безсъмнена истина.

Десетина дни след като ни бяха арестували, една вечер към полунощ извели Мерджанова и Соколова от участъка, качили ги на файтон и ги отвели в Стамбул, в Министерството на полицията. Министърът на полицията искал да ги види и лично да проучи тяхната преписка. Пръв въвели при него Мерджанов. На една маса бил сложен един чувал пълен с книги и вещи, взети от Мерджанова при обиска на квартирата му. Там било и шифрованото писмо на Солунския централен македонски комитет до Мерджанова, с което се искаше нашето съдействие, за да се принуди екзархът да назначи за учители в Македония лицата по приложения списък. Мерджанов не отказал, че получил това писмо, но не знае нито кой му го е пратил, нито съдържанието му, защото — ако действително то е шифровано писмо, а не някаква мистификация — той не знае ключа на шифъра. Един секретар, в присъствието на министъра и на Мерджанова, правил опис на находящите се в чувала книги и вещи. Между другите книги била и книгата „Народничество и Марксизъм“ — ако не ме лъже паметта — от Плеханов. При вписването в описа на тая книга, секретарят се намерил в недоумение и запитал министъра:

— Пашъм! Насъл язаим „Марксизмо“? „Каф“-лен ми, оса „кяф“-лен?^[76]

Министърът отговорил:

— Чивир орда бир „каф“, та сик олсун!^[77]

В очите на Мерджанова, втората част от тоя отговор била нещо като атестация за възпитанието на министъра на Хамидовата полиция.

След излизането на Мерджанова, при министъра въвели Соколова. Соколов имаше дълга черна брада; небръснат и непригладен в продължение на десет дни, с черни дълги коси до самите му очи, с бялото на очите, което се хвърляше в очи поради контраста с черните му очи и обрасло с черна

козина лице, Соколов имаше вид на горила. Още щом го въвели при министъра, тоя последният се развикал:

— Бу ми? Бу ешкие-дър! Чикарън дишари! Ерине коин, аманасана сикеим!^[78]

— Това беше псувня по специална поръчка, като моя костюм! — ми беше писал на другия ден Соколов в записката си, която аз получих чрез тавана на нужника...

Занизаха се еднообразните дни на затворническия живот: вчерашния приличен като две капки вода на днешния, а тоя последния — на утрешния. През цялото време само една бръчка нарушаваше това убийствено еднообразие. Веднъж, при една следобедна разходка на затворниците, каквато не ми беше позволявана, аз бях сам в кауша и — за да убия времето — бях взел картите от Хаджията и ги редях, като си хвърлях пасианс. Аз бях всецяло погълнат от това си занимание, когато отядно, някъде отгоре, един силен вик прогърмя в ушите ми:

— Манджуков!

Никога не ми се е случвало да се подплаша толкова, колкото се бях подплашил тогава. Аз и не помислих да съображавам кой и откъде ми извика така силно истинското име; бях просто хипнотизиран от тоя вик, чрез който ми се даваше да разбере, че тук, в затвора Галата-Сарай, знаят истинското ми име и че оттук нататък ми предстои да бъда разкарван от затвор в затвор до Скопие, да бъда разпитван, бит и измъчван, да дам сметка за разните епизоди от моя живот през последните две години.

Аз треперех като в треска. Минаха няколко мига докле дойда на себе си. Тези мигове ми се сториха цяла вечност. Най-после аз се окопитих и се разгледах наоколо, главно към направлението, откъдето чух вика. Там високо, имаше едно прозорче, което гледаше към вътрешността на зданието и не можеше на пръв поглед да се забележи; вероятно то да е било оставено, за да се провира през него светлина към горния съвсем тъмен коридор. То беше малко, около 50/50 см, без стъкла и с дебели железни пречки. Оттам някой ми беше извикал — вероятно някой от моите другари; той ме е видял през прозорчето, извикал ми и веднага се дръпнал назад — вероятно, за да не бъде забелязан от гардияна. Това предположение ме успокои и когато другите затворници, след разходката, дойдоха в кауша, аз спокойно редях картите за пасианс.

Много по-късно, през пролетта 1902 г., когато се видяхме с Шатева в София, научих от тоя последния, че когато минавал по коридора край прозорчето, много пъти ме наблюдавал; като ме видял самичък в кауша, той ми се обадил, без да подозира колко ме подплаши с това.

Минаха няколко седмици. Веднъж — ако не се лъжа на 9 ноември 1900 г. — след сутринната разходка, Епаминондас Витилас ме взе настрана и тихо ми събщи:

— Господин Илия! Пазете се добре! (Méfiez-vous bien!) Преди малко чух гардияните да си говорят, че имало нареждане да затворят в нашия кауш тая вечер някой си Мехмед-Ефенди, хафие^[79], с цел да ви подпитва. Пазете се добре!

Същия ден, надвечер, подир следобедната разходка, всичките затворници се бяха прибрали в кауша. Хаджията редеше своите карти и хвърляше „фал“ (пасианс) на одного от затворниците, грък, човек с дебел корем и нисък ръст. Ние двама с Епаминондас Витилас водехме някакъв разговор, по време на който той забеляза:

— На нас, гърците, липсва един такъв човек, какъвто беше вашият Стамболов. Ах, ако би имали и ние, гърците, един такъв човек! Човек, който да вдъхнови и поведе нас, гърците! Ако бихме имали такъв човек, Едхем-Паша^[80] не би спечелил Велестино и Домокос^[81]! Тогава нашата сегашна история би отбелязала пак такива славни имена, като Саламин и Термопилите от старата елинска история...

— Лъжете се, господин Витилас! Това — че отделната личност била вдъхновявала и водила масите — това е едно заблуждение, усърдно разпространявано и поддържано от заинтересовани шарлатани за оправдаване диктаторите и диктатурите, като оная на Криспи и Стамболова или като „диктатурата на пролетариата“, която Карл Маркс поставя като цел на работническата борба за освобождение. Аз мисля, че не е отделната личност, която вдъхновява и води масата. Вярно е точно обратното: общото желание на масата и волята ѝ да добие повече свобода съблазняват отделните властолюбиви личности, които се приспособяват към това общо желание и воля, с цел да минат за водачи и да заграбят властта; тяхната роля е също като оная на мухата, която, кацнала върху рога на вола, се хвали, че оре нивата. Те — нашият Стамболов, вашият Кападистрия,

италианският Криспи и всички като тях, във всички времена и при всички народи, са приличали, приличат и ще приличат на сламката, която плува над морските вълни; не сламката е издигнала морската вълна нагоре, а вълната е изкачила сламката на височината, където се намира... Аз мисля, че — след борбите, които е водил за своята политическа свобода — сега гръцкият народ почива и съвзема своите сили, защото новото време поставя пред него нови задачи, които далече надхвърлят тесния национален хоризонт и се различават съществено от задачите, които той е решавал преди осемдесет години...

Вратата на кауша се отвори. Един млад, интелигентен турчин, човек на около 25–27 години, облечен в тъмносин елегантен костюм от последната мода, с фес, наскоро минат на калъп, с пардесю бежов цвят, праметнато на лявата му ръка, биде тласнат грубо в отворената врата от гардиянина Хамзи-ага, който, след като го ритна с крак в задника, изръмжа:

— Гир ичери, ханзър-ериф!^[82]

Новият затворник остана неподвижен до вратата за един момент, а след това — види се като свикна с мрака на кауша — се огледа наоколо и запита по турски, без да се отнася към някого отделно:

— Аз къде да седна?

Почти едногласно всички почнаха да го канят и да му струват място до тях.

— Тука, господине! Заповядайте тука!

Новодошлият се приближи и — без да се отзове на отправените му покани — седна между мене и Витилас. Новодошлият каза, че се нарича Мехмед-Ефенди, родом от Цариград, студент по право, което бил на път да свърши тая година, ако не би бил арестуван. Той заприказва с мене, възползван от обстоятелството, че сме близки по възраст, защото всички останали затворници бяха много по-възрастни от нас.

— Вас как ви казват?

— Илия Дуров, българин от Пловдив, Румелия.

— Какво работите?

— Аз съм ученик; дойдох в Цариград да постъпя в Императорския лицей „Галата-Сарай“.

— Също като мене. Аз съм студент от Хукука. Защо сте арестуван? В какво Ви обвиняват?

— И аз не знам.

— Също като мене (Тъпкасх бана-гиби). И аз не знам защо ме арестуваха.

В тоя дух Мехмед-Ефенди дълго ме разпитваше и всякога намираще голяма прилика в положението на двамата ни. Явно беше, че той искаше да ме предразположи, та да взема да му се доверявам; знае се, че затворниците — помежду си — разправят истината по престъпленията, в които ги обвиняват; Мехмед-Ефенди беше избрал верния път към моето доверие, ако не бях предупреден от Епаминондас Витилас.

Следния ден — 10 ноември 1900 г. — през сутринната разходка, на която — също като мене — той не биде пуснат, ние бяхме останали сами в кауша. Мехмед-Ефенди започна да критикува съществуващия ред в Турция:

— Това не е държава! Това не е управление! В Турция не останаха доблестни, учени и умни хора: който не успее да избяга в чужбина, намира или затвора, или морското дъно при Сарай-Бурну. Всички важни държавни или обществени постове за заети от еветчии, любоугодници, подлещи и крадци — не е ли така?

— Аз живея в Турция едва от една година насам, та не зная какво да ви кажа. Върху това, което ми говорите, нямам мнение. Може да е тъй, както казвате, а може и да не е. Па може би вие да имате някакви ваши лични причини, за да мислите така.

— Вие не сте ли чули да се приказва за една партия, една турска партия — Жон-Тюрк?

— Не съм. Защо?

— Тая партия — тя иска да събори Хамидовия режим, да възроди Турция и да я поведе в пътя на западните държави... Как да не сте чули нищо за младотурците?

— Вижте, Мехмед-Ефенди! Аз съм от България и не ме интересуват работите в Турция. Това едно. Друго — аз съм дошъл тука да постъпя в лицей „Галата-Сарай“, а не да бистря политика, от каквато нищо не разбирам. Така че — не искам да говоря нито с вас, нито с когото и да било друго по политически въпроси!

Ние замълчахме. Мехмед-Ефенди удари на камък и недоволен обърна глава настрана. Аз взех картите на Хаджията и почнах да реда пасианс...

Същия тоя ден — 10 ноември 1900 г. — вечерта, към полунощ, както и другите затворници, аз си бях легнал и заспал. Ненадейно усетих някой да ме рита силно и грубо; чух гласа на гардияна Хамзи-ага, който ми заповяда с всичката грубост, на която беше способен:

— Илия Дуров! Калк! Гель беним-лен!^[83]

Аз станах и — още полусънен — тръгнах пред него и излязох на двора. Пред северозападната врата, оная, която води към вътрешността на полицейския участък „Галата-Сарай“, стоеше мюдюрът на затвора, а до него Мерджанов, Соколов и Павел Шатев, заобиколени от 3–4 хафията в цивилни дрехи. Вместо яка и връзка, Мерджанов беше увил около врата си една ясночервена кърпа с бели капчици; лицето на Соколова цяло беше обрасло с гъста и дълга черна козина, от която стърчеше само носът и белееше бялото на очите, потънали в косматата растителност; Павел Шатев, със своите очила и изпънат напред врат, имаше вид на заплеснат и учуден човек, паднал на земята от Юпитер.

Мюдюрът тръгна напред, след него ние четиримата, а след нас — хафиятата. След като ми нахне коридора, ние почнахме да изчакваме стълбата за горния етаж. На горната площадка на стълбата, пред затворената врата на широкия салон, стоеше гавазинът на българското консулато. Мерджанов, който вървеше напред, непосредствено зад мюдюра, се обърна към нас и каза:

— Има си хас да ни освободят! А аз вчера направих опит да се удуша с ей-тая кърпа — и той посочи увитата около врата му червена кърпа с бели капчици, — но не можах да я стегна добре...

Ние влязохме в салона, който представляваше кръг или многоъгълник с врати във всички направления, през които се влизаше в разните отделения от управлението на полицейския участък „Галата-Сарай“. От салона ние влязохме в едно от отделенията на горния етаж. Пред нас, срещу вратата, през която влязохме, беше бюрото на мютесарифина на Пера. Зад бюрото беше седнал същият оня висок, черноок турчин, с фес на главата и с черни, прошарени коса, мустаци и брада — мютесарифинът на Пера, който при моето арестуване беше направил каламбура, като си играеше с наименованието „Галата-Сарай“, което носеха императорският лицей и полицейския участък. При него, от дясната му страна, зад бюрото, седеше същият оня дворцов представител — къс, шишкав човек, облечен в дворцова униформа, — който присъстваше тук, когато ни бяха арестували. Пред бюрото, върху един фотьойл, с крак върху крак, бе седнал един висок, сух човек, облечен в цивилни дрехи, с прошарена, почти побеляла коса и също такива мустаци и брадичка, с мека плъстена капела, сложена на коляното му. Тоя човек беше българският дипломатически представител, Иван Евстатиев Гешев.

Ние заставахме пред бюрото на мютесарифа и пред седналия български дипломатически представител в две редици: Мерджанов и Соколов в предната редица, а зад тях — Павел Шатев и аз.

— Господа! — продума Гешев. — Натоварен съм от Негово Императорско Величество Султана да ви съобща, че ви освобождава да си заминете в България под условие: никога в живота си да не прекрочите границите на Отоманската империя.

И като сниши гласа си, добави:

— Кажете „благодаря“!

Соколов изръмжа:

— В затвора простирах и сега съм болен. Там завъдих въшки — за какво да му благодаря?

— Аз не говоря добре турски — казах аз, — не зная как трябва да изкажа моята благодарност!

— Тешукюр едеръс! — процеди лаконически Мерджанов.

Мютесарифът стана от креслото си зад бюрото, дойде при нас и на литературен турски език ни държа приблизително следната реч:

— Мои деца! Султан Хамид е милостив като Бога — подарява ви живота. Идете в своята страна и станете мирни, полезни хора! Вие — обърна се той към Мерджанова, който при следствието беше казал, че дошъл в Цариград поради мекия климат, необходим за възстановяване на здравето му, като предразположен на заболяване от туберкулоза, — вие и в България ще намерите някое място с мек климат за вашите дробове. Вие — обърна се той към Соколова, който минаваше за художник, — и във вашата страна вие ще намерите достатъчно сюжети, достойни за вашето

художническо творчество. Вие — обърна се той към мене — и в България ще намерите училища, които да ви дадат ония знания, които ще ви са необходими в живота. А ти — обърна се той строго и безцеремонно към Шатева, — ти да си вървиш в Кратово и много-много да не се мяркаш далече от родното си място, защото царската милост се проявява веднъж и не ще може да стигне втори път до тебе, като сега!

И, като се обърна към мюдюрина на затвора, каза:

— Хайде! Закарай ги обратно в затвора!

— Как така да ни закара обратно в затвора? — възрази живо Мерджанов. — Как така пак в затвора? Султан Хамид ни освобождава — с какво право вие ни арестувате? Или намирате, че султанът не знае какво прави, та вие ще го поправяте? Ние няма да се върнем пак в затвора! — решително заяви той, като едновременно се обърна към нас да получи нашето одобрение.

Соколов и аз повторихме последните думи на Мерджанов:

— Ние няма да се върнем, не искаме да се върнем обратно в затвора!

Мютесарифът се върна обратно към бюрото и с тих глас почна да приказва с дворцовия представител. След малко той дойде при нас и — като се отправяше към Мерджанова — ни запита:

— В кой хотел искате да нощувате?

Ние почнахме да се съвещаваме:

— Разбира се — в хотел „Пера-Палас“! — предложи Соколов. — Ако е гарга, рошава да е!

— Аз не съм от скромните — каза Мерджанов, — но в случая бие много на очи. Затова, бих предпочел да изберем някой второкласен хотел... кой например?

— Например, хотел „Петербург“ или „Метропол“ — предложих аз.

Ние се спряхме на хотел „Петербург“, над Кючук Мезаристан, откъдето има много хубав изглед, особено нощем, към кипарисите под него към Златния рог и към Стамбул — една моя любима гледка, както споменувам на друго място. Мерджанов изказа това наше желание; веднага изпратиха един полицейски пристав да доведе съдържателя на хотела. След няколко минути той последният, някой си Яни Пападопуло, се яви и още с влизането си почна да търкаля теманета на всички страни. След като се осведоми от него има ли свободна стая за четирима души, мютесарифът му заповяда да приготви в една стая четири легла и да постави едно легло при вратата, във вратата.

— Всички разходи по вечерята и нощуването на тези четирима ще бъдат за сметка на гражданата листа на Негово Императорско Величество Султана! — добави мютесарифът.

Яни Пападопуло направи няколко теманета на всички страни и излезе от стаята заднешком. След неговото излизане, с един знак на ръката си, мютесарифът заповяда на хафиегата, които бяха застанали зад нас, при вратата, да ни изведат навън. В салона всеки от нас биде хванат под мишниците от по две хафията; така излязохме на улицата. Ние приличахме на четири групи от по трима задушевни приятели, които вървят една след друга, за да обикалят нощните увеселителни заведения. Като следяхме трамвайните релси, ние отивахме надолу, минахме край хотел „Кръокер“, завихме на юг и след малко стигнахме до хотел „Петербург“.

Няколко минути ние почакахме долу, в общия салон на хотела, докле прислугата, турена под пълна пара от Яни Пападопуло, под негово наблюдение, бърже изпълняваше заповедта на мютесарифа; след малко, съдържателят дойде и яви, че всичко е готово. Ние се качихме на втория етаж и бяхме въведени в пригответената за нас стая. Тая последната беше широка, с два прозореца към главната улица, по която — в тоя късен час — конските трамваи бяха престанали да циркулират. Четирите кровати с нощните масички бяха наредени край стените, а по средата имаше една маса с хубава покривка и четири стола около масата. Вратата беше двойна, с малко коридорче между двете врати; в това коридорче беше поставено — според получената заповед — едно легло за гражданския полицай, който щеше да нощува на него. След като влязохме в стаята, хафиегата, които ни придружаваха, си отидоха; остана само един от тях, 30–35-годишен човек, с червеникави мустаци, родом от гр. Куманово, който говореше с нас по македонски, кумановско наречие; той седна на леглото между двете врати, тогава, когато ние се разположихме около масата.

Каква внезапна промяна! Преди по-малко от половин час бяхме в безнадеждно положение; почти се бяхме отписали от числото на хората, които могат да живеят и постъпват съобразно

своите желания; преди малко ние не можехме даже да мечтаем за свобода, а сега бяхме почти свободни; след няколко часа ще бъдем съвсем свободни и волни като вятъра!

— Господа! — каза Мерджанов. — На това наше щастие се следва да му ударим един хубав гуляй! Няма защо да си стягаме юздите и кесииите — юздите останаха в килиите на „Галата-Сарай“, а кесията ни е дълбока — падишахът плаща! Ей, приятелю! — обърна се той към седналия на леглото детектив. — Я повикай прислугата!

Кумановецът стана, излезе и след малко се върна с един келнер.

— Слушай! — изкомандва Мерджанов. — Донеси една-две бутилки коняк Фин-шампань, хляб, закуски и всичко, каквото трябва за един хубав гуляй! Освен шунката, саламите и разните други деликатеси, да не забравиш да донесеш съомга, черен хайвер и швейцарско сирене, а също — и няколко бутилки шампанско! Конякът непременно да бъде Фин-Шампань, а не Кампа или Барбаресу! Шампанското да е Моел-е-Шандон!

След няколко минути масата биде покрита с бяла ленена покривка, а върху нея кацнаха няколко бутилки коняк и шампанско; цялата маса се покри с всевъзможни закуски, между които не липсваше нищо от онова, което беше заръчал Мерджанов. Гуляят почна с по няколко чашки коняк и продължи по-нататък с всичко останало, по правилата на изкуството. Кумановецът, седнал на леглото си, се покашлюваше скромно.

— Ела! Ела и ти да гуляеш! И ти си човек, ако и да пиеш човешка кръв! Ела при нас! — покани го Мерджанов.

Кумановецът стана неловко, взе от салона един стол, приближи се до нас и седна съвсем скромно до един ъгъл на масата. Гуляят продължи до късно през нощта. По едно време, Соколов сложи ръката си на рамото ми:

— Илия! Ела! Ела до прозореца! Погледни каква е красотата!

Ние двамата седнахме на рамката на отворения прозорец. Под нас — зад главната улица, надлъж по която лъцяха трамвайните релси — се чернееха в абсолютна тишина кипарисите на Кючук-Мезаристан и със своите върхове образуваха долната рамка на изгледа към Златния рог, където се отражаваха хилядите светлини на Стамбул, който се изтичаше на изток и се сливаше с тъмните води при съединението на Златния рог с Босфора.

— Погледни как гори Орион върху Златния рог — сочеше Соколов към блестящото съзвездие. — Помниш ли? Също така блестяха звездите под Курт-Баир при Дупница през нощта, когато тръгнахме с Делчева... Помниш ли? Така горяха звездите над Горенци, когато разсъждавахме за човека и вселената...

С вперен поглед напред, Соколов се беше унесъл в съзерцание на картината пред нас — може би той предчувстваше, че за последен път в живота си гледа тая красота.

— Какво си се зазяпал такъв, като теле? — казваше му Мерджанов. — Като те гледа човек, ще заключи, че ти наистина се мислиш за художник. Остави картината пред тебе да си бъде картина! Ела да ти кажа какъв бръмбар ми се е загнездил в главата! От момента, когато видях над стълбата гавазина при българското консулато и предположих, че може би ще ни освободят, мина ми една мисъл: ако ни освободят сега, то ще е сигурно, защото ни очакват още по-големи патила в живота... Не мога да се освободя от тая мисъл. Ела! Белким с чаша шампанско я изчукаме оттам, дето се е загнездила!

Нещастният Слави! Без да ще, той беше прозрял в бъдещето, което след няколко месеца щеше да му поднесе най-горчивата чаша, която се е падало някому да изпие...

Към края на гуляя, когато радостта ни, че сме вече свободни, се уталожил, Мерджанов се загледа в чашата шампанско пред него и съсредоточено продума, като да говореше сам на себе си:

— Как попаднахме в затвора — знам и нищо не ме учудва. Ако питаш, била, чудно ми е, че не попаднахме там по-рано. Но не мога да си обясня защо ни освобождават? Тя — турската власт — имаше, особено против мене, такива положителни данни! Защо ни освобождават? Ето това ми е необяснимо!

Тогава ние не знаехме какво беше станало, което бе осуетило благопожеланията на екзарх Йосиф I и което, като ни върна свободата, даде криле на нашите надежди за бъдещата борба. По-късно, след като се събрахме в София, всичко се изясни. Ето какво беше станало:

Както споменувам и на друго място, след като Дервиш-Ефенди — през м. май 1899 г. — ме изгони от Скопие и от Турция, аз дойдох в София, където Мерджанов ме запозна с Димитър Ляпов, по онова време редактор на в-к „Реформи“. Преди заминаването си за Цариград с Мерджанова есента 1899 г., от Д. Ляпова почерпихме първите сведения за града, където отивахме по разни пътища, и за млекарницата на бай Кузма Чобанов на Венедик-Сокак, където трябваше да се срещнем. Впоследствие, Д. Ляпов беше напуснал редакторството на в-к „Реформи“ и беше станал частен секретар на тогавашния български министър-председател Б. Радославов.

Когато се научил за нашето арестуване в Цариград, Д. Ляпов така добре напомнил Радославова, че той последният счел нашето арестуване за *casus belli*^[84]. Започнала се дипломатическа преписка между българското и турското правителства, която свършила с това, че българският дипломатически агент в Цариград, Иван Евстатиев Гешев, по заповед на Радославова в четвъртък, 9 ноември 1900 г., предал във Високата порта една нота в ултимативна форма, с която искал нашето незабавно освобождение. В петък, 10 ноември 1900 г., господин Гешев присъствал на селямлъка^[85], явил се лично при султана и от тоя последния узнал, че предния ден е било издадено ираде^[86] за освобождаването и изгонването от пределите на Турция на тримата задържани български поданици под условие втори път да не стъпят в територията на Турската империя; съгласно това ираде, четвъртият от нас — Павел П. Шатев — се въдворява на постоянно местожителство в родния си град Кратово. След като получил официално сведение за издаване на ирадето, Иван Евстатиев Гешев беше дошъл в полицейския участък „Галата-Сарай“ да ни съобщи за освобождаването.

С дата 10 ноември 1900 г., Българската Телеграфна Агенция беше предала следната телеграма: ..... Цариград, с. д.

Българинът Стоянов и тримата му другари, които се намираха в затвор от някое време насам под предлог, че са членове на Македонския Комитет, бидоха освободени вчера по настояването на Българския Дипломатически Агент г. Гешов пред Илдъза. (Справка: в-к „Нов век“, бр. 247 от 13 ноември 1900 г., стр. 4).

Придружени от Кумановеца, сутринта ние отидохме в „Галата-Сарай“ да приберем своите вещи от затвора и да изчакаме извършването на канцеларските формалности по нашето изгонване от Турция. Още щом влязохме в участъка, отделиха Шатева от нас, поведоха го из един коридор, отвориха една врата и се загубиха с него зад вратата. Тримата останахме да чакаме в долния общ салон. След малко повикаха Мерджанова в една от стаите да провери наличността на книгите и вещите, които бяха взети от него при обиска на квартирата му и които бяха турени в един чувал. Под предлог да си прибера вещите от кауша (каквито всъщност няха), аз отидох да си взема сбегом от моите другари по кауш.

— Ами къде е Мехмед-Ефенди? — запитах, като забелязах, че го няма между тях.

— Мехмед-Ефенди? След като ви извикаха, минаха-неминаха десетина минути и го освободиха — отговори Витилас и добави:

— Сбегом, господин Илия! Дано да се видим пак някога!

Аз се върнах обратно в салона. Соколов, с цигарата, която държеше с палеца и показалеца, се разхождаше нагоре-надолу из салона. Аз дойдох при него и двамата почнахме да се разхождаме. Мина един пристав и с най-учтив тон се обърна към Соколова на турски:

— Моля ви, господа, стойте на една страна, защото тук минават разни големи хора!

Както казах и по-рано, Соколов не знаеше никакъв друг язык, освен български. Той нищо не разбра от думите на пристава, и ме попита:

— Какво ми каза тоя приятел?

Аз му преведох на български думите на пристава. Като изтръскваше пепелта на цигарата с кутрето си, Соколов отговори:

— Кажу ми, че в тоя момент, на това място, от нас по-големи хора няма!

Приставът наведе глава, като ни гледаше с един поглед, в който се четеше учудване и съжаление — и си замина по работата. Соколов млъкна и съсредоточено взе да смуче цигарата си. Явно е — той съобразяваше нещо. Ненадейно той се спря сред салона и каза:

— Ами като си отидем от тука — какъв армаган ще занесем в София?

— Какъв армаган?

— Ей такъв — армаган! Я кажи на тогава — и той посочи на един пристав, който беше излязъл от една стая и се беше запътил към изхода — я му кажи да ни вземе по 10 кутии цигари екстра!

Аз отидох при пристава и му предадох думите на Соколова. Приставът даде селям и се върна обратно в стаята, от която току-що беше излязъл. След малко той пак излезе, отиде до будката, която се намираше от другата страна на улицата, срещу участъка и се върна обратно при нас. Той носеше 20 кутии цигари екстра, които предаде на Соколова и мене.

— Сега стана чудесно! — възхищаваше се Соколов. — Ще занесем на Сарафова и компания екстра цигари, армаган от султан Абдул Хамид... понеже той ги плаща!

И Соколов самодоволно запали и засмука нова цигара...

Мерджанов дойде при нас в салона; не липсвало нищо от онова, което взели от квартирата му при обиска. Малко след неговото идване при нас, за някаква регистрация, поведоха трима ни по една стълба надолу, някъде в сутерена — там, откъдето — когато бях в килията на Кючук-Мехмед — всяка нощ слушах онзи отчаян вик за помощ, който ме правеше да настръхвам цял. При долния край на стълбата имаше една стая, осветлявана от две малки прозорчета под тавана, където един пристав бележеше нещо в един регистър. Останалото помещение представляваше един коридор, широк около $2\frac{1}{2}$ метра, от двете страни на който имаше железни решетки, също такива, каквито са решетките в менажериите, които отделят затворените в клетки зверове от публиката. Чрез дъсчени прегради, пространството зад решетките беше разделено на клетки, дълги по около 2 метра и широки по около 1 метър. Предната част на всяка клетка беше врата-решетка, заключена с кофар. Затворниците — всеки един в отделна клетка — непрекъснато сновяха из клетките, също като зверовете в менажериите. Понякога те се спираха, улавяха с две ръце железата на решетките, долеяха лицето си до тия последните и с жаден поглед следяха движението из коридора. Никога през живота си — нито по-рано, нито оттогава насетне — аз не бях виждал подобно посегателство и поругаване с човешката личност.

В дъното на коридора, зад една от вратите-решетки, зърнах две очила, които блескаха в полутъмнината; стори ми се, че това е П. Шатев и аз се запътих нататък в това време, когато Мерджанов и Соколов се бяха спрели пред вратата на стаята при долния край на стълбата. Не бях се излъгал: в клетката, зад решетката, беше П. Шатев, уловил с две ръце тая последната и впил поглед в нас. Набързо той ми разказа, че сутринта, след като го бяха отделили от нас, довели го тука, затворили го в клетката и му казали, че тук той ще чака своето интерниране в Кратово; но кога ще го интернират — той не знаеше. Ние си взехме сбогом и аз се върнах обратно при двамата си другари. Мерджанов и Соколов бяха при вратата на стаята, вътре в която един пристав бележеше нещо в регистъра. Те не бяха сами; в дълбок траур, с черен воал, който покриваше главата ѝ и горната част от тялото ѝ, сломена и разплакана, стоеше кирия Костари, хазайката на Соколова, майката на четирите дъщери, които съставляваха нашата приятна компания, когато не бяхме на работа под основите на Отоманската банка. Тя дошла да ни посети в затвора, където ѝ казали, че още днес ние ще бъдем изгонени вън от пределите на Турция; позволили ѝ да слезне тук и да си вземе сбогом с нас. Като ме видя, тя се доближи до мене, взе да ме гали по лицето и да говори с глас, прекъсван от ридания и хълцане:

— О, педи-му! О, хаймено педики-му! О, кало педики-му!

В тоя момент тя погребваше навеки своята мечта — да стане почитана майка на четирима заможни зетьове...

Към пладне всички формалности по нашето изгонване бяха привършени. Бяха ни запитали на кое българско пристанище ще слезнем, защото българският търговски параход „България“, който бил в пристанището, щял да заминава тая вечер и ние сме щели да бъдем натоварени на него. Соколов и Мерджанов казаха, че ще идат в Русе и ще слезат от парахода във Варна, а аз — в Пловдив и ще слеза в Бургас. Бяха ни дали билети втора класа за парахода и пари в брой: пътни разноски по железницата втора класа от Варна до Русе на Мерджанова и Соколова и от Бургас до Пловдив на мене; дадоха ни също и по две турски лири на човек за дребни разходи по време на пътуването. Придружени от едно хафие — същият оня кумановец, който ношува с нас в хотел „Петербург“ — ние отидохме в ресторанта „Хаджопуло“ да обядваме. При поръчката на ястията и напитките ние никак не се стеснявахме от каквито и да било съображения за икономия, защото тоя обед също щеше да бъде изплатен от цивилната листа на султана. Нашето превъзходно обедно

душевно разположение се помрачаваше само от мисълта, че един от нас — Павел Шатев — през времето, когато ние така хубаво обядвахме, снове из желязната клетка като див звяр... Мерджанов по едно време се замисли дълбоко.

— Какво си се опуйчил такъв? — запита го Соколов. — За какво си се замислил?

Мерджанов, който въртеше чашата с вино и гледаше в нея, отговори:

— Мисля, че като напускам Цариград, нещо се къса от мене, нещо, което обичам най-много в света... след майка си.

— Кажи го по-ясно и по-просто — мъчно ти е, че се разделяш от Климентина за неопределено време.

— Нека да е така! Нима аз не съм човек, та да не ми е мъчно при тая раздяла?

— Да ти е мъчно, че се разделяш от жена? Ти си побъркан в акъла! Какво е жената? Галош! Виж, да ти е мъчно за майка ти — разбирам; защото жената е човек само като майка; а случая не е такъв!

Към два часа след пладне, придружени от три хафията — по едно за всекиго от нас, — ние тръгнахме пеш от участъка „Галата-Сарай“ по главната улица на юг от участъка, слязохме по Юксек-Калдаръм и отидохме на пристанището Галата. Багажът ни, т.е. чувалът с взетите от квартирата на Мерджанова книги и вещи, биде донесен също на пристанището, откъдето — все така придружени от хафиятата — с една лодка отидохме до парахода, по въжената стълба се изкачихме и се настанихме в него. Едно от хафиятата — същият оня кумановец с червените мустаци — остана при нас, а другите слязоха от парахода, качиха се в една лодка и се върнаха обратно на сушата.

Беше 12 часа по турски (4 ч. сл. пладне по европейски). Слънцето се закри зад купола на Ая-София. Върху блестящото зарево на залязващото слънце се открояваше тъмновиолетовата контура на Стамбул, откъдето долиташе до нас неясният шум на замиращия търговски ден. Сирената на нашия параход избуча три пъти. Голямата желязна макара върху задната част на палубата, движена от машините, които пухтеха в корема на парахода, почна с шум да се върти и да навива веригата на котвата. Виглото почна да вдига пяна под задната част на парахода, който мръдна, завъртя се около себе си и тръгна бавно на североизток по Босфора. Ние заминавахме за България.

Целият град се завъртя пред мене. Мярна ми се горната част от грамадната четвъртата бяла меса на Отоманската банка. Във въображението ми, на югоизточния ѝ ъгъл, ясно изпъкна картината на мястото, където — на три метра под повърхността на земята, в мрака на незабележимото, се спотайваше тунелът до основите на банката — резултатът от няколкомесечния каторжнически труд на нас, къртиците на революцията... За няколко секунди — докле параходът се извърташе — пред очите ми пробягнаха силуетите на Ая-София, на джамията Султан-Мехмед, на тъмната маса на Сиркеджи и Сарай-Бурну. Осветени от заревото на залязващото слънце, блестящи с една златно-червеникава светлина, пред мене се завъртяха Кара-Кьой, Къз-Куле, Хайдар-Паша...

На палубата, облегат на перилата, аз оглеждах познатите ми местности, свързани със спомени от живота ми в Цариград. Едва мина година от времето, когато — пак с параход — дойдох тука. Тогава аз не познавах града и условията на живот в него. Тогава аз бях смел и самоуверен, с такава смелост и самоувереност, каквито са присъщи само на неопитността и невежеството. Тогава красотата на гледките беше в хармония с моя душевен мир, беше красота на смелостта и вярата в собствените сили... А сега? Сега ние се връщаме обратно, загубили вяра в силите си, с отрязани криле, с осакатена смелост, без цел в живота и без път в бъдещето. Тая красота, която постепенно се разстилаше пред очите ми, беше в крещяща дисхармония с онова, което ставаше в моето съзнание... Ние никога вече няма да видим Цариград, да преживеем онова гордо съзнание на равенството в силите на нас, една шъпа свободни хора от една страна и на гъмжащото мнозинство алчни и безволни роби в милионния град, от другата страна... Поне да бяха ни избесили! Тогава ние не бихме се чувствали — като сега — унижени от милостта на султан Хамида — палачът на изкланите 300 000 арменци. Тогава подлите Хамидови роби не биха имали повод да сравняват божието милосърдие с онова на Абдул-Хамид...

Мълчаливи сълзи потекоха по страните ми, въпреки всички усилия, които правех, за да ги задържа. Като се срамувах от тая моя слабост, аз се скрих зад макарата в задната част на палубата

и там, в тъмнината, дадох воля на сълзите си и се разплаках с хлипане, като дете... Едва тогава разбрах голямата тъга и мълчаливия плач на баща ми, когато той — преди две години — дотича да ме изпрати на Скопската гара. Тогава той ме видя за последен път; за последен път и ние виждахме Цариград, където оставяхме най-скъпото си нещо — тунелът до основите на Отоманската банка...

Отдавна беше мръкнало. Минахме Бююк-Дере. След малко ще излезем от Босфора и ще навлезем в Черно море. Аз обърсах сълзите и слязох долу в столовата, осветена с електричество. Около голямата маса в столовата седеше Кумановецът — хафието, което остана в парахода да пътува с нас; изглежда, Хамидовата полиция искаше да бъде сигурна, че ние сме напуснали Турция и беше пратила това хафие, да види с очите си, че сме слезли в Бургас и Варна. На една страна в залата, клекнал над чувала, с който бяха донесени в парахода неговите книжа и вещи, взети от квартирата му по време на обиска, Мерджанов проверяваше съдържанието на чувала. След мене, по стълбата откъм палубата дойде и Соколов; той също бил горе, но към предната част на парахода. Мерджанов беше извадил от чувала и държеше в ръката си една книга, дебела около 3 см, в черна платнена подвързия, формат около 10/12 см. Това беше Марковият българско-френски речник. Мерджанов го отвори по средата. Както става с всяка подвързана книга, когато се отвори, задната част на подвързията се разтвори и образува едно полукръгло отверстие, широко около $2\frac{1}{2}$ см.

— Чакай да видим стои ли си на мястото? — продума той, отправи към електрическата лампа образувания отвор, примижа с едното око и погледна в отвора с другото.

— Там е! Ей го! — и с цигарето си избута навън едно листче сгъната хартия, което се намираще в отвора на задната част на книгата.

— Каквото щат да казват, но ние сме по-дяволи от турците! Ей го ключът на шифъра! Какво не ме направиха, за да им кажа къде е..., а то — както виждате — им беше в ръцете... Стига да бяха разтворили речника или — ако са го разтваряли — да бяха погледнали в ей тая дупка...

Седнал до масата, Кумановецът, който го наблюдаваше, си прехапа устните. Мерджанов, който забеляза това, с глас, в който се долавяше едно подчертаване на думите и че те се отнасят до полицията на Негово Императорско Величество Султана, повтори:

— Будади са били турците открай време, будади са сега и будади ще си останат во веки веков — амин! А със серсемлика си те не ще могат дълго да владеят народите, които имат повече акъл от тях!

Параходът почна слабо да се клатушка — бяхме навлезли в Черно море. Ние насядахме около масата, поръчавме си ядене, набързо се навечеряхме и — за да не ни хване морската болест — отидохме в каютите и си легнахме да спим. Едвам пукаше зора, когато станавме и излязохме на палубата. Морето беше тихо като огледало. Нито една бръчка нямаше по безкрайната водна шир около нас. По небето, побеляло на изток, не се виждаше никакво облаче. Звездите трептяха, мигаха и една по една изчезваха пред победоносната слънчева бяла зора. На изток, далече зад задрямалата водна шир, небето почна да се зачервява. Ние навлязохме в Бургаския залив и след по-малко от един час, огреяни от първите розови лъчи на слънцето, спряхме в Бургаското пристанище. Аз си взех сбогом с Мерджанова и Соколова, които ме изпратиха до въжената стълба, по тая последната слязох в лодката, излязох на брега, отправих се за Старата гара, откъдето си взех билет и отпътувах за Пловдив.

Същия ден, към пладне, параходът пристигнал във Варна. В публиката, която на пристанището очаквала неговото пристигане, бил и Тане Мурджев, родом от гр. Прилеп, по онова време агент на Софийския Върховен Македонски Комитет в гр. Варна, познат на Мерджанова. След като се поздравили, с няколко думи Мерджанов разказал на Мурджева, че сме били арестувани в Цариград, че сме сега изгонени оттам и че по време на пътуването ни с парахода, сме били под наблюдението на един цивилен агент на Цариградската тайна полиция.

— Кой е той? — запитал Тане Мурджев.

Мерджанов му посочил Кумановеца, който също бил слязъл от парахода и се бил упътил за града. Тане Мурджев набърже се сбогувал с Мерджанова и се загубил нагоре в улицата към Мусалла. Мерджанов и Соколов отишли на гарата, взели си билети и отпътували същия ден за Русе.

На следния ден Кумановецът е бил намерен мъртъв на улицата, с череп, разсечен с брадва, заорал в локва кръв. Той не успял да се върне в Цариград и да докладва на Осман Нури къде е бил скрит ключът на шифъра, толкова много търсен от Цариградската полиция...
гр. Пловдив, м. юни 1952 г.

- [1] Събуди се, събуди се, султан Азис!
Събуди се, съмна се вече!
Не ти ли омръзнаха розовите възглавници?
Събуди се, събуди се, царю! ↑
- [2] Боже мой! ↑
- [3] Каква красота! ↑
- [4] Един истински рай! ↑
- [5] Като Неапол. ↑
- [6] Раздумка, лаф-моабет. ↑
- [7] Две кафета, тежки, сладки! ↑
- [8] Кафене „Надежда“. ↑
- [9] Чешмата с огледало. ↑
- [10] Малките гробища. ↑
- [11] Детска игра. В смисъл „намерил си му цаката“. ↑
- [12] Следователно. ↑
- [13] В случая — пособие за набиране на букви от словослагател. ↑
- [14] Хайде минавай! Минавай! Минавай! На едно място не се застоявай! ↑
- [15] Каквото и да вземеш, все е по 20 пари! ↑
- [16] Я, виж, я виж!
Паничката струва 10 пари!
Ако не вярваш, ела и виж!
Я виж, я виж!... и т.н. ↑
- [17] Ела, Джон, ела! ↑
- [18] Не-е! ↑
- [19] Ах, Боже мой! Какъв ужас! Какво нещастие! ↑
- [20] Мечка, мечка! Виж колко е голяма! ↑
- [21] В Тарла-Баши (квартал), на улица Сакъз-Агач има пожар. ↑
- [22] Пазач, къде е пожарът? ↑
- [23] В Тарла-Баши на Сакъз-Агач има пожар — разбра ли? ↑
- [24] Сакà (тур.) — мях или буре за вода. ↑
- [25] Горна дълга, дебела дреха. ↑
- [26] Женкарски кон. ↑
- [27] Горна дреха, прилична на пардесю. ↑
- [28] Благодеяние за спасение на душата. ↑
- [29] Хаджи, видиш ли тоя човек? Ако тая вечер до 3 часа по турски не се махне от Цариград — ще го пречукате! ↑
- [30] Прясна маруля! Пресен кромид! Пресен чеснов лук! ↑
- [31] Патрул от няколко войници под началството на полицейски пристав или старши стражар. ↑
- [32] Цивилен полицейски детектив; по онова време повечето хафията в царството бяха левантинци. ↑
- [33] Нашият цар да живее много години! ↑
- [34] Телохранител, слуга. ↑
- [35] Висящ ръкав на къса горна турска дреха. ↑
- [36] Сукно. ↑
- [37] Турски начин за поздравление. ↑
- [38] Скопен прислужник или надзирател на харем. ↑
- [39] Було, с което туркините си закриват лицето. ↑

- [40] Един ъгъл нагоре, един ъгъл надолу и една черта между тях — ето че става Хасан. †
- [41] Произшествия. †
- [42] До поискване (фр.). †
- [43] Умът на българина идва я кога бяга от страх, я кога се посере от страх. †
- [44] Майор. †
- [45] Това какво ще бъде? †
- [46] Това е склад на българската печатница, господине! †
- [47] Работете, моето момче, работете! †
- [48] Та че и ние работим, господине! †
- [49] — Невинна съм! Карамфилът ми е бял
Ах, не прави това с мен! †
- [50] Шъп-шъп! — олеле!
Хайде, рипни и ела!
Свали си гащите и ела!
Изпразни ми джобовете, но ела! †
- [51] Карамфилът ме приспа, а курвата ме обра!
Шъп-шъп! — олеле!
Хайде, рипни и ела!
Свали си гащите и ела!
Изпразни ми джобовете, но ела! †
- [52] Олеле, мамичко! Изгорях! †
- [53] Значи, трябва да се преоблека. Много добре! Вас как ви казват? †
- [54] Художник! Художник! Дявол да го вземе, Художник! Светлината угасна. †
- [55] Нищо. Това ми е достатъчно. Вижда се, че на вас скоро ще ви бъде нужен взрив! †
- [56] Пояса, слабините, „гънката част“ (тур.). †
- [57] У когото е сабята, той е Сюлейман! †
- [58] Затвор в Стамбул. †
- [59] Близо до моста Кара-Кьой, под Отоманската банка има пожар! †
- [60] Вардач! Къде е пожарът? †
- [61] Близо до моста Кара-Кьой, под Отоманската банка има пожар — разбра ли? Под Отоманската банка — разбра ли? †
- [62] Печат. †
- [63] Не искам да вляза! Вие нямате право да ме арестувате! Аз съм руски поданик! Няма да вляза! †
- [64] Като едното нищо. †
- [65] Предай се! †
- [66] Предай се! †
- [67] Хванете тогава! †
- [68] Циничен израз, който може да се преведе благоприлично с думите: „Кой бръсне твоя консул, бе!“ †
- [69] Дажба. †
- [70] Писано в началото на 1952 г. †
- [71] Не заспивай! Ей, даскале! Не заспивай! †
- [72] Аман! Няма ли кой да ме отърве? Турски вик, който заместваше нашето „помощ!“ †
- [73] Жалко, моето момче! Ти ще си идеш за права-Бога! †
- [74] Какво правиш? †
- [75] Полудяло, горкото момче! †
- [76] Ваше сиятелство! Как да напиша „Марксизъм“ — с каф или с кяф? („Каф“ и „кяф“ са две различни букви от старата турска азбука — първата се чете като твърдо „К“, а втората като меко „к“). †
- [77] Врътни му там едно „Каф“, та да става каквото ще! (Втората част от отговора на министъра е един вулгарен цинизъм, преведен по смисъл „да става каквото ще!“) †

[78] Тоя ли? Той е разбойник! Изведете го навън! Закарайте го обратно в затвора — неговата мамка! †

[79] Детектив. †

[80] Главкомандващ турската армия по време на гръцко-турската война в 1897 г. †

[81] Велестино и Домокос — гръцки селища, където са ставали големите боеве в гръцко-турската война в 1897 г., завършила с поражение на гърците. †

[82] Влизай вътре, проклетнико! †

[83] Стани! Ела с мене! †

[84] Причина за война. †

[85] Ежедневно черкуване на султана. †

[86] Царски указ. †

Част четвърта
Затишие пред буря

На парахода, преди да се разделим в Бургас, в общи черти нахвърляхме проекта за бъдещето на работата, започната от нас в Цариград. Както и всяка друга работа — за да завърши успешно, — тя трябва да продължи в дух на единство и последователност. Трябва някой да ни замести, за да я завърши окончателно. Оня, който ще ни замести, трябва да има идеология приблизително като нашата. Той не трябва да има нищо общо с Вътрешната Македонска Организация, членовете на чието ръководно тяло, понеже разполагат с подполна неограничена власт, нямат никакъв интерес да си развалят спокойствието. По тая причина — ние знаехме това отдавна — те са враждебно настроени спрямо каквито и да било действия, които би имали за резултат да нащърбят тяхната власт или да развалят тяхното спокойствие. Веднага, щом пристигнем в София, ще пишем на нашите Солунски другари: някой от тях — Орце, Коста Кирков или Димитър Кошанов — да иде в Цариград и да довърши окончателно работата, като получи, постави и възпламени взрива под основите на Отоманската банка.

Три или четири дни след раздялата ни на парахода в Бургас, тримата се събрахме в София. Там бяхме извънредно неприятно изненадани от следното: веднага след като Българската Телеграфна Агенция оповестила нашето освобождение, без да дочака нашето завръщане в София, за да вземе нашето мнение относително лицето, което ще ни замести, Борис Сарафов изпратил за наш заместник в Цариград Александър Димитров — както тогава се именуваше Ал. Кипров, родом от гр. Мустафа-Паша (сега преименуван Свиленград), бъдещият стихоплет, сътрудник на бъдещия хумористичен в-к „Българан“, бъдещият член на Цанковистката русофилска партия и депутат от болшинството при управлението на русофилите.

Минаха 12 години. В първите дни на м. октомври 1912 г. почна Балканската война. Още на 6 октомври — същият ден, когато се обяви войната — турците отстъпиха и българите заеха без бой гр. Мустафа-Паша. Депутатът от болшинството, Александър Кипров, преизпълнен от гордо съзнание за своето депутатство и за властта, която има като депутат от болшинството, няколко дни след заемането на града от българската войска отишъл да посети родния си град и да види майка си — една стара, умна жена, с четвъртито лице, цяло набраздено от дълбоки бръчки. След първата радост от срещата, учудена, че синът ѝ не е войник, старата жена запитала:

— Е, ти на какъв си меснет?^[1]

— Аз съм депутат.

— Какво е това „депутат“?

— Аз правя законите в България.

— Ама ти ли правиш законите?

— Аз.

— О-о-ох! — отвърнала майката. — Тежко и горко на тоя народ, дето ти му правиш законите!

През м. януари 1913 г., по време на примирието, като войник в един от полковете, които обсаждаха гр. Одрин, бях пуснат в отпуска и — на минаване през гр. Мустафа-Паша — отидох да видя майката на Ал. Кипров. По време на разговора тя ми каза:

— Няма да излезе на добър край мурабето^[2], дето сте го почнали, айол! Народът ви е алтън^[3] народ, ама овчарите ви една пара не струват!

Вероятно от сина си тя заключаваше и за другите „овчари“ на българското стадо — и не се беше излъгала...

Та, този Александър Димитров бил изпратен от Сарафова в Цариград да ни замести и да довърши нашата работа. Както казах и по-горе, това беше много неприятна изненада за нас. Никой от нас не познаваше Кипрова; тоя последният беше много малко познат и на Сарафова; по чия препоръка или по чие внушение Сарафов беше побързал да го изпрати?

Тая изненада изстуди още повече отношенията между Мерджанова и мене: ако той ме беше послушал и не беше се намесил в отношенията между екзарх Йосиф I и Вътрешната Македонска Организация, ние нямаше да бъдем арестувани и изгонени — поне нямаше да бъдем арестувани всичките; в такъв случай не би имало защо Сарафов да праща в Цариград тоя непознат човек да ни замества. Нашата работа в Цариград, поверена в ръцете на един непознат — следователно несигурен — човек, висеше, така да се каже, на въздуха. Поради липса на средства, от една страна; и поради нашето арестуване в Цариград, и възможното разкриване на тунела под цариградската

Отоманска Банка, работата в Солун бе преустановена, отворът на тунела — зазидан и маскиран, а хората — пръснали се по родните си места, за да не гладуват.

С това изпращане на Ал. Кипров в Цариград ние се намерихме пред свършен факт. Щем-немцем, трябваше да се примирим с него. Бихме могли да не се примиряваме, но каквато акция и да предприемехме, за да отвоюваме нашата независимост, трябваша парични средства, а ние не разполагахме с такива. Как да се сдобием? Да почнем от началото с фиктивни пощенски записи като Ст. Михов преди 3 години? Или с разбойнически акции като онези в Шилинос и Черпелий? Но то значеше да тъпчем все на едно място; то значеше — цялата наша идеология и деятелност да се ограничат само във фалшификации и разбойничество. По тоя път, вместо да изразим пред Европа и пред цялото човечество нашия протест на възмутени от робството борци, ние бихме рискували да се регистрираме в полицейските архиви на разните държави като вулгарни мошеници и разбойници.

По онова време Софийският Върховен Македонски Комитет беше пуснал в продажба облигации от така наречения „Македонски патриотичен заем“; стойността на една такава облигация беше 50 л. златни. Изражението „пуснал в продажба“ не отговаря точно на действителността, защото — ако и при тяхното пласиране да не се употребяваше брутално насилие — всъщност те се пласираха под влиянието на страха от такова в случай на отказ. В обясненията, които имахме със Сарафова поради изпращането на Ал. Кипров за наш заместник в Цариград, с него лично дойдохме до едно съглашение, което може да се резюмира в следните точки:

1. Ние се ангажираме в пласирането на облигации от Македонския Патриотичен Заем през времето до началото на м. март 1901 г. било тук, в София, било в провинцията.

2. За пътни и лични разходи на нас и на лицата, които ще ни бъдат дадени в помощ и които безпрекословно ще изпълняват нашите нареждания, ще можем да разходваме не повече от 500 лв. месечно.

3. Събраните суми, пресметнати по кочаните на пласираните облигации, като се приспадат сумите за пътни разходи и за личната издръжка, ще се внасят в касата на Комитета срещу разписка, подписана от касиера на тоя последния.

4. От така внесените в Комитета суми, ние ще получим една обща сума от 20 000 лева, която ще разходваме за нашите работи в Турция, без да даваме отчет на когото и да било.

5. Сарафов ще отзове Ал. Димитров от Цариград, където ние ще изпратим наше доверено лице.

Трябва да беше 20 ноември 1900 г., когато ние заминахме из провинцията, където никой още не беше отивал да пласира облигации от Македонския заем. Мерджанов замина за Габрово, Соколов — за Горна Оряховица и Търново, а аз — за Ловеч и Севлиево. Ние бяхме снабдени с по едно пълномощно от Софийския Върховен Македонски Комитет и с по няколко връзки от 100 облигации. В помощ на всекиго от нас бе даден по един от хъшовете, които се навъртаха в Комитета. Предназначението на тези наши помощници беше да упражняват „морално влияние“ върху лицата, на които щяхме да предлагаме за пласиране облигациите и да превеждат в изпълнение нашите нареждания при пласирането; те бяха нещо такова, каквото са полицейските стражари, които придружават съдебните пристави при изпълнението на съдебните решения. За такъв помощник на мене дадох някой си Васил Матов, родом от гр. Битоля, по прякор „Херкулес“ — наричан така поради чудовищната му физическа сила.

От София взехме влака, който тръгваше в 10 ч. вечерта; на другия ден сутринта аз слязох на гара Плевен; Мерджанов и Соколов продължиха пътя — те щяха да слязат на гара Горна Оряховица. По онова време железопътните линии Левски-Ловеч и Горна Оряховица-Габрово не съществуваха, така че Мерджанов щеше да пътува от Горна Оряховица до Габрово с файтон; по същия начин аз щях да пътувам от гр. Плевен до гр. Ловеч.

Аз познавах гр. Ловеч от по-рано — там бях живял в ранното си детство, от 1882 до 1890 г. Както споменувам и на друго място, след потушаване на Кресненското въстание и превземането на гр. Горна Джумая от турците, при което получил удар и бил изнесен от боя върху носилка, образувана от две пушки и едно влашко кебе, вуйка ми, бившият Охридски митрополит Натанаил, бил назначен за управляващ Ловчанската епархия, чийто титуляр, митрополит Йосиф, беше станал български екзарх и живееше в Цариград. След като беше изхабил своите физически сили в борба за политическата свобода на Македония, той — явно е — ще да е имал за цел да продължи

тая борба, като хвърли в нея силите на отгледаните и възпитани от него деца и младежи. А те не бяха малцина. Без да се считат ония, които той от най-ранната им възраст беше взел при себе си в Охрид (Трайко и Ефтим Китанчеви, Андрея и Наум Башеви, Д. Мангов, Иван и Никола Бойкичеви и др.), в Ловеч той ни беше събрал цяла рота македончета от разни възрасти и от разни краища на Македония. Последователно тези деца свършваха в Ловеч първоначалното училище, след това биваха изпращани от него да следват в Търново или София в гимназия или занаятчийско училище; свършилите гимназия той изпращаше в странство да следват висши науки... Той църковен княз, който нямаше други източници освен заплатата си и който я харчеше изцяло, за да отглежда и да дава образование на хорските деца, носеше панталони от груб троянски шаяк, които вечерно време кърпеше самичък, защото нямаше пари да си купи нови; тези панталони, цели покрити с кръпки, бяха същите ония, които той беше обул в 1881 г. и с които — по-късно — почина в 1906 г.

С файтон, в когото освен Херкулеса и мене пътуваха още двама души, в Ловеч пристигнахме към два часа след пладне. Кога да влизаме в града, при казармите, срещнахме един поручик от 16-ти пехотен полк, квартируващ в Ловеч; като ме видя, поручикът направи знак на файтонджията да спре. Това беше един мой съученик от военното училище, родом от гр. Ловеч, Христо Андреев — „Тачката“, както го наричахме в класа. С него ние бяхме много близки; като юнкери се числяхме в една и съща рота, взвод, отделение и клас, спяхме в едно и също помещение, бяхме неразделни. Веднъж, през м. януари 1895 г., бяхме пуснати в отпуск и скиторехме из града; отивахме към гарата, бяхме отминали Шарен мост. Срещу нас вървеше един едър войник-пионер. Войникът ни наближи и ни отмина, без да обърне внимание на нас — моля ви се, на нас, бъдещите генерали и командири на армии! Тачката, чиито крака, извити в коленете като затворени скоби, бяха закрити под пешовете на шинела, се спря, обърна се към войника, който си вървеше по пътя надолу към Шарен мост и извика:

— Войник!

— Аз, гос... — извика войникът, като едновременно с това се обърна кръгом, с ръка вдигната за козируване. Но, като видя кой го вика, той си свали ръката и с най-голямо пренебрежение произнесе едно презрително: „А!“

Тачката продължи да заповядва:

— Я, ела тука!

Войникът тръгна към нас и както се доближаваше, запита:

— Какво искаш, бе момче?

— Защо не козируваш? Застани мирно!

Войникът се беше доближил до нас и, при последните думи на Тачката, се засили и му зашлеви една такава плесница, че моят приятел се завъртя на петите си под ъгъл от 180 градуса. След това войникът, без да обръща повече внимание на нас, най-спокойно си продължи пътя надолу към Шарен мост.

— Моля ти се, Петре! Моля ти се! Моля ти се да не казваш никому за това! — говореше на пресекулки Тачката, като се държеше за ударената буза, почервеняла от плесницата, и като плюеше кръв.

Вечерта ние се върнахме в училището; аз не казах никому как войникът беше отдал чест на Тачката, който — изглежда — и досега беше ми останал признателен за мълчанието.

— Накъде така? — ме запита Тачката.

— Засега — до тук, в Ловеч.

— Ще ми бъдеш гостенин! Аз живея ей таме, на две крачки от тук! — показа той с ръката си една бяла, кокетна къщичка на запад от казармите.

— Но аз не съм самичък. Имам и другар — и аз посочих Херкулеса, който си свали каскета и поздрави с „добър ден!“

— Ще се намери място и за него! Карай насам! — обърна се той към файтонджията — ще спреш ей там, пред оная къща! — и той посочи къщата. — Аз ей сега идвам!

Файтонджията отби от шосето, а Тачката хлътна в казармата. Ние дойдохме до къщата. С Херкулеса слязохме от файтона и взехме вързоп с облигациите. Файтонът беше още пред вратата на къщата, когато Тачката дойде. Ние влязохме в къщата, посрещнати от вестовоя.

— Довечера ще приготвиш легло за господина в моята стая — каза Тачката, като ме посочваше. А за тоя господин — и той посочи Херкулеса — ще приготвиш легло в твоята стая!

След като даде тия нареждания, Тачката се върна обратно в казармата. Ние се измихме, взехме една връзка облигации, завихме я в един вестник и излязохме из града. Трябваше — преди да почнем работата — да идем в помещението на Македонското дружество и да се запознаем с неговия председател, чието морално съдействие щеше да ни бъде необходимо. В паметта ми не е останало почти нищо от запознаването ми с местните македонски дейци. Същественото беше, че още същия ден пласирахме няколко облигации. Вечерта с Херкулеса, доволни от днешния ден, се върнахме да ноцуваме в квартирата на Тачката. Там заварихме една сцена, която ни накара да се откажем от намерението си — докле сме в Ловеч, да бъдем гости на моя съученик от военното училище. Заварихме Тачката, в силно раздразнено състояние, да бие с плесници вестовоя, който беше застанал мирно пред поручика и мигаше с двете си очи, когато Тачката, с двете си ръце, му удряше плесниците, които всякога бяха чифт, следващи на често две по две и по двете му страни. Като автомат, вестовоят отговаряше:

— Тъй вярно, господин поручик!

— Не ти ли казах аз: за утре ботушите ми тая вечер да са поставени към краката, близо до кревата?

— Тъй вярно, господин поручик!

— Защо си ги оставил в ъгъла, зад вратата? — последваха начесто две плесници.

— Виноват, господин поручик!

Последваха, начесто една след друга, две плесници. Аз се намесих:

— Андреев! Кажу ми войника да си излезе! Имам да ти говоря нещо!

С глас на затихваща буря и с най-пълно презрение, Тачката се обърна към войника:

— Марш навън!

Войникът се обърна кръгом и излезе. Аз казах на Тачката:

— Дойдох да ти благодаря за гостоприемството и да ти кажа, че — за голямо съжаление — не ще можем да се възползваме от него.

— Защо?

— Защото не искаме да бъдем свидетели на такива унижителни сцени — и с очи посочих вратата, от която войникът беше излязъл.

— Ама за това ли? Голяма работа било, че съм напердашил това говедо, вестовоя!

— За тебе може да не е голяма работа, но ние не желаем да гледаме такива сцени.

— А когато оня войник ми удари шамар — тогава ти не намери за нужно да се възмутиш от това! За негова сметка аз сега връщам на другите войници тоя шамар. И им го връщам с лихвите!

— Оня войник ли? Ти тогава сам си беше виновен. Като не те бива за ездач, кой те кара да се качваш на коня? Ти се опита да му се качиш — и конят те ритна... И беше в правото си да те ритне. А тука, с вестовоя — все едно, че на умряло куче вадиш нож. Довиждане, Тачка! Ние ще идем на хотел. Така е най-добре.

Ние си прибрахме пакета с облигациите и отидохме да ноцуваме в хотела на Никифоров, близо до читалището; в тоя хотел останахме през цялото време, докле бяхме в Ловеч.

Минаха 16–17 години. Тачката, вече в чин полковник, бил назначен комендант на риболова в Буру-Гьол. Спрямо подчинените си той продължавал да се отнася тъй, както се носеше спрямо войниците от 16-ти полк в Ловеч. В началото на 1918 г. като негов подведомствен е бил изпратен подпоручик Стаматов, син на солунския поп Стамат, свършил в с. Княжево „Скорострелката“ — както наричаха школата за запасни офицери, чието предназначение беше да погълнат на бърза ръка кадъра от запасни офицери във военните части по време на първата европейска война.

Веднъж полковник Андреев и подпоручик Стаматов били останали сами в помещението. По някакъв повод полковникът се скарал на подпоручика и — според какъвто му беше обичая — го напсувал на майка. Весел и благ по характер, Стаматов, който беше снажен и силен физически, кипнал, уловил за врата полковника и му дръпнал такъв хубав пердах, че му платил за всичките издевателства спрямо подчинените. Ако Стаматов да беше прост войник, достатъчно е било полковникът — като не е можал да го застреля на място — да отнесе въпроса за побоя до прокурора, за да бъде осъден на разстрелване; но Стаматов беше офицер — и полковникът е

трябвало да представи доказателства за побоя; а свидетели, които да установят това, липсвали — и господин полковникът си отнесъл побоя без никакви последствия за побойника... Той поискал с рапорт и към средата на 1918 г. сполучил да се отърве от началството си над Стаматова и от евентуалността да яде втори път бой: Стаматов е бил изпратен в Драма.

На следния ден ние с Херкулеса продължихме пласирането между жителите на града и македонците-българи, живущи временно в Ловеч. Научихме, че един арнаутиин-мохамеданин, халваджия от Призренско, когато узнал, че временно живущите в Ловеч македонци купили по една облигация, се заканил — когато си иде на вилает — да обади имената им на властта. С Херкулеса отидохме в неговия дюкян. Аз му предложих да купи две облигации. Халваджията отказа и почна да го усуква. Турен на тясно от Херкулеса, най-после той взе предлаганите му облигации и плати за тях 100 лева. На излизане от дюкяна аз му казах:

— Сега, като си идеш на вилает, яви се в укъмата и кажи имената на ония македонци, които са взели облигации! Тогава властта ще узнае, че всички те са купили по една облигация, а ти си купил две!

В Ловеч аз пласирах около 60–70 облигации и десетина дни след пристигането ми там заминах с файтон за Севлиево. Още щом пристигнах, запознах се в Македонското дружество с един македонец-часовникар — Симидчиев, чийто дюкян беше на площада, срещу паметника. В Севлиево имаше двама часовникари, и двамата македонци — Симидчиев и някой си Иванчо от Паланка. По-рано, в моето детство, аз живеях в Ловеч, откъдето помнех тоя Иванчо, който, независимо от галеното си име, беше човек на около 50 години; в Ловеч не му провървяло и сега той упражняваше занаята си в Севлиево.

Както по-рано в Ловеч, така и сега тука, в Севлиево, за да добие по-голям доход от своята селска клиентела, Иванчо Сахатчията туряше в ход една своя, така да се каже, чисто паланечка хитрост:

Пазарен ден. В дюкяна влиза селянин, чийто часовник — кой знае защо — престанал да върви. Селянинът го изважда от пояса си и го показва на Иванча, който го взима, отваря го, поставя лупата на окото си, разглежда го, след това го затваря и го подава обратно на селянина.

— Часовникът ти е от много добра марка. Много хубав часовник. Здрав е, но трябва да се почисти.

— Та аз затова съм го донесъл при тебе. Почисти го!

— Ще го почистя, но по-напред да се разберем! Ако го почистя с тая вода — и той посочва едно шише от около 200 грама, пълно с бистра течност — ще струва два лева; а ако го почистя с ей тая вода — то посочва друго, по-малко шише, също пълно с бистра течност — ще струва пет лева. С коя вода да го почистя?

— Защо е тая разлика в цената?

— Затова, че първата вода ще го варди от нечистотии две години, а втората — най-малко пет години. С коя вода искаш да го почистя?

Историята завършва с това, че клиентът предпочита часовникът му да бъде почистен с „втората“ вода,... която се различава от „първата“ само с това, че е турена в друго шише, защото и двете шишета съдържат една и съща течност — бензин...

Пласирането на облигации тръгна в Севлиево по-добре отколкото в Ловеч. Тоя успех се дължеше на усърдието, с което Симидчиев и един батареен командир в артилерийския полк, квартируващ в Севлиево, капитан Бараков, се бяха заели да проагитират пласирането между гражданите и офицерите. Тоя успех се дължеше още повече на събранието, устроено в салона на читалището в неделя, 3 декември 1900 г. Понеже мене никак не ме биваше в ораторското изкуство, бях писал на Мерджанова в Габрово да дойде в Севлиево и да говори на събранието. Мерджанов дойде и държа на събранието една вдъхновена реч, която направи много силно впечатление на гражданите.

— Когато чуете оттатък Рила — завърши Мерджанов своята реч — как в гърма и трясъка на възмуцението се късат робските вериги, вие можете да имате гордото съзнание, че сте взели живо участие в това освобождение на робите! Те — вашите облигации, тези парчета хартия — те ще помогнат най-много да се късат робските вериги!

В този ден и в течение на няколко дни, които последваха, аз пласирах в Севлиево над 140 облигации, така че общата, събрана от мене сума, надмина 10 000 лева. Мерджанов в Габрово и

Соколов в Горна Оряховица и Търново бяха събрали суми двойно по-големи от оная събрана от мене, така че общата, събрана от трима ни сума, надвишаваше 50,000 лева. В Севлиево ме догони едно писмо от Маня Икономова, изпратено до мене в Ловеч и препратено оттам в Севлиево.

След моето заминаване из провинцията, Матей Икономов сполучил да издейства да бъде изпратен в странство; той беше заминал за Милано, откъдето ми се обади Маня Икономова. В писмото си Маня ми даваше адреса си и искаше да пратя на Матея 400–500 лева. Аз веднага писах на Матея и му отговорих, че не мога нищо да им пратя, защото парите, които съм събрал, не са мои пари; не само аз, също Соколов и Мерджанов са събрали значителни суми, но те не са наша собственост; тяхното предназначение е друго, така че ние не можем да разполагаме с тях; мога да му пратя от тях, но под условие — веднага след това да си тегля куршума в челото. Ако на такава цена е съгласен, да пише веднага. Когато му пратих това писмо, аз се водих от следното съображение: ако той се съгласи да му пратя пари с цената на моето самоубийство, значи, че за него моят живот представлява ценност по-малка от сумата, която иска да му пратя; а от това следва, че той не заслужава да му се помогне и не бива да му се помогне. На това мое писмо не последва отговор, от което заключих, че Матей и Маня Икономови съвсем не бяха глупави хора и че когато са ми искали пари, разчитали са на моята наивност и на лекото ми отнасяне спрямо задълженията, които бях поел спрямо Б. Сарафов и другарите си.

Мимоходом трябва да отбележа, че съпрузите Маня и Матей Икономови бяха много настойчиви хора. През лятото 1902 г., когато Орце, Шатев и аз живеехме у тях, Матей пак поиска от нас 500 лева, които му били необходими — по това време той формираше собствената си театрална трупа. Ние му отказахме по същите съображения като ония в писмото, което му бях пратил в Милано. Матей кипна и като направи с дясната си ръка едно движение на проклетие, достойно за старите гръцки трагедии, произнесе с тържествено-трагичен тон, като да се намираше на сцената:

— Комедиаши!

Скоро, много скоро — след по-малко от една година — животът показа кой е бил тогава комедиаш и кой — дори до сега — продължава да е комедиаш...

След като пласирах в Севлиево колкото облигации бе възможно да се пласират, през Сухиндол до гара Павликени с кола и оттам с трена, към средата на м. декември 1900 г., с Херкулеса пристигнахме в София. Там заварих Орце, който — като се научил, че сме изгонени от Турция — дошъл от Солун да се срещне с мене, за да обмислим какво трябва да се прави с преустановената солунска работа. Там, в Солун, останал само Ладо Пингов, защото Д. Коцанов си заминал за Горна Джумая, а Коста Кирков и другите велешани си отишли във Велес. С няколко думи аз изложих на Орце в какво състояние е работата в Цариград; а също и за съглашението, постигнато между нас и Б. Сарафова.

С Орце нагласихме — засега — да продължим пласирането на облигации тук, в София, с надежда за ново съглашение с увеличение на сумата, която ще следва да получим за нашите предприятия. От Комитета не взехме нови връзки с облигации, а продължихме пласирането с ония връзки, които бях взел преди заминаването си за Ловеч и които бяха останали в мене, след като бях предал на касиера Георги Петров събраните суми по тях в Ловеч и Севлиево.

През втората половина на м. януари 1901 г. пласирането на облигации от Македонския Патриотичен Заем стана по-трудно. Министерството на Вътрешните работи беше издало едно окръжно № 998 от 18 януари 1901 г., с което забраняваше — под какъвто и да е вид — събирането на суми от българските граждани като помощ за македонското освободително дело. Според това окръжно, такива суми могат да събират помежду си само членовете на македонските дружества в страната. По тоя начин българското правителство и княз Фердинанд целяха да обезсилят македонското движение и да го направят напълно зависимо от официалната българска власт.

Естествено, ние не се подчинихме на тая официална наредба и с Орце продължихме пласирането на облигации от заема. Нека забележа пътъм, че колкото и да им беше неприятно да купуват облигации от тоя заем, живущите в София македонци — хлебари, дюлгери, бакали и пр. — не се опитаха да потърсят закрилата на властта против изнудването, на което бяха подложени при пласирането на облигациите. Те кръшкаха, стараеха се да отбягнат от тая неприятна тежест, но

нито един от тях не отиде да се оплаче на властта, че го изнудват и не постави тая последната за арбитър между тях и нас. Това трябва да се подчертае.

След завръщането си от Габрово и Горна Оряховица, Мерджанов и Соколов се настаниха като гости в квартирата на Александър Кличийн, който — както споменувам и на друго място — по онова време беше студент в Софийския физико-математически факултет. Двамата с Орце се настанихме да живеем в хотел „Батенберг“, в една от стаите, където имаше пет легла, та приличаше по-скоро на казармено помещение, отколкото на хотелска стая. Четири от тия кровати бяха заети от постоянни наематели: Орце, Калканджиев, Фъртунката и аз; останалият — петият — креват се заемаше от проходящи, повечето пъти съвсем непознати лица.

Още когато бяхме в четата на Гоце Делчев, Соколов често си спомняше за Калканджиев, за Фъртунката и за Върбан Килифарски и ни разказваше разни епизоди от дружбата си с тях. Когато — след изгонването ни от Турция — се срещнахме в София, Соколов ме запозна с гореказаните свои стари другари и съидейници.

Калканджиев, чието собствено име съм забравил, беше родом някъде от Северна България. Преди няколко години дошъл в София да следва Рисувалното училище, но не можал да постъпи в него и сега нямаше определено занятие. Под кревата си той имаше един куфар, в който пазеше своите скъпоценности: една рокля от креп-сатен, цвят бледорезеда; една блуза от креп-дъо-шин същия цвят; един чифт фини дамски обувки и още няколко други принадлежности за дамски тоалет. Когато в неговия живот настъпеха трудни моменти — а това ставаше обикновено в началото на зимата — Калканджиев се годяваше и в първите дни на годеничеството подаряваше на своята годеница — предмет след предмет — цялото съдържание на своя куфар. Зимата той прекарваше по-голямата част от времето си в дома на своята годеница, посрещан, гощаван и изпращан като най-скъп гост. Зимата преминаваше, идваше пролетта. Преминаваха и лошите моменти от живота на Калканджиева. Годеничеството е робство в началото на зимата, но робство приятно; при пукването на пролетта, това робство — за такива натури като Калканджиева — ставаше непоносимо. Под един или друг предлог, Калканджиев разваляше годежа, прибираше в куфара всичко, което беше подарил на годеницата, идваше в хотел „Батенберг“ и заемаше своя креват... до нов годеж. Лошият сезон беше минал, дошла беше пролетта, лятото, свободата — и за него животът почваше отново да тече в своето русло от безгрижие и главоломни авантюри...

Със среден ръст, светлокафява коса и също такъв цвят остра брадичка и тънки, дълги мустаци, със сиви очи и лице с груба кожа, прошарена с тънки червени жилчици, в неговата външност нямаше нищо художническо; с весел нрав, той беше смел, находчив и всякога готов да вземе участие в най-главоломната авантюра, стига тя да беше насочена против властта и богаташите.

Той беше редовен клиент на бирарията „Чамкория“, която се намиреше на ул. „Мария Луиза“, малко по на север от кафене „Братя Миладинови“. Обикновено вечер Калканджиев се връщаше в хотела от тая бирария с повишено весело настроение, изваждаше си портмонето и го туряше под възглавницата; след това лягаше на кревата — понякога без да се съблича — и веднага заспиваше дълбоко.

Веднъж Димитър Аргиров (Миткото) беше дошъл да ношува в нашата стая и заемаше петия креват; той си легна съвсем недоволен, защото — поради липса на пари — през деня не беше турил нищо в устата си. Когато Калканджиев си легна и заспа, Миткото тихо стана, отиде до леглото му, бръкна предпазливо под възглавницата, взе портмонето и почна да се облича, за да излезе. Като никой път, Калканджиев внезапно се събуди, бръкна под възглавницата и — като не намери портмонето — веднага скочи, седна на леглото си и почна да вика със своя гръмлив глас:

— Ставайте! Ей, хайвани! Какво сте захъркали такива? Ставайте!

Когато всички се събудиха и надигнаха да видят какво става, Калканджиев заяви с наставнически тон, в който нямаше и сянка от сръдня:

— Слушайте! Това се отнася до всички ви, а най-много за майстора, който ме е обрал: друг път, когато ме оберете, трябва и да ме наонождате! Защото, на такова говедо като мене, това му се пада! — и той отново си легна и тури главата си на възглавницата с намерение да спи.

С тон на най-святата невинност, Миткото се обади:

— Като никой път, случи ми се тая вечер да имам пари. Хайде, ставайте всички да идем в „Чамкория“ да ги нагуляем.

— Виж, това е добро и справедливо! Има си надежда от тебе да стане порядъчен човек! — заключи Калканджиев с философски тон, като едновременно си нахлузвахме панталоните.

Без какъвто и да е друг инцидент, историята се свърши с това, че парите, които бяха изхвъркнали изпод възглавницата на Калканджиев, кацнаха в ръцете на келнера в „Чамкория“, който — към един часа през нощта — дойде да уреди сметката на нашата компания.

„Фъртунката“ беше прякорът, под който беше познат в средата на софийските неблагонадеждни и македонствующи от онова време, бившият мичман от българската флотилия, Велико Друмев. Той беше сестрин син и съименник на Търновския владика, митрополит Климент, чието мирско име беше също Велико Друмев; преди петнадесет години тоя владика беше играл важна политическа роля като един от регентите на българското княжество след свалянето на княз Александър Батенберг; той също беше автор на първата българска драма „Иванко, убиецът на цар Асен I“.

Фъртунката беше 29–30-годишен човек, със среден ръст, сини очи, оредяла руса коса и също такъв цвят оредели вежди и тънки, дълги мустаци, чиито незасукани краища висяха надолу. През всяко време на годината — зиме и лете — той носеше дълго зимно палто от тъмносино сукно с черна кадифена яка, която стърчеше зад врата му; това палто никога не беше закопчано, с повлачени отпред пешове. Дъното на черната му плъстена шапка, с остър връх, стърчеше, омачкано настрани, с периферия, спусната надолу. Само в един пункт Фъртунката беше много изискан — всякога беше добре обръснат. Лицето му беше изпито, сухо, с цвят на жълта слама — той боледуваше от туберкулоза в гърлото в предпоследния стадий, поради което не можеше да говори с глас, а шпънеше. Това последното обстоятелство, съпоставено с неговия сприхав характер, го правеше да излиза въвн от кожата си и да тупа с крак в земята при споровете, които често възникваха между нас в стаята. След честите пристъпи на силна, суха кашлица, той изхрчаваше своите жълти, с кървави петна хрочки, в един пешкир за лице, който висеше окачен в един от ъглите откъм вътрешната страна на незакопчаното му дълго зимно палто. Той правеше това, за да не заразява други хора, каквото би станало, ако би хрчил на земята...

Фъртунката беше много музикален. Той изпаднаше в делириум от гняв, когато чуваше да се пее лошо или фалшиво. По-рано той беше ходил в Италия. Ходил там, за да чуе хубава музика. В редките минути на добро настроение, той „пееше“ цели опери; но понеже нямаше глас, пееше ги шпънешком — и след това изпаднаше в най-мрачно настроение.

В стаята, съседна с нашата, вечер идваше да ношува Гоце Такеджиев, родом от гр. Кукуш; всяка вечер, преди да иде да си легне в стаята, той идваше при нас и стоеше докле вземеше да се прозява и очите му да се затварят. Той не работеше нищо и не се интересувахе от нищо — нито от политиката в България, нито от македонското движение. Той отричаше всичко и измежду идеологиите на разните течения в македонското движение най-много му допадаше идеологията на нас, анархистите. Той беше много духовит и остроумен, бърже схващаше силата или слабостта на дадени силогизми, но по природа беше ленив и лишен от дух на инициатива и провеждане в практически живот на своите възгледи.

Присъствието му в македонските среди и това, че го търпяха в тия среди, се дължеше на участието му във фабрикацията на бомбени гилзи и на оръжия в Саблераските колиби през 1897 и последующите години. Работата в Саблераските колиби беше погълнала цялата му енергия — и той сега живееше само със спомените си от онова време.

През Първата световна война в м. февруари 1918 г., Щабът на армията ме изиска от 4-ти Македонски полк, където служех като прост войник, изпрати ме в Драмската Областна Военна Инспекция и — като лесовъд — ме натовари да намеря източници и средства за доставка на фортификационни, строителни и отоплителни дървени материали. В Драма срещнах Гоце Такеджиев. Той беше цивилен и живееше на широка нога. Защо не беше взет войник, както всички македонци, живущи в България, чиято възраст и здравословно състояние ги правеха годни за военна служба? Защо Т. Паница, убиецът на Б. Сарафов и Ив. Гарванов, беше тоже цивилен и живееше в Драма? Защо и от какви източници Т. Паница беше се преобразил на крупен търговец на тютюн? Поради каква услуга и на чии средства Т. Паница беше подарил на Гоце Такеджиев една крупна — за онова време — сума от 20 000 лева, с които той живееше на широка нога, без да се занимава с нещо, ако не се считат за полезни занятия вечерният ракъ-кеф и дневните му грижи да достави изобилни материали за пищни обеда и вечери в това време, когато населението

на града и околните села формално умираше от глад? На тия въпроси не можах да си отговоря нито тогава, нито сега.

След изтеглянето на българските войски от Драма есента 1918 г., аз загубих следите на Такеджиева, който беше автор на следната характеристика, дадена от него за началника на Драмската Военна Инспекционна Област, генерал Танев:

— Генерал Танев е най-добрият юрист между кавалеристите и най-добрият кавалерист между юристите...

Което на нашия, войнишкия, език значеше, че генерал Танев е еднакво негоден и като юрист, и като кавалерист...

По онова време като камериерка на хотел „Батенберг“ служеше унгарката Анна Шепиц. Руса, синеока, пълна, стройна, с правилно и привлекателно — дори красиво — лице, тя оправяше леглата и се грижеше за чистотата на стаите в хотела. Тя водеше леки разговори с посетителите на хотела, често споделяше леглото на някои от клиентите или на техните приятели и познати, когато у тях заговореше инстинктът на животното. Изобщо, тя беше човек с жалкото съществуване на победените от живота жени, играчка на долните животински прищевки на мъжа.

Във връзка с продажбата на облигации, една сутрин рано отидох на някаква среща в кафето при хотел „Македония“, което се намиреше на ъгъла между улиците „Мария Луиза“ и „Търговска“. Тая среща беше уговорена вечерта на предходния ден. Ние отидохме в кафенето, седнахме, поръчахме си кафе и изчакахме срещата. Бавихме се повече от два часа. На тръгване аз посегнах да извадя портмонето, за да платя. Портмонето липсваше; тогава се сетих, че снощи го бях турил под възглавницата, където съм го забравил. В него имах една значителна сума, защото вчера до късно скитахме и не можахме да заварим в помещението на Комитета касиера Георги Петров, за да му се отчетем. Аз оставих Орце да плати поръчката и почти тичешком отидох в хотел „Батенберг“, като бях напълно уверен, че парите са загубени, защото и да си получа портмонето, нямаше как да докажа каква сума е съдържало. Аз се качих в стаята, обърнах възглавницата — нямаше никакво портмоне. Позвъних. Дойде Анна.

— Анно, кой е правил леглата?

— Аз.

— Намерила ли си нещо под възглавницата на моето легло?

Анна се усмихна.

— Колко пари имаше в портмонето?

Аз казах размера на сумата. Анна отиде в своята стая и след малко се върна с моето портмоне в ръка. Аз го отворих: не липсваше нищо от съдържанието му. Златните наполеони, сребърните пари и дребните монети — всички бяха налице. Тая жена, която продаваше тялото си, за да преживява, стоеше по-високо от мнозина „общественици“, които използваша своето положение, за да ограбват населението чрез разни машинации...

Една вечер, веднага след вечеря, двама с Орце се бяхме прибрали в стаята си и се бяхме заловили да турим в порядък сметката си от днешната продажба на облигации. В съседната стая се чу шум от сборичкване; една врата се затръшна силно и нечии стъпки бързо се отдалечиха към стълбата; веднага след това вратата на нашата стая се отвори и Анна — цяла обляна в кръв — тичешком дойде при нас.

— Вижте ме! Вижте какво ми направи Такеджиев! — и тя ни посочи главата си.

Над челото ѝ, от дясната страна, зееше широка рана. Кръвта бликаше на широка струйка от раната, стичаше се по лицето и по дрехите ѝ, като образуваше кървава диря по пода. Анна отиде при умивалника и се помъчи да измие кръвта от лицето си; но тая последната продължаваше да шурти и да се стича надолу. Орце стана, взе шишето и почна да ѝ помага да се измие, а аз си грабнах шапката и тичешком отидох в най-близката аптека за карболова вода, йодоформ, марля, памук и бинт и тичешком се върнах обратно. Двама с Орце промихме раната, подсушихме я с памук, турихме отгоре марля, а върху марлята — памук и бинтовахме главата. Анна се погледна в огледалото и се засмя:

— Ей, че съм станала хубавица! Приличам на Али Баба! — каза тя и — вече успокоена — ни разказа какво се беше случило.

Такеджиев се върнал в полупияно състояние и позвънил. Дошла Анна; той я хванал, въпреки нейната съпротива, довял я до кревата и се помъчил да я насили; Анна се защищавала най-отчаяно и Такеджиев, в своята безсилна ярост, грабнал от масата шишето за вода и с него я халосал по главата; след това тръшнал зад себе си вратата и излязъл.

— И аз съм човек! — завърши Анна. — Не съм добитък, та да разполагат с мене както щат! Не искам — и туй то! Гнус ме е от него!...

Същата вечер видяхме Такеджиева долу, в ресторанта на хотела.

— Много си бил еит! — с упрек му забеляза Орце и веднага го запита. — Що си й скършил гла'ата на Анна?

— Не искам никому да давам сметка! Пукнал съм главата на една орусия — чудо станало! Тя принадлежи на всички и няма право да отказва никому! Тя не е човек, а вещ; и не й се следва да има предпочитания! Къде ще му излезе краят, ако стомната почне да предпочита да бъде пълнена от тогава, а не от оногава?

Орце, който не обичаше да говори много, отрязва накъсо:

— Да си го събереш умот во гла'ата, да не ти го събереме — разбра?

Твърдият тон в думите на Орце указва своето влияние — от тая вечер насетне, през цялото време, докле беше в хотел „Батенберг“, Анна биде оставена на мира от Такеджиева. През цялото това време тя се грижеше за двама ни като майка и ние най-живо почувствахме нейното отсъствие, когато тя напусна хотел „Батенберг“ и замина от София. Къде отиде тя? — никой не знаеше нещо положително по нейното заминаване.

Това трябва да беше към средата на м. януари 1901 година. Една сутрин рано с Орце излязохме по пласиране на облигации от Македонския Патриотичен Заем. Вървахме заедно. Пътят ни беше по улица „Цар Освободител“ и покрай Народното Събрание. Денят беше ясен и студен. Скреж беше полепнал по железата на оградите и по клоните на дърветата. Излязохме на площада пред Народното Събрание. Слънцето току-що беше пробил утрения студен туман на изток и беше хвърлило първите си лъчи върху паметника на Цар-Освободителя. Статуята на тоя последния представляваше една тъмна фигура със светли контури.

Орце, който беше много мълчалив, сега — като никой път — се разприказва:

— Не мога без погнуса да гледам нахалния сурат на тогава, а също и тоя яхър! — и той посочи с бастуна си статуята на Александра Втори, а с другата ръка — Народното Събрание.

— Що за глупава безсмислица е това — продължи Орце — „Цар-Освободител“? Все едно е да кажеш: „Курва-Девственица“... Защото едното понятие изключва другото...

— Унищожил е крепостното робство — затова са го нарекли „Цар-Освободител“ — възразих аз.

— Какво унищожил? Крепостното робство? А какъв е бил неговият най-силен аргумент пред събора на дворянството? „Ако ние доброволно не премахнем крепостничеството, не ще минат няколко години и те — крепостните — сами ще го премахнат. Но тогава — горко на нас и на нашите семейства.“ И ги освободил чрез „изкупуване“.

— А от това следва — заключи Орце — че Александър Втори не е освободител, а първокласен мошеник от типа на Константина Велики, защото чрез „изкупуването“ ги заробил по друг начин.

— А тоя яхър? Прочети му девиза: „Съединението прави силата“. Там има една грешка в реда на думите. Трябва да се чете: „Силата прави съединението“. Защото чрез груба военна, полицейска и съдебна сила се държи в подчинение народната маса. Ако не беше така — каква нужда би имало от армия, от полиция, от съдилища?...

Орце продължаваше като да говореше сам на себе си:

— Демокрация, демек народовластие... Народът — това е конят; ония, които са на власт, са ездачите. Народовластие — демек кон, който язди сам себе си... Кажете ми сега — може ли да се измисли по-нагла лъжа, събрана цялата само в една дума? Нагла лъжа и първокласна безсмислица.

Ние минахме през площада пред Народното Събрание край статуята на Александър Втори, излязохме на ул. „Иван Шишман“ и се разделихме: Орце продължи по тая улица на юг, а аз — по улицата на запад, за да споходим бакалите в тая част на града и да им продадем от облигациите, които носехме със себе си.

В началото на м. септември 1900 г., след арестуването на Казакова в Цариград и след залавянето на контрабандирания от неговите арменци динамит, Сарафов поискал от арменската организация да му достави 120 кг динамит, който — според неговите намерения — впоследствие щял да бъде контрабандиран в Турция, за да ни бъде предаден в Цариград.

През м. януари 1901 г. Сарафов ни съобщи, че исканият от него динамит бил пристигнал в България. Аз трябва да замина за Пловдив, за да се срещна с Агоп Вартанян, учител в пловдивското арменско училище, да науча от него къде се намира в настоящия момент и как ще получа пристигналия в България динамит.

Двама с Орце веднага заминахме за Пловдив с конвенционала — както се наричаше влакът, който по онова време пътуваше между Будапеща и Цариград, без да се сменят вагоните при преминаване на държавните граници, които прекосяваше. Влакът тръгваше от София към 10 ½ ч. преди пладне; ние пътувахме в луксозния — за онова време — вагон от трета класа, чиито нови седалища лъщяха от чистота. Нямаше много пътници. В купето, където — без какъвто и да е багаж — се качихме с Орце, бяхме само ние двамата. След излизането ни от Софийската гара, ние през прозорците гледахме сивия зимен пейзаж, прозявахме се от скука, бършихме с прозоречната завеса скрежа и влагата по прозорците, за да виждаме по-добре навън — изобщо, до пристигането ни на гара Вакарел, скучахме най-отчаяно.

Когато изкачихме височините до Вакарел и се спуснахме надолу към Ихтиман, един от прислужниците на вагон-ресторанта, облечен в униформата, каквато носеха служещите на Société Internationale des Wagons et des Grands Express Européens — едно младо момче — отвори вратичката на нашето купе и на френски, със силен македонски акцент, каза:

— Messieurs, le dîner est servi!^[4]

— Ей, нашенец! — обади се Орце. — Кажу ми по нашенски що сакаш!

— Ручокот е готов! — повтори вече по македонски служителят и отмина нататък, като отваряше вратичките на купетата и отправяше към пътниците същата покана.

— Ми се чини овоо момче да е велешко произведение — продума Орце и се изтегна на седалището.

След малко, на връщане обратно към вагон-ресторанта, прислужникът мина по коридора край нашето купе. Орце го повика, той отвори вратата и влезе в купето при нас.

— Ти да не си от Велес? — попита Орце.

— От Велес съм.

— Как те викат? От кои си?

— Мене ме викат Милан. Милан Саздов.

Милан, който беше приказливо момче, ни разказа подробности от своя живот и от службата си. От него узнахме, че при преминаването на границите при Белград, Цариград и Мустафа-Паша, служащите на спалния вагон и на вагон-ресторанта се ползват с доверието на пограничните митнически и полицейски власти и не се подлагат на обиск и претърсване. Докле бъде приготвен влакът, когото обслужват, за обратно пътуване, те имат по няколко часа почивка в Цариград и Будапеща. През тия няколко часа те са свободни и могат да излизат из града. Ние — за всеки случай — си взехме бележка за дните, когато същият вагон-ресторант за в бъдеще ще преминава през България.

След няколкоминутен разговор с нас, Милан си отиде във вагон-ресторанта, а ние с Орце отново се изтегнахме на седалищата и мълчаливо продължихме пътуването си до Пловдив. Трябва да забележа, че Орце беше много мълчалив човек; когато — по необходимост — трябваше да говори, той избираше най-краткия начин за изказване; при това, той изяждаше думите наполовина.

По него време ние бяхме зорко следени от агентите на Представителството на Вътрешната Македонска Организация, т.е. от хората на Гьорче Петров, който беше подушил, че в България бил контрабандиран динамит, но не му беше известно къде се намира той. Трябваше да бързаме с неговото получаване и запазване на сигурно място, защото Вътрешната Македонска Организация на всяка цена искаше да ни направи безвредни, поради което беше уведомила властта за присъствието на тоя динамит в България.

Ние пристигнахме в Пловдив и веднага се упътихме към арменската махала, като от площада „Джумаята“ тръгнахме нагоре по улицата, която сега носи названието „Максим Горки“. По пътя разсъдихме и намерихме, че е излишно да идем и двамата при Агоп Вартанян. По-разумно ще бъде Орце да ме чака някъде, а аз да ида самичък. Тъкмо тогава минавахме край българската митрополия и аз предложих да идем при моята братовчедка Спасена П. Бойкикева, която живееше в митрополията при чича си — мойт вуйка — митрополит Натанаил. Там Орце ще ме чака след завръщането ми от срещата с Агоп Вартанян.

Съществуваше и друга причина да се отбием при моята братовчедка. Ако се сдобием с динамит, най-сигурното място за неговото укриване и запазване беше митрополията. Но внасянето и укриването на динамита в митрополията беше възможно само със съдействието или на Иван А. Йосифчев, или пък на моята братовчедка. Ние намерихме, че не можем и не трябва да търсим съдействието на Иван А. Йосифчев, поради това, че неговият мироглед беше мироглед на хората от миналото поколение, което беше изхабило своята енергия в борбата с гръцката патриаршия за църковна независимост; и защото той беше лоялен привърженик на македонското движение, изразявано в дейността на македонските благотворителни дружества в България. Имаше и една — така да се каже — техническа причина, поради която не можехме да търсим съдействието на Иван А. Йосифчев: той последният живееше в една стая на долния етаж, съседна със заседателната зала, с вход откъм общия салон. Всеки ден, а особено във вторник и петък, когато се разглеждаха бракоразводни дела, общият салон на долния етаж беше пълен със свещеници и други цивилни лица, заинтересовани като страни или свидетели в разглежданите бракоразводни или дисциплинарни дела; в такива дни стаята на Иван А. Йосифчев биваше посещавана от онези, които пълнеха общия салон. Това посещаване правеше тая стая съвсем неудобна за нашата цел.

Моята първа братовчедка Спасена П. Бойкикева, тогава ученичка в последния клас на девическата гимназия, братова дъщеря на вуйка ми, Пловдивския митрополит Натанаил, живееше в една от стаите на горния етаж. На същия етаж живееше и митрополитът, който заемаше две стаи, една, която му служеше едновременно за спалня и работен кабинет, и друга, съседна с първата, която му служеше за гардеробна и която се съобщаваше със спалнята чрез една врата, която биваше почти всякога отворена. Гардеробната стая нямаше прозорци и се осветляваше от вратата на спалнята; тя се съобщаваше със стаята, заемана от Спасена чрез една врата, която всякога беше затворена. Тая именно гардеробна беше най-сигурното място за укриването и запазването на динамита. Мойт вуйка, който беше човек на строгите правила, в своята спалня и в гардеробната поддържаше една постоянна температура от 18°C, контролирана чрез окачения на стената термометър — а това увеличаваше удобството за съхраняване на взрива.

Горният етаж на митрополията почти не се посещаваше от външни лица. При вуйка ми, постоянно зает с преводи от руските сборници „Жития святых“, със своята кореспонденция или написването на своята автобиография, много рядко идваха посетители — повечето официални лица. Спасена — също много нарядко — биваше посещавана от малко нейни приятелки: Радка П. Общинска, сестра на Димитър П. Общински и двете дъщери на тогавашния пловдивски лидер на народняшката партия, Теню Начев, наричан по прякор „Цукалото“ — сестрите Зора и Надежда Т. Начеви. Ако и още ученичка, Спасена беше сгодена за някой си Иван Петров, учител, който — по времето, което описвам, — учителстваше някъде из Плевенско.

Срещу Пловдивската българска митрополия, от срещната страна на улицата, се намираще зданието на д-р Чомаков; това здание съществува и досега на ул. „Максим Горки“; в него сега се помещава общинската библиотека. По времето, което описвам, това здание служеше за пловдивски дворец на княз Фердинанда. Тоя последният, със сина си, престолонаследника княз Борис Търновски, в онези дни беше в Пловдив. Жената на княз Фердинанда — Мария Луиза Пармска — по него време се намираще в Евксиноград. Трябва да забележа, че българското владетелско семейство — Фердинанд и Мария Луиза — беше образец на семеен сговор, какъвто го описва Хеката във Валпургиевата нощ във „Фауст“ от Гьоте:

*Si vous voulez un bon ménage
Il faut separer les mariés
Au fond du Nord conduisez l'un
Menez l'autre au fond du Midi*^[5]

Княз Фердинанд и княгиня Мария Луиза никога не се случваха едновременно в един и същ град; ако Фердинанд биваше в София, Мария Луиза прекарваше в Пловдив; ако Фердинанд дойдеше в Пловдив, Мария Луиза веднага заминаваше за Евксиноград; ако Фердинанд тръгнеше за Евксиноград, Мария Луиза, със специален влак, взимаше пътя за София; по същия начин, щом научеше, че жена му идва в града, дето се намира той, княз Фердинанд напущаше града, веднага отиваше в друг град на България или пък заминаваше за странство.

Както казах и по-горе, по времето, за което разказвам, княз Фердинанд и син му, престолонаследникът княз Борис, бяха в Пловдив. Борис беше болен от тифус. За да чуе мъдрите старчески думи или за да убие скуката си, с една малка свита от 2–3 офицери, княз Фердинанд — през тия дни, когато син му боледуваше, — идваше почти всеки ден в митрополията, като се подпираше на бастуна си и стъпваше като в паници поради подаграта, от която страдаше. Като се спираше на всяко стъпало по няколко секунди, той бавно изкачваше стъпалата на стълбата и влизаше в общия салон на втория етаж, посрещан от вуйка ми, който набързо намяташе расото и излизаше да го посрещне в общия салон. Поканван от вуйка ми, обикновено Фердинанд отказваше да влезе в приемната стая, която се намиралше срещу спалнята, дето — казваше той — се чувствал по-свободно.

Обикновено разговорът между двамата се водеше на стари, изтъркани теми. Вуйка ми говореше тихо, така че — през гардеробната стая и през затворената врата, която съобщаваше тая стая с онази на Спасена — неговите думи едвам се долавяха. Фердинанд говореше през носа си, гъгнеше и произнасяше думите бавно и изцяло — личеше, че мислено превежда от друг език фразите, които изговаря; той говореше високо и отсечено, с надменен тон в гласа, който представляваше нещо средно между гласа на пъдарин и оня на кавалерийски вахмистър. В стаята на Спасена ясно се чуваха фразите, които той произнасяше в разговора си с вуйка ми.

Впрочем, ние с Орце се отбихме в митрополията, за да добием съгласието на Спасена да ни съдейства за укриването и запазването на динамита в гардеробната стая на вуйка ми, където — както крояхме с Орце — ще го внесем през нейната стая.

След като ги запознах, аз веднага отидох при г-н Вартанян, който даде едно писмо до магистъра на аптека „Маринов“ в гр. Ямбол. Щом получих това писмо, аз веднага се върнах в митрополията, където заварих братовчедка си да чете книгата „Лумен“ от К. Фламарион, а Орце — да се грее на печката мълчешком. Както казах и по-горе, Орце беше много мълчалив човек; той можеше по цели седмици да мълчи, без да продума нито една сричка. През времето, когато живеехме заедно и спяхме на едно легло, случваше се цяла седмица Орце да не си отвори устата. Това негово мълчание много ме дразнеше:

— Кажй нещо! Продумай, бе! Продумай, че ще се пукна! — му казвах, когато неговото мълчание ми досаждаше до гушата. Тогава Орце ме поглеждаше; по лицето му пробягваше едва доловима усмивка... и той продължаваше да мълчи. Когато не беше зает с друго, той прекарваше времето си в решаване на математически задачи от един сборник, който постоянно носеше във вътрешния джѐб на пардесюто си.

Когато се върнах от срещата си с Агоп Вартанян, аз го заварих да се грее на печката и да мълчи; това, че беше гост в стаята на една млада и красива госпожица — това никак не измени неговия обикновен начин за прекарване на времето. Моето влизане оживи атмосферата в стаята.

Без много заобикалки, аз казах на Спасена действителната причина, която ни беше довела в нейната стая. Аз познавах братовчедка си като едно младо момиче, способно да възприеме една общочовешка идея и с искрено желание да проведе в практическия живот тая идея. И не бях се излъгал. Тя с ентузиазъм даде своето съгласие да ни съдейства при укриването и запазването на динамита, който бяхме на път да получим. Това ли било всичкото? Та това е толкова дребна услуга! А тя жадува за по-големи и по-опасни дела. Нима може една истинска жена да се задоволи само с кухнята и леглото на мъжа си, с шиенето на детски елечета и с кърпенето на чорапи? Нима човечеството дължи само на мъжете своя прогрес, идеята за свобода и борбите за запазване на свободата? Нима Юдита, Жана Д'Арк, Шарлота Корде, София Перовская, Вера Засулич и много други са били по-малко самоотвержени от мъжете?

Още при първа срѐща душевният афинитет между нея и Орце се прояви в бързи, мълчаливи погледи, които говореха много. Но никога в живота си те не си казаха и не посветиха в своята

тайна никого — че бяха влюбени. По-късно, както при укриването и размразяването на динамита, така и през лятото на 1902 г., Спасена настояваше да дойде с нас в Турция, та се бяхме видели в чудо от това нейно желание; нашият решителен отказ я беше дълбоко огорчил и разочаровал.

През лятото на тая същата 1901 година, на минаване през София за Кюстендил, Спасена ни запозна — Орце и мене — със своя годеник, който беше дошъл от Плевенско да се срещне с годеницата си. Тънък, висок, със сиви очи и безлична физиономия, той беше благоприличен и безупречен даскал, облечен в светло бозав — така да се каже, даскалски — костюм. Спасена още тогава развали с него годежа си и го прати по дяволите. Откогато се запозна с годеника й, та и до края на живота си, когато станеше дума за него, Орце го наричаше „Сукела“ — вероятно, защото беше тънък, висок и усукан като върлина...

Същият тоя ден — ако не се лъжа, на Сретение Господне, 2 февруари 1901 г. — аз заминах с вечерния влак за Ямбол. На тръгване с Орце уговорихме следното: утре той и Александър Костов ще ме чакат вечерта на гарата в Пловдив, за да ми помогнат при свалянето на куфарите от влака и пренасянето им до файтона. През нощта пристигнах на гара Ямбол и оттам с файтон, след като преминах дървения мост над р. Тунджа, влязох в града и се настаних за нощуване в хотел „Америка“, ако не ме лъже паметта. На следния ден, 3 февруари 1901 г. — много студен и ясен зимен ден — отидох в аптеката на Маринов и попитах за магистъра-арменец. Търсеното лице се обади зад масата, взе от мене писмото на Вартанян, прочете го набързо и най-любезно ме покани да седна до печката, която гореше и отопляваше аптеката с една приятна топлина. Ние говорихме с него много малко — няколко обикновени фрази, с които той се осведоми за моето пътуване и за г-н Вартанян. Нищо повече. След като си свърши работата по приготвянето на някакво лекарство, с което беше зает зад масата, магистърът дойде при мене, взе да си грее ръцете на печката и ми каза:

— Днес ще донеса стоката тук, в аптеката. Към пладне елате с файтон. Ще качите куфарите във файтона и ще си заминете.

Нямаше повече какво да правя в аптеката. Аз си излязох, поех по улицата нагоре към хотела и си отидох в стаята. Към пладне наех един файтон и с него отидох до аптеката. Магистърът ме чакаше; с помощта на файтонджията изнесохме четирите куфара, в които се намираше динамитът, и ги качихме във файтона. Аз си взех сбогом от любезния и мълчалив магистър и заминах за гарата.

Беше се вече мръкнало, когато пристигнах на гара Пловдив. Мимоходом ще забележа, че по онова време Пловдивската гара беше едно малко, синьо, едноетажно здание, състоящо се от три стаи: стаята на началника на гарата, телеграфната стая и чакалнята; сегашната модерна, двуетажна, просторна гара биде построена по-късно, през 1910 година, след заграбването на Хиршовата железопътна линия от българската войска през 1908 година, за който бабаитлък впоследствие българският народ трябваше да плати 75 млн. лв. — една грамадна сума — за една железопътна линия с дъсчени бараки за железопътни станции, с нацърбени релси, с прогнили траверси, с похабени машини и вагони — изобщо, за една железопътна линия, която беше на път да бъде поставена във възможността за употребуване.

Както бяхме уговорили, на гарата ме чакаха Орце и Александър Костов. Ние свалихме куфарите, занесохме ги във гарата, при файтонджиите, наехме един от тях, качихме три куфара на капрата, турихме един между седалищата, качихме се на файтона и заминахме по „Станционна“ улица към града. По онова време гарата беше на около 1 ½ км във от града, чийто крайни къщи достигаха до главно Аладжа-Джами, където са сега цветарските дюкяни срещу кино „Балкан“. Ние дойдохме до площада „Джумаята“, завихме надясно по улицата, която носи сега названието „Максим Горки“, минахме по нея северно от черквата „Св. Богородица“ и точно на завоя, където се съединяват улиците, които сега носят названия „Максим Горки“ и „Стоян Чалъков“, един решителен и твърд глас извика отсечено:

— Стой!

Една и съща мисъл пробегна през главите и на трима ни:

— Има си хас да са ни устроили капан!

Аз скочих от файтона и изтичах пред конете. Улицата беше препречена от двама души: един войник, облечен в шинел, с натъкнат нож на пушката и един полицейски стражар. Аз познах тоя

стражар — Никола Тилчев, от Пловдивската католишка махала; той биваше на пост пред входа на д-р Чомаковата къща (т.е. пред двореца) всякога, когато княз Фердинанд или княгиня Мария Луиза биваха в Пловдив; той — така да се каже — съставляваше долния пласт от княжевското владетелско семейство. Аз го запитах:

— Какво има?

Бай Колю Тилчев се приближи до мене, поздрави ме с „добър вечер“ и обясни:

— Князчето — престолонаследникът — днес има криза. Докторите казват да има наоколо пълна тишина. Негово царско височество, баща му, заповяда никакви коли да не минават по улицата, за да не безпокоят болното.

— Но ние искаме да идем в митрополията!

— Можете да идете, но пеш. Файтонът ще се върне назад!

— Ами багажът? Имаме много багаж. Как ще го носим? Ние сме трима, а багажът е в четири куфара. Файтонджията може да ни помогне, но не може да остави сами конете и файтонът.

Стражарят — бай Колю — помисли един момент, поколеба се и най-после каза:

— Вие тримата ще вземете по един куфар, ще взема и аз четвъртия — и работата ще се нареди.

Така и стана. Ние се разплатихме с файтонджията, взехме на ръце по един куфар, стражарят взема куфара, който беше между краката ми на седалището — и всички тръгнахме към митрополията, която се намираще на сегашната улица „Максим Горки“ № 57.

— Ей, че много тежи, бе! — продума стражарят. — Какво има вътре?

— Какво има? — отговорих аз. — Книги. Нали знаеш, че книгите много тежат?

Изглежда, че моят отговор задоволи напълно стражаря, който — с охкане и пшкане — най-после донесе куфара до вратата на митрополията и веднага се върна на поста си при съединението на сегашните улици „Максим Горки“ и „Стоян Чалъков“.

Ние внесохме куфарите в двора на митрополията и ги оставихме до колоните в преддверието на долния салон. Това преддверие беше покрито отгоре и се придържаше от колони, на горния край съединени с арки. Орце и Александър Костов си отидоха. Орце щеше да ношува в къщата на тоя последния, находяща се — както споменувам и на друго място — на „Чаушоолу-Сокак“ (сегашната улица „Митрополит Панарет“), а аз — в митрополията, в една стая с Иван А. Йосифчев. Тая вечер аз предупредих Спасена, че сме получили и пренесли динамита, че той сега се намира в преддверието и че тая вечер, след като всички се приберат или пък утре сутринта, ама много рано, без да бъда забелязан от някого, ще пренесе куфарите горе, в нейната стая.

На следния ден, неделя, 4 февруари 1901 г., станах много рано и — като пазех най-голяма тишина — незабелязан от никого, пренесох един по един куфарите в стаята на Спасена, която също беше станала преди съмнало и очакваше донасянето на динамита.

Когато се съмна добре, вуйка ми, придружен от Иван А. Йосифчев и от прислужника в митрополията Яким Мустрев, отиде пеш до черква в катедралата „Св. Богородица“. В митрополията останахме само Спасена, аз и готвачката. Към 9 часа сутринта дойде Орце. Отидохме в стаята на Спасена и почнахме да отваряме куфарите, за да видим състоянието на донесения динамит. Тоя последният беше на фишеци, които по своята форма и големина, по зърнестата си маса и по червеникавия си цвят досущ приличаха на далак-хайвер. Всеки един от фишеците беше увит в хартия, която беше мазна от нитроглицерина, с който беше напоена. Увитите в хартия фишеци бяха наредени в патрондаши от грубо ленено платно, по около 25–30 фишека в патрондаш. Патрондашите завършваха от едната страна с по две жала, а от другата — с по две ленени ивици, т.е. бяха пригодени за опасване и закопчаване около кръста за лесно и незабележимо пренасяне. Върху листовите хартия, с които бяха увити динамитните фишеци, беше напечатано: „Батум, 1889 г.“ А това значеше, че динамитът е стар — около дванадесетгодишен. Намаслената хартия и мазният вид на самите фишеци оказваше на разлагане, при което нитроглицеринът беше започнал да се отделя в свободно състояние — нещо, което представляваше голяма опасност при манипулирането с тоя динамит. Вън от това, той беше замръзнал, поради което патрондашите — вкочанени от мразя в компактна маса — мъчно се отделяха един от друг; а това правеше още по-опасна работата по отлепването и размразяването на патрондашите.

За по-лесното размразяване на динамита ние накладохме и затоплихме добре печката, след което се заехме с отделянето на патрондашите един от друг и с разпростирането им по масата,

столовете и канапето. Ако и да знаеше на каква смъртна опасност се излага, Спасена не само че не прояви някаква боязън или безпокойство, но през цялото време беше много духовита и остроумна — може би поради присъствието на Орце.

Тъкмо когато цялата стая беше изпълнена с разстланите навсякъде патрондаши, към 11 часа преди пладне, се върна от черква вуйка ми, подпомогнат при изкачването на стълбата от Иван А. Йосифчев и от прислужника Яким Мустрев. Той още не си беше съблякъл расото, когато видяхме от прозорците един от дворцовите офицери да влиза в пътните врата: той идваше да извести на вуйка ми, че подир малко ще му дойде на гости „господарят“, т.е. княз Фердинанд. Офицерът си отиде, а след няколко минути през пътните врата, с Фердинанда начело, от прозореца видяхме да влиза една група от 3–4 офицери, а в това време вуйка ми, още несвалил расото и калмявката, мина през общия салон и се спря на горния край на стълбата, за да посрещне госта. Князът бавно изкачваше стълбата; ние чувахме как с бастуна си почукваше по стъпалата и как бавно и тежко намества краката си по тях. След като беше изкачил стълбата и — по приетия обичай — беше целунал ръка на вуйка ми, чухме Фердинанда с гъгнивия си глас да казва:

— Фаше фисокопреосвещенство! Тнес не мога никате та намеря спокойствие... От 24 часа княз Тарнофски е фаф криса. Ние фсички треперим са шифота му...

Той произнасяше българските думи по немски, грубо, при което — в неговите уста — звукът „в“ се беше преобърнал във „ф“, „з“ в „с“, „ж“ в „ш“, „б“ в „д“... Изглежда, че вуйка ми го беше поканил в приемната, защото чухме Фердинанда да продължи:

— Плагодаря! Претпочитам томашната опстановка на фашата стая. Тя претрасполака кам искрено искасфане на чуфстфата, които ме фалнуват тоя момент...

Приказвайки, двамата влязоха в спалнята на вуйка ми. Офицерите от свитата останаха да чакат в общия салон. През отворената врата между гардеробната и спалнята се чуваше разговорът между двамата: думите на Фердинанда ясно, отчетливо, отсечено; а ония на вуйка ми — меко и тихо. Без да щем, ние чувахме техния разговор, защото нямаше какво друго да правим — ние чакахме размразяването на динамита и мълчахме, за да не възбудим вниманието и любопитството на хората, които минаваха през общия салон или чакаха в него.

Първоначално, след влизането им в спалнята, разговорът между двамата имаше за тема болестта на престолонаследника. Скоро те промениха темата и заприказваха за предмети, които ни заинтересуваха.

— Фаше фисокопреосвещенство — чухме гласа на Фердинанда — моля фашето снисхощение са моята открофеност! Фие сте макетонец, а ас искам та сасегна тейността на макетонците. Много трутности састават те на моето прафителство. Особено фаф настоящия момент.

— Като какви трудности, ако мога да зная, Ваше царско височество?

— Например, по аферата Михаелеану. Романският и етна сначителна част от сапатния печат са претприели шестока кампания против мене и моето прафителство; нас таршат отгофорни са тейстфията на макетонците.

— Щом сте неприсчастни в тая афера, значи, че те са на погрешен път, а това трябва да ви успокои, Ваше царско височество. Още преди няколко хиляди години най-великият юрист — Мойсей — в своето „Второзаконие“ е казал, че всеки лично трябва да отговаря за делата си. Не може бащата да се държи отговорен за делата на сина; или синът — за делата на баща си...

— Така трепфа та пате, Фаше фисокопреосвещенство, но фаф тейстфителност не е така. Мене таршат откофорен за телата на макетонците.

— Като всичко, всеки занаят има своето лице и своето опаки. Как да ви кажа? Няма роза без тръни. Ваше царско височество трябва да бъдете благодарен, ако тръните не са много бодливи...

— Ей, приятел! — тихо продума по адрес на Фердинанда вечно мълчаливият Орце. — Да би знаял що праиме зад вратата, би пръснал да бегаш дьорт-нал^[6]!

След кратко мълчание, чу се гъгнивият глас на Фердинанда:

— Фаше фисокопреосвещенство, не сная сацо, но много ме мрасят макетонците...

— Ваше царско височество! За своите несполуки всеки трябва да търси причината — преди всичко — в себе си. Вие желаете те да ви обичат? Е, добре! Обикнете ги вие! Обикнете ги за техните качества: за техния жар в борбата им с гърците за духовна самостоятелност; за тяхната способност да се справят бързо и лесно с трудностите в живота и да усвояват бързо знанията,

които им дава човешката наука. Обикнете ги и за техния недостатък — да възприемат всичко след критическа преценка, а не по внушение или диктовка...

— Та опикна, ас та опикна тия каналии? Фаше фисокопреосфещенство исискфа тварте мноко от мене!

— Може да е много, но така е! Не може да се отговори с обич на презрението и високомерието, както не може да се очаква върбата да роди грозде или змията да излюпи гълъб...

Настана мълчание, след което разговорът между двамата продължи на нова тема — за онова време, когато във Франция царувал бащата на неговата — Фердинандовата — майка, августейшата княгиня Клементина, която била още госпожица и която — според „Монитор“ — трептяла от младост и прелест в дворцовите балове и приеми...

Изпратен до стълбата от вуйка ми и съпроводен от свитата си, най-после Фердинанд тръгна да си върви. Тоя ден прислужникът в митрополията, Яким Мустрев, започна своята дворцова кариера. От няколко време насам той бил започнал да рисува портрета на престолонаследника от една фотография, дадена по-рано на вуйка ми от княз Фердинанда, със собственоръчен надпис и подпис върху гърба ѝ от този последния. Тая фотография представляваше Бориса като 7–8-годишно дете в бяла офицерска униформа, с бял калпак на главата. Рисунката на Мустрева не беше сполучлива, но с малко сила на волята и въображението човек можеше да догади, че това ще да е портретът на престолонаследника. Когато слязъл от стълбата в долния салон, пред княз Фердинанд се изпречил Яким Мустрев, който целунал ръка на „господаря“ и му поднесъл рисунката. Княз Фердинанд взел тая последната, погледнал я и я дял на един офицер от свитата си. Следния ден Яким Мустрев бил повикан в двореца, дето бил задържан като прислужник в кухнята. По-късно той авансирал и достигнал до службата дворцов интендант. Осемнадесет години по-късно, в оная нощ през м. октомври 1918 г., когато цар Фердинанд, с последния от неговите „височайши“ влакове, с каквито пътуваше обикновено, избягал от България след своята абдикация, сред малкото дворцови чиновници, които напуснали България, за да придружат Фердинанда в неговото бягство, бил и дворцовият интендант Яким Мустрев.

При разопаковането на динамита и при неговото размразяване, най-много ни безпокоеше кутията с капсулите. Знае се, че гърмящият живак е много капризен, особено когато е замръзнал и трябва да се размразява. За щастие, не се случи нищо необикновено. След отиването на Фердинанда, вуйка ми се върна в своята спалня, свали си расото и калимявката, надяна си джубето, излезе в салона и по стълбата взе да слиза на обед в трапезарията, която се намираще на долния етаж. Двама със Спасена също излязохме от нейната стая и слязохме в трапезарията, защото се хранехме с вуйка ми. Орце остана в стаята на Спасена, за да нареди обратно в куфарите размразения динамит.

Вуйка ми отдавна беше установил особен ред при храненето в трапезарията. Всички, които се хранехме с вуйка ми, слизахме в трапезарията, отивахме по местата си, заставахме прави около масата зад столовете и очаквахме идването на вуйка ми. Най-после идваше тоя последният и заставаше също прав на мястото си. Най-младият от сътрапезниците прочиташе молитвите: „Отче наш“ и „Ядато о Бозе“; когато той свършваше, вуйка ми произнасяше: „Христе-Боже, благослови ястие и питие“, прекръстваше се, благославяше трапезата, сядаше и почваше да се храни. След него всички сътрапезници се прекръстваха, сядаха на столовете и почваха да се хранят. По време на яденето, прислужниците, с ръце скръстени на гърдите си, стояха зад стола на вуйка ми или пък обикаляха около масата да сменят паниците или да носят ново ядене.

По време на обедата или вечерята в трапезарията царуваше пълна тишина, защото не се позволява никакви разговори. След свършване на обедата или вечерята вуйка ми даваше разрешение за разговори, спорове, забавни разкази и шеги. Когато се свършваха тия последните, вуйка ми ставаше прав, а след него всички ставахме прави на местата си. Той прочиташе молитвата: „Благодарим тя, Христе, Боже наш, яко сподобил еси нас земних твоих благ“, благославяше трапезата, изчакваше всички сътрапезници да се изредят — по низходяща степен на възрастта им — за да му целунат ръка, а след това тръгваше да излиза от трапезарията, качваше се по стълбата и отиваше в стаята си, където — след обед — лягаше да си почива.

Тоя ден, по времето, когато трая обедът, Орце, който беше останал в стаята на Спасена, наредил размразения динамит обратно в куфарите, пренесъл тия последните и ги поставил два по два един

върху друг в най-тъмния ъгъл на гардеробната, така че — и при отворената врата на спалнята — да не могат да се забележат. Когато — след обета — двамата със Спасена влязохме в нейната стая, заварихме Орце на масата с молив в ръка, вдълбочен върху една тетрадка, да решава някаква математическа задача от сборника, който — разтворен — лежеше пред него.

След укриването на динамита в това сигурно място, ние нямаше повече какво да правим в Пловдив и затова, още същата вечер, изпратени до гарата от Спасена, заминахме за София.

Затекоха еднообразни дни. Понеже нямаше никаква работа, с Орце прекарвахме по-голяма част от времето си в помещението на Върховния Македонски Комитет, което се намирало на ул. „Нишка“, между черквата „Св. Спас“ и западната част от площада около черквата „Св. Крал“ (сега „Св. Неделя“). Хранехме се в „Албанската гостилница“, държана от някой си Аце, прилепчанин; тая гостилничка се намирало на ъгъла между улиците „Мария Луиза“ и „Екзарх Йосиф“. Там бяхме открили сметка на „Гемиджиите“; по тая сметка — както споменувам и на друго място — всеки познат или непознат на нас или на гостилничаря можеше свободно да се нахрани и да впише стойността на консумацията в тефтера; достатъчно беше само да каже на гостилничаря, че е „гемиджия“. Ние уреждахме сметката по тефтера всякога, когато се случеше да имаме пари; понякога плащахме в аванс бъдещите консумации — в зависимост от съдържанието на кесииите ни в даден момент.

Двама с Орце бяхме изпълнили задължението, което бяхме поели към Сарафова — да пласираме облигации от Македонския Патриотичен Заем; общата сума, добита от Орце и мене, далече надвишаваше сумата 20,000 лева, каквато трябваше да получим от Сарафова за продължението и завършването на работите, предприети от нас в Цариград и Солун. Ако и всеки ден да му напомняме, че и той — на свой ред — трябва да изпълни задължението, което беше поел спрямо нас, под разни предлози Сарафов отлагаше от днес за утре изпълнението на това свое задължение. Това неопределено положение изостри нашите нерви до скъсване.

През тия няколко дни имаше и друг един постоянен посетител на Комитетското помещение — писателят Антон Страшимиров. Той току-що беше издал своята комедия „Мрак“. Никога не ми се е случвало да чета нещо толкова плоско и бездарно, колкото беше тая „комедия“, в която единственото комично нещо беше това, че авторът беше успял да изтръгне обещание от Сарафова: Комитетът да му даде няколко хиляди лева хонорар, като изкупи цялото издание.

Знае се, че двама просяци, които висят на едни и същи врати, не могат да се търпят. Така се случи, че през тия дни два вида просяци почнаха да хлопат на едни и същи врата: ние с Орце — за да вдигнем във въздуха централата на Солунския клон на Отоманската банка, и Антон Страшимиров — да получи хонорар за своята бездарност. Два просяка на едни и същи врата — това е предостатъчно за обявяване на неприятелски действия между тях.

Прочее, в един от тези дни, когато на Орце и на мене ни беше дошло до гушата от разтаканията на Сарафова, в много лошо душевно разположение, се разхождахме в коридора, на горния край на стълбата. Отдолу се зададе Антон Страшимиров, който бързо изкачи стъпалата и ме запита:

— Тука ли е Сарафов?

В тоя момент Страшимиров беше вдигнал крака си, за да се изкачи на последното стъпало.

— Сарафов? Ей-го-е, долу, при последното стъпало на стълбата!

Произнасяйки горните думи, аз си вдигнах крака и с цялото стъпало блъснах Страшимирова в гърдите. Вследствие удара, с единия си крак той се стъписа назад, но кракът му хлътна към долното стъпало. Страшимиров загуби равновесие и полетя надолу, наблюдаван от Орце и мене, които се бяхме навели над стълбата. Страшимиров се спря на най-долното стъпало, изправи се и — със свити юмруци, издигнати нагоре — взе да псува и да ни се заканва. Ние се спуснахме надолу по стълбата, но Страшимиров не ни дочака — отвори пътните врата и избяга на улицата.

Той престана да идва в комитета. Така завърши историята с неговия хонорар за комедията „Мрак“...

Пак през тези дни, една сутрин — много рано — при нас, в хотела, дойде Сл. Мерджанов, силно възбуден. Лицето му беше червено, нещо, което веднага се хвърляше в очи, понеже обикновено лицето му беше бледо. Сега очите му някак диво светеха. Още с влизането си, той с шум пое въздух, след това изпухтя и продума с неестествено весел глас:

— Най-последно! Най-последно съм свободен!

— Че кога си бил арестуван? Какви са тия мистерии от тебе?

— Казвам, че най-последно съм свободен! Снощи късно научих, че майка ми се поминала. През целия ми живот, една мисъл постоянно ме спъваше досега — че ще причиня голяма скръб на майка си, ако се случи да ме убият... Сега съм свободен — моята смърт няма да причини скръб на никого!

Той се беше загледал пред себе си с един пламтящ поглед, в който пресъхваха сълзите от неговата скръб. И той пак повтори:

— Сега моята смърт няма да измъчва никого!

Трябва да е било 15 февруари 1901 г. сутринта. Сарафов, който преди малко беше получил пощата, се показа от вратата на председателската стая в помещението на Комитета и ни извика при себе си.

— Я прочетете това! — ни каза той и ни подаде един лист хартия.

Софийският Върховен Македонски Комитет беше абонат на някаква Виенска информационна служба, от която получаваше — в български превод — всички статии и информации от печата в целия свят, отнасящи се до Македонския въпрос. Листът хартия, който ни подаде Сарафов, беше българският превод на една телеграма от Цариград, появила се в последния брой на английския в-к „Таймс“.

Не си спомням точния текст на телеграмата; оттогава досега минаха повече от 50 години; от друга страна, след нейното прочитане аз бях зашеметен, като да ме беше ударил някой с дърво по главата. Смисълът на нейното съдържание, обаче, беше такъв: „Цариградската полиция открила някакъв тунел под земята, водещ от съседния дюкян, склад на българската печатница, до основите на Отоманската банка, с цел да бъде хвърлена във въздуха тая последната; извършени са били много арести в Цариград и Солун“.

Да беше паднал гръм върху мене, по-малко щеше да ме порази от онези няколко реда, нащрагани на пишеша машина върху едно бледосиньо парче хартия. Аз се разтреперих цял; парчето хартия заигра в ръката ми; коленете ми се подгънаха; кълките ми се тресяха; способността ми да обсъждам и разсъждавам се помрачи; треперех, като да бях разлюлян от силна треска.

В тоя момент ние не знаехме как е станало всичко това; но нещо ми подсказваше, че разкриването на цариградската работа ще да се дължи на оня негодник, който е бил изпратен от Сарафова да ни замести в Цариград. Сарафов! Когато — цял треперещ — си възвърнах способността да мисля и разсъждавам, първата ми мисъл беше — да убия Сарафова; тоя последният, седнал зад бюрото си, беше се задълбочил в тоя момент да чете листовите на Виенското информационно бюро.

Орце ме дръпна за ръкава:

— Хайде да излезем за малко! Трябва спокойно да обсъдим положението.

Ние излязохме от стаята на Сарафова, спуснахме се надолу по стълбата и се озовахме на улицата. Аз продължавах да треперя като лист. Орце изглеждаше спокоен, но честото свиване и разпускане на долната му устна показваше, че и той е развълнуван не по-малко от мене. Къде да идем?

Комитетът се помещаваше във втория етаж на зданието, с вход откъм ул. „Нишка“. Приземният етаж на същото здание, с вход към същата улица, беше зает от една кръчма. Ние влязохме в кръчмата, отидохме при тезгяха и си заръчахме на крака по четвърт кило ракия. Аз гаврътнах тая четвърт на един дъх и веднага — понеже усетих някакво успокоение — заръчах още една четвърт, която също изпих на един дъх. Дотогава аз не бях пил ракия; при обикновени условия, половин литър ракия, изпита на един дъх, би ме съборила на земята като кютюк. Сега тя не ме опи, а ме върна към нормално състояние; аз се успокоих, престанах да треперя и почнах да разсъждавам трезво. Орце, който изпи също половин литър, но не наведнъж, а глътка по глътка, също се успокои: долната бърна на устата му престана да се движи.

— Първата ми мисъл, след като прочетох информацията, беше да убия Сарафова — казах аз, за да наруша мълчанието на Орце.

— Файдасъз!^[7] — каза Орце. — Демек^[8] да напакоетим не на Турция, а на самите нас — македонците-анархисти. При това — ние не знаем размера на нещастieto, което ни сполетя.

— Прав си. Трябва да се направи проучване на самото място. Някой от нас трябва да замине за Цариград.

Ние взехме да съобразяваме: най-добре от всички аз познавах условията в Цариград; но, понеже в продължение на около два месеца бях арестуван в „Галата-Сарай“, хафиевата ме познаваха; в такъв случай — ако ме арестуват — положението още повече би се влошило, без да имаме възможност да преценим размера на нещастieto. Орце беше съвсем непознат в Цариград; неудобно беше това — че едновременно с анкетата, той трябва да опознае обстановката и лицата; в замяна на това неудобство, в случай, че бъде арестуван, неговото арестуване няма да повлече други лоши последствия. В края на всички съображения, решихме той веднага да замине в Цариград с турския си паспорт, който беше у него налице и който — на минаване през Пловдив — ще визираща в пловдивското турско консулато.

Още когато работехме в Цариград тунела под Банк Отоман, бяхме установили да наричаме тоя последния в писмата си „невеста“, та да можем да третираме въпроси, отнасящи се до него. Сега най-първата ни работа беше да предупредим Павел Шатев, за да избяга с време, ако още не е арестуван. Аз му телеграфирах в Кратово приблизително следното: „Невестата умря. Веднага ела тук на погребението. Петър“. Орце същия ден двама с Орце заминахме за Пловдив. След като си визираща паспорта, Орце веднага замина за Цариград, като — за очи — носеше един куфар, в когото имаше един-два чифта непрани долни дрехи. Аз останах да го чакам в Пловдив. Той замина с конвенционала, който тръгваше от гара Пловдив към пладне.

На другия ден, сутринта рано, Орце пристигнал в Цариград на гара Сиркеджи. Орце при минаването на границата между гара Хебибчево (сега преименувано „Любимец“) и гара Мустафа-Паша (сега преименувано „Свиленград“), паспортите на пътниците били взети от турската погранична полиция. В Мустафа-Паша паспортите на чужденците, пътуващи от Запад, били визиращи и върнати обратно на притежателите им; ония, обаче, принадлежащи на лица, идващи от България, били задържани. При пристигането на влака в гара Сиркеджи, всички пътници, идващи от България, придружени от един полицейски пристав, комуто били предадени паспортите им, били подкарани към полицейския участък „Галата-Сарай“. Така групата минала под моста Кара-Кьой Кюпрусу, изкачила стъпалата на Юксек-Калдаръм и се запътила по многолюдната главна улица за полицейския участък „Галата-Сарай“. Орце носил в ръка куфара си, вървял най-отзад в групата, редом с пристава и се чудил как да се измъкне и избяга. При един цветарски магазин той се позапрял, загледан в една туфа цъфнали циклами и казал на пристава:

— Ей, че красиви цветя! Да се отбия ли да си купя?

И, като видял, че приставът погледнал към групата задържани, която продължавала да върви, и се колебаел да даде своето съгласие, добавил:

— Вземете ми куфара и вървете. Аз ей сега ще ви настигна!

Приставът кимнал с глава в знак на съгласие, поел куфара и, когато Орце влязъл в дюкяна, отминал след групата задържани пътници. Орце действително купил цветя, излязъл да догони групата, видял когато приставът се обърнал да види иде ли тоя страстен любител на ранни пролетни цветя; видял, че — след като забелязал Орце да бърза към него — приставът, успокоен, продължил да съпровожда групата. Когато дошъл до първата напречна улица, вместо да продължи след групата по главната улица, Орце кръшнал вдясно, надолу към Галата и — табана кувет!¹⁹⁾ — закрачил бързо с дългите си крака, завил вляво, след това вдясно — и станал невидим за Цариградската полиция, на която — чрез пристава — подарил своя куфар...

След като избягал, първата работа на Орце била да види в какво положение се намира нашият „склад на книжни материали“. Той слязъл в Галата, по трамвайните релси стигнал до зданието на Отоманската банка, подминал я, слязъл надолу по улицата край северозападната ѝ стена; след това завил вляво по улицата край оградата на двора и казарменото помещение на банковата военна охрана; най-последно, като дошъл до „нашата“ улица, завил наляво по нея нагоре и минал край „нашия склад на книжни материали“.

Вратата на склада били затворени; двете крила на вратата при ключалката били вързани с връв, а на тая последната висял печат от червен восък. Пред вратата имало пост от един полицейски пристав и един войник-часовой. Българската печатница била затворена, а Нанчо Калчов и баща му Калчо Стоянов били арестувани и отведени в затвора „Бююк-Заптие“ в Стамбул. Екзархийският

орган в-к „Новини“ бил спрян. Освен гореказаните двама души, други арести не са били извършени върху българите и македонците в Цариград.

След като констатирал горното, Орце тръгнал нагоре по стъпалата на Юксек-Калдаръм, изкачил ги и поел по главната улица нагоре, за да иде към хотел „Македония“, да види „каква е хавата“ към полицейския участък „Галата-Сарай“. Вървейки нагоре, той съвсем случайно срещнал Анна Шепиц, бившата наша камериерка в софийския хотел „Батенберг“. Тя сега била държанка на един турчин, който бил на служба — инспектор в Цариградската тайна полиция. Анна Шепиц си дала адреса и Орце го записал в тефтерчето.

— Ако някога мога да ви бъда полезна, отнесете се до мене на адреса, който Ви дадох. — По какъв случай сега сте в Цариград? — запитала Анна.

— Арестували са двама мои познати, та съм дошъл да узная защо са ги арестували. Те са в „Бююк-Заптие“. Искам да ги видя, но казват, че не пускали никой да ги види.

— Ще видя дано я наредим някак. След обед ела у нас. Аз ще поговоря с моя хубавец.

Какво е станало по-нататък — не знам подробностите; онова, което знам, е това — Орце се видял с Нанча и получил от него една записка; след два дни Орце донесе тая записка в Пловдив; точния ѝ текст не мога сега да си спомня. В тая записка Нанчо съобщаваше, че Новев станал причина да се открие тунела под Банк Отоман и че преди неговото — на Нанча — арестуване, тоя Новев избягал от Цариград. За цялата катастрофа той — Нанчо — счита за единствен виновник Новева.

Кой е бил тоя Новев? Много по-късно ние научихме, че под името „Новев“ е минавал човекът, който спаси цариградската Банк Отоман от разрушение и който — под истинското си име — се наричал Александър Димитров, по-късно известен под името Кипров.

Ето какво беше станало:

Изпратен от Б. Сарафова за наш заместник в Цариград, Кипров се срещнал с Нанча Калчев, който сметнал, че — като наш заместник — Кипров има схващания, разбирания и отношения към Вътрешната Македонска Организация като нашите — и най-добросъвестно го посветил в нашата работа, начинът, по който е извършена, кога е почната, колко време е работено, кои лица са работили и пр., и пр. Кипров посетил „склада“, видял тунела, взел си бележки за дълбочината му, от която е почнат тоя последният, за дължината му и за размерите му. Той узнал всички подробности по сменяването на работящите и по плана за хвърлянето на банката във въздуха.

Щом като се осведомил подробно за всичко, Кипров изпратил един подробен доклад на Вътрешната Македонска Организация в Солун. И досега остава открит въпросът — защо е изпратил тоя доклад? Дали — като се е числил към тая Организация — е донесъл на тая последната това важно обстоятелство? Дали — ако не се е числил в нея — по тоя начин е искал да добие нейното доверие? Или е искал да се похвали пред Солунския македонски синедрин, че той — Кипров, — с всичкото си нищожество, е станал важна персона в македонското движение? Не са известни точните подбудителни причини, които са накарали Кипрова да напише тоя фатален доклад. Във всеки случай, тоя доклад е бил най-подробен: кой е наемателят на „склада“, кога е била започната и свършена работата, кой и кога е работил, какви са размерите на тунела, докъде достига тоя последният и пр., и пр. Докладът е бил писан с шифъра на Организацията и е бил изпратен в Солун чрез книжаря Софроний Ников; чрез тоя последния са били изпращани писмата на разните провинциални организации до централната македонска организация в Солун.

Поради убийството на някакъв бег в Солунско, извършено от Трайче Христов, направени са били няколко ареста в Солун и Солунско, при които е бил открит шифърът и ключът на тоя последния, а също — установено е било лицето, чрез което са били изпращани шифрованите писма. Това лице е бил книжарят, Софроний Ников. Без да безпокои книжаря или когото и да било от ония, които съставлявали солунския Централен Комитет, полицията прочитала шифрованите писма, взимала си бележки от тях и ги пускала да бъдат получавани от адресантите. Така тя пропускала всички по-маловажни шифровани писма. Към края на м. януари 1901 г. тя дешифрирала доклада на „Новев“ върху подготвената работа по хвърлянето във въздуха на централата на Отоманската банка в Цариград. Това откритие веднага било докладвано на султан Хамида, по чието лично нареждане турската полиция едновременно арестувала Нанча и баща му в Цариград и цялото управително тяло на Вътрешната Македонска Организация в Солун.

За щастие, Кипров не можал да научи от Нанча, който не знаеше, че също такъв тунел е бил прокопан и в Солун за хвърляне във въздуха и солунския клон на Отоманската банка. Това случайно обстоятелство спаси Солунския тунел от разкриване и нашите солунски другари — от арестуване. Турската полиция, обаче, допуснала вероятността също такава работа да е предприета и в други градове в империята; тя предприела най-щателно претърсване на дюкяните около зданията на банковите клонове в провинцията.

— Лошо, Орце, лошо! — пишеше в едно писмо Владо Пингов, получено от Орце в София няколко дни след връщането му от Цариград. — На няколко сефера правиха йоклама^[10] на дюкяна, навсякъде мушкаха зидовете с остри железни шишове...

Но входът на тунела бил добре зазидан и замаскиран, та — при всичкото си старание — солунската полиция не можала да го открие.

Орце привършил своето проучване. Трябвало да се върне. Но накъде без паспорт? Защото той последният, заедно с кувара, останал в приставата при идването му от гара Сиркеджи. Ще-неще, трябвало да потърси съдействието на Живко Добрев, първия драгоман при българското консулато. Живко Добрев дал на Орце български паспорт, след като предварително пратил разсилния при консулатото да го визираща в полицията. Снабден с паспорт и виза, Орце отишъл на гара Сиркеджи да замине за Пловдив.

Преди да си вземе билет, трябвало да иде при масата, където един пристав отбелязвал в един регистър имената на пътниците и номерата на техните паспорти и кувари. Тоя пристав бил същият онзи, от когото Орце избягал преди два дни. Нашият пътник извадил носната си кърпа, турил я на носа си и взел да киха и да се секне в нея; така той се приближил до масата, подал си паспорта и — все така кихайки — дочакал регистрирането на тоя последния; след като го взел обратно, обърнал се с гръб към приставата и престанал да киха едва когато се отдалечил от масата. Най-после пуснали пътниците на перона, Орце се качил във вагона и отпътувал.

Аз чаках дохождането на Орце в Пловдив и почти всеки ден отивах в митрополията при Спасена. Още преди заминаването на Орце за Цариград, казаха ми, че вуйка ми се разболял на легло. Тая негова болест се усили. Повиканите лекари констатираха някакво отравяне, но не можеха да си обяснят от какво произлиза то. Болестта на вуйка ми се усилваше всеки ден в право съотношение с безсилието на лекарите да си обяснят причината.

Както всички в митрополията, ние със Спасена бяхме много обезпокоени от тая мистериозна болест. Веднъж, когато коментирахме думите на лекарите, съвсем случайно запитах Спасена:

— Дали динамитът, с нитроглицерина, който се освобождава и се изпарява — дали той не е причината на това бавно и необяснимо отравяне?

Ние взехме да се съвещаваме с нея и в резултат решихме да изнесем куварите от гардеробната. Ние ги изнесохме оттам, внесохме ги в стаята на Спасена; когато се мръкна, аз отидох за файтон, натоварих двата от тях на файтона и ги отнесох в къщата на Александър Костов, който — както споменувам на друго място — живееше в „Чаушоолу-Сокак“, както се наричаше по него време сегашната пловдивска улица „Митрополит Панарет“. Два от куварите останаха — за всеки случай — в митрополията; аз ги качих на тавана, където изпаренията на нитроглицерина нямаше да вредят на никого.

След три-четири дни признаците на отравяне изчезнаха и вуйка ми напълно оздравя...

Един предиобед, когато бях в стаята на Спасена, княз Фердинанд бе пратил едного от своите офицери-ординарци да извести на вуйка ми, че ще дойде при него в митрополията. Няколко минути след връщането на ординареца, княз Фердинанд, със своята свита 3–4 офицери, излезе от двореца и тръгна към митрополията. В своята стая вуйка ми беше съблякъл джубето, нахлул расото и почнал да си слага калимявката. Мина ми през ума една мисъл, която аз изказах гласно пред Спасена:

— Всички, които срещат княза, се отбиват да му правят път. Защо аз да не го накарам — него, коронованият — да се отбие и да направи път на мене, сина на Георги Садилото^[11] от с. Мирковци, от горна махала, от крайната къща?

Княз Фердинанд беше влязъл в двора на митрополията и със своя тромав ход беше се запътил към входа на зданието. Аз гледах през прозореца, когато той дойде до входа и излязох от стаята

на Спасена. Минах през общия салон, дойдох до горния край на стълбата и зад себе си чух вуйка ми да излиза от своята стая, за да посрещне госта. От горния край на стълбата видях княза да влиза в митрополията и да пристъпва към долния край на същата стълба. В този момент аз бързо се спуснах по стълбата, без да гледам отпреде си, като да тичам по изпълнението на някаква бърза поръчка. Прескачах стъпалата през две и като фурия преминах надолу. Княз Фердинанд, който беше стъпил на първото стъпало, се стъписа назад, слезе от стъпалото, при което се подпираше на бастуна си, и се отби, за да ми направи път да мина.

Когато — след отиването на княза — се върнах в митрополията, Спасена ми каза, че чула Фердинанд да прави на вуйка ми следната забележка.

— Ваше високопреосвещенство, трябва по много бърза работа да сте изпратили вашия прислужник!

Вуйка ми, който ме беше видял когато се спуснах по стълбата, промълвил:

— Да. Пратих го по много бърза работа в аптеката.

А когато се върнах и седнах за обед на трапезата, вуйка ми през цялото време мълчеше с наведена глава, сърбаше супата и от време на време ми хвърляше — изпод надвисналите си дебели вежди — по един поглед, пълен с недоволство и огорчение.

Към 20 февруари 1901 г. Орце се върна от Цариград. Катастрофата бе пълна и — поне засега — този град престана да ни интересува. Съдбата на двамата арестувани беше много горчива, но нам беше невъзможно да я облекчим засега; може би в бъдеще можеше да направим нещо, но сега това беше изключено.

Цялото наше внимание се съсредоточи върху Солун. Динамитът, който бях пренесъл в „Чаушоолу-Сокак“, не можеше да се държи дълго време там; трябваше час по-скоро да се пренесе по-близо до Солун. След кратко съвещание с Орце, решихме да пренесем двата куфара в с. Рила; след това да се погрижим за тяхното контрабандиране в Горна Джумая, а оттам — да ги пренесем в Солун.

През учебната 1894/94 г., като ученик в Пловдивската гимназия и следната 1894/95 г., като юнкер в Софийското военно училище, аз бях съученик с Щерю Ликоманов, родом от гр. Брацигово. Ако и да беше с висок ръст, Щерю Ликоманов седеше на първия чин в класа; а понеже беше несръчен и малко общувал с непознати другари, в своето шаячно, синкаво, дълго палто седеше постоянно свит, като да искаше да скрие своя висок ръст. Той беше малко общителен и затова, когато се сдружихме с него, много се привърза към мене. Следната година, свикнал вече да живее между малко познати другари, Щерю се окопоти, отърси се, така че във военното училище взимаше участие във всички ученически дяволии, чиито спомени свързват учениците за през целия им живот.

Сега аз знаех, че — след като свършил военното училище в 1898 г. — Щерю Ликоманов е бил произведен в офицерски чин и че в 1900 г. е бил пратен като граничен офицер в с. Рила, Дупнишко. Впрочем, с Орце решихме да пренесем двата куфара в с. Рила и да ги поверим на този мой приятел от ученическите години. Още същата вечер двама с Орце заминахме от Пловдив; при заминаването си, ние дадохме двата куфара като багаж до гара Радомир — тогава железопътната линия до гр. Дупница не съществуваше; като теснолинейка тя биде построена в 1916 г., по време на първата европейска война, а няколко години по-късно тя бе преобърната в нормална железопътна линия. Орце щеше да слезе в София, където — предполагаме — Шатев да е пристигнал от Кратово, а аз щях да продължа до Радомир, за да освободя куфарите и да ги отнеса в с. Рила.

На гара София — когато смених трена — във вагона видях Такеджиева, когото запитях:

— Накъде така?

— Към Кюстендил.

— Какво ще правиш в Кюстендил?

— Ей така. Искан да обиколя там, където на времето бях човек, защото работех, т.е. живеех. Омръзна ми безделието в София.

— Ще рече, че искаш да заприличаш на дух, който 40 дни витае по същите места, дето е живял...

Мина през ума: „Защо да не идем с него заедно до Дупница? Неговата компания ще ми бъде полезна — в очите на ония от Вътрешната Организация ще мина за безделник, чиято воля за деятелен живот — като на Такеджиева — е похабена“ — и му предложих:

— Хайде да те вода в Дупница! И без това аз плащам файтона.

— Какво да правя в Дупница?

— До там ще бъдем компания двамата.

— Аз отивам в Кюстендил...

— Че какво ти пречи да идеш от Дупница в Кюстендил? Колкото ще платиш за файтон оттука до Кюстендил, толкова ще платиш и от Дупница до там...

В края, ние заминахме двамата за Дупница; обядвахме в Карнишките ханчета. Към 2 часа след пладне, щом пристигнахме в Дупница, оставих Такеджиева в хотел „Джумая“, отидох на площада, пазарих файтон за с. Рила, прехвърлих куфарите от единия файтон на другия и веднага заминах.

Вечерта, по мръкнало, пристигнах в с. Рила и спрях пред къщата, дето живееше Щерю Ликоманов и която се намираще на 150–200 крачки от западния край на селото. Намерих Ликоманова в стаята му; с няколко думи му обясних, че нося динамит, предназначен за Турция; че Организацията на всяка цена иска да ни го отнеме и е уведомила властта за неговото присъствие в България; помолих го да ни помогне, като приеме и запази динамита в стаята си докле устроим неговото контрабандиране през Горна Джумая. Ликоманов не се поколеба — той отпрати ординареца някъде из селото и сам ми помогна при свалянето на куфарите, внасянето им в стаята и турянето им под неговия креват.

След това платих на файтонджията, който се качи на капрата и — както бяхме уговорили — подкара конете обратно към Дупница. А аз продължих пътя си към средата на селото и влязох в заведението на Христо Миладинов — същият оня бай Христо, който преди две години, когато да заминаваме с четата на Гоце Делчев, при денуването ни при река Мариславица, беше ни донесъл храна и ни беше почерпил по едно канче вино.

Освен запознаването ми с брата на Христа — Александър Миладинов, висок, строен, 21–22-годишен момък — в паметта ми не е останало много нещо от тая вечер, която прекарахме около запалената печка. Спомням си, че Христо, който държеше в с. Рила хан и питейно заведение, тая вечер ми направи малко по-друго впечатление от онова, което ми беше направил преди две години: тогава той беше пъргав, весел, любезен, общителен; сега беше мълчалив, сериозен, с бавни и тежки движения. Брат му Александър, много по-млад от него, беше ентузиазизиран млад човек и — доколкото разбрах от разговора си с него — с анархистически мироглед, който оформил вследствие общуването му с Д. Кошанов.

На следния ден, рано сутринта, в заведението дойде един сух, висок господин, с кестенява чаталеста брадичка, с каскет на главата и с дебел бастун в ръцете, който попита Христа за мене. Христо ме посочи. Запознахме се — Яни Сандански, учител в с. Рила. Запитах го:

— Изглежда, че ме знаете по име. Позволете ми да узная с какво мога да ви бъда полезен?

— Ще можете да ми бъдете полезен, ако ми кажете по какъв случай сте дошли по това време в Рила.

— А Вас какво ви интересува моето дохождане?

— Аз съм от Организацията, която се интересува от движението по тия места на чужди за нея хора.

— А аз не принадлежа към Организацията, следователно, не съм длъжен да давам сметка за своите действия нито вам, нито на Организацията, нито комуто и да било.

Яни Сандански на няколко пъти все обръщаше въпроса върху това — защо съм дошъл в с. Рила, от което заключих, че пренасянето на динамита в с. Рила се е изплъзнало от наблюдението на Вътрешната Македонска Организация. С Яни Сандански ние се разделихме като неприятели — хладно, без обикновените любезни фрази на току-що запознали се хора.

Съпроводен от Александър Миладинов до с. Кочериново, същия ден аз заминах пеш за гр. Дупница. Това момче — Александър Миладинов — ставаше все по-симпатично в моите очи.

Пренасянето на динамита до с. Рила остана незабелязано от копоите на Вътрешната Македонска Организация. Във всеки случай, те са установили, че от гара Радомир аз съм пристигнал в Дупница с два куфара и че със същия той багаж съм заминал за с. Рила.

Три или четири дни след моето заминаване от Рила, пограничният офицер, подпоручик Щерю Ликоманов, получил от военното министерство бърза телеграфна поверителна заповед, според която:

„Военното министерство има положителни сведения, че преди няколко дни в с. Рила е бил донесен около 80 кг динамит. Веднага обискирайте селото, за да откриете и конфискувате донесения в селото динамит“.

В изпълнение на тая бърза телеграфна поверителна заповед, подпоручик Ш. Ликоманов, в съдействие с полицейската и общинската власти, предприел най-щателен обиск във всичките къщи на с. Рила и не можал да открие търсения динамит... който спокойно почивал в двата куфара под неговото легло в стаята му — единственото място, където не е бил извършен обиск...

Когато се върнах в София, Орце ми даде да прочета едно писмо от Шатев. Не мога да си спомня точния му текст, но общото впечатление от съдържанието му беше, че Шатев живее не на земята, а на месечината или пък че е паднал от Юпитер. Той пишеше, че го учудва нашата тревога — голяма работа станала, като умряла „невестата“! Бива ли за такава работа той да напуска Кратово посред зима? Писмото завършваше приблизително така: „Докле не върна килимчето и половината лира на... — (той споменуваше името на негов познат учител), — който ми даде в Струмица, когато ме караха пеш укюмат марифет-лен^[12] от Солун за Скопие, няма да си мръдна крака от Кратово“.

— Е, ке го накривиш некому, ако не мръднеш от Кратово! — забеляза Орце по адрес на Шатева, когато бях прочел на глас писмото и последната му фраза.

Впрочем, тогава ние не знаехме как без зимно палто, в моден костюм със сламена капела на главата, с очила на носа и със скъсани цървули на краката — в дъжда и лапавицата, в кал до гуша, каран от двама конни жандарми, Павле е бил докаран от Солун в Скопие. Сигурно на Шатева не ще да се е искало — пеш, във февруарския студ — да повтори в същия каяфет пътуването от Кратово до София... и ни беше писал това си писмо, за да подчертае за лишен път кратовския си инат...

На стр. 120 от своята книга „В Македония под робство“, ред 2, П. Шатев пише: „През м. февруари 1902 г., с пощата от П. Манджуков получих следната телеграма: «Васковата невеста умре»...“

Шатев бърка годината, защото аз му пратих телеграмата веднага след като научих от в-к „Таймс“, че тунелът под Цариградската Отоманска Банка е открит, т.е. през м. февруари 1901 г., а не една година след това, когато не би имало защо да го предупреждавам да бяга от Кратово. Вярното е следното: предупреден от мене, Шатев избягал от Кратово през м. февруари 1901 г. Той обаче дойде в София едва през м. февруари или март 1902 г. Къде се е щурал цяла година от м. февруари 1901 г. до м. февруари 1902 г. — не зная. Изглежда, че и той самият, когато — към 1930 г. — е писал своята книга, не ще да е бил в състояние да си даде сметка за това време.

Не мога точно да си спомня по какъв въпрос за манипулация с пироксилин или за набавяне на такъв от пионерната казарма, в началото на м. март 1901 г., с Орце отидохме в тая казарма, намираще се на около 1 $\frac{1}{2}$ км южно от крайните къщи на София, край шосето за с. Княжево. Отидохме да потърсим, да намерим и да се запознаем с Костадин Нунков, родом от гр. Чирпан, който по онова време изслужваше военната си повинност като войник-пионер. Аз знаех К. Нункова по име и бях любопитен да видя и се запозная с тоя господин. За него бях слушал от Д. Общински, който преди три години го беше срещнал в Женева, когато с Лида Майер минавал през Швейцария за Италия. Те двамата — Лида Майер и Нунков — по онова време обиколили Централна Европа и заминали на юг; те прекарвали весело, в интимна дружба, своята младост и не се стеснявали да покриват разходите на техните лудории чрез кесията на пазарджишкия адвокат Йосиф Майер, бащата на Лида.

Висок, строен, с малко хлътнали гърди и заоблени плещи, Костадин Нунков имаше сиви очи, светлокестеняви: коса, току-що наболи мустаци и малка, раздвоена брадичка, та мязаше на току-що ръкоположен дякон. Влажните му и червени устни указваха на чувственост и нервен характер. След нашето посещение, на тръгване, той ни придружи до границата на казармения район и обеща, че щом се уволни — а това се очакваше да стане след няколко дни — ще дойде да ни намери в София. Спомням си, че тогава от него ние взехме 3–4 шестоъгълни шашки пироксилин, за да се научим да боравим с тоя вид взрив.

През м. април 1901 г., веднага след уволнението си, Нунков ни намери в хотела и остана да живее при нас през цялото лято. Поради икономия и за да не бъдем в постоянен контакт и следени на всяка стъпка от хората на Гьорче Петров, т.е. на Вътрешната Македонска Организация, ние се бяхме преместили в един малък, третостепенен хотел, чието име не си спомням, който се намирал на другата страна на улицата, срещу хотел „Батенберг“. Есента 1901 г., когато с Орце заминахме в експедиция за освобождението на Мерджанова и на другите наши и негови другари, Нунков дойде с нас в с. Текенджа (Бургаско); след като генерал-дочевият Върховен Македонски Комитет, чрез своите пратеници Ант. Бозуков и запасния поручик Саракинов, които обикаляха пограничните места в оня край, осуети заминаването на нашата чета в Турция, Костадин Нунков си замина обратно в София.

През времето, което прекара в постоянна дружба с нас, К. Нунков оформи окончателно своя мироглед на анархист. Ако и да споделяше нашите възгледи за безвластието изобщо и като нас да считаше за ефикасна борбата с абсолютната власт в Турция чрез атентати върху крепителите на тая власт (какви то бяха европейските кредитни учреждения в Турция), Нунков не можа да се отърси от заблудението, че въстанието в Македония ще тури край на турското владичество в тая страна. След раздялата си с нас той замина за Македония, взе участие във въстанието и загина в това последното. Раздялата ни в с. Текенджа есента 1901 г. беше раздяла навеки — ние не се видяхме вече с него.

Пак през м. март 1901 г. при нас, в хотела, дойде и ни намери по-големият брат на Орце, Милан п. Йорданов. Той бил учител в гр. Радовиш, където влизал в местната организация. Поради своя независим характер и поради критиката, на която подлагал поведението и дейността на местните ръководители, той станал много неприятен на организационните ръководни личности в Радовишко. От друга страна, той влязъл в очите на турската власт, която искала да го арестува; той, обаче, навреме усетил опасността, успял да избяга и сега ни беше намерил в София. Такова беше отворачението му от китайщините на Вътрешната Македонска Организация, че покрай тая последната, той се беше отвортил и от самото македонско освободително движение и често казваше:

— Не сакам повече да играм театро во комедията „Освобождение на Македония“ — демек „Стани ти, да седнам яз!“

Той имаше една мечта: да минат няколко месеца, докле — мислеше той — турската власт го забрави; след това да си иде във Велес, да седне върху кепенек на дюкяна, да заживее мирно, спокойно и кротко, както са живели в миналото нашите деди-еснафи.

Двамата братя — Орце и Милан — се различаваха по всичко: и по физиономия, и по ръст, и по телосложение, и по цвета на кожата и косите, и по характер. Главата на Орце беше продълговата, а темето — остро; оная на Милана беше широка, с теме сплескано отзад. Лицето на Орце беше продълговато, бледо, с мургав оттенък; оная на Милана беше валчесто, бяло и червендалесто. Носът на Орце беше прав и тънък; Милан имаше широк, чип нос. Очите на Орце бяха сивозеленикави; Милан имаше яносини очи. Косата и веждите на Орце имаха тъмнокестеняв цвят; косата и веждите на Милана бяха руси. Орце беше възвисок, с тънка талия, пръстите на ръцете му бяха тънки, дълги, деликатни; Милан имаше среден ръст, широка талия, разтъртено телосложение, средно дълги ръце с дебели, възловати пръсти. Орце беше мълчалив; когато — по необходимост — трябваше да каже нещо, избираше най-кратки изрази; той рядко се усмихваше и почти никога не се шегуваше. Милан беше приказлив, весел, остроумен и шегаджия.

Този м. март 1901 г. беше пълен с изненади за нас. Под натиска на румънския и на голяма част от западния печат, както и на дипломатическите постъпки на държавите, имащи интерес в запазването на статуквото в Турция, българското правителство Каравелов-Данев пристъпи към арестуването на членовете на Сарафовия Върховен Македонски Комитет.

На 23 март 1901 г., петък, на излизане от помещението на Комитета вечерта, Сарафов, Т. Давидов и др. били пресрещнати и заобиколени от един взвод полицейски стражари, командвани от полицейския пристав Велю Маринов, който поискал да ги арестува на улицата. Сарафов поискал от пристава да види постановлението на съдебния следовател за тяхното арестуване. Приставът Велю Маринов отговорил, че такова постановление още няма, но то щяло да му бъде дадено от следователя утре.

— Когато получите постановлението, тогава ще дойдете да ни арестувате — казал Сарафов. — А сега — ще се махнете и ще ни оставите на спокойствие. Една крачка към нас — и ще платите това с живота си!

Сарафов и Т. Давидов извадили револверите и ги насочили към пристава и стражарите, които се дръпнали на 15–20 крачки назад. Сарафов, Т. Давидов и другите продължили пътя си за към къщи, следвани отдалече от пристава и стражарите.

Още същата вечер помещението на комитета било запечатано, а намиращите се там хъшове — изгонени. Късно вечерта един от хъшовете — Коста Мазнейков, „Даскалчето“, както го наричаха, — ме намери и ми предаде поръчката на Сарафова — да направя всичко възможно, за да вляза в помещението на комитета, да взема и унищожа едни книжа, които се намирали в стаята на Сарафова, върху масата му.

На 24 март 1901 г., събота, Сарафов и още 7 души, съставляващи Върховния Македонски Комитет се явили във втори полицейски участък и са били задържани там по силата на постановлението, издадено от съдебния следовател Хрусанов. През тоя ден двама с Орце направихме разузнаване, за да видим откъде ще можем да се вмъкнем в помещението на комитета. Резултатът от това разузнаване беше следният: в това помещение може да се влезе през капандурата на покрива; а на тоя последния може да се иде от покрива на съседното здание, долепено с гърба си до онова, където се помещаваше комитетът. В съседното здание се помещаваше Светият Синод на българската църква; неговият вход беше откъм площада „Св. Крал“. Значи, Орце или аз трябва — през зданието на Синода — да се качим върху покрива на комитетското помещение и оттам през капандурата да се вмъкнем в него.

Това не беше мъчна работа; сега Синодът не заседаваше; там сега живееше митрополит Максим, който ме познаваше. Вечерта, към 9 часа, влязох в синодалното здание, изкачих входната стълба и — понеже вратата на апартамента беше заключена — позвъних. Зад заключената врата чух прислужника да пита:

— Кой звъни?

— Моля, отворете! Искам да говоря с високопреосвященный Максим.

— Елате утре!

— Искам да му говоря сега. Моля ви — повикайте го.

След минута зад заключената врата чух гласа на Максима:

— Кой сте?

Аз си казах името. Вярно е, че Максим ме познаваше, но знаеше, че не съм кротка православна овчица. Максим се обади, но не от същото място зад вратата. През цялото време докле трая нашият разговор със заключената врата между нас, той постоянно променяше мястото зад вратата, от което разбрах, че се бои да не би да стрелям върху него по гласа.

— Какво искате по това време?

— Има да ви кажа нещо много важно.

— Важните работи се разправят денем!

— Но случаят е такъв, че налага сега да ви говоря. Отворете!

— Какво има да ми говорите?

— Казах ви — не мога да говоря през вратата! Отворете!

— Не мога да отворя на нощни посетители!

— Но аз ви казах кой съм. Вие ме познавате. Отворете вратата да ви кажа защо съм дошъл!

— Утре ще ми кажете. Сега не може да Ви пусна да влезете.

Напразно го молих да отвори. Проклетият му поп се заинати като троянско магаре и не ми отвори. Значи, планът да се влезне в помещението на Комитета и да се вземат книжата оттам, пропадна. При все това тия книжа не трябваше да попаднат в ръцете на следователя... Кой е следователят? Хрусанов. Значи — остава да го намерим и да му четем едно „словесно“, за да го принудим да не ги види — проклетите му книжа!

На другия ден — 25 март 1901 г., неделя, Благовещение — с Орце научихме адреса на Хрусанова — той живеел на ул. „Парчевич“, ако не ме лъже паметта, западно от ул. „Витошка“. Ние намерихме къщата и попитахме за него. Нямаше го. Можели сме да го намерим само сутрин рано.

На следния ден — 26 март 1901 г., още преди съмнало, двама с Орце бяхме на пост пред пътните врата. Хрусанов, който не беше женен, живееше в тая едноетажна къща, строена наскоро след като бившият софийски кмет Димитър Петков — в 1888 г. — беше разрушил издъно стария град. Около къщата имаше градина, а в градината — чешма.

Към 6 часа сутринта един човек, облечен с панталони, по риза и жилетка, с пешкир, праметнат на рамото, излезе от къщата и отиде да се мие на чешмата. Той беше висок, с кестенява полуокапала коса и с дълга кестенява брада. Той почна да се мие. Аз бутнах дъсчената врата на оградата и влязох в градината. Орце остана на улицата, до вратата. Доближих се до Хрусанова, който в тоя момент измиваше сапуна от лицето си.

— Добро утро! Вие сте господин Хрусанов, нали?

— Да. Какво обичате?

— Съдебен следовател?

— Да.

— Натоварен със следствието на комитета Сарафов?

Кестенявата дълга брада почна да трепери и да пръска водните капки настрана.

— Вие ще правите обиск в комитетското помещение?

— Да.

— Кога ще правите обиска?

— Днес.

— Слушайте, господин Хрусанов! През цялото следствие ще помните, че сте преди всичко човек и българин, а след това вече — че сте следовател! При обиска ще турите пръстите си на очите, за да не видите онова, което не трябва да види следователят. Запомнете това, което ви казвам, за да не стане нужда да ви се напомня още веднъж... Разбрахте, нали?

— Разбрах.

— При обиска, на който ще присъствам и аз, ще проверя дали сте ме разбрали както трябва... Довиждане, господин Хрусанов!

Ние с Орце оставихме високата фигура на Хрусанова да изгледа през оградата нашето замисляване и веднага се упътихме към втори полицейски участък, където се видяхме със Сарафова, комуто разправихме за срещата си с Хрусанова.

Беше още рано. Обискът на комитетското помещение щеше да стане не по-рано от 9 часа сутринта, а сега нямаше още 7. Ние имахме време да се поразходим два часа в градската градина и да обмислим положението, в което бяхме.

Арестуването на Борис Сарафов обърна всичките ни планове и намерения с главата надолу. Перспективата да получим 20 000 лева за продължението и скорошното довършване на Солунската работа се отдалечи. Ние се разхождахме из градината мълчаливо, като нарядко, с отделни думи и кратки изрази правехме гласно своите съображения. Ние се чудехме какво трябва да правим. С ръце в джебовете на своето черно пардесю, по една от съседните алеи, без каквато и да е охрана след него, вървеше председателят на Министерския съвет Петко Каравелов, който беше излязъл от дома си — една ниска, схлупена къща, боядисана с охра, която се намиреше на ул. „Войнишка“, в съседство с градската градина — и отиваше пеш към някое от министерствата, намиращи се на запад от градината. Имаше нещо пресилено и предизвикателно в неговото — наглед спокойно — държане, с което като да искаше да каже:

— Аз и моето правителство пет пари не даваме за мнението и чувствата на тълпата. Ние не се боим от вашите заешки тупурдии!

Орце, който за момент се спря и го изгледа, когато Каравелов отмина нататък, наруши своето мълчание и изръмжа със затаена злоба:

— Шетай се слободно, нахалник: да не сме ангажирани во Солун, не би те остаиле да се шетащ сос овой сурат!

На 24 март 1901 г., същия ден, когато биде арестуван съставът на Сарафовия Върховен Македонски Комитет, към 9 часа сутринта, двама с Орце се разхождахме мълчаливо в градската градина. Около водопада, увенчан със статуята на Диана, държаща в ръката си риба, имаше пейки. На една от тия пейки видяхме един черноок господин с черни подстригани мустаци и черна, ниска, небръсната брада, облечен във вехти, изтъркани шаячни дрехи сиво-червеникав цвят. Той

беше праметнал двете си ръце над облегалото на пейката и се беше загледал пред себе си с поглед, от който личеше, че той гледа, но нищо не вижда. Орце се стресна и учудено извика:

— Я! Диме Мечето! — и бърже отиде към него.

— Кога дойде во София, Диме?

— Дойдоф. Сите идат, дойдоф и яз! — и Мечето си обърна главата настрана, с което искаше да каже, че не желае да го разпитват повече.

Ние отминахме и го оставихме седнал на пейката в същата поза. Надвечер, на минаване през градината, пак видяхме Мечето да седи на пейката в мрачно настроение. На следния ден, като минавахме през градината, пак видяхме Мечето да седи на пейката в още по-мрачно настроение; на връщане — същата картина. Орце се спря и го запита:

— Къде си на квартира, Диме?

— Тебе що те яде газот да прашаш къде спиям?

— Що лошо има, ако те прашам?

— А що му е арното на прашането? Хайде, терай си магарето!

Изпъдени по тоя начин от Мечето, ние се отдалечихме от него и си отидохме по работата. На третия ден се случи пак да минем през градината. Мечето седеше на същата пейка в най-мрачно настроение. Орце не се спря при него: но, когато се отдалечихме на 10–15 крачки, той ми каза.

— Знаеш ли? Чини ми се Мечето е гладен и няма квартира. Хайде да се вратиме при него!

Ние отидохме при него. Мечето не ни погледна; погледът му блуждаеше някъде зад нас. Орцето го запита:

— Види, Диме!

— Що има?

— Денеска къде си ручал?

— Що сакаш от мене? Остай ме на раат!

— Кажи, де! Къде си ручал?

— Не съм ручал.

— А синокия — си вечерял?

— Не съм вечерял.

— Вчера на ручок?

— И вчера не съм ручал. Хайде, остай ме! Терай си магарето!

— Не може. Ке дойдеш с нас!

Въпреки неговото съпротивление, ние хванахме Мечето под мишниците и го заведохме в Албанската гостилница. Мечето се нахрани най-скромно. Личеше, че той се измъчва от мисълта за разхода, който ни направи. След като излязохме от гостилницата, Мечето се отпуши: той бил изпратен от организацията във Велешко да купува оръжие за населението. За тая цел му дали 1500 турски лири в златни монети, които сега се намирали в кемера, който беше опасан около неговия кръст.

— Демек, парите се у тебе? — запита Орце.

— Еве ги! Побарай кемерот!

Както Орце, така и аз попипахме кемера около пояса му. Той беше твърд и набъбнал от златните монети, с които беше натъпкан.

— И со толко пари у тебе, ти ке умреш от глад?

— Тия пари не са мои, а народски. Яз не крадам народски пари, за да ядам.

— А ако още некой ден да не беше ял — би умрел от глад и народските пари би се чинили яс-пус! Немаш толко ум да я разбереш овая работа?

— Що да чинам? Никой не ми каза оти можам да арчам от ниф за ядене!

От тоя ден насетне — през цялото време докле беше в София — Диме Мечев се хранеше редовно в Албанската гостилница по сметката на Гемиджиите, при което избираше ястията не по тяхната хранителност, вкус и начин на приготвяне, а по цената им — той си поръчваше най-евтините ястия, за да ни коствува по възможност най-малко. Мечето беше много голям скъперник и не беше в състояние да разбере как могат да се харчат пари не само за излишни неща или за удоволствие, а и за неща, без които може да се преживее.

Диме Мечев беше свършил гимназия; при оная липса на млади хора със завършено средно образование, каквото се чувстваше в Македония, би могъл да стане учител; но той считаше за единствено полезен само личния производителен труд; според него чиновниците са паразити, които изсмукват жизнените сокове на народа — и беше се отказал да учителства. Верен на своите принципи, след като завършил гимназия, той станал шекерджия и по цял ден обикалял велешките сокаци бос, с емениите^[13] под мишница и с табла на главата, за да продава шекер.

Той се числил във Велешката местна организация и бил един от най-дейтелните ѝ членове. Веднъж тая организация осъдила някого си на смърт и му възложила да приведе присъдата в изпълнение. Диме Мечев убил осъдения, като му разсякъл черепа с една брадвичка. По принцип той беше противник на човекоубийството и считаше извършеното от него убийство за най-подлата постъпка в живота си. Той много се дразнеше, когато някой — на шега — му напомняше за „секирчето“. След това убийство той избягал от Велес и станал нелегален. Там оставил майка си, на която бил единствено дете. Нещастната майка безутешно плачела и повтаряла:

— Да си го видам Димета мой йоще еден пат и тогай да умрем!

Диме се фотографирал и изпратил портрета на майка си; тая последната, като видяла образа на сина си, от жал и майчина милост по него, действително умряла. В София някои негови познати-велешани се шегуваха и казваха:

— Много си страшен, Диме. Толко много си страшен, та майка ти, като ти видяла кадрото, се уплашила и умряла от страх...

Тия шегви се свършваха с това, че Диме Мечев почваше да благославя шегаджиите по мъжки на майка... Тоя вид благословии той изговаряше набърже една след друга на всички езици, които знаеше — по турски, по македонски и по български...

След като купил и експедирал оръжието, за което беше дошъл в София, Диме Мечев не се върна обратно във Велес. Като всеки честно мислещ човек, той беше отвратен от властолюбието и користта на ръководящите лица във Вътрешната Македонска Организация. През тия няколко дни, които прекара в постоянно общуване с нас в София, Диме Мечев възприе нашия възглед върху готвящото се въстание в Македония — че то сигурно ще донесе смърт и разорение на населението, без каквато и да е перспектива за политическа или друга свобода; че да се подстрекава населението към въстание, е престъпление, защото по тоя начин то отива към самоубийство; и че единственото средство да се раздруса турската империя от основите, без да се напакости на населението, са систематическите отделни атентати против крепителите на безправието в Отоманската империя, каквито са финансовите и други европейски учреждения в Турция.

Чрез атентатите върху европейските финансови и други учреждения ние ще заявим на капиталистическа Европа: „Вие, господа капиталисти, намирате за износно нашето робуване и го поддържате, като крепите режима в Турция? Е, добре! Чрез атентатите ние създаваме пълна несигурност за вашите капитали и предприятия. Искате ли да имате сигурност? Искате ли да престанат атентатите против вас? — Помогнете ни да направим режима в Турция поносим, та и ние да се почувстваме не роби, а граждани на тая страна! Да почувстваме, че имаме не само задължения, но и права!“

Колкото и да са пристрастни заинтересованите, никой човешки разум няма да допусне да се държи отговорно населението за извършваните атентати.

Диме Мечев, който не приемаше нищо на вересия, трябваше да признае строгата логика на нашите разсъждения и да възприеме нашия метод за борба с автократична Турция. По същия начин той възприе принципите на безвластието и на общочовешката солидарност. Той ги възприе и проявяваше това не чрез излишна и празна фразеология, а чрез провеждането им на дело в практическия живот.

През тия няколко дни, които прекара в София (до 12 април 1901 г.), Диме Мечев бе дълбоко отвратен от Софийския Върховен Македонски Комитет, който беше станал играчка в ръцете на българския княз Фердинанд. Веднага след закриването на извънредния македонски конгрес, на 12 април 1901 г., Диме Мечев отиде в мина Перник и постъпи там като прост работник-миньор, за да изкарва прехраната си с личен производителен труд, да остане до край независим от когото и да било и за да не бъде в наша тежест.

Тоя ден — 26 март 1901 г. — след като излязохме от Албанската гостилница и се разделихме с Д. Мечев, двама с Орце продължихме нагоре по ул. „Мария Луиза“, дойдохме до съединението ѝ с ул. „Нишка“ и по тая последната отидохме до помещението на Комитета. Беше около 9 часът сутринта; обискът още не беше почнал. Ние останахме до пътната врата да чакаме идването на следователя и довеждането на арестуваните. Към 9 $\frac{1}{2}$ часа дойде следователят Хрусанов, а малко след неговото дохождане доведеха и арестуваните. Освен нас двамата с Орце, нямаше никого друго да очаква извършването на обиска — софиянци не знаеха това.

Ние последвахме влизащите в помещението на Комитета и се намъкнахме в това последното. Обискираха канцеларията, откъдето задигнаха някакви книжа, които нямаха нищо общо с делото, поради което беше арестуван Б. Сарафов. Накараха касиера на Комитета, Георги Петров, да отвори касата, която също претършуваха и най-после отвориха стаята на председателя. Аз влязох непосредствено след Сарафова.

Още при влизането си в стаята, Сарафов набързо се приближи до масата, заграби оттам едни книжа, които бяха турени отгоре ѝ, при един от нейните ъгли, и ми ги подаде. Аз ги поех и веднага ги мушнах във вътрешния джоб на палтото си. Следователят Хрусанов видя всичко това, обърна си главата настрана и се престори, че нищо не е забелязал. Значи, той беше запомнил много добре урока, който му бяхме преподали тая сутрин...

След като се повъртяхме още малко в стаята на председателя, двамата с Орце излязохме от помещението на Комитета и си отидохме в хотела, където първата ни работа беше да изгорим така откраднатите книжа. Няма нужда да казвам, че обискът не даде в ръцете на следствената власт такива документи, чието естество да ползва обвинителната власт.

През нощта на 27 срещу 28 март 1901 г. Б. Сарафов и арестуваните му другари са били преместени от втори в трети полицейски участък. Кое беше продиктувало необходимостта от тяхното преместване? Вероятно, властта искаше да се избегне събирането на тълпи пред участъка тук, в центъра на града, в непосредствена близост до главната Софийска артерия, каквато беше ул. „Мария Луиза“ и за това беше преместила арестуваните членове на Върховния Македонски комитет в трети полицейски участък, който се намираше към южния край на гр. София, на площад „Македония“, в едно от зданията, които ограничават тоя площад от запад.

Съществуваше и друга причина за това преместване. По време на обиска, един от полицейските стражари забелязал, че следователят Хрусанов видял, когато Сарафов взел книжата и ми ги подал; той очаквал, че Хрусанов ще нареди да бъде задържан, но такова нещо не станало и след обиска докладвал това на своето началство. Веднага Хрусанов е бил освободен от разследването по делото Сарафов; с това дело е бил натоварен следователят Протопопов. Първата работа на тоя последния беше да премести — при по-строг арестантски режим — арестуваните в трети полицейски участък, където да бъдат задържани в отделна стая, без право да приемат в нея външни лица и да разговарят с такива, както беше във втори полицейски участък. Началникът на трети полицейски участък, полицейският пристав Митович, най-стриктно изпълняваше нарежданията, които му даваше следователят Протопопов и проведе на дело строгия режим. И, при все това... при все това, както Орце и аз, така и други заинтересовани македонци, успяхме да влизаме в контакт и разговор с арестуваните: когато приставът отсъстваше от участъка, ние контрабанда бивахме допускани при арестуваните от старшията и младите полицейски стражари, които съчувстваха на комитета Сарафов и нарушаваха даваните им нареждания от приставата и следователя...

Първият ден на Великден в 1901 г. се падаше на 1 април, стар стил. Тая година софиянци изпратиха първия ден на Великден с изобилен сняг, който валя през целия следобед и цялата нощ. Снежната покривка достигна дебелина над 50 см. Чудноват беше изгледът на дърветата — цъфнали и разлистени — с приведени към земята клонове от дебелия сняг по тях. Следния ден — Велики понеделник, 2 април 1901 г. — софиянци осъмнаха със зимен пейзаж, — като че ли беше Коледа, а не Великден. Тоя ден беше слънчев, с ясно и синьо небе. Времето беше топло, снегът бърже се топеше. По улиците текнаха дълбоки, кални и мръсни води, които затрудняваха движението.

Същия тоя ден, в Софийския дъсчен цирк-театър „България“, който се намираше в съседство с халите, се откри извънредният конгрес на македонските дружества в България, свикан от вре-

менното настоятелство на Комитета, по повод арестуването на Б. Сарафов и другите членове на Софийския Върховен Македонски Комитет. Слави Мерджанов, който беше делегат на Габровското македонско дружество, беше председател на гореказания извънреден конгрес на македонските дружества — до произвеждане избора за нов състав на комитета.

Двама с Орце стояхме като сеирджии към края на залата, близо до вратата. Влезе един от съпартизаните и сподвижниците на министър-председателя Петко Каравелов, македонецът-ресенчанин Андрея Ляпчев. Още с влизането си той започна да апострофира оратора, който излагаше пагубните последствия — морални и материални — за българската кауза от арестуването на комитета под влиянието на интереси, чужди на българите и македонците. Това апострофиране всяваше смут в присъстващите. Ляпчев беше близо до мене. Помолих го да слуша, да се държи прилично и да не апострофира говорившите. Без да обърне внимание на моето напомняне, Ляпчев продължаваше да апострофира и да смущава събранието. Тогава аз го хванах за яката и го изблъсках във вратата.

— Яз ке те научам тебе! Сос фаизот^[14] ке ти го платам това избъркване! — каза той, когато се намери във вратата.

— Ке ми го бричиш! — отговорих аз, като затворих вратата под носа му.

Минаха шест години. През м. октомври 1907 г. аз заминах — като стипендиант на българската държава — да следвам и завърша горската академия в гр. Нанси, Франция. Тая стипендия ми беше издействана от Ф. Вожели, френски инспектор по водите и горите, изпратен от френското министерство на земеделието да организира службата за укрепяване на пороищата в България. Аз бях служил при тоя Ф. Вожели три години и бях взел дейно участие при организирането на тая служба в Казанлъшко. През 1908 г. в България дойдоха на власт демократите, при което Андрея Ляпчев беше станал министър на земеделието. Първата работа на Ляпчев беше да ми отнеме стипендията. Напразно дирекцията на горската академия в Нанси беше се застъпила за мене пред българското министерство на земеделието, на което беше писала, че съм редовен студент в академията, с много добър успех и че моето завършване ще бъде от голяма полза за страната — Ляпчев зачеркна моята стипендия. Не толкова от мерак, колкото от инат, след много лишения и материални несгоди, в 1909 г. аз завърших френската национална академия по водите и горите в гр. Нанси. Дойдох в София да се представя на разположение на българското правителство и се представих на министъра на земеделието, който беше Андрея Ляпчев.

— Е, сега сме квит! — ми каза той още щом влязох в кабинета му. — Ти ме избърка от събранието, а яз ти го платиф со отнимане на стипендията. Сега сме квит. Къде сакаш да те назначавам?

По повод арестуването на комитета Б. Сарафов, на 29 март 1901 г. е имало митинг в Пловдив, където е било осъдено поведението на българското правителство. Пет дни по-късно станаха митинги в София, Севлиево и Дупница. На втория ден на Великден — 2 април 1901 г. — по същия повод и с подобни резолюции като оная в Пловдив и София — са станали митинги в много градове в България. Митингът, който стана в София на 2 април 1901 г. беше импозантен — повече от 10 000 души. Изобщо това арестуване на членовете на комитета Б. Сарафов под давлението на външни фактори бе единодушно осъдено от българския народ.

След тридневно заседание, събраните делегати на македонските дружества в България избраха за ръководно тяло на комитета лицата от листата на Ст. Михайловски, т.е. лица, достъпни за погълзновенията на българския дворец. Знаеше се, че Стоян Михайловски е пернат в главата; но след избирането му за председател на Върховния Македонски Комитет, изпъкнаха наяве още три негови черти, дотогава непознати на българското общество: неговото малодушие, зле прикривано зад ориенталски салтанат, неговата паунска суетност и болезненото му тщеславие.

Още на следния ден след избирането му за председател на комитета, той беше излязъл на разходка по „Цар-Освободител“ с жена си — една тънка и суха възрастна дама, облечена съвсем без вкус, изсулена, с кафяво-зеленикава зле ушита рокля. Ст. Михайловски, под ръка с жена си, вървеше бавно и важно. На две крачки зад тая двойка — като нейна охрана — вървеше един пала-боюклия хъш, облечен в тъмносини шаячни потури, със също такъв цвят чепкенлия елек, с широк червен пояс със силях, от когото стърчаха: бялата костена дръжка на един черногорски

револвер и оная на един ятаган. Телохранителят на Ст. Михайловски държеше в дясната си ръка дръжката на ятагана, пристъпваше важно стъпка в стъпка след него и жена му и фиксираше с един кръвнишки поглед минавачите, които идваха насреща... Жалко, че Ст. Михайловски не можеше да погледне сам себе си отстрана, та да обогати българската литература с една сатира за джуджето, което македонските дружества в България бяха обули в много дълги панталони.

За да се сдобием със средства и да привършим окончателно Солунската работа, двама с Орце направихме опит да влезем в лично споразумение със Ст. Михайловски. Няколко дни след неговото избиране за председател на комитета, отидохме в помещението на тоя последния и се срещнахме с председателя. Като повдигаше с показалеца и захапваше с горната си устна бамтеля, Ст. Михайловски ни изслуша и в отговор на онова, което му бяхме говорили, ни запита:

— Вие чели ли сте за мафията?

— Защо? — запита Орце.

— Четете, господа, четете! Научете какво са правила преди вас други, подобни на вас! Четете!

Ни две, ни три! Михайловски ни взе за нещо като мафиоти и ни препоръча да се просветим и — като подражаваме на италианските мафиоти — да възприемем техните идеи, цели и начин на действие... Орце ме бутна с лакът и каза:

— Хайде, стани да си одиме! На ового — помочай му се на суратот!

Ние станахме, изгледахме продължително и упорито нашия събеседник и си излязохме, без да се сбогуваме. Михайловски, който — след като бе избран за председател на комитета — смяташе себе си за свръхчовек, не можа да ни прости пренебрежението, което бяхме показали спрямо неговата особа при раздялата ни с него. Няколко месеца по-късно, като подлистник на в-к „Ден“, в няколко броя, бе напечатал своя фейлетон, озаглавен „Клъвкочелостници“, в който беше избълвал по наш адрес всичко мръсно, което — изглежда — да е съставлявало интимната същност на тоя „свръхчовек“...

Минаха няколко години. „Клъвкочелостниците“ Мерджанов, Соколов, Орце, Коста Кирков, Диме Мечев, Владо Пингов и др. — избити и избесени — отдавна почиваха в земята, след като бяха дали пример на свръхчовешко презрение към смъртта и ненадминато великодушие към живота на другите хора. „Свръхчовекът“ Стоян Михайловски беше подал едно смирено заявление до българското народно събрание, с което молеше да му се отпусне народна пенсия като на много заслужил литературен труженик. В това си заявление той превъзнасяше своите литературни заслуги, също така, както в панаира продавачите хвалят най-много негодната си стока. Тогавашният министър-председател Димитър Петков, на когото Ст. Михайловски много пъти бе гризал цървулите, ходатайства пред народното събрание, което гласува на просителя народна пенсия... за това, че беше хвърлял най-много кал и мръсотии върху ония, които дадоха живота си за свободата на своя народ и на човечеството по начин, незапомнен в историята на никой друг народ...

На 19 април 1901 г. — четвъртък — арестуваните членове на Комитета Б. Сарафов бидоха докарани на разпит при IV съдебен следовател, чиято канцелария се намираше в същото здание, където се помещаваше Софийският окръжен съд, на ул. „Мария Луиза“, на около 100–150 крачки южно от „Шарен мост“. Вестта за докарването на арестуваните бърже се пръсна между гражданите; след по-малко от половин час една голяма тълпа се струпа пред зданието на окръжния съд и заприщи улицата. Трамваите настойчиво и упорито дрънкаха звънците, но едва с мъка си пробиваха път през тълпата.

Една от трамвайните коли, която беше спряла близо до нас, се опита да прореже тълпата и да си продължи пътя. Орце се качи на стъпалото отзад, присегна с бастуна си, улови въжето на трамвайното троле и го дръпна надолу. Тролето се отдели от жицата и трамвайът веднага спря. Орце отпусна пръта с тролето, но така, че това последното да не попадне на жицата. Пръгът се вирна право нагоре и трамвайът престана да се покорява на ватмана. Ония от множеството, които се намираха около другите трамвайни коли, повториха онова, което беше направил Орце — и двете трамвайни линии се изпълниха с трамвайни коли, чиито пръти с тролетата стърчаха перпендикулярно нагоре и осигуряваха спокойствието на насъбралото се мнозинство.

Към 9 часа сутринта в зданието на окръжния съд пристигна с файтон софийският градоначалник, запасният полковник Кънчев, а малко след неговото пристигане — от уста на уста — в тълпата се предаваше, че Сарафов викал при себе си в канцеларията на следователя двама души — Орце и мене. — Ние си пробихме път през навалищата, влязохме в зданието на съда и отидохме в канцеларията на IV съдебен следовател. Освен следователя Хр. Протопопов и подсъдимите членове на Комитета там заварихме градоначалника Кънчев в униформа, седнал на едно кресло.

— Господа — обърна се той към нас, — Негово Царско Височество заминава за Панагюрище и на минаване за гарата не би желал да бъде предмет на враждебни манифестации.

— Че кой иска да му прави враждебни манифестации? Ние не знаем такова нещо. Па и никой не знае, че князът ще минава оттук — каза Орце.

— Ако някои искат да правят манифестации — какво можем да сторим ние против тяхното намерение? — додадох аз.

— А защо се е събрала на улицата тая тълпа?

— Събрала се е да направи овация на Сарафова и на членовете от арестувания комитет. Ако не бъде раздразнена, тая тълпа ще се разотиде мирно и тихо също така, както сега се е събрала на улицата.

— Благодаря ви, господа! Нека се надяваме, че ще стане тъй, както казвате!

Ние излязохме от стаята на следователя Хр. Протопопов. Малко след нас излезе и градоначалникът Кънчев, качи се на файтона и си замина.

Около половин час след заминаването на градоначалника, предшествана и следвана от конни гвардейци, мина каляската на княза Фердинанда: той отиваше на гарата, откъдето с височайшия влак щял да иде до Пазарджик, а оттам — за Панагюрище, дето щял да присъства на тържествата, устройвани по случай 25-годишнината от Априлското въстание. Тълпата, събрана да направи овации на Сарафова и другарите му, която заприщваше улицата, мълчаливо се разтвори и даде път на княжеския кортеж. Никой не си свали шапката, за да поздрави княза; никой не го акламира. Пулсът на верноподаническата любов беше много слабо в съзнанието на софийските македонци. По някаква вярна интуиция, каквато притежават само народите, македонците чувстваха във Фердинанда бъдещия палач на македонския народ; палачът, по чието внушение, по чието заповед и благосклонно съизволение, четата на дворцовия агент Тодор Панов, под каквото българско име минаваше арменецът-авантюрист Торос Степанян, в началото на Първата европейска война, ще изколи поголовно цялото население на Прилепските села: Слепче, Маргари, Долгаец и Богомила,... за да се все по този начин кръвна омраза между българския и македонския народи...

Сега, през м. април 1901 г., българският народ празнуваше 25-годишнината от Априлското въстание. На 23 април 1901 г., Гергьовден, в София бе устроен митинг от студентите на площад „Славейков“, в който биде осъдена общата политика на правителството, а особено оная по арестуването на комитета Сарафов. Говориха няколко души оратори, между които и Симон Радев, който впоследствие използва това, за да мине като мъченик за македонската кауза; поради тая негова реч — разправяше мълвата — издаваният от комитета на френски език L'Effort, списван от Симона Радев, бил спрял от властта, а Симон — изгонен от властта от България. Всъщност, работата стоеше малко по-другояче: L'Effort престана да излиза, защото комитетът не отпускаше вече средства за неговото издаване; а Симон Радев замина за Европа, за да играе при друга обстановка на въжеето, опънато от двореца на княз Фердинанда под ловките Симонови крака...

Някои дворцови агент-провокатори се опитаха да всеят смут между събраното множество. Спомням си едно от смутителите, когото познавах още от детските си години, охридчанина Ангелко Спространов, възрастен човек, едър и висок около 2 метра, касапин по занаят; той биде принуден да напусне площада, прогонен от събраните на митинга граждани.

Същия този ден вечерта, пак на площад „Славейков“ се образува факелно шествие, в средата на което, поставено на дъсчена платформа, возена на кола, се мъдреше върху първобитни дървени колела едно черешово топче — свещен остатък от въстанието в Клисурска. Топчето беше заобиколено от няколко души в клисурска селска носия, с рунтави калпаци на главата. Шествието обиколи няколко улици и се озова на площад „Македония“ пред трети полицейски участък, където едно продължително, нестихващо „ура“ накара Сарафова и неговите арестувани другари да се пока-

жат на прозорците от втория етаж на полицейския участък и да поздравят струпалото се пред участъка множество.

През м. май 1901 г., в салона на бившия кафе-шантан „Сан-Стефано“ се откри първият конгрес на женските дружества в България. От нямане какво да правим, ние — т.е. Орце, брат му Милан п. Йорданов, Нунков и аз — посещавахме редовно заседанията на тоя конгрес. Там Нунков ни запозна с Пею Крачолов, познат на широката публика под псевдонима му Яворов. Те и двамата — Нунков и Яворов — бяха родом от гр. Чирпан, познавали се от деца и бяха много близки. Яворов беше — така да се каже — заплес, захласнат в своите поетически стихобесия; често той чрез внезапно мълчание прекъсваше наченатия разговор, за да го почне — пак така внезапно — на същата тема тогава, когато тая последната отдавна беше променена от събеседниците. Яворов беше изискано облечен; върху чистия, нов и спретнат костюм той носеше отгоре едно пардесю от габардин, бежов цвят, което особено много се харесваше на Орцевия брат Милан п. Йорданов.

— Ми имрендисава алищата на овай утман! — казваше Милан. — Който да го кандардиса да иде да се похарчи, та да му ги земеме! Та и ние да се биджердисаме по мираз сос нови алища¹⁵!...

Дяволит човек беше Милан! Оттогава насетне, всякога, когато сядаше в компания с Яворова, описваше в най-красиви картини четническия живот, моралното доволство от „изпълнения патриотически и граждански дълг“ и спомена за въстанника, загинал в борбата, възпяван от поетите в стихове, като ония на Христо Ботев:

...Тоз, който падне в бой за свобода,

Той не умира...

Яворов се хвана на въдицата: той замечта да заmine с чета в Македония. Един месец по-късно той замина с Делчева.

По времето, когато заседаваше женският конгрес, Яворов се хвана и на друга една въдица, която дяволитият Милан п. Йорданов използва, за да гледа сеира на този „утман“, както наричаше той Яворова. Думата е за Санда Йовчева, председателката на първия женски конгрес, делегатка на новозагорското женско дружество. Тънка, темпераментна, тя горещо спореше с останалите делегатки или ораторки, живо се обръщаше на всички страни, взимаше разни пози и жестикулираше с ръце. Поради нейния птичи нрав, Орце й извади прякор „Палаврана“, под каквото име минаваше тя в нашата компания. Та, Яворов глътна въдицата по нея, но не отиде по-далече, понеже женският конгрес бързо се закри и делегатките си заминаха в провинцията.

След заминаването на делегатките, Милан продължи да обработва четническия мерак на Яворова, който, както казах по-горе, след около един месец замина с чета с Делчева. Тоя подвиг на Яворова беше възпят от Александър Кипров следната година в хумористическия в-к „Българан“ с думите:

...Във Турция бях,

турчин не видях!...

Яворов замина с Делчева; Милан получи от ръцете му и наследи спретнатия му нов костюм заедно с пардесюто от габардин бежов цвят, след което през есента замина за Македония, но не като нелегален, а за да изпълни своята мечта — да си иде във Велес, да седне върху кепенека на дюкяна и да заживее мирно, спокойно и кротко, както са живели неговите деди и прадеди, понеже — мислеше той — турската администрация ще да го е вече забравила. Той дошъл във Велес и няколко седмици живял мирно и тихо; изглеждало, че турската администрация действително го е забравила. Веднъж, когато се установило, че няколко души нелегални пребивават в града, покрай тях администрацията се сетила, че и Милан, който открито и спокойно си живеел в родното място, има някакви сметки с нея и го потърсила да го арестува. Милан напуснал бащината си къща и няколко дни се крил в свои близки роднини. Една вечер, заедно с търсените други нелегални, той „скършил фенерот“, както казваха по онова време във Велес за хората, които нелегално бягаха от преследването на властта. Около града, обаче, обикаляли девриета; едно от тях забелязало групата беглеци и стреляло по тях. Завързала се престрелка; Милан останал като задно прикритие на своите другари и водил престрелката с турците, докле всичките се измъкнат. По време на престрелката той бил ранен; след като му се свършили патроните, той бил убит и така накълцан с тесаците от войниците на деврието, че на следния ден, донесен в града и изложен, за да го познаят

кой е, никой не можел да познае в тая накълцана маса лицето на Милана п. Йорданов. Познали го по пардесюто, онова — Яворовото пардесю — от габардин бежов цвят...

През този м. май 1901 г. с Орце преживявахме едни тягостни дни на безпътица: ние няхаме средства за продължение и довършване на Солунското предприятие; а също няхаме никаква сериозна работа или никакви ангажименти. Живеехме от днес за утре, без каквито и да е изгледи за бъдещето. Солунският тунел под банката за хвърлянето ѝ във въздуха биде зазидан и солунските ни другари си бяха заминали за родното място, с изключение на Владо Пингов, който продължаваше да държи дюкяна и в писмата си до Орце да се оплаква от това принудително безделие. Монотонният живот ни душеше и ние с Орце търсихме начин да го направим по-разнообразен. Спомням си някои забавни истории от онова време на тягостно безделие.

Веднъж с Орце отидохме в хотел „Кобург“ да потърсим Ляпова; той живееше в една стая на тоя хотел и ние често отивахме там, за да убием своята скука в разговори с него. Ляпов беше приятен, духовит и остроумен събеседник, всякога добре осведомен върху политическото положение на България и онова на Европа; той правеше своите разсъждения и заключения, без да се превзема или да си дава важност, както правеха повечето доморасли македонски дипломати. Потърсихме го в стаята му в хотела; нямаше го, току-що бил излязъл. Прислужницата — след като беше почистила стаята и оправила леглото — излизаше, за да направи същото и в съседната стая. Орце даде идеята да изиграем на Ляпов една весела шега. Ние излязохме от хотела, слязохме по търговска улица до Дондуков булевард и оттам отидохме в един от зарзаватчийските дюкяни в пасаж „Св. Никола“. Там купихме една дълга и крива краставица, но крива по всички направления. Със своята покупка ние се върнахме в хотел „Кобург“, влязохме в стаята на Ляпова и поставихме краставицата под одеялото на леглото по такъв начин, че когато Ляпов се върне и поиска да си легне да почива следобед, да седне върху нея.

Към 6 часа след пладне отидохме с Орце да видим какво е станало. Ефектът от нашата шега беше чудесен: веднага щом седнал на краставицата, Ляпов — изненадан — скочил и вдигнал одеялото, за да види какво е това, което тъй безцеремонно и настойчиво шавало под него.

— Кой, бре? Кой беше от вас оня пуц, който ми изигра тоя оюн? — викна Ляпов веднага щом влязохме в стаята му. Ние се смеехме без да му отговорим: аз сочех Орце, а тоя последният — мене.

Вечерта, в ресторанта „Константинопол“, темата на разговора и шегите в компанията на Ляпова беше историята с нашата краставица, която — както казваше той — много го подплашила при лягането му да почива и която сигурно ще сънува довечера...

Веднъж, към 8 часа сутринта, отидох да видя Ляпова: той още лежеше на кревата, завит с одеялото. По времето на разговора, аз погледнах краката си — крачолите на моите панталони се бяха скъсали. Аз запитах Ляпова:

— Мито, бе! Имаш ли някои по-свестни панталони да ги сменя тия — виж какви са се оръфали! — и аз му посочих крачолите си.

— Защо? Хубави ти са панталоните! Какви по-хубави искаш?

— Значи, ти ги харесваш?

— Разбира се, че ги харесвам. Много ти са хубави!

— Щом толкова ги харесваш, аз ти ги подарявам! — с тия думи аз си събух панталоните и ги оставих на стола, на мястото на неговите панталони, които навлякох набързо.

— Ама слушай! Какво правиш? Остави ми панталоните! Моля ти се — остави ги!

След като ги облякох, аз си взех шапката, поздравих го церемониално с нея, направих му един реверанс а-ла Людовик Петнадесети и му казах:

— Много ми е драго, че можах да налучкам твоя вкус и че ти подарих нещо, което толкова много ти харесва! Довиждане, Мито! Довечера ще се видим в „Константинопол“, нали?

И аз си излязох. Разбира се, Ляпов, който беше всякога изискано облечен, предпочел цял ден да лежи в кревата, отколкото да облече моите оръфани панталони и да ходи с тях из града.

Същия ден следобед в стаята на Ляпова дошъл Александър Кипров. Още щом влязъл в стаята, Ляпов го запитал:

— Къде е?

— Кой?

— Кой? — Пущот!

— Кой пущ?

— Колко пуща има на Балканския полуостров? — Манджуков!

Историята се свършила с това, че Ляпов дал пари на Кипрова и го изпратил да му купи готови панталони, по цвят, големина и материя подробно описани от него.

Към края на м. май 1901 г. в София взеха да циркулират слухове, според които делото Б. Сарафов, вместо да бъде гледано през м. юни, щяло да бъде отложено за есента, за да можело правителството да набави доказателства за виновността на задържаните. По повод на тези слухове, прокурорът при Софийски окръжен съд Върбанов бил заявил, че той ще си подаде оставката, ако — чрез отлагане — делото умишлено се разтака и не се дава възможност на правосъдието по-скоро да се произнесе върху виновността на задържаните по това дело.

На 3 юни 1901 г., неделя, на площад „Славейков“ се състоя многолюден митинг — повече от 30 000 души — против отлагането на делото и задържането на Б. Сарафов, Славчо Ковачев, Тома Давидов, Георги Петров и др. Множеството потегли по улиците и се отправи към трети полицейски участък да акламира задържаните. То изпълни целия площад „Македония“, където — от прозорците на втория етаж от полицейското здание — задържаните поздравиха множеството. Възторжени овации и нестихващо „ура“ отговориха на този поздрав.

Един взвод конна жандармерия пристигна в тръс, вряза се в множеството и направи опит да го разгони с камшици. Въпреки камшиците, с които полицейските удряха наляво и надясно, тълпата ги заобиколи и парализира техните действия.

Двама с Орце се случихме на около 50 метра от зданието на участъка, точно срещу прозорците на арестуваните, близо до един от трамвайните стълбове. В тоя момент конният жандармерийски взвод юреше конете, за да разблъска тълпата. Един от полицейските се опита да удря с камшика по главите на ония от тълпата, които се бяха случили до него. Орце мина зад коня на полицейския и стовари бастуна си върху главата му. Полицейският се обърна, видя го и наюри коня върху него, с камшик, навит във вдигнатата му нагоре ръка, за да удари по главата Орце, който в тоя момент се завъртя около трамвайния стълб и избягна удара. Тъй както се беше засилил, полицейският се обърна с гърба си към мене. Аз му стоварих един бастун по главата. Полицейският обърна коня към мене, но в тоя момент бастуна на Орце се стовари по кемането на полицейския... И се почна една забавна игра между нас и тоя полицейски, който — без да успее да опали с камшика някого от нас — последователно опитваше сладостта на ударите на нашите бастуни...

Историята се свърши с това, че нашият полицейски взе да вика за помощ. На неговите викове, 3–4 конни полицейски наюриха конете през тълпата, за да се приближат до нас; тогава ние най-благоразумно се смесихме с тълпата, потънахме в нея и благополучно се изтеглихме към края на площада — така да се каже, избягахме...

По онова време Войдан п. Георгиев, авторът на драмата из живота на македонците „Кървавата македонска сватба“, с когото се познавах още от 1894/1895 г., когато бях юнкер от подготвителния клас на Софийското военно училище, формираше своята театрална труппа „Скръб и утеха“ (която ние — на шега — прекръстихме „Олеле и Аха-ха“) и ме покани да участвам в нея като актьор — да играя ролята на Дуко, брата на откраднатата девойка Цвета. Аз няхах работа и — вместо да кисна по цял ден в кафене „Македония“ (на ъгъла между улиците „Мария Луиза“ и „Търговска“) — предпочетох да употребявам времето си в заучаване на ролята и репетиции. При това, за женските роли, в трупата взимаха участие и жени; а това беше едно важно обстоятелство за мен, свършили педагогическо училище, където ни учеха да се ръководим всякога от два педагогически принципа при възпитанието — да отиваме от познатото към непознатото и да съединяваме приятното с полезното... Така щото аз се ангажирах като актьор във Войдановата театрална труппа „Скръб и утеха“.

Преди да замине за Европа, Симон Радев беше дал на Орце и на мене по едно пълномощно за събиране абонамента на о-Бозе-починалия в-к L'Effort. Събраните суми щяха да бъдат наша собственост, защото нямаше кому да се отчитаме. И така, аз заминах с Войдановата труппа из

провинцията, като едновременно с упражняването на актьорския занаят, щях да събирам и абонамента на в-к L'Effort. В София щеше да събира тоя абонамент Орце, който остана там.

Още когато се ангажирах във Войдановата театрална група „Скръб и утеха“, аз сторих намерение да направя в провинцията опит за набавяне на средства, с които да се довърши Солунското предприятие, при което театралната група и събирането на абонамента на в-к L'Effort ще ми служат за прикритие. Не беше благоразумно да се направи такъв опит в София, където нямаше установено легално занятие и където бяхме постоянно следени както от хората на Софийския Върховен Македонски Комитет, така и от ония на Вътрешната Македонска Организация. В провинцията условията бяха по-благоприятни, особено сега, когато легално съществувах като актьор и инкасатор на в-к L'Effort.

Предвид на тези мои проекти, аз се запасих и носех в куфара си три книжни кесии, всяка една от които съдържаше по един килограм бертолетова сол, сяра и захар, счукани на прах и държани поотделно в кесиите. Знае се, че смес от тия три вещества, запалена с кибрит, изгаря постепенно; но възпламенена чрез капсула, силно избухва.

Лицата, които още от София бях набелязал като бъдещи жертви на моето изнудване, бяха: братя Симеонови от гр. Русе, предприемачи по направата на презбалканската железопътна линия Горна Оряховица-Тулово, която по онова време беше в строеж; и шуменският banker, лихварят Фарина, евреин. Аз смях да тероризирам тия лица чрез приготвените от мене взривни заряди, за да ги принудя да дадат сумите, които ще им искам с писма.

Не мога да си спомня всички, които се бяха ангажирали като актьори във Войдановата театрална група; освен Войдана и мене, спомням си следните лица: Димитър К. Лимончев и Климент Кецкаров от гр. Охрид; Количърков от Прилеп; Милчинов, чието месторождение не зная; Бърдаров, ако не се лъжа от Куманово; Лазар Читкушев от гр. Велес и още двама или трима души, чиито имена и месторождение не мога да си спомня. Като актриси в групата влизаха: Фанка Караиванова от гр. Прилеп; Цвета К. Кецкарова, съпруга на актьора Климент Кецкаров и Милка Стоянова, чието месторождение не зная.

Двама млади хора от хъшовете, които се навъртаха около Сарафовия Върховен Македонски Комитет, чиито имена не си спомням, образуваха — така да се каже — долния етаж на нашата театрална група, заети с черната работа: опаковане и пренасяне на багажа, облепване на обявленията, контролата при входа и в салона и пр.

В София, при репетициите, в групата влезаше и Войдановата годеница, чието име не мога да си спомня; по онова време Войдан беше годеник. Тя — при репетициите — играеше ролята на бабичката, майката на Дуко, чиято роля изпълнявах аз.

Преди генералната репетиция. Завесата още не е вдигната. Ние се разхождаме по сцената и повтаряме наизуст фрази от ролите си. Аз се присламчвам към Войдановата годеница и искам да видя добре ли е гримирана. Разбира се, аз намирам, че гримирането не е много сполучливо и, като пипам с пръсти по лицето ѝ, казвам:

— Ето тука, по челото, трябва да се прокарат черни хоризонтални черти, за да изглеждат като бръчки. Ами очите? — под долните клепачи — ей тука — трябва да се тегли една по-дебела черна линия! При основата на носа, от двете му страни, трябва ясно да личат бръчките, които се спускат към двата ъгъла на устата! — и аз минавам с показалеца на дясната си ръка върху зачервените бузи на годеницата.

— Що е, бре? — тича към мене Войдан. — Остаи! Яз ке ѝ го напраам гримот како що требе! — и той захвърля отворения екземпляр от неподвързаната „Кървава македонска сватба“ и се залавя с грима на своята годеница, чието младо лице мъчно се поддава на обезобразяванията, които се мъчат да я представят като бабичка...

Впоследствие, Войдановата годеница не дойде с нас из провинцията; тя остана в София при майка си. Ролята на бабичката биде възложена на Фанка Караиванова...

Не си спомням датата, когато дадохме първото си представление в салона на „Славянска беседа“ в София. Успехът беше добър, но материалната полза от това първо представление не беше значителна поради направените дотогава разходи и скъпия наем на салона. За обиколка из провинцията трябваша пари за пътни разходи, за хотел на групата и за аванси на актьорите; ние се принудихме да дадем в София още 2–3 представления, които не бяха посетени зле, ако и техният последова-

телен материален успех да можеше да се изрази на музикален език с думите: *muriendo poco a poco*^{16]}. Както и да е, след последното от тия представления нашата трупа доби възможността да отпътува до първия етапен провинциален пункт Враца.

Доколкото си спомням, маршрутът на трупата беше: София-Враца-Бяла Слатина-Рахово-Никопол-Свищов-Търново-Горна Оряховица-Русе-Тутракан-Силистра; и обратно: Русе-Разград-Нови пазар-Шумен-Ески Джумая-Плевен и по централната линия право за София.

Във всеки град, където се отбивахме да даваме представление, аз използвах деня, за да събирам абонамента на в-к *L'Effort*. Не мога да си спомня колко беше годишният му абонамент, но той не беше голям — мисля към 10 лева. Не всички абонати, при които се явявах за абонамента, се издължаваха към редакцията на вече спрелия вестник. При все това, аз всякога имах в кесията си 100–200 лева свободни пари, произхождащи от събрания абонамент. Разбира се, след като се видях с пари в джоба, моето лично самочувствие се повиши, а и значението ми в трупата порасна, защото всякога, когато закъсвахме някъде, аз спасявах положението; за авансиране суми на актьорите Войдан обикновено се отнасяше до мене. Когато му беше възможно, Войдан обикновено ми връщаше заеманите суми. Изключение прави само сумата по последния заем, направен за пътни разходи в Ески Джумая, откъдето трупата се върна обратно в София и се разформирова.

От моята дейност като инкасатор на в-к *L'Effort*, в паметта ми е останал един спомен от Русе.

Между русенските абонати на вестника беше и радославистът Мантов, известен с прозвището си „Гробницата“. Това прозвище той дължеше на своето политическо минало като Русенски окръжен управител през 1886/1887 г., по време и след детрониранието на княз Александър Батенберг, и на смутовете, които последваха това детронирание. Като окръжен управител, Мантов проявил такава безмилостна жестокост спрямо своите партийни противници в Русенско, толкова много гробове отворил и напълнил с труповете на избитите и издавени в Дунава, че населението го кръстило „Мантов-Гробницата“.

Аз любопитствах да видя тоя звяр в човешки образ, намерих къщата му и позвъних. Вратата не се отвори, но едно младо момче, 17–18-годишно, излезе на балкона, наведе се и ме запита какво искам.

— Искам да видя господин Мантов. Той е абонат на в-к *L'Effort*. Дошъл съм за абонамента.

— Няма го вкъщи.

— Вие какъв сте на господин Мантов?

— Аз съм негов син. Съжалявам, но баща ми го няма.

— И аз съжалявам... Но не толкова, че не ще мога да получа абонамента, колкото за това, че не можах да видя прочутия Мантов-Гробницата.

Момчето нищо не каза, а само ме изгледа с един поглед, пълен с безкрайна мъка и след това се махна от балкона. Аз си отидох. Около три месеца след моята среща със сина на Мантов, от вестниците научих, че този единствен негов син се самоубил... Да! Всичко в живота се плаща. Животът — това е жестока, неумолима равностметка. Без физическо насилие, без пушечни и оръдейни изстрели, без да си служи с Дунава за удавяне, обществената морална присъда отвори още един гроб за един млад живот... и прекъсна вероятността да се яви от същия род друг някой човекоподобен звяр...

Не си спомням почти нищо от първото представление в провинцията, което дадохме във Враца, а също и от онова в Бяла Слатина. Дойдохме в Рахово.

Тук има много македонци: търговци, фурнаджии, хлебарски и други работници. Повечето от тукашните македонци имат завидно материално положение. Билетите се разпродадоха като топъл хляб. Имахме пълен сбор. Това ни вдъхнови и представлението на „Кървавата македонска сватба“ завърши при небивало блестящ успех. След представлението, в бюфета на театъра, раховските македонци ни сервираха разкошна вечеря. Всичките маси бяха заети; закуските бяха в изобилие; виното и бирата се лееха като из река.

— Не може! Ке дадете йоще едно представление! — казваха нашите раховски съотечественици. — Да видат овия Манчовци защо и ние македонците имаме що да покажем пред народот!

От всички маси настояваха да повторим представлението. Пълният сбор, разкошната вечеря, изобилните напитки и всеобщото желание ни съблазниха и ние, още по време на вечерята, решихме

да дадем утре още едно представление. Ние се разделихме с нашите разгорещени сънародници късно след полунощ и се прибрахме да спим в хотела с най-цветущи перспективи за следния ден.

Сутринта рано разлепихме обявленията, в които се казваше, че: По желанието на публиката, тая вечер ще се играе втори път драмата из живота на македонците „Кървавата македонска сватба“. Още в 8 часа сутринта Войдан разпосла върху една маса в читалището кочаните с билети, седна на един стол при масата и зачака купувачи.

Пладне дойде и мина; мина два, след това три и четири часа след пладне. Не се окади нито един купувач. Мина шест, седем часа след пладне — къраво куче не се весте да купи барем половина билет. Дойде осем часа вечерта; ние отидохме в салона на читалището да се обличаме, с надежда, че публиката ще нахлуе точно преди почване на представлението. Към 8 $\frac{1}{2}$ часа пратихме да видят как върви продажбата на билети — нито един билет не беше са продад. Дойде време да почнем, а никаква продажба не беше станала.

Чакахме половин час, един час, час и половина след времето, когато трябваше да почнем и, като видяхме, че не се е продад нито един билет, всички се събрахме на сцената, за да обсъдим какво да правим. Какво да правим? И тъй кроихме, и инак рязяхме и най-после се установихме: веднага да си приберем партакешите и да си вървим. Набързо съблякохме актьорските си дрехи, облякохме се както Господ дал, набързо опаковахме всичко в куфарите и с парахода, който идваше отгоре към полунощ, заминахме надолу по Дунава. Избягахме най-позорно.

Пътуването ни по Дунава и престоят ни в Никопол и Свищов не са оставили в паметта ми никакви следи. Пристигнахме в Търново. След представлението, които дадохме в София и в другите градове, ние — така да се каже — се считахме задължени да покажем изкуството си и пред жителите на старата българска столица, където — едно време — българските национални интереси са се продавали на еднакво ниски цени като сегашните в днешната столица на България...

Търново. За театър служи салонът на читалището, където сцената реже стените така, че нейният под се намира на височина до половината на прозорците. В дъното на сцената една завеса отделя едно пространство от около 1 $\frac{1}{2}$ м, което се намира между стената на зданието и ограничената от завеса сцена; това пространство служи за дамски гардероб, където артистките се обличат или пък сменят облеклото си. През дупката на завесата поглеждаме към салона — той е претъпкан: отпред са насядали на столове, а в дъното са правостоящи хора. Публиката започва да става нетърпелива: с ръкопляскане и тропане с крака тя иска по-скоро да се почне представлението.

Бие третият звънец. Всички актьори, чиито роли следват по-късно, се оттеглят настрана зад кулисите. Музиката млъква, завесата бавно се вдига — представлението почва. Аз се оттеглих към дамския гардероб, т.е. между задната завеса и стената на зданието. Седнала на един стол близо до прозореца, Фанка Караиванова си духаше с едно книжно ветрило. Приблжих се до нея и седнах на коленете ѝ. На късо единия крак на стола хлътна в празното пространство между пода на сцената и прозореца, стъклата на когото се строшиха с шумно издрънчаване и се посипаха наоколо, което силно смути гробната тишина в салона. Войдан — побеснял — дотича към нас в това време, когато ние се мъчехме да излезем от неудобното положение, в което се намирахме.

— Що праите, бре магариня! Майката ваша!

Напуши ме неудържим смях. А между това, приближаваше моята роля, където аз трябваше с най-трагичен глас и със сълзи на очите да търся сестра си, грабната и отвлечена от хората на Осман-Бега. Аз се помъчих да овладеем тоя дяволски смях, който извираше на сакади от гърдите ми, но без успех. Трябваше да изпитам някаква силна физическа болка, усещането на която да бъде по-силно от извора на тоя луд, истеричен смях. Аз си захапах ръката и така силно стиснах зъбите, че те се забиха в мускула; заболя ме извънредно много, протече кръв, но смехът продължаваше да извира от гърдите.

Дойде моята реплика. Аз направих последно усилие да се овладеем, излязох на сцената и с най-трагичен глас извиках:

— Сестро! Сестро! Къде си, сес... аз не можах да довърша последната дума. Сдържаният смях избухна наведнъж в едно високо, лудешко, истерично кикотене. Веднъж дал воля на смеха, след като си пое дъх, аз продължих все така високо и лудешки да се кикотя...

Насядалите в салона хора станаха прави. Едно гръмко ръкопляскане последва първото избухване на моя истеричен смях. Салонът продължаваше да гърми от ръкопляскане и от тропане с

крака през цялото време докле аз се смеех лудешки. Спуснаха завесата. Войдан беше полудял от ярост и псуваше всичките ни богове и светии. Публиката продължаваше да ръкопляска, да тропа и да реве:

— Браво-о! Браво-о! Би-ис!

Тя искаше да види и да акламира автора на пиесата и актьорите, които възпроизведоха сцената, при която братът на грабнатата девойка полудява от скръб и отчаяние по сестра си...

Как да кажа? Аз бях го замътил пате, а то се излюпи едно хубавичко пиле... Актьорите на тая сцена, по средата с Войдана, се наредихме на сцената; завесата се вдигна; публиката поднови своите ръкопляскания и акламации. Войдан се поклони на три страни. Завесата се спусна...

След неочаквано шумния успех на трупата в Търново, жителите на тоя град много настояваха да повторим представлението; ние, обаче, бяхме получили в Рахово един добър урок и не се полъгахме да останем, а заминахме за Горна Оряховица, където — след изпращането на багажа — отидохме пеш.

По онова време съществуваше нещо като съперничество между стария български политически и културен център, какъвто беше Търново и незначителната паланка, каквата беше доскоро Горна Оряховица, извикана към деятелен живот и материален просперитет от новите икономически условия, които бяха наложили щото възелът на четирите железопътни линии да бъде тая паланка. Прочее, ние не можехме да отменим Горна Оряховица и да не дадем и там едно представление.

Както споменувам на друго място, през м. ноември 1900 г., след изгонването ни от Цариград, тримата — Мерджанов, Соколов и аз заминахме за провинцията, за да пласираме облигации от Македонския Патриотичен Заем; според сключеното със Сарафова условие, част от общата сума, която ще реализираме чрез това пласиране, щеше да ни бъде предадена, за да довършим окончателно работите, които бяхме предприели в Цариград и Солун. Обстоятелствата, обаче, се стекоха така, че ние не можахме да получим нищо от тях.

За пласирането на Заема, в Горна Оряховица и Търново беше дошъл Соколов, който в своята работа е бил подпомаган и улесняван от някои горнооряховски граждани, на първо място от Димитър Евстатиев, който по възраст, ръст, черти на лицето, външност, обноски и темперамент много приличаше на Сл. Мерджанов.

В Горна Оряховица се запознах с Д. Евстатиев. Заедно с по-малкия си брат Рафаил, по онова време ученик-телеграфист и сестра си, прогимназиална учителка, той живееше в бащината си къща. Понеже родителите им се бяха поминали, за домакинството на това ергенско семейство се грижеше сестрата, възрастна госпожица.

Няколко часа след нашето запознаване, с него ние станахме много близки — като да сме се познавали и дружили с години. Нашите разсъждения върху събитията и нещата съвпаднаха; съвпадаха и възгледите ни върху съвременните обществени несъобразности и парадокси, а също и начинът, по който трябва да се реагира против тях. Соколов не беше посветил Евстатиева върху предприетите от нас работи в Цариград и Солун, но той беше схванал, че това усърдие на Соколова при пласирането на облигациите ще да е във връзка с нещо, което сме предприели в Турция. Накъсо — аз го посветих в моята тайна — че моето актьорство и събирането на абонамента на в-к L'Effort са прикрития на действителната ни цел — да изнудя на първо време русенските богаташи братя Симеонови, а след това и други лица.

Димитър Евстатиев веднага изяви готовност да ми помага и да дойде с мене в Русе; а също — да предприеме отделно и самостоятелно подобни акции със същата цел. Той веднага замина за Русе, където щеше да ме чака на гарата, когато пристигна там с трупата.

В Горна Оряховица представлението беше много добре посетено и ние в най-оптимистично настроение се качихме във влака и заминахме за Русе.

При пристигането ни в Русе, на гарата бяхме причакани от Д. Евстатиев. Всички от трупата отидоха в хотела; ние с Евстатиева се отделихме и отидохме в русенската „Мечка Махала“, където Евстатиев беше наел една стая в къщата на някоя си Петранка, негова отдавна позната жена, на възраст около 50 години.

С Евстатиева, в наетата от него стая в „Мечка Махала“ приготвихме три заряда — толкова, колкото можеха да се приготвят с носените от мене материали. Зарядите приготвихме по следния начин:

От пакетите с бертолетова сол, сяра и захар отделихме необходимите количества, които размесихме леко с перо в пропорция, установена още в София чрез мой личен опит, за да се използва сместа напълно, без да остане какъвто и да е остатък след изгарянето. С така размесената смес напълнихме три лимонадени бутилки — токова, колкото позволяваше количеството на донесените от мене материали. В устата на бутилката пъгнахме бикфордов фитил, на единия край на когото поставихме капсула, чийто отвор затегнахме около бикфордовия фитил със зъбите си. Капсулата във всяка една бутилка поставихме вътре, в средата. Оня край на бикфордовия фитил, който се намираще вън от устата на бутилката, разцепихме с ножче и в цепнатината поставихме обикновен жълт памучен фитил, когото завързахме с конец здраво за бикфордовия фитил. Устата на всяка бутилка — около бикфордовия фитил — затъкнахме здраво с парцал и замазахме с восък. В зависимост от времето, което искахме да изтече между поставянето на заряда и неговото избухване, ние оставихме необходимите дължини на обикновения жълт памучен фитил. Чрез опит ние бяхме установили, че жълтият памучен фитил гори средно с около един сантиметър в минута. След като напълнихме бутилките и ги запечатахме с восък, ние плътно и неколkokратно навихме около всяка бутилка връв, дебела около $\frac{1}{2}$ сантиметър в диаметър с цел да се добие — при взрива — по-голям гърмеж.

Такъв един заряд, когато избухне, произвежда много силен гърмеж и прави дребни поражения наоколо, но — при обикновени условия — не може да убие човека. Това последно съображение беше много важно за нас, които искахме да действваме върху психиката на нашите жертви, а не да ги лишаваме от живот.

Братя Симеонови живееха във вилата си, която се намираще недалече от пристанището, вън от източния край на града, окръжена от цветна градина и ограда, с вход към булеварда, по който русенският хайлайф прави вечерната си разходка. След като бях изпратил Евстатиева за Варна (той замина за там веднага след като приготвихме зарядите, като взе със себе си един от тях), аз разузнах добре разположението и условията около вилата на Братя Симеонови.

Ние дадохме в Русе две представления и на следния ден — сутринта рано — се готвехме да заминем за Тутракан с парахода. Аз отидох с трупата на пристанището и нарочно водех с всичките актьори и актриси весели разговори с цел — ако стане нужда — всички да засвидетелстват, че по времето, когато е бил поставен взривът във вилата на Бр. Симеонови, аз съм бил между тях на пристанището.

Параходът приближи. След 20 минути той ще тръгне надолу по Дунава за Тутракан. Нямах време за губене. Аз се отделих незабелязано от трупата и бързо изкачих улицата към булеварда и вилата. Слънцето току-що се показва и огря източната ѝ фасада. По булеварда нямаше никой. Аз дойдох до вратата на градината и се опитах да вляза вътре. Вратата беше затворена. Тогава извадих заряда, отрязвах жълтия памучен фитил на дължина около 25 сантиметра, запалих го и хвърлих заряда към входа на вилата. След това бързо се върнах на пристанището, незабелязано се смесих в трупата, която — заедно с другите пътници — се беше струпала пред моста на парахода и чакаше ред да влезе в него. Ние — най-после — се вредихме и влязохме в парахода, който изрева, отдели се от скелята и тръгна надолу закъм Тутракан.

В Тутракан дадохме едно представление и след връщането ни в хотела се скарахме: Климент Кецкаров намираще, че в ролята си на брат на грабнатата от турците девойка Цвета, чийто роля играеше жена му, при срещата си с нея, съм прегръщал и целувал намерената си сестра с недотам братски милувки.

— Е, ти как искаш? Да стоя на сцената с отпуснати надолу ръце като кютюк? Ние представяме действителния живот в човешко общезитие, а не гнилите кютюци в гората — възразявах аз. — Аз играя ролята си така, че тя да прави илюзия на действителност.

— Гледай само тая действителност да не ти излезе скъпа, да не ти причернее!

Аз не отдадох значение на тези думи. Заминахме за Силистра, където дадохме едно представление. Там срещата на брата и сестрата беше толкова трогателна, че предизвика буря от ръкопляскания в това време, когато Кецкаров — зад кулисите — цял позеленя. Последното действие

на „Кървавата македонска сватба“ завършва с нападение от хората на Осман-Бега по време на сватбеното тържество, със стрелба и сбиване между сватбарите и нападателите. В улисията на действието, аз само за миг зърнах Кецкаров с насочен в очите ми револвер. След това — силен червен пламък и всичко стана черно. Аз паднах. И така естествено паднах, че салонът гръмна от ръкопляскания и викове. Над мене усетих Димитра Лимончев, който играеше ролята на моя баща, да ридае:

— Дуко, синко!

— По-скоро пуштите я завесата — Кецкар ме окъоре!

Лимончев дал знак, пуснали завесата и всички се събраха около мене. Заведоха ме в хотела като слепец. Очите ми горяха, като да бяха турени над жарава. Повикаха лекар, който с много труд извади зърната от барута, набити в бялата завивка на очите. Едно от тях не можа да бъде извадено и досега стои набито там, за да ми напомня представлението в Силистра. Следния ден прекарах в хотела, легнал по гръб, с компрес на очите. За щастие, не можах да ослепея...

От Силистра се върнахме обратно за Русе, а оттам с влака веднага заминахме направо за Варна, където дадохме едно представление и където се срещнахме с Евстатиева в Морската градина.

Под заглавие: „Анархизма във Варна“ в бр. 137 от 23 юни 1901 г. в-к „Вечерна поща“ бе писал:

Нощес, 9 ч. на 21.VI. едно или повече лица се опитали да хвърлят във въздуха с динамитна бомба дома на известния банкир Презенти, който със семейството си и с още 20 души гости се веселили в къщата си. Бомбата е била хвърлена през прозореца, който от улицата осветява стълбата за горния етаж на къщата. Вижда се, че или динамитът е бил слаб, или бомбата е била доста малка, защото разрушенията са съвсем незначителни. Деянието се отдава на сионистите, на които Презенти отказал да помага.

Евстатиев допълни горното вестникарско съобщение, като ми разказа една подробност: той запалил бикфордовия фитил, но в момента, кога да хвърли бомбата, край него минали някакви гости, които влезли в къщата на Презенти. За да не бъде забелязан, с риск зарядът да избухне в ръцете му, Евстатиев така силно стиснал с пръстите си бикфордовия фитил, че прекъснал барутната жица във фитила и не дал възможност на огъня от фитила да достигне до капсулата и да възпламени заряда. След като гостите влезли в къщата, Евстатиев запалил отново загасения бикфордов фитил и хвърлил заряда през прозореца в къщата.

От Варна, по железницата се върнахме в Разград, който по онова време беше — така да се каже — един културен център в оня край. Там дадохме едно представление. В Разград случайно се срещнах с Владимир Икономов, родом от гр. Сливен, бивш член на нашата Пловдивска анархистическа група от 1895 г. Той беше свършил гимназия, следвал и свършил по правото и сега беше член на Разградския окръжен съд. Сега той беше окачил на пирона своите бивши безвластнически убеждения, носеше се важно и тежко, както подобава на един съдия, т.е. на безпогрешен човек, който вижда заблуждения и простъпки в другите хора и е призован от провидението и обществото да съди и осъжда тия заблуждения и простъпки... Той не беше си опарил крилата и грижливо беше се свил в удобната пазва на Темида със своя дребнав егоизъм и осигурено материално съществуване... Оттогава насам аз вече не го срещнах; и не съжалявам за това.

В моята памет не е останал никакъв спомен от гостуването на трупата в Нови Пазар. В Шумен, където отидохме от тоя последния град, дадохме едно представление.

За да не отегчавам читателя с подробностите, ще отбележа, че тук, в Шумен, една вечер хвърлих последния от зарядите в къщата на шуменския банкир и лихвар Фарина, по народност еврейн.

По тоя начин, ние двамата с Евстатиева свършихме подготвителната работа по изнудването на набелязаните лица. Оставаше да се извърши втората част на тая работа — да се фиксират и им се явят сумите, които ще изискаме; и да се приберат тия последните. Към тая част от работата ще пристъпим след като се срещнем с Орце в София.

От Ески Джумая по железницата дойдохме в Плевен; от тия два града също не съм запазил никакъв спомен за нашето гостуване. От Плевен — пак по железницата — заминахме направо за София, където трупата се разформирова.

При дохождането си в София заварих нещата не така, както ги бях оставил. Някои от задържаните членове на комитета Сарафов (Тома Давидов, Георги Петров, Марко Бошнаков, Ангел п.

Арсов и Коце Зафиров) на 10 юни 1901 г. са били освободени от следователя под подписка. Останали задържани до разглеждане на делото: Борис Сарафов, Славчо Ковачев, Тролев и поручик Стоянов. Впоследствие, пак през м. юни 1901 г., делото се било гледало и всички обвиняеми били оправдани и освободени. Няколко дни след освобождаването му, Б. Сарафов изчезнал от София: с чужд паспорт и под чуждо име напуснал България.

Преди да пристъпим към искане и реализиране на сумите от лицата, които тероризирахме със зарядите, уместно беше да почакам известно време, докле мине полицейската треска по издирване авторите на тези покушения. От друга страна, за да не се мяркам в София пред очите на хората от Върховния Македонски Комитет, един от които — Саркинов — подхвърлял навсякъде, че аз ще да съм авторът на покушенията, с Орце решихме — аз да замина от София. Да замина, но накъде? Да ида в Пловдив, при вуйка си, беше неразумно: Саркинов и компания знаеха роднинските ми връзки с Пловдивския митрополит Натанаил и това че аз често бивах неканен гост в Пловдивската митрополия; следователно, всеки момент можеха да насочат полицията към това мое убежище, ако отидех там — ако отидех в него, както отивах всякога, когато празната ми кесия или пък други обстоятелства ми наложеха да търся подслон и храна.

Тогава си спомних за моя съученик от Ломското педагогическо училище, Мойсей Ив. Праматаров от с. Елешница (Разложко), който по това време беше учител в с. Чепинска Баня, където живееше в къщата на баща си, преселен след Кресненското въстание в 1879 г. Никой от нашите софийски доброжелатели от Софийския Върховен Македонски Комитет Михайловски-Цончев не знаеше за близките ми приятелски връзки с Праматарова. Накъсо — аз заминах за Чепинска Баня и се настаних да живея при Праматаров, където се запознах с приятелите и роднините на моя гостоприемец със съкратеното си име Петър Георгиев.

Мойсей ме запозна — между другите — със своя колега Филип Главеев, главен учител в селото, родом от с. Якоруда. Понеже беше училищна ваканция и учителите бяха свободни, ние тримата — Праматаров, Главеев и аз почти всеки ден правехме излети към полите на вр. Сютка да берем малини из пожарищата на иглолистната гора.

Един ден чухме да разправят, че мечка-стръвница изненадала по ония места едно каракачанско стадо и отгъмнала една овца. Както правехме обикновено, следната сутрин отидохме за малини. Филип Главеев беше сладкодумен разказвач на разни случки и забавни истории из живота на своето родно село Якоруда. Ние бяхме настъпили в едно от пожарищата; дебели обгорели клади лежаха кръстосани, полузакрити от гъстия и висок малинаж. Ние се провирахме между кладите и малиновите храсти, беряхме малини и — пръснати в малинака — приказвахме високо, за да можем да се чуем.

— Тъй както сме пръснати из малинака, иде ми на ум случката с дядо Божил Райнула от Якоруда — каза Главеев по начин като да говореше на глухия цар.

— Я разправи да я чуем — тая случка! — подканих го аз, като приказвах по същия начин.

— Харно! Ще я разправа! — и Филип Главеев, със своя висок, равен глас, ни разправи на разложки диалект следната история:

— Тогава ще да съм бил момчурляк на 15 години. Беше се чуло, че в Якорудско землище, някъде към Ай-Гидик се явила мечка-стръвница, която правила големи пакости на стадата по ония места. Якорудските авджии се нагласили, събрали се и тръгнали да търсят мечката да я убият. Дядо Божил Райнула, който беше също авджия, и той тръгнал с дружината. Отишли към Ай-Гидик, пръснали се във верига, опасали едно голямо пространство и почнали бавно да настъпват нагоре.

Случаят поискал, щото дядо Божил Райнула да види пръв мечката. Той вдигнал пушката и стрелял, но не я улучил. Мечката изревала и с ръмжене се спуснала върху него. Дядо Божил Райнула забравил, че има пушка, търтил да бяга, а мечката след него. Като видял, че тая последната ще го настигне, Райнула се заврял под едни кладки.

Мечката дошла до скривалището на беглеца, пъхнала си лапите между кладите, раздрусала му пояса и абата, но не можала да го измъкне, защото Райнула се бил закърточил здраво под тях. На неговите викове притичали други авджии, които стреляли, убили мечката и отървали човека. Дядо Божил Райнула излязъл, разпасал си пояса, свалил си потурите и гащите, като повтарял:

— Я гледай, я гледай! Чудно ми е не друго, а от де се взеха толкова много говна в един човек!

И Филип Главеев додаде:

— Я се оглеждайте добре! Зере, да не вземем и ние да се чудим като дядо Божил Райнула!

Беше ваканция, в началото на м. юли 1901 г. Епархийският съд не заседаваше. Всички бяха напуснали Пловдив с неговите нетърпими горещини, усиловани — особено нощем — от излъчванията на напечените през деня голи скали. Те бяха се пръснали да прекарат ваканцията на по-прохладни места. Спасена беше отишла при родителите си в Кюстендил; секретарят на митрополията, Нешо Груев, беше заминал за родния си град Копривщица; Иван А. Йосифчев — в манастира Бяла Черква; останалите митрополийски чиновници — в молдавския манастир „Св. Петка“. В митрополията беше останал само вуйка ми, един прислужник, чието име не си спомням, и готвачката. Аз се настаних най-удобно в стаята на Иван А. Йосифчев и правех компания на вуйка си по време на сутрешната закуска, на обед и на вечеря.

Два или три дни след моето настаняване в митрополията — трябва да е било на 4 юли вечерта — късно, към полунощ, бях събуден от някаква голяма глъчка: бяха се събрали хора на улицата около митрополията, както при входната врата на тая последната, така и по улицата, която води към арменската махала. Съседното здание, онова, което се намираше на северозапад, облеганото на гърба на митрополийското здание гореше. При всичкото старание на пожарната команда да ограничи пожара, вероятността той последния да се простре насам беше голяма поради паянтовата направа на зданията, натъпкани гъсто едно до друго, и поради липса на достатъчно вода за потушаване на стихията.

Първата ми мисъл беше за динамита, скрит горе на тавана. Аз набързо нахлух панталоните, слязох долу, взех стълбата, изкачих я на горния етаж и я поставих под отворието на тавана, което отворих. Качих се на тавана и се помъчих да сменя куфарите, но се оказа, че на сам човек това е невъзможно; трябваше да има някой, който да крепи подадения куфар върху стъпалата на стълбата докле аз се измъкна от тавана и стъпя на стълбата. Аз се чудех какво да правя и най-после реших да потърся помощта на вуйка си.

Почуках на вратата на вуйковата спалня, която — както казвам на друго място — беше едновременно и негов работен кабинет. Вуйка ми, който бил буден, ми отвори веднага и се показа на вратата по риза и бели гащи, държащ в ръката си свещника със запалена свещ. Аз бях свикнал да виждам вуйка си всякога облечен в антерия или расо, с калимявка или кадифяна шапчица на главата; така облечен със своята дълга бяла брада и кичури дълга бяла коса, които се подаваха изпод калимявката или кадифяната шапчица, той имаше величава, внушителна осанка. Сега по долни бели дрехи, с пантофи на краката си, пред мене стоеше един немощен старец, недоволен от това, че му смутих спокойствието.

— Какво има? — ме запита той.

— Съседното здание гори. Може да закачи и нас.

— Е, та?

— Моля ви да ми помогнете да свалия два куфара от тавана.

Без да каже дума, той ми подаде свещника, когото сложих на масата по средата на салона; и дойде с мене до стълбата. Аз се качих на тавана, взех единия куфар, проврях го през отворието и го сложих върху едно от горните стъпала на стълбата. Вуйка ми с мъка изкачи две стъпала и, като се държеше с едната ръка за стълбата, с другата придържаше куфара докле аз се измъкна от тавана и го сменя на пода. Тая операция се повтори още веднъж и за другия куфар. Когато куфарите бяха снети и поставени върху пода на салона, вуйка ми запита:

— Какво има в куфарите?

— Динамит.

— Какво?

— Динамит.

Вуйка ми се изправи на цял ръст и ме фиксира с погледа си. Лицето му доби едно такова строго и ледено изражение, каквото не бях виждал никога у него. С един твърд глас, какъвто никога не бях го чул, той каза:

— Да ми се махнеш от митрополията! Още сега! И втори път да не съм те видял тука!

Така. Най-после, вуйка ми ме изпъди...

Още същата нощ, като слязох по най-краткия път през Хисар Капия, аз пренесох на ръка двата куфара в къщата на Александър Костов, която се намираше — както казах по-рано — на

„Чаушооглу-Сокак“, където се установих да живея. Какво да го правя, проклетия му динамит? Да го пренеса в с. Рила, та оттам да бъде пренесен в Солун? Но затова трябваша пари, а аз нямах такива. Освен това, при пренасянето му, ние рискувахме да го изложим на залавяне от властта, подпомагана в тоя случай както от Софийския Върховен Македонски Комитет, така и от копоите на Вътрешната Македонска Организация. Какво да правя? Къде да скрия тоя динамит? Едно беше ясно: той не трябваше да стои и дълго време в къщата на Александър Костов.

Най-добре беше той да се пренесе по контрабанден начин в Турция. Но как? Тогава ми дойде на ум да ида на гарата, да почакам пристигането на конвенционала, който — идящ от Цариград — пристигаше в Пловдив към 11 часа преди пладне; там да се срещна с Милана Саздов — онова велешанче, което служеше като келнер във вагон-ресторанта на конвенционалния влак, за да го питам — би ли се съгласил да пренесе контрабанда динамита до Цариград и да го предаде на лицето, което ще му посоча.

Според бележката, която си бяхме взели с Орце преди няколко месеца, Милан щеше да мине през гара Пловдив с днешния конвенционален влак. Аз отидох на гарата и се срещнах с Милана. Той беше славно момче — нямаше нужда от много приказки, за да добия неговото съгласие.

С него уговорихме следното: аз ще чакам пристигането на конвенционала от София и преди спирането на влака ще ида в нужника на гарата. Щом спре влакът, Милан ще дойде при мене в нужника и ще получи — във вид на пакет — един патрондаш с динамит, който ще опаше на кръста си под служебната куртка, след което ще се върне обратно във влака. Пренесените патрондаши с динамит — когато пристигне в Цариград — ще предава на Анна Шепиц, чийто адрес му дадох написан на едно листче хартия.

Най-важната ми работа сега беше да експедирам динамита. Поради това, аз отложих за по-късно изнудването на братя Симеонови в Русе и Фарина в Шумен. Останалите дни от м. юли 1901 г. и първите дни на м. август същата година минаха в изпращането на динамита в Цариград, където е бил предаван на Анна Шепиц. Тая последната го е крила в своята квартира. Беше се случило нещо съвсем фантастично: динамитът, предназначен да разруши солунската Отоманска Банка и да разклати устоите на Отоманската империя, биде даден на съхранение — и се съхраняваше — в жилището на един от инспекторите на Цариградската тайна полиция...

В своята книга „В Македония под робство“ (София, 1934 г., печатница П. Глушков), стр. 160, р. 32 и последующите, Павел Шатев пише, че Орце се бил срещал в София с Гоце Делчев и му заявил, че ако Вътрешната Организация убие някого от нас, ние ще си отмъстим, като убием някого от членовете на Централния Комитет на Организацията било в Македония, било в София, без да държим сметка, че нашата работа ще пропадне.

Като чете горното, читателят ще помисли, че Гоце Делчев и Организацията са били посветени в готвеното от нас хвърляне във въздуха зданието на Банк Отоман в Солун.

Истината е тая: почти всеки ден ние се виждахме с Делчев, както се виждат всички, които посещават едно и също заведение, каквото — в случая — беше кафенето при хотел „Батенберг“ в София. Но Делчев и Организацията не знаеха абсолютно нищо по нашата работа. Нито Орце, нито който и да било от нас не е имал с Делчева такъв разговор, какъвто П. Шатев приписва на Орце в това място на книгата си. Както споменавам в третата част от записките си, след като принудихме да си замине обратно за Одрин Стоил Мирев, изпратен от Одринската организация да устрой нашето избиване в Цариград, Мерджанов писа на Орце в Солун да отиде при някого от членовете на Централния Комитет на Организацията в Солун — ако не ме лъже паметта, при Христо Матов — и да му заяви, че ако Организацията втори път направи такъв опит и убие някого от нас в Цариград, те — нашите солунски другари, чиито личности и число не са известни на Организацията, — ще отговорят на това убийство с убийството на някого от Централния Комитет в Солун. Орце изпълни поръчката на Мерджанова и ние бяхме оставени в Цариград на мира. Това е истината; всичко, което П. Шатев пише от р. 32 на стр. 160 до р. 4 на стр. 161 от тая своя книга, няма нищо общо с истината.

Както и на други места в тая своя книга П. Шатев предава онова, което е чул от нас, по един съвсем неточен начин. Така на стр. 161, ред 15, той пише:

В своите търсения в края на м. август 1902 г. ние попаднахме на лице Милан Саздов от Велес...

Както пише по-горе, когато двама с Орце пътувахме от София за Пловдив към края на м. януари 1901 г., съвсем случайно се запознахме с келнера на вагон-ресторанта на конвенционалния влак Милан Саздов. По времето, когато се запознахме с него, ние не разполагахме с никакъв динамит и нямахме нужда да търсим някого, който да го пренесе в Цариград.

На същата 161 стр. на тая книга, р. р. 28–32, Шатев пише:

П. Манджуков обясни, че всички опити да се проникне до железопътната линия Серес-Ксанти останали без резултат, тъй като било много мъчно и трудно да се намерят хора укриватели (ятаци) в селата покрай железопътната линия, понеже повечето от селата били турски.

Това е съвсем невярно, защото до 1902 г., а и в течение на цялата тая 1902 г. аз не бях стъпвал в Ахъ-Челебийско, изобщо не бях преминавал турската граница никъде по цялото ѝ протежение с България. Както ще види читателят от онова, което пиша по-нататък, за пръв път аз стъпах и действах в Ахъ-Челебийско и Ксантийско между края на м. март и 18 юли 1903 г. Следователно, горесцитираният пасаж от стр. 161 на Шатевата книга изцяло не отговаря на истината.

Целият пункт 86 от гореказаната книга на Шатева, озаглавена „Пренасянето на динамита от София през Цариград за Солун“, от началото на стр. 164 до ред 41 на стр. 165, изцяло не отговаря на истината.

Както казвам и на друго място, динамитът (два куфара) се съхраняваше на тавана в Пловдивската българска митрополия, а не в София. По време на пожара в съседство със зданието, където се помещаваше митрополията, аз го пренесох в къщата на Александър Костов, която се намиреше на „Чаушоуглу-Сокак“ (сега ул. „Митрополит Панарет“, на мястото, където сега е построена нова къща, носеща №15). Поради големите неудобства и риск да бъде заловен от властта, тоя динамит биде пренесен в Цариград от Милана Саздов, за когото си спомних в последния момент, когато стана наложително неговото съдействие, в началото на м. юли 1901 година.

По онова време новата, модерна Пловдивска гара не съществуваше; сегашната гара биде построена в 1910 г., след като — в 1908 г. — Хиршовата железопътна линия биде заграбена от българската държава. По времето, за което разказвам, Пловдивската железопътна гара беше едно ниско и малко двуетажно синьо здание с четири помещения: една стая за началника на гарата, една — за телеграфна, една — за един първобитен бюфет и една — за чакалня. Между гарата и релсите на линията се намиреше нужникът, а между тоя последния и бюфета на гарата имаше една чешма, от която гарсоните от вагон-ресторанта на конвенционалния влак и от експреса се запасяваха с вода, която точеха от чешмата в кофи през време на престоя.

В целия този пункт от своята книга П. Шатев е упражнявал фантазията си в измислици, които — за съжаление, но същевременно и за възстановяване на истината — аз съм длъжен да посоча.

След изпращането на динамита в Цариград, аз се върнах в София. Там научих, че полицията ме търсила. Защо? — Не можах да ми кажат, но не беше мъчно да се отгадае: вероятно тя е искала да провери доколко са основателни слуховете, разпространявани от Саракинов, за моето авторство на покушенията в Русе, Шумен и Варна. Разбира се, аз съвсем не бях наклонен да осветлявам полицията и затова се измъкнах от София.

Когато — в 1890 г. — бях ученик във втори клас на Софийската гимназия, един от съучениците ми беше някой си Крум Кършовски. Тая година, когато с Войдановата театрална група „Скръб и утеха“ пътувахме от София за Враца, на гара Своге случайно зърнах този мой съученик от Софийската гимназия и му се обадих. Кършовски сега бил телеграфист на гара Своге; тук нямал никаква компания, живеел по всичките правила на изкуството; нямало с кого да размени две думи; щяло да му бъде много приятно, ако му дойда на гости няколко дена, та да си побърбим; инак — езикът му щял да вълняса.

Сега, когато съвсем не бях наклонен да удовлетворявам любопитството на полицията, си спомних за Кършовски, качих се на влака и заминах при него в Своге. На Кършовски казах, че тук ще минавам под бащиното си име, а не под фамилиното, защото под това последното ме търси полицията, с която не желая да имам работа. Кършовски не прояви никакво любопитство относително това — защо ме търси полицията. Той ми оказа пълно, радушно гостоприемство: в Своге спях при него в гарата и се хранех с него. Денем прекарвах или в обиколка на околностите, или край р. Искър в ловене риба с въдица. Изобщо, тия няколко дни, които прекарах в Своге, са моите най-мирни и идилични дни от онова време. С една картичка аз се похвалих на Орце за живота,

който прекарвах; още на втория ден след пращането на пощенската картичка, в Своге пристигна брат му Милан п. Йорданов като гост на Кършовски и остана до края там с мене. Милан, който не обичаше да скита по кърищата, предпочиташе да лови риба; с него по цели дни дремехме с въдиците край Искъра — повечето без резултат; понякога — много рядко — някоя гладна и лакома, главно глупава, риба клъвнуваше стръвта; това ми доставяше голямо удоволствие — по-голямо от онова, което изпитвахме, когато — опържена — я слагахме на масата за ядене.

През времето, когато аз се подвизавах като актьор в театралната трупа „Скръб и утеха“ на Войдан п. Георгиев, когато събирах абонамента на в-к L'Effort и тероризирах — с цел да ги изнудя — набелязаните от мене лица в Русе и Шумен; когато Орце и Нунков в София и другарите ни в Солун бездействаха поради липса на средства, Мерджанов и Соколов формирали една малка чета и заминали за Одринско с цел да пленят Хаджи Нури-Бей, единствен син на одрински много богат турчин Дертли-Мустафа, притежател на няколко чифлика и да го освободят след получаване на много голям откуп за него.

Мерджанов и Соколов не бяха стъпвали в Одринско и не познаваха тамошните хора и условия. Павел Генадиев, който до преди две години се беше подвизавал в Одринско, претендираше да е бил организаторът на тамошното население. Нему — на Павел Генадиев — се бяха усладили парите, получени през м. юни 1900 г. от него, като откуп за пленения лозенградски лекар д-р Керемидчиоглу. За да тури и тая година една още по-значителна сума в джеба си, той беше внушил на Мерджанова и Соколова идеята да заловят и пленят гореказаното турче; а за откупа — посредникът, т.е. той, Павел Генадиев, е всякога на разположение, както беше и при аферата Керемидчиоглу,... за да остане в негова полза. Той, Павел Генадиев беше им представил това пленяване и откупване като една много лесна и доходна работа, в такива приемливи краски, че беше съблазнил даже Мерджанова, който — през м. ноември 1899 г. — говореше с подигравка за такива експедиции, които — казваше той — са една отживелица, един допотопен начин за набавяне на парични средства.

За подкрепа на гореказаното, трябва да се имат предвид следните обстоятелства:

1. Георги Фотев и Христо Илиев принадлежаха към Одринската Организация, т.е. са били вербувани от Павел Генадиев и минаваха в Пловдив за „негови хора“.

2. От горните две лица, Христо Илиев беше участвал в пленяването и отвличането на лозенградския лекар д-р Керемидчиоглу, чийто откуп потъна през м. юни 1900 г. в джебевите на Павел Генадиев.

3. Когато е почнал да членува в Одринската Организация, т.е. когато е попаднал в паяжината на Павел Генадиев, Георги Фотев е работил като аргатин в чифлика на Дертли-Мустафа при гр. Одрин, където е живеел тоя последния със семейството си. Той — Георги Фотев — е познавал много добре както разположението на сградите в чифлика на Дертли-Мустафа при гр. Одрин, така и навиците на цялото семейство Дертли-Мустафа — нещо от най-голямо значение за експедицията, внушена на Сл. Мерджанов от Павел Генадиев.

4. В началото на 1901 г. Мерджанов дохожда в Пловдив и се среща с Павел Генадиев, с Георги Фотев и с Христа Илиев.

Аз — по отдавнашен навик — не проявих любопитство, за да узная целта на тая среща. Но от разговорите ми с Христа Илиев смъртно догаждах в какво се състои цялата работа.

Прочее, към първи юли 1901 г., Мерджанов и Соколов формирали една малка чета и заминали за Одринско. Водач на четата е бил Георги Фотев, който — както казвам по-горе — е бил много добре запознат с разположението на сградите в чифлика и с навиците на притежателя му, както и с ония на неговото семейство.

Четата на Сл. Мерджанов брояла седем души — четирима българи и трима арменци, именно: Слави Мерджанов, Петър Соколов, Георги Фотев, Христо Илиев, Бедрос Серемджиян, Ончик Торосян и Татул Зармариян. Една вечер, на мръкнало, тая чета нападнала чифлика на Дертли-Мустафа, находящ се близо до гр. Одрин, заловила сина му хаджи Нури-Бей — едно младо момче — и по мръкнало бърже се оттеглила по направление към българската граница.

Уведомена е била властта в гр. Одрин. Одринският валия Ариф-Паша, личен и много близък приятел на Дертли-Мустафа, веднага турил на крак цялата полиция, жандармерия и гарнизона

на гр. Одрин с най-строга заповед да настигнат и унищожат четата. Пуснати са били патрули и конни разезди по всички направления.

Четата е била настигната. Завързала се ожесточена престрелка, при която четата си пробила път, но оставила на полесражението водача си Георги Фотев. Преди да издъхне, доколкото му позволявали силите и много краткото време, Георги Фотев дал на четата последните си упътвания за направлението, което трябва да държи, за да прескочи границата. Четата се изтеглила към тая последната без водач.

Незабелязана от разездите, които кръстосвали навсякъде, четата успяла да се прокрадне до границата, която тя ще да е прекосявала няколко пъти, преди да осъмне в турска територия, срещу с. Урум-Беглий, което се намира в българска територия.

Почвало да се съмва. За да не стои на открито, четата, заедно с плененото турче, се намъкнала в една запустяла варница, която се намирала наблизко, вярвайки, че не е била забелязана от никого. Конните разезди ръшнали навсякъде, но не могли да открият четата. Съмнало се добре. Освен пръснатите из околността конни разезди, по откритата местност не се виждала жива душа. Само едно малко момче — овчарче пасло далече своето стадо. Тръбачът свирил отбой; разездите почнали да се оттеглят и да се събират, за да се строят и да си заминат за Одрин.

Един от разездите, при оттеглянето си, минал край овчарчето и го запитал не е ли виждало тая заран някакви хора тъдява.

— Видях — отговорило овчарчето, — на съмнало (сабах керши) видях няколко души да влизат в ей тая варница.

Разездът се спрял и свърнал към варницата да провери казаното от овчарчето, но при входа на варницата бил посрещнат от изстрела на часовая. Гарнистът на разезда засвирил с тръбата — и след няколко минути варницата е била заобиколена от всички страни. Завързал се бой, който продължил до икиндия. Прикрита зад стените на варницата, на честата ожесточена стрелба на многобройния аскер четата отговаряла с рядка и точна стрелба, за да пести патроните и задържала турците на почетно разстояние. Селяните от с. Урум-Беглий наблюдавали от граничната линия тая борба между шъпата четници и многобройния неприятел, чието число се увеличавало постоянно.

Четата привършила патроните — останали по 3–4 патрона на човек. За да продадат своите кожи по-скъпо, Соколов хванал за врата плененото турче, изправил го на крака, излязъл с него вън от варницата и като го държал все така за врата с едната ръка, с другата размахал бялата си носна кърпа. Значи — четата се предава. Аскерът престанал да стреля; войниците се изправили и на групи тръгнали към Соколова без да се предпазват. Соколов продължавал да размахва своята бяла кърпа и след като няколко залпа, идящи откъм варницата, повалили няколко войника и накарали останалите да залегнат отново.

Отново се завързал бой. Соколов продължавал да размахва кърпата и да държи за врата Нури-Бея. Аскерските куршуми убили Соколова и наранили тежко плененото турче. Варницата млъкнала. Аскерът влязъл вътре и заварил Ончик Торосян мъртъв, Мерджанов — тежко ранен, а Христа Илиев, Бедрос Серемджиян и Татул Зермариян тоже ранени, но по-леко.

Заловените четници били качени на коне. Ако и ранени, те били здраво вързани с въжета за самарите на конете. На убитите — Соколов и Торосян — отрязали главите. На Мерджанова дали да носи отрязаната глава на Соколова, която турили в ръцете му, вързани отпред. Така, с главата на Соколова в ръце, Мерджанов влязъл в Одрин хулен, псуван, заплюван и замерван с камъни от тълпата фанатизирани турци, излязла да посрещне аскера, който се връщал от победната си експедиция.

Няколко време по-късно, когато успях да установа писмена връзка с него, Мерджанов ми беше писал: „...Преживях най-горчивите часове от моя живот — вързан, да нося в ръцете си главата на най-скъпия си другар...“

Ранените четници били докарани в Одринската военна болница, където били излекувани, а след това — изследвани от военния следовател и изправени пред Одринския военен съд, който ги осъдил на смърт. Една подробност, характерна за турското правосъдие и за психологията на турците, изобщо: по време на следствието, чрез Пловдивското турско консулато, военният следовател събрал сведения за Мерджанова от жителите-турци на родния му град Карнобат;

отговорът бил: Еи генч-адам дър. Чоджуклук япмиш. (Добро момче е. Направило детинщина). Разбира се, тоя отговор не е упражнил влияние върху съда, който е имал да се произнесе върху авторите на едно разбойническо нападение с пленяване и с въоръжена съпротива, при която са били дадени човешки жертви от войската, която преследвала четата.

Плененото турче Хаджи Нури-Бей се поминало от раните си. Разправяха, че в своето отчаяние Дертли-Мустафа казал на своя близък приятел, Одринския валия Ариф-Паша:

— Ако бях им дал откупа, който щяха да искат от мене, разбойниците щяха да ми върнат детето. Те щяха да бъдат по-милостиви. Аз се отнесох до тебе да ми върнеш момчето, а не да пратиш войска, за да го застреля... Сега — щял си да избесиш разбойниците. Каква е ползата за мене? С това ти няма да ми върнеш сина! И двоен откуп да ти дам, пак не ще можеш да ми го върнеш!

L'ILLUSTRATION

Price de Vente : 75 Centimes

SAMEDI 28 FÉVRIER 1903

60e Année — N° 313

LES ÉVÉNEMENTS DE MACÉDOINE

CE QUI SE PASSE A 40 HEURES DE PARIS

Chez le photographe : gendarmes turcs et leurs trophées. — Voir détails, page 101.

КАКВО СЕ СЛУЧВА НА 40 ЧАСА ОТ ПАРИЖ

На снимката: турски жандарми и техните трофеи

репродукция от редица фотографии, изложени в библиотеките на Солун и Монастир (Витоля)

сп. Л'ИЛЮСТРАЦИОН, БР. 3131, 28 ФЕВРУАРИ 1903 Г.

Щом научихме за станалото нападение на чифлика при Одрин, ние с Милана п. Йорданов зярязахме гостоприемството на Крум Кършовски и идилията с риболова в Искъра и се върнахме в София. Там — ако не ме лъже паметта — имаше някакъв македонски конгрес, поради който Гоце Делчев беше се върнал от Македония и по това време беше в София. Под впечатлението на Соколовата смърт — вместо некролог — аз написах една възпоменателна брошура от десетина страници, която исках да напечатая. Прочетох написаното на Делчева, който нищо не каза и ме посъветва да я дам за отпечатване на някой си Яким Якимов, книжар и печатар в гр. Кюстендил, който и издавал и разпространявал такъв вид брошури. Аз веднага заминах за Кюстендил, срещнах се с гореказания Яким Якимов, който веднага се съгласи да напечата брошурата и взе ръкописа. С него уговорихме — още на следния ден да ми прати коректурите, така че нямаше защо да стоя в Кюстендил и да харча пари. Аз се върнах в София. Мина ден, два, три, пет — не получих никакви коректури. Заминах за Кюстендил да видя как върви отпечатването — ако печатарят ми е спестил труда по коригирането. Едва тогава Яким Якимов ми заяви, че Организацията, като узнала, че той набира тая брошура, взела от него ръкописа, като се мотивирала с това — че с тая брошура щяло „да се напакости на населението в Македония“. Ще отбележа, че в тая брошура не се споменуваха никакви имена на лица, населени места или местности; там се даваха само спомени за личността на убития Соколов. Чрез мълчанието около личността на Соколова и изобщо около предприеманите от нас работи Вътрешната Македонска Организация всъщност гонеше една ясно определена цел — да омаловажи и да убие влиянието на нашите идеи и схващания върху масата.

Аз заминах за Пловдив, където имаше мнозина емигранти от Одринско. Целта ми беше — да се помъча да вляза във връзка с Мерджанова. В Пловдив се срещнах със Стоян Калоянов от Доган-Хисар, който се познаваше отблизо почти с всички тракийци, живущи в Пловдив. Той ми даде името на одного от одринските български учители — някой си Веля Ралев — чрез когото щял съм да мога да установя желаната връзка. Действително след една седмица получих едно писмо от Мерджанова, цитат от което давам по-горе. В това си писмо Мерджанов даваше подробности по преживяното от него през фаталния ден, в който е бил заловен и докаран в Одрин. Аз заминах за София, за да обмислим с Орце и с Нункова какво да предприемем за спасяването на нашия другар. На заминаване, чрез гореказания Велю Ралев, пратих на Мерджанова едно писмо, в което му явявах, че възнамеряваме да направим нещо, с което да спасим както него и другарите му, така и арестуваните в Цариград син и баща Нанчо Калчев и Калчо Стоянов, та да не губи надежда.

Минаха 33 години. В 1934 г. Стоян Калоянов ме запозна в Пловдив, в кафене „Феникс“ с бившия учител в гр. Одрин Велю Ралев, сух, висок господин, с блуждаещ, неспокоен поглед. Аз поисках да узная нещо повече от онова, което бяха писали вестниците по живота на Мерджанова и другарите му в Одринския затвор и по тяхното избесване. Още щом му зададох първите въпроси, Ралев се затвори в себе си и на всичките ми запитвания, отговаряше по един и същ, стереотипен начин:

— Нищо не знам! Аз нищо не знам!

— Как така нищо не знаете? Аз познавам почерка на Мерджанова и чрез вас получих от него едно писмо.

— Нищо не си спомням! Аз нищо не знам!

Ралев произнасяше тия думи с тон на заучен урок, с плах поглед и с такова изражение на лицето, като че ли се намира пред военния следовател да отговаря за някакво голямо военно-политическо престъпление. След като си губих напразно времето в продължение на повече от един час, аз го поздравих със сваляне на шапка и се разделих с него. Имах впечатлението, че нещо се е разглобило в умствените способности на тоя човек, който — в най-опасното време — беше рискувал всичко, за да бъде полезен на другите...

Нямаше време за губене. Трябваше да се бърза, защото Мерджанов и другарите му можеха всеки момент да увиснат на въжето. Прочее, изнудването на братя Симеонови в Русе и на Фарина в Шумен биде отложено *ad Calendas graecas*^[17].

Тримата — Орце, Нунков и аз — решихме да действаме по следния начин: ще образуваме една малка чета. Ще се прокраднем по Странджа планина до железопътната линия между гарите Синеклий и Черкез-Къой. Колкото четата бъде по-малобройна, толкова по-незабелязано ще стигне до целта на експедицията и толкова по-лесно ще може да се продължава. Между Синеклий

и Черкез-Къой, чрез последователно хвърляне във въздуха железопътната линия отпред и отзад влака, ще заловим експреса, ще пленим ония, които ще намерим да пътуват с него и ще ги отведем в Странджа планина. И — глава за глава! — ще ги освободим след като Мерджанов, неговите другари и затворените в Цариград по пропадналото наше предприятие дойдат и се присъединят към нас. Такъв беше нашият план — прост и смел.

По онова време, идящ от Запад през България за Цариград, експресът минаваше три пъти седмично — ако не се лъжа, в понеделник, сряда и петък; а тръгваше от Цариград за Запад във вторник, четвъртък и събота. От Апостол Димитров, родом от с. Загоричене, Костурско, чиновник-телеграфист на Хиршовата железопътна компания, служащ при гара Пловдив, взехме точни сведения в колко часа експресът минава — и в двете направления — между гореказаните гара Синеклий и Черкез-Къой.

В първите дни на м. септември 1901г., тримата — Орце, Нунков и аз — изпратени до гарата от Милана п. Йорданов, заминахме от София за Бургас.

— Яйде, вие одите да се арджите, а аз ке си идам у Велес, ке седнем у дукиянот на кепенекот... и, от како се поарджите, ке ви ги пишам биографиите...

Тя бяха думите, с които Милан п. Йорданов ни изпрати — последните думи, които чух от него. При нашето тръгване, двамата братя дори не се ръкуваха — те бяха така уверени, че скоро ще се видят пак! А тая наша раздяла с Милана беше раздяла навеки...

Ние носехме един голям дървен сандък, обкован с галванизирана тенекиена ламарина, със заоблен капак — един от онези сандъци, с които градските домакинства обикновено си служеха за съхраняване дрехите на домакинството. В него ние носехме четири къси манлихерови пушки, четири патрондаша за носене пачки с манлихерови патрони, около 300 пачки такива патрони, четири шаячни комитаджийски куртки, четири шаячни панталона, четири каскета, четири чифта цървули с навои и върви, 10–15 кг динамит, един топ бикфордов фитил и една кутия с 50–60 капсули. Тоя сандък беше даден като багаж до Бургас и щеше да пътува с нас.

Ние заминахме за Бургас, откъдето, със съдействието на Георги Минков, ще влезем в Турция. Георги Минков, наш близко познат, беше тракиец, ако не се лъжа от Лозенград. Бяхме се запознали тая пролет по време на извънредния македонски конгрес, когато биде избран за член на Върховния Македонски Комитет. И по-рано, и сега той беше нещо като звено, което съединяваше тракийците и македонците в борбата им срещу общия неприятел — турската власт. По времето, за което разказвам, той беше председател на Бургаската окръжна Постоянна Комисия и се ползваше с уважението на цялото население в окръга.

В Бургас, от Старата гара, отидохме направо в хана, държан от Тодор Минков, брат на гореказания Георги Минков. Съдействието на тоя последния се състоеше в това — да ни даде някой човек, който да познава добре Странджа планина и който да ни служи за водач до железопътната линия между Синеклий и Черкез-Къой.

За водач на четата Георги Минков ни посочи един стар харамия, някой си Маламата, който познавал Странджа планина като петте си пръста и даде нареждане на тоя последния да замине веднага за село Текеджа и да ни чака там, за да ни води към с. Синеклий. Същият Георги Минков ни запозна с някой си Иван Пачалиев — ако не се лъжа — от Лозенградско, който ще дойде с нас и ще ни съпроводи донякъде към границата.

Един ден, с вечерния влак, ние тръгнахме от Бургас, придружени от Иван Пачалиев. Тоя ден, преди да тръгнем, Георги Минков ни запозна с учителя в с. Крък-Чал, едно младо момче, чието име не мога да си спомня; запозна ни „за всеки случай“ — може да ни потрябва. С Иван Пачалиев, като дадохме сандъка за багаж до гара Керменлий, след мръкнало стигнахме до тая последната гара. Ив. Пачалиев пазари една талига с два коня да ни закара до с. Голям манастир и дойде с нас до това последното село. Тук той потърси къщата на един негов познат селянин, когото намерихме да спи на хармана при къщата си. Беше полунощ, когато намерихме тоя селянин. След дълги увещания и пазарлъци, той се съгласи да запрегне талигата и да ни закара до с. Кара-Кютюк, но предварително взе от Ив. Пачалиев „два алтъна“ (40 лева). Ние заминахме с талигата, а Пачалиев ни пожела „добър път“ — сутринта той щял да се върне в Бургас.

През селата: Башалий, Доруклий, Драката и Дервент-Дере, в югоизточна посока, след като талигата ни тръска цялата нощ, на съмнало стигнахме в с. Кара-Кютюк. Там нашият кираджия

отпрегна конете, за да им даде една хубава почивка, преди да си замине обратно в с. Манастир, а ние отидохме да намерим учителя, който ни беше препоръчан от Г. Минкова и Ив. Пачалиева. Това беше едно младо момче, чието име не мога сега да си спомня. Той веднага се разшета из селото и ни намери една талига, за да ни закара в с. Текенджа, което отстои на около 2 километра от границата. Според както бяхме установили още в Бургас, в Текенджа щеше да ни чака нашият водач Маламата; там щяхме да се облечем и да минем в Турция.

От с. Кара-Кютюк, като вървахме по пътя край Кара-Кютюшката река на изток, по течението на тая последната, на около 2 километра от селото, уловихме пътя, който идва откъм с. Гелге-Бунар и слиза до Факъ-Дере. Оттам, по пътя въз течението на това последното дере, дойдохме в с. Коджа-Бук, където дадохме на конете една хубава почивка. От с. Коджа-Бук, през с. Медлеж, вечерта стигнахме в с. Текенджа и се установихме на източния му край, в къщата на някой си бай Костадин, родом от с. Кулата — Лозенградско. Тоя бай Костадин ни беше препоръчан от Г. Минков още от Бургас.

Маламата ни чакаше в с. Текенджа. Още същата вечер, когато пристигнахме, ние се намерихме с него и установихме да минем границата на следната вечер.

На следния ден — трябва да беше 12 или 13 септември 1901 година — още сутринта, от прозореца на бай Костадиновата къща, по голия баир към границата, видяхме трима души да вървят край граничната линия; двамата от тях съсредоточено водеха някакъв горещ разговор с третия. И тримата бяха наши познати — двамата бяха Антон Бозуков и Саракинов, членове на Генерал-Цончевия Върховен Македонски Комитет, а третият беше нашият предполагаем водач Маламата. За какво бяха дошли Бозуков и Саракинов? Каква работа имаха те и какъв разговор водеха с Маламата? Тогава ние не знаехме, че тия двама членове от Цончевия Комитет правеха обща обиколка на границата с Турция, за да „превземат“ граничните пунктове от Македонската и Тракийската Организации. Нещастната съдба на Мерджанова беше довела тия двама Цончеви емисари по границата в Текенджа, точно когато бяхме дошли ние. И стана това, което беше предначертала съдбата.

Не мина и половин час след като Бозуков и Саракинов се изгубиха по направление към заставата, в двора на бай Костадиновата къща влезе пограничният офицер, последван от няколко войника с ножове, натъкнати на пушките. След като разпредели войниците на разни места из двора, пограничният офицер — поручик Кантарджиев, един едър и снажен черноок млад човек — влезе в къщата с двама от войниците. Той изтегли шашката си и с висок и твърд глас обяви:

— В името на закона, арестувам ви!

— Ке ти го ебам законот твой! — продума Орце и измъкна револвера. — Ако докле отброям до три, не се сторите деф отовде, сите ке литнеме нагоре! Едно... две...

Той беше насочил револвера към сандъка, там, дето бяха капсулите, за да възпламени находящия се в сандъка динамит. От грубо-заповеднически, тонът на пограничния офицер веднага стана покорно-умолителен:

— Моля ви се, господа! Моля ви се! В моя участък ли да стане това чудо! Ще си идем! Ето, на — отиваме си!

И поручик Кантарджиев подбра своите войници и си зави край нагоре въз баира, към заставата. При тия условия, немислимо беше да минем границата без водач, защото Маламата, след срещата си с Бозукова и Саракинова, замина нанякъде с тях и не се окади при нас. Щем-нешем, трябваше да оставим Мерджанова, другарите му и нашите цариградски другари на съдбата им. Поне да можем да спасим инвентара!

Ние запрегнахме волската кола на бай Костадина, натоварихме багажа и през с. Коджа-Бук, Ала-Гюн и Гелге-Бунар го закарахме в с. Крък-Чал, дето го поверихме на даскала — едно младо момче, с което ни беше запознал Георги Минков преди няколко дена в Бургас и чието име не си спомням. Веднага след като пристигнахме в Бургас, Нунков си замина за София. Ние не се видяхме вече с него — от София той замина за Македония и там, по време на въстанието в 1903 г. беше загинал. Двама с Орце останахме в Бургас, защото и тук, и в София щяхме да бъдем в еднакво неопределено положение; тук поне нямаше да похарчим пари за пътни разноски до София...

След няколко дена от вестниците научихме, че германският крон-принц, след като посетил Цариград, се връщал обратно за Германия. Заинтересовани, ние направихме справка кога е пътувал крон-принцът за Цариград; от тая справка излезе, че той е минал по цариградската железопътна линия с експреса в същия онзи ден, когато бяхме определили за пленяване на експреса.

— Нямахме късмет! — казваше Орце с една нота на голямо съжаление в гласа. — Нямахме късмет! Да би ми паднал в ръцете германският престолонаследник! Щяхме да искаме глава за глава, но само за хората от антуража му. А за него — ножа! Та — както са плакали и ще плачат милиони майки за чедата си, загинали във войните, водени за кефа на царете и управниците — така да плаче и да жали и една царска майка!...

Тая есен Бургаската Окръжна Постоянна Комисия предприе трасирането и направата на шосето Бургас-Карабунар. Трасирането биде възложено на един инженер — немец, чието име не си спомням. Иван Пачалиев — като предприемач — нае направата на същото шосе. Орце и аз постъпихме като работници — Орце при инженера, а аз при Пачалиев.

Като работник при трасирането, Орцевата надница беше 1,8 лв. Един или два дни след като беше постъпил на работа, инженерът забелязал, че Орце е интелигентен работник и — освен полската работа — му възложил изчисленията на ъглите и на хоризонталните разстояния, като му повишил надницата на 2,3 лв — една завидна надница за онова време. Орце правеше тия изчисления вечерно време на лампа в ханчето Кара-Тепе, намиращо се на пътя за Бургас, на около 3 километра западно от върха на могилата Кара-Тепе. В това ханче, заедно с другите работници на Ив. Пачалиев, живеех аз и Орце идваше вечер да ноцува заедно с мене в ханчето.

Аз бях ангажиран от Пачалиева за надзирател на работниците като негов ортак — след приключване на предприятието, ще делим печалбата по равно. Станах — така да се каже — полуприемач. Скоро обаче меракът ми за орталък в печалбата се изпари. Пачалиев нямаше капитал; в това отношение ние бяхме lika-прилика с него. Имахме около тридесет души работници, истински бараби, от разни народности: българи, черногорци, гърци, македонци, италианци, немци, руси. Всяка събота трябваше да се плаща на работниците и Пачалиев действително им плащаше, но не с пари, а с картончета, върху всяко едно от които беше отбелязана с мастило неговата стойност: 5, 10, 15, 20, 50, 75 стотинки, 1, 2, 3, 4 и 5 лева. Тия картончета вървяха само в нашата лавка, в която продуктите се продаваха на цени 2, 3, 4, та и 5 пъти по-високи от пазарните. Освен това, Пачалиев се носеше спрямо работниците много грубо, като че ли те не бяха хора, а работен добитък.

Щом разбрах на каква безскрупулна експлоатация са подложени нашите работници, аз казах на Пачалиева:

— Моля ти се, престани да плащаш на работниците с картончета и да ги нагрубяваш постоянно!

— Как искаш ти да се нося с тях? Да не са принцове? И с какво да плащам? С пари? — Аз нямам пари. Ако ти имаш — дай ги, та да плащам с пари, а не с картончета.

— Хайде, нямаш пари — нямаш! Разбирам от нямане. Ще им плащаш с картончета — и това разбирам. Ама защо ги нагрубяваш? А тия цени в лавката? Та това е живо ограбване! В лавката поне продавай на пазарни цени! Де се е чуло и видяло да се продава чаша чай — гола водица — за 25 стотинки? В София, в Панах, чаша чай се продава за 10 стотинки, а тука, на Кара-Тепе — за 25 стотинки!

— Аз не мога да продавам продуктите на пазарна цена: първо, защото — за да бъде донесена тука, на Кара-Тепе — стоката се обременява с разхода за превоза; и второ, като нямам пари, всичко взимам на вересия, т.е. по-скъпо, отколкото на пазара. Аз не се сърдя на ония, които ми дават стоката си по-скъпо — с по-високата цена те покриват риска за стоките, които ми дават на кредит. Аз от своя страна с високите цени покривам риска, на който съм изложен. Това е синджир-марка! Ти си загубен, ако излезеш вълн от веригата! Защо искаш именно аз да продавам на пазарни цени? Демек, аз да стана баламата?

— Не е въпросът да станеш или да не станеш балама. Въпросът е да бъдеш гражданин и човек, който уважава себе си и своите подобни и който не счита тия последните за доен добитък.

— Слушай какво ще ти кажа: аз съм семеен човек, имам жена и деца. Ако тръгна по твоя акъл, няма да спечеля пет пари и ще осъдя себе си и семейството си на вечна мизерия. А аз искам да спечеля пари, много пари и да осигуря материално доволство на себе си и на семейството си.

— И ще го осигуриш чрез високите цени в лавката, чрез ограбването на ония, чрез чийто труд живееш ти и твоето семейство? Та това е кражба! Право е казано на латински: *omnis dives aut iniquus est aut haeres iniqui* — всеки богаташ е или крадец, или наследник на крадец...

Ние се разделихме с Пачалиева хладно, недоволни един от друг. Аз продължавах да бъда надзирател по направата на шосето. Минаха няколко седмици. Когато идваше било, за да споходи работата, било за да присъства, когато комисията измерваше извършената работа, за да даде ситуация, Пачалиев се държеше с мене хладно и резервирано. Работниците роптаеха както против кожодерските цени в лавката, така и против извънредно грубите обноси на Пачалиева спрямо тях. Като усещах приближаването на развръзката, аз още веднъж го молих да намали цените на продуктите в лавката, за да се приближи до пазарната такава; а също да счита, че и работниците са хора, които — както всички хора — заслужават обноси като към такива, а не като към добитък. Моите думи, обаче, не хванаха място.

Един неделен ден, след като в събота беше платено на работниците с картончета и след като тях последните бидоха прибрани в лавката за изплащане на вересиите, направени от работниците през седмицата, недоволството избухна по един неочакван начин. Един от работниците, някой си Георги, тракиец, ако се не лъжа от Малко Търновско, нагрубен от Пачалиева, се спуснал върху тоя последния и с нож го наранил в гърдите. Станало суматоха. Арестували наранителя, а Пачалиева, ако и да бил наранен леко, закарали в болницата в Бургас. Работниците се пръснаха. Постройката на шосето за Карабунар биде преустановена. Следователно, като нямаше защо да дивеея по Кара-Тепе, прибрах се и аз в Бургас.

След няколко дни трасирането на шосето до Карабунар също беше привършено. Орце дойде тоже в Бургас при мене. Двамата се настанихме за ношуване в хана на бай Тодор Минков, където се и хранехме, разбира се, на юнашка вересия.

В Бургас Георги Минков ни запозна със своя личен и партиен приятел Стамо Грудев, жител и — по това време — кмет на с. Алан-Кайряк. Тоя наш новозапознат така настоятелно ни канеше да му идем на гости в село, че ние с Орце един ден се утъихме пеш и отидохме в с. Алан-Кайряк. Стамо Грудев беше млад, деятелен човек, женен и — по онова време — без деца. Жена му беше неграмотна и Стамо се беше заел да я огромява. Ние я заварихме с един буквар за първо отделение в ръце, да гледа съсредоточено в книгата и да срича: „ба-ба! ве-а-ва!“... Домакините бяха много любезни и предупредителни спрямо нас и трите или четирите дни, които прекарахме у Стамови, оставиха в нас най-отлични спомени.

В с. Алан-Кайряк, в една друга къща, живееха двама души от нашата черга: Асен х. Василев от гр. Самоков и Лазар Маджаров, тракиец. Асен х. Василев беше млад, 26–27-годишен човек, с тънки кестеняви мустачки и пригладено лице, с умен поглед и с очи със свити ъгли, имащи изражение, като че ли притежателят им преценява всяка дума на събеседника си. Той беше интелигентен, начетен и много скромен млад човек, свършил Американското училище в Самоков, говорещ английски. По-късно, в 1903 г., той взел деятелно и пряко участие в Преображенското въстание и храбро загина със същата оная скромност, с каквата беше живял.

Лазар Маджаров беше човек със среден ръст, сравнително ръста си доста дебел, с разгъртено телосложение. Лицето му — широко, квадратно лице — беше почти цялото покрито с косматата растителност на тъмно-кестенявата му брада и също такъв цвят мустаци. Той беше мъчноподвижен и аз не помня да съм срещал в живота си човек, по-мързелив от него. Той беше образован, бивш учител в Лозенград — и като всеки мързелив човек — пълнен със съвети и разумни съображения.

През времето, когато живеехме в Бургас, ние с Орце още веднъж отидохме да гостуваме на Стамо Грудев в с. Алан-Кайряк. Там пак заварихме Асена х. Василев и Лазара Маджаров — тоя последният седнал на същото място и в същата поза, в каквата го бяхме оставили преди няколко седмици. Дали той не беше зараснал за това място и не беше се вкаменил?

* * *

Вие, читателю, сте гражданин на вашата страна, живеете и работите някъде, отивате на работа и се връщате в жилището си — изобщо прекарвате живота си по най-обикновен начин. Я се помъчете при отиването ви на работа, да си спомните точно местата, където сте стъпвали при излизането си от къщи или при влизането в помещението, където работите! И това — за всеки ден от седмицата — вие не сте в състояние да си спомните. Ще си спомните, че всеки ден сте отивали и сте се връщали по едни и същи начин, без вашето съзнание да е взимало пълно участие във вашите действия. По тоя начин вие сте живели година, две, пет, десет, двадесет, петдесет и повече години. Как мислите — че действително сте живели толкова години? Аз мисля, че се лъжете, защото всъщност вие не сте живели. За да живеете един действителен живот, трябва вашето съзнание да взима пълно участие във всички ваши действия. Вие не сте живели, а вегетирали.

Е, добре! Идете — да речем — в Пирин планина и се опитайте да минете по гребена „Кончетата“ при „Баюви дупки“. От двете ви страни са скалисти пропасти от по няколкостотин метра дълбочина. Вие се залепвате върху скалите, яздите като върху кон по скалистия гребен и — изпотен от напрежение — най-после излизате на сигурно място. Вие си отдъхвате. През целия си живот ще помните на кое място и как сте си местили краката, как сте се ловили с ръцете си за пукнатините в скалата, при което една фалшива стъпка или несигурна хватка би ви коствала живота. Тия няколко минути, които сте преживели при минаването ви по „Кончетата“, където цялото ваше съзнание е било съсредоточено във вашите действия — това е вашият действителен, осмислен живот. Човек може да прекара и с години във вегетация, без да е живял всъщност и един момент.

Сега, когато предавам спомените си за времето от началото на м. ноември 1901 г. до средата на м. февруари 1902 г., освен пътуването и престоята в Алан-Кайряк и лудуването в последния ден на карнавалната седмица, който ден беше неделя, 17 февруари, аз не мога да си спомня нещо, което заслужава да бъде отбелязано. През тия три месеца и половина ние с Орце не живеехме, а буквално вегетирахме. Нищо не набръчкваше повърхността на блатото от безделие и убийствено еднообразие, което прекарвахме. Само последният ден на карнавалната седмица е оставил следи в паметта ми.

Някога — преди няколко години — познатият на читателите Димитър Коцанов беше живял в Бургас, в къщата на някоя си Мария Иванова, вдовица с един-единствен син Михаил, който в началото на 1902 година работеше като писарушка в Окръжното управление. Той беше 19–20-годишен, тънък, възвисок, строен, много сантиментален момък; той мечтаеше за борба против капиталистическия строй и против военното робство, но не знаеше как трябва да почне тая борба. Той нямаше вяра в собствените си сили и не му достигаше воля да проведе на дело своите възгледи. Ние се бяхме запознали с него точно когато неговите безвластнически схващания бяха в борба с неговата липса на воля и увереност в собствените му сили. Той се привърза към нас двамата с привързаността на заблудено в гората малко куче.

Ние тримата — Орце, Михаил и аз — прекарахме весело карнавалната седмица, която тая година трая от 10 до 17 февруари стар стил. На 17 февруари, неделя, последният ден на карнавала, Орце беше се превърнал на дервиш, с висока плъстена гугла, с дълга антерия, с дълга и рядка черна брада и с много дълъг чибук в ръката. Аз бях станал ходжа с голяма чалма, с дълго незакопчано джубе и с броеница от нанизани на връв празни черни макари. Михаил се беше преобразил в една елегантна госпожица, с добре оформен бюст и с изящна талия, с шапка и воал. Ние — Орце и аз — се разхождахме по главната бургаска улица с Михаила между нас, т.е. между дервиша и ходжата. Михаил така добре подражаваше походката на госпожица, така елегантно движеше задната част на тялото си от кръста надолу, че увлече след себе си неколцина любители на карнавални любовни приключения. Нашата елегантна госпожица по едно време се изскубна от нас и — за голяма радост на ония, които я ухаждаха — тръгна с тях по една от тесните и безлюдни напречни улички. След няколко минути Михаил ни настигна, като се държеше за корема и се превиваше от смях. Прекъсван от смеха, той ни разказа какво беше се случило: един от ония, които последвали нашата госпожица из напречните улички, се приближил до нея, хванал я през кръста и я повлякъл със себе си. Михаил, който можеше със съвършенство да имитира гласа на млада госпожица, взел да се дърпа и казал:

— Чакай да ида по малка нужда, че тогава!

Вместо да клекне, както правят жените, когато ходят по малка нужда, Михаил вдигнал предницата на дамската пола, с която бил облечен, обърнал се към стената и почнал да ходи по малка нужда тъй, както правят мъжете по цялото земно кълбо.

— Че това не било женско, бе! — казал с разочарование любителят на карнавалните любовни приключения. — Их! Безобразник!

Към 20 или 21 февруари 1902 г. двама с Орце заминахме от Бургас. За да не вдигаме шум около нашето заминаване, освен с Георги Минков, ние не си взехме сбогом с никого от Бургас. Няколко месеца след нашето заминаване Михаил Иванов се самоубил, без да остави каквато и да е бележка за причините на своето самоубийство. Тия причини и досега не са изяснени. Аз предполагам, че те ще да се крият в липсата на морална подкрепа, от каквата се нуждаеше тоя момък, чиито широки разбирания не съответстваха на волевата му сила. Като се вземе в съображение, че той беше извънредно честен човек, лесно ще се разбере защо самоубийството се е явило като единственото възможно решение между широките негови схващания за обществените отношения, волевата му немощ, безукорната му честност, която не търпеше никакви компромиси, и липсата на морална подкрепа.

Един или два дни след последния ден на карнавала, т.е. на 19 или 20 февруари 1902 г., чрез Георги Минков аз получих едно писмо от Борис Сарафов. В това писмо той ме викаше в Женева, за да изпълни дадената си дума по съглашението, сключено между нас през м. ноември 1900 г., след изгонването ни от Цариград. Ще го търся в нашата бивша квартира при Mme Chevallaz на ул. Chemin des Minoteries №9.

През 1898 г., като ученик от третия (последния) курс на Ломското педагогическо училище, аз бях ходил на екскурзия в Унгария и Хърватско; през същата тая 1898 г. бях живял няколко месеца в Женева с Мерджанова и Йордан Калчева; през същата тая 1898 г. бях ходил в Лион, Франция. Орце не беше излизал вън от пределите на Европейска Турция и България. Справедливо беше да иде той да види друг свят освен онзи на Балканския полуостров. Па не е ли все едно кой от двама ни ще се срещне със Сарафова? Нека иде Орце, та и той да надзърне към Западна Европа!

— Хайде, иди ти — казах на Орце. — На, когато се похарчим да не ти е жал, че не си видял свят!

След като тръгнахме от Бургас, във влака, на няколко пъти му заръчах:

— Да не взимаш никакъв ангажимент, ако не получиш 20 000 франка! Чу ли? Такова ни е съглашението!

Аз слязох от влака в Пловдив, а Орце продължи за Женева. Първоначално, преди тръгването ни от Бургас, а също и във вагона, уговорихме с него — когато сляза в Пловдив, да вербувам някого от бившия Пловдивски анархистически кръжок, който говори добре гръцки, да замине с гръцкия паспорт в Солун да наеме някой дюкян около Отоманската банка в тоя град; като гръцки поданик, той няма да буди съмнение в турската полиция. Ако бъде възможно, да намеря и други такива сигурни другари, които да говорят добре гръцки и да ги пратя в Солун с гръцки паспорти, където предприетата работа — при наличността на достатъчни средства — смятахме да бъде увеличена.

Веднага след пристигането си в Пловдив се заех с работата, която ми предстоеше, като пресметнах най-подробно качествата и недостатъците на лицата, върху които се бях спрял.

По онова време, някъде към черквата „Св. Неделя“ в Пловдив живееше един млад 24–25-годишен момък, който на времето беше следвал в Пловдивския френски колеж и говореше отлично френски. Майка му беше чистокръвна и фанатична гъркиня, поради което всички в къщата говореха само по гръцки. Баща му се беше поминал; той беше единствен син на майка си. Наричаше се Михаил Георгиев, по прякор „Българина“, защото — като дете, на инат на майка си — и вкъщи, и вън от къщи, всякога подчертавал, че не е грък, а българин. По-рано той беше членувал в бившия Пловдивски анархистичен кръжок. Аз му загатнах за отиване в Солун. „Българина“ прие тая мисия с ентузиазъм, разтича се и след два дни ме намери, показа ми гръцкия си паспорт, изваден на негово собствено име, и ми каза, че е готов веднага да замине за Солун. Действително, веднага след връщането на Орце от Женева в Пловдив, „Българина“ замина за Солун.

Други лица от бившия Пловдивски анархистически кръжок, които говореха вкъщи по гръцки, защото майките им бяха гъркини, върху които се бях спрял, бяха: Александър Костов, който

живееше в Пловдив в бащината си къща на „Чаушоолу-Сокак“, и Димитър Аргиров, наричан от нас „Миткото“, който живееше в бащиния си чифлик, непосредствено до Френския колеж „Св. Августин“, близо до р. Марица.

Първият от тях беше син на бившия чаушин при българската Пловдивска митрополия, Коста Видолов; по времето, за което разprávям, баща му Коста Видолов се беше поминал преди две години от туберкулоза; преди една година — пак от същата болест — беше се поминала и сестра му. Майка му — „Тица Маньо“, както я наричахме, — съсредоточи в сина си всичката привързаност и всичките си майчини надежди; а поради нашата близост с него, нейната привързаност и внимание се простряха и върху нас, неговите другари. Къщата на Александър Костов беше станала наше постоянно свърталище, дето се чувствахме съвсем свободно, по-свободно и от дома си.

Александър Костов беше отличен другар, дискретен до немай къде, но имаше един голям недостатък — той пиеше здраво, при това редовно; вечер той си идваше късно, обикновено пиян; а когато се напиеше, избиваше го на политика и тогава почваше да обяснява настоящето политическо положение и да предсказва онова за в бъдеще. Поради това негово пиене, аз дълго се колебах да го пратя ли в Солун, или не; изпратих го след настоятелното искане на Орце.

Димитър Аргиров беше мой съученик от Пловдивската гимназия. От онова време аз го познавах като скромно, мълчаливо, хладнокръвно и смело момче. По-късно, в 1897 и 1898 г., той членувал в Пловдивския македонски анархистически кръжок, който беше единственият клон на Женевския анархистически — така наречен — централен македонски комитет. Миналата година Димитър Аргиров беше живял в Одеса, дето следвал по музика. По майчина линия той беше племенник на тогавашния кмет на гр. Одеса, граф Маразли — същият онзи граф Маразли, който със свои лични средства беше построил в Пловдив и беше обзавел гръцката гимназия в пловдивския квартал „Тепе-Алта“, под гръцката черква „Св. Петка“, която гимназия и досега носи неговото име. Димитър Аргиров, „Миткото“, както го наричахме, когато следвал по музика в Одеса, бил издържан от своя далечен роднина граф Маразли. Той беше дошъл в Пловдив за няколко дни и имаше намерение — след като минат тия няколко дни — да се върне обратно в Одеса, за да продължи и завърши своето музикално образование, издържан от своя високопоставен одески роднина. Миткото беше си начертал общата програма на своя бъдещ живот: със средствата на граф Маразли той ще свърши по музика, след това ще образува своя оперна трупа, с която ще обикаля из големите градове в България, за да повдигне — чрез музиката — културното ниво на българския народ...

Когато му заговорих за Солун, Миткото не даваше и дума да се продума — как така да зарече издръжката на Маразлията и да окачи на пирона начертаната програма за живот и културна деятелност? Ако загине — хубаво; ами ако оцелее? Къде ще намери той пак някой роднина като Маразлията, за да го издържа? И ще може ли пак с такава сигурност като сега да има изгледи за провеждане на дело неговата програма за живот и дейност?

Не мога да си спомня точно думите, с които го убеждавах да замине за Солун. Спомням си общата теза, която поддържах — че откак е отишъл да живее в Одеса, той трябва много да е издребнял, за да поставя своите дребнави лични интереси и предпочитания по-горе от интересите на едно общо дело, чиято цел е да извоюва свободата на човечеството и частно на народите от Балканския полуостров; че със своята музика и проектирана оперна трупа няма да остави никаква следа в борбата за свободата на своя народ и на човечеството; че има повече сметка да загинеш веднага като свободен човек между свободни хора, отколкото да живееш дълго като роб, с верига на съзнанието, на волята и на разума... След няколко дни, минати в спорове и убеждаване, Миткото най-после се съгласи да замине за Солун.

В „Чаушоолу-Сокак“, срещу пътните врата на Александър Костовата къща, беше пътната врата на една гръцка къща — оная на Диамандопуло, човек на около 55–60 години, търговец на жита и вино. Тоя Диамандопуло беше фанатик-грък и голям скъперник. Той имаше жена — кокона Василики, една много добра, кротка и любезна стара женица — и двама синове: Йорго и Диаманди; на галено, тоя последния наричаха съкратено „Манди“.

Когато в къщата на Александър Костов се случеше да дойдат гости външни хора, например от София или от другаде, кокона Василики, скритом от мъжа си и синовете си, донасяше вино в един бакър, та Александър Костов да има какво да предложи на своите гости.

Йорго Диамандопуло беше 26–27-годишен, женен за една богата селянка от с. Избеглий, Станимашко. От няколко години насам той беше поел бащината си търговия с жита на гара Папазлий, където имаше постоянна кантора и откъдето всяка събота вечерта идваше при семейството си в Пловдив. Той беше много услужлив и любезен; ние често се отнасяхме до него за дребни услуги, които той ни правеше с най-добра воля.

Мандито беше 16–17-годишно момче, много сприхаво и нервно. Двамата братя — Йорго и Мандито — се различаваха по всичко, а най-вече по своите чувства спрямо онези хора, които не бяха гърци, особено спрямо българите. Колкото Йорго беше любезен и предупредителен спрямо българите и изобщо спрямо другите инородци, толкова Мандито беше фанатизирано гърче, надъхано с омраза спрямо другите народности, особено спрямо българите. Ние често вземахме на подбив неговия гръцки шовинизъм, ядосвахме го — и след това му гледахме сеира като е ядосан. Не знам откъде ми попадна да науча едно гръцко двустиише, което аз декламирах пред Мандито, за да го накарам да побеснява от яд:

*О, Афини — проти хора, —
ти гайдуря тrefис тора!*^[18]

Мандито, който знаеше, че понякога ме прихващаше мерака на стихобесието, позеленяваше от яд и влизаше с мене в пазарлък:

— Ако съчиниш два такива стиха за София, ще ви донеса тука, на всички вас, два бакъра вино!

— Не мога да съчиня такива стихове!

— Защо?

— Защото София не е Атина — там няма магарета!

Нов пристъп на гняв. Мандито напущаше компанията, излизаше от стаята и тръскаше вратата зад себе си...

В последните един-два дни от м. февруари или първите два-три дни на м. март 1902 г. Орце се върна от Женева. На моя въпрос — каква сума е получил от Сарафова — той неохотно ми отговори:

— Получих 5000 франка.

— Как така 5000? Съглашението ни беше да получим 20 000 франка.

— Толкова ми даде.

— А какво бяхме уговорили с тебе при заминаването ти за Женева? Откъде се е сдобил Сарафов с пари?

— От някакъв си чешки водител на партия. Младочехите искат да използват бъркотията, която ще настане в Австрия, ако македонският въпрос докара смутове в Турция, и да доведат работата до отцепване от Австро-Унгария или — най-малкото — до една автономна Чехия.

— И всичките тези младочехски планове да им струват само 5000 франка? Много евтино ни е оценил и продал Борис Сарафов!

Това беше първото охладняване между Орце и мене. Ние продължавахме да работим заедно, но имаше нещо, което липсваше в тия наши отношения. Преди Орце да замине за Солун, извикахме Диме Мечев от Перник. Според както бяхме уговорили с Орце, за да не бъде изолирана готвената акция в Солун, би било от голямо значение, ако също такива акции се предприемат и в другите големи градове в Турция, например в Одрин и Смирна. Ако и малка, сумата, получена от Б. Сарафов би ни позволила да опитаме да хвърлим във въздуха зданието на клона от Отоманската банка и в Одрин. Трябваше тоя въпрос да се проучи и затова извикахме Димето Мечев при нас в София.

Диме Мечев веднага замине за Одрин и след три дни се върна в Пловдив, където бе уговорено да се срещнем. В уреченото време Диме се върна и ни даде резултата от своето проучване.

Наблизо до зданието на Отоманската банка в Одрин нямало дюкяни, каквито могли да се наемат много далече от банковото здание. Това последното се намирало изолирано в средата на едно голямо празно място. Прокопаването на тунел до основите на зданието ще изиска продължително време и ще повлече разходи много по-големи от сумата, с която разполагаме. Неговото мнение, което биде възприето и от нас, беше, че не ни е възможно да предприемем също такава акция и

в Одрин. А за Смирна — при нашите ограничени материални средства — не можеше да става и дума.

След срещата ни в Пловдив Орце замина за Солун, за да тури в ход работата по изкопаване тунела за хвърляне във въздуха Солунския клон на Отоманската банка, Диме Мечев се върна обратно в Перник, а аз останах в Пловдив да уредя въпроса за гръцки паспорти и да изпратя с тях паспорти в Солун още няколко „гърци“.

Аз набавих необходимите гръцки паспорти чрез Йорго Диамандопуло. За да се подчертае солидарността на арменската организация с нас, Агоп Вартамян беше настоял пред Орце и мене да приемем в нашата среда едно младо 16–17-годишно момче-арменче, на име Кристи. Йорго Диамандопуло си заряза работата на гара Папазлий за няколко дена и не се върна в кантората си, докле не извади от Пловдивското гръцко консулато и не ми предаде три гръцки паспорта: единия на свое име (Йорго Диамандопуло), другия на името Яни Закури, а третия на името Аристиди, 17-годишен. Яни Закури и Аристиди бяха фиктивни имена, такива на лица, които в действителност не съществуваха.

Към средата на м. март 1902 г. „Българина“, който беше заминал за Солун преди около 2 седмици, се беше разболял много тежко от слепи циреи в гърдите и врата, та бил принуден да се върне обратно в Пловдив, където пристигнал целият бинтован като египетска мумия. Той остана да се лекува вкъщи под грижите на майка си, щастлива, че син й, който беше заминал, без да й се обади, се завърнал при нея.

Веднага след пристигането на „Българина“ в Пловдив, тримата: Александър Костов, Димитър Аргиров и Кристи заминаха с гръцките си паспорти за Солун; първият — Александър Костов — под името „Йорго Диамандопуло“; вторият — Димитър Аргиров — под името „Яни Закури“; и третият — Кристи — под името „Аристиди“.

В Солун старият дюкян, откъдето почвал тунелът, прокопан в 1900 г., бил нает от друго лице. Наложило се да бъде нает друг дюкян, съседен с първия, откъдето да се почне изкопаването на нов тунел за съединение със стария такъв. Дюкянът е бил нает от „Яни Закури“; „Йорго Диамандопуло“ минавал за негов съдружник. Дюкянът станал кафене, в което „Аристиди“ бил прислужникът. Владо Пингов се настанил в един ъгъл на кафенето като берберин със своите берберски принадлежности.

Попаднал в съвсем чужда за него среда, Кристи се чувствал неловко; а и те — нашите Солунски другари — не са имали спрямо него онова непринудено другарско държане, каквото имали помежду си. И това по няколко причини: Кристи е бил новак в тяхната компания, бил по-млад от тях, принадлежал към друга народност и е бил член на една национална организация. Няколко дни след пристигането си в Солун, Кристи заминал за Цариград, където неговите следи се загубиха. Впрочем, заминаването на Кристи не се почувствало като загуба за солуняните, чиито схващания и разбираня далече надхвърляха тесния национализъм на младото арменче.

Работата по изкопаването на тунела почнала наскоро след заминаването на Кристи. Най-големи трудности се срещнали при изхвърлянето на изкопаната пръст; тя е била изнасяна с торби на улицата нощно време и е била разхвърляна по тая последната, за да бъде отнасяна от дъждовните води в морето. За щастие, тая пролет дъждовете в Солун били чести, така че всичко минало незабелязано. Трудностите по изхвърлянето на изкопаната пръст продължили, докато новият съединителен тунел срещнал стария изкоп, в когото почнали да складираат новоизкопаната пръст.

В четвъртък, 11 април 1902 г. стар стил — Велики Четвъртък — в Солун почнало силното земетресение, което за няколко дни преустановило подземната работа при Отоманската банка. Първият трус бил много силен и принудил изплашеното население на града да напусне жилищата си и да потърси сигурно убежище на открито, главно по Молос, край брега на морето. Орце, Коста Кирков, Владо Пингов и останалите „Гемиджии“, намиращи се по това време в Солун, както и двамата пловдивски „гърци“, през времето, докле траяло земетресението, нощували и почивали в лодка, вързана за брега. Все така силни като първия, трусовете продължили няколко дни. В тях няколко дни „Гемиджиите“ действително станали гемиджии.

* * *

Във втората половина на м. април 1902 г. — трябва да е било 7 или 8 април, стар стил — получих едно писмо от Борис Сарафов. Той ме викаше във Виена във връзка с доставката и контрабандирането на динамит. Заминах от Пловдив без абсолютно никакъв багаж, ако не се считат един нагръдник и една нова колосана яка, които бях завил в парче хартия и с които смятах да се пременя, когато пристигна във Виена, та да имам по-приличен вид. Когато наближих Виена, аз си свалих нагръдника и яката, турих си на гърдите новия нагръдник, закопчах новата яка и през прозореца хвърлих старата си премяна. Във Виена пристигнах късно вечерта. Пренощувах в хотел „Вайсен Вьолфен“, който се намираше на „Кертнер-щрасе“, близо до квартирата на Борис Сарафов, който — под името Агоп Вартанян — живееше също на „Кертнер-щрасе“ №10.

Следния ден — трябва да е било на 21 април 1902 г., понеделник — сутринта рано, отидох в квартирата на Б. Сарафов, изкачих стълбата и позвъних. Отвори ми едно младо, 17–18-годишно красиво момиче. Аз не знаех — и сега не зная — немски, поради което с въпросителен тон запитах:

— Агоп Вартанян?

— Хер Фартанян? Я! Комен зи, бите!^[19]

Предшестван от красивото момиче, аз влязох в апартамента. Заварих Сарафова, току-що се умил, да си връзва връзката. Дватам излязохме и отидохме да пием кафе в кафене „Европа“, на Стефенсплац, срещу черквата „Св. Стефан“.

— Така ли си изпълняваш думата? — запитах Сарафова, когато седнахме в един от ъглите на кафенето. — Остава и ние да направим като тебе същото, за да се получи едно хубаво нещо.

— Защо?

— Че какво може да се направи с 5000 франка?

— Какви 5000 франка?

— Тия, които си дал на Орце.

— На Орце аз дадох 10 000 франка.

— Колко?

— 10 000 и словом десет хиляди!

— И десет да са! Това е изпълнение на думата, но наполовина! А не нацяло!... Както и да е — додадох аз — но защо Орце ми каза, че е получил от тебе само 5000 франка?

— Не знам. Питай него!

Там, в кафене „Европа“, със Сарафова уговорихме — той да набави и изпрати чрез Марсилия и Деде-Агач за Солун 1000 кг динамит на прах като препарат против филоксерата. След като установихме горното и след като получих от него 25 златни наполеона за връщане обратно в България, Сарафов предложи да излезем и се поразходим из Виена. Аз бях тръгнал от България без горна дреха, понеже по това време в Пловдив беше топло и не се чувстваше нужда от такава. Виена обаче не е Пловдив и в началото на м. април там е студено. Ние тръгнахме със Сарафова да се разхождаме, но моите плещи тръпнеха от студ и час по час аз си вадах носната кърпа да си бърша носа, защото имах хрема. Сарафов схвана това и веднага от кафенето ме заведе в съседния дрехарски магазин на Стефенсплац и ми предостави да си избира едно пардесю. Аз избрах най-евтино, от тънък прост шаяк, тъмноорехов цвят, което струваше 18 крони, и решително отказах да взема нещо по-плътно и по-хубаво, както настояваше Сарафов; същественото беше да не треперя от студ, а не да удовлетворя естетическите си изисквания.

След като се поразходихме из улиците на Виена, които гъмжаха от народ, коли и фиакри, минахме край Райхсрата и край паметника, издигнат след чумената епидемия, ние се разделихме със Сарафова при началото на уличката „Виборг-гасе“, където в един магазин видях да се продават електрически носими лампички и батерии, каквито по онова време не се намираха в България и каквито можеха да ни потриват в бъдеще. Ние се разделихме там със Сарафова — разделихме се навеки, защото не го видях вече.

Притежателят на магазина — някой си Дитмар — говореше български, при това без акцент; някога живял в Шумен; той почна да ми разказва за своите ловджийски спомени от времето, когато из Шуменско ходил на лов за вълци. От магазина на Дитмар, след като се наслушах на неговите разкази, купих три електрически носими фенерчета — една първобитна работа, защото сегашните такива не съществуваха по онова време. Аз се върнах да обядвам в ресторанта при хотел „Вайсен Вьолфен“.

Както бях седнал в ресторанта и си бях поръчал супа, при мене дойде келнерът-прислужник в хотела, който говореше турски и снощи се разправяше с мене на тоя език; той беше придружен от друг един господин, който му разправяше нещо на немски и посочваше към мене.

— Тоя господин ви е почистил обувката и вие, като сте излезли тая сутрин рано, не сте му платили за труда — ми обясни прислужника.

Аз бях минавал по-рано през Виена, но не бях спирал там на хотел. При това — навсякъде по земното кълбо, почистването обувката на пасажерите влиза в общата сметка за нощуване. Както и да е, аз платих за почистването на обувката и гласно изказах на български своето учудване.

След като тези двама служещи при хотела си отидоха и аз бях започнал да сърбам супата, един господин, който седеше на съседната маса, стана от там, дойде при мене и след като ме попита на български свободно ли е мястото, седна до мене. Той бил българин; казваше се Коларов, родом от Нова Загора, по занятие бил техник — машинист; сега бил без работа; попаднал във Виена без никакви средства. От два дни не е ял. Сега се чуди как да се откопчи оттука и да се върне в България.

Аз го помолих да вземе листата и да си избере ядене. След като уредих сметката за обеду, дадох му 5 наполеона, за да се завърне в България и да ми се обади в Пловдив на адреса (Чаушоолу-Сокак), който му дадох. Той си замина и след няколко месеца ми се обади от Чанакчийските бани (Казанлъшко).

Казанлъшкият градски съвет, който бил собственик на баните с цел да прибере всичката вода, развалил стария римски каптаж, който почнал да пропуца, и почнал да прави нов такъв. За направата на тоя нов каптаж, водата трябвало постоянно да се изчерпва с мотор. Коларов управлявал мотора и бил заплащан много добре.

Минаха две години. През м. април 1904 г. аз бях арестуван на улицата в Пловдив и интерниран в Стара Загора. В момента на арестуването в джоба си имах само 15 стотинки. В Стара Загора нямах познати. След като гладувах два дена, спомних си за Коларова: в Чанакчийските бани, на 15 километра от Стара Загора, работи Коларов, който на първо време ще ми помогне, за да не умра от гладна смърт. Може би той ще може да ме настани на някаква — каквато и да е — работа около каптажа на баните. Както бях гладен и изнемощял, аз едва се домъкнах пеш до Чанакчийските бани. Намерих Коларова при мотора. Вероятно моят вид ще да е бил толкова жалък, че той ще да беше разбрал в какво положение съм и затова — без да ме пита за нещо — ме изгъди най-позорно:

— Да ставаш и да се махнеш отпреде ми — разбра ли? Аз работя, ама не работя, за да хранутя разни такива негодници и пройдохи като тебе!...

Има неща и хора, които — и да искаме — не можем ги забрави...

* * *

На следния ден си заминах от Виена. За по-евтино минах през Будапеща-Сегедин-Темешвар-Оршова-Лом и оттам с каруца до София. Още щом се върнах, от София телеграфирах на Орце в Солун да дойде да се срещнем в София.

Към 10 май 1902 г. Орце пристигна в София. Попитах го защо ми каза, че е получил 5000 франка, когато в действителност Сарафов му дал 10 000 франка. Орце ми отговори:

— Когато отидох в Женева при Сарафова, заварих при него Симона Радев, който и по-рано живеел в същата квартира при M-me Chevallaz, на ул. Chemin des Minoteries №9. Симон Радев беше получил от Сарафова 20 000 франка за списването и издаването на един нов вестник на френски: Le Mouvement Macedonien. Когато излязохме заедно със Симона, той ми каза: „Не казвай, че си получил 10 000 франка, особено на Манджуков. Кажу му, че си получил 5000 франка, защото — като научи, че имате много пари — Манджуков ще вземе да прави куп нови проекти“. Виждам, че направих грешка, като го послушах и те моля да ми простиш!

— Ние с тебе, драги Орце, досега нямаше какво друго да делим освен смъртта. Като се беше повел по акъла на Симона Радев, кажи ми — каква е гаранцията, че утре няма да се поведеш по акъла на другия някого? Откога и как познаваш ти Симона Радев? Колко пъти с тебе двамата сме подлагали на преценка неговото подозрително поведение след арестуването на комитетата Сарафов,

когато той, болен на легло от orchitis^[20] в хотел „Кобург“, внушаваше на делегатите на македонския конгрес, които идваха да го посетят в хотела, да изберат листата на Ст. Михайловски? Дворцовата листа?

Орце, който по природа беше много мълчалив, мълчеше и сега. Аз продължавах:

— Ти уверен ли си, че Симон не провежда плана на оногова, чието обществено положение и чиито лични династически интереси му диктуват да сее недоверие между нас, македонците-анархисти, за да ни разцепи и обезсили? Планът на оная, който преди три години беше насочил „анархиста“ Симон Радев към улица Chemin des Minoteries в Женева, за да ни намери и се сближи с нас, маскирайки своята мисия под благовидния предлог, че ще се запише в Женевския университет да следва право? И като не беше ни намерил там — защото ние с Мерджанова и Качева бяхме заминали за Солун и Скопие, — се беше върнал обратно в България, без да помирише вратата на университета? Колко пъти ние с тебе си зададохме въпросите: като беше дошъл да следва в Женева — защо веднага след като констатирал нашето заминаване за Македония, се беше върнал обратно? Кой го беше насочил да пристигне право в нашата квартира в Женева, като се има предвид, че ние нямахме абсолютно никакви отношения със средата, от която беше излязъл Симон Радев? Като разполагаше с достатъчно материални средства, за да живее охолно и даже в разточителство — поради какво беше се отказал да следва в Женева и се беше върнал в България? Откъде намираще той тия свои материални средства, кой му ги отпущаше и срещу какво? Какво беше дошъл той да търси при нас в Женева? Защо тогава той искаше да мине за анархист — един анархист много изискано облечен, по последната мода, със златни очила и златна верижка на очилата, заловена за ревера на палтото му?

Орце продължаваше да мълчи, а аз — да говоря:

— Какво доверие можем да имаме в бъдеще един в друг, щом сме толкова леснодостъпни за внушенията на хора с подозрително поведение като агент-провокатори на българския дворец? Казваш, че си направил грешка, като си послушал Симона и искаш да ти простя. Но ти признаваш тая своя грешка едва сега, след като случайно научих от Сарафова истината; ако случаят не ме беше срещнал със Сарафова и ако аз не бях го упрекнал, че не си е удържал думата, нямаше да узная истината и досега бих бил предмет на заблудението, в което Симон и ти ме държахте до срещата ми със Сарафова. Искаш да ти простя, когато по-просто и по-достойно би било ако би нямало причина за искане прошка. И после — въпросът не е в това — да ти простя ли, или да не ти прощавам. Въпросът лежи другаде — ще можем ли ние двамата в бъдеще да вярваме един в друг така безгранично, както си вярвахме досега. Ти сам ще си отговориш на тоя въпрос. Ще си отговориш и ще си обясниш защо аз ще тръгна по свой собствен път да потърся материални средства и да намеря начин за борба срещу турския автократизъм в Македония.

Така стана раздялата ни с Орце и с Гемиджиите. Няколко време — докле обмисля какво да предприема — останах в София. С Орце през това време живеехме в квартирата на Матей Икономов, някъде към Александровската болница, даже спяхме на едно легло. Но аз престанах да се интересувам от Солунската работа. През това време Орце ангажира за Солун Павлета Шатев, който — след идването му в София — живееше заедно с нас в квартирата на Матей Икономов; и Димето Мечев, който напусна копането на въглища в мина Перник и дойде в София.

След разрива между Орце и мене, преживях едни от най-мъчителните дни от живота си. Не си спомням по какъв случай, идящ от Запад, при нас попадна един студент по музика, някой си Греков, родом от гр. Кукуш. Той имаше една флигорна, която — поради гръмливия ѝ глас — бяхме кръстили „Йерихонска тръба“. Когато биваше в добро душевно разположение — а това се случваше често — Греков надуваше своята флигорна и свиреше разни музикални откъслечи по начин да събуди и мъртвите. Аз с благодарност си спомням за Греков и за неговата „Йерихонска тръба“, които внасяха една весела нотка на разнообразие в тия няколко дни на моето най-мрачно душевно разположение.

Както казах и по-горе, Орце, Шатев, Греков и аз живеехме в една от стаите, които Матей Икономов беше наел за квартира към югозападния край на София, западно от площад „Македония“.

Веднъж, към 10 часа вечерта, с Павел Шатев се връщаме в квартирата си. По пътя почнахме да спорим върху това: защо Орце се беше повел по ума на Симон Радев и беше ме излъгал, че получил от Сарафова една сума два пъти по-малка от оная, която получил в действителност. Шатев, който

и тогава, и по-късно — дори до края на живота си — имаше слабостта да се присъединява към страна на болшинството — в случая към ония от нашата група, които държаха в ръцете си материалните средства, — ми каза:

- А ти как искаш? Да ти каже колко е получил, та да почнеш да ги пилееш?
- Как да ги пилея? Какво искаш да кажеш с това?
- Това: че ще ги пропилееш, ще ги злоупотребиш!
- Какво?
- Че ще ги злоупотребиш!

Ние бяхме стигнали до площад „Македония“, точно срещу зданието, където се помещава трети полицейски участък. Аз не оставих Шатева да продължи, вдигнах бастуна и го стоварих по неговата инатчийска кратовска катуна. В отговор на това, Шатев вдигна своя бастун и ме удари по главата.

За да не бъдем забелязани от постовия стражар на полицейския участък, ние в тъмнината, като пазехме най-голяма тишина, продължихме да се налагаме с бастуните; и се налагахме все така мълчаливо, докле бастуните ни се счупиха. След това, пак така мълчаливо и безшумно, продължихме да вървим към квартирата на Матей Икономов, където спяхме на едно и също легло.

Според писаното от Шатева в книгата му „В Македония под робство“, стр. 162, спорът между нас се бе завел поради това, че аз не съм бил свършил нищо по железопътната линия Ксанти-Солун, а се разходвали пари. Трябва да забележа, че от нашето изгонване от Цариград, което стана на 10 ноември 1900 г., до вечерта, когато се сбихме с Шатева на площад „Македония“ в София, аз не бях минавал турската граница, не бях организирал и не бях взимал никакво участие в каквато и да било експедиция в Турция. Така че, онова, което Шатев пише от ред 16 до ред 22 на стр. 162 от тая своя книга, не отговаря на истината. По същата тая причина не отговаря на истината и онова, което пише в тая същата книга от ред 8 до ред 27 на стр. 163.

* * *

Няколко дни след разрива между Орце и мене, тримата: Орце, Диме Мечев и Павел Шатев заминаха за Солун. Аз останах сам, съвсем сам, в пълна безпътица и без материални средства, ако не се считат жалките остатъци от 25-те наполеона, които бях получил от Сарафова при моето заминаване от Виена.

Сега, след повече от 53 години, не мога лесно да се оправя с хаоса, който настана в моя душевен мир и да проследя ясно причинната връзка между разните обстоятелства в тоя период от моя живот — като се има предвид, че тогава не съм държал никакви бележки. От всичкото ми минало останаха неразрушени само две неща: моите идеи за безвластието и една цел — борба с авторитаризма в Турция, оня, който спъваше живота и душеше развитието на населението в моята родна земя.

Борба с авторитаризма в Турция... но за това трябваша материални средства. Откъде да ги добия — тия материални средства? Да подновя миналогодишния си терор върху Братя Симеонови в Русе или върху Фарина в Шумен? — Но, тогава аз имах като легално прикритие моя актьорски занаят в трупата „Скръб и утеха“ на Войдана Чернодрински и злоезичията на Саракинова, който при всеки удобен случай ме сочеше за автор на тия атентати, се плъзгаха по тая моя броня, без да ме уязвят и да ме поставят в положение да отговарям пред полицията и пред следователя за тяхното извършване. Сега моето отиване в тия два града и подновяването на атентатите и терора върху гореканите лица, без каквато и да е видима извинителна причина, значеше — да бъда заловен и арестуван веднага, без да мога да добия необходимите материални средства и без да мога да продължа предначертаната борба.

Как да се сдобия с материални средства?

Както споменувам в третата част от тая книга, преди две години, в Цариград, беше ни се натрапил със своето познанство някой си Шопов, същият онзи Петър Шопов, който искаше да мине пред нас за някакъв „член на английска мисия“ и който — вместо шапка или фес — тогава

носеше една бяла колониална каска с навит отгоре воал. Сега аз го срещнах в София; той беше в някакви много близки отношения с Иван Юруков, родом от гр. Панагюрище, мой съученик от Софийското военно училище от 1894/95 г. Между Юрукова и него ще да беше се случило нещо много неприятно, защото когато веднъж случайно стана дума за него, Юруков избухна пред мене със закани, че ще „убие този мръсник“. Тия закани на Юрукова ме наведоха на една мисъл: да убия Шопова и да използвам това убийство, за да се снабдя със средства по следния начин:

Шопов и аз имахме почти еднакъв ръст, еднакъв цвят на кожата, руса коса и сини очи. Под някакъв предлог ще го примамя в моята стая в хотела, където — след заминаването на Орце, Мечето и Шатев за Солун — се бях настанил да живея; ще му метна примка на врата, ще го удуша; ще му съблека дрехите, които ще облека аз и ще поставя убития по долни дрехи в леглото; ще оставя моите горни дрехи на стола, с някакви книжа в тях, които да установят моята самоличност; ще поставя в устата на убития от мене Шопов един динамитен патрон с капсула и фитил, който да изгори след 15–20 минути и — докле аз се измъкна незабелязано от хотела — да възпламени динамитния патрон. С други думи — ще симулирам самоубийство, понеже подир взрива и разкъсването черепа на Шопова за всички ще стане очевидно, че съм бил убит от случайно възпламенения динамит, когато съм манипулирал с него.

Обаче, преди да пристъпя към убийството на Шопова, ще осигуря живота си при някое солидно застрахователно дружество; според клаузите на полицата, които клаузи ще поставя, в случай на моята смърт — ако тя последва при изтичането на застраховката, — сумата да се брои на Александър Костов от гр. Пловдив.

Прочее, аз отидох в помещението на застрахователното дружество „Ню-Йорк“, което се помещаваше в собственото му здание на Дондуков булевард, при директора на дружеството Илия Георгов, родом от гр. Велес, за да проуча условията и да сключи застраховката. Георгов ме прие, изгледа ме от главата до краката и, след като ми даде таблиците за осигуряване, поиска да се осведоми за името, месторождението, възрастта и занятието ми. Когато разбра, че нямам определено занятие и че никъде не работя, Георгов отказа да ме застрахова.

— Защо? — го запитах аз.

— Защото има нещо загадъчно във вашето желание да се застраховате за „живот“. Преди всичко, вие нямате определено занятие, нямате работа, нямате имоти или доходи, с които редовно да поддържате застраховката.

— Това няма значение — отвърнах аз — ако днес съм без работа, утре ще постъпя на такава.

— Второ, вие се застраховате за 25 години — вероятно за да плащате малки годишни премии, а особено — малка първоначална вноска.

— Какво загадъчно има в това, че аз меря силите си с моите материални възможности?

— Трето, в случай, че се поминете преди изтичане на застрахования срок, осигурената сума трябва да се плати на един човек, който не е близък ваш роднина; осигурявате един свой приятел. Сигурен ли сте, че той няма да умре преди вас? Сигурен ли сте, че вашите сегашни приятелски връзки ще се запазят такива, каквито са сега, до края на вашия живот? Нима не ви е известно, че днешният приятел може да стане ваш утрешен неприятел?

Сухото мургаво лице на Георгова се издължаваше при всяко повдигане на веждите, което придружаваше всеки негов въпрос.

— После — продължи той, — аз си спомням вашето име, което преди 3–4 години беше замесено в едно убийство на улица „Пиротска“. Вие сте един несигурен човек. Ами ако ви хрумне след застраховката да се самоубиете? — За да получите вашият приятел застрахованата сума и да я употребите за цели, които само вие двамата знаете?

Тоя човек като да бъркаше с пръст в мозъка ми. Но аз не се отчаях: моят пръв братовчед Иван Златанов Бойкикев, който по това време беше съдебен пристав при Софийския окръжен съд, беше много близък с Илия Георгов. Чрез неговото посредничество, Георгов най-после се съгласи да сключим застраховката за 15 000 лева при срок 25 години. Накъсо — с парите, които ми бяха останали от Виена, аз платих първоначалната вноска и взех застрахователната полица.

Оставаше да извърша убийството. Аз си наех стая в хотел „Батенберг“, където знаех по кое време и как да докарам Шопова в стаята си, без да бъде забелязан от някого и където всички ме познаваха. С Шопова завързах по-тесни връзки, на няколко пъти идвахме в моята стая — изобщо

направих предварително всичко, което се следва, за да не възбудя в него подозрение в решителния ден.

Един ден, обаче, както Иван Юруков, така и Петър Шопов изчезнаха от София, без да се обадят на някого къде са отишли. Всичките ми планове рухнаха в един миг. В мене остана само застрахователната полица, която беше вече безпредметна; и съжалението за парите, които платих като първа вноска по застраховката. Така се случи, че не само останах сам-самичък, но се намерих и без пукната пара в джеба. От братовчедата си Иван Зл. Бойкикев взех в заем няколко лева и с тях се върнах по железницата в Пловдив.

* * *

Както споменувам и на друго място, поради липса на средства, тунелът под основите на солунската Отоманска Банка е бил зазидан и — за да не гладуват в Солун — участниците в работата, с изключение на Владо Пингов, заминали за родните си места — Д. Кошанов за гр. Горна Джумая, а останалите за гр. Велес.

Омръзнало на Д. Кошанова да бездейства в родния си град, та минал границата при Факир-Тепе и дошъл да прави същото в гр. Пловдив, където го заварих към края на м. февруари 1902 г., когато изпратих Орце за Женева.

Докато съм бил при Б. Сарафова във Виена и по времето, когато се разправяхме с Орце в София, няколко души в Пловдив образували чета, въоръжили се и заминали за Ахъ-Челебийско с цел — чрез обир в турска територия да се сдобият с материални средства. Инициативата за образуването на тая чета била на Д. Кошанов и Иван Наумов (Алабака).

Четата, дейно подпомагана от дякон Иларион, родом от гр. Калофер, игумен на манастира Бяла черква; от Иван Талев, учител в родното си село Хвойна; от Златанов, родом от с. Хвойна, бивш чиновник, пенсионер; от Колю Григоров, родом от с. Широка лъка, медицински фелдшер в родното си село и от някой си Даскалов, учител в с. Габрово (Ксантийско), имала следния състав:
войвода: Димитър Кошанов, родом от гр. Горна Джумая;
четник: Иован Наумов (Алабака), родом от с. Раовец (Велешко);
четник: Асен х. Василев, родом от гр. Самоков;
четник: Георги Баиров, родом от гр. Панагюрище;
четник: Александър Лозаров, родом от с. Рила (Дупнишко);
четник: Стоян ..... родом от с. Карлуково (Ахъ-Челебийско).

Водач на четата бил някой си Дели-Митре, родом от с. Широка лъка (Чепеларско).

В първите дни на м. юли 1902 г. тая чета минала турската граница при вр. Карлък и влязла в Турция. Поради причини, които на мене са неизвестни, четата не успяла да постигне своята цел и тръгнала да се връща в България. На Илинден (20 юли 1902 г. стар стил) вечерта тя почнала да изкачва стръмнината за към вр. Карлък: спряла да си почине край едно дере. По време на почивката, по пътеката минал един стар помак, който в тъмното не забелязал налягалите четници и мирно, с торбичката праметната на рамо идвал откъм границата за с. Мугла.

Той бил заловен, вързан и — според традицията, въведена от Коста Антонов Съчанката, — бил заклан. Понеже ножът, с който е бил клан, не е бил достатъчно остър, нещастникът е бил много измъчван.

— Изпълнихме си отечествения дълг! — със сарказъм и отвращение добави Георги Баиров, когато ми описваше тая зверщина.

* * *

След връщането си в Солун, Орце поставил другарите си в течение на станалия разрыв между него и мене. Изпратените от мене „гърци“ в Солун (Александър Костов под името „Йорго Димандопуло“ и Димитър Аргиров под името „Яни Закури“), когато узнали за станалия между нас разрыв, се солидализирани с мене, напуснали Солун, върнали се в България и дошли в Пловдив.

Така че интригата на българския дворец, прокарвана още от 1898 г. чрез Симона Радев, когато той, по нареждане на двореца на българския княз Фердинанд, беше дошъл да разузнае и проучи

по-отблизо какво представлява от себе си Женевския „Централен Македонски Революционен Комитет“, най-после се увенча с успех — да всее недоверие между нас, да ни разцепи и по тоя начин да ни отслаби и да ни направи безвредни. За направените на двореца услуги с държането си при избирането на Върховния Македонски Комитет Цончев-Михайловски и сполучливо прокараната между нас интрига, Симон Радев прекара своя дипломатически стаж и биде назначен за български дипломатически агент във Вашингтон, а по-късно за такъв в Букурещ — за да подготви прекъсването на дипломатическите връзки между България и Румъния, обявяването на война на тая последната, нахлуването на българите в нея, нейното разорение и опустошение...

Идеята да набавя средства не ме остави и в Пловдив. Трима души: аз и двама от постоянните обитатели на кафенето при хотел „Пловдив“, находящ се на Балък-Пазар, — един македонец от Костурско, на име Иван, около 35-годишен човек, висок, строен, с червендалесто широко лице и дебели червени мустаци; и Коста Децимиров, копривщенец, чиято специалност бяха кражбите чрез взлом — около 30-годишен, със среден ръст, тънък, с мургаво лице, черни очи и тънки, също такъв цвят мустаци; ние тримата образувахме една шайка и се нагласихме да нападнем къщата и да оберем Тоня, чорбаджията в с. Маноле, отстояща на 20 километра източно от гр. Пловдив.

Разказвах, че преди Руско-Турската война в 1877/78 г. тоя Тоню бил един обикновен, средно-състоятелен селянин от с. Маноле. По време на войната, при оттеглянето на турските войски към Одрин, един бей от околните турски чифлици дошъл в с. Маноле и пазарил Тоня да го прекара с лодката си на южния бряг на р. Марица, за да следва оттеглящата се турска войска. Беят носил със себе си цялото си състояние в звонкови златни турски лири. Не се знае точно какво е станало с бея, но оттогава насам Тоню станал богат човек, чорбаджия. Истина ли беше това? Или хорската мълва по такъв начин обясняваше произхождението на Тонювото богатство? Във всеки случай, ние вярвахме, че това е истина; защото в съзнанието и на най-закоравелия престъпник дреме идеята за справедливост и възмездие, по силата на които престъплението, което върши той сега, представлява възмездие на някакви прегрешения на жертвата в миналото. Това вярване е износно за престъпника, който има сметка да вярва, че със своето сегашно престъпление той възстановява нарушената справедливост.

Един следобед ние тръгнахме от Пловдив и по мръкнало пристигнахме пеш в с. Маноле. Накъсо — ние не сполучихме в нашата експедиция, защото не бяхме се екипирали добре за нея: висок каменен зид, здраво заключени врата от дебели талпи и няколко едри и зли кучета, които ожесточено ни лаеха иззад зида, когато оглеждахме къщата и двора, правеха невъзможен достъпът ни там. Ние се върнахме на другия ден обратно в Пловдив, преуморени от изминатите пеш 40 километра, от безсънната нощ и от несполуката.

* * *

Коцанов се върна от своята неуспешна експедиция. Той и неговите четници бяха много уморени и разочаровани. Мина ми през ума: защо аз да не си опитам щастието с една експедиция като неговата? Това — че той не е сполучил — не значи още, че няма да сполуча и аз.

Прочее, с Иована Наумов (Алабака) един ден тръгнахме през с. Марково-манастира Бяла черква-с. Хвойна-Кара Балкан за Широка лъка. Отидохме през Бяла Черква и Хвойна за Широка-Лъка, за да завържем познанство и връзки с игумена на манастира Бяла черква дякон Иларион, с учителя Иван Талев, с пенсионера Златанов в с. Хвойна и с Никола Григоров в с. Широка лъка, чието съдействие ще ни бъде необходимо; а също — да проуча маршрута на бъдещата ми чета от гр. Пловдив до границата над с. Гела.

При оная липса на парични средства, въоръжаването и екипирането на една чета, даже състояща се от 5 човека, каквато беше нашата, не беше лесна работа, още повече, когато това трябваше да бъде незабелязано; както и да е, през първите дни на м. август 1902 година тръгнахме от Пловдив, в една нощ ние стигнахме в с. Стойките (Чепеларско) и останахме да денуваме в полите на вр. Карлък, в една плевня на южния край на селото, собственост на нашия водач Стойчо, който — след като ни доведе в своята плевня — си отиде в село, като обеща да дойде довечера по тъмно, за да минем границата.

Ако и през целия този ден да пазихме най-голяма тишина и да не излизахме във от плевнята, ние сме били усетени или пък Стойчо ще да ни беше издал, защото към 4 $\frac{1}{2}$ часа след пладне забелязахме едно необикновено раздвижване към горния край на селото, където бяхме ние.

По едно време, трябва да е било 5–5 $\frac{1}{2}$ часа след пладне, по горната пътека, на около 100 крачки от плевнята, където се спотайвахме, мина набързо една група селяни с пушки, които държаха по средата с едната ръка. Аз пълзешком излязох от плевнята да видя какво става. Ние бяхме окръжени отвсякъде, с изключение откъм северния склон, който се спуска стръмно към реката. Нямахме време за губене. Аз пропълзях набързо обратно към плевнята, взех си пушката и горната дреха.

— Обкръжени сме! — казах. — Бягайте надолу към реката — там е още свободно!

С тия думи аз изскочих навън и се спуснах към оградата, която ограничаваше стръмната ливада под плевнята. От всички страни почнаха да стрелят по нас. Стреляха с кримки, с каквито пушки беше въоръжена селската полиция в България. Куршумите произвеждаха един особен звук, свойствен на куршумите на това оръжие. Аз улових един от коловете на оградата, покачих се на нея, за да я прескоча. Ударен от един кримков куршум, колът, за който се бях хванал се пречупи. Аз паднах от плета в ливадата и се изтърколих по стръмнината. Пушката ми отхвъркна на една страна, каскетът — на друга. Аз се помъчих да стана, да си взема пушката и каскета и да избягам, но в тоя момент видях над плета отправено към мене дулото на една кримка и приведената глава върху приклада на оня, който се прицелваше в мене.

— Предай се, че ти изгорих душата! — извика той.

— Ти видиш, че пушката ми е отхвъркнала настрана. Няма да стрелям с голи ръце, я! — отговорих, като се стараех да запазя спокоен тон.

— Извикай на другите да се предадат! — каза същият онзи, който още ме държеше на прицел.

— Виж, нямаме такъв пазарлък! Извикай им ти, защо караш мене?

Аз бях пленен. Стрелбата продължи още няколко минути. Стреляха по някого, който беше изскочил от плевнята, прескочил плета и сега бягаше надолу към реката. Най-после стрелбата спря и всички се прибраха около плевнята. Освен мене, пленени бяха още двама четници, чиито имена не си спомням, но знам, че те бяха от Турска Тракия и живееха в с. Габарево (Казанлъшко); влезли в четата, за да си опитат щастieto и да си подобрят материалното състояние. От цялата чета само Иован Наумов (Алабака) не биде пленен; той успял да избяга надолу към реката; по него бяха стреляли след моето пленяване.

Закараха ни в с. Широка лъка, където пренощувахме в мазето на общинското управление. На сутринта, конвоирани от полицейски стражари и селяни-милиционери, бяхме закарани в с. Чепеларе, където полицейският пристав Лещов се зае да сменя от нас и от милиционерите дознание по нашето залавяне. На следния ден, когато книжата по нашето изпращане бидоха приготвени, конвоирани от трима конни полицейски стражари, ние тръгнахме пеш за с. Хвойна, където пренощувахме, и на следната сутрин, със същия салтанат, бяхме изпратени в Станимака, където пренощувахме в околийското управление. На следния ден, все така конвоирани, бяхме докарани в Пловдив и отведени край р. Марица, в стария турски конак. Тясната врата на „Таш-Капия“ се отвори и ние бяхме вкарани в затвора.

В турско време, преди Руско-турската война в 1877–78 г., „Таш-Капия“ е бил централният затвор в Пловдив. Оттам са били изкарвани затворените след Априлското въстание в 1876 г. и са били закарвани на бесилката в Орта-Мезар, за каквата са служили почти хоризонталните дебели клонови на стария бряст, който съществуваше до 1925 година, върху тротоара на градската градина, срещу клиниката на д-р Орманян.

„Таш-Капия“ е служил за затвор преди войната в 1877–78 г., по време на тая последната война, в Румелийско време, по време на Съединението, на Сръбско-българската война, а също и от тогава до сега. След построятката на модерния централен затвор от татък северния бряг на р. Марица, при казармите на 9-ти пехотен полк, „Таш-Капия“ загуби своето първенство, така че по времето, когато влязох там, той служеше — и сега служи — за временен затвор при полицейския участък.

Когато влязох там, аз добих впечатлението, че „Таш-Капия“ е много по-мръсен от „Старата Апсаана“ в Скопие и че далече — несравнимо-далече — превъзхожда по мръсотията си полицейс-

ките кауши на Цариград; а обноските на пловдивските полицейски стражари спрямо задържаните лица — много по-груби и оскърбителни от ония на турските гардияни.

Излишно е да описвам живота в „Таш-Капия“ — това значи да повтарям описанието на живота в Скопските затвори „Старата Апсаана“ и „Куршумли-Хан“ или на оня в „Галата-Сарай“ в Цариград. По две неща, обаче, си спомням още и много ясно за „Таш-Капия“ в Пловдив: при влизането ни в кауша „Таш-Капия“, мисля да дочух един слаб звук, нещо подобно на „пр-р-р!“ Това беше нещо като звук, произвеждан от милиардите бълхи, които веднага при нашето влизане бяха подскочили от пода на кауша и бяха се полепили по нашите навуща, които в един миг почерняха от тия насекоми. Вторият ми спомен е от 11 август 1902 г. вечерта, когато, при мъжделивата светлина на кандилото, жертви на милиардите бълхи, които ни принуждаваха да се въртим на одъра като шиш-кебап, чухме едно нестихващо „ура-а-а“ повтаряно много пъти от някаква многолюдна тълпа в двора на стария турски конак, където се намира „Таш-Капия“: от три дена насам в цяла България празнуваха 25-годишнината от защитата на Шипченския проход през време на Руско-турската война в 1877/78 г. По тоя случай, като гости от Русия бяха дошли много високопоставени личности, между които и граф Игнатиев, който беше дошъл в Пловдив да се види с моя вуйка, пловдивския митрополит Натанаил, с когото били много близко познати отдавна, още когато вуйка ми е бил студент в Киев. Сега, от двора на турския конак в Пловдив, се образуваше шествието, което тръгна из града да прави овации на графа.

Затекоха еднообразни затворнически дни, пълни с неизвестност за нашата участ. Според както научихме, нашата преписка щяла да бъде изпратена на следователя, за да ни подведе по закона за разбойниците.

Набавянето на средства сега остана на заден план. Най-важното беше да се измъкна от паяжината на правосъдието, в която се бях оплел и която от ден на ден все повече ме оплиташе. По одного от стражарите, който се носеше по-човечно спрямо затворниците и чието име сега не мога да си спомня, пратих едно писмо до вуйка си, с което го молех да се застъпи за нас — да не бъдем съдени по закона за разбойниците. От само себе си се разбира, че моят вуйка съвсем не бил възхитен от моето поведение, но — все таки — се заинтересувал и направил най-настоятелни постъпки — пред кого и как не знам; но нашата преписка не биде изпратена на следователя. Ние бидохме интернирани — моите компаньони в с. Габарево, Казанлъшко, а аз — в гр. Севлиево.

В началото на м. септември 1902 г., една вечер ме изведоха от кауша и — придружен от двама стражари — ме закараха на гарата, качиха ме на влака и на сутринта рано ме докараха в София; пренощувах в градоначалството. На следния ден вечерта, с двама души стражари и един официален пакет книжа, през Плевен-Ловеч ме изпратиха за Севлиево.

Моят пакет и аз пренощувахме в Плевен — моят пакет в канцеларията, а аз — в затвора на околийското управление. От 1898 г., когато напуснах Женева, до нощта, която прекарах в кауша при Плевенското околийско управление, аз бях променил много затвори, но никъде не бях срещал нещо по-мизерно от тоя Плевенски кауш; една мизерия, която не се подава на описание, подплатена с обноските на стражата спрямо затворниците — обноси, напоени с най-голямо презрение към човешката личност, лишени от каквато и да е сянка от човещина.

На следния ден, към 10 часа преди пладне, ме подкараха пеш за гр. Ловеч с един конен стражар отзад. Конят вървеше стъпка в стъпка след мене, така че през целия път усещах във врата си топлия дъх от дишането на животното. Стражарят върху коня носеше своята карабина върху коленете си, на изготовка — да стреля по мене, в случай, че се опитам да избягам.

В паметта ми не е останало много нещо като спомен от това мое пътуване между Плевен и Ловеч. Спомням си само, че беше тих, слънчев, не много горещ ден. Когато минахме през с. Сотево, спомних си моето детинство: лятно време, моят вуйка, заедно с мене, почти всяка вечер излизаше с файтона на разходка до с. Сотево и се връщаше обратно в Ловеч. През паметта ми мина една такава разходка, когато ни би една силна градушка; моят вуйка грабна поводите от ръцете на Ибрахима, помак от Месидрян, конярят, който беше загубил самообладание и безпричинно биеше с камшика конете, които — ако и удряни по главата от големите ледени късове и зашеметени от ударите — най-усърдно теглеха файтона, потънал във водата до височината на предните колела.

Наближавахме Ловеч. Пред нас са черните дъсчени вещови складове на 16-ти пехотен полк, квартируващ в гр. Ловеч. Пред всеки склад се разхожда часовой, с щик на пушката. Пред мене изпъква един спомен от моето детинство:

При един от тези складове е бил часовой един войник, родом от село Омаревци. Било пазарен ден в гр. Ловеч. Майката на войника тръгнала от село за града — хем на пазар, хем да споходи сина си, който бил войник. Както си вървяла по пътя, който минава край един от тия складове, майката видяла сина си, който — като часовой — се разхождал пред склада с пушка на рамо. Майката оставила на земята каквото държала в ръцете си, спуснала се към часовой, като викала:

— А бре Иванчо! А бре чедо! Ела при мене да те види мама и да ти се порадва!

— Назад! — сурово извикал войникът.

— Какво ми се сопаш, бре чедо! Не ме ли познаваш? Не познаваш ли майка си?

— Назад! — още по-сурово извикал втори път войникът.

— Ами че — бива ли така, бе чедо? Откога те объркаха? Откога те подвиха такъв? Ела! Дай мама да те прегърне!

— Назад! — трети път извикал войникът. А понеже майка му с разперени ръце се затирила да го прегърне, той отстъпил крачка назад, свалил пушката от рамото си и забил щика в гърдите на майка си.

Целият град беше потресен от това убийство. За неговото примерно изпълнение на службата като часовой, войникът биде произведен в чин ефрейтор...

* * *

В Ловеч пренощувах в кауша при околийското управление. На сутринта много рано, конният стражар зад мене и аз пред него пеш, минахме по стария покрит мост над р. Осъм и по шосето за Севлиево, почнахме да изкачваме височината „Стратеж“. По онова време шосето за Севлиево възлизаше по тая височина на североизток и след това се спускаше надолу по същата посока до пътеката, водеща за лозята в местността Дършан; оттам то завиваше на изток по равнината за към Кърчинските ханчета — Севлиево.

Не беше много отдавна — няма още две години оттогава — аз пак пътувах по тоя път... Но каква разлика между тогава и сега! Тогава аз бях свободен, имах близки, задушевни другари, с които ме свързваше миналото и с които се готвехме да делим бъдещето, на които можех да се облегна, с които делеях своите скърби и надеждите си за бъдещата борба. Тогава имах крила и гледах смело съдбата в очите... А сега — топлия лъх от дишането на коня в моя врат ми напомняше на всяка стъпка, че съм съвсем сам в света, че съм роб, без своя собствена воля...

Кърчинските ханчета. Ние се спряхме там, за да си почине конят на стражаря, който ме конвоираше. Тук е бил заловен Васил Левски, след като е бил предаден на турската власт от поп Кръстя. Оттогава досега са се минали едва 30 години. Плетът, на който са се закачили неговите потури, когато се опитал да го прескочи и избяга, още съществуваше.

В Севлиево пристигнахме рано. Чиновниците от околийското управление, където бях докаран, още работеха.

— Съжалявам, че Сибир не е български! — ми каза околийският началник още щом прекрачих прага на неговия кабинет. — За такива като тебе, не Севлиево, Осман Пазар или Курт Бунар — за такива като тебе и Сибир е малко! Но аз зная как да ви церя — и крачка няма да направиш без стражар зад гърба си. И — ако можеш — отърви се от окото на полицията!

— Ами, ако избягам?

— Да избягаш? Само се опитай! Ще видиш тогава дявол по пладне!

— Разбрах. На тая тема ще си поговорим по-късно. За сега ще ви моля да наредите някой стражар да ме придружи из града, за да си намеря квартира и да се видя с мои познати.

Околийският началник заповяда, щото всякога, когато излизам из града, зад мене да върви стражар. Когато си намерих квартира, пред пътната врата поставиха един стражар на пост. Тоя стражар вървеше навсякъде след мене като сянка всякога, когато излизам из града.

В Севлиево намерих няколко души мои близко познати: часовникарите Симидчиев и Иванчо Паланкалията, за които споменувам на друго място в настоящия том; Михаил Христов, родом от

гр. Дупница; той беше допреди няколко месеца аптекар при държавната болница в гр. Пловдив; с него ме беше запознал в тоя град Д. Кошанов, който го познавал по-рано от гр. Дупница; Атанас Колев, родом от с. Павликени, Севлиево; в 1898 г. той беше дошъл в гр. Скопие да държи в края на учебната година изпита на последния курс на Скопското педагогическо училище; там той живееше в една квартира с Петър Завоев и там се бях запознал с него и с неговия съквартирант; сега той отбиваше военната си повинност като войник в Севлиевския артилерийски полк; Бараков, капитан, батареен командир в същия полк, познат на мене отпреди две години, когато пласирах в Севлиево облигации от Македонския Патриотичен Заем. Намерих и други мои познати, чиито имена съм забравил.

Впрочем, в Севлиево ме познаваха мнозина — а аз познавах мнозина севлиевци — от времето, когато — преди две години — пласирах облигации от гореказания заем. Аз си намерих квартира някъде към западната крайнина на града, там, където — от главната улица — се отделя улицата, от която започва шосето за село Сухиндол. Хазяите ми бяха две жени — майка и дъщеря; първата — 40–45-годишна, а втората — 18–20-годишно момиче, на име Гинка. Къщата им беше малка, едноетажна, стара, добре поддържана къщурка, с малка градинка, оградена — къщата и градинката — с дъсчен стобор, с малка дървена врата към улицата. Аз наех единствената свободна стая в къщата и предплатих наема за един месец.

Още щом я наех, пред входната врата, на улицата, поставиха един стражар на пост. Както казвам и по-горе, когато излизах от къщи, тоя стражар вървеше навсякъде след мене като сянка. През цялото време, което прекарах в Севлиево, аз бях най-зорко охраняван от полицейската власт — като да бях някой важен държавен мъж; за всичките ми действия, срещи и разговори с познатите ми севлиевци, вечерта се даваше подробен доклад на околийския началник.

Ако не ме лъже паметта, през 1897 г., в околността на гр. Севлиево, в един чифлик, беше извършено едно зверско убийство: двама братя, убедени толстоисти, наели чифлика и почнали да обработват земята, но не с наемни работници, а като влагали в това обработване своя личен труд. Преди да бъдат убити, те са били вързани, измъчвани и очите им изчовъркани. Това убийство биде отбелязано в пресата, където бях прочел за него, когато бях ученик в ломското Педагогическо училище. Убийците не бяха заловени. Кротки и разбрани хора, убитите не са имали врагове в Севлиево и никой не е бил в състояние да посочи някого като автор на това двойно зверско убийство.

Въпреки това, общественото мнение в Севлиево сочеше като техен интелектуален убиец някого си Хубан Т. Кючуков, голям богаташ, няколко пъти публично изобличаван от двамата братя за неговите нечестни и кождерски действия спрямо бедните севлиевски граждани. При все това, властта не беше предприела нищо, за да провери доколко е основателно подозрението на севлиевци — и това чудовищно злодеяние беше останало ненаказано.

Веднъж, при един разговор с Атанас Колев, стана дума за това убийство. В края на краищата дойдохме до заключение, че това убийство трябва да се накаже. От аптекаря Михаил Христов аз си набавих бертолетова сол и сярна прах, които смесих със захар и по тоя начин приготвих един заряд. С Атанаса Колев решихме да хвърлим заряда в къщата на Хубан Т. Кючуков, за да го тероризираме и с едно писмо да му явим защо вършим това. Зарядът ще бъде хвърлен и писмото — пратено по пощата от Атанас Колев след моето заминаване от Севлиево, няколко дни след като избягам от тоя град. Това — за да не може властта да насочи своите подозрения към мене или към някого от моите познати. Прочее, аз трябваше да избягам от Севлиево. Да избягам — но това не беше толкова лесна работа, понеже бях следен на всяка крачка при моето излизане от квартирата. А трябваше моето бягство да стане така, че властта да го забележи след като вече съм стигнал и съм се скрил в София или някъде на друго място в България, та да не бъда отново заловен и върнат обратно в Севлиево.

Беше изминало повече от месец и половина след моето пристигане като интерниран в Севлиево. През това време в моята квартира на няколко пъти идваха моите познати в тоя град, които си отиваха късно вечерта. Една вечер поканих у дома Михаила Христов, Симидчиева, капитан Баракова и други познати севлиевци. Бях купил една дамаджанка вино и мезета. Докъм полунощ минахме времето във весели разговори. Към полунощ гостите си отидоха. Аз ги изпратих до пътните врата, на влизане вкъщи пожелах „лека нощ“ на стражаря, който беше на пост пред

вратата и се прибрах в стаята си. Хазяите си бяха легнали. Аз си взех шапката, загасих лампата, тихо излязох на двора и през комшулука минах в съседния двор. Оттам през комшулуците, чрез които се съобщаваха съседните здания, като минавах от един двор в друг, излязох на улицата, от която почва шосето за село Сухиндол. Аз поех това шосе и с най-голяма бързина се упътих пеш през село Сухиндол за гара Павликени, като оставих стражаря на пост пред пътните врата — да ме варди и да внимава да не би да избягам от зоркото око на полицията.

На гара Павликени пристигнах около половин час преди тръгването на влака за гара Горна Оряховица-София. С парите, които Михаил Христов ми беше заел преди няколко дни, си извадих билет и заминах за София; щом пристигнах там, от гарата изпратих на Севлиевия околийски началник една пощенска картичка, на която — доколкото си спомням — бях написал:

„Признайте, че спечелих баса! До невиджане!“

Докле mine полицейската треска по моето бягство от Севлиево, няколко дни прекарах в квартирата на моя пръв братовчед, Иван Златанов Бойкикев, чиновник — съдебен пристав — в София; а след това се върнах в Пловдив. Върнах се в Пловдив, за да гладувам и да прекарам в най-голяма мизерия. Тук, в Пловдив, имах квартира — къщата на Александър Костов на Чаушооглу-Сокак; а това представляваше големи преимущества, защото в София трябваше да ношувам на улицата, което — при настъпващата зима — не беше никак приятно.

Аз няхах никакви средства, няхах работа; търсих, но не можах да намеря такава, защото не вдъхвах доверие; аз няхах цел в живота; бях загубил своята самоувереност. Всеки нов ден почваше с пълна неизвестност и свършваше пак с такава неизвестност.

По онова време Матей Икономов обикаляше България със своята театрална труппа, която даваше — с небивал успех — пиесата „На дне“ от Максим Горки. Той мина през Пловдив, където целият град се изпровървя да гледа представената пиеса. Матей Икономов беше се простил със сиромашията; неговото самочуствие порасна. Веднъж го срещнах на площада „Джумаята“. Аз не бях турнал в устата си нищо от два дена. Помолих Матея да ми даде някаква работа в труппата си като прислужник — да върша най-черната работа: да лепя обявленията, да пренасям багажа на труппата, да премирам и чистя сцената — само да имам каквато и да било работа, за да си изкарвам хляба. Матей Икономов ме гледаше извисоко, изслуша ме, нищо не каза, обърна ми гръб и отмина...

От тоя период на моя живот, в продължение на три месеца, протекъл в най-черна мизерия и постоянен глад, в паметта ми е останал споменът от следната случка:

Мръкваше се. Вървах по главната улица от „Аладжа-Джами“ (където е сега ъгълът срещу кино „Балкан“) към „Изложението“ (както се наричаше сегашната градска градина югозападно от „Червения площад“). Беше студено. Улицата — особено при „Изложението“ — беше пуста, нарядко минаваха хора, свити от студа.

Вървах замислен, с наведена глава. От два дни не бях турял троха хляб в устата си. Какво да правя? Това положение на постоянен глад не може да продължава. Трябва на всяка цена да му се тури край. И аз реших: с извадена кама ще спра първия срещнат минавач и ще му взема кесията. Па да става каквото ще! Ако ме заловят, добре — в затвора ще ме хранят; ако не ме заловят, още по-добре — ще се нахраня и ще бъда свободен.

И аз решително тръгнах напред да настигна силуета на човека, който ми се мяркаше към сегашния главен вход на „Изложението“, срещу сегашното здание на пловдивската Централна поща. Когато стъпих на тротоара при северния ъгъл на „Изложението“, нещо блесна на земята пред краката ми. Наведох се да видя какво е. Това беше една монета от 5 лева, една сребърна монета, голяма като магарешко петало.

Пет лева! В ония времена, когато чистият бял пшеничен хляб се купуваше за 20 стотинки единия килограм, а ракията — 10 стотинки шишенцето от 25 драма стара ока! Та това беше цяло богатство! За няколко дни хлябът и ракията бяха осигурени. Явно е, че Провидението не искаше да стана ян-кесиджия.

м. март, 1959 г.

[1] Служба. ↑

[2] Войната. ↑

- [3] Златен. ↑
- [4] Господа, вечерята е сервирана! ↑
- [5] Искате ли да имате сговорно семейство?
Разделете съпрузите:
на крайния Север закарайте единия,
отведете другия на самия краен Юг. ↑
- [6] В галоп. ↑
- [7] Безполезно. ↑
- [8] Ще рече. ↑
- [9] „Табана кувет“ — буквален превод: „На краката сила“. Превод по смисъл: „Плюл си на петите“.
↑
- [10] На няколко пъти правиха обиск. ↑
- [11] Всички жители на моето с. Мирковци имат прякор. Баща ми, който беше много висок, при ходенето се клатеше встрани и със своя ход напомняше движението на земеделския уред за посадване на лозови пръчки. Оттам и прякора му „Садилото“. ↑
- [12] Преведено буквално: „С административно изкуство“. Преведено по смисъл: „Под стража“. ↑
- [13] Прости обувки, папуци. ↑
- [14] С лихвата. ↑
- [15] Очите ми отидоха по дрехите на този глупак! Кой да го убеди да иде да се жертва, та да му вземем дрехите! Та и ние да се сподобим чрез наследство с нови дрехи... ↑
- [16] Умиращ малко по малко (исп.). ↑
- [17] Букв. „на гръцките календи“, в смисъл „на куково лято“. ↑
- [18] О, Атина — първо измежду селата, —
какви магарета охранваш ти днес! ↑
- [19] Господин Вартанян? Да! Заповядайте! ↑
- [20] Възпаление на тестисите. ↑

Част пета
Бурята

В паметта ми не е останало много нещо от пътуването ни от Пловдив до Чепеларе, където пристигнахме към средата на месец март 1903 година. Спомням си, че по пътя ни валя сняг и че беше съвсем тъмно, когато пристигнахме в Чепеларе, в къщата на Андон Дечев. Тоя последният беше 30–35-годишен човек, с ръст малко по-висок от среден, с тъмнокаестеняви очи, също такъв цвят — тънки и дълги мустаки и ниско стригана коса. Когато узна, че заминаваме за Турция, той изяви желание да дойде с нас. За нашето отиване до Имарет-Дере, т.е. до границата, той пожела да ни бъде водач, защото познавал много добре местата.

На следния ден Андон Дечев смени облеклото, обу едни шаячни потури бозав цвят, опася пояс, облече един шаечен гайтанлия елек, тури на главата си едно таке и взе вид на помак. Той имаше собствена пушка система „Манлихер“ — стар образец. Аз бях дошъл от Пловдив, с моя собствена къса манлихера и 50–60 пачки манлихерови патрони, които ми беше подарил Борис Сарафов, когато беше председател на Софийския Върховен Македонски Комитет. Вечерта, по тъмно, водени от Андон Дечев, тръгнахме от Чепеларе за Имарет-Дере.

Снегът, наваян на преспи, още стоеше в доловете и по височините, а също и по склоновете. Слънцето ни огрея, когато бяхме изкачили последната височина северно от Имарет-Дере. За да не бъдем забелязани от часовоя на заставата, която се намираще на около един километър южно от нас, ние се прокрадвахме край редките групи борови дървета и хвойнови храсти, които покриваха склона по който слизахме. Времето беше ясно и меко; снегът се топеше. На едно място, за да премина тичешката през едно празно пространство, стъпих в една снежна преспа. Единият ми крак потъна в нея до коляното; при стъпването с другия крак, и той хлътна до коляното в снега. Колкото и да се мъчех, не можах да се измъкна от преспата. Бях хванат като в капан, потънал в снежната преспа до пояс. И колкото повече се мъчех да излезна от преспата, аз повече и повече затъвах в снега. А слънцето ни огряваше много добре, така че часовоят можеше да ни забележи, и вместо в Турция, рискувахме да се намерим арестувани в заставата. Когато с последни усилия и с помощта на другарите, успях да се измъкна от преспата, аз бях съвсем омалаял и вир-вода от пот. За щастие, часовоят от заставата не беше ни забелязал и ние продължихме пътуването до Имарет-Дере.

Някъде по пътя ни посрещнаха няколко души — карлуковци: Стою Варджията, Вълко Райчев Шишманов, брат му — Иван Райчев — младо момче на 17–18 години и други, чиито имена не си спомням. Водени от Андон Дечев и от карлуковците, ние продължихме до дъскорезницата на Пею Ив. Шишманов, която се намираще току до граничната линия — на няколко стотици крачки от нея. В дъскорезницата заварихме няколко души карлуковци, които бяха дошли тук, за да получат пушките, и които, пристигнали миналата нощ, си бяха наклали огън, около който насядахме да се подсушим. С пристигналите пушки се въоръжиха ония от нас, които не бяха въоръжени. Това бяха резани кримки, купени от Софийските търговци на оръжия, братя Иванови, родом от с. Банско, Разложко. Един от нововъоръжените искаше да изпита своята пушка, тури патрон в нея, насочи я към тавана на дъскорезницата и натисна спуська. Кримката щракна, но не гръмна. Аз взех пушката, повдигнах курока и натиснах спуська; пушката пак щракна, но не гръмна. Извадих патрона; личеше, че капсулата е ударена два пъти, без да възпламени барута в патрона. Извадих куршума от гилзата. Вместо с барут, тя беше пълна с бял прах. Барутът бил развален.

По това можеше да се заключи какви бяха мунициите, които мошениците, братя Иванови, продаваха на своя собствен народ, който, воден от друг тип мошеници, беше на път да въстане против турската власт и да се изложи на унищожение.

Тая случка затвърди още повече в мене убеждението за повелителната необходимост от прекъсване на движението по ж. п. линия Жонксион-Салоники, като единствено средство за намаляване на последиците от безумието, за каквото считах — и до сега считам — готвеното дотогава въстание. Ако солунските шарлатани-честолюбци водят македонския народ към самоубийство, не се ли налага на мене дългът да прекъсна или поне да забавя прехвърлянето на войски от Анадола и Тракия в Македония?

Вечерта, по тъмно, тръгнахме за Карлуково, водени от Вълко Райчев. Аз вървах след него, а останалите след мене. На едно място Вълко се поспря и ми прошепна:

— Оттук нататък ще вървите стъпка по стъпка след мене: зере, ако някой се откачи, с макара не можем да го изтеглим.

Аз предадох това предупреждение на ония, които ме следваха и ние продължихме много предпазливо да вървим по една несигурна пътека, която пресичаше един много стръмен, гол и разяден склон между пропастта отляво и разядения отвесен бряг — отдясно. Опасното място беше 800–900 крачки, след преминаването на което продължихме както обикновено. Спуснахме се към село Карлуково, минахме през Чиловата Кория и навлязохме в селото. Преди да влезем в него, запитах Иван Райчев, който се случи до мене:

— Все така ли е стръмно и селото?

— Селото? — отговори младият човек. — Селото е равно като тепсия.

Заведоха ни в една от крайните къщи, където щяхме да чакаме Стоя Варджията, който се отдели от нас и отиде да намери стопанина на другата къща, където да прекараме по-дълго време.

Не чакахме дълго. Стою се върна бърже и ни поведе за другата къща. Кога да влизаме в къщата, дето бяхме сега, Стою ни беше въвел през една врата, която беше на едно равнище с улицата. Сега Стою ни въведе през задната врата на къщата. На тръгване, за да имам и двете си ръце свободни, аз преметнах и приплесках пушката на гърба си. Стою тръгна напред, аз — след него, а останалите — след мене. На излизане от вратата, Стою ми каза:

— Ще вървите стъпка по стъпка след мене!

Що за мистерия е тая? — помислих си аз. Иван ми каза, че селото е равно като тепсия. Тоя пък ни кара да вървим стъпка в стъпка след него... Сигурно тоя иска да си даде важност... и аз стъпих 30 см в страна.

Стъпих и полетях надолу. Паднах от няколко метра височина. Пушката ми, приплесната на гърба, си стоеше на мястото, но каскетът отхвъркна и се загуби в тъмното. Бях се натъртил, но за щастие, не бях се убил.

— Да ти пикая в тепсията! — пропсувах аз по адрес на Ивана Райчев, който ми беше похвалил селото, че било равно като тепсия. След като станах на крака и се попилах да не съм ударен някъде, тръгнах с пипане да си гърся каскета.

— Какво стана? — питаше ме Стою, който дойде при мене. — Какво стана?

— Стана това, че си загубих каскета, да се не види тепсията му, майна.

На другия ден, като гледах от прозореца къщите на селото, разбрах причината на онова, което се случи снощи. Къщите на селото са на няколко етажа. Няма къща на един или два етажа; на няколко етажа, ама гледани от долната им страна; от горната страна, човек може да си запали цигарата от комина, толкова е равен теренът, върху който е построено селото, онова равното като тепсия с. Карлуково.

В къщата, където ни заведе Стоя Варджията, заварихме и се запознахме с Христо Караманджуков, дошъл преди няколко дни с цел да съживи и възстанови организацията, която, след убийството на Райковските учители Дечев и Жапарданов и онова на Георги Ферти, беше съвсем разнебитена поради безсмисления и жесток терор, свеждан безразборно от Коста Антонов Съчанката — минаващ под името Вълчо Сарафов — агент на Софийския Върховен Македонски Революционен Комитет, убит с користна цел.

Още при първото ни виждане, аз почувствах големи симпатии към това слабо, кльощаво момче, което се беше нагърбило с една много тежка задача — да възстанови доверието на населението към Организацията, след като тя беше напълно компрометирана. Караманджуков не скри от мене, че населението в Ахъ-Челебийско е напълно дезорганизирано и че му се налага да почне от началото да организира това население. От моя страна аз му изложих целта на моето идване в Ахъ-Челебийско — да направя тук една база, откъдето да проуча условията за извършване на един атентат върху ж. п. линията Жонксион-Салоники, който за дълго време да прекъсне движението по тая линия, така че турската власт да не може да превозва войска за потушаване на въстанието в Македония и Одринско, което се очаква да избухне наскоро.

Караманджуков ме слушаше внимателно и не възрази нищо. Изглеждаше, че той одобрява този начин на действие. Но ръководителят на Карлуковската организация Пею Ив. Шишманов, който беше дошъл и ме слушаше, решително се обяви против него.

Пею Ив. Шишманов беше следвал като юнкер в Софийското военно училище. Той беше честен, решителен и смел, но беше с ограничени схващания и слабо съобразителна способност. По тоя начин Софийското военно училище беше осакатило неговата личност.

Според него, борбата за добиване свобода на народите, потиснати от турската власт, трябва да бъде открита борба — гърди срещу гърди, т.е. между въстаналото население в Ахъ-Челебийско, ръководено от него, и турската войска, командвана от турски забити.

— Според мене — възразявах аз, — в Ахъ-Челебийско не трябва да се вдига въстание. Нещо повече — ще бъде най-голямо престъпление спрямо населението, ако то бъде принудено да вдигне въстание. В цялото Ахъ-Челеби има едва около 30 християнски села, останалите, повече от 300 села, са помаци и турци. При едно въстание, тези тридесетина села ще бъдат пометени от помациите и турците, а населението — избито и прокудено. Нито помен няма да остане от християнското население на Ахъ-Челеби.

Пею Ив. Шишманов, решителен и храбър човек, нямаше дар слово.

Той беше нервен и цял трепереше от нерви при подобни спорове, но държеше здраво на своето: да се вдигне въстание в Ахъ-Челеби, та да става каквото ще. Европа няма да остави да бъде избито и прокудено населението на тридесет села: тя ще се интересува и ще спре ръката на турското управление.

— Много я боли Европа за твоите 30 села! — казах аз. — Докле Европа се нахрани да спре ръката на турското управление, Ахъ-Челебийските помаци отдавна ще са приключили сметката на тридесетте села в Ахъ-Челеби.

Почти цял месец мина в безплодни настоявания от моя страна пред Пею Ив. Шишманов, да ми даде храна за няколко души за няколко дни, да идем и да направим рекогносцировка на ж. п. линията към селата Ени-Кьой и Раброво (Скечанско), както и на пътя, който трябва да държим, за да стигнем до линията, а също и по един чифт цървули на същите хора.

Най-после аз пробих леда: П. И. Шишманов ме снабди с хляб и цървули за четирима човека, така че на 16 април 1903 година вечерта, една малка чета от четирима души се източихме от Чиловата кория над село Карлуково, поехме нагоре въз гребена „Св. Дух“ и оттам без път взехме посока към Караманджа. Четата се състоеше от следните лица: Андон Дечев от село Чепеларе, Любен Булашев от гр. Самоков, Христо Стоев Лакудата от село Чокманово, Ахъ-Челебийско и мене за главатар.

Следния ден, ще рече на 17 април 1903 година, денувахме на около 4 км. източно от вр. „Сакарка“, най-високият връх на Караманджа, в гората, под пътеката, която води за Чепеларе.

Бяхме много изморени от дългия и мъчен нощен преход, капнали за сън. Още щом избрахме място за денуване, всички налягахме да спим. Часовой не поставихме изобщо през цялото време, докле трая рекогносцировката. Не поставихме часовой, защото бяхме малцина и часовойската служба не би дала възможност на никого да си почине след дългите и уморителни преходи.

Всички от четата заспаха веднага. Унесло ме и мене, но това не беше сън, а някакво полубудно състояние, в което действителността се смесваше с най-фантастични видения. Тук под връх „Сакарка“, унесен, видях следната картина, която и до сега — след 50 години, виждам ясно пред себе си:

Върху една поляна, покрита със сочна зелена трева, зад която далече се вдига морето, са наклонени в непрекъснат кръг големи огньове, чиито червени пламъци от време на време се забулват от гъст, жълто-черен дим. По средата на огньовете, заловени през кръста, няколко души играят хоро, лудо хоро. През дима и пламъците в играчите забелязвам няколко попа с калимявки, дълги рошави бради и черни разкопчани раса, които се развяват по време на играта.

Заловени за кръста, от поповете, виждам Орце, Коста Кирков, Владо Пингов и още други 5–6 души; те играят лудо в хорото, ту се навеждат напред, ту с бързи, отривисти движения си изправят главите нагоре, прикчат, скачат и си кършат тялото от кръста нагоре.

И друг път, преди по-малко от четири години, на 4.08.1899 г., когато ние, четата на Гоце Делчев, бяхме под връх „Свети Илия“ над село Горенци, Драмско, пак в такова полубудно състояние видях смъртта на Кръстия Зарев, харамия от четата на Кочо Муструка, който ми беше много симпатичен поради откровения си характер, неукротимата си храброст и широкия си поглед върху нещата, хората и събитията, убит в Пирин планина на гребена на Демир Чал, между селата Пирин и Лопово, далече, на 100 км от село Горенци. От сведенията, които ни даде Димитър Кашиналията, четири дни по-късно (на 08.08.1899 г.), се установи, че смъртта на Кръстия Зарев е станала в същия ден, когато я бях усетил в полубудното състояние, в което бях унесен.

Моят чисто материалистически миросглед биде силно разколебан, след като се установи, че моето видение и смъртта на Кръстя Зарев бяха станали точно в едно и също време.

И сега след като се сепнах от онова, което видях в полубудно състояние, в което бях унесен, аз бях убеден, че в тоя момент на 17 април 1903 година, на около 250 км., далеч от връх „Сакарка“, в Солун, умираат Орце, Коста Кирков и другите ми солунски другари.

* * *

Ето какво беше станало, което в моето полубудно състояние видях като лудо хоро. Тук по-долу давам описанието на Солунските събития от Стаматис Раптитис, поместено във втората част от книгата му „Македоникое — Агон“ (Македонска борба), глава 1-ва, стр. 1299 и последующи. Преводът на това описание дължа на Лазар Киселинчев, родом от Костурско.

Часть вторая

Страшните събития в Солун

Глава 1

Хвърления параход във въздуха

...Жителите на Солун — ненадейно изплашени, станаха един ден зрители на едно страшно събитие. Беше средата на месец април 1903 година. В пристанището бе хвърлил котва параходът от френската компания „Месажери Маритим“ — „Гадалкивир“, който извършваше пощенска служба из пристанищата на изток. Параходът се готвеше да потегли и към него бързаха лодките с пътници.

Между пътниците имаше и един български учител, който носеше в ръцете си една кошница, пълна с храна за път. Заедно с другите пътници и той се качи в „Гадалкивир“. Никой не обърна внимание на него, защото матросите и офицерите бяха заети със своята работа, а пътниците — с грижата да се настанят.

Българинът-учител слязъл в хамбара на парахода, близо до машинното отделение, оставил кошницата в един ъгъл, извадил от нея един фитил и подпалил крайчеца му с цигарата, която спокойно държал в устата си. След това той се качил на палубата в момента, когато моряците вдигаха котвата, и почна да вика към лодкарите:

— Елате някой от вас! Елате по-скоро, за да стигна!

В първия момент, лодкарите не можеха да се сетят, но един от тях, който беше най-близо до стълбата на парахода, разбра думите на пътника, доближи се и българинът побърза да слезе в лодката.

— Карай бърже! — казал той на лодкаря. — Бърже, защото съм си забравил парите!

— Бързо, колкото се може по-бързо!

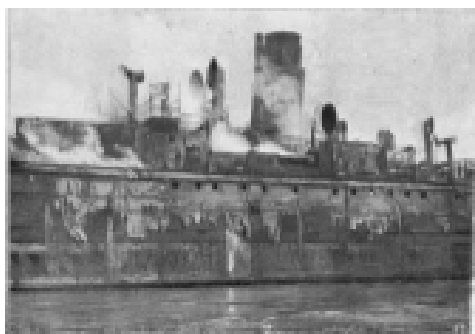
Лодкарят най-усърдно теглеше лопатите; след малко те стигнаха на кея, до павилъона, където се преглеждат паспортите. Пътникът си предаде паспорта и побърза да се изгуби. Той взел трена, който заминавал за Битоля. В същото време „Гадалкивир“ потеглил от солунското пристанище.

Параходът беше изминал една миля от пристанището, когато се чу един силен взрив и от него се вдигна пара до небето. Параходът се разтърси силно, морето се развълнува, чуха се отчаяни викове и плач, които достигаха до брега. След избухването на динамита и повредата на машините, параходът бързо се върна назад. Разни части от парахода, изхвърлени във въздуха, падаха по палубата в разпенената от парахода морска вода. От горящия параход взеха да се показват пламъци, които взеха да доунищожават онова, което беше оцеляло след взрива на динамита.

ВЗРИВЕНИЈАТ ПАРАХОД „ГАДАЛКИВИР“
СП. А'ИЈАУСТРАСКОН, БР. 3142, 16 МАЈ 1903 Г.

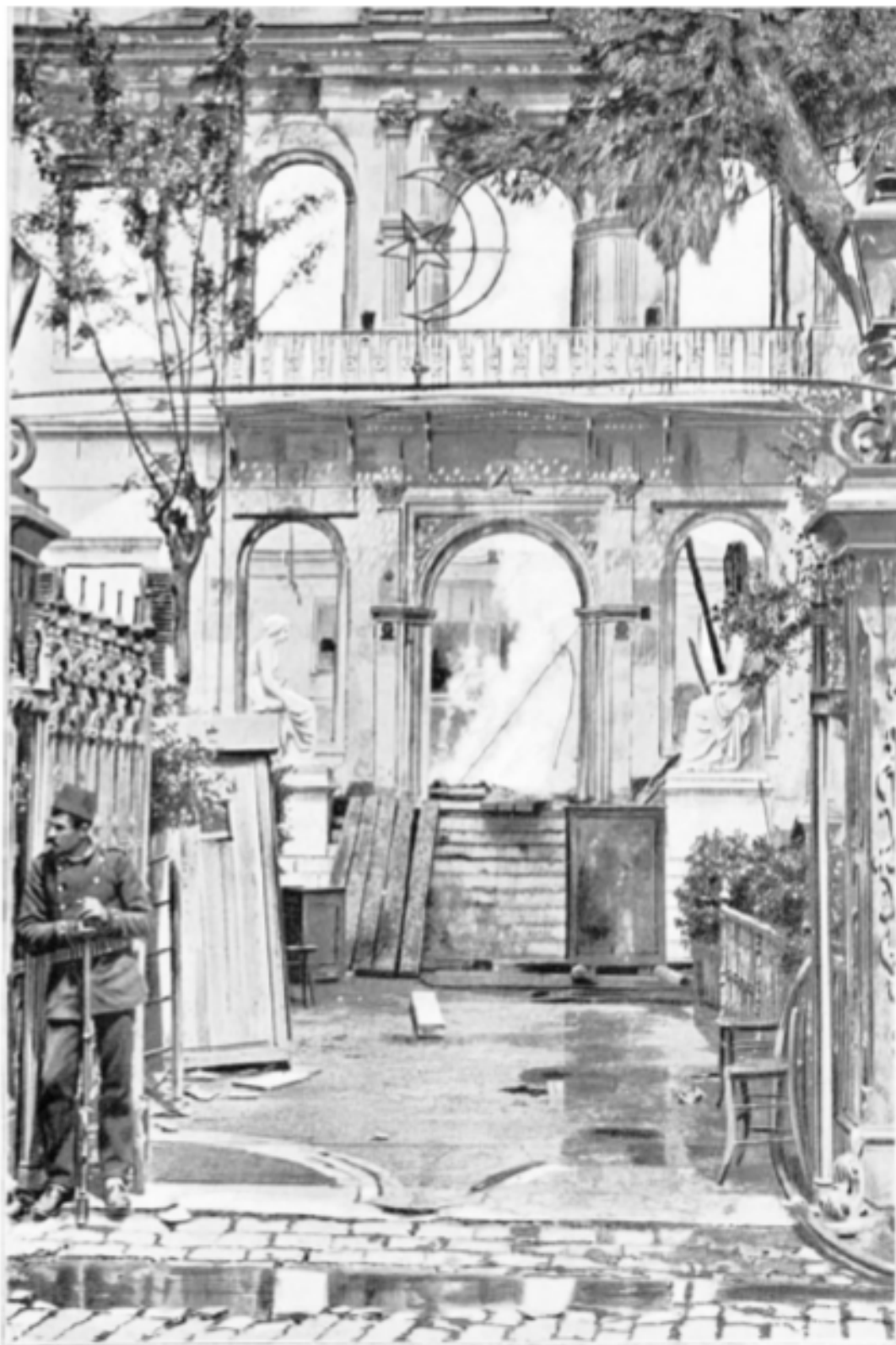
СЪБИТИЯТА В СОЛУН

На илюстрациите: След взривяването на *Отоманската банка*, временно бюро в градината на католическата църква (горе); „*Гадалкивир*“: по време на пожара се вижда как боята пада от облицовката под действието на топлината отвътре (долу вляво); ораците от „*Гадалкивир*“ в Солунската болница; на преден план: останалите затворени в котелното (долу вдясно).

СП. А. ИАКСТРАСОН, БР. 3142, 16 МАЙ 1903 Г.

ВЗРИВЕНАТА ОТОМАНСКА БАНКА
СП. Л'ИАНУСТРАСНОН, БР. 3142, 16 МАЙ 1903 Г.

ВЗРИВОВЕТЕ В СОЛУН

На илюстрациите: Турската полиция обисква магазинче (горе); Арест на един български атентатор, петък, 30 април, в 1 и половина ч. (в средата); „Гадалкивир“ след взрива (долу вляво); Мостът, под който е избухнал първият взрив (долу вдясно).

СП. А. ИАЮСТРАСИОН, БР. 3142, 16 МАЙ 1903 Г.

Неописуема беше паниката между пътниците; тичешком те се щураха насам-нататък и търсеха помощ един от друг; особено много уплашени бяха жените; те търсеха помощ от мъжете; а тия от последните, с викове и жестове, търсеха такава от моряците и от другите параходи, които се намираха в солунското пристанище.

— Помощ, братя! Помощ!

Жените припадаха; лодкарите ги вдигаха на ръце и ги сваляха в лодките. По тоя начин бидоха спасени всички пътници, някои от които бяха леко ранени. След спасяването на пътниците, параходът биде напуснат и от моряците, които изнесоха трима убити машинисти и ранения главен инженер.

На кея се беше събрала голяма тълпа хора, която с най-голям интерес наблюдаваше страшната картина. Силни патрули започнаха да кръстосват града. Донесоха носилки, в които сложиха убитите машинисти и ранения главен инженер и ги отнесоха в болницата. Охкайки, французинът-главен инженер викаше:

— Тези проклети българи! Те правят всичко това — тези разбойници!

В сините морски води към висините се издигаха червени пламъци, а отражението им във водата ги правеше да изглеждат много по-дълги. „Гадалкивир“ се люлееше над водата, феерично осветен като от някаква тържествена илюминация. Той горя цели два дена. През цялото това време тълпата, събрана на кея, следеше грамадния пожар със все същия жив интерес.

Турската власт веднага започна да изследва, за да открие виновника или виновниците на тоя анархистичен акт. Общо беше убеждението, че то е дело на българите. Узна се името на българина-учител, който беше оставил паспорта си на паспортните власти. Телеграфираха навсякъде, по всички посоки. Най-после той биде арестуван и бе докаран, вързан, обратно в Солун.

Глава втора

Страшният ден

Солунският валия получи заповед от правителството в Цариград да обяви военно положение. Военни патрули веднага почнаха да кръстосват из всичките квартали на града. Жителите бяха обхванати от много голям страх. След залязването на слънцето, всеки се криеше в къщата си. Ако върху някого паднеше и най-малкото съмнение, той веднага биваше залавян и арестуван. Навсякъде се провеждаха обиски — всички по-видни българи в Солун бяха подложени на най-строги дирения, обаче нито един атентатор не биде открит, поради което мерките на турското правителство поотслабнаха. Българите със своята предишна тайнственост продължиха да подготвят още по-страшни събития.

Срещу Отоманската банка, която се намираше близо до католическата църква, е хотелът, наричан „Бошнак хан“, чийто съдържател беше един българин от гр. Прилеп. Той беше свърталище на всички българи, които се събираха и крояха своите планове. Посетителите на този хан бяха прости еснафи и затова никой от тях не можеше да узнае нищо от онова, което се кроеше.

Близо до „Бошнак хан“ атентаторите наели разни дюкянчета: бакалници, млекарници и пр., където по-богати хора идваха, уж да пазаруват, и винаги излизаха оттам с пълни кесии в ръцете или пък изнасяха там пълни торби със захар или кафе.

При такава тайнственост кой би могъл да подозре какво се е вършило?

* * *

Няколко дни след подпалването на парахода стана нов атентат — посред бял ден биде хвърлена бомба в кафене „Кристал“, която изплаши всички посетители; стъклата на магазина станаха на парчета. Убит беше един келнер. Всички хукнаха да бягат, като викаха: „Бомба! Бомба!“

Едно момче, чийто крак бе откъснат, разправи как един българин, без да привлече внимание на някого, се доближил, изкарал от джоба си нещо, и като се отдалечил на две крачки, хвърлил с все сила бомбата, която се ударила в черчевето, паднала във входа и избухнала.

Този нов атентат изплаши турците, които не знаеха какво да правят и да предприемат. Те разбраха, че Солун е гнездо на страшни атентатори, които се спотайваха и възнамеряваха да направят големи злини. От този нов взрив чаршията много бързо се затвори. Всеки бързаше да се прибере в къщи. Мнозина искаха покровителство от властта, но тя не знаеше кого да преследва.

Патрулите отново почнаха да кръстосват града; органите на тайната полиция се пръснаха навсякъде из града по разузнаване. Като виждаше какви мерки е взела властта, населението се успокои донякъде.

Тоя ден, вечерта, едно страшно „земетресение“ разтърси почвата и къщите. Населението, уплашено и отчаяно, бягаше по улиците; мъжете силно разтревожени, жените полуголи — всички тичаха насам-нататък, като търсеха спасение от това ново зло. „Земетресението“ бе придружено от подземно бучене, което като да излизаше от някой вулкан. Мръкна се, осветлението още не беше пуснато. По улиците тичаха войници, чийто щикове и саблите на кавалеристите лъскаха в полу-тъмнината. От единия до другия край на големия град се чуваха писъци, плач и олелия. Мъжете, цели треперещи, се мъчеха да успокоят жените, обхванати от смъртен ужас и страх, който беше смразил кръвта на нещастните солунски жители.

Вместо да се уталожат, паниката се усилваше, защото се чуваха чести избухвания на бомби и пушечни гърмежи, които бяха наплашили гражданите.

Ако всичко онова, което бяха подготвили българите, е било свършено, Солун днес надали щеше да съществува; но те не изпълниха клетвата си, която бяха дали, слагайки ръката на евангелието, ножа и револвера. Зарад това във въздуха биде хвърлена само Отоманската банка, която веднага биде обхваната от огнени пламъци и стените ѝ рухнаха с трясък.

Също и Френският колеж бе доста повреден; там бяха убити и ранени някои от учениците.

По-късно се узна, че това всичко е било отдавна подготвено; за тая подготовка е трябвало да има голяма тайнственост, воля и търпение.

Така българските комитаджии, които бяха наводнили Солун, събирайки се в Бошнак хан, решиха да уязвят Европа с тези явни важни събития — атентатите.

Те предприеха хвърлянето във въздуха на разни държавни обществени здания, и след като тероризират и изплашат населението, бомбите да всеят смърт на всички друговерци. За изпълнение на този план, те имаха съдействието и одобрението на българския комитет и на българското правителство.

Комитетът беше изпратил в Солун специален майстор, за да излеят бомбите и запалителните вещества. Потребните за тях материали бяха донесени в Солун, една част — от България, и доста много — от Гърция.

Каналът за минирането на банката е бил започнат от един от горепосочените български дюкяни, като изкарваната оттам пръст разните българи-клиенти я изхвърляха ежедневно с хартиени кесии — уж съдържащи купена стока; всъщност това бе пръст. Така се привърши целият канал до под самата банка, където сложиха голямо количество динамит.

На същото това място бяха направили и друг канал, който тръгваше от банката и вървеше към католическата църква, където тоже бяха поставили динамит. Църквата обаче се запази, тъй като фитилът бил прекъснат, без да го забележат българите. Банковото помещение обаче биде свършено унищожено.

След хвърлянето във въздуха на Отоманската банка, един българин — учител, който останал верен на клетвата си, почнал да хвърля бомби от прозореца на къщата си, находяща се срещу немското училище. Бомбите падаха на улицата и в двора на училището, бидоха убити и ранени около петнадесет ученици.

Войската бързо пристигна и заобиколи къщата, в която се намираше атентаторът. Офицерът, който беше началник на войсковото поделение, му извика да се предаде. В отговор на тая покана, той получи една бомба, която го направи на парчета. Войниците стреляха срещу прозорците, но и българинът не се уплаши и продължаваше да хвърля бомбите срещу войниците, като ябълки. Те падаха окървавени от хвърлените бомби. След 3–4 часа престрелка между един българин и безброй турски аскер, атентаторът престана да дава знак на живот — вероятно той или се беше самоубил, или пък е бил пронизан от някой куршум. Войниците влезнаха в жилището му и го намериха мъртъв.

Този атентат стана денем, когато солунчани, тероризирани от три дни от атентаторите, мислеха как по-здраво да се барикадират в къщите си. Никой не се мяркаше по улиците. Силни патрули кръстосваха навсякъде. Само файтони на висши чиновници циркулираха.

Те — висшите чиновници бяха в укюмата на съвещание, разменяйки с валията мисли за вземане на нужните мерки. По лицата на всичките беше отпечатана голяма тревога. По това време валията пращаше дълги телеграми в Цариград с настоятелни молби да му се дадат инструкции какво да прави. Портата обаче се колебаеше и не знаеше какви заповеди да даде. Консулите пращаха телеграфни доклади до своите правителства.

Руският посланик — известният Зиновьев — обърна сериозно внимание на великия везир, да не се посяга на нито един българин, докато не бъде арестуван на местопроизшествието като революционер. При това, известно е, че Турция не може да не се съобрази с препоръките на Русия.

Даже след като узнаха за извършеното злодеяние над Германското училище, в Берлин мислеха друго. Разправяха, че лично Кайзерът казал на явилия се пред него турски посланик, че трябва да се направи всичко възможно, за да се открият съзаклятниците и да се накажат примерно. Той даже обърна внимание на посланика, че Германия няма да остане индиферентна, ако някоя друга сила се намеси и спре Турция да възстанови вътрешния ред със средства, каквито тя намери за добре.

Турският посланик веднага протелеграфира тези сведения на Високата порта, където след кратко съвещание, било взето решение да не се взема под внимание препоръката на Зиновьев.

Прочее, тая страшна вечер, късно след полунощ, солунският валия от Цариград получи телеграма, с която му се заповядваше да прибегне до най-крайни мерки, за да арестува или изтребят ония, които съставляваха въпросната терористична група.

Следният ден се развиха страшни събития. Още преди съмнало, аскерът беше блокирал с гъст кордон „Кукушката махала“, където живеят най-фанатичните българи. Имаха заповед да арестуват колкото се може повече българи, така че тия последните бяха закарвани на бюлюци масово.

Валията прибегна към тая мярка нарочно, да не би виновниците да се укроят, каквото би станало, ако българите биха били закарани в затвора на малки групи. По тая именно причина „Кукушката махала“ биде заобиколена отвсякъде с многоброен аскер. Полицейските почнаха да тропат на пътните врати, за да им се отвори да влязат и да обискират. Треперейки от страх, българите отказваха да отворят. Тогава низамите насилваха вратите и почнаха да арестуват всичките мъже, които им попадаха. Разярени от смелостта на българите за извършените атентати, аскерите биеха с прикладите на пушките си всеки българин. Беше се вдигнала олелия, защото арестуваните викаха и протестираха.

Точно в този момент от една къща биде хвърлена една бомба, която уби двама войници и нарани неколцина други. Това беше достатъчно. Всички низами подивяха и почнаха да мушкат с ножовете на пушките всички заловени. Изплашени, българите бягаха по всички направления, за да се спасяват. Низамите ги преследваха навсякъде, мушкаха ги с ножовете или ги стреляха.

Неописуеми са кървавите сцени, които се разиграха в „Кукушката махала“. Всички улици бяха покрити с трупове и локви кръв. Понеже турските офицери не можаха или не искаха да спрат кръвопролитие, докарваха каруци, в които трупаха на купища убитите и ранени българи, за да ги пренасят; първите на гробищата, а вторите — в болниците.

Аскерите, побеснели от яд и фанатизъм, доубиваха с щикове си, пренасяните в болниците българи. По такъв начин бидоха изклани хиляди от тия последните. Архикомитаджиите не можаха да бъдат заловени или избити.

Мнозина българи се бяха скрили в Руското консулство. Турското население в Солун, фанатизирано до краен предел, заплашваше да нападне руското консулство, за да избие скрилите се там българи. Валията даде нареждане консулатото да се пази чрез силна военна охрана, а едновременно с това изиска да му бъдат предадени събраните там комитаджиите.

Руският консул отказа да ги предаде, защото, ако аскерът не би ги избил, той не би могъл да ги запази от фанатизираните турски тълпи. По тоя начин бидоха запазени всички ония, които бяха потърсили убежище в руското консулато и които бидоха предадени на властта няколко дни по-късно, но под личната гаранция на валията, че няма да бъдат малтретирани.

Така се завършиха страшните Солунски събития.

* * *

По събитията в Солун през м. април 1903 г., ето какво бе писано във френското илюстрирано списание *L' Illustration*, в броя му 3143 от 23 май 1903 г., стр. 351:

Рицарите на динамита и турската полиция

Солун, 14 май 1903 г.

1.

В Турция има едно специално министерство на полицията, чийто титуляр не заседава в министерски съвет и носи названието „Заптие Назари“. Разходите за това министерство възлизат годишно на 186 589 златни турски лири (около 4 200 000 златни франка), ако приемем приблизителните цифри — в Турция всичко е приблизително, а особено цифрата на бюджетната арабска 1313 г. (13 март 1897г.-12 март 1898 г.)

Има много полицейски, особено в големите центрове. Но има значително число детективи, които работят за сметка на полицията.

Полицията има много широки и неопределени права. Европейците, покровителствани от договорите, ѝ се изплъзват. Турските поданици ѝ принадлежат. Тя ги наблюдава, следи ги, арестува ги, прави у тях домашни обиски и — ако намери за добре — затваря ги в тъмница. Понякога ги избива. При изпълнението на своите обязанности, тя влага такъв смисъл, за какъвто човек не би могъл даже да си въобрази, ако не е пътувал в Турция.

Полицията има върховния надзор върху гражданите при преместването им от едно място на друго, при отиването им на летовище и т.н. Нейният контрол помага на властта да закрепости турските поданици в техните местожителства и да спъва движението им във вътрешността на империята под предлог, че се грижи за общественото спокойствие. Употребяваният начин е прост: от всеки гражданин се изисква специален паспорт, наречен тескере, без което отоманските поданици не могат да минат от един вилает в друг; чуждите поданици трябва да си визират паспортите при всяко преместване във вътрешността на един и същи вилает.

Тая формалност има тежки последици. Не е трудно да се схване, че тя е голямо препятствие за търговията, за труда — изобщо за целия живот на страната.

Напр.: един солунски търговец получава в четвъртък, в 8 ч. вечерта (това се случва) една телеграма да иде веднага в Битоля по някаква крупна сделка. Той не може да замине по-рано от неделя; действително, в четвъртък вечерта конакът е затворен; в събота сутринта, когато тръгва влакът, конакът не е още отворен, а през деня има само един влак.

Онези, които бързат — за щастие, — могат да прибегнат до благоволенията било на полицията, било като добият виза без знанието на властта; или пък да отпътуват съвсем без виза. И — трябва да се признае — турската полиция всякога е била много предупредителна към сериозните аргументи. В тоя случай, толкова по-добре! Благословената корупция смекчава глупавите наредби и правилници.

Когато властта не ги издава, как си набавят хората тескерета, ако не със съдействието на полицията? И колко българи, преследвани, са прибягнали към това изпитано и бързо средство!

Вън от тези изключително текущи случаи, при всяко пътуване полицията се намесва само два или три пъти — при отпътуването и при всички станции двама полицейски, от които много често единият е пристав, са поставени при гишето или срещу него. Всеки пътник, който минава през гишето, трябва да покаже своето тескере. Двама полицейски изследват грижливо дали то е редовно. След това те преписват най-подробно всички обозначения, вписани в тескерето: името, занятието, народността, религията, възрастта и пълните отличителни белези. Най-послед те турят върху позволителното един величествен печат.

Във влака полицейските пътуват в един запазен за тях вагон. Проверката на тескеретата става по време на пътуването. Полицейските идват да ги търсят и ги донасят обратно след някаква тайнствена операция — без съмнение, след ново преписване.

При пристигането, във всички гари двама полицейски бдят на изхода: пак трябва да се представи тескерето, което още веднъж бива преписано изцяло, с всички обозначения в него.

Ако аз разказвам надълго и подробно за тая глупава наредба, то е — за да можете да си представите каква голяма загуба на време е нейното прилагане и какво голямо е числото на ежедневно употребявания персонал.

Солунските скорошни събития доказаха, че сигурността на общественото спокойствие не се състои в това — да се пречи на гражданите, за да не пътуват. Турската полиция, така изкусна да визира и да преписва тескеретата, се оказа напълно неспособна да открие навреме рицарите на динамита, които в продължение на много месеци можаха да извършат една грамадна работа, без да бъдат обезпокоявани ни най-малко.

2.

В един от своите романи, който нито е най-прочутият, нито най-увлекателният, Дюма-баща разказва чудната история на Рицаря на Червения дом, който в 1793г., влюбен в кралицата Мария Антоанета, посветил живота си за нейното освобождаване. Той измислял фантастични комбинации, които, до последния момент, изглеждали за неизбежно сполучливи и които пропадали — нещо, което налагало на автора да почва отново своите опити.

Една от тия комбинации наложила покупката на една къща на улица „Ла Кордери“, съседна със затвора „Тампл“. Избата на тая къща се допирала до стената на пивницата на „Тампл“. За да се добие пряко съобщение между избата и пивницата, достатъчно било да се махне тая преграда. С това именно се заловил Рицарят на Червения дом, както лично той, така и неговите доверени приятели. Но, както казах, тоя чудесен план за отвличане на кралицата чрез пробиване на една дупка на пода, водеща за избата, не можал да сполучи.

Рицарите на динамита в Солун бяха по-щастливи. Техният план, много приличен с оня на Рицаря на Червения дом, не можа да бъде осуетен.

През м. септември 1902 г., един непознат българин се установи в Солун. Той нае един дюкян, разположен във „Френската махала“, срещу западната страна на Отоманската банка, наблизо до хотел „Коломбо“. Дюкянът беше малък. Българинът го нае скъпо. За да бъде спокоен, той предплати на Водната компания наема в аванс за няколко месеца. След това той докара за 120 франка стока, която изложи по стените. На първо време няколко клиенти от квартала, или минаващи оттам, влязоха в дюкяна за покупки. Наемателят се погрижи да ги отчае: исканите стоки липсвали; ще се получат, но късно — след няколко дни; или пък искаше такива цени, че клиентите си излизаха, без да купят нещо. Скоро дюкянът престана да се посещава от купувачи, освен от няколко постоянни клиенти, които влизаха в дюкяна и на отиване отнасяха в книжни кесии... какво? — пръст от подземния изкоп, прокопан от бакалина и неговите приятели.

Подземният тунел, който в последствие биде разкрит, е дълъг най-малко 13 метра. И по необходимост той е достатъчно широк и висок, за да може един човек да работи. Проветряването му е било осигурено чрез едно ковашко духало. Тунелът започва от дюкяна, минава под един гириз^[1] и достига до Отоманската банка. Той следва не права, а начупена линия с нееднакво дълги части. Аз видях плана на тоя тунел, начертан от главния инженер, с цифри, които обозначават дължината на всяка част, наклона, отклоненията и пр. Това е чудесна работа, която позволява да се предположи, че така нареченият „бакалин“ е — както разправят — може би офицер от инженерните войски на българската армия.

Щом тунелът е бил завършен, към неговия край е била поставена бомбата, а след това и фитилът. И работата сполучи.

Разкопките разкриха, че и друг един тунел е бил прокопан с направление към хотел „Коломбо“, т.е. в оная част на улицата, която се намира вляво от дюкяна. Тоя втори тунел е бил отчасти запушен с пръстта, изкопана от първия тунел. Всичко е било приготвено за запалване на два фитила, но не се знае защо разбойниците не са запалили направо и двата фитила. Те окачили над фитилите голямо количество хартия, напоена с петрол и я подпалили. Канапът, с който била вързана хартията, трябвало да изгори заедно с нея: а тая последната след няколко минути би паднала върху фитила и би го запалила. Тая тънка сметка е била осуетена: едно отделяне на въгленна киселина, изгасило запалената хартия.

При точката, където се съединяват двата тунела, са били намерени, непокътнати, две големи шишета, пълни с нитроглицерин. В дюкяна на „бакалина“ и в избата имаше окачени шишета, но не се знае какво съдържат те: специалната комисия, която трябва да ги изследва, още не е назначена.

3.

Ако това би се случило в друга държава, а не в Турция, мъчно би било да се повярва, че едно толкова сложно предприятие би могло да съществува и да работи в продължение на няколко месеца, без да бъде усетено от полицията.

Не може да се допусне, че извършените атентати са дело на полицията, за да оправдае с тях една жестока разправа с българското население. Най-много, което може да се допусне, е, че полицията, с някаква задна мисъл, ще да си е затворила доброволно очите, за да не вижда влизането и излизането на непознати лица, които са посещавали бакалницата. Тя, полицията, не е подозирала какво се работи в дюкяна — това е сигурно. Недопустимо е да се вярва, че тя би търпяла това, та че каквито да би били нейните основания.

Но тя би могла да предположи, че там има някакво бунтовно огнище, което трябва да остави да се разгори, за да може в удобен момент да го загаси с последни сили и да добие предлог за свирепи репресалии. Този макиавелизъм може да се допусне в турския начин на разсъждение.

Налага се друг един въпрос: как е можало да проникне толкова голямо количество експлозив в една държава, където електричеството е забранено под предлог, че за неговото произвеждане трябва динамо и че динамо... е динамит! Е, една страна, където калиевият хлорат е забранен даже за аптекарско употребление! В една страна, където това се е случило в действителност — една игра на топки, поръчана от директора на едно училище за игра на учениците, е била задържана в митницата, защото едрите топки безпокоили властта! Бояли се да не би тия дървени топки да са бомби. Тия последните били разрязани с бичкия, за да се убедят, че са безвредни дървени топки.

А пък колко много килограми динамит са минали незабелязани от същите тия митнически власти! Как?

Чрез митницата. Да! Портовата служба в Солун потвърждава, че в това пристанище са влезли три големи бъчви, декларирани „Риба“, с обща тежина 1600 килограма. Но в регистрите на митницата няма нито следа от преминаването на тая стока. „Бакшишът“ е направил да се избегне плащането на митото. А пък митническите чиновници са под наблюдението на полицейските агенти. Но... никой не наблюдава полицията. Това е една празнота.

LES CHEVALIERS DE LA DYNAMITE ET LA POLICE TURQUE

РИЦАРИТЕ НА ДИНАМИТА И ТУРСКАТА ПОЛИЦИЯ
Тунелът, изкопан от българските атентатори за взривяването на Отоманската банка в
Солун.

сп. Л'Илюстрацион, бр. 3143, 23 май 1903 г.

4.

Неспособна да предугади събитията, как постъпва турската полиция след като те — събитията — са вече станали? С една забележително безподобна несръчност.

Първата ѝ длъжност, която и се налагаше, беше да провери дали други квартали не са минираны и дали не трябва да се очакват нови катастрофи. За такава проверка нищо не бе направено.

Затова пък спрямо цялото българско население взеха най-строги и брутални мерки. Арестуваха и туриха в затвора всички българи — търговци, работници, служещи. Войската изби всички, които се съпротивляваха или в които се намериха бомби. Под влияние на общественото смущение, през първите дни, числото на тия жертви бе много преувеличено; дори досега, мъчно е да се определи това число. Според събраните от мене цифри, числото 150 убити изглежда да е най-близко до истинската цифра. Това е всичко, което може да се каже по тоя въпрос.

Може някой да каже, че 150 души убити са много. Но трябва да се признае, че тия събития протекоха сравнително леко. Изглежда, че от Цариград ще да са били дадени много точни заповеди, с които се е препоръчвало умереност. В тези трудни и мъчни дни, солунският валия Хасан Фехми-Паша показва голямо хладнокръвие и решителност, които заслужават най-голяма похвала. На следния ден подир катастрофата той обходи с кола солунските улици, като се спираше да говори на народа и да го успокоява, като заявяваше, че войската и полицията са достатъчно силни, за да запазят реда. Той строго забраняваше на жителите-турци да се намесват в работата на войската и полицията. Изобщо, с изключение на няколко неизбежни изключения, както офицерите, така и войниците се държаха много добре. Само полицията показва, че е много зле организирана и че ѝ липсва разум и разсъдък.

Търговските заведения бидоха обискирвани в отсъствието на собствениците. Подпомогнати от евреи и арнаути, полицейските безразборно задигаха и отнасяха всичко, каквото им попадне, без да питат никого. Без да имат никакъв бунтовен характер, цели счетоводства, делови книжа, търговски кореспонденции, вещи и принадлежности изчезнаха. Достатъчно беше да е от българин, за да вземе пътя за затвора. Мирни, едри, заможни търговци, спечелили своето състояние с труд, и които — със самия този факт — бяха консерватори и решителни противници на каквато и да било революционна агитация — бидоха третираны като членове на „Вътрешната Организация“. Това беше такава полицейска несръчност, която чрез тези репресии ще спечели за бунтовното движение нови привърженици.

Въпросът се отнася до една обща мярка, която със своята голяма строгост има преимуществото да избегне по-големи нещастия. Главният инспектор Хилми-Паша предлага на правителството да интернира в Мала Азия всички подозрителни българи. Но той едва ли ще да е помислил, че такава една мярка, при нейното прилагане, изисква мъдрост, умереност, такт и умело пипане — неща, каквито турската полиция не притежава никак. Един „закон за заподозрените“ ще отвори в Македония вратата за всевъзможни полицейски произволи. За турската полиция, всички македонци, които се наричат „българи“, са подозрителни. Ония от тях, които имат пари, за да плащат, ще бъдат честити: от тях ще искат да дадат „бакшиш“, за да избягнат заточението. А и полицията ще реализира хубави печалби.

* * *

В своята книга, озаглавена „В Македония под робство“, София 1934 г., печатница П. Глушков, стр. 258–264, Павел П. Шатев пише за Солунските събития, станали на 17/30 април 1903 г.:

...Параходът „Гадалкивир“ биде запален във вторник 15/28 април 1903 г. Същия ден, през нощта, Димитър Мечев, Илия Тръчков и Милан Арсов, с предварително приготвен взрив, се приближили до ж. п. линия Солун-Деде Агач, и при един завой между голямата гара, която беше във от града, и малката гара в самия град, с две петарди, прикрепени с пластинките до релсите, поставили 2–3 кг мелинит, тъкмо когато се появил влакът. Колелата на локомотива минали малките черни и съвсем незабележими петарди, които възпламенили динамита. От взрива локомотивът се повредил, обаче не се катурнал; стъклата на повечето от прозорците на вагоните се изпочупили. От пътниците никой не пострадал. Без да бъдат забелязани, атентаторите се отдалечили бързо, в една от преките ж. п. линии, и се прибрали пак в града. Тогава вече за всички станало ясно, че в града Солун

има комити и атентатори, тъй като изгарянето на парахода „Гадалкивир“ и повредата с динамит на железопътната линия всички взеха за една комбинирана атентаторска акция.

Другият ден, сряда, 16/29 април 1903 година, мина тихо. Полицията усилено търсеше скрити комити, но не намерила такива.

През нощта, след като всеки от атентаторите е бил на предварително определено място, Коста Кирков поставил няколко килограма мелинит между газовите и водопроводни тръби, които минаваха под малкия мост на рекичката, преди да се влее в морето. От взрива газовите и водопроводни тръби се повредили и в един миг целият град потънал в мрак и останал без вода. Това беше сигналът за борбата. В тоя момент Димитър Мечев и Илия Тръчков са били при ниските стени около двора на фабриката за светилен газ, с единствената цел — да се прехвърлят въз двора на фабриката и с един предварително приготвен взрив да възпламенят самия резервоар за светилен газ. Бдителният гавазин (пазач) на фабриката е попречил на това, като, с револверни изстрели, е подгонил и двамата, които, възползвайки се от тъмнината, се изгубили в съседната градина, откъдето се прибрали в общата квартира, до хотела „Салоник“, при самия ъгъл, където от главната улица „Тахта кале“ се отделя една тесна, крива улица и минава покрай стените на Топхането. Димитър Мечев и Илия Тръчков, след като затворили добре вратата — железни врата, — от стаята и терасата на квартирата си почнали да хвърлят бомби. По разказа на хора, живущи близо до тяхната квартира, през нощта те хвърлили повече от 60 бомби и в продължение на няколко часа се сражавали с войската и жандармерията, след което са били убити. Те и двамата — Мечев и Тръчков — от стаята и терасата, една по една, са хвърляли бомби, а след избухването на всяка бомба, войниците групово, под команда, обстрелвали цялата къща, за да ги убият. На тоя пункт войската и жандармерията са били командвани от Хюсни Ефенди, „Арап-Бинбаши“, по произхождение негър. В първия момент някои от войниците и жандармите са били убити и наранени, но в последствие, след хвърлянето на всяка бомба, докато изгори късият фитил, Арап-Бинбаши командувал „Легни!“ — и всички войници лягали с гърдите си на земята и пак по заповед на същия бинбаши ставали, за да стрелят в прозорците и в терасата.

През тази нощ в магазина „часовой“ е бил Орце п. Йорданов. Той, след като забелязал изгасването на лампите, запалил дългия фитил в магазина, излязъл вън и се отдалечил. След няколко минути взривът избухнал с голям трясък, разрушил зданието на „Банк Отоман“, където се появил пожар. Тъкмо при избухването на взрива, с един файтон, е минавал по улицата германският инженер Хекел, който при „Банк Отоман“ е бил убит от камъните, пръснали се вследствие на взрива. Цялата стража, която пазела зданието, още при първия взрив се разбягала към съседните улици. Директорът на банката, който доскоро живееше в най-горния етаж, предвид на всякаква изненада, от една седмица напуснал банковото помещение и живееше в отделна частна квартира.

Милан Арсов е бил определен да хвърли една бомба в лятната градина на театър „Алхамбра“, а Георги Богданов — в кафене „Ньона“, при площада до самия кей. Веднага след изгасването на лампите с газовото осветление, публиката бързо се раздвижила и от страх се разбягала. В тоя момент Милан Арсов и Георги Богданов с цигарите си запалили фитилите на „пакетите“, увити в хубава хартия, които държали в ръцете си.

Фитилите на взрива, както на Милан Арсов, така и на Георги Богданов били доста дълги с единствената цел да не се причиняват човешки жертви.

Владимир Пингов се опитал с малко бертолетова сол и едно шише с фосфорна течност да предизвика пожар в „Бошнак хан“. Той, още при изгасването на лампите от въздушния газ, запалил течността и бертолетовата сол, излязъл на улицата, която върви покрай „Бошнак-хан“ и хотел „Вардар“ и се упътил към квартирата на Димитър Мечев и Илия Тръчков. Обаче, когато минавал тъкмо при входната врата на „Топхането“, старшият на поста искал да го спре и арестува, просто по подозрение, но той се съпротивил и бил застрелян.

Коста Кирков и Орце п. Йорданов, възползвайки се от тъмнината и общата суматоха в града, особено по главната улица, хвърлили няколко бомби пред хотел „Египет“ и театър „Еден“, с цел още повече да увеличат паниката. Близо до хотел „Египет“ беше „Банк Отоман“. Една голяма част от публиката, обзета от панически страх, тичала по главната улица надолу, към хотел „Салоник“, но като забелязала, че и там се хвърлят бомби и има стрелба, връщала се обратно към кръстопътя при хотел „Египет“ и театър „Еден“.

На 16/29 април 1903 година през нощта са били убити Димитър Мечев, Илия Тръчков и Владимир Пингов.

Орце п. Йорданов, Коста Кирков, Марко Бошнаков, Милан Арсов, Цветко Трайков успели да се приберат в квартирите си.

На 17/30 април 1903 г., четвъртък, рано сутринта, Коста Кирков, прилично облечен, излязъл от квартирата си, упътил се към улица „Сабри-Паша“, където беше помещението на телефонната станция, уж, за да подаде една телеграма. Обаче, старшият на пост поискал, съгласно разпорежданията на властта, да го обискират. В тоя момент Коста Кирков се отдръпнал и се опитал да възпламени бомбата, обаче часовоят го промушил с щика на пушката си.

През същия ден към обед от квартирата си, находяща се близо до „Банк Отоман“, зад католическата черква (една двуетажна гивгирена къща с балкон, в която живееше едно италианско семейство, Антонио Пепе), Орце п. Йорданов в продължение на 2–3 часа от време на време хвърлял бомби от вътрешността на къщата, докато е бил убит от войниците.

Когато трупът на Орце п. Йорданов е бил изваден от къщата и прострян на улицата, няколко разярени войници искали да го промушат с ножовете на пушките си. Обаче Хюсни Ефенди — „Арап-Бинбаши“, който също бил на местопроизшествието, ги спрял и посочвайки трупа на убития атентатор, обърнал се към войниците и им казал:

— Ето, тъй се умира за отечеството! Нека убитият ви служи за пример как трябва да се жертват за отечеството!

До 17 април от войската и жандармерията в различни пунктове са били убити 42 души, а от атентаторите — Орце п. Йорданов и Коста Кирков.

През деня няколко групи от турското население, силно възбудени от фанатизъм и ярост, се опитали да правят изстъпление, като избият българското население в Солун, което нямаше нищо общо с атентатите. Обаче, когато валията Хасан Фехми-Паша научил за това, той сам е ходил из някои улици и лично е увещавал разярените фанатизирани тълпи да не правят изстъпления, като им е обещал, че властта ще се справи. Присъствието на европейски военни параходи в пристанището и енергичното вмешателство на валията, ограничиха изстъпленията, чиито последствия в тоя момент най-добре е схващал самият Хасан Фетми-Паша.

Губернаторът, валията Хасан Фетми-Паша, се отличи и заслужи за всичките похвали. Той още сутринта, след станалите експлозии, се яви на много места, за да успокоява публиката, като я уверяваше, че войската и административната власт ще могат да запазят реда и спокойствието в града, и строго увещаваше уличните тълпи да не се намесват в разпоредбите на властта. Войската и офицерите, общо взето, се държаха добре, с изключение на полицейските органи, които се оказаха лишени от всякакъв такт, умение и предвидливост.

Същия ден към 5–6 часа, когато валията се е прибрал в квартирата си, намираща се в махалата „Пиргите“, определеният от по-рано съзаклятник Цветко Трайков се опитал да се приближи до охраната и подгонен, Цветко, след като се поотдалечил към едно празно място около една къща, извадил една бомба, запалил я и седнал върху нея. Бомбата избухнала и Цветко намерил своята геройска смърт. Тази саможертва оковала на място и валията, и войниците.

След няколко дни, Георги Богданов, Милан Арсов, Марко Ив. Бошнаков, както и всички останали съучастници и сподвижници на съзаклятниците бяха арестувани и предадени на специален военен съд (Дивани Харб). Всички убити атентатори и други лица, убити през време на Солунските атентати, са погребани в българските гробища в обща гробница, в горния ляв ъгъл на гробищата, около малката черква-парацис „Св. Апостол Павел“. Само Коста Кирков е погребан в отделен гроб.

* * *

Забележка 1

В горното описание П. Шатев е пропуснал да отбележи нещо съществено, което охарактеризира личностите на Солунските атентатори — да дадат човешкия си живот и да спасяват другите, даже в момента, когато знаят, че самите тях ги очаква сигурна и много близка смърт.

Забележка 2

Преди извършването на атентатите, Орце застраховал живота си за 10 000 франка, платени на Симона Радев. Тоя последният получил застрахованата сума и я предал на Б. Сарафов. Остава, обаче, открит въпросът — защо Орце искал да се плати тази сума на Симона Радев, а не направо на Борис Сарафов, от когото беше получил такава сума миналата година в Женева? Че Орце не е искал да остави парични задължения след извършените атентати спрямо когото и да било — това е лесно обяснимо; но защо да се брой тая сума именно на Симона Радев? — това не може лесно да се обясни. И защо Симон Радев ги е дал на Борис Сарафов? — и това не а така лесно да се обясни.

В случая не се ли повтаря старата история на Юда, който върнал 30-те сребърника за своето предателство. Само с тази разлика, че Юда върнал 30-те сребърника и след това се обесил, а Симон Радев продължава и до днес да живее.

Забележка 3

В същото описание Шатев описва смъртта на Коста Кирков много бегло. Според както ми я разказва Гоце Чанев — лице, много близко на атентаторите, който е бил в Солун по време на атентатите, — Коста Кирков, изискано облечен, искал да влезе в телеграфо-пощенското здание. Това последното, както всички обществени учреждения, било охранявано от войска. Часовоят не допуснал Кирков да влезе в зданието.

— *Yasak! Geri!*^[2] — извикал часовоят.

— *Mais, je suis français!*^[3] — се помъчил Кирков да убеди часовоя, за да го пусне да влезе в зданието, като безвреден чужденец.

— *Франсе-мрънсе... Ven bilmém! Yasak-dir! Geri!*^[4]

Тогава Коста започнал да пали с цигарата си фитиля на заряда, който носил в ръцете си, като обвит в хартия пакет.

Намирацията се наблизил началник на военната застава, като забележал Киркова, че пали фитиля се спуснал върху него и с шашката си му отнесъл предната горна част на главата.

Коста паднал по очите си на земята. Тогавашният френски консул — мосю Стеег, който преди няколко месеца е бил преместен от Пловдив в Солун, и който по заповед от френското правителство следил от близо и подробно онова, което става в Солун, минал и видял, когато трупът на Коста Кирков в продължение на няколко минути, с конвулсни движения се мъчил да запали фитиля на взрива.

Забележка 4

Името на атентатора, който се опитал да се приближи до фойтона на валяята, не е Цветко Трайков, а Цветко Наумов от Ресенските села, по занаятие градинар, който до края на 1900 година беше в Цариград и — с коша на гърба си — продаваше зарзават из Цариградските улици. Той беше слабограмотен човек. Той, заедно с друг цариградски градинар — Хаджията, — през първите дни на месец януари 1900 година, принуди изпратения от ВМР Организацията Стоил Мирев да устрой нашето избиване в Цариград да бяга от тоя град (справка: стр. 313 от третата част на „Предвестници на бурята“).

По-късно Цветко Наумов дойде в София, и през 1901 година аз го виждах да се навърта около Софийския Върховен Македонски Комитет. След избирането на Стоян Михайловски за председател на тоя комитет, Цветко Наумов изчезна от очите ми и аз не го видях вече.

* * *

От Караманджа се спуснахме право на юг, като вървахме по пътеките, когато попадахме на такива и без път, когато те се отклоняваха много от направлението, което държехме, или когато ни водеха към населени места. По тоя начин, след три нощни прехода, ние стигнахме до гарата Кара Агат, където продължихме прехода си и през деня.

От тоя преход денем си спомням следната случка: след прехода в първия ден, вечерта, се спряхме да нощуваме на една малка полянка, оградена от северната страна с шубраци и граничеща от юг с много стръмен скалист склон. Както споменавам и по-горе, не поставяхме часовой. Бяхме много изморени, капнаха за сън. Веднага след като легнахме, сме заспали.

Трябва да е било към полунощ, когато ме събуди някакво кучешко виене.

— Че какво търси куче по тия пусати места? — помислих си аз, завих се с кебето през глава, за да не чувам кучешкия вой и се помъчих отново да заспя.

Напразно се мъчих — виенето беше много силно и зловещо; като че ли животното виеше над главите ни. Този вой не ни оставаше да заспим и да си отпочинем както трябва.

Когато съмна, станахме и се пригответихме за път. Христо Лакудата разгърна шубрака, за да се отдели малко по нужда, и веднага извика:

— Ху-бре! Ху-бре! — и изгони един вълк, който със все сила избяга нагоре към стръмното.

Работата се изясни: гладният звер ни подушил и съблазнен от миризмата, дошъл на 3–4 крачки до нас, клекнал на задницата, вирнал си муцуната нагоре и почнал да вие, за да събере дружина и да ни нападне; знае се, че вълкът колкото е кръвожаден, когато е в глутница, толкова е подъл и страхлив, когато е самичък. В това отношение той прилича на човека.

Слязохме и преминахме през Оллу Елле — високо планинско пасбище, чиято надморска височина съперничил с оная на Боздаг, който се издигаше на запад от нас. Още беше рано; каракачанските стада още не бяха дошли; в гънките на местността снегът, на преспи, още стоеше.

— Ето тука, на това място, е убит Георги Фертика! — каза Локудата и ни посочи една равна поляна, през която ни предстоеше да минем.

Аз познавах Фертика от 1895 година, след връщането му от четническото нахлуване в Македония. На възраст около 50 години, той имаше среден ръст, широки плещи, добродушно широко лице, набраздено с бръчки, умни и хитри очи, тъмнокестенява прошарена коса, и също такива дебели мустаки. Той беше вземал участие във всички обществени движения от Съединението на Северна и Южна България до четническото нахлуване в Македония през 1895 година, при което всякога се беше отличавал със своята добросъвестност и извънредна скромност.

Фертика постъпил, като прост четник, в четата на Вълчо Сарафов. След убийството на тоя последния, извършено с цел да бъде обран, Фертика продължил да фигурира в същата чета и след като убитият Вълчо Сарафов е бил заместен от Коста Антонов — Съчанката. Свободолобив, откровен и пряк по природа, Фертика не можал да се примири с коварството на новия си войвода и с неговата кръвожадна жестокост, подплатена с алчно користолюбие.

Учителите в с. Райково, Дечев и Шапърданов, в едно събрание на Организацията в това село, подложили на критика поведението на Коста Съчанката по злоупотреби на някаква сума, която му била поверена от Организацията в село Райково. След няколко дни, под предлог, че ще третира с тях някакъв организационен въпрос, Съчанката ги повикал при себе си в четата, като им поръчал да донесат едно въже, което му било необходимо за връзване на някакъв денк. Без да подозират нещо лошо, Дечев и Шапърданов дошли на назначената среща и донесли въжето. Коста Съчанката накарал четниците да вържат с въжето ръцете и краката на нещастните учители, които били заклани, след като дълго време били подложени най-жестоки измъчвания.

Коста Съчанката по убеждение беше тесен социалист. Той наизуст цитираше цели глави от „Капитала“ на Карл Маркс и от съчиненията на Енгелс и Бебеля. Неговата начетеност на тесняшката „научна“ и пропагандна литература беше се проявила в него чрез вярването, че насилието и терорът са необходимо условие за провеждане в практическия живот на тесняшко социалистическите принципи — и безразборно, на всяка крачка, упражняваше тоя терор било спрямо ония, които критикуваха неговите действия, било спрямо съвсем посторонни и в нищо невинни хора.

Така веднъж, след едно несполучливо нападение на турска територия, имащо за цел някакъв обир, четата на Съчанката се връщала за България. Усетил присъствието на четата в турска територия, аскерът поставил на много места секретни постове, за да я избие или залови. При движението си към границата, четата срещнала някакъв си помак от с. Мугла, който, с торбичка на рамо, идвал откъм границата и си отивал в селото. Съчанката обещал на помака много голяма награда, ако преведе четата, без да бъде усетена от секретните постове на аскера. Помакът превел четата, която успяла да мине границата без всякакъв инцидент. За тая услуга, помакът получил обещаната награда; той бил вързан за едно дърво и четниците — особено ония от тях, които дотогава не били убивали човек, били принуждавани от войводата да нанасят поред удари с кама върху „вързания помак“, в гърдите отляво, между петото и шестото ребро, както им заповядал Съчанката... Напразно вързаният помак се молил да го довършат; войводата продължавал да

преподава на своите неопитни четници лекции по човекоубийство върху жив човек и да следи за практическото приложение на преподаваните знания.

През месец август 1901 година аз се случих в Пловдив. По това време се случи да бъде в същия град и Коста А. Съчанката. Той беше се върнал от София, където бил извикан от новия председател на Софийския Върховен Македонски Комитет — Стоян Михайловски — във връзка със „завладяването“ от тоя комитет на пограничния пункт Чепеларе. Непосредствено преди заминаването си за София, Съчанката убил някого си и тръгнал за София, без да си измие ръцете между пръстите, по които останала засъхнала кръв от убийтия. Това обърнало внимание на Ст. Михайловски, който запитал какво е това тъмно-червеното между пръстите му; когато узнал, че това е кръв от наскоро извършено убийство, Михайловски изпаднал в ужас и отказал да третира със Съчанката какъвто и да било въпрос. Аз срещнах Съчанката в Пловдив, след връщането му от София. Отбихме се в „Червен рак“ (където е сега народният магазин), на чашка ракия. С лек хумор, духовито той ми разказа за срещата си със Ст. Михайловски и в края ми изповеда:

— Аз не мога да заспя, ако през седмицата не съм заклал човек.

Още след убийството на учителите, Дечев и Шапарданов, Фертика изказал пред другарите си своето възмущение и влязъл в очите на Съчанката, който в себе си още тогава го осъдил на смърт; но, понеже знаел, че Фертика е храбър и с авторитет пред другарите си, не посмял да го убие или да накара някого да го убие, когато е буден, а натоварил одного от четниците да го застреля, когато е заспал. На няколко пъти, с приготвен револвер, четникът-палач се приближавал до жертвата си, но в момента, когато да стреля, Фертика се стряскал насън, пробуждал се и скачал прав, стреснат от страшен кошмар, и разказвал на събудените четници.

— Сънувах страшен сън — море, широко море. Не се вижда бряг. Аз газя в морето, което става все по-дълбоко и по-дълбоко. Изведнъж от морето изкача змия, една черна, дебела, голяма, много голяма змия, която се стрелна върху мене да ме клъцне по челото. От страх се сепнах и се събудих.

И всеки път след като убиецът се приближавал, а той се стряскал и скачал, Фертика казал, че пак сънувал все същия сън. Тук на Оллу Елле, убиецът пак се приближил до Фертика. Тоя последният не се стреснал, тъй спял мирно, и бил застрелян в слепите очи. След дълго мъчение и ритане с крака, най-последно издъхнал.

След убийството на Фертика, терорът, упражняван от Съчанката върху четниците, за да ги държи в робско подчинение, достигнал своята кулминационна точка. Никой от неговата чета не бил сигурен, че, като заспи, няма да бъде убит най-подло. Един по един четниците се разбягали. Поради терора и Организацията се дезорганизираща и умряла. Останал без четници, Съчанката изфирясъл от Ахъ-Челебийско. При тия условия Христо Караманджуков беше дошъл в Ахъ-Челебийско и беше си поставил за задача да организира този край, а аз — да направя една база за един атентат по ж. п. линия Жонксион-Салоники, като запуша тунела между селата Ени Кьой и Габрово.

Продължавахме да се спускаме на юг. На 22 април 1903 г. достигнахме ж. п. линията и се надвесихме над северозападния вход на тунела, находящ се между гарите Ени Кьой и Габрово. Под нас, релсите се вмъкнаха в него. Близо до входа на тунела, под платното на железния път, беше струпана някаква землянка. Пред землянката беше накладен огън, над който — закачено на един чатал, забит в земята, настрана от огъня — имаше едно котле, в което се вареше нещо, защото от него излизаше пара. В землянката имаше 10–15 души аскери, които влизаха и излизаха от нея. При входа на самия тунел беше поставен часовей.

По стръмния баир тръгнахме на югоизток и се надвесихме над другия вход на тунела. И там, под платното на железния път, имаше землянка, от която влизаха и излизаха аскери. И при този вход имаше часовей.

Мостовите по ж. п. линията тоже се охраняваха от военни застави и часовей, като ония при входовете на тунела. От една застава до друга се движеха патрули от по двама аскери. От тая рекогносцировка ние извадихме следните заключения:

1) Проникването в тунела или завземането на някой от мостовете чрез открита сила беше, ако не невъзможно, то поне много съмнително, даже ако бихме действали с многобройна чета.

2) Ако — след бой със заставите — бихме проникнали в тунела или бихме заели някои от мостовите, едва ли бихме имали време и възможност да ги повредим така, че тяхната поправка да изисква доста време — необходимо условие, за да се постави ж. п. линия в невъзможност да служи за военни цели при потушаването на въстанието.

3) Повредена на всяко друго място, линията ще може бързо да се поправи и ще може да пренася войски, следователно, една такава повреда не си заслужава труда и жертвите.

Трябваше да се намери начин за проникване в тунела, без да срещнем съпротива от аскера. Трябваше — както при решаване на мъчните задачи в математиката — да се избиколи мъчнотията. С Андон Дечев го обмисляхме и съобразявахме. Най-после се спяхме на следното решение:

1) С една многобройна чета да нападнем гара Бук, отстояща около 25 км. западно от тунела, охраната, на която гара, не беше много силна. Там всякога се намират резервни локомотиви, държани под пара. Преди да нападнем тая гара, ще прекъснем телеграфните жици и ще я изолираме.

2) Ще завладеем един от готовите локомотиви, ще закачим за него един вагон, на който ще натоварим четниците и взрива, ще повредим всички останали локомотиви и ще ги направим негодни за пътуване, като предварително с тях ще задръстим всичките маневрени линии на гарата.

3) Със завладения от нас локомотив, каран от машиниста под дулото на револвера ще заминем с най-голяма бързина за тунела, ще влезем в него без съпротивление от аскера, и ще спрем по средата в него.

4) Веднъж влезли в него, ще поставим взрива по начин, да разрушим едновременно както локомотива, така и релсите на линията, за да задръстим тунела, та да не може да бъде поправена дълго време.

5) След като подпалим фитила, ние ще излезем от тунела, и ако се наложи — ще водим бой с аскера, за да си пробием път. Ако успеем да си пробием път — добре; ако не успеем, пак няма да е зле, защото ще си продадем кожите скъпо.

* * *

Сега моята най-близка задача беше да намеря взрив, както и всичко необходимо за задръстване на тунела и разваляне на ж. п. линията.

Трябва да беше вечерта, 22 април 1903 година, стар стил, когато след като привършихме нашето разузнаване на тунела и линията — тръгнахме обратно за Карлуково.

Още преди два дена ние си бяхме привършили хляба. Измъчваше ни вълчи глад. Обезсилени от глада, едва се влачехме. Следната сутрин, рано, когато при пукането на зората навлязохме в Кара Агат, под гъстите надвиснали клони на една ела изгонихме една дива свиня, която със силно изгрухтяване се стрелна пред нас в дерето. На тоя глад отгоре — дива свиня. Очите ни светнаха и ние двама с Антон Дечев се затекохме по пресните ѝ дири. Лакудата и Булашев останаха да ни чакат горе. Цели два часа ние с Дечева се лъгахме по дирите на хитрата гадина. Ето на! Дирята е прясна, толкова прясна, че е направена скоро, преди не повече от една минута; тя, дирята — ни води ей там, към отсрещната група от гъсти елови дървета... и изведнъж липсва по това направление. Започваме да я търсим около мястото, където я бяхме загубили. Наоколо — никаква диря. Антон Дечев, който е страстен ловец, ме извика и ми сочи дирята, която е намерил; тя започва отново, но не по същото направление; животното направило един скок от няколко метра назад и избягало натам, от където беше дошло, само че под остър ъгъл, така че ние сме се разминали с него... Капнали от умора, окъпани в пот, ние най-после се отказваме от нашето намерение да го убием и почваме да се връщаме при другарите си, които ни чакат там, далече, на гребена...

На връщане, при една шубрака, Антон Дечев попадна на един таралеж, който се сви на кълбо. За да не го избодат Дечев постла кърпата си, търкулна таралежа с крака си върху кърпата, събра четирите и края и понесе своя лов на горе, към дружината, като казваше:

— Пак ще му направим адета на Гергьовден — ако не с агне — с таралеж.

Няма да описвам след като го прободохме с ножа и го убихме — с какъв труд одрахме таралежа и как свещенодействувахме при неговото опичане на шиш. Ако и много вкусно, месото на таралежа не задоволи нашия глад, а само го раздразни. Отново тръгнахме на север, но така омаломощени

от глад, че едвам си влачехме краката. Напразно си залъгвахме стомасите, като дъвчехме восък, какъвто си бяхме турили в раниците, именно за такива случаи като сегашния. Стомахът искаше от устата да му достави не слюнка, а храна — съществена и достатъчна храна.

На едно място в горното течение на Озир-Дере, навлязохме в едно широко пространство, покрито с коприва, висока до пояс. Ние набрахме по един сноп коприва, която беше много крехка, седнахме и се заловихме да щавим копривените листа, като ги мачкахме между дланите си, и след това, поръсени със сол и пипер, ги дъвчехме и гълтахме. Натъпкахме се с коприва, но това не ни насити. Човекът не е тревопасно животно и неговият организъм не е пригоден да използва тревата за храна. И с така препълнените стомаси се чувствахме гладни и омаломощени.

Едва се мъкнем. Но най-омаломощен е Булашев, който е най-силен физически от всички ни. Миналата година в Пловдив беше дошъл един странстващ цирк. Между другите номера, имаше и борба с мечка. Булашев се беше борил с тази циркова мечка и беше възхитил публиката със своята физическа сила. Сега той е така омаломощен от глада, че е заприличал на парцал; трябва постоянно да се спираме и да го изчакваме, за да не го загубим.

— Не мога повече! Вий вървете! Аз ще остана тук. Нямам сили да вървя по-нататък! — и Булашев легна, обърна се по гръб и се изтегна на земята.

Останалите трима взехме да се съвещаваме. На около 3 км вляво от нас, на северозапад, се виждат накацали по баира някакви къщи. Това, както научихме по-късно, било село Змиево, помашко село с фанатизирано население. Решихме един от нас да иде в селото и да вземе хляб. Облечен в чепеларска носия, Антон Дочев, който на пръв поглед имаше вид на помак, беше най-подходящ да иде в селото. Дочев остави раницата и кебето, както и всичко, което в случая беше излишно, взе си само пушката и няколко пачки патрони (той беше въоръжен с дълга манлихерка, стар образец) и замина за село Змиево. След около един час и половина, той се върна с една торба, праметната през рамото му, напълнена с четири хляба. Аз раздадох на всички по едно малко коматче, което те заръфаха с ожесточение.

— Не бива да се яде много наведнъж — казах аз, — стомахът е отвикнал от храна. Трябва постепенно да привикне. Инак ще изпокапем по пътя.

Беше започнало да се мръква. Изядохме само по няколко залъка хляб, но това ни върна силите и тръгнахме бодро отново на път. Трябваше по-скоро да се махнем от тука, да се възползваме от нощта и утре да сме далече, защото помаците ще направят хайка по нас и ще ни гонят с ловджийски кучета.

Възвърнали си силите с хляба, ние продължихме преходите за към село Карлуково и към 27 април 1903 година се прибрахме над това село, в Чиловата кория.

* * *

При пристигането си в Карлуково, в новодошлите вестници от България, прочетохме първите сведения и описания на Солунските атентати. Значи, моето видение под връх „Сакарка“ беше един от най-безспорните случаи на телепатия. За мене стана повече от ясно, че хората притежаваме способности, които ние самите даже не подозираме.

По-късно, когато анализирах себе си и отбелезвах времето на моите лични психически проявления, констатирах: нашето, наглед безпричинно добро или лошо, душевно разположение съвпада с момента, когато някъде далече от нас, се желае или се крои нещо добро или пакостно за нашата личност. Изглежда, че ние всички сме вързани помежду си с невидими психически връзки, по-силни или по-слаби, в зависимост от психическото ни състояние. Мисля, че сегашното състояние на човешките знания не е в състояние да даде отговор на тоя въпрос. Онова, което е положителното, е, че чрез психическо средство ние можем през грамадни разстояния да видим съдбата на нашите близки по душа хора.

След прочитането на новините за Солунските събития аз се почувствах сам, съвсем сам във вселената. Всичките ми близки по душа хора бяха приключили своите сметки с живота; едни бяха избити и избесени в Одрин, а останалите загинали в Солун. Аз нямах вече близки по душа хора, следователно, за мене вече нямаше място върху земята. Аз трябваше да бързам, за да реализирам своя план — да хвърля във въздуха ж. п. линия Жонксион-Салоники и да задръстя ж. п. тунела при с. Ени Кьой, след което да настигна моите другари в безконечността.

Два или три дни след завръщането ни в с. Карлуково от рекогносцировката на ж. п. линията и на тунела при с. Ени Къой, през „Св. Дух“ — Имарет дере — Станимака — Пловдив, аз заминах за София. Там се срещнах с Наум Тюфекчиев, който по онова време живееше на площада пред Народното събрание, и доставяше по контрабанден начин взривни материали. От него купих 100 кг динамит в пакети от дебела червена хартия, на жълт прах — по 1 кг пакета; няколко кутии с капсули за възпламеняване на динамита; два топа бикфордов фитил и две машинки за произвеждане електрическа искра чрез силно завъртване на магнита посредством една навита връв.

По мое искане, преди окончателно да сключим сделката, с Тюфекчиев отидохме на гара Своге, а оттам на около 2 км западно от гарата, в подножието на стръмнината. Пред мен Н. Тюфекчиев подложи на опит стоката, която купувах от него. Той направи един пакет от около 200 грама динамит, постави фитил в една капсула и тури тая последната в направения от него пакет. Самия пакет той постави до едно дебело дърво, чието стъбло имаше около 30 см в диаметър, и запали фитила. Ние бързо се отдалечихме на около 60 крачки и легнахме на земята, като наблюдавахме какво ще стане. Последва взрив. Горната част на дървото подскочи нагоре, а след това се събори на земята. Отидохме при мястото на взрива. Короната и горната част от стъблото на дървото лежаха на около 10 крачки настрана. Долната част от стъблото беше отрязана като с нож. Почвата наоколо беше разровена, а корените на дървото — отчасти разровени и разкъсани. Веднага след опита, двамата с Н. Тюфекчиев се върнахме в София и сключихме сделката. Взетите от мене материали струваха 1500 (хиляда и петстотин) лв.

Пею Ив. Шишманов, ръководителят на Организацията в Ахъ-Челебийско, не даваше и дума да се продума за набавянето на тия материали със средствата на Организацията. За тая сума аз се принудих да дам на Н. Тюфекчиев полица за 1500 лева, без падеж.

На моя въпрос — отгде накъде той има доверие на хора като мене и сигурен ли е, че ще си получи някога парите по тая полица, когато знае, че аз нямам ни имот, ни заплата, ни доход, ни гарант, нито пък има някаква вероятност, че ще бъда жив, за да му се наплатя, Тюфекчиев отговори:

— Та търговците и техните гарант да не би да заслужават повече доверие?! За какво използват те това доверие?! — За своя лична облага. Така че кой влага повече капитал, за да заслужи това доверие — те или вий, така наречените „неблагонадежни“.

Ще забележа мимоходом, че Н. Тюфекчиев не беше се излъгал в своята сметка. Есента на 1904 година, когато постъпих чиновник при Казанлъжското лесничейство, Тюфекчиев, поставил падеж върху полицата и я протестираше: на моята заплата биде наложен заповор, така че към средата на 1907 година аз я изплатих напълно, заедно с лихвите по 12% за времето от нейното протестиране до окончателното ѝ изплащане.

* * *

Освен Н. Тюфекчиев, в София потърсих и намерих Ефтима К. Лимончев, машинист по Б. Д. Ж., който по онова време беше началник на ж. п. депо в София.

Ефтим К. Лимончев, родом от гр. Охрид, беше по-големият от двата сина на К. Лимончев, поминал се като затворник в Пояс-Кале, близо до Александрета — Сирия.

В 1873 г., вуйка ми, митрополит Натанаил, бил избран за Охридски владика и тържествено заел престола на Охридската Архиепископия, така начерената „Юстиниана Прима“, овдовяла от 1793 година, когато последният охридски български архиепископ Арсений е бил пратен на заточение, където се и поминал. В 1875 година вуйка ми организираше първото македонско въстание в Битолско против турската власт. Заговорът бил разкрит от турската власт, която, между другите, арестувала и трима души от съзаклятниците: Златан. К. Бойкикев; мой вуйка, брат на гореспоменатия охридски владика, родом от с. Кучевище, Скопска черна гора; Зафир Белев и Коста Лимончев — и двамата от гр. Охрид.

Владиката успял да избяга и до идването на руските войски в Сан Стефано се скрил в Цариград. Арестуваните съзаклятници били съдени и осъдени от Битолския военен съд на смърт, заменена с доживотен крепостен затвор (кале-и-бент), Коста Лимончев се поминал в затвора, а останалите двама, след 26 години, бяха помилвани и дойдоха в България.

Вуйка ми, владиката, не оставил на произвола на съдбата децата на заточените съзаклятници. В Ловеч, където той заместваше титулярния ловчански митрополит, който бе избран за български екзарх, той ни беше събрал около себе си цяла рота дечурлига. Между нас беше и Ефтим К. Лимончев, който по-късно бе настанен в железарското училище в с. Княжево. След завършване на това училище, Ефтим К. Лимончев постъпи на служба в Б. Д. Ж. Сега той беше началник на Софийското ж. п. депо.

— Знаеш ли защо те намерих? — му казах аз. — Искам да науча от тебе две неща: първо, когато е готов, как се туря в движение локомотивът, как се ускорява и преустановява неговото движение; и второ — по какъв начин най-бързо и с най-малко труд може да се повреди локомотивът така, че да не може да бъде пуснат в движение дълго време.

Лимончев ми помогна да се кача в един от локомотивите, качи се и той след мене и започна да ме просвещава:

— Видиш ли тоя лост? Като го мръднеш малко вдясно, движението започва бавно; ако искаш да усилиш бързината му, ще мръднеш лоста още повече надясно — и така нататък, ще можеш да достигнеш бързина до 60 км в час. Когато искаш да намалиш бързината, ще мръднеш лоста вляво. Когато искаш да спреш движението, ще докараш лоста до средата и ще си служиш със спирачката, която се туря в движение и се регулира с ей-тази тежест... За обратен ход ще манипулираш ей-така!

След теоретичната част, следва и практическото приложение, докле свикна с манипулирането на лоста и спирачката.

— Един локомотив — продължи да ме просвещава Лимончев — може да се направи съвсем негоден за движение дълго време с един чук, какъвто има в запас при всеки локомотив; няколко силни удара с чука по плочата, която предава движението на буталото върху лоста, който завъртва колелата — локомотивът не може да се движи без една поправка, която изисква доста продължително време...

По тоя начин, аз добих необходимите практически знания, които да ми послужат за контролиране действията на машиниста, който ще ни закара до гара Бук до средата на тунела при село Ени Кьой, и за бързо, сериозно повреждане на локомотивите, с които ще задръстим маневрените линии на тая гара.

Взетите от Н. Тюфекчиев материали, опаковани в един сандък, донесох в Пловдив на временно съхранение в къщата на Александър Костов, която се намиреше на „Чаушоолу-Сокак“ (сегашната улица „Митрополит Панарет“), на мястото, където сега е построена нова къща, носеща номер 15. От Пловдив веднага заминах през Станимака за Чепеларе — Имарет дере — с. Карлуково, откъдето да взема мулета за пренасяне на материалите и хора за тяхното съпровождане.

В първите дни на месец май 1903 година, една малка чета, в която влизаха, доколкото си спомням: Вълко Райчев, Филю Райчев и Иван Шишманов — всички от с. Карлуково: Дели Яни от с. Петково и аз — за главатар, тръгнахме от Карлуково за Пловдив, но не по шосето през Станимака, а през страничните пътеки през село Югово. При село Хвойна аз оставих четата да ме чака вън от селото и влязох в него, за да се срещна с учителя Иван Талев и с бившия чиновник — сега пенсионер — Златанов, за да взема двете мулета на Щоня и хляб за няколко дни на четата.

Една вечер, преди полунощ пристигнахме в Пловдив, натоварихме материалите на мулетата и към полунощ заминахме обратно през Станимака, край Бачковския манастир за Чепеларе. Осъмнахме при Сливов дол, на около 2–3 км, южно от манастира, по шосето за с. Наречен. Ние забихме в гората, избрахме място за денуване, разтоварихме мулетата и ги пуснахме да пасат. Избраното място беше една почти равна поляна, слабо наклонена на запад; тя беше съвсем близо до шосето, което вървеше по десния бряг на р. Чая, под самия склон, покрит с гъсти шубраци, който много стръмно се спускаше на запад.

Хлябът, който преди три дни взехме от село Хвойна, беше на привършване, а нам предстоеше дълъг път. Аз оставих четата да денува на избраното място и заминах за село Хвойна да се видя с Иван Талев и да му заръчам да приготви хляб, който да занеса на четата. В Хвойна пристигнах сутринта рано, намерих Талева и останах да чакам до вечерта, за да взема хляба и да го занеса.

През деня ме втресе и хвърли в огън. Вечерта ме претресе. Аз взех хляба в две торби, които вързах и преметнах на рамото като дисаги. Вървах, обаче, с мъка, както поради маларията, така

и поради безсъницата и умората. Така минах с. Наречен и стигнах до реката при моста, който прехвърля шосето на североизточния ѝ бряг.

На тоя бряг на няколко крачки от моста, има едно орехово дърво, което съществува и сега. Слънцето беше изгряло; отбих се от шосето и седнах под дървото да си почина. Унесло ме. Заспал съм. Събудих се от силно ритане с крак. Когато се събудих и отворих очите си, видях, надвесени над мене, двама души. Това бяха двама полицейски стражари, единият от които беше старши стражар. Те бяха слезли от конете и ги държаха за поводите.

— Ти откъде си? — ме запита старшията.

— От Манастир махала.

— Откъде идеш?

— Пак оттам — от Манастир махала.

— Къде отиваш?

— Нах Станимака — отговорих аз, като се мъчех да говоря на местното наречие.

— Какво ще правиш в Станимака?

— Дюлгерин съм, отивам да търся работа.

Те се отделиха настрана и взеха да си приказват шепнешком, като от време навреме поглеждаха към мене.

— Хайде с нас в Хвойна! — ми заповяда старшията.

— Че аз оттам ида. Какво ще правя в Хвойна? Не мърдам от тука! Аз съм тръгнал да търся работа в Станимака. Да е за там — ще дойда с вас! Ама за назад няма да мръдна! — и аз легнах и се изтегнах на земята, като си турих ръцете, кръстосани, под главата.

Старшията се качи на коня и го пришпори нагоре по шосето за Наречен. Младшият полицейски остана при мене, да ме варди. Ние мълчахме — аз легнах по гръб, а стражарът — изправен до мене, като държеше поводите на коня, който се мъчеше да откъсне кичурите трева наоколо. Стражарът наруши мълчанието:

— Ти не си от Манастир махала!

— Оти да не съм?

— Оти не си.

Ние пак млъкнахме. Така мина повече от половин час. По едно време, в завоя на шосето, от другата страна на реката, откъм Наречен, се показаха двама души; старшията, яхнал коня, а пред него — един селянин с пушка, която носеше на ремък. Те идваха насам, скоро минаха моста и се отбиха при нас. Аз никога в живота си не бях виждал толкова окъсан човек, колкото беше тоя спътник на старшията. По дрехите му — селски абени — нямаше здраво място; те бяха покрити с кръпки, пришити грубо, с дебели бели конци, та личаха отдалече. Поясът му, който някога е бил червен, беше избелял, окъсан и също така кърпен с бели конци; цървулите му бяха окъсани и повлечени. Старшията се обърна към него:

— Тебе как ти викаха?

— Иване.

— Иване, ще закараш тоя човек в Станимака и ще го предадеш на околийския началник. На околийския ще предадеш и тоя пакет! — и той му предаде един плик.

След това се обърна към мене:

— А ти ставай да вървиш с тоя милиционер в Станимака.

Аз покорно станах и метнах дисагите през рамо. Старшията опипа съдържанието им.

— Какъв е тоя хляб, дето си го помъкнал? — ме запита той.

— Нося си хляб от село. Като нямам пари да си купувам, няма да умирам от глад, я!

Старшията се обърна към Ивана:

— Пак ти казвам: ще го закараш и ще си отваряш добре очите! Ако се опита да избяга, ще го застреляш. Имаш ли патрони?

— Имам.

— Тури патрон в кримката. Така! Хайде, вървете сега!

Полицейските се качиха на конете, пришпориха ги, минаха моста и в силен тръс се загубиха в завоя, към с. Наречен. Ние с Ивана излязохме на шосето и тръгнахме по него надолу, към

Станимака. До Юговските ханчета вървахме мълчаливо. На север от последното ханче пътят се отбива вдясно и възлиза по стръмнината на пряка пътека. Аз предложих:

— Да минем по пътеката напреки!

— Да минем — съгласи се Иван.

Ние отбихме от шосето и тръгнахме по пътеката. Моето намерение беше да убедя моя пазач да се върне назад, към ханчетата, и да се развика, че съм избягал. Искях да избегна неприятността да извърша върху него насилие, защото вчера сутринта, когато се отделих от четата, уговорихме следното: ако случайно бъда заловен и под стража, когато приближа мястото, където я оставих, аз ще запая песента: „Янка през гора вървеше“, за да бъда освободен от нея.

Когато изкачихме по пътеката стръмнината и навлязохме надолу през гората, аз се поспрях и казах на Ивана:

— Иване, хайде върни се в ханчетата и се развикай, че съм избягал!

— Не може, законът не дава!

— Пикай му се в закона, бе Иване! На тебе и мене ли остана да изпълняваме закона? Хайде бе, Иване! Върни се и ме остави да си вървя и аз по работата!

— Не може! Ти чу каква беше заповедта!

— Чух. Демек, ако река да бягам, ти ще стреляш по мене?

— Само се опитай и ще изядеш шикалката!

Аз взех да си разпасвам пояса, като да искам да ходя по голяма нужда; исках да се затуля зад някой храсти и да избягам. Отидох и клекнах; Иван се настани така, че да може да ме наблюдава и взе пушката на изготовка — щом направя крачка, да ме застреля. Аз се изправих и си опасах пояса.

— Щом не вземаш от дума, ще намериш каквото търсиш! — си помислих и тръгнах весело напред, в туй време, отзаде ми, Иван носеше пушката си под лакета на дясната си ръка. Излязохме пак на шосето. Когато дойдохме до „Сливов дол“, на около стотина крачки от мястото, където бях оставил четата, аз предложих:

— Хайде да си починем малко. Не сме го взели гьотора тоя път!

Аз седнах. Иван остана прав с пушката на изготовка.

— И така „ох“! И така „олеле“! — казах аз. Барем да си попеем малко! — и аз запях:

*Янка през гора вървеше,
с крушено листо свиреше
и на гората думаше:*

*— Гора ле, горо, зелена,
имаши ли вода студена...*

— Я! Ето един миджо^[5]! — продума Иван, който гледаше към края на поляната, откъдето започваше нагоре закритото от гората, стръмно легло на „Сливов дол“.

От гората беше излязъл Дели Яни от с. Петково, облечен в петковска носия от тъмносин шаяк, с фес на главата. Той бърже се доближи до нас, като си беше пъхнал двете ръце в пояса. Бледен, сух, среден ръст и сини очи, Дели Яни беше много нервен. Сега той беше още по-бледен, цял трепереше от нерви.

— Ей, миджо, откъде идеш така? — го запита Иван и като се обърна към мене, додаде: — Дотук карах едного, а оттука нататък ще карам надолу двамина!

— Е? — обърна се той към Дели Яни. — Ти откъде си и какво търсиш по тия места?

Вместо да гледа към Ивана, Дели Яни през цялото време гледаше към мене. При последните думи на моя пазач, аз направих знак с очи и се хвърлих върху Ивана, който — като говореше на новодошлия „миджо“ — се беше обърнал с гърба си към мене. Аз сграбчих двата му лакета, а в същото време Яни хвана пушката, завъртя я и я изтръгна от ръцете му, чиито движения бяха парализирани от мене.

— Динини-иманън^[6]! — ръмжеше Дели Яни. — Ей откъде ида! Ще кажа сега накъде отивам!

— Аман, братя! Не мойте! Не ме правете зиян! Дечинки си имам! — молеше се Иван през това време, когато аз му разпасвах пояса и му вързвах с него лактите отзад.

Един пощенски надзорник, с двама работници, поправяше телеграфната линия. В момента, когато да обезоръжим Ивана, надзорникът се беше качил на телеграфния стълб, при завоя на шосето,

северозападно от нас, а двамата работници, с дълги пръти в ръцете, му подаваха телефонната жица. След сборичкването ни с Ивана, те спряха своята работа, двамата работници захвърлиха жицата и прътите, и хукнаха да бягат по шосето за към Бачковския манастир; а докле аз връзвах ръцете на Ивана и той се молеше да не го убиваме, надзорникът, като паяк, бърже се смъкна от телеграфния стълб и, с железни котки на краката си, тръгна тромаво след избягалите работници.

— Ха сега пред нас! — ядосано и злобно продума Дели Яни на Ивана. — Да видим двама ли души ще караш надолу, или двамина ще те карат нагоре! Ха сега напред и по-бързо! Не се втелявай такъв!

Иван тръгна съвсем неохотно и през всеки 2–3 крачки се обръщаше, назад с молби да не го убиваме.

— Без приказки! Върви напред! — му заповядах аз.

— Какво го кандардисваш! — ядосваше се Дели Яни. — Хакни му един юмрук във врата! Ей, така! — и той му стовари един приклад в плещите.

Най-после дойдохме при четата. Отвързахме Ивана, оставихме го да си опаше пояса, обискирахме го и взехме кримковите патрони, които намерихме в него. Взехме и плика, който му беше дал старшията.

— Е, Иване! — казах му аз, — ако беше ме послушал и беше ме оставил да си ида, нямаше да опатиш нищо; избягал съм, стрелял си по мене, не си ме улучил и всичко щеше да се свърши благополучно, хем за мене, хем за тебе. Сега какво да те правя?

— Моля ти се, братко! Не ме алайте! Дечинки си имам!

— Ами закона? Къде го остави твоя закон?

— Моля ви се, братя! Сиромаш човек съм! Кой ще ми храни децата?

— Ами аз като те молих, ти какво ми каза? — Че ще изям шикалката. Сега лягай по очи! Ще ти ударим един пердах, та да запомниш хубаво, че трябва да бъдеш човек, а не полицейско мекере!

Иван покорно легна по очите си и Филю Райчев с тоягата си, която му служеше при ходене да се подпира и да не се хлъзга по тревата, му извъртя десет удара по задника. При всеки удар Иван изпъшкваше и изохкваше, но не даде глас.

— Сега ще те пуснем да си идеш. Ще си вървиш право в село! Няма да се обръщаш и гледаш назад! Само да се обърнеш и ще те застреляме. Няма да се спираш и да приказваш с никого по пътя.

Най-елементарната предпазливост ни налагаше, след като освободим Ивана, да се изместим оттука. Аз наредих да хванат и натоварят мулетата и докле чакаме — разпечатах плика, който старшията беше дал на Ивана, преди да тръгнем за насам. В рапорта си до Станимашкия околийски началник, като споменавахме моето истинско име, старшията донасяше, че най-после ме заловил и че ме изпраща на негово разпореждане. От същия рапорт разбрахме, че след разговора, който старшията имал по телефона, от Станимака били изпратени двама полицейски, които ще чакат Ивана и мене. Иван щял да се върне обратно в Бачковския манастир в с. Наречен, а аз — конвоиран от двамата стражари — щял съм да бъда закаран в Станимака. Значи — тъкмо навреме ние бяхме осуетили тоя хубав план на конния полицейски стражар.

Освободихме Ивана и изчакахме да слезе на шосето. Той тръгна по него за с. Наречен, с наведена глава, без да се спира или поглежда в страни, с кримката, носена на ремък. Той вървеше бързо и скоро се закри зад завоя на шосето. Тогава тръгнахме през гората, по пътеката, която води на юг.

След два часа уморителен ход стигнахме до пътеката, която води от с. Чаушово до с. Наречен. При равнището избрахме място за денуване, разтоварихме мулетата и дочакахме свършването на деня. Вечерта отново тръгнахме на път, избиколихме село Югово от юг; към полунощ слязохме по гребена в Юговската река, по пътеката, която води за село Борово, излязохме на гребена и по него тръгнахме на юг. Осъмнахме югозападно от с. Дреново, на гребена, в началото на един от притоците на Гюркова река.

От едно стадо овце, което намерихме да пасе там, избрахме две шилета, които заклахме, опекохме и си поделихме. Следната вечер тръгнахме все по гребена на юг и, преди съмнало, стигнахме в Имарет Дере. През деня починахме добре и вечерта тръгнахме за село Карлуково, където пристиг-

нахме в Чиловата кория, преди полунощ. На четниците, които заварихме там, се похвалихме, че в раниците си носим чеверме (печено агнешко месо).

— И ние си имаме чеверме — обади се един от четниците — Гещанов, родом от Панагюрище, тънък, висок, с черна брада и мустаки. — И ние си имаме чеверме, хем само ни дойде, на крака.

* * *

Аз помислих, че въпросът се отнася действително за печено на шиш агнешко месо и не обърнах достатъчно внимание на значението, което Гещанов даваше на думата „чеверме“, която той подчертаваше по един особен начин. Скоро, обаче се изясни, че той употребяваше тая дума в преносен смисъл.

Същата тая вечер, Кършалейският ходжа — едно младо турче от с. Кършалъ, съседно със село Карлуково, — като се връщал от село Даут Кьой, където бил по работа и минавал през Чиловата кория, на път за село Кършалъ, наскочил на четниците. Той свалил турската капаклия, с която бил въоръжен, за да стреля, но като видел, че ще го хванат — хукнал да бяга. Настигнали го, хванали го и го докарали при четите, където го вързали за едно дърво и поставили при него часовай. Аз го заварих, когато часоваят му подаваше да смучи цигара, понеже ръцете му бяха вързани отзад, около дървото. Това беше „чевермето“, за което се отнасяха думите на Гещанова.

Няколко души, между които бях и аз, се отделихме настрана и образувахме съд, който да реши съдбата на вързания за дървото. Доколкото си спомням, бяхме се събрали 7 души — Пею Ив. Шишманов, Вълко Райчев, Антон Дочев, аз и още трима души, чиито имена не си спомням, но знаей, че бяха от с. Карлуково.

Въпросът беше много важен. Заловеният ходжа познаваше селяните от с. Карлуково и беше видял, че повечето от четниците са карлуковци, Карлуково и Къркала са съседни села, със селски интереси, които се кръстосваха и, вън от религиите, които ги разделяха — правеха жителите им да се ненавиждат взаимно. Можеше ли заловеният ходжа да пропусне тоя удобен случай, да не обади на властта онова, което би дало предимство на неговото село в споровете му със с. Карлуково пред властта? Как можеше да се добие мълчанието на ходжата?

Имаше само два начина: или да се освободи след като се закълне и даде честна дума, че ще мълчи; или да бъде убит. В първия случай, неговото мълчание не представляваше абсолютна сигурност, когато при втория случай, мълчанието му е абсолютно сигурно.

От седемте души, които съставлявахме съда, само двама — Антон Дочев и аз — бяхме за освобождението на ходжата срещу клетва или честна дума, че ще мълчи. Подложи се на гласуване. Резултатът беше: пет гласа — за смърт и два гласа — за освобождаване при гореказаните условия. Ходжата биде осъден на смърт.

Сутринта, преди съмнало, Фило Райчев и Шишманов поведоха осъдения нагоре по пътеката към някакви си скалисти дупки, за да го екзекутират. Месечината, в своята последна четвърт, от съвсем ясното небе, иззад клоните и листата на дърветата, хвърляше бледи светли петна върху пътеката, край която бяха налягали и заспали четниците. Вързаният ходжа вървеше с наведена глава. Когато случайно настъпваше краката на някого от налягалите четници, тоя риташе и псуваше нещастника, който отиваше по пътеката, за да не се върне никога по нея, за да не се върне никога в селото си, при своите близки... Нито по-рано, нито оттогава насам — никога не съм виждал нещо по-сърцераздиращо от това шествие...

* * *

По времето, когато съм бил в София и Пловдив за покупка на взривни материали и за тяхното пренасяне, в с. Левочево станало едно крупно събитие. С една малка чета, в която влизали Любен Булашев и Костадин Николов, в с. Левочево дошъл Христо Караманджуков и слязъл в къщата на Тодор Фойнов. Разстроена след убийството на учителите Дечев и Шапарданов, както и от безсмисления терор, упражняван от бившия районен войвода — Коста Съчанката, Организацията трябвало да се стегне. С тая цел, Христо Караманджуков обиколил селата в Ахъ-Челебийско, между другите и с. Левочево. Левоченският чорбаджия Молла Иванолу узнал, че в селото има чета, която се намира в къщата на Тодор Фойнов, и обадил на властта. Трябвало да се забележи, че

в Левочево имаше казарма, в която квартируваше около една рота аскер. След предателството на Молла Иваноолу, аскерът заобиколил къщата. Командирът на аскера, придружен от мухтара^[7] и селския свещеник, поканени от него — съгласно турските закони — да присъстват при нощния обиск, отишъл при вратата, изчукал и силно заповядал:

— Чорбаджи! Ач!^[8]

В отговор на тази заповед, четата открила огън. Булашев извадил една бомба, запалил фитиля и хвърлил бомбата към аскера. Бомбата не избухнала. Забитина взел бомбата в ръка, и четниците го чули да пита свещеника:

— Папаз ефенди, бу бомба дил ми дър?^[9]

Почнала се силна престрелка. Къщата била обстрелвана от всички страни; в горното помещение куршумите се кръстосвали. Четниците слезли долу в избата, където — от прозорците — тяхната стрелба била по-ефикасна и където те били по-недосегаеми за турските куршуми. Когато всички слезли долу в избата, жената на Тодор Фойнов се сетила, че горе в окачената люлка останало детето ѝ. Храбрата жена се качила горе и — под град от куршуми — прибрала детето си и слезла долу. По чудо, както тя, така и детето ѝ не били засегнати от куршумите.

Четата хвърлила още няколко бомби, които експлодирали и принудили аскерът да очисти двора и да потърси заслон наоколо. Настанало затишие, което четата използвала за излизане от къщата. Тодор Фойнов бил ранен в челото. Направленето на куршума било такова, че той се плъзнал по косата на твърдата фойнова глава и направил рикошет.

— Ранеха ме в главата! — извикал Тодор и се хванал за челото.

— Я да видя! — рекла жена му и доближила светилото до челото на мъжа си. — Нищо ти няма! От това не се умира! Я отваряй вратата!

Тодор открянал вратата. Булашев се хвърлил през нея да излезе пръв, но в тоя момент турците стреляли в залп и го ранили в двата крака. Раненият Булашев залегнал, открил огън по турците и с това дал възможност на другите четници да излязат невредими от къщата. С упорит бой най-после четниците можели да излязат от селото. Там те направили от пушките нещо като носилка, с която отнесли ранения Булашев, който не можел да ходи. Тодор Фойнов избягал заедно с четата, но жена му останала вкъщи, при детето. На следния ден тя е била арестувана и откарана в Пашмакли (Смолян).

Няколко дни след моето пристигане в Чиловата кория (над с. Карлуково) научихме, че тия дни жената на Тодор Фойнов щяла да бъде закарана от с. Пашмакли за гр. Одрин. Ние се считахме за длъжни да освободим тази храбра жена и затова, с една чета от около 15 души, в която влизаше Антон Дочев, аз заминах една нощ на юг, със задача да пресрещнем конвоя с жената и да я освободим. Най-близкото българско село, край което щеше да мине конвоят с арестуваната жена на Тодор Фойнов, беше с. Алами Дере (сега преименувано „Генерал Серафимово“). Щом пристигнем до това село, ще извикаме при нас някой си Никола Пачаманов, когото ще натоварим да следи за конвоя и да ни уведоми, за да слезем край пътя и да го нападнем и да освободим жената.

В моята памет не е останало нищо от тоя нощен преход, ако не се счита споменът за трудното преминаване на р. Арда по една пътека, надвиснала над реката. Ние благополучно стигнахме до село Алами Дере и се установихме да денуваме в младата иглолистна гора, североизточно от селото. Слънцето беше отскочило високо, когато, незабелязан от часовоя, един човек се мушна между младите борики и остана като вкаменен на мястото си от изненада. Заловиха го и го докараха при мене. С Антон Дочев почнахме да го разпитваме:

— Ти от къде си?

— От тука. Ей, от това село, от Алами Дере.

— Как ти викат?

— Викат ми Медю, демек Мехмед.

Заловеният безпокойно ни гледаше и обръщаше главата си на всички страни. Филью Райчев с ръка на силиаха, от когото стърчеше дръжката на ятагана, се приближи към нас.

— Ахренин, неговата мама! Дайте да го заколя — и той направи крачка към заловения, който побледня като мъртвец и се разтрепера целият. Изпод скъсаните потури, коленете му затрепераха.

— Стой си на мястото, Филью! — рече Антон Дочев. — Не алай човека!

— Защо да го не алам? Как може ахренин да се остави жив! — и той направи още една-две крачки към Медя. — Ще го заколя!

— Остави човека ти казвам! — намесих се аз. — Остави го, че ще те застрелям! — с тия думи аз измъкнах револвера от пояса си.

С изражение на най-голямо недоумение Филю Райчев се повърна и отиде да легне при другарите си, които също бяха в недоумение. Те всички знаеха, че при такива случаи трябва да се постъпи, както се постъпваше по времето на Съчанката; както постъпиха оня ден в Карлуково с ходжата от с. Кършалъ — да се добие сигурно мълчание — особено от помаците — чрез тяхното убийство. Та може ли да се вярва, че като даде честна дума или пък клетва, помакът ще удържи думата си и ще мълчи?

Аз поканих Медя да седне при нас с Дочева и продължих да го разпитвам:

— Успокой се Медьо, бъди рахат! Ти по каква работа ходиш тъдева?

— Говедар съм. Паса селските говеда. Едно говедо се е заделило, та го търсих и наскочих на вас.

— Сега слушай, Медьо. Никому няма да кажеш, че си ни видял! Биля и на жена си няма да кажеш! Чу ли!

— Чух! Няма! Никому няма да казвам!

— Емин едер-ми сън?^[10]

— Едеръм!^[11]

— Добре. До довечера ще останеш тук, при нас. Ще те пуснем чак довечера, по мръкнало.

Медьо остана при нас, и когато слънцето залезе, ние го освободихме. Той тръгна да си върви, но не искаше да повярва на очите си, че така евтино се е отървал, и дълго време си обръщаше главата да види дали няма да е пратен някой след него, за да го пречука по пътя.

На следния ден ние чухме гласа на Медьо, който пасеше говедата наблизко под нас; той разбрал, че няма защо да се бои от нашето присъствие и спокойно си гледаше работата.

Още когато бяхме дошли при Алами Дере, преди Медю да наскочи на нас, ние бяхме пратили известие на Никола Пачаманов да дойде следния ден при нас, като му бяхме указали мястото, дето ще ни намери. Но след като освободихме Медьо, счетохме за благоразумно да се изместим оттам; от друга страна не биваше да се отдалечаваме много от това място, за да можем да се срещнем с Пачаманова. Прочее, ние се изместихме, но недалеч от старото си място, и поставихме часовая така че да може да забележи идването на Пачаманова.

Както казвам и по-горе, Медю пасеше говедата наблизко около нас. По едно време го чухме да вика:

— Колю! Ей, Колю! Немой въз таа страна. Йез ги видех твоите говеда ей-там, на другана барчина.

С бравата на рамо, Никола Пачаманов идваше към нас, т.е. към мястото гдето денувахме вчера. Медьо, който мислеше, че Пачаманов си е загубил добитъка и го търси насам, искаше да го отдалечи, да не би да ни забележи — и го лъжеше, че видял неговия загубен добитък на отсрещния баир, далече от мястото, където го чакахме.

Колко човешки живота се биха спестили и колко човешка кръв, колко много човешка кръв, не би се проляла, ако ние бихме имали малко повече доверие в помаците. И каква ценна помощ би могло да окаже на освободителното движение това, презирано от нас, помашко население — помощ, загубена за освободителното движение, само поради умствената тъпота на организационните ръководители.

От Н. Пачаманов научихме, че вчера жената на Тодор Фойнов, конвоирана от няколко заптиета, минала покрай Алами Дере, по пътя за Одрин. Ние бяхме дошли много късно. Нямахме какво да правим повече тука и се върнахме обратно за с. Карлуково.

* * *

Не мога добре да си спомня поради каква необходимост през месец юни 1903 година Пею И. Шишманов, Антон Дочев, още няколко четници и аз, от няколко дни насам се намирахме в Имарет Дере. Ако не се лъжа, бяхме донесли пушки от разни системи, които — преди да се раздадат на

хората — трябваше да се проверят доколко са годни да служат за оръжие. Преди да дойдем в Имарет Деро, почти всяка нощ се произвеждаше учение, в което населението на село Карлуково и Петково се упражняваше в манипулиране с оръжието, в нападение и отбрана, при което повечето хора нямаха пушки и вместо с такива, служеха си с тояги. Ученията се произвеждаха по голите височини около „Св. Дух“.

Тоя ден, при нас, в Имарет Деро беше дошъл един старши подофицер от българската погранична рота, родом от Манастир махала, чието име съм забравил. От него научихме, че преди два дни, когато войниците се оплакали на ротния си командир Спас Пенчев, че дрехите и цървулите им са изпокъсани, и го молели да им даде здрави дрехи и цървули, той им казал:

— Какви дрехи и цървули искате, като още не сте заловили Манджукова? Заловете го, докарайте ми го и ще получите здрави дрехи и цървули!

След като разпитахме старшията в кой ден и по кое време на деня командирите на пограничната рота правят своите обиколки по границата, ние се разделихме с него. Той си замина за Чил Тепе.

— Значи така! Докле не те заловят войниците, нема да получат дрехи и цървули! — заключи Пею Ив. Шишманов.

— Ами ако не те заловят никога? Тогава ще тръгнат съвсем голи и ще ходят по граничната пътека боси, за да вардят препълнените военни складове с дрехи и ботуши — додаде Антон Дочев.

— Демек, вода гази, жаден ходи — забележи Стою Варджията.

— Ами, вместо той да залови мене, какво ще бъде, ако ние заловим него? — подхвърлих аз.

— Хубаво казваш! — обади се Антон Дочев. — Хайде да го заловим! Тъкмо днес е денят, когато той ще прави обиколката по границата!

Речено-свършено. Оставаше още половин час до времето, когато капитанът щеше да мине по пътеката, под нас четиримата. Пею Шишманов, Антон Дочев, Стою Варджията и аз набързо слезохме на пътеката и се скрихме в хвойните, на 5–6 крачки от нея.

Според сведенията, които имахме отдавна, капитан Спас Пенчев се движеше по границата, като строго се придържаше към правилата за движението на войсковите части, предписани в устава. Най-напред вървели двама войника с пушки на ремък и с ножовете, натъкнати на пушките. Те водели на верига двете граничарски кучета — едри и силни, кръвожадни песове; това било предният патрул. На 40–50 крачки след предния патрул вървели главните сили — в случая, капитан Пенчев, яхнал кон. Движението завършвало със задния патрул — двама войници с ножовете, натъкнати на пушките, но без кучета; те следвали на 40–50 крачки подир пограничния командир.

Не беше минало и четвърт час, когато по пътеката идеца от запад, откъм Касъм Деро, мина предният патрул. Беше ясен слънчев ден. По това време — към пладне — беше горещо и задушно, особено по пътеката, която беше открита, без сянка. Войниците вървяха с разкопчани куртки, а кучетата — навели главите и изплезили езиците. Патрулът мина пред нас и се скри зад завоя на пътеката, на изток по направление на Чил Тепе. Той не беше ни забелязал и усетил. Щом патрулът се закри, ние излязохме на пътеката, която тук правеше остър завой на запад. Чу се тупкане по земята от копитата на коня. Когато тупкането наближи към завоя, конят силно изпръхтя — животното беше усетило нашето присъствие.

— Е, де! Какво се стрескаш? Върви напред! — чухме ядосания, грубо-заповеднически глас на капитана, отправен към умното животно.

Конят изпръхтя още два пъти, тъй както правят тия умни животни, когато са силно изплашени.

— Ох, твоята мама! Какво те е прихванало днес? Хайде напред — чухме гласа на ездача, който ще да беше пришпорил коня, защото тупкането по земята стана по-често и съвсем близо до завоя.

Преди още да се покаже на завоя, аз скочих, изтичах напред и хванах коня за поводите. Капитан Пенчев посегна назад, да измъкне револвера си от кобура, препасан на пояса му, но над главата му блесна шашката на Пею Шишманов.

— Слизай, твоята мама! Слизай от коня!

Бледен, разтреперан, Пенчев беше успял да извади револвера си от кобура и замръзна, с ръката отзад. Когато видя, че Пею Шишманов замахна със шашката си над главата му, Пенчев вдигна нагоре и двете си ръце:

— Ще слезна, господа! Ще слезна! Ето, слизам. Моля ви се!

И той се смъкна от седлото. Аз му разпасах шашката, взех я, взех и кобура с револвера му. Стою Варджията беше поел от мене коня. Ние забихме в гората на юг от пътеката, минахме билото, по което вървеше граничната линия, и без път се спуснахме по стръмния склон, на юг, в турска територия, като водехме със себе си пограничния ротен командир, побледнял, развълнуван и треперещ с цялото си тяло.

Беше станало нещо съвсем непредвидено във военния устав: предният и задният патрули най-добросъвестно бяха охранявали главните сили както отпред, така и отзад; обаче те — главните сили — попаднаха в плен на противника...

Ние дълго слизахме по стръмния склон на Мурджоп пожар, из едрата иглолистна гора. Спряхме на една поляна върху една от терасите на склона, на около 3 км. южно от граничното било. След залавянето на капитан Пенчев, П. Шишманов веднага замина за Имарет Деро. С пленника бяхме останали само тримата: Антон Дочев, Стою Варджията и аз. Двамата с Антон Дочев водехме капитана, а Стою Варджията — коня. На поляната седнахме с пленника на земята. Стою остана прав да държи коня. Аз насмешливо се вгледах в очите на капитана!

— Е, господин Пенчев! Галиба мишките хванаха котката. Какво да те правя сега?

— Моля ви се господа! Имам жена, имам деца — моля ви се!

— Стою — казах аз на Варджията, — я си дай пушката!

Стою си даде пушката. Аз запитах капитана:

— Познаваш ли тази система пушки, господин Пенчев?

— Познавам. Това е турска, скорострелна — Маузер.

— Правилно! Като те застреляме с нея, на ей това място, ще останат празните гилзи от изстреляните патрони. Когато те намерят застрелян, ще намерят и гилзите от турската Маузер. По тоя начин ще се установи, че си убит от турските войници в турска територия, защото ще предполагат, че ти си се вмъкнал в тая територия, понеже турските патрули не забелязаха, когато те заловихме и отгъмкнахме. Всички ще предположат, че ти си се вмъкнал в Турция за някакво разузнаване... Така, ти ще станеш легендарен военен герой, а ние ще се отървем от тебе, без каквито и да е лоши последствия за нас. Разбра ли до какво те докара твоето желание да ме заловиш?

— Моля ви се, господа! Стрешил съм! Признавам! Моля ви се! За тая моя грешка няма ли у вас прошка?

— Ами ако ти ме беше заловил, щеше ли да ми простиш, или щеше да ти е драго, когато твоето началство ти рече „аферим“? И когато ме видиш да ме карат в затвора, подведен по закона за разбойниците...

Капитан Пенчев цял трепереше. Аз продължих:

— Сега слушай! Преди всичко, успокой се! Вземи да си направиш цигара. Това ще те успокои. Аз му подадох табакерата. Той взе цигарена книга, тури в нея тютюн и започна да я свива. Но ръцете му трепереха и той скъса цигарената книга, но кога да свива цигарата, треперещите му ръце, пак скъсаха книгата. Аз свих цигара, дадох му я, оставих го да я изпуши и след това му казах:

— Господин Пенчев! Не сме жадни за кръв, но това положение на война между нас и тебе не може да продължава. Трябва да му се тури край! За нас, най-лесният и безвреден начин е да те застреляме тука. Но казах ти — ние не сме жадни за кръв. Има още един начин да се тури край на това положение. Той е — да дадеш честна дума, че за в бъдеще няма да се интересуваш от нашето присъствие на границата, като ще имаш нашата дума, че ние по всеки начин ще се стараем да не ти създаваме главоболия и неприятности. Предоставям на тебе да избереш кой от тия два начина ще предпочетеш.

Капитан Пенчев се успокои и престана да трепери. Той каза тържествено, като да се заклева:

— Давам ви моята честна офицерска дума, че аз в бъдеще няма да се интересувам от вашето присъствие тука на границата и че няма да давам на войниците специални — или каквито и да било — нареждания за когото и да било от вас!

— Стою — казах на Варджията, — на, вземи шашката и револвера на капитана! Съпроводи го до граничната линия! Там ще му предадеш коня, шашката и револвера и ще го оставиш да си върви свободен.

— Вървете със Стоя, г-н Пенчев! — казах на капитана. И помнете честната дума, която ми дадохте! Сбогом!

Ние с Дочева се сбогувахме с нашия пленник, капитан Пенчев, и той тръгна нагоре въз баира, последван от Стоя, който в едната си ръка носеше шашката и поясока с кобура на Пенчева, а с другата — водеше коня за поводите.

След около един час Стою се върна. Той съпроводи капитана до граничната линия, на билото дал му шашката и поясока, помогнал му да се качи на коня и при тръгване на капитана — взел своята Маузерка за „почест“... Зер, трябваше капитанът да види, че ние разбираме от аламония талими^[12].

Прекарахме деня на същото място, където бяхме докарали пленения пограничен ротен командир. Надвечер падна мъгла — черна гъста, топла мъгла. Ние тръгнахме към Имарет Деро и вървахме. Вървахме цяла нощ, изкачвахме нагоре, вървахме по равно на билото, слизахме надолу, пак се изкачвахме и т.н. през цялата нощ.

Случвало ли ви се е — в мъгла да загубите направлението? На мене това се е случвало няколко пъти. Загубил в мъгла направлението, човекът, както и всички други животни, с ходенето си описва вляво една елипса с много дълъг голям диаметър и минава през същата точка, от която е тръгнал. На какво се дължи това? — не знам. Но това е общо явление, което улеснява ловците; вместо да вървят подир заека, те застават на същото място, откъдето са го изгонили. Преследваният заек, в ужас от кучетата, които подушват и вървят по дирите му, е изгубил направлението, по което е избягал, за да се спасява; но ловецът го чака там, откъдето го е изгонил, и заекът, идещ отдясно, минава пред ловеца, който го застрелва.

След като бяхме скитали цяла нощ, на съмнало, когато мъглата се вдигна, видяхме че сме стигнали на едно било — билото на връх „Гьола“ — и се спряхме да си починем на равнището. След като си бяхме починали добре и стана по-светло, направи ми впечатление, че някои от бориките пред нас бяха задялани с брадва.

— Доню — казах аз на Дочева, — я виж, как върви това задялване на дърветата! Защо ли, аджеба, са задялани?

Дочев тръгна край задяланите дървета, като оглеждаше от всички страни стъблата на дърветата около себе си. Разбрахме: патрулирането на границата тук ставаше по пътеката, която вървеше край граничната линия, но в турска територия. Чрез задялването на дърветата, българите трасирали пътека в българска територия, за да се избегнат неколкото ежедневни срещи с турския патрул и възможните инциденти при тия срещи. Дочев се беше отдалечил около 50 крачки от нас, по направлението на Чил Тепе, когато чухме да се вика силно и бързо:

— Стой! Стой! Стой! — и веднага последва изстрел от пушка.

Куршумът изписка наблизко над главите ни и отлетя някъде на запад. Дочев залегна веднага и отговори на изстрела с изстрел. Залегнахме и ние със Стоя. Под началството на капитан Пенчев, патрулът се връщаше откъм Чил Тепе и отиваше към поста Касъм Деро. Войниците от патрула забележили Дочева, извикали му да стои и без да дочакат неговото спиране, стреляли по него. В отговор на неговия изстрел, войниците залегнаха и откриха огън по нас. Почна се престрелка. През клоните на борините, аз видях Пенчева, който слизаше по баира откъм поста Чил Тепе и вървеше по граничната линия.

— Господин Пенчев! — извиках му аз. Спрете стрелбата, да се прибере нашият човек!

— Никакво спиране на стрелбата! Махайте ми се от границата!

Ние бяхме принудени да стреляме, за да дадем на Дочев възможност да се прокраде до нас. Аз извиках на Пенчева:

— Господин Пенчев! Ако още веднъж ми паднеш в ръцете като вчера, колкото и да ми се молиш, няма да те оставя жив. Това хубаво да запомниш!

Под стрелбата на войниците, един по един, ние пропъзяхме дотам, откъдето склонът стръмно се спускаше към Турция. Когато навалихме към стръмнината, където куршумите не можеха да ни закачат, ние се изправихме и се загубихме из гората.

Мина около един месец и половина. Към края на месец юли или в първите дни на месец август 1903 година, в Пловдив, на югозападния ъгъл на площада „Джумаята“, при вратата на магазина за

готови дрехи Кююмджиян (където е сега някаква сладкарница) срещнах капитан Пенчев, цивилен. Какво беше станало?

Когато ние го бяхме откъснали в турска територия, на поста Чил Тепе — един след друг, пристигнали предният и задният патрул, „главните сили“ обаче — капитан Пенчев — ги нямало. Капитан Пенчев пристигнал около един час по-късно на Чил Тепе, след задния патрул, в много лошо душевно разположение, без да каже никому къде се е бавил толкова. При нашето оттегляне, след престрелката ни с българските войници, от моите последни думи, отправени към капитан Пенчев, те разбрали, че той е бил пленен от нас. Това дошло до ушите на военното началство, което уволнило Пенчев, затова, че се оставил да бъде пленен от нас — „разбойниците“.

— Добър ден, господин Пенчев! Как сте?

Пенчев вдигна глава, погледна ме, позна ме; след това забодя нос в земята и бързо се отдалечи по направление на Орта Мезар.

* * *

Молла Иваноолу от с. Левочево трябваше да понесе последствията за извършеното от него предателство, което внесе тревога и смут в цялото село, постави на карта живота на онези, които съставляваха обградената от аскера чета, и съсипа семейството на Тодор Фойнов. Със самия факт за извършеното от него предателство той сам си беше подписал смъртната присъда, чието привеждане в изпълнение биде възложено на четата, чийто главатар бях аз. В сравнение с другите чети, тя беше многобройна — около 40 души. По състав, тя представляваше нещо като Ноевия ковчег в умален вид. Трябва да призная, че възложената задача не ми беше приятна, защото аз всякога съм се отвращавал от човекоубийството; но приех, след като Пею Ив. Шишманов ми обеща, че след наказанието на Молла Иваноолу ще ми даде съдействие за изпълнение на моя проект — да задръстя ж. п. тунела при село Ени Къой.

На 28 юни 1903 година, стар стил, тръгнахме към полунощ от Чиловата кория над село Карлуково, слязохме надолу, минахме покрай селото, прегазихме река Малка Арда, южно от селото, минахме покрай и през Карлуковската Черна гора, изкачихме височината и на кръстопътя, под връх „Говедарник“, спряхме на почивка. По време на прехода, един от четниците — Александър Костов Видолов от град Пловдив се разболя: източил напред дълга шия, с раницата на гърба, той едвам се влачеше и спъваше движението на цялата чета. Ако сега, по време на прехода, той ни пречеше, утре, при нападението на с. Левочево, ще бъде само една излишна тежест. Ако през това време загине — това би било една излишна човешка жертва; а той беше единствен син на стара майка, единствена нейна надежда. При решението ми — да го върна обратно в с. Карлуково — тия съображения бяха от съществена тежест. Но да го върна от пътя сам, значеше да се заблуди в непознатите му места и в тъмната нощ; то значеше да попадне в турски ръце — нещо, което би било по-лошо от всичко; ето защо, аз се принудих да му дам за водач одного от карлуковците, който заедно с болния да се върне в Карлуково.

Това беше моя грешка, която се отрази катастрофално върху духа на четниците, на които бяха известни приятелските връзки между болния и мене. В четата най-напред с шушукане, а след това гласно, почнаха да подлагат на критика тая моя грешка. Според тая критика, ако аз съм върнал болния, за да не почине, защо да не върна всичките, та да не загине никой и от здравите? Ако болният има майка, те пък да не са паднали от небето? И тях майки са ги раждали, и за тях майки ще жалят. После — ние сме тръгнали да изпълним една смъртна присъда и да си излагаме кожата, а не да спасяваме болните от смърт, която още не е сигурна. Как така стана, че той беше здрав в Карлуково, а по пътя за Левочево изведнъж се разболя? Па и не се знае — наистина ли е болен, или се преструва на болен, за да бъде върнат назад? И ако се преструва на болен, дали това не е станало с мое знание, за да имам благовиден предлог да го върна обратно в Карлуково?

След като бяха свикнали с терора, упражняван върху тях от Съчанката, четниците — за да ги накарам да млъкнат — очаквах още такъв терор и от мене. Но самата мисъл за терор ми беше отвратителна. Нима, за да спася от безполезна и несигурна смърт одного, трябва да причиня сигурна смърт на някого от тия млади, здрави хора? Оставаше ми само едно средство — да не обръщам внимание на тия критики.

Това беше моя втора грешка: свикнали на жестоки мерки за въдворяване на дисциплината, мекият начин на отнасяне в тоя случай, биде изтълкуван от четниците за моя слабост. Както и да е — ние продължихме похода за село Левочево и преди съмнало стигнахме до върха на височината южно от селото.

Още с пристигането си установихме план за действие. След залязването на слънцето една част от четата ще се прокраде до казармата, която — когато се съмна — видяхме да се белее в края на селото, на височината под нас, североизточно от Левочево. Четата ще открие огън по казармата и ще ангажира аскера в престрелка с нея. Другата част от четата ще влезе в селото, ще обкръжи и насили къщата на Молла Иваноолу; щом той бъде намерен, ще бъде убит. След неговото убийство, тая част от четата ще се оттегли на изток през Суладжи Дере към връх Говедарите. На тоя връх ще се чакат двете части на четата, откъдето заедно ще тръгнат, за да се върнат в с. Карлуково.

Още с пристигането си на височината, южно от село Левочево, пратихме двама левочани за разузнаване — надвечер те трябваше да се завърнат и да служат за водачи на двете части от четата.

Тоя ден — 29 юни 1903 година, стар стил, неделя, Петровден — прекарахме на височината, в очакване на разузнавачите. Един от четниците, родом от с. Хвойна, горски стражар, който в четата беше в своята стражарска униформа, бе обхванат от панически страх от предстоящото нападение и по такъв начин проявяваше своето малодушие, че аз се принудих да извадя револвера и да го заплаша, че ако веднага не престане да деморализира четата, ще го застрелям. Освен този дребен инцидент, нищо друго не е останало в паметта ми от този ден.

Надвечер разузнавачите се върнаха с едно и също донесение: в къщата на Молла Иваноолу нямало никой. Както той, така домашните му не били в село. Никой не можал да им каже къде са отишли. Така щото, поради неговото отсъствие, ние нямаше какво да правим тука. Само по себе си отпаднаше и въпросът за нападението на казармата, понеже нашата задача беше да накажем Молла Иваноолу, а не да нападаме казармата.

Когато се мръкна добре, ние се навървихме да се върнем по същия път за с. Карлуково в Чилвата Кория. След два или три дни, научихме, че когато на Петровден да сме били на височината, южно от с. Ливочево, Молла Иваноолу с цялото си семейство бил в лозето си, което се намираще на 300–400 крачки под същата височина.

* * *

Тоя ден — понеделник, 7 юли 1903 г., стар стил, празникът „Опална неделя“ — осъмнахме при с. Хасовица, в боровата горичка над параклиса „Св. Елисей“. Целият баир, от Устово до селата Горно и Долно Райково, беше покрит с ниски хвойнови храсти; само тук, на върха, имаше един кичур борови дървета, където осъмнахме и решихме да денуваме.

Вчера, неделя, в с. Карлуково, биде решено на всяка цена да се изгълни наказанието на Молла Иваноолу. Аз бях неприятно засегнат от несполучливия поход към с. Левочево преди няколко дни и затова изяхвих готовност да ида отново в това село. Понеже опитах неудобствата от многобройната чета, поисках четата да се състои от малко, но избрани хора. Между избраните от мене бяха — доколкото си спомням: Никола Гюмюшев от с. Райково, който по-рано бил в четата на генерал Цончев и вземал участие в боевете на тази чета с турците; Яни Караколев от с. Чадърли, Гюмюрджинско, чиито качества, особено хладнокръвието му, аз бях оценил отдавна; Гочо Шишманов от село Карлуково, мълчаливо, скромно, но храбро момче и др. Цялата чета наброяваше не повече от 12 души.

Опитът на Христо Караманджуков в с. Алами-Дере при убийството на тамошния издайник Уста Вълчо показа, че в такива случаи динамитът е една необходимост. При нападението на с. Алами-Дере четата на Христо Караманджуков се натъкнала на пътните врата на Уста-Вълчовата къща, така здраво залостена, че било невъзможно да бъде насилена и отворена отвън. Тогава Хр. Караманджуков поставил при вратата динамит и го възпламенил. При избухването си, динамитът изкъртил и разтрошил вратата, която престанала да служи за защита на Уста Вълча. Тоя опит показа, че за случаите като този уместно е да се носи динамит. Прочее, в раницата си аз носех 2–3 пакета от по 1 кг динамит; капсули и една от машинките за произвеждане на електрическа

искра, а също и един топ изолирана медна жица. Всичко това щеше да ни послужи, ако намерим вратата на къщата на Молла Иваноолу също така здраво залостена.

Станахме да денуваме в горичката при с. Хасовица. Цяла нощ бяхме вървели с усилен ход. Бяхме много изморени и страшно изгладнели. Никъде нямаше вода. Почвата — ронлива, варовита, плитка почва — беше суха и като нас — изжадняла за вода.

Днес беше „Опална неделя“ — празник, много тачен в християнските ахъ-челебийски села. Още от ранни зори, от с. Хасовица ясно чувахме шума и глъчката от някаква селска веселба. Една гайда ручеше и свиреше хоро, чуваха се дружни провиквания: „И-ха! И-ху! Ха-сега!“ и пр. Ние бяхме жадни, каталясали за вода. Денят — дълъг юлски ден, обещавахе да бъде ясен и горещ. Не можехме да изтраем до вечерта на тая жажда, която ни изгаряше отсега, когато слънцето едва се показваше. Аз се принудих да пратя одного от четниците — Никола Гюмюшев — да иде в селото и да донесе вода. Гюмюшев взе своята дълга манлихера и отиде в селото. Двадесетина минути след неговото заминаване, гайдата, която дотогава весело и игриво свиреше на хоро, издаде едно жално „ди-у-у“ и замлъкна, а едновременно с това шумната веселба утихна и замре.

Няколко минути след това Гюмюшев дойде при нас, натоварен с един мех пълнен с вода. Веднага след като утолихме жаждата си, видяхме от с. Хасовица да излиза един конник, който като караше своя черен кон в силен тръс, шибаше животното с пръчка, за да върви по-бърже по пътя за село Устово.

Разбрахме — това беше куриер, изпратен от селото да съобщи на аскера за нашето появяване край с. Хасовица.

Конникът препускаше по пътя, който извиваше край върха, на стотина крачки далеч от нас. По онова време — и до преди 5–6 години — аз стрелях много добре; с моята къса манлихерка, която бях прострелял много пъти, от 150 крачки улучвах забоден в земята бастун. Конникът минаваше наблизко и можех да го застрелям. Но както казах и по-горе, аз се отвращавах от човекоубийството; от друга страна — бях любопитен да видя ефекта от взрива върху аскера, след действието с електрическата машинка — оставих конника да се загуби по пътя надолу към Устово.

С бинокъла наблюдавах, когато той пристигна в казармения двор в с. Устово, когато един аскер пое от него коня и го развеждаше. Видях, когато конникът влезе в казармата и когато, подир малко, излязоха оттам двама суварии^[13], които изведоха два коня, оседлаха ги, яхнаха ги и в кариер заминаха по пътя за Райково. Аз наблюдавах всичките движения на тези суварии: след като се отбиха в Райковската казарма, те — пак в кариер — запрашиха по пътя за село Пашмаклий.

Нямаше време за губене. Аз извадих от раницата си динамита, капсулите и жицата; съединих капсулите със жицата, наврях ги в пакетите с динамит; приготвените така три заряда, поставих на около 50–60 м пред мястото, което бях избрал за позиция, южно от върха, непосредствено близо до горичката, където да посрещнем аскера. Зарядите поставих: единия на десния фланг, другия — в средата, а третия — на левия фланг. Като по-опитен и влизал в бой с турците с четата на генерал Цончев, на десния фланг поставих Н. Гюмюшев. Зарядите затрупах с камъни и ги съединих чрез жицата с електрическата машинка, която поставих до себе си, на левия фланг. Четниците, раздалечени един от друг по на 7–8 крачки, заемаха пространството между Гюмюшев и мене.

Едва що поставихме зарядите и разпределихме четниците, от Устово и Райково се чу звук от тръба. Гарнистите свиреха „сбор“. С бинокъла наблюдавах как аскерите, пръснати из селата, тичешком се прибираха в казармите, как се строиха, как излязоха от селата, как се пръснаха във верига и потеглиха към баира, на чийто връх ги очаквахме ние. Долу, далече откъм запад се вдигна облак прах — насам идваше аскер от Пашмаклийския гарнизон.

Аскерите нямаха раници; те носеха само пушките си, поради което напредваха бързо въз стръмнината, без да залягат. След тях идваха натоварени мулета — вероятно с раниците на аскерите или с патрони. Аскерите чевръсто напредваха към нас. Ето ги вече при параклиса „Св. Елисей“, на 700–800 крачки от нас. Те подминаха параклиса, без да си починат и почнаха да се изкачват към върха.

Поради заоблената местност, аз не можах да видя какво става на десния фланг и затова пратих Яни Караколев, който беше най-близо до мене, да иде на десния фланг и да каже на Гюмюшев да изчака идването на аскера до заряда и веднага да открие огън.

Яни Караколев отиде към десния фланг и бърже се върна при мене.

— Освен Гоча Шишманов, на позицията няма никого.

— Как няма!

— Така! Няма никого! На позицията видях само Гоча. Той ми каза, че щом аскерът приближил параклиса, Гюмюшев избягал. Като го видели да бяга, другите един по един се измъкнали и отишли след него. И сега, освен Гоча, на позицията няма никого.

По-нататъшното ни стоене тук беше безпредметно. Поне да можем да спасим динамита и жицата! С Яни Караколев набързо прибрахме динамита, събрахме как да е жицата и заедно с електрическата машинка ги натъпкахме в моята раница. Аз метнах тая последната на гърба си и заедно с Яни и Гоча, когото взехме със себе си, — през горичката — излязохме горе, на равнището. Там една от прашките на моята раница се скъса и аз, като свалих раницата, набързо завързах прашката и тръгнах след другарите си, последният от които — Яне Караколев — току-що се закриваше в дерето, което почва от равнището и тече на изток от Хосовица.

На стотина крачки западно от нас, накрай източната покрайнина на това последното село, събрани на купчина, 20–30 души селяни от село Хосовица, облечени в тъмносиня празнична носия, с ръце пъхнати в поясите си, ни гледаха сеира; след като ни предадоха на турците, те сега бяха излезли да видят как ще бъдем избити или пленени...

Аз бях побеснял от ярост. Това подло бягство от човека, който на всяка крачка разказваше за своите геройски подвизи от боевете с турците, когато бил в четата на генерал Цончев! Поне да не беше увлякъл със своето бягство и другите! На няколкостотин крачки настигнах четата в дерето, на една полянка, край водното течение. Гюмюшев беше седнал, загубил ума и дума. Аз извадих револвера и го насочих в челото му, за да го застрелям, като ръмжах от ярост:

— Ето, това ти се следва, кучи сине!

— Не го убивай! Недей! Не си заслужава труда да си цапаш ръцете с кръвта на тоя пъзльо! — Гочо Шишманов също беше уловил ръката ми и казваше:

— Не го убивай! С него няма да се свършат страхливците. Защо ще го убиваш?

Поради упоритото застъпничество на тия двама четници — най-храбите в четата — аз не застрелях Гюмюшева. Добре ли направих като му простих? Бъдещето даде отговор на тоя въпрос. Един отрицателен отговор, както ще видим по-нататък.

Ние продължихме да слизаем по течението на дерето до влизането му в Съладжи Деро; оттам минахме на източния му бряг и до вечерта останахме в гората. Когато мръкна, през връх Говедарник се върнахме обратно в с. Карлуково. На Пею Шишманов, който дойде да ни види, казах, че не дочакахме срещата с аксера, защото избягахме.

— Много добре сте направили, че не сте приели сражението и сте се оттеглили — ми каза той, когато му разказах при какви условия сме се намирали тука.

— Какво неприемане на сражението? Какво оттегляне? Разбери — бягахме! Просто избягахме.

Пею Шишманов упорстваше и продължаваше да нарича нашето бягство с мекия военен термин „оттегляне“.

— Ако не сте се били оттеглили, целият гарнизон от Левочево бързо пристигнал при Хасовица в гърба ви. Пристигнал и оня от Пашмаклий. „Свети Елисей“ е бил обграден от всички страни. Така че вий правилно сте решили тая стратегическа задача и сега сте тук живи и здрави.

Пею Шишманов говореше така, както че държи изпит пред своите преподаватели по стратегия в Софийското военно училище, което беше завършил преди няколко години... От което следва, че бягството може в някой случай да представлява елемент от голяма стратегическа дейност... Нещо, което се изразява по турски с думите: качамак да бир бабитлък дър^[14].

След по-малко от един месец Н. Гюмюшев и Гочо Шишманов били в една чета, която току-що се формирала в Имарет Деро. Гюмюшев си чистел пушката, която „случайно“ изгърмяла. Куршумът пронизал Гочо Шишманов в подстомашната област и пробил пикочния мехур. Гочо, който бил седнал, се изправил изведнъж, хванал се за корема и се строполил мъртъв на земята. Погребан е

бил на същото място. Ангел Диамандиев — при погребението — играл ролята на свещеник, като прочел върху трупа на вероломно убития четник всички молитви, които знаел.

Гюмюшев твърдял, а и по-късно твърдеше, че Гочо е бил убит случайно. Може и да е така, но като си спомням една разпра между двамата по повод бягството на Гюмюшев при с. Хасовица, аз се съмнявам и не вярвам пушката да е изгърмяла случайно.

* * *

През тая седмица, която последва нашето завръщане в село Карлуково, след бягството ни от с. Хасовица, беше станало едно съобщение, което възбуди духовете, както на селяните от околните села, така и на четниците. Организационният работник Георги Стайков, родом — ако не ме лъже паметта — от с. Горно Дерекьой, водач на четите е бил срещнат в гората на Чапладженския помак Кара Имам и убит от последния. Убиецът разсякъл убития на парчета, окачил тия последните по склоновете на бориките и обсебил мулето му — едно бяло муле.

От Сандъка — пъдарин от с. Карлуково, помак от с. Кършалъ — карлуковци бяха научили, че Кара Имама от с. Чапладжа обикалял помашките села и събирал чета с цел да нападне с. Карлуково, да го изгори и да избие населението му, и по тоя начин да отмъсти за ходжата от с. Кършалъ.

Организацията от с. Карлуково реши: Кара Имама от с. Чапладжа да бъде убит, за да се предотврати катастрофата, която беше надвиснала над селото. Ръководителят П. Шишманов, беше в затруднение — кому да възложи тая задача.

— Ако ти се задължиш да ме снабдиш с храна и хора, за да задръстя тунела при с. Ени Кьой, аз ще убия Кара Имама — му казах аз. Ще го убия или пък няма да се върна жив!

П. Ив. Шишманов ми даде честна дума, че ще ми даде пълно съдействие за разрушаването на тунела, веднага щом се върна в Карлуково след убийството на Кара Имама.

Една малка чета от трима души: Вълко Райчев, Иван Шишманов и Яни Караколев, под мое главатарство, през нощта на 14 срещу 15 юли 1903 година, заминахме от с. Карлуково за с. Чапладжа. Аз не познавах човека, когото щях да убивам; обаче познавах бялото муле на убития Георги Стайков. Разказвах, че след убийството на тоя последния, Кара Имам, когато пътува, всякога язди това бяло муле.

В моята памет не е останало много нещо като спомени от тоя нощен преход. Като в сън си спомням, как трудно прегазихме река Арда, която тук е много буйна, дъното ѝ — осеяно с едри каменни блокове и с дълбоки вирове около блоковете.

В Чапладжа пристигнахме преди съмнало. Полегатият баир, който се издигаше северно от къщата на Кара Имам, беше покрит с едра и рядка букова гора, под която почвата беше покрита с пръснати групи букови храсти. В утринната дрезгавина ние се щурахме като призраци да търсим удобно място за наблюдение, както на самата къща, така и на пътеката, която води от река Арда до къщата. Високите букови храсти край пътеката от някои места закриваха тая последната, а от други — къщата. Край пътеката, на около 150–200 метра далече от къщата, имаше едно шумнато буково дърво, чието стъбло, дебело около 40 см в диаметър, беше около 2 метра високо. Някога това дърво е било отсечено на тая височина, поради което неговите клони, покрити сега с гъста шума, образуваха непрогледна китка. Аз се качих на дървото. От него се виждаше много добре както къщата, така и пътеката, до мястото, откъдето тя стръмно се спуска към река Арда. Закрит от гъстия листак при мене и при най-внимателното виране отдолу не беше възможно да бъде забелязан. Аз останах там, качен между клоните на букачката, а тримата четници останаха да денуват в близките букови храсти и когато стане нужда — да действат според обстоятелствата на момента.

Дойдохме много рано и се заловихме да наблюдаваме къщата, като предполагахме, че Кара Имама си е у дома си, за да го убием, когато се покаже на пътната врата или когато тръгне на път нанякъде. Съмна се. Слънцето изгря и отскочи високо над хоризонта, но Кара Имам не се показва никакъв.

Две деца: едното на около 10 години, а другото по-малко, отвориха пътната врата на къщата и изкараха от двора 15–20 овце, за да ги пасат по баира. Те дойдоха под моята букачка, седнаха си

да играят, без да подозират, че онзи, който ще ги направи сираци, е толкова близо и наблюдава всичките им движения.

— А га бобайко се върне от Пъотково, ще ни донесе армаган — чух да казва между другото по-голямото дете.

Днес беше вторник — пазарният ден в Петково. Кара Имама щеше да е отишъл на пазара в Петково, за да се срещне с хора от неговата дружина, по изпълнението на своя план да изгори с Карлуково. Но той и вчера не ще да е бил в Чапладжа, а някъде другаде, защото, ако би бил в къщата си, ние бихме го видели да излиза отзарана... Значи той скита по селата и вероятно днес ще се върне, след като е събрал дружина.

Кара Имам е звяр. Действително — има ли нещо по-зверско от това да убиеш човека, да го разсечеш на парчета и да окачиш тези парчета по бориките? И при все това... При все това, Кара Имам е човек. Ето — на! Тия деца! Те постоянно говорят за „бобайко си“, който ще дойде от „Пъотково“ и ще им донесе армаган, което значи, че и той ги обича...Тоя звяр обича някого измежду хората и има хора, които също го обичат. А това значи, че и той е също човек, а не звяр...

Дали не сме допринесли и ние нещо за тая негова зверщина? Като отъмщавал за изчезналия ходжа от Кършалъ, дали той не е оправдавал своите зверски постъпки с нашите такива, извършени преди неговите?

Дълго време — до пладне — децата на Кара Имама си играха под мене, около букачката. На върха на един клон, над самата ми глава, беше кацнал един гарван. Наведен над мене, като плескаше с крилата си, той грачеше и в неговото грачене имаше нещо заканаително. Мина ми през ума:

— Дали тоя гарван не предусеща моята близка, много близка смърт? Дали вместо аз да го убия, Кара Имам няма да убие мене?

Като магнах с ръка, с пшъткане, аз разпъждах тая зловеща птица: но гарванът се връщаше обратно, кацаше на същия клон над главата ми, плескаше с крила и грачеше заканаително. През целия ден аз не можах да се отърва от тази нахална птица и от зловещото ѝ грачене. Тоя ден аз се убедих, че гарваните усещат човешките мисли и намерения, особено когато въпросът се отнася до близка насилствена смърт.

По-късно, непосредствено преди Балканската и Първата европейски войни, при тръгването на полковете за война, цели ята от гарвани и врани предшествияха и следваха движението на войските; те предшествияха разкошните пиршества с човешки и животински трупове, които след няколко дни ще им бъдат поднесени от европейските изтънчени дипломати... По време на Първата европейска война, като войник в един от македонските полкове, когато няколко месеца бяхме на позиция по Беласица планина, аз бях забелязал, че всякога, когато над позициите летяха ята от гарвани и издаваха своето алчно и звучно „кльон, кльон, кльон“, веднага следваше кървава схватка, която отнемаше живота на десетки млади, весели и жизнерадостни хора...

Аз помня, когато в 1884 година турците и помаците се изселваха от България и отиваха да се заселят в Турция, големи кервани от по няколкостотин волски и биволски коли, претоварени с покъщнина, слизаха по шосето от Стратеж, минаваха през град Ловеч, излизаха въвн от града, в ливадите между града и село Омаревци, където пускаха добитъка си и се настаняваха на бивак. Никакви ята от врани не предшествияха и не следяха тези кервани. Те бяха мирни преселници, които не обещаваха на тия зловещи птици богати гошавки с човешки и животински трупове.

Икиндия дойде и мина. Децата на Кара Имама отдавна си бяха отишли. Аз продължавах да стоя между шумата на букачката и да оглеждам с бинокъла къщата и пътеката. Бях изжаднял като сол за вода, но продължавах да наблюдавам — бях дал дума, че няма да се върна жив, ако не убия Кара Имама. Мина повече от половин час след икиндия. По пътеката, която върви по северния бряг на река Арда, някакъв гласовит помак пееше една от ония помашки песни, които със своите двугласови срички са така прелестни и напомнят за старите, предтурски времена... В тоя момент аз не знаех, че слушам последната лебедова песен на Кара Имама. Песента млъкна. Чуваше се разговор на висок глас между двама души, които изкачваха пътеката по южния стръмен бряг на коритото на река Арда. Аз наблюдавах с бинокъла нататък.

От стръмния бряг, на пътеката, се показва най-напред главата на едно бяло муле — мулето на Георги Стайков! След главата на мулето се показва главата, а след това и тялото на ездача. Зад първия ездач следваше друг — на черно муле.

Аз бърже се смъкнах от дървото, откачих предпазителя на моята къса манлихерка и взех на прицел ездача на бялото муле.

„Не убивай!“ — ми дойде на ум шестата от десетте божии заповеди на Мойсея. — Какво ще направиш, нещастнико? „Не убивай!“

Двамата ездачи продължаваха да идват насам, без да прекъсват своя разговор. Аз продължавах да се бунтувам против себе си.

„Не убивай!“ Всичките велики умове на човечеството, до един, поставят заповедта да не се убива като най-важния елемент на тия основи. „Не убивай!“ Не е казано „не убивай тогава, а убий оногава“, а просто „Не убивай!“ — значи не убивай човека изобщо! Какво ще направиш ти? Ти ще убиеш, т.е. ще скъсаш връзката между тебе и останалото човечество! Ще скъсаш връзката между тебе и Вселената! Между тебе и вечния извор на Правото и Истината! „Не убивай!“

Двамата ездачи дойдоха срещу моята букачка, изравниха се с нея и я подминаха. Аз се борих сам със себе си. Може би нравственото начало щеше да вземе окончателно надмощие. Може би аз нямаше да стрелям, когато... Аз не помня да съм направил някакъв шум или с нещо да съм издал своето присъствие, но Кара Имама изведнъж се сепна, обърна към мене, видя ме и изтегли от силяха своя черногорски револвер. В тоя момент аз натиснах спусъка на пушката. През парите от изстрела на моята пушка аз видях Кара Имама да се навежда над главата на бялото муле. Черното муле отскочи настрана от пътя и наюри надолу из баира в туй време, когато другият ездач викаше с цялото си гърло:

— Комаин бре-е-е-е! Торчете! Бабам оллу гитти!^[15]

Другият ездач бил братът на Кара Имама. На мене се беше сторило, че Кара Имам прегърна мулето през врата и че по тоя начин ще избегне да бъде убит. Аз се прицелих в черното продълговатото петно на мулето, което ми се стори да е наведен на седлото, ездач — и стрелях в него втори път. Мулето се стресна, ритна с двата си крака назад и пак хукна към къщата. Пак се прицелих в черното петно и пак стрелях. Мулето пак се стресна, пак ритна с двата си крака, и пак хукна към къщата. Аз се прицелих в мулето трети път и стрелях в черното петно. Мулето се стромоляса при пътната врата на къщата.

Гласът на бягащия ездач на черното муле продължаваше да се чува към склона на баира, като се отдалечаваше все повече и повече. Последния — петия патрон от пачката аз изстрелях по направление на гласа, който викаше:

— Комаин бре-е-е-е! Комаин, бре комшулар! Торчете! Бабам оллу гитти!^[16]

След последния изстрел аз скочих на пътеката с намерението да ида до къщата, за да довърша Кара Имама, когото мислех да намеря при мулето, което беше паднало при пътната врата на къщата. Едвам направих няколко крачки, видях Кара Имама, паднал на пътеката: там, където го бях застрелял с първия изстрел. Той беше още жив, мъчеше се да се изправи седнал и да повдигне револвера, за да ме застреля, но той не успяваше да седне, а револверът му в ръката клюмваше към земята. Докле — за момент — го наблюдавах, дотърчаха: Вълчо Райчев, Иван Шишманов и Яни Караколев. Вълко се спусна към Кара Имама, изтегли шашката си от ножницата, замахна и го перна по главата. Раненият изпусна револвера си и с двете си ръце улови шашката на Вълка; тоя, последният, дръпна с все сила, за да я освободи от пръстите на Кара Имам, които я стискаха, и които при дърпането отхвъркнаха настрана. След като я освободи, Вълко започна с нея да удря по главата и по шията ранения; при единия удар, през устата, сноп искри изскочи изпод острието на шашката. Вълко престана да удря с шашката, едва когато главата остана да виси само на вратните сухожилия и — при конвулсиите на убития — да се мандахерка отзад като торбичка, пълна с пясък. През цялото това време, от широко зиналите уста на убития и от другите рани, кръвта бълбукаше и бликаше на широки струи. Иван Шишманов, с ножа на своята дълга манлихерка, му нанасяше удари навсякъде. Яни Караколев с отвращение гледаше на тая касапница. Когато след един удар в корема, се разнесе наоколо една отвратителна воня, аз им извиках:

— Стига! Стига бе, зверове! Стига! Свършено е!

Кара Имама престана да рита и шава. Тръгнахме бързо по пътеката за Арда. Когато стигнахме до реката, нагазахме в нея, измихме се от кръвта и се напихме с вода, защото през целия ден не бяхме слагали капка в устата си и бяхме много изжаднели.

— А, сега — наредих аз — трябва да газим водата надлъж по реката надолу, за да заблудим дирите, защото утре ще тръгнат по дирите ни с кучета!

Ние тръгнахме надолу по р. Арда като газихме водата, някъде до колене, а някъде до пояс. Дълго време газехме тая луда река — повече от 2 км — и по мръкнало излязохме на северния ѝ бряг.

В своя роман „Престъпление и наказание“ Достоевски казва, че престъплението връзва престъпника. Това е напълно вярно. След като убихме Кара Имама и след като си заличихме дирите, най-разумно и най-логично беше — след като прегазим река Арда — да изкачим височината „Селище“, да минем през Демир Гидик и да се върнем в Карлуково.

Но убийството ни беше завързало; тая връзка беше по-силна от разума и логиката, по-силна от нашата воля и инстинкт за самосъхранение. Бяхме любопитни да видим какво ще стане по-нататък и вместо към „Селище“, ние тръгнахме по пътя край северния бряг на река Арда, дойдохме срещу пътеката, която води за Чапладжа, и се установихме да денуваме в гората, на едно място, от което на длан се виждаше пътеката и къщата на Кара Имама.

Съмна се. Още в ранни зори къщата на Кара Имама се оживи. Поединично или на групи по 2–3 души пристигаха помаци от околните селища. Те оживено приказваха и насядаха около къщата. След около един час дойдоха няколко заптиета на коне, слязоха от конете и дадоха на помаците да ги разведат. Две от пристигналите заптиета се отделиха и отидоха при трупа, за да го запазят в същото положение, в което го бяхме оставили ние вчера. Те връщаха назад любопитните помаци, които искаха да се доближат и да разгледат трупа. След това пристигнаха, на коне, три прилично облечени алафранга лица, съпроводжани от заптиета. Щом пристигнаха, цивилните лица слязоха от конете и веднага се отпавиха към убития, последвани от заптиетата и любопитните помаци.

Бяха дошли: мудеиумумът (прокурорът), мустентикът (следователят) и докторът, за да правят кеш (оглед) на местопрестъплението. Те дълго разглеждаха и обикаляха трупа, като си взимаха бележка. Навеждаха се да разгледат нашите стъпки; някои помаци бяха довели и държаха на верига кучета. Пуснанаха кучетата и им посочиха нашите дири. С джафкане кучетата душеха и вървяха по дирите ни. Те дойдоха до река Арда, повъртяха се около мястото, дето бяхме нагазили в реката, душеха въздуха с вирнати нагоре муцуни и свършиха с това, че тръгнаха по дирите ни обратно по пътеката и дойдоха пак при трупа.

С бинокъла ние следихме всичките движения на ония, които се бяха събрали около убития. Повторно посочиха дирите ни на кучетата; тези последните повторно тръгнаха по тях до река Арда и повторно се върнаха обратно назад. Арда беше заличила добре нашите следи. След дълго обикаляне най-после събралите се около трупа се разотидоха и оставиха него и нас на спокойствие. Любопитството да видим какво ще стане не ни остави да заспим, ако и да бяхме изморени и да се нуждаехме от сън.

Когато всички около къщата се разотидоха и всичко наоколо утихна, мене ме унесло. Задрямал съм, но веднага скочих и се събудих; едвам задрямал, аз видях картината на убийството; видях убития, който се мъчеше да седне, чух хъркането в неговото гърло, бълбукането на кръвта, която на широки вълни хлуеше от широко зиналата шия и главата, която се мандахеркаше отзад на гърба, като торба, пълна с пясък...

Когато падна здрач, ние се стегнахме за път и преди съмнало, на 17 юли 1903 година, стигнахме в Чиловата Кория, над Карлуково. Няколко нощи подред аз не можах да заспя от същия този кошмар на извършеното убийство... Но времето лекува всичко — даже кошмарите, в които ние отново виждаме и преживяваме ужаса от едно такова убийство, каквото беше онова, което извършихме на 15 юли 1903 година...

След 30 години — в 1933 г. — бях нает за измерване и устройство на няколко общински гори из оня край. Поисках да ида в Чапладжа, да намеря децата на Кара Имама — същите ония деца, които играеха под мене, около моята букачка в деня, когато останаха сираци — да им искам прошка и ако са в нужда, да ги подпомогна материално. Казаха ми, че по време на Балканската

война през тия места минало Македоно-одринското опълчение и че тогава цялото семейство на Кара Имама било изстребено до крак. Аз бях много закъснял.

* * *

На 17 юли 1903 година, след убийството на Кара Имама, се видяхме с Пею Ив. Шишманов. Аз бях изпълнил ангажимента, който бях взел спрямо ръководената от него Организация. Оставаше — за да бъдем квит — и той да изпълни ангажимента, който беше поел по отношение на задачата, която си бях поставил: да ми даде необходимото число хора и храна за няколко дни, за да не бъдем принудени да търсим храна от селата, край които минаваме, та да можем да се промъкнем незабелязано до тунела при с. Ени Кьой. Беше крайно време за прекъсване на движението по ж. п. линия Жонксион-Салоники. Всеки момент се очакваше да избухне въстанието в Македония.

— Аз изпълних ангажимента, който бях поел — да убия Кара Имама. Сега ти трябва да изпълниш честната си дума, която ми даде преди да тръгна за Чапладжа! Дай ми хора и храна за 5 дни! — настоявах аз.

Пею Шишманов продължаваше да се държи неприязнено спрямо моя проект за прекъсване движението по ж. п. линия Жонксион-Салоники и на моите настоятелни искания отговаряше с упорито мълчание. По-късно научих причината за това негово неприязнено отношение спрямо моя проект:

В някакво нареждане от централното ръководство на Организацията, на П. Шишманов се предписвало да ми даде най-голямо съдействие, понеже прекъсването на ж. п. линията и разрушаването на тунела Ени Кьой имали съдбоносна важност за предстоящото въстание в Македония.

Военен по възпитание и манталитет, както казах и по-рано, Пею Шишманов не можеше да си представи борбата против турската империя другояче, освен като състезание между турския аскер, командуван от турски забити, и въстанниците, командвани от началници и ръководители, какъвто беше той — и затова се счел за обиден от централното ръководство на Организацията, която счела моята мисия по-важна от въстанието на населението в Ахъ-Челебийско, за чиято подготовка той беше работил толкова дълго.

Същия ден, когато пристигнахме в Чиловата кория от експедицията в Чапладжа, с Пею Шишманов и с още няколко четници заминахме за Имарет Деро, където той имал работа и където — казваше той — неговото присъствие било необходимо. В Имарет Деро прекарахме два дни. На моите настоявания за съдействие по разрушаването на тунела при село Ени Кьой, той продължаваше да мълчи като шаран или почваше да прави някакви съображения по предстоящото въстание. В събота, на 19 юли 1903 година вечерта, той ми каза:

— Нощес ще заминете с чета за с. Лъкавица. Там има един богат помак — Вълко го знае, знае и къщата му. Ще бастисите къщата му, ще вземете парите и ще го очистите. Ако не иска да каже къде му са парите, Вълко знае как да го накара да каже...

— С нажежена пиростия на главата! — поясни Вълко.

— Така! На всяка цена ще му вземете парите! Хайде, на добър ви час и добра сполука!

Ние тръгнахме по Вълко Райчов, който ни служеше за водач. В четата влизаха: Вълко Райчев, Филю Райчев, Ив. Шишманов, аз и още двама души, чиито имена не мога сега да си спомня. Когато се изнизяхме през мочурливите ливади при Имарет Деро, през стеблата и клоните на смърчовите дървета, които обкръжават ливадите, зърнах силуетите на четниците, които пристигаха в Имарет Деро от България; с тая чета пристигнали: Димитър Аргиров, Ангел Диамандиев и други мои познати от Пловдив, които пожелали да вземат участие в предстоящото въстание в Ахъ-Челебийско.

На другия ден, преди съмнало, стигнахме при село Лъкавица. Избрахме за денуване едно място в гората, на пътеката под връх „Чуката“. Под нас и вляво от нас беше равнището, където са работните земи на селото. Поставих Ив. Шишманов часовой на пътеката. Останалите четници и аз легнахме да почиваме в гората, на 20–30 крачки от часовоя. Изморени от нощния преход, всички четници заспаха. Аз се размислих и не можах да заспя.

Още когато Пею Шишманов ми даде тая задача, аз разбрах играта: той ме изпраща да извърша едно разбойническо нападение, придружено с грабеж и човекоубийство, дълбоко — на около

50 км в българска територия. Това злодеяние ще има за резултат да бъде обявен в България за опасен разбойник и съответно преследван като такъв от българските погранични, полицейски и съдебни власти в цялата страна. Аз и сега съм преследван от българските власти, но против мене няма формулирано обвинение за извършено престъпление или злодеяние, освен неподчинение на пограничните и полицейски нареждания, което неподчинение беше от друго естество. На злодеянието, което Пею Шишманов ме накара да извърша в с. Лъкавица, липсваше както идейна, така и някаква морална основа. Аз ясно схванах, че това бе единственият начин да ме направи подчинен на себе си и на Организацията, понеже не ще мога да живея легално в България.

Както Хр. Матов, преди няколко месеца, така и Пею Шишманов сега, искаха да ме подчинят; а каква ще бъде ползата от това за общото освободително движение, за това както Христо Матов, така и Пею Шишманов пет пари не даваха. За тях най-важното в това движение беше да се чувстват господари на ония свои съграждани, които искрено се стремят към свободен и независим живот. Че населението ще плаща със своето разорение и унищожение амбициите и глупостите на ръководителите — нека плаща, щом има глупостта и лековерието да се води по техния ум!... Подчинен на Пею Шишманов — значи да се откажа от проекта си да попреча на ж. п. движението по линията Жонксион- Салоники и по неволя да взема участие във въстанието на Ахъ-Челебийско, което съм считал всякога за глупост и престъпление. Защото, както казвам и на друго място по-горе, 30-те християнски села в този край, при едно въстание, ще бъдат пометени и опустошени от фанатизираното помашко и турско население на околните 500 мюсюлмански села. Какво да правя?

Съмна се. Слънцето изгря. Под нас, вляво, в нивата на равнището, на горния ѝ край, дойде един помак, който караше пред себе си два вола. Ралото седеше на нивата там, дето той го бил оставил вчера. Помакът впрегна воловете и продължи оранта, която бил прекъснал предния ден.

Ето на! Довечера аз трябва да нападам къщата на този мирен човек, да го измъчвам с „нажежена пиростия на главата“, за да заграбя онова, което е спечелил със своя упорит труд, и спестил с хилядите лишения, на които се е подлагал цял живот и на които е способен само помакът — и най-после да го убия... Без неговия труд, равнището под нас би било покрито с никому непотребни тръни и бурени; благодарение на неговия труд, това пусто и диво място ражда жито, което храни както него и семейството му, така и други хора. И аз, заради щурите сметки на Пею Шишманов, ще трябва да нападам, да вържа, да ограбя и да убия този скромен и полезен човек!

Нима моите идеи за свободата на човешката личност ще ми позволят да извърша това злодеяние? Ако убийството на Кара Имама може, донякъде, да бъде оправдано със зверството, което той беше извършил с Георги Стайков, с какво ще мога аз да оправдая сам себе си ограбването, измъчването и убийството на тоя мирен и полезен човек, който с нищо не е навредил на никого?

Или идеите за свободата на човешката личност и моите принципи, които отричат насилията върху тая последната, съм ги имал и съм ги изповядал само за да парадирам с тях?... „Като си изгориш крилата, дано не загубиш пътя към Истината и Доброто!“ — си спомних думите на моя вуйка, с когото преди 5 години, след като напуснах Женевата, си взех сбогом в Пловдив при заминаването ми за Скопие.

Пътят към Истината и Доброто! Но аз съм сега точно там, където рискувам да го загубя! Тук сега съм на кръстопът... Какво да правя?

Двата часа, през които Иван Шишманов беше часовой, изтекоха. За да не будя другите, аз отидох да го сменя. Иван Шишманов отиде при другарите си, които спяха, легна при тях и заспа. Около един час след като го смених, аз си блъсках главата, за да взема някакво решение.

Ако изпълня задачата, която ми възложи Пею Шишманов, ще попадна напълно под негова власт и не ще мога да реализирам моя проект за хвърлянето във въздуха на линията и за задръстване на тунела при Ени Кьой. Ако не изпълня тая задача и напусна Ахъ-Челебийско, пак не ще мога да реализирам моя проект. И в двата случая резултатът беше един и същ. Само че при втория случай аз ще си остана свободен човек, независим от никого. А да съм свободен и независим — значеше да потърся друг начин да направя движението по тая ж. п. линия несигурно. То значеше още — да не вземам участие във въстанието, което в моите очи беше престъпление спрямо населението на Македония и Ахъ-Челебийско.

Следователно, и по морални подбуди, и по практически делови сметки, аз не бива да извърша разбойничеството в село Лъкавица. Или — другояче казано — аз трябва да напусна четата.

Решението биде взето. Аз сложих моята собствена къса манлихерка на земята, свалих пояса с пачките манлихерови патрони и ги поставих до пушката; свалих раницата с всичко, което принадлежеше на Организацията в с. Карлуково. Всичко това поставих така, че да няма нещо, което да не се забележи, и — докле всички спяха — към 8 часа сутринта тръгнах надолу, по пътеката, слязох при течението на р. Лъкавица и се опътих покрай него за село Югово.

На душата ми беше леко. Аз бях победил себе си. Съзнавах, че разумът и нравственото ми чувство в мене бяха взели връх над дивацината и над предразсъдъка „дисциплина“. Рядко съм бил така доволен от себе си, както тогава.

След като съм заминал от с. Лъкавица, четата се върнала в с. Карлуково, без да извърши заповяданото от Пею Шишманов разбойничество.

* * *

Аз напуснах четата при с. Лъкавица сутринта на 20 юли 1903 г. и вечерта пристигнах в гр. Пловдив. Същия тоя ден — неделя, Илинден — биде обявено въстанието в Македония.

Нямаше време за губене. На всяка цена трябваше час по-скоро да се попречи на Турция да прехвърля войски и военни материали от Анадола, Цариград и Тракия за Македония.

По онова време железопътната линия между Будапеща и Цариград, по която циркулираше пътническият — така наречен „конвенционален“ — влак, беше собственост: от Будапеща до Белград — на Унгарската държава; от Белград до Цариград — на Сърбия; от Цариград до Белово — на България; от Белово до Цариград — на барон Хирш, поради което тая нейна последна част се наричаше „Хиршова железопътна линия“. Повечето от чиновниците на Хиршовата линия бяха гърци и французи; но — ако и малцина — имаше чиновници и от други народности. Така, телеграфистът при гара Пловдив беше някой си Апостол Димитров, македонец от Костурско.

Прислужникът във вагон-ресторанта на конвенционалния влак беше Милан Саздов — същото онова велешчанче, за което споменавам на друго място в моите спомени; същото онова момче, което беше пренесло динамита от Пловдив в Цариград и го беше предало на Анна Шепиц.

На около 5 километра от гара Кулели-Бургас, източно, железопътната линия за Цариград пресича р. Марица по един железопътен мост, дълъг няколко километра, защото тук тая река, след като в нея са се втели при гр. Одрин нейните притоци Тунджа и Арда, е много широка — няколко километра.

Прицелна точка на моите намерения, да прекъсна подвоза на войска и муниции от Мала Азия и Цариград за Македония, беше сега тоя мост върху р. Марица.

Без да съобщавам нещо за моите намерения, уж в случаен разговор, аз научих от Апостол Димитров — кога точно конвенционалният влак, пътувайки за Цариград, минава върху моста на р. Марица.

Прочее, аз приготвих заряда и нагласих часовника да произведе контакт точно когато конвенционалният влак ще се намери по средата на моста. Милан Саздов, по време на престоя в гара Пловдив, на 5 август 1903 г., получи от мене пакета със заряда, постави тоя последния във вагон-ресторанта и тъкмо когато влакът изсвири на тръгване, набързо слезе от вагона с една кофа и се затече към чешмата пред гарата, уж да налива вода. Влакът потегли през времето, когато Милан още точеше вода от чешмата: той умишлено изпусна влака и даде вид, че е отчаян от това изпускане.

Влакът потегли с 13 минути закъснение. Това обезпокои както мене, така и Милана, който беше отишъл при Апостол Димитров след като бе „изпуснал“ влака.

— Ще ги нагони! — казваше бай Апостол. — Ще ги нагони! Оттука до Хебибчево (сегашното село Любимец — по онова време, последната гара на българска територия) пътят е равен, без много завои. Ами ти — обърна се той към Милана Саздов, — как така артиса тук?

— Трябваше ми вода за ресторанта — и артисах, както виждаш. Пътниците в ресторанта ще има да чакат за вода!

Накъсо — до Кулели-Бургас влакът не можал да нагони това закъснение от 13 минути. Той пристигнал на гара Кулели-Бургас и спрял между два военни трена, претъпкани с аскер, дошъл откъм Цариград. Тоя аскер заминавал за Македония да потушава въстанието в тая разбунтувана област. След избухването на заряда във вагон-ресторанта на конвенционалния влак, военните влакове били засегнати толкова зле, че не могли да заминат за своето предназначение. Моят план — да прекъсна движението на влаковете по железопътната линия Жонксион-Салоники биде реализиран, но само отчасти.

Взривът на гара Кулели-Бургас, избухнал на 5 август 1903 г., биде изтълкуван както от населението в Тракия, така и от турската власт като сигнал за въстанието в Тракия, което биде обявено на Преображение — 6 август 1903 година.

Разправяха, че силно изплашен от събитията, които така бързо се развиха в съседство с неговата столица, султан Абдул Хамид по цели ноци стоял при дворцовия телеграф в Илдъз Къшк, за да се осведомява бързо и непосредствено за онова, което става в Кулели-Бургас и изобщо в Тракия.

Справка: L'Illustration 3159 om 12.IX.1903, стр. 168, L'attentat à Kouleli-Bourgas.

L'ILLUSTRATION

Price de vente : 75 centimes.

SAMEDI 12 SEPTEMBRE 1903

67e Année. — N° 3759

L'INSURRECTION MACÉDONIENNE

L'ATTENTAT DE KOULELI-BOUNAS. — Le wagon-restaurant dynamité.
Vente en photographie. — Voir l'art. p. 18.

АТЕНТАТЪТ В КУЛЕЛИ-БУРГАС
Взривеният вагон-ресторант

СП. Л'ИЛЮСТРАЦИОН, БР. 3159, 12 СЕПТЕМВРИ 1903 Г.

Както споменавам и на друго място, по онова време Турция усилено се въоръжаваше, предвид на евентуалностите, които можеха да последват Солунските събития и въстанията в Македония и Тракия. Всички параходи, пътуващи за Цариград, носеха в своя товар оръжия или муниципии, предназначени за турската войска.

Чрез обявените въстания в Македония и Тракия населението на тия две области биде поставено в пълна несигурност, изложено на смърт, разорение и прокудване. От друга страна, Турция биде считана от европейските държави за поставена в положение на законна самозащита. Те — правителствата на европейските държави и в тоя случай, както е било всякога — бяха в морална и материална помощ на Турция, като неодобряваха въстанията и изпращаха по сухо и по море оръжия и муниципии, предназначени за турската войска.

Трябваше да се направи несигурен транспортът за Турция и по море; и да се направи по такъв начин, че европейските капиталисти да се почувстват несигурни за своите капитали, които капитали бяха поставени в услуга на автократическия режим в Турция. Така засегнати, те — европейските капиталисти — по необходимост ще принудят тяхната дипломация да се заинтересува и за сигурността на нашия народ.

Досега атентатите против автократическия турски режим ставаха далече от Цариград и от очите на турските управници. Нека сега да атакуваме турския автократизъм в сърцето, така че както министрите, така и султан Хамид със собствените си очи да видят резултата от тяхната тирания! И да видят тоя резултат в деня, когато ще се празнува годишнината от възцаряването на султан Хамида!

С такива мисли и съображения, веднага след взрива на гара Кулели-Бургас, заминах в София, където се установих на квартира при „Васката“, както наричахме Васил Стоянов, по-малкия брат на покойния участник в Априлското въстание, публицист, писател и обществен деец Захари Стоянов — същият Васил Стоянов, с чийто паспорт и под чието име живя в Цариград Светослав Мерджанов през 1900 година.

Васката сега беше чиновник в Статистиката и живееше в югоизточната част на София, на ул. „Патриарх Евтимий“ 26, ако не ме лъже паметта. При него, в същата квартира живееха: най-малкият брат на Захари Стоянов — Иван Стоянов; братовчедът му — Стефан Петков; и двете му племенници — „двете Марийки“, както ги наричахме на шега между нас. Всички те бяха родом от с. Медвен, Котленско.

Аз съобщих на Васката, че съм дошъл в неговата квартира в София, за да приготвя един динамитен заряд, понеже в Пловдив ми е неудобно да направя това; след като го приготвя, ще замина за Варна, дето ще се кача на някой параход, който ще пътува през Бургас за Цариград; след като по пътя наглася заряда и го поставя на подходящо място, аз ще слезна в Бургас и ще оставя заряда, да избухне при минаването на парахода в Босфора, някъде срещу Илдъз Кьошк.

В приготвянето на заряда с динамита, който бях донесъл със себе си от Пловдив, взеха участие: Иван Стоянов, Стефан Петков, аз и някой си Пиронков, постоянен посетител на Васката и на живущите в неговата квартира. Часовника купих от Братя Коцеви, родом от гр. Щип, часовникари, чийто дюкян се намираше в центъра на града, на булевард „Дондуков“. Накарах часовникаря да пробие една малка дупчица на стъклото на будилника, който — след покупката — занесох в квартирата на Васката. Там извадих стъклото и магнах голямата стрелка на будилника, която представляваше пречка за целта, която преследвах с неговата покупка; след това поставих стъклото на мястото му.

В пробитата в стъклото дупчица вкарах неизолирания край на една изолирана медна жица, така че малката стрела на будилника — при движението си по циферблата — в определен от мене момент, да се допре до неизолирания край на жицата. Тая жица съединих с анода на една джобна електрическа батерия, която бях купил миналата година във Виена, където бях ходил да се срещна с Борис Сарафов. По онова време такива електрически батерии нямаше в България; купих ги във Виена от магазина на Дитмар, находящ се на ул. „Виборг гасе“. Купих ги „за всеки случай“.

Другия край на същата жица след това наврех в капсулата, турена в динамита.

Единия край на другата изолирана медна жица съединих с общата металическа конструкция на будилника, а другия край, след като я съединих с батерията, навях в същата капсула.

Аз бях пресметнал — и при направения опит с така приготвения будилник, бях установил — че между навиването на будилника и произвеждането на взрива ще могат да минат около 11 часа време — време, което бързите параходи за Цариград, идващи от Варна, употребяват за пътуване от Емине-Бурун (североизточно от Бургас) до към средата на Босфора.

След приготвянето на заряда и поставянето му в един пътнически куфар, аз взех куфара, за да отида на гарата. Иван Стоянов и братовчед му Стефан Петков изявиха желание да дойдат и да ме изпратят на гарата. По пътя за тая последната, те — особено Иван Стоянов — най-настоятелно искаха да заминат за Варна и да поставят взрива в някой от параходите, които заминават за Цариград. Толкова много настоявах, че аз най-после отстъпих. Така стана, че вместо те да изпращат мене, излезе, че аз ги изпратих.

При заминаването на влака ние се сбогувахме така обикновено и банално, както става при хора, които скоро ще се видят пак. Та — действително — след няколко дни, те ще си дойдат пак в София!

Тренът изсвири и тръгна. Те заминаха — и аз не ги видях вече...

* * *

Те пристигнали във Варна. Имало един параход, който щял да пътува за Цариград, един нов, много бърз унгарски параход — „Башкапу“ („Железни врата“). Те се качили на него и заминали за Бургас.

Когато параходът стигнал и се изравнил с Емине-Бурун (най-източната точка на Стара планина), Иван Стоянов и Стефан Петков се заели със заряда в куфара, за да навият будилника, след което да слезат в Бургас. Какво е станало тогава? Как се е получил контакт при навиването на будилника, след като в София на няколко пъти беше проверявано действието на будилника за добиване контакт на желаното от нас време? Това остава и ще остане загадка на вечни времена.

Очевидно, зарядът е избухнал по времето, когато будилникът е бил навиван. Поради какво фатално невнимание е бил предизвикан този ненавременен взрив? Никой не знае... Зарядът се възпламенил и избухнал. „Башкапу“ изгорял на няколко километра източно от гр. Месемврия. Всички пътници, моряци и служещи, находящи се по това време на парахода, загинали — на първо място атентаторите Иван Стоянов и братовчед му Стефан Петков.

* * *

Не съм в състояние да предам тук онова, което преживях, след като научих за изгарянето на парахода „Башкапу“ при Месемврия. В главата ми настана един невъобразим хаос от най-различни чувства. Имах впечатлението, че съм ударен с дърво по главата; аз като че се лиших от способността да разсъждавам и да съобразявам.

Първото нещо, което изпитах, беше безкрайна скръб за загиналите славни момчета Иван Стоянов и Стефан Петков; второто — скръб за това, че параходът изгорял не след влизането му в Босфора, а в български води и че напразно е бил пожертвуван животът на хората, които в този момент са се намирали в него; самообвинение за това, че отстъпих пред настояванията на загиналите — да идат във Варна те, а не аз; и пр.

Васката посрещна вестта за тяхното загиване с видимо спокойствие; но начинът, по който хапеше устните си, и бързото — от време на време — свиване на мускулите по лицето му показваха колко силно е развълнуван.

Когато научиха за тяхното загиване, „двете Марийки“ безутешно се разплакаха. Те обвиниха мене, че съм станал причина за смъртта на братовчедите им. По цели нощи „двете Марийки“ мълчаливо плачеха в леглата си и измокряха възглавниците със своите сълзи....

Моето стоене в София стана невъзможно и една сутрин аз си заминах за Пловдив.

* * *

В Пловдив заварих едно окаяно положение: цялото християнско население от Ахъ-Челебийско, след обявяването на въстанието в оня край, е било прокудено. От страх пред многобройния турски и помашки башибозук, то напуснало селата и масово тръгнало да се спасява в България; то минало границите между постове Чил Тепе и Касъм Деро след една незначителна схватка с турските войници, при която е бил убит само един човек от бягащите ахъ-челебийци — Дели-Яни от с. Петково. Когато узнах за смъртта на тоя отличен човек, аз изпитах същите чувства като ония по загубата на Иван Стоянов и Стефан Петков.

Прокудените ахъ-челебийци скитаха немили-недраги от едно място на друго из Чепеларско, Станимашко и Пловдивско без материални средства, без покрив, без работа и прекарваха в най-черна мизерия. Техните села и къщи, напуснати от жителите им, са били подложени от помаците на най-безмилостно разграбване и плячкосване.

Едва тогава аз разбрах добре защо Пею Ив. Шишманов беше ме изпратил през м. юли същата година в с. Лъкавица със задача да нападна къщата на тамошния богат помак, за да го ограбя и убия — той гонил две цели: да осигури себе си материално за в бъдеще, когато прокуденото по негова вина Ахъ-Челебийско население ще тъне в най-черна мизерия; и да ме направи безопасен.

За сетен път аз се почувствувах доволен от себе си, че не извърших това злодеяние, заповядано ми от Пею Ив. Шишманов, и че напуснах четата, а така и Ахъ-Челебийско.

* * *

Следващите няколко месеца прекарах в Пловдив в най-голяма мизерия и почти постоянен глад. През това време нямаше случай да съм се чувствал някога сит. Аз не бях подготвен за ежедневния живот. Не знаех никакъв занаят, а и нямах похват да използвам своите знания за удовлетворение на ежедневните си насъщни нужди. Стараех се да забравя своя глад, като убивах времето си в пловдивската Народна Библиотека, дето почнах да превеждам от френското периодично списание *Revue des deux Mondes* един обстоен преглед, озаглавен *La Renaissance de la Chine*^[17].

Смятах да изпратя превода в някое периодическо списание и по тоя начин да спечеля необходимите ми средства за покриване на насъщните ми нужди. Аз не взимах в съображение, че докле добия по тоя начин онова, което ми е необходимо, ще мине толкова време, че ще умра от глад не веднъж, а много пъти.

Но животът тече, без да се съобразява с нашите желания и очаквания и по тоя начин всеки ден ни носи изненади.

Един ден — на 8 април 1904 г., четвъртък — към обед, когато излязох от библиотеката и се чудех откъде да намеря 40–50 стотинки, за да се нахраня — бях пресрещнат на площада пред библиотеката от трима полицейски стражари, които ме арестуваха и отведоха в 1-ви полицейски участък. Защо ме арестуваха?

По някакво съглашение между българското и турското правителства, българското правителство се задължило да интернира във вътрешността на страната немирните елементи измежду македонската и тракийската емиграция, живущи в градовете, находящи се близо до границата с Турция, между които градове бил и град Пловдив.

На следния ден — 9 април 1904 г., — придружен от двама полицейски стражари, аз бях качен на трена и интерниран в гр. Стара Загора. Колелото на моя живот се завъртя отново, но в друга посока.

гр. Пловдив, 15 април 1959 г.

П. Г. Манджуков

[1] Отходен канал. ↑

[2] Забранено е! Назад! ↑

[3] Но аз съм французин! ↑

[4] Не знам! Забранено е! Назад! ↑

[5] Чичо. ↑

[6] Ругатня — „Твоята верица!“ ↑

[7] Кмета. †

[8] Отвори! †

[9] Господин Попе, това не е ли бомба? †

[10] Заклевах ли се? †

[11] Заклевам се! †

[12] Немско военно учение. †

[13] Конници. †

[14] И бягството е юначина. †

[15] Тичайте бе хора! Тичайте! Бащиният ми син отиде! †

[16] Тичайте бре, тичайте, съседи! Тичайте! Бащиният ми син отиде! †

[17] Възраждането на Китай. †

Издание:

Петър Манджуков. Предвестници на бурята. Спомени

Издава Федерацията на анархистите в България по случай 110-годишнината от солунските атентати на гемиджиите, София, 2013

bg.anarchistlibraries.net

Петър Манджуков
Предвестници на бурята (Спомени)
2013

bg.anarchistlibraries.net